

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Գիրքը տպագրվում է
Մատենադարանի վարչմեջի բարեկամ
Հովիտ ԷԴԳԱՐՅԱՆԻ (Լոնդոն)
մեկենասությամբ

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШПОЦА

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԱՇ ՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ТОВМА АРЦРУНИ И АНОНИМ

**ИСТОРИЯ ДОМА
АРЦРУНИ**

Критический текст, предисловие
и примечания
М. О. ДАРБИНЯН-МЕЛИКЯН

ЕРЕВАН «МАГАХАТ» 2006

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆՆ
ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ**

Քննական բնագիրը, առաջաբանը և
ծանոթագրությունները
Մ. Հ. ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ-ՄԵԼԻՔԻԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ «ՄԱԳԱՂԱԹ» 2006

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (22)43

Թ 792

Հրատարակվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Ս. Ս. Արևշատյան

Թովմա Արծրունի և Անանուն

Թ 792 Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց / Քննական բնագիրը, առաջա-
բանը և ծանոթագր. Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, պատ. խմբ.
Ս. Ս. Արևշատյան. – Երևան, 2006, XVIII+505 էջ

Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ը
ընդգրկում է Հայոց աշխարհի պատմությունը, սկսած առասպելա-
կան ժամանակներից մինչև մ. թ. 10-րդ դարի կեսը: Այն կարևոր
սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև Հարևան երկրների
պատմության, Հատկապես, արաբական ժամանակաշրջանի ուսում-
նասիրման համար: Սույն հրատարակությամբ ներկայացվում է
Թովմա Արծրունու «Պատմության» նոր քննական բնագիրը, որին
կցված են տարընթերցվածքների բաժին, առաջաբան և ծանոթա-
գրություններ:

ԳՄԴ 63.3 (22) 43

ISBN 99941 – 991 – 7 -X

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ը ընդգրկում է Հայոց
աշխարհի պատմությունը, սկսած առասպելական ժամանակ-
ներից մինչև մ.թ. X-րդ դարի կեսը: Այն կարևոր սկզբնաղբ-
յուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև Հարևան երկրների
պատմության և, Հատկապես, արաբական ժամանակաշրջանի
ուսումնասիրման համար: Ներկայացվող հուշարձանը մեծ
հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև աղբյուրագիտական
առումով, շնորհիվ շարադրության հիմքում եղած բազմա-
զան աղբյուրների, սկսած Արծրունիների տոհմական առաս-
պելներից և վերջացրած Շապուհ Բագրատունու մեզ չհասած
Պատմությամբ:

Թովմա Արծրունու Պատմության ձեռագրի՝ գոյության
մասին հայտնի է դարձել նախքան դրա հրատարակությունը՝
շնորհիվ 1818 թ. Վենետիկում¹ լույս ընծայած Եւս. Կես. Քրո-
նիկոնի գրաբար թարգմանության բնագրի, որի տողատակ
ծանոթագրություններում հրատարակիչ և լատիներենի
թարգմանիչ Մ. Աւգերեանցը նշում է Թով. Արծ. Պատմու-
թյան բնագրում տեղ գտած բազմաթիվ փոխառություններ
Քրոնիկոնից:

«Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի առաջին հրատարա-
կությունը լույս է տեսել 1852 թ.²: Հրատարակված բնագիրը
բաժանված է երեք դպրությունների. գլուխները, բացի

¹ Այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռ. N 10451:

² Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացույ ժամանակականք երկմասնեայ...
Աշխատութեամբ Հ. Մկրտիչ վարդապետի Մխիթարեան Աւգերեանց:
Վենետիկ, 1818:

³ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրուն-
ույ»: Կ. Պոլիս, 1852:

վերնագրերից, որ կան նաև ձեռագրում, համարակալված են: Ձեռագրում եղած և Դանիել գրչի կողմից բազմակետով նշանագրված բացթողումներից բացի, այդ տպագրությունում բազմակետով նշված են մի քանի հատվածներ, որ կան ձեռագրում: Այդ կապակցությամբ Ք. Պատկանեանը իր 1887 թ. հրատարակությանը կից առաջաբանում գրում է. «Յաւելաք միայն ի տեղիս գհատուածսն, գորս ի բաց արկեալ էր հրատարկչացն առաջնոց առ հանգամանաց տեղւոյն և ժամանակին»⁴. Խոսքը Մոհամմադի և Ղուրանի նկատմամբ արված քննադատական առանձին արտահայտությունների և հատվածների մասին է:

Առաջին հրատարակությանը հետևել է Ք. Պատկանյանի 1887 թ. հրատարակությունը և այս վերջինի արտատպությունը 1917 թ.: Այդ երեք տպագիրներում էլ ձեռագրի բովանդակությունը ներկայացված է որպես մի հեղինակի ըստեղծագործություն: Սակայն հենց առաջին՝ 1852 թ. հրատարակությանը համարյա անմիջապես արձագանքեց Մ. Բրոսսեն ընդարձակ հոդվածով, որտեղ թույլ. Արծ. ստեղծագործության պատմական բովանդակության մանրագնին քննության հիման վրա եկավ այն եզրակացության, որ այս ստեղծագործությունը գրել են երկու տարբեր հեղինակներ: «Եվ այսպես, — գրում է նա, — ես ենթադրում եմ, որ սկսած էջ 131-ից, գրիչը ձեռքն է վերցրել մեկ այլ Արծրունի, որպեսզի շարադրի իր տոհմի պատմությունը, սկսելով Դերենիկի որդի՝ Աշոտից»⁵: 1874 թ. լույս տեսավ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի Մ. Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանությունը առաջաբանով և ծանոթագրություններով հանդերձ⁶:

Թովմա Արծրունու աշխատությունը գրավել է բազմաթիվ ականավոր հայագետների և արևելագետների ուշադրությունը

որպես արժեքավոր տեղեկությունների աղբյուր, և յուրաքանչյուրը, իր գիտական հետաքրքրություններից ելնելով, մտցնում էր թույլ. Արծ. բնագրի մեջ ուղղումներ և սրբագրություններ: Այդ տեսակետից պետք է հատուկ նշել է. Դյուլորիեի, Հ. Մարկվարտի և Ն. Ադոնցի ավանդը. դժվար է նաև գերազնահատել Նորայր Բյուզանդացու ուսումնասիրությունների, և հատկապես, նրա երկու աշխատությունների՝ «Թովմա Արծրունի եւ Անանուն Արծրունի երկու այլ-լեւայլ պատմագիրք են»⁷ և «Նախնիք» մեծածավալ հատորի⁸ նշանակությունը:

Առաջին ուսումնասիրությունում, հենվելով բառագիտական-բանասիրական վերլուծության վրա, Նորայր Բյուզանդացին վերջնականապես ապացուցում է, որ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ը պատկանում է երկու տարբեր հեղինակների գրչին⁹: Այդ հաստատում են՝ ա) պատմական իրադարձությունների և գործող անձանց նկարագրությունների մեջ նկատվող տարբերությունները, երբեմն էլ հակասությունները. բ) տարբերություններ, որոնք նկատվում են, ընդհանրապես, շարադրման ձևի, և մասնավորապես, լեզվի և ոճի միջև (տե՛ս էջ 231): Միաժամանակ Նորայր Բյուզանդացին մտցնում է հրատարակված բնագրում մի շարք ուղղումներ: Այդ, ինչպես նաև այլ ուղղումներ, որ առաջարկված են իր մեկ այլ աշխատությունում՝ «Հայկական բառաքնութիւն»-ում¹⁰, հետագայում ընդգրկվել են իր ստվարածավալ «Նախնիք» ուսումնասիրությունում. վերջինս իրենից ներկայացնում է հայ միջնադարյան պատմիչների ձեռագրեր ներկայացնում է հայ միջնադարյան պատմիչների ձեռագրեր արտագրող գրիչների թույլ տված վրիպակների և աղավաղումների լիակատար ժողովածու՝ զուգահեռ ճշգրտումներով և սրբագրություններով, որոնց հիմքում ընկած են առանձին տառերի գծագրերի նմանությունից բխող իր իսկ հայտնա-

⁴ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», ի լոյս էած Ք. Պ.: Ս. Պետերբուրգ, 1887 էջ 6: «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», ի լոյս էած Ք. Պ.: Թիֆլիս, 1917:

⁵ «Notice sur l'Histoire de Thoma Ardzrouni X-e siecle». MA, IV-VI, p. 750:

⁶ Thoma Ardzrouni. Histoire des Ardzrouni. Trad. M. Brosse. (Collection l'Historiens arméniens, I). S-Petersbourg, 1874.

⁷ Տե՛ս Բազմավէպ», Վենետիկ, 1905, 5-10:

⁸ Նորայր Բյուզանդացի. Նախնիք: Հրատարակութեան պատրաստեց Մարտիրոս Մինասեան. Ժնև, 1996:

⁹ Նորայր Բյուզանդացին նշում է, որ այդ տեսակետը արտահայտել է նաև Մ. Բրոսսեն վերոհիշյալ հոդվածում և թույլ. Արծ. Պատմության ֆրանս. թարգմանության առաջաբանում:

¹⁰ Նորայր Բյուզանդացի. Հայկական բառաքնութիւն. Կ. Պոլիս, 1880:

բերած օրինաչափությունները: Գիտնականի կատարած աշխատանքի հսկայական ծավալը ներկայացնելու համար բավական է ասել, որ միայն թով. Արծ. բնագրի կապակցությամբ իր առաջարկած ուղղումների թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի:

1985 թ. լույս է տեսել թով. Արծ. Պատմության գրաբար բնագրի նոր հրատարակությունը զուգահեռ աշխարհաբար թարգմանությամբ: Հրատարակությունը իրագործել է Վ. Վարդանյանը, որը հաշվի առնելով ձեռագրի ուսումնասիրման գործում ձեռք բերած հաջողությունները, առաջին անգամ ներկայացնում է թով. Արծ. Պատմության բնագիրը որպես երկու հեղինակների գործ:¹¹

1985 թ. լույս է տեսնում նաև թով. Արծ. Պատմության Ռոբերտ Թոմսոնի անգլերեն թարգմանությունը.¹² Բնագրին կցված է ընդարձակ առաջաբան, որտեղ ներկայացված են հիմնականում «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի գրական հատկանիշները, և տողատակի, առավելապես, աղբյուրագիտական ծանոթագրություններ:

2001 թ. հրատարակվել է «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի մեր ռուսերեն թարգմանությունը ներածական հոդվածով և ծանոթագրություններով¹³, որոնք որոշ չափով օգտագործված են նաև բնագրի սույն հրատարակության ծանոթագրությունների բաժնում:

* *
*

¹¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց: Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգ. և ծանոթագր. Վ. Վարդանյան, եր., 1985:

¹² Thoma Ardsruni. History of the Ardsrunik, Translation and Commentary by Robert W. Thomson. Detroit, 1985.

¹³ Товма Арцруни и Аноним. История дома Арцруни. Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван, 2001:

ՆԵՐԿԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Աշխատելով թովմա Արծ. Պատմության ռուսերեն թարգմանության վրա և համեմատելով 1852, 1897 և 1985 թթ. տպագիրները ձեռագրի հետ, մենք նկատել էինք, որ 1) որոշ դեպքերում, ինչ-ինչ պատճառներով, առաջին երկուսի տողատակ տարընթերցվածքներում (երրորդը նման բաժին չունի) ձեռագրում ճիշտ գրված բառը տրված է սխալ գրությամբ. 2) որոշ բառեր, անուններ, որ կան ձեռագրում, վրիպել են հրատարակիչների աչքից. 3) ձեռագիրն ավարտող հիշատակարանը, որը տպագիրներում ներկայացված է լրիվ, մեզ հասած ձեռագրում չունի վերջին էջերը: Ահա, ելնելով այս ամենից մենք հարկ համարեցին ձեռնարկել թովմա Արծրունու Պատմության նոր հրատարակությունը:

Վերը նշված անճշտությունները ներկայացված են սույն հրատարակության տարընթերցվածքների բաժնում: Քանի որ մենք հնարավորություն չունեինք օգտվելու XIX դ. կատարված N10451 ձեռագրի ընդօրինակություններից, որ ձեռքի տակ ունեին առաջին երկու տպագիրների հրատարակիչները, ապա այդ ընդօրինակությունների տարընթերցվածքները նույնությամբ («այլ օր») պահպանել ենք ներկա հրատարակությունում: Բացի այդ օգտագործված են նաև Մատենադարանի հինգ ձեռագիր ժողովածուներում թով. Արծ. Պատմության Բ դպրության առաջին երկու գլուխներին պահպանված մի հատված՝ «Ի Պատմութենէ Թովմայի վարդապետի» վերտառությամբ, որոնք (և հատկապես, 1172 թվի ձեռագիրը, որից օգտվել է նաև Վ. Վարդանյանը) ունեն կարևոր տարընթերցվածքներ: Այդ բաժնում մենք զետեղել ենք նաև Նորայր արք. Մովսիսյանի «Թովմա Արծրունի: Բնագրական սրբագրություններ» հոդվածում ներկայացված տարընթերցվածքները: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Սուրբ Աթոռոյս թ. 1 ճառընտրին Գ հատորին մեջ (էջ 267ա-270բ) կրգտնուի «Վկայութիւն Սրբոյն Գէորգա Ակայեցւոյ և Սրբոյն Խոսրովա, որ ի Ղաբեղեան տոհմէն, որք նահատակեցան յաշխարհիս Հայոց, ի ձեռաց անօրէն իշխանին Իսմայիլացւոց, որում Բուխայն կոչէին»: Ինչպես նշում է Նորայր արք. Մովսիսյանը, այս վկայաբանությունը որոշ մասերով համընկնում է թով. Արծ. Պատմությանը (տես սույն հրատարակության էջ 157-160, 190-193), իսկ որոշ մասերում պարունակում է միայն իրեն յուրահատուկ բավա-

կանաչափ մեծ հատվածներ¹⁴: Մենք հարկ համարեցինք ներկայացնելու տարրնթերցվածքների բաժնում նաև այն սրբագրությունները, որոնք առաջարկում է Նորայր Բյուզանդացին իր «Նախնիք» աշխատության մեջ:

Տարրնթերցվածքների բաժնում օգտագործված ձեռագրերն ու տպագիրները ներկայացված են հետևյալ համառոտագրություններով:

Ձեռագրեր

- Ա - ձեռ. N 10451 (1303 թ.):
- Բ - ձեռ. N 1890 (1172 թ., էջ 207բ-209բ):
- Գ - ձեռ. N 1882 (1619թ., 353ա-353բ):
- Դ - ձեռ. N 1889 (1675 թ., էջ 67բ-68ա):
- Ե - ձեռ. N 2550 (XVI դ., էջ 303ա-304բ):
- Զ - ձեռ. N 1404 (1664 թ., էջ 603ա-604բ):

Տպագիրներ

- I - Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայի վարդապետէ Արծրունւոյ. Կ. Պոլիս, 1852:
 - II - Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. ի լոյս էած Բ. Պ. Ս. Պետերբուրգ, 1887:
 - III - Թովմա Արծրունեաց և Անանուն. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգ. և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյան. Եր., 1985.
 - Ժ - Նորայր արք. Մովսէս. «Վանատուր». Բանասիրական յօդուածներու ժողովածոյ Երուսաղէմ, 1998:
 - Նախն. - Նորայր Բիւզանդացի. Նախնիք. Հրատարակութեան պատրաստեց Մարտիրոս Մինասեան, Ժնև, 1996:
- Բնագրի այն բառերը, որոնք ունեն տարրնթերցվածքներ, նշված են աստղանիշներով ըստ ձեռագրի էջերի, ([1] x) Ա(10451/10452), իսկ բնագրին կից ծանոթագրությունները թվով: Քառանկյուն փակագծերում տրված են N10451 ձեռագրի էջերը [1]. կոոր փակագծերում () այն բառերը, որոնք ավելացված են հրատարակիչների կողմից: Այն բացթողումները, որոնք Դանիէլ գրիչը նշանակել է բազմակետով և որոնք

լրացրել ենք եվս. Կես. Քրոնիկոնի օգնությամբ տրված են եռանկյուն փակագծերում <>:

* *

Թովմա Արծրունու Պատմությունը պահպանվել է միայն մի ձեռագրով, որը այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի ֆոնդում 10451 համարի տակ: Ձեռագիրը բաղկացած է 326 թերթից: Նյութ թուղթ: Մեծություն 25x33,5: Կազմ կաշեպատ տախտակ. կազմի ներքին կողմը՝ զարդերով գործվածք: Գիր՝ բուրգիր: Գրադաշտ՝ երկայուն: Տող 21, էջ 642-ից՝ 28: Ջարդագրեր ունի: Գրիչ Դանիէլ: Մաղկող՝ նույն ինքը՝ Դանիէլն է: Պատվիրատու աթոռակալ մեծի տանն Սիւնեաց Ստեփանոս Օրբելեան: Ստացող՝ Ջաքարիա Ա կաթողիկոս Ախթամարցի: Ժամանակ՝ 1303 թ.: Տեղ՝ Ախթամար սբ. Խաչ: Հիշատակարան՝ առաջինը՝ Դանիէլի էջ 642-ից, երկրորդը՝ գրված է ուրիշ ձեռքով, գրչի անունը անհայտ է՝ էջ 648-ից: Ձեռագիրը մուտք է գործել Մաշտոցի անվան Մատենադարան 1969 թ.:

Ձեռագիրը ունի երկու համարակալություն. մեկը (վերին դաշտի մեջտեղում), հավանորեն նախնականը, արված է ըստ թերթերի (1, 1ա, 2, 2ա, 3, 3ա, և այլն), երկրորդը՝ ըստ էջերի (1, 2, 3 և այլն): Սույն հրատարակությունում մենք գերադասեցինք երկրորդը, քանի որ այն պահպանվել է ավելի լավ: Ձեռագիրը չունի անվանաթերթ: Էջ 14-ի ներքևի դաշտում մանր բուրգերով գրված է «Արծրունեաց վիպագրություն», էջ 15-ի ներքևի դաշտում՝ «Արծրունեաց գիրք»: Թովման ինքը իր անունն է հիշատակում ձեռ. էջ 178 հետևյալ կոնտեքստում. «Ապա փոյթ ինձ Թովմայի, որ ոչ վերջոտնեալ կալայ ամօթով գլետին տեղին, այլ փոխանակ սոցա մատեայ ի տեղիս յայս, ձեռն արկեալ անիմաստաբար ի անհմտութեամբ և անհանճարութեամբ բուռն հարկանելով զմեծ զայս քերթածութենէ»: Թովմա Արծրունու և Անանունի Պատմությանը XII դարում կցված է եղել Արծրունյաց տոհմի կողագիծ ճյուղի՝ Սեդեհնիկյանների համառոտ պատմությունը, որի վերջում (էջ 641-642) գրված է. «Նա (իմա՝ Ալուզը) ստացաւ զմատեանս Թովմայի զպատմագիրս այս և ետ նորոգել վերստին, յիշատակ իւր և բարի ծնողաց իւրոց և աստուածատուր պտղոյ որովայնի իւրոյ Սեդեհնիկին...»: Ձեռագրի էջ 642-ից սկսվում է Դանիէլ գրչի հիշատակարանը, որտեղ ևս հիշատակված է «... գեղեցկայարմար Պատմու-

¹⁴ Տե՛ս «Վանատուր», էջ 148-153:

Թիւնս այս, զոր արարեալ ստուգաբանութեամբ անյաղթ և
գիտնական վարդապետին թոյմայի...»:

Քվում է, որ ինքն էլ չի
բուժվում թուփ. Արծ. պետք է որ գրած լիներ ևս մի ավելի ընդար-
ձակ հիշատակարան: Նույնը կարելի է ասել նաև Անանունի
մասին, որի ստեղծագործության ոչ սկիզբն է մեզ հասել, ոչ
էլ վերջը: «Պատմություն տանն Արծրունեաց»-ը Մով

Խոր. Պատմութեան նմանութեամբ բաղկացած է երեք դպրու-
թյուններէից: Բուն շարադրանքին նախորդում է չվերնագր-
ված առաջաբանը, որի առաջին տողը գրված է կարմիր
գլխատառերով. էջի վերին դաշտում կա պարզունակ գլխա-
գարդ, աջ դաշտում լուսանցազարդ (ձեռագրում բոլոր գլխա-
տառերը և զարդագծերը արված են կարմիր թանաքով):
Առաջաբանը, ինչպես նաև բոլոր վերնագրերն և հիշատակա-
րանները գրված են սև թանաքով և կիսով ավելի մանրտա-
ռերով, քան բուն շարադրանքինը: Առաջաբանը ավարտվում
է էջ 8-դի առաջին սյունակի 1-6 տողերով, որոնք գրված են
էջ ծոված կոնի ձևով: Երկրորդ սյունակը էի լրացված: Հա-
ջորդ 9-րդ (5ա) էջից սկսվում է Պատմութեան բուն շարադ-
րանքը: Գրադաշտի վերևի կեսը զբաղեցնում է կիսախո-
րանը: Այնուհետև առանց վերնագրի, գլխատառերով գրված
են բնագրի առաջին հինգ տողերը, որոնք զբաղեցնում են
գրադաշտի ողջ լայնքը: Առաջին տողի առաջին՝ Ք տառը
ոճավորված է թռչնի ձևով. ձախակողմյան դաշտում էջի ողջ
բարձրութեանը զբաղեցնում է զարդանկար: Առաջին, եր-
րորդ և հինգերորդ տողերը գրված են կարմիր թանաքով,
երկրորդ և չորրորդ տողերը սևով: Շարադրանքը շարունակ-
վում է էջ 10-ից երկայուն, 21 տողերով յուրաքանչյուրում:
Առաջին գիրքը ավարտվում է 178 էջի 2-րդ սյունակի 12-րդ
տողով: 13-րդ տողից սկսվում է մանր ձեռագրով գրչի
հիշատակարանը (2/13-22): 179-րդ էջի առաջին սյունակի ա-
ռաջին երկու տողերը զբաղված են վերնագրով՝ «Դպրութիւն
անվերնագիր առաջին գլուխը: Հետևյալ՝ երրորդ գիրքը
սկսվում է էջ 247-ից և ունի հետևյալ վերնագիր (7/6-11)
«Դպրութիւն վասն որ ինչ գործեցաւ ընդհանուր աշխարհիս
Հայոց: Եւ երկպառակութիւն իշխանացն անհաւանք և
անհնազանդք միմեանց լինելով. և որ ինչ ընդ սոքաւք»:
Տպագիրներում այդ վերնագիրը, որը համառոտակի ներկա-
յացնում է երրորդ գրքի բովանդակութեանը, տրված է որ-

պես առաջին գլխի վերնագիր, սակայն իրականում առաջին գլուխը այստեղ էլ, նախորդ դպրությունների նման, վերնագրված է, այլ առանձնացված է կարմիր գլխատառերով գրված առաջին տողով:

Հէ: Բնագրի բոլոր շատ թէ քիչ ծավալուն հատվածները առանձնանում են, սովորաբար, առաջին տողի խոշոր կարմիր գլխատառերով, սակայն միշտ Հէ որ նման տողին նախորդում է վերնագիրը:

ինչպես նշեցինք, վերնագրված Հեսն Թղթի միջոցով թյուրմանների առաջին գլուխները. վերնագիր չունենր նաև 5-րդ հատվածը, որն առանձնանցրել է որպես առանձին գլուխ Բ. Պատկանյանը իր 1887 թ. հրատարակությունում: Այս հատվածը սկսվում է էջ 98-ից և ավարտվում էջ 105-ում «Ամովսե և Եզակիել» բառերով. այնուհետև, որպես 6-րդ գլխի վերնա- գիր Հանված է պարսից թագաւորների անվանացանկը, որի առաջին կեսը՝ փոխ է առված Եվս. Կես. Քրոնիկոնից՝ «Յեստ Կիւրոսի Կամբիւսէս, Շմերգիս մոգ, Դարէհ Վըշտասպ. Ի քսաներորդի ամի Դարէհի մեռաւ Տիգրան Հայկազնեայ»:

Իրականում այդ ցուցակը ավարտում է Ս. Բ. Մանուկյանը՝ ձեռագրում ձևակերպված է, ինչպես նաև բոլոր մյուս նման դեպքերում, երբ հեղինակը ներկայացանում է անվանացանկեր՝ կանոնի ձևով:

Յետ Կիւրոսի՝ Կամբիւսէս Շմերգիս մոզ Դարէ՛հ Վշտասպ	Ի քսաներորդ ամի Դարէ՛ի մեռաւ Տիգրան Հայկազնեայ
---	---

Անվանացանկը լրիվ համապատասխանում է 5-րդ գլխի բովանդակությանը և ոչ մի կապ չունի 6-րդ գլխի բովանդակության հետ: Այս կերպ ձևակերպված անվանացանկերի հանդիպում ենք նաև այլ գլուխներում: Այսպես, 6-րդ գլուխը սկսվում է էջ 105-ում կարմիր տառերով առանձնացված տողով, իսկ հաջորդ էջում տեղադրված են ստորև ներկայացված և գլխի բովանդակությանը համապատասխանող Արծրունիների նախնիների և պարսից թագավորների զուգահեռ անվանացանկերը, ձևակերպված կանոնի ձևով (էջ 106, ¹/₃₋₁₁):

Տիգրան Աղբաբեկէք Ներս Ներսէհ Մարող Արշաւիր Ասուդ	Դարէհ Արտաշէս Ողոկոս Ջարսէս Դարէհ
Պարսից Թագա- ւորք Քսերքսէս Արտաշէս Երկայնաբազուկ Չմեղուզեա (?) արքայ	Ապա Աղէքսանդրոս Փրիպեա Մակե- դոնացի տիեզերակալ Թագաւոր Գգրիէս յիշեա Քր. Ած. ութեան քում:

Նույն կերպ, հիշեցնելով Եվս. Կես. Քրոնիկոնի Բ Հատո-
րում գետեղված կանոնները, ձևակերպված են Թով. Արծ. այլ
անվանացանկերը (տե՛ս էջ 110, 114, 136, 139):

Հատկանշական է, որ Պատմության երեք դպրությունների
առաջին գլուխներից ոչ մեկը վերնագիր չունի: Այսպիսով,
Թով. Արծ. Պատմության ներքին գլխաբաժանումը հստակ չի
եղել, որոշ գլուխները ունեցել են վերնագրեր, իսկ մի քա-
նիսը՝ ոչ: Յուրաքանչյուր շատ թե քիչ խոշոր հատվածի ա-
ռաջին տողը առանձնացվում է կարմիր թանաքով գրված
գլխատառերով, այսինքն կատարում է իմաստային շեշտի
դերը: Այդ պարագայում մանր տառերով սև թանաքով
գրված վերնագրերը, որոնց երբեմն անմիջականորեն կցված
է լինում գրչի հիշատակարանը, ինչպես, օրինակ՝ «Չմե-
ղապարտ և զանաբաժան գրիչս յիշեցեք ի Քրիստոս, որ գրեցի
զսա ի դուռն սուրբ Խաչին Ախթամար ՉԾԲ թուին: Թէ որ-
պէս եղև բարձուն չար թագաւորութեանն Պարսից, և փո-
խանորդեաց միւս ևս չար իսմայելական», կորցնում են
իմաստային բեռնվածության կրողների նշանակութունը:

Այդ ամենը մտածել է տալիս, որ հեղինակային օրինակում
գլխաբաժանում չի եղել և վերնագրերի դերը կատարում էին
կարմիր գլխատառերով գրված տողերը, իսկ գլխաբաժանու-
մը կատարվել է ձեռագիրն ընդօրինակող գրչի նախաձեռ-
նությամբ: Բոլոր դեպքերում XII-րդ դարի գաղափար ձեռա-
գիրը շատ հին էր և քայքայված, ինչի մասին վկայում են
այն պակասող թերթերը, որ գաղափար օրինակից ընկած են

եղել ձեռագրի քայքայվածության պատճառով, և այն բաց-
թողումները, որոնք 1303 թ. ընդօրինակությունում նշանակ-
ված են բազմակետով: Ինչպես նշում է Նորայր Բյուզան-
դացին՝ «Այս չափ թղթերու և թերթերու ընկած ըլլալն՝
յայտնի նշան է, որ գաղափար ձեռագիրն, յորմէ ընդօրինա-
կած է Դանիէլ, սկզբնաբար ոչ կարված էր և ոչ կազմված, և
հազիւ ժԲ դարու կնորոգվի, այսինքն կը կարուի և կը կազ-
մուի»: (Թով. Արծ. և Անան. Արծ., էջ 228):

Ձեռագրի բնագիրը ավարտում են երկու հիշատակարան-
ներ. առաջինը՝ Դանիէլ գրչին է (էջ 642, $\frac{1}{24}$ - 646, $\frac{1}{11}$), որ-
տեղ, ինչպես վերը նշվեց, տրված է XII-րդ դարի գաղափար-
ձեռագրի պատճենավորման տարեթիվը՝ 1303: Ինչպես երե-
վում է հիշատակարանի բովանդակությունից, այն գրված էր
պատճենավորման ավարտից անմիջապես հետո, այնուհետև,
ձեռագիրն պետք է որ հանձնվեր պատվիրատու Ստեփաննոս
Օրբելյանին, սակայն, ըստ երևույթին, վերջինիս մահվան
պատճառով ձեռագիրը մնացել է Խեղենիկյանների ընտանի-
քում: Երկրորդ հիշատակարանը (էջ 648 $\frac{1}{1}$ - 651 $\frac{2}{28}$) գրվել
է Ախթամարի կաթողիկոս Զաքարիայի մահվան կապակցու-
թյամբ:

1852 թ. տպագրում, ինչպես և դրան հաջորդող բոլոր
հրատարակություններում հիշատակարանը ներկայացված է
լրիվ, մինչդեռ ձեռագրում պակասում են վերջին երեք էջե-
րը: Առաջին տպագրության առաջաբանում ձեռագրի վիճա-
րը բնորոշվում է որպես լավ: Սակայն ձեռագիրը մեզ է հա-
սել ավելի վատ վիճակում. մեզ անհայտ հանգամանաքնե-
րում ձեռագիրը ենթարկվել է ջրի ներգործության, որի հե-
տևանքով 1) ամբողջությամբ լվացվել են վերջին երեք
էջերը, որոնց վրա պահպանվել են տողերի հազիվ նշմարելի
հետքեր, 2) էջ 20, 40, 41, 64, 65, 254, 456, 487, 644, 646
դժվարությամբ են կարդացվում, երբեմն էլ անընթեռնելի են
դարձել առանձին բառեր և նույնիսկ տողեր, 3) հատկապես
շատ են վնասվել ջրից 131-137 էջերը: Այսպես՝ չի կարդաց-
վում 131 էջի 2-րդ սյունակի առաջին կեսը. մասամբ չի կար-
վում 132 էջի երկրորդ սյունակի առաջին կեսը, ամ-
բողջությամբ վնասված է 134 էջը, ընթեռնելի են մի քանի
առանձին բառեր. էջ 135-ում պահպանվել են երկու սյու-
նակի առաջին յոթ տողերը, մնացած մասը վնասված է ջրով,
տեղ-տեղ մնացել են միայն առանձին բառերի մասերը:

Էջ 528/529 ներքևի դաշտում կա մասամբ վնասված
 Հետևյալ լուսանցարությունը: «Դարձեալ յիշել մաղթեմ ի
 ժամանակիս Հայոց ՌՄՅԹ Թ. ի կաթողիկոսութիւն յԱղթա-
 մարայ աշխարհիս Թումայի երից երանեալ երջանիկ սրբա-
 փայլ հայրապետին. որ Տէր Աստուած ընդ երկայնաւորս...
 ամին և ևս նա... դաւազան... ի վերայ իւր բոլոր Թեմին ևս
 վիճակին բարձրագահ պահեա: Ամէն: Դարձեալ և սոյն
 Թվականիս մայիսի 16 որ ես մեղապարտ Բարսեղս գնացի
 յԱղթամարայ սբ. Խաչն ուխտ, խընդրեցի տեառն Թումայ
 կաթողիկոսէ զԹումայ պատմագիրք բերի... առաքելուն
 Պետրոսի...»:

Էջ 585, 17-24: «Պայծառ և սքանչելագործ և զարդարեալ
 բազմաբուսեայ Սուրբ Խաչ պարծանք եկեղեցեայց. աղաչեմ
 գրեզ գանձարբառ բարեխաւսդ, լեր բարեխաւս առ Քրիստոս
 վասն հոգւոյ տէր Ստեփանոսի Հայոց կաթողիկոսի, որ հան-
 ցուցեալ կայ առաջի սուրբ տաճարիդ քո»:

ԹՈՎՄԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՅ

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆՆ
 ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ**

(Յառաջարանութիւն հեղինակին).....	7
----------------------------------	---

(ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ)

(Ա գլուխ)	11
(Բ.) Վասն Բէլայ և Բարեկացւոցն և նոցին առասպելարանութեանցն.....	27
(Գ.) Վասն Ասորեստանեայց Թագաւորութեանն. և թէ որպէս Զրադաշտ և Մանիթոպ կացեալ գլխաւորք արեւելից կողման, և մոլար ուսմանց նոցա.....	32
(Դ.) Եթէ որպէս կարգ ըստ կարգի եկաց Թագաւորութիւնն Ասորեստանեայց մինչև ի Կիւրոս Պարսիկ.....	40
(Ե.)	44
(Զ.) Յետ Կիւրոսի Կամբիսէս, Շմերգիս մոգ, Դարէհ Վշտաս- պա ի քսաներորդի ամի Դարեհի մեռաւ Տիգրան Հայկազնեայ.....	48
(Է.) Զարաիսուսութիւն նախարարացն Ներսէհի զՎաչէէ և զԱրշաւրեան.....	58
(Ը.) Թագաւորելն Արտաշէսի ի վերայ Հայոց.....	61
(Թ.) Բարձումն Պահլաւիկ Թագաւորութեանն և Թագաւորելն Ստահրացոյն.....	65
(Ժ.) Դարձն Տրդատայ ի յերկրէն Յունաց և Հաստատել յա- թոռ Թագաւորութեանն Հայոց մեծաց օգնականութեամբ Թագաւորին Յունաց, և վասն Հաւատոցն ի Քրիստոս.....	66
(ԺԱ.) Թագաւորել թէոդոսի ի վերա Յունաց.....	76

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Ա.).....	88
(Բ.) Պատմած յիշատակի վասն արիւնահեղին Բարձումայի.....	92

* Ձեռագիրը չունի գլխացանկ: Առաջին անգամ ձեռագրի վերնագրերը առանձնացվել և ներկայացվել են որպես գլխացանկ 1852 թ. տպագրում: 1887 թ. Հրատարակութիւնում այդ գլխացանկում Բ. Պատկանյանը ավելացնում է անվերնագիր իր իսկ առանձնացված 5-րդ գլուխը, իսկ Անանունի պատմութիւնը, XII դարում Թովմա Արծրունու և Անանունի պատմութիւններին կցված Աբգլմսէհին և նրա որդիներին նվիրված գլուխը ներկայացնում է որպես 4-րդ գլուխը, որին հետևում է Դանիէլ գրչի հիշատակարանը և, որպես Հավելված, երկրորդ հիշատակարանը: 1985 թ. տպագրի գլխացանկում առաջին անգամ որպես առանձին միավոր տրվում է «Պատմութիւն Անանունի», իսկ «Վասն անցից... Աբգլմսէհի և որդւոց իւրոց» գլուխը՝ որպես Հավելված:

(Գ.)	Եթէ ո՛րպէս եղեւ բարձուամն չար թագաւորութեանն Պարսից տանն Սասանական.....	97
(Դ.)	Թէ որպէս եղեւ բարձուամն չար թագաւորութեանն Պարսից, եւ փոխանորդեաց միւս եւս չար Իսմայէլական.....	111
(Ե.)	Վասն թագաւորին Զափրայ, զոր ինչ խորհեցաւ ի վե- րայ աշխարհիս Հայոց, եւ ի գլուխ եհան զկամս չարու- թեանն. եւ որ ինչ ընդ սովաւ նախ քան զլնուլ վեցե- րորդ յորելիւնի, եւ եօթանասուներորդ ոլոմպիագին, յետ ինն եւ տասն ընդիքտիոնին. յորում բովանդակին ժա- մանակք բռնակալութեանն Տաճկաց ամք Միթր ըստ թ- ուոյ Հայերէն տումարի. թագաւորէ Տաճկաց Թոքլ ոմն Զափար անուն.....	121
(Զ.)	Վասն պատերազմին Բագարատայ իշխանին Հայոց եւ Մուսէի եւ յաղթութեանն ի ձեռն Աշոտոյ Վասպուրական իշխանին, զի եկն զօրավիգն Բագարատայ.....	123
(Է.)	Վասն մահուանն Յովսէփոյ ի լեռնայնոցն Խուրթայ եւ պատմութիւն նոցա.....	134

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱՍՆ ՈՐ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑԱԻ ԸՆԴ ՀԱՆՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀՍ ՀԱՅՈՑ. ԵՒ
ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԱՆԱՑՆ, ԱՆՀԱԻԱՆՔ ԵՒ ԱՆՀԱՋԱԿ
ՄԻՄԵԱՆՑ ԼԻՆԵԼՈՎ, ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ԸՆԴ ՍՈՔՕՔ

(Ա.)		138
(Բ.)	Վասն Սմբատայ Բագարատունւոյ, Մոկաց իշխանին.....	143
(Գ.)	Կապումն եւ վտարումն յաշխարհէս իշխանին եւ նախարարացն եւ նոցին ընտանեաց.....	156
(Դ.)	Թէ ո՛րպիսի պատճառաւ հասին ոմանք ի նոցանէ սուրբ կատարմանն.....	157
(Ե.)	Երկրորդ նորին եւ երթալն Գուրգէնի զհետ կոչողացն Բուխայի եւ որ ինչ գործեցաւ, եւ թուղթն իբրեւ ի գիմաց արքայի.....	167
(Զ.)	Վասն չար յանձնառութեան նախարարացն Արծրունե- աց, եւ խոստովանութիւնն ի Քրիստոս տեառն Գրիգորի Արծրունւոյ եւ տեառն Յովհաննիսի եպիսկոպոսի Արծ- րունեաց եւ Գրիգորի քահանայի, եւ պատմութիւն նոցա.....	172
(Է.)	Վասն հերձուածոյն Բագարատայ Բագարատունւոյ, որ ի վերայ ուրացութեանն զՔրիստոս յաւել եւ զայս ի կործանումն բազմաց: Ընդդիմադրութիւն սակաւուք.....	183
(Ը.)	Որ ինչ զկնի այսորիկ գործեաց Բուհայ ի Դուրին քաղաքի, եւ յիշատակարան վկայիցն.....	187

(Թ.)	Որ ինչ գործեցաւ յերկրորդում ամին գալստեանն Բու- խայի, որք եւ ոլոմբիաթք. վասն պատերազմին ընդ Սահակայ Իսմայէլացոյ որ Իսմայէլի որդի ճանաչէր, եւ վասն պաշարման քաղաքին.....	193
(Ժ.)	Վասն որ ինչ ի Մանարսն գործեցաւ.....	196
(ԺԱ.)	Թէ որո՞վ օրինակաւ վկայեաց Մուկաթլ ի Վանանդ գաւառէ.....	207
(ԺԲ.)	Որ ինչ զկնի անիշխանութեան գործեցաւ եւ պատերազմաց.....	214
(ԺԳ.)	Յաղագս Դուրգինայ միայն մնալոյ, եւ շատ պատերազմողացն յաշխարհիս.....	215
(ԺԴ.)	Դառնալ Դերանկին ի Հայս, եւ սկիզբն դարձուցանել տեառն զգերութիւն իշխանացն բոլոր Հայաստանեայց.....	224
(ԺԵ.)	Դարձ գերութեան իշխանացն.....	231
(ԺԶ.)	Վասն դառնալոյ Աշոտոյ իշխանին ի գերութենէն եւ Վահանայ Արծրունոյ.....	234
(ԺԷ.)	Վասն Անձաւացեաց յուզմանցն Աշոտի եւ դարձեալ խաղաղանալոյ.....	236
(ԺԸ.)	Վասն մաքառման Աշոտ իշխանի ընդ Ութմանիկսն եւ տեղաթափս առնելոյ զյափշտակեալսն ի նոցանէ.....	237
(ԺԹ.)	Վասն ծննդոց Դերանկին.....	241
(Ի.)	Վասն ունելոյն Դերանկին զկորապաղատն իշխան Տարունոյ, եւ զԴաւիթ, որ արքայն ճանաչէր՝ իշխանացուցանելոյ.....	243
(ԻԱ.)	Փոխանակ Աշոտի թագաւորել Սմբատայ.....	254
(ԻԲ.)	Կործանումն քաղաքին Դուրի ի սաստիկ շարժմանէն.....	255
(ԻԳ.)	Վասն զօրաժողովն լինելոյ Սմբատայ թագաւորին Հա- յոց ի վերայ Ահմատայ Ամղացւոյն, Վրաց եւ Աղուանից եւ բոլոր Հայոց իշխանօքն, եւ պարտութիւն Սմբատայ յԱհմատայ ի սահմանս Աղձնեաց ի վերայ գետոյն Թուխ կոչեցեալ որ իջանէ ի ծովն Բզնունեաց.....	261
(ԻԴ.)	Վասն մահուանն Ապուրուանայ.....	263
(ԻԵ.)	Եթէ ո՛րպէս կեղծաւորական սիրով նիւթէր չարիս Աւշին ի վերայ Հայոց եւ իշխանաց նոցա.....	264
(ԻԶ.)	Եթէ ո՛րպէս աստուածաստ բարկութեամբ սատակեցաւ Աւշին եւ համօրէն զօրք իւր.....	266
(ԻԷ.)	Վասն սքանչելեացն որ ցուցաւ յՈստանն Ռշտունեաց յամս զօրավարութեանն Գագկայ.....	269
(ԻԸ.)	Վասն աստամբութեան Տաճկացն որ Կայսիկքն կոչին եւ իշխանին Սիւնեաց ի թագաւորելն Սմբատայ, եւ դարձեալ երկոցունց Հնազանդութիւն.....	271
(ԻԹ.)	Վասն մահուն Աշոտի Վասպուրական իշխանին ի նախճաւան քաղաքի.....	273

(Ա.)		289
(Բ.)	Աթոռակալութիւն Աշոտի որդւոյ նորին անդրանկանն: Եւ փոխումն տիկնոջն Սոփեայ երջանկի եւ բարեպաշտի.....	296
(Գ.)	Փայլումն փառազարդութեան միանգամայն եւ երեւումն շնորհացն Աստուծոյ ի վերայ մանկանն Գազկայ, եւ սպանումն Ապումրուանայ ի ձեռաց նորա մեծապէս արութեամբ, եւ որ ինչ զնմանէ են գովեստք.....	298
(Դ.)	Սկիզբն իշխանութեանն Գազկայ զկնի եղբօր իւրոյ Աշոտի, եւ գործք նորին քաջութեան.....	305
(Ե.)	Վասն բառնալոյ սգոյն մեծի, եւ խաղաղացուցանելոյ արքայի զաշխարհս, եւ որ ինչ յաղագս Յուսփայ որդւոյ Ապուսաճայ.....	317
(Զ.)	Որ ինչ յաղագս անիշխանութեանն Պարսից.....	318
(Է.)	Յաղագս աշխարհաշինութեան մեծի արքային Գազկայ եւ բազում տեղեաց նորոգմանց եւ հրաշակերտութեանց Ոստանն աւանի.....	319
(Ը.)	Յաղագս շինութեան Աղթամարայ, եւ թէ ո՞րք ոմանք յառաջ քան զձեռնարկելն արքայի սուղ եւ ոչ արժանի ինչ իշխատակի ի նմա գործս գործեցին.....	321
(Թ.)	Յաղագս շինութեան գերապայծառ եւ պանծալի եկեղեցւոյն որ յԱղթամար քաղաքի, որոյ նիւթ նպաստաւորութեան քարանցն բերաւ յերկրէ հեռաստանէ: զորոյ մեք զիրն եւ գտեղին հաւաստեաւ յայտ արասցուք.....	326
(Ժ.)	Յաղագս մեծի պատերազմին ընդ առնն արաբացւոյ ի դրունս մայրաքաղաքին Դուռնայ, եւ որ ինչ գործք քաջութեան մեծի արքային Հայոց Գազկայ եւ որ ինչ յաղթութեանն գործք.....	329
(ԺԱ.)	Յարձակումն Դիմկացն ի քաղաքն Հաղամակերտ եւ ի գաւառն Աղբազ, եւ որ ինչ յաղթութիւն զօրացն Հայոց ի շնորհացն Աստուծոյ.....	332
(ԺԲ.)	Յայտարարութիւն կերպազրութեան եւ անձին եւ փառաց մեծի արքային Հայոց Գազկայ.....	332
(Յաւելուած.)	Վասն անցիցն անցելոցն ընդ Հայս, եւ վասն աստուածասէր իշխանին Աբղմսէհի եւ որդւոց իւրոց.....	335
(Յիշատակարան I.)		349
(Յիշատակարան II.)		351

[1] Եւ ըստ նմանակերպութեան պատկերի իւրոյ, յանձնիշխան կամայական կամարարութեանն ձգեալ պատիւ զնա՝ և տէր բոլորակերտ իրողութեանց մակադրեալ զհողանիւթեայ էակս¹, որպէս ասաց նախամարգարէն Մովսէս. նմանագոյնս ասացեալ և թագաւորագնն մարգարէաշնորհն Դաւիթ «փառօք և պատուովք պսակեցեր զնա, և կացուցեր զնա ի վերայ ձեռակերտաց քոց, և զամենայն ինչ հնազանդ արարեր ի ներքոյ ոտից նորա»²: Եւ ծառայականս պատանիս³ տուեալ նմա, որ ի վերայ կառուցեալ լուսաւորացդ պարողութիւն երեւելագոյն գոյիցն, ի գործառնութեան կենցաղավարութեան պիտոյից մարդւոյ, ըստ տունջեան և գիշերոյ բացակայութեանց գործոց եղանակեալ: Որպէս ասաց սաղմոսեցուն՝ «ի ծագել արեւուն ելանէ մարդ ի գործս իւր, ի վաստակս ձեռաց իւրոց մին[2]չ և յերեկոյ»⁴. և Փրկիչն ասաց՝ «Պարտ է գործել զգործս մինչ աւուր կայ. գայ գիշեր յորում ոչ ոք կարէ գործել»⁵: Համառօտագոյնս ասացից, ամենայն իրողութեանց յօգտութեան մարդկայնոց սոքօք բնաւորեալ ի շարժմունս երկակի լուսաւորօք ժամայեղից⁶, առ ի նշանակ հոլովմանց պարագայց ժամանակագիւտն շրջագայց արշաւանաց, հանդերձ աստեղացդ ճախագայութեան⁷ երկնաչու օդակառոյց ընթացից, ի բացերեւութիւն աւուրց և ամսոց բովանդակութեան, ի լրումն տարեաց, ի չափաբերութիւն անհատից մարդկային սեռից, ի գիւտս իմաստից տրամադրութեանց, ի տարբերս⁸ թուոց և ի բովանդակութիւն ժամանակաց. որով բովանդակեցան բոլորակերտ⁹ աշխարհայնոցս սահմանք, ըստ քառից սեռից որակութեանց՝ ըստ խառնուածոց հակակայիցն շարժմանց, քա-

[1] x) Ա (Բ/Վ)՝ պատահիս. ուղղ.՝ պատանիս (Նախն., 92):

[2] x) I (էջ Ա), II (1), III (6)՝ ճոխագայութեան. Ա (Բ/Վ)՝ ճախագայութեան. ուղղ.՝ ճախագայութեան (ՆԲՀԼ, հ. Բ, էջ 165, հդ.՝ Ճախագայութիւն, էջ 1022, հդ. Օդակառոյց): xx) II(1-2) III(1)՝ բոլորակերպ. Ա (Բ/Վ), I(էջ Բ)՝ բոլորակերտ:

(Ա)

դից ի պատմութեան աստ, առ փոքր ինչ և դուզնաքեայ
զմնացորդս յիշատակարանացն ի յառաջագոյն և ի հին
պատմագրացն զմեր զբնիկ տերանց տոհմին Արծրունեաց
զիրն և զտեղին բացայայտեսցուք ի պատմութեան աստ, զի
յայտ յանդիման երևեսցին արիութիւնք առաքինութեանց
լստ անուանց և տեղեաց և ժամանակաց: Եւ խուզեցից
զկարեւորագոյնսն խորհրդոց ի խաղացմունս բանիցս կար-
գադրութեանց, թէ ո՛վ ոք էին, և ե՛րբ, և յորմէ՛, և ո՛ւր, և
զիա՛րդ, և ո՛րքան, և ո՛րպիսիք, և որովք յեղանակօք քաղա-
քավարեցին, և յոր պէտս հանդիսացան: Եւ վասն պատե-
րազմաց և յաղթութեանց և թէ յաղթեցին կամ յաղթե-
ցան[7], և զկէսս որ վասն այլոց ինչ իրաց հանդիսանալ հա-
նոյացան յօգուտ և ի շահ մատակարարեալ անձանց և ընկե-
րացն: Եւ որ ինչ ընդ այսոքիւք պատկանին ստորագու-
թիւնք զրուցատրութեանց՝ համառօտեսցուք ի մատեանս
յայտոսիկ, ըստ կարի մերում օժանդակեալ ի գրոց հանգէտ
պատմութեանց մարգարէականաց և նորոց վարդապետաց ե-
կեղեցւոյ Քրիստոսի, և արտաքին վիպապատմացն աշխա-
տասէր և մտահարուստ արանց, որք դայեակաբար յանձան-
ձեցին մեզ յետոյ հետեւոյցս զառողջ և զառանց խարդա-
խութեան ճաշակս համեղագոյն և կարեւորագոյն կերակրոցն՝
յարբուս կատարեալ գիտութեանն տանել հասուցանել զու-
սումնասէրն և զերկիւղածագոյնսն Աստուծոյ, զհանճա-
րեղսն և զիմաստունսն, զնախանձաւորս լաւագոյն և մնա-
ցական ընչաւէտութեանն և որ անդ է աշխարհն: Զորս և
աստ ի յայսմ պատմութեան արտայայտեցից քեզ, քաջդ բա-
նասիրաց, զնոցայն որ վասն Քրիստոսի պատերազմեալ
զբարիոք պատերազմ¹⁵, և յաղթանակ կանգնեցին ի վերայ
երկրի մինչև յերկինս: Որոց աղօթիւք տացէ ինձ Տէր զուղ-
ղորդ և զճշմարտութեամբ զբանն գրել ի մատեանս յայս, ա-
ռաջնորդութեամբ [8] Հոգւոյն սրբոյ, խորհրդովն Քրիստո-
սի, ի հաճոյս քեզ և նմանեաց քոց: Ողջ լերուք ի Տէր Քրիս-
տոս: Ամէն:

[9] Քանզի բազում աշխատութեամբ է գտանել զչար ազ-
գաբանութեան տանն Արծրունեաց, վասն հեռաւոր ժամա-
նակաց կացեալ և [10] դիւանացն անյայտութեանց ի մէջ
Հայաստանեայցս՝ և հրաման հարկեցուցանող ճոխութեան
քո ստիպէ զմեզ, ճեպել փութալ առ գիւտն հանդիսանալ և
կարգել ոճով զփափագելին քո յայտարարական գրով
դրոշմել, կանոնել ի գիրս աստ և իմ երկար տաժանմամբ՝ ի
խոյզ և ի խնդիր ելեալ զհաւաստին գտանել և հնախօսս
չարագրական մատեանս և ի բազում վէպս պատմութեանց
անցեալ գրեցի, որ ինչ բաւականալ ձեռնահաս եղէ, սկսեալ
յԱդամայ^{xx} մինչ առ մեր հասեալ ժամանակացս գիւտ:

Եւ զի ժ ազգացն շարք առանց ստութեան կան գրեալ
յամենայն մատենադարս՝ յերկրորդն հարկ է մեզ զոճն
կանոնել, որ յետ Նոյի և անդր ազգացն բաժանմունք յառաջ
խաղան, ըստ ցեղից ցեղից ի կարգ անկեալ աշխարհաբաժին
ցեղակարգութեամբ. և ի մէջ առից, թէ ըստ բազմաշուրթն
լեզուացն յետ աշտարակաշինութեանն, յորմէ՛ ցեղէ սկիզբն
առ^{xxx} աճել[11] սերունդք Արծրունեաց տոհմին և զի հաւա-
սարութիւն երից ազգացն, այսինքն որդւոցն Նոյի, կարգաւ
կանոնեալ դրոշմեալ կան յուրից գիրս ոչ է մեզ հարկաւոր
զնոյն երկայնաբանութեամբ երկրորդել¹:

Եւ արդ ըստ Եւսեբեա բազմայեղ յեղանակաց խուզմա-
նցն² և ըստ Ափրիկանոսի^x հաւատարմաբանութեանն և ըստ
Մովսէսի Քերթողի³ նախ ի մէջ առից զորպիսութիւն ազգա-
ցն բաժանմանցն գրել: Եւ անդէն գտարակարծելի գիւտիցն

[10] x) Ա (1/89)՝ և ի մերկատաժանմամբ. ուղղ.՝ և իմ երկա(ր) տաժան-
մամբ (Նախն. 437):
xx) Այլ օր.՝ յԱդամ: xxx) Ա (2/35)՝ էառ:

[11] x) Ա (1/96)՝ Ափրանոսի: xx) Ա (2/34)՝ անտի և անտի. ուղղ.՝ անդէն և
անդի (Նախն. 161):

[11] x) Ա՝ (1/2) և փրահոսի: xx) Ա՝ (2/3) անտի և անտի. ուղղ՝ անդէն և անդի (Նախն. 161):

[16] x) Այլ օր՝ յտաբար: xx) Ա (2/11)՝ Ի Լեառնն: xxx) Այլ օր՝ Զարա-
ւանդն:
[17] x) Այլ օր՝ վեցասաներորդ:

[19] x) Ա (ʰ/ɣ) Իսկ Ադմեայ: xx) Յայլ օր. չիք՝ յարեւիս:

Կաղմեա^x յուճեմնէ Փիւնիկեցւոյ³⁶: Եւ զի առ այսոսիկ փոյթ եղև մեզ քննասիրութեամբ լինել հասու և ոչ զանց առնել՝ աստանօր պարտ է սակաւիկ մի յապաղումն տալ պատմութեանս. զի և աստուածատուր ասացելովքն թևակոխեսցուք յարտաքնոցն վէպս, և ապա յառաջիկայիցն եկեսցուք տեսութիւն:

լինիցի⁴⁷: Ուստի և ըստ կարգի մեղանացն՝ և դժուարինք անիծիցն հետևին, նախ օձին և ապա կնոջն⁴⁸: Իսկ եթէ մշակն մեղաց և անդրանիկն ամենայն չարեաց, որ ի յօձն բուենեալ ոչ անիծաւ, որպիսիս ուսուցանէ վնասապարտութիւն օձին առ ի պատժականութեանն գտանել պարտաւորութիւն, որ ոչ յընքենէ միայն, այլ մանաւանդ ի գտողէն չարեաց: Առ որս ասեմք՝ եթէ ըստ ամենայն յեղանակի անշարեաց: Առ որս ասեմք՝ ո՛չ մի ինչ ո՛չ ունի մասն ազնիւ՝ թէ ասիցէ բոյժն ի բարւոյ, ո՛չ մի ինչ ո՛չ ունի մասն ազնիւ՝ թէ ասիցէ ոք անիծիւք ի բաց բառնալ. նա և կենդանականն որ ի նմա՝ ոչ ի բարի ինչ, այլ զի անհրաժեշտ չարին կալով անմահական չարչարեսցի: Զոր բան և վասն օձին սքանչելապէս ուսուցանէ Փիլոն Աղէքսանդրացի՝ յառաջ քան զդրժանացն դիպուածս՝ յոլովութիւն իմաստից ունել ամենայն շնչականաց⁴⁹. այլ և մարդոյն ևս յստակագոյնս տեսանել զիւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ մտածութիւն. յետ[24] ուստ երբեմն գտանէր^x ի ձեռն անիծիցն իմացեալք երկոքին. մասնաւոր ինչ մարգարէական ոգւով եղելում ի մարդն օժնդակ խորհրդածութեան արծարծել անդէն ի ձեռն ապաշաւանացն զվրիպանացն կորուստ. ըստ այսմիկ և այլոց կենդանեացն զգայականօքն և թէ ունայնացելովք առ ի դոյզն ինչ զգուշաւորականս:

Եւ եհան արձակեաց զնա Տէր Աստուած ի դրախտէն փափկութեան՝ գործել զերկիր ուստի առաւ⁵⁰: Եւ ապա զի՞նչ առ այսոսիկ առցուք ի մէջ զողբերգութեան բերումն ի հառաչանս, որով զաստուածերանն լքեալ զերկիր՝ զախտականս զայս և տաժանելիս փոխանորդեաց վիճակ, անբժշկական և ողորմելի յեղափոխմամբ. ըստ պատկերին Աստուծոյ ստուերացեալ բարձրացեալն՝ նուաստացաւ, անմահից կենաց հաղորդն՝ ի ձեռն անիծիցն հողացաւ, ի տէրութիւն կարգեալն՝ բազմադիմի չարիւք վարատեալ, և ծառայ ախտից եղև, ինքեան և որոց յետ իւր[25] թողլով ժառան-

գութիւնն որդւոց կեանս վշտագինս հանդերձ մահուամբ, և ծննդականութիւնս տրտմութեամբ: Զոր պարտ էր աստանօր յոլովագունիւք ոմամբք աւաղականօք ընդ ողբակիցս՝ և զմարգարէականն առնուլ ի ձայնարկութիւն, «մարդ ի պատուի էր և ոչ իմացաւ, հաւասարեաց անասնոց անբանից և նմանեաց նոցա»⁵¹:

Յետ այսորիկ եմուտ Ադամ առ Եւա կին իւր, և յղացաւ և ծնաւ զԿայէն⁵², և ասէ զնա Ստացուած, թէ և Աստուծով՝ այլ ոչ արժանաժառանգ. և յաւել ծնանել զեղբայրն նորա զՀաբէլ. և կանխածան իմն ոգւովն Աստուծոյ ասէ զնա գոլ որդի սգոյ^x, զի զմահուն սպառնացեալ հօրն պատուհաս՝ աչօք իւրովք տեսցէ, և զինքն կերպագրեալ յորդին իւր սպանեալ ի Կայենէ: Իսկ ասելն՝ ամենայն որ սպանանէ զԿայէն՝ եօթն վրէժս լուծցէ⁵³, եօթն արդեօք իցեն մեղանացն պարտիք, եթէ ըստ յաւելուածոյ սաստից իմացին ասացեալքն Աստուծոյ, որ ի բնաւին արդարադատութիւն բնա[26]ւորեալ՝ և ողորմութեանն ընդ նմին լինիցի լծակից. և զայսոսիկ թէ բարիօք ումեք թուեսցի տեսցուք. զի և եօթամբք իսկ շարագրեալ չարիւք^x ժանդացաւ վիրագն այն ի վնաս, թէ և միատեսակ երևեսցի.

Նախ առաջին՝ զի յետ աւուրց ինչ⁵⁴, իբր անագան իմն այլ ո՛չ նախապատիւ և կարևոր. և զայն արատաւոր, այլ ոչ անարատ՝ երևի յասացելոցն՝ եթէ ուղիղ մատուցանես և ուղիղ ոչ բաժանես՝ մեղար⁵⁵: Դարձեալ և յընդդիմակէն՝ ած և Աբէլ ի յանդրանկացն և ի պարարտիցն⁵⁶:

Երկրորդ՝ չարասէր և աներկիւղ նախանձուցն բարք, եթէ ընդէ՞ր ոչ և նորայն ըստ նմին օրինակի եղև արատաճեալ յԱստուծոյ⁵⁷:

Երրորդ՝ խծաբար^{xx} նենգութիւնն, զոր անփրկանակ ի ծնողացն մեկուսի տարեալ սպան տարապարտ⁵⁸:

Զորրորդ՝ զի զեղբայր և ոչ զօտար ոք, զոր ոչ երկիւղն

[24] x) Ա (1/1)՝ գտան ի:

[25] x) Ա (2/6)՝ գոլորչիս գոլ. ուղղ.՝ գոլ որդի սգոյ (Նախն., 438: Հմմտ. նաև Հովս. Փլաւ., Հնթք., Ա. II, 81: Անկ. գիրք, էջ 24):

[26] x) Այլ օր.՝ չորիւք: xx) I (10), II (13), III (24)՝ խծաբար: Ա (2/6), Նախն. (77)՝ խծաբար:

[28] x) II (14, ծն. 1)՝ Թերևս՝ որդւոցն:

[30] x) $(1/2)^n$ Յեարէդ:

Արդ ենովք լեալ ամաց ձկն ծնանի զՄաթուսաղայ, և
կեցեալ առ նովաւ ամս Մ⁷⁴ փոխեցաւ յանմահութիւն յամին
ԼԳ Ղամէքայ: Զկն ճնանի ոյամէ⁷⁵: Ղամէք

յորժամ առ Հրաման որդւովքն կազմել վստայալ
Աստանօր լաւագոյնս իմն աստուածային Մովսէս գրէ ի
բերանոյ Աստուծոյ գլաճախութիւն ամբաստանութեան ամ-
բարչտելոցն, ըստ իւրաքանչիւրոցն և զվնասն նշանակելով:
Քանզի տեսեալ, ասէ, որդւոցն Աստուծոյ զդատերսն
մարդկան զի գեղեցիկ էին՝ առին իւրեանց կանայս յամե-
նեցունց զոր ընտրեցին⁸⁰: Որոց տուաւ պատուէր՝ հեռանալ
յայնցանէ. որով գեղծագործ ապականութիւն նոցա յայտ
առնէ, յուսակորոյս յայնմանէ, որ զպատիւ սիրոյ եցոյց ի
նոսա՝ որդիս իւր [32] ասելով, այսր անդր կորցեալ զկարգ
բնութեան առ ի յընդդէմս Հրամանին Աստուծոյ դիմագրա-
ւեալք, միանգամայն և զերկիր զազրացեալ ի բազմադէմ
չարեացն գործելոցն ի նմա: Քանզի ասէ՝ բազմացան չարիք
մարդկան ի վերայ երկրի, և ամենայն ոք խորհէր ի սրտի
իւրում խնամով ի չարիս⁸¹: Եւ դարձեալ՝ ետես Տէր Աստուած
զերկիր և էր ապականեալ. զի ապականեաց ամենայն մար-
մին զճանապարհս իւր ի վերայ երկրի⁸². ոչ ևս զբանականաց
բերելով խորհուրդս, այլ իբրեւ երամակք՝ վայրենիք վայ-
րածեալք անկարգութեամբ և պէս պէս անառակութեամբք,
ի յաղթանդամութիւն ապաստանեալք, և ապարասանք հպա-
րտացեալք ի զօրութիւն բազկի. բնաւ և ո՛չ մի ինչ փոյթ
ունելով ի դիպաւորագույնսն առաւել քան թէ ի վատթա-
րագոյնսն⁸³:

[32] x) Ա $(\frac{2}{1-2})$ երեմակք:

Լո՛ւր և զարմացի՛ր և աստանօր ևս առաւել, եթէ՛ զիա՛րդ ողորմութիւն բարերարին՝ արդարադատ բարկութեանն յադ-
թէր, որ առ ժամեայ սպառնացեալ պատուհասիւն ի հարիւ-
րամեայ ձգէր ժամանակս ներողութեամբ: Այլ և տեսու-
թիւնք ևս յայնս սաստկագինք և նորանշանք. զոր և սուրբ-
քըն ասեն, եթէ՛ ձայն դակուացն և բախումն խմբիցն առ ի
հեղուսել զփայտսն՝ այնպէս իբրև յորոտման ամպոյ յամե-
նեցունց հնչէր լսելիս, ի մօտաւորս և ի հեռաւորս, առ ի
յերկիւղ և ի զգուշութիւն անզգամ ազգին, թերևս դարձցին
և կեցցեն. իբր ոչ անգիտանալով Աստուծոյ զառ ի նոսայսն
լինելոյ, այլ բնաւորեալն բարի անփոփոխ բնութեամբ մնա-
լով ամենայնիւ՝ առ ի չարասէրն զուղիղ հատուցումնն յա-
պաղէր. զոր և այլուր ասէ՝ կենդանի եմ ես Տէր Տէր, զի ոչ
կամիմ զմահ մեղաւորի, [34] որպէս դառնալ նորա ի չար
ճանապարհէն և կեալ⁸⁶:

22

էրք: Եւ նաՀապետացն արդարոցն անդէն և ի նոյն [35]
կալով՝ անդ և վախճանեցան, անդ և տապանն շինեալ եղև և
անՀնարին չարեացն զեղեալ ի վերայ երկրի. և ի բողոքել
արդարոյն յետ ծ ամի՝ ապա հրաման միայնոյ և աՀաւորին
Աստուծոյ՝ ասէ. «Մուտ ի տապանն դու և որդիք քո և
կանայք որդւոց քոց. զի աՀա ևս եօթն օր՝ և ածից ջրհեղեղ
ջուրց ի վերայ երկիր՝ սատակել զամենայն, յորում է շուռնչ
կենդանի»⁹⁰. - յայտ առնելով ի թիւ եօթանցն այլ ևս ներո-
ղութիւն⁹¹:

Ո՛վ անծախելի բարերարութեանն Աստուծոյ. ո՛վ անհատական մարդասիրութեանն, որ և զեռ ևս խնայել ասի յանգղացեալսն:

ՆԱԳԳԱՅԵԱԼԱՆՆԵՐ:

Եւ յաւուր յայնմիկ եմուտ ի տապանն Նոյ և որդիք իւր,
կին Նոյի և կանայք որդւոց նորա ընդ նմա:

կին Նոյի և կանայք որդկոց սորա ընդ հետին
 իսկ ոմանք ի պատմագրաց ասեն, թէ և դուստր Նոյի և
 ճարտարապետ նաւին կնաւ և որդեովք և կարևոր բա-
 րեկամօք⁹². որ և ինձ հաւանականք այսոքիկ թուին. քանզի
 յետ ջրհեղեղին ոչ երևի լինել դարձեալ որդիս նահապետին.
 իսկ աշխարհն վերին Հնդկաց ասի լինել դստեր նորա: Զոր
 [36] Եւսեբէս Կեսարացի ասէ՝ ի սովորութենէ մինչև ցայսօր
 կին մարդ թագաւորէ ի վերայ աշխարհին Հնդկաց⁹³: Այլ և
 վասն գործակցաց տապանին դիպողագոյնս է ասել. եթէ
 հաւանեալք արդարոյն^x և ապաւինեալք ի նա՝ յուսացան ի
 բան նորա, ծառայել երկիրդիւ հրամայելոցն ի նմանէ՝ զի՞նչ
 անհաւատ թուի և ի փրկութենէն ընդ նմին վայելել. որ և
 զՌահաբ⁹⁴ պոռնիկն առ ժամեայ բարեմտութեամբն յերի-
 քովական բարկութենէն ապրեցոյց իւրովք զզգականօքն, և
 զԳաբաւոնացիսն ի Քանանացւոցն սատակմանէ: Այնքան
 խնամոցն արժանի՝ զի և զվրէժ արեան նոցա առնուլ ի տա-
 նէն Սաւուղայ⁹⁵: Եւ զի ասէ գիր՝ ոգիք իբրև ութ⁹⁶ երկ-
 բայականս իմն և զայն. առ որս ասեմք, եթէ նոցա տուաւ

[35] x) I (15), II (17)՝ Ի հին օր. չիք՝ Աստուծոյ: «Աստուծոյ» բառը նշված է ձախակողմյան դաշտում «+» նշանով:

[36] x) Ա(1/10)ⁿ արդարոցն:

Հրամանն այն. այլ թէ ի ձեռն նոցա և այլք եղեն փրկեալք: Նաև յութիցն մտելոց ի տապանն ոչ ամենէքին ընտիրք երևեցան, այլ ի ձեռն արդարոյն և նուազուհն ապրեցան:

Իսկ Փիլոն ասէ՝ զոսկերսն Աղամայ, ի պատիւ [37] խնամոց, իբրեւ հօր հասարակաց՝ առեալ Սէմայ եղ ի տապանի անդ⁹⁷. զոր յետ սակաւու միոյ երկրորդեցից զառ ի նմանէսն:

Եւ փակեաց Տէր Աստուած արտաքոյ նորա, ասէ, զտապանն⁹⁸:

Ո՛վ ահագնասաստ բարկութեան՝ հրաման նորին օրհասին. ո՛վ ահեղական ձայնիցն և սասանման հաստատութեան երկնի և երկրի: Զի թէ միոյ փայլատակման ընթացք և ճայթումն՝^{xx} ամպոց բաւական է պակուցանել քաղել զուշեղութիւն ոգւոց, զի՞նչ ինչ յայնժամ կրէին ոգիք մնացելոցն յերկրի, ի սահանաբաց և յանդնդաքակ վրդովմանցն հոսելոց՝^{xxx}, նախ քան զջրհեղեղ ջուրց սատակումն: Որով պատահեցան ամենայն աղբերք անդնդոց, և սահանք երկնից բացան՝⁹⁹ անընդմիջաբար երկրի և երկնային ծովուն լինել, և համատարած ջրովն զրաւ առնել համօրէն ամենայն շնչաւոր կենդանեաց՝ զտարի մի ողջոյն մնալ յապականութեան երկրի. և յետ կատարման աստուածային հրամանին՝ ի ծփական ջուրցն բերեալ տապանն [38] յարեւելեայն ի միջոց աշխարհի՝ հանգեաւ ի լերինս Կորդուաց, և նահապետն ողջակէզս գոհութեան Աստուծոյ մատուցանէր՝¹⁰⁰. և խոստացեալ պատարագընկալին՝ ոչ ևս զնոյն հատուցանել երկրի ուխտ յաւիտեանական՝ հաստատեալ՝ զաղեղն իմ եղից յամպս՝¹⁰¹, որ է ծիածանդ, զոր ոմանք հուր մեկնեալ յամպոյ ասացին, և որդիք տարրապաշտիցն՝ գօտի Արամագդայ: Իսկ եթէ Բէլ հրամանատու Արամագդայ իցէ՝ զիա՞րդ

[37] x) Այլ օր. չիք բարկութեան: xx) Այլ օր. ճայթմունք: xxx)
Ա (1/11) հոսելոց ուղղ. հասանելոց (Նախն. 30):

[38] x) I (16), II (18), III (33)՝ Հատուցանել երկրի ուխտ հաւիտեական:
Ա (1/9)՝ Հատուցանել երկրի մարդկան ուխտ հաւիտեն(ա)կան
յաւիտենից: (Տե՛ս ձախակողմյան դաշտում «+» նշանի տակ):

Երբ, զի Արամազդ ի գօտոյ իւրմէ խաշիցի հրամանաւ^{xx}
 Բէլայ. գոր մեք ոչ յաւելցուք այժմ յառասպելս նոցա յամել,
 այլ և ոչ հուր մեկնեալ յամպոյ, ապա թէ ոչ՝ հարկ էր և ի
 գիշերի երեւել. այլ է արդարև նշոյլք արեգական, սեռն օդով
 ծածկեալ^{xxx} ի վերայ խիտ և խոծ ամպոց խոնաւագունից,
 զոր ի սկզբանց ոչ եղեալ՝ նոյիւ^{xxxx} ասի լնել։

գործի սկզբանց ոչ եղեալ Նոյիւն ամի լուսին
եւ յետ այնորիկ ի բազմանալ որդւոց մարդկան՝ յերիս
մասունս և զերկիր բաժանեալ, ըստ ասացելում Հերոդո-
տեայն^{xxxx}, զոր ասէ մի ըստ միովէ մեծն Եպիփ[39]անոս¹⁰²։
Այլ և զՓիլոնեայսն ասացաք երկրորդել զառն քաջի և
զյոյժ հմտագունի իմաստասիրութեան, որ յետոյ և հետեող
սուրբ առաքելոցն եղեալ բազում ուսմունս ի հնոց հրէական-
նաց նպաստաւորեաց եկեղեցւոյ գեղեցիկ օրինակօք, որպէս
ուսուցանէ գիրք Եւսեբի Կեսարացւոյ¹⁰³։ Զոր ի մեկնութեան
Եբրայականացն անուանց ասէ Փիլոն¹⁰⁴, զոսկերսն Ադամայ
բարձեալ Սէմայ գրաստու՝ տարաւ յերկիր ժառանգութեան
իւրոյ, և հասեալ ի տեղի ապառաժ քուաւոր՝ անդէն զետեղ-
էր և զգրաստն¹⁰⁵։ Աստ դիպուածոցն եղելոց և զանունն
ասացեալ՝ տեղի մարոյ, զոր բարբառն եբրայական իբր ծեքե-
լով իմն զբանն՝ Թուեցուցանէ իմն ասելով Աւաւրիշլիմ,
այսինքն Երուսաղէմ, որ նոյն ինքն Թարգմանի՝ մսուրս կա-
տարեցաւ¹⁰⁶։

տարեցաւ¹⁰⁶։

Իսկ տեղի շիրմին յորում նախաՀօրն եղան ոսկերք՝ կա-
տարման և կառափման, որ նոյն ինքն է գագաթն և Գող-
գոթայ ըստ եբրայականին, երկակի անուամբ. զոր յափշտա-
կեալ ի Սէմայ որդւոցն Քամայ՝ շինեցաւ քաղաք նովիմբ
[40] անուամբ. վասն որոյ և աստուածայնոցն առ Մովսէսիւ
Հրամայեալ՝ առնուլ վրեժինդրութեամբ ազգացն Քանանաց-
ւոց զառ ի նահապետէն կարգեալ սահման. զոր և Դաւիթ
գոհաբանէ, յիշեաց յաւիտենից զուխտ իւր և զբանն զոր

xx) Այլ օր՝ հրամանով: xxx) Ա ($2/10$)՝ ծածկեալ. ուղղ.՝ ծագեալ
(Նախն., 221):
xxxx) Ա ($2/89$)՝ նոցիւ. I (17), II (19), III (34) ուղղ.՝ նոյիւ:
xxxxx) Ա ($2/32$)՝ Հերոդոտեայցն:

պատուելիքաց՝ մինչև ի հազար ամ¹⁰⁷: Եւ յետ սակաւու միոյ ասէ. «ձեզ տաց զերկիրն Քանանու զվիճակ ժառանգութեան ձերոյ»¹⁰⁸ քանզի Քամայ տուաւ ի հօրէն Եգիպտոս և Լիբէաստան և մինչև յարեմուտս հարաւոյ: Եւ Յաբէթի եւրոպանամենայն յԱմման լեռնէ մինչև ի մուտս հիւսիսոյ: Իսկ Սէմայ՝ Ասորեստանեայքն համօրէն լայնութեամբ մինչև ի կողմանս արեւելից¹⁰⁹:

Եւ եկաց Նոյ յետ ջրհեղեղին առ որդւոպքն ամս 30¹¹⁰ միչև ի ՀԳ ամն Եփրայ¹¹¹, զկամս Աստուծոյ և զօրէնս բնու-
թեան ցուցանել ազգաց եկելոց որ յետ իւր: Զոր մեք սակա-
ւուք այժմ յիշատակեալ զազգաբանութիւն բնաւին մարդ-
կութեան ի նահապետացն առաջնոցն. և մանաւանդ զի
հարկ փութոյ եղև մեզ գիտել զպայազատութիւնս [41] երա-
նաց^x տիրեցելոց մերոյ^{xx} աշխարհի և որ յառաջ քան զնոսա
թագաւորք Ասորեստանեայց, որդի ի հօրէ առեալ մինչև ի
Սենեքարիմ արքայ, որ առ Եգեկիայիւ Երուսաղէմի արքա-
յիւ եղեալ ազգապետ տանս Արծրունի: Եւ են ի թուել մինչ
ցայս վայր ասոքիկ. Ադամ, Սէթ, Ենովս, Կայիանան, Մադա-
ղայէլ, Յարէդ, Ենովք, Մաթուսաղայ, Ղամէք, Նոյ, Քամ,
Քուշ, Նեբրովթ որս և Բէլ: Եւ առ այսոսիկ այժմ բաւակա-
նապէս ասացաւ:

(P)

**ՎԱՍՆ ԲԷԼԱՑ ԵՎ ԲԱԲԵԼԱՑԻՈՑՆ ԵՎ ՆՈՑԻՆ
ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑՆ**

Թէպէտ և ոչ ինչ նպաստաւորութիւն առաջիկայ տեսութեանն ունին հետազայից ցոյցք որ վասն Բէլայ և նոցուն իսկ Քաղղէացւոց դիւցազնական զառանցութեանցն՝ այլ և ոչ զծիծաղականս նոցա համբաւեալ քաջութիւն, որպէս կարծեն՝ առանց եպերանաց անցից զխեղազարութեամբքն: Քանզի ասեն սկիզբն աստուծոց՝ զՀին ոմն Բելոս, հայր

[41] x) ուղղ.՝ երանելեաց: xx) Ա (1/1-2)՝ մերոց:

Պիայ, որ կոչի հայերէն Արամազդ¹ ՄԺԵ բիւր ամաց ա-
ւուրս ունել և ևս յառաջ. ըստ այսմիկ և այլ առասպելա-
կանք, և գիր մատեն[42]ական ի նմանէ գրեալ և պահեալ ի
Բաբելոնի բազում զգուշութեամբ. զոր մեք գիտեմք յետ
ջրհեղեղին եղեալ գիր²։

Ջրհեղեղին եղեալ գիրք՝
Իսկ այլք զԿռռնոսդ ոմն անուն՝ լինել Հայր Արամազդայ,
ևս մատաւոր ժամանակով, որ զՋրհեղեղին իրս գուշակեաց
Քալսուիթրեայ, և զառաջինս իւր գործոց բնաբանապէս գրել
և դնել յաման պղնձի մածեալ կապարով ի պահեստի ի
Միպարացւց քաղաքին³: Եւ այլք յայլ ինչ բազում յածմունս
անկեալ ցնդին ժամանակաւ և իրօք. զոր և մեք ոչ ընդ-
դիմակս առ ի լուծումն առասպելեաց նոցա Հարկաւորիմք
արժանաւորս գրել: Իսկ Նեբրովթ⁴ որդի Քուշալ որ ի Բա-
մայ⁵ յոյժ ուժգնագոյն ոչ միայն քան զառաջինս ու-
րուականաց⁵ լինել, այլ և ոչ Հերակլի որ յետուստ՝ մոլի
բռնաւոր, որ և զՏրովական դժուարամարտիկ իրս քաջապէս
և կարողաբար վանեալ⁶ աստուած ի նոցանէ ասացաւ, նա և
ոչ աշխարհակալին Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, քանզի
նա խաբկանօք առն մոգի և կախարդին⁷ ասաց ին[43]ել
որդի Ամովնայ և Արամազդայ, այլ ոչ ուրացաւ մահկանացու
գոլ⁸: Իսկ սա ասաց զինքն Հնագունիցն լինել անժամանակ
Բէլ՝ ոչ Հայր աստուածոց, այլ և Հրամանատու Արամազդայ:
Որ և այլոց կարող տուիչ լինել ժամանակաց, որպէս և
արանցն որ յառաջ քան զՋրհեղեղն քառասուն ևս աւելի
բիւրս մայց⁹ և դարս փոխադրական այլաձևս և խժականս,
չարս և ճերս և սոսս¹⁰, նոյնպէս և զանուանս նահապետացն
կեղակարծութեամբք այլաբանել¹¹. յօրացեալ և ապա-
տանեալ ի յոյժ բազկի և ի յաղթանդամութիւն¹² Հասակի¹²,
քանզի ասնն զբարձրութիւն նորա լինել վաթսուն կանգուն.
որոյ սերմանք յիմարութեանն պատուեալ առ Բաբելացիսն
պահեցաւ մինչև ի ժամանակս Աղէքսանդրի Մակեդոնաց-

[42] Վ Ա ⁽²¹⁾Նեբրոդ: (20) և (21) Հին օր: ի յաղթամդամոս-

[43] Վ Ա⁽²⁾⁴ ստոր: XX) I (20), II (22) զ
Թիւն: Ա⁽²⁾³, III (38) Ի յաղթանդամութիւն:

ւոյ. զոր և անդրի ոսկեղէն կանգնեալ թագաւորին Բաբելացւոց՝ արձան քարութեան առ ի յիշատակ¹³: Եւ թէպէտ յայնմանէ վրիպեցոյց ճշմարիտն Աստուծոյ պատուհաս՝ այլ չարն սովորական բնաւորեալ [44] պահեցաւ անվրէպ: Որ յետ բազում ժամանակի ծախք պիտոյից ասացաւ պատրաստել թագաւորին¹⁴ ըստ անյաղթ բռնութեան և մեծութեան որովայնի կերակուր Բէլայ: Որպես և Յոյնք երբեմն համբաւեցին՝ Հերակղէս աստուած յիսուն կոյս ի միում գիշերի ապականէր. զծանականաց և զամօթալեաց իրս՝ քարութեան ասել՝ ըստ այսմ զարմանալիք և Բաբելացւոցն Բէլայ ասացաւ, երկոտասան արդու ալբր և քառասուն ոչխար ի միում գիշերի ուտել Բէլայ¹⁵. վասն որոյ պարծանօք իմն խնդալից սրտիւ ասէ թագաւորն Դանիէլի, դու ընդէ՞ր ոչ երկիր պագանես Բէլայ, եթէ ո՞չ տեսանես ո՞րչափ ուտէ և ըմպէ:

Ո՛վ Բաբելացի կոյր՝ ունելով խելապատակ ցնդեալ ի մկանց և ի խլրդից. եթէ ոչ այլ ինչ յակն ունեւեաց բարւոյ ունիցիս ասել, զի՞նչ ինչ բարգաւաճանք քեզ լրութիւն անյազ որովայնին Բէլայ իցէ: Ո՛վ յիմարութեան առաջնոցն. ո՛րպիսի կատաղութիւն և գիւտք դիւացն նախկին ժամանակաւ սպրդեալ [45] մուծաւ յաշխարհ, ապստամբութիւն առ Աստուած¹⁶ և տրտմութիւն սրբոց հրեշտակաց, և պատճառ վտանգաւոր մահու ծառայիցն Աստուծոյ յաւուրս ապագայիցն. որով ժամ և դէպ իսկ է, առ յայնժամ զարժանապէս նոցա ասել փոխարէն և անմեղադրելի բազմաց, եթէ այնչափ մթերեալ համբարք կերակրոց կուտեցին ի հալոցսն Բէլայ՝ ո՞չ ապաքէն ըստ այնմ և ելքն ի նմանէ լինիցին շահ ի փառս Բաբելացւոցն ըստ կարծեաց նոցա: Սպառնայ և աստուածային դատաստանն Երեմիայիւ, «յաւուր յայնմիկ խնդրեցից զվրէժս ի Բէլայ ի Բաբելոն, և հանից զոր եկուլն՝ ի բերանոյ նորա»¹⁷: Քանզի առաջնոցն ուրուականք և ստուերականք¹⁸ ոմանք՝ ըստ իւրաքանչիւր կարծեաց թուելոց վրիպեցան յաստուածածանօթն գիտութենէ հոգեշահ նահապետացն:

Իսկ ներքովի ինքնադիմաբար ասաց զինքն աստուած, և
թագաւորեալ ի Բաբելոնի սաստիկ զօրութեամբ՝ առնէր և

մանս պատկերաց զպատկեր քաջաց արականս և շքեղաւորս
կենդանագրել: Իսկ զվատացն և զնուազագունիցն՝ լոյծս և
կանացիս, և միայն վերնագրութեամբ և եթ նշանակեալս³³:

(9)

ՎԱՍՆ ԱՍՈՐԵՍԱՆԵԱՅՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ. ԵՒ ԹԷ
ՈՐՊԷՍ ԶՐԱԴԱՇՏ ԵՒ ՄԱՆԻԹՈՊ ԿԱՑԵԱԼ ԳԼԽԱՒՈՐՔ
ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆ, ԵՒ ՄՈԼԱՐ ՈՒՍՄԱՆՑ ՆՈՑԱ: [50]

Յոյցք ժամանակացս այսոցիկ, ըստ որում յառաջագոյն
ասացաք, որ յաւուրց անտի Բէլայ մինչև ի Նինոս՝ երեւիլք
ինչ և նշանաւորք ի մատենիցն առաջնոցն ոչ երևի, թերևս
ի բազում խափանմանց¹: Նախ զի և լեզուքն շփոթեալք՝
ունէին զանմիաբանութեան փոյթս, կամ թէ զի և վա-
տութիւնք քաջաց հարկեալք ոչ գրեցաւ ի մատենագրաց
անտի Քաղդէացւոց. դարձեալ զի թէ և գրեցաւ ևս՝ այլ
քաջութիւնք արութեանն Նինոսի, ըստ օրինակի Բէլայ, ա-
ռաւել ամբարձաւ անձնասէր ամբարտաւանութեամբ՝ զինքն
գոյ ասել սկիզբն քաջաց և թագաւոր առաջին, զի և զմա-
տեանս առաջնոցն մեծասաստ ստիպով ի մի վայր գումա-
րեալ՝ հրամայեաց այրել. զի և հետք ևս յիշատակ այլոց ա-
նուանեաց մի երեւցի, բայց ինքեան միայնոյ²: Քանզի և
սա ասի թագաւորեալ ամենայն Ասիաստանի³ և Լիբէաս-
տանի, բայց միայն ի Հնդկաց⁴. որ և զՆինուէ քաղաք ա-
ռաջին արքունեաց շինեալ [51] յԱսուրայ, զոր աւերեացն
զՋրադաշտ մոգ արքայ Բակտրիացւոց և Մեդաց ընկճեալ
հալածեաց մինչև ի սահմանս Խեփտաղաց⁶, հզօրապէս տի-
րեալ բովանդակ Խուժաստանի և կողմանց արևելից և Պար-
սից, անդր ևս քան զԲահի և զԴեպուհան⁷, ի Գովմայիդ⁸ և
ի Գուզբան⁹, ի Շերիբամամական¹⁰ և ի Խոճիհրաստան¹¹, և
միանգամայն ասել մինչև ի ծովն Հնդկաց՝ յոյժ արութեամբ
և քաջութեամբ վանեաց ամս ՄԲ¹². և ի վախճանելն իւրում,
քանզի էին որդիք նորա յոյժ մանկագոյնք՝ ետ զիշխանու-
թիւնն կնոջն իւրում Շամիրամայ, որ և նա քաջագոյն ևս

տիրեաց ամենայնի, որոց և Նինոս, և զԲաբելոն պարսպօք
ամրացոյց և զհակառակութիւն Ջրադաշտին հնազանդեալ
ընդ իւրով ձեռամբն նուաճեաց ի ծառայութիւն: Եւ քանզի
վաճառտ մոլորութեամբ վարելով ոչինչ փոյթ զորդւոց իւ-
րոց առնէր՝ ամենածախ գանձիւք առատաձեռն պատուով
[52] հոմանեաց և եթ ունելով ուշ՝ կացոյց զՋրադաշտն ի վե-
րակացութիւն Բաբելոնի և Խուժաստանի և ամենայն արևե-
լեաց Պարսից. և ինքն գնացեալ յԱսորեստանէ յերկիր Հա-
յոց, ի տուփանս համբաւուց ուրումն Հայկազնոյ: Եւ թէ ո՛ր-
պիսի օրինակաւ գալուստ նորա և պատերազմ վասն սորին
իրաց, և արիական ձեռակերտացն շինուածք, որ և յոյժ ար-
ժանաւորք զարմանալեաց, և դարձեալ ապստամբութիւն
Ջրադաշտին և մահն Շամիրամայ և բան յուռթիցն որ
զնմանէ՝ այս ամենայն գտանի յայլոց ասացեալ¹³. որ տի-
րեաց ամս ԽԲ¹⁴: Եւ առեալ զիշխանութիւն նորա Ջամեայ
որդի նորա, որ յանուն հօրն իւրոյ կոչեցաւ Նինուաս. որ
տիրեաց Ասորեստանի, այլ և ի ժամանակս ինչ Հայոց, ոչ
ինչ փոյթ զբազմացուցանելով՝ հեշտասէր և անպատերազ-
մասէր մտօք վարելով կեայր ի խաղաղութեան¹⁵:

Իսկ զկողմանս արևելից Պարս այնքան ունելով Ջրադաշ-
տին՝ յայնմ հետէ ոչ երբէք հարկէր Ասորեստանեայց. [53]
նա և պախարակելով զԲէլայսն և զայլոց դիւցազանց, իբրև
զկարի իմն հնազունից և զանյայտից զինքեանս ասաց նոր
առասպելաբանութիւն^x. միանգամայն և միահաղոյն որոշել
զՊարս և Մարս ի Բաբելացւոց, զի ուսմամբ և անուամբ մի
ևս ասիցի ունել հաղորդութիւն ընդ Ասորեստանեայս: Եւ
այսպէս զառածանէր, զՍէմ որդի Նոյի ասել նոր Ջրուան, որ
և սկիզբն աստուածոց: Սա ցանկացաւ լինել, ասէ, հայր
Որմզդի և ասէ՝ իցէ՛ եթէ լինէր իմ որդի Որմիզդ անուն, որ
արասցէ^{xx} զերկինս և զերկիր. և յղացաւ Ջրուանն երկու-
րիս. իսկ խարդախն ի նոցանէ ստիպեալ նախաժաման եկն

[53] x) I (25), II (26), III (46)՝ առասպելութիւն: Ա (1/6.7)՝ առասպելա-
բանութիւն: xx) Ա (1/2.2/1)՝ ասացէ:

Թայտակ, անվայրափակ առ ի սահման, անբաւական ի տեսութիւն աչաց, սաստիկ լուսով զարդարեալ ի գիշերի, բազմակերպ երեմամբ, և ի տունջեան ամպ թանձրախոծ իբրեւ զթաղ լմեալ բալաձև սպիտակափայլ յոյժ. զայնմանէ ասէին՝ երկիր օտար անծանօթ: Եւ ես զայլովք հայեցեալ բանիւք քամահեալ՝ ուժգնակի կարծիք ի միտս իմ ընթացան առ ի հաւատ ասացել[58]ոցս վերջնոյ, թերեւ և այն իցէ երկիր՝ բնակութեան առաջին մարդոյն. քանզի արդարեւ զգալի և շօշափելի էր դրախտն, և ոչ իմանալի կամ ի մէջ երկուց աշխարհաց, որպէս որք զՅովրեգենին համբաւեն. այլ և ոչ տարաբարձական, որպէս և արդ ևս ոմանք կարծեն, ոչ գիտելով զասացեալսն ի Տեառնէ աւագակին՝ այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին²²: Զոր և Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ ի դէպ ելանէ առ Ողրմպիադայ վիպագրութիւնք²³ թերեւ ի մասն ինչ արտաքոյ սահմանաց դրախտին հասանել. և անծանօթ զարմանալի ծառոյն դէպք՝ ի միում աւուր ունել աճմունս փոյթ ընդ փոյթ. և դարձեալ սուզականութիւնս յանկարծօրէնս լինել, որոց և շիթք ցօղոյն ունէր զանհամեմատ անուշահոտութիւն: Եւ ոչ արմատոցն միայն օտար և անիմանալի սարասիցն տիպք, այլ և աներևոյթ պահպանողական և անհպելի զգուշաւորութիւնն. որք և ի մերձենողական և անհպելի զգուշաւորութիւնն. որք և ի մերձենալն անգամ տանջեալ լինէին յաներևոյթ զօրութենէն, [59] զոր ես ոչ հաւանիմ ասել ի դիւաց. «և զտանջողացն, ասէ զճողփիւնն լսէաք, և զհարուածսն եկեալս ի վերայ թիկանցն տեսանէաք, բայց զտանջողսն ոչ տեսանէաք: Այլ ձայն իմն գայր՝ մի՛ ժողովել և մի՛ հատանել, թե ո՛չ եղիցի անձն այն՝ մեռեալ, և ժանտ ախտիւ սատակեսցի գումարտակդ: Եւ ահաբեկ երկիւղիւ ի բաց կացաք յայնմանէ»: Նա և զայլ հիացականսն որ ըստ այսոցիկ ուսցիս ի նորին գրոց. և յետ սակաւու միոյ ասէր, «բազում անգամ աղաչեցին զիս բարեկամքն դառնալ, և ես ոչ կամեցայ, քանզի կամէի տեսա-

նել զկատարած երկրի. և անդուստ խաղացեալք ընդ անապատ ճանապարհ գնացաք ի ծովակողմն կոյս, և ոչ ևս այնուհետեւ ինչ ոչ տեսանէաք, ոչ հաւ և ոչ գազան, բայց գերկին և գերկիր: Եւ զարեգակն ևս ոչ տեսանէաք, այլ ընդ աղօտ օդ յաւուրս Ժ, և եկեալ ի տեղի մի ծովային և զվրանսն և զբանակն զամենայն ի ներքս եղեալ մտանէաք ի նաւսն, և նաւէաք ի կղզի մի ծովուն, [60] որ ոչ էր հեռի յերկրէ յորմէ լսէաք խօսս մարդկան հելլենական, և որք խօսէինն ոչ տեսանէաք: Եւ զինուորք ի մահու վտանգ տուեալ զանձինս՝ ի ղոյղս անցանել ի նաւէն ի կղզին. և խեցգետի մի ել, կորգեալ ձգեաց ի ջուրն զինուորս ԾԴ: Եւ անցեալ գնացաք ի տեղեացն երկուցեալք, և եկաք յերկուս աւուրս ի տեղիսն, ուր արեգակն ոչ ծագէ. և կամեցեալ իմ պատմել և ձեռնարկել տեսանել ի ձեռն ծառայից, ուր էր երջանկացն վայր, Կաղղիսթենէս, իմ բարեկամ, խրատ ետ ինձ մտանել հանդերձ բարեկամօք Խ, և մանկամբք Զ, և զինուորօք ՌՄ միայնովք: Եւ արտաքոյ յետ ճանապարհին իմացաք էչ մատակ, որ ունի յաւանակ. զորոյ կապեցաք անդէն զյաւանակն ի բանակին. և ի մատնելն մերում լարօք հնգետասան՝ հաւք երկու պատահեցին մեզ, որ ունէին մարդկեղէն երեսս, և մեծ էին քան զհաւսն որ առ մեզ լինին, և հելլենական խօսիւք ի բարձանց [61] աղաղակեցին, «զի՞ զվայր կոխես զաստուծոյ զտուն տեսանել, Աղէքսանդրէ. ընդ կրունկն դարձիր, թշուառական, քանզի գերջանիկ կամարարացն կղզիս կոխել ոչ կարես. զի՞ յերկինս ելանել բռնանաս»: Եւ իբրեւ լուայ գայս^{xx} դողդոջումն և սարսափումն զիս կալեալ յահէ յերկիւղէն եղելոյ. ի հարկէ լուայ աստուծայնոյ սքանչելի ձայնին որ ի հաւուցն ասացեալ եղև»²⁴: Եւ զիպողագոյնս է առ այս հրեշտակս զայնս ասել. քանզի բանականն յերիս յայսոսիկ տեսանի, ի հրեշտակս, ի մարդիկ և ի դէս. այլ ոչ ի հաւս կամ ի յայլ կենդանիս:

Իսկ սահմանք վայրիցն ահաւորք և զգալիք միանգա-

[58] x) Ա (1¹⁻²)՝ Թերեւ այն իցէ լինել երկիր:

[59] x) Ա (1¹¹⁻¹²)՝ եղիցն անձնն այն. ուղղ.՝ եղիցի անձայն (Նախն. 408):

[61] xx) Յայլ օր.՝ չիք՝ և իբրեւ լուայ գայս:

ասացելոցս, եթէ որ շարժէ զերկնային մարմինն՝ մի է և անբաւ զօրութիւն ունի և անմարմին է և անեղ է և անապական^x, և ինքն ոչ յուժեքէ, և այլք ամենեքեանք նովաւ. իսկ այսոքիկ ոչ այլ ուժեք արարածոցս պատշաճին, բայց մի[66]-այն միոյ Աստուծոյ, և նա է Արարիչ: Եւ այսոքիկ իմաստնադոյն գիւտք. իսկ մեք աստուածեղէն գրոց հետեւեալք՝ ոչ յօտարաց աստի հաստատեմք զճշմարտութիւն, օ՛ն անդր. այլ ըստ օրինակի ասացելումն ի Տեառնէ Մովսէսիւ՝ առ ի յանդիմանութիւն արտաքնոցն՝ «զճարպ մեռելոտոյ տանել ի գործ ինչ արտաքին, այլ ոչ թէ ի կերակուր»³⁰:

(Դ)

ԵԹԷ ՈՐՊԷՍ ԿԱՐԳ ԸՍՏ ԿԱՐԳԻ ԵԿԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ԱՍՈՐԵՍԱՆԵԱՅՑ ՄԻՆՁԵՒ Ի ԿԻՐՈՍ ՊԱՐՍԻԿ:

Բնաբանաբար իսկ հետեւեալ մեր կարգի ազգաբանութեանս որ վասն առաջի կացելոցս մեզ փութոյ Ասորեստանեայց թագաւորութեանն, զոր պայազատեաց առաջին Զամեսոս, որ և Նինուաս, որդի Նինեայ և Շամիրամայ, ի ԾԳ ամի կենաց Աբրահամու նահապետի, տիրեալ ամենայն Ասիաստանի և Հայոց: Որ և յետ մահուանն Զրադաշտին դարձեալ միապետեաց ամենայն արեւելեաց Պարսից ի հարկի հնազանդութեան ունելով, խաղաղասէր կենօք ամս ԼԸ¹. և յետ նորա Արիաս որդի իւր որ և չորրորդ ի Նինեայ՝ [67] ամս Լ². այլ և ամենայն թագաւորք Ասորեստանեայց որդի ի հօրէ առեալ զիշխանութիւն ունէին, ոչինչ արժանի յիշատակի ուրուք գործեալ, և ոչ ոք ի նոցանէ նուազագոյն քան Զ-ի ամ կալաւ զիշխանութիւն. զի անպատեբազմասէր և խաղաղասէր բարք նոցա յամուր զգուշութեան պահէր զնոսա. քանզի ի ներքս նստելոյ յարքունիս՝ ոչ ոք տեսանէր զնոսա, բայց թէ հարճք և արք կանացիք³: Եւ արդ են^x մի ըստ միովէ թագաւորք Ասորեստանեայց այսոքիկ, զորոց

զանուանս և զժամանակս գլխաւորելով նշանակեցից փոքր ինչ որ և առ նոքիմբք եղեն:

Նինոս որդի Արքեելայ ի ցեղէն Քամայ ամս ԾԲ. սա վերստին կանգնեաց զթագաւորութիւնն Նեբրոդայ^{xx}, որ սաց զինքն Բէլ: Շամիրամ կին նորա ամս ԽԲ. սա ելեալ ի Հայս պատեբազմաւ արար ընդ իւրով ձեռամբ. սա դարձեալ միապետեաց զՊարսս. յերրորդ ամին եղև որդի աւետեաց Աբրահամու Իսահակ. ի վերջին ամի սորա Եսաւ և Յակոբ, որ կոչին երկու [68] նահապետք⁴. <Քսերքսէս Բաղէոս՝ ամս Լ>. ի վերջին ամի սորա տիրեն Եգիպտացոց հովիւքն <ամս ՃԳ>⁵:

Ի սորա ԻԵ ամին Թէսաղացոց առաջին թագաւորեաց Բէղդոքոս⁶ ամս ԼԵ. ի սորա ԼԳ ամին^x համբաւեալ ջրհեղեղն Ովդէգայ: Բաղէոս ամս ԾԲ. ի սորա ԽԳ ամին վախճանեալ Յակոբ մարգարէանայ վասն հեթանոսաց կոչմանն^{xx7}: Ագտադաս, ամս ԼԲ. առ սովաւ Պրոմիթէս այր իմաստուն երեւցաւ⁸: Մամիղոս ամս Լ. ի ԺԴ ամի սորա վախճանի Յովսէփ⁹: Մաքաղիս ամս Լ. առ սովաւ Ատղաս^{xxx} աստեղագէտ երեւցաւ¹⁰: Զփերոս^{xxxx}, ամս Ի. ի սորա ԺԸ ամին ծնանի Մովսէս մարգարէ¹¹: Մամիղոս միւս՝ ամս Լ. առ սովաւ այլ թագաւոր եկաց ի Թեսաղեայ¹²: Սպարեթոս ամս Խ. ի սորա Ժ ամին գնացեալ Մովսէս յեգիպտոսէ առաքինանայր յանապատին¹³: Ասկատադէս ամս Խ. ի սորա Ը ամին եղև Մովսէս առաջնորդ և օրինադիր Հրէից¹⁴: Ամինտէս ամս ԽԵ. ի սորա Ը ամին Մովսէս մարգարէ վախճանի¹⁵: [69]

Լինի յԱդամայ մինչև յամս այս ՎԶԼ, ըստ Եւթանասնիցն թարգմանութեանն:

Բէղդոքոս ամս ԻԵ. առ սովաւ այլ բազում թագաւորք կացին ի տեղիս տեղիս¹⁶: Բաղեպարէս ամս Լ. առ սովաւ և Արգիացոց թագաւոր նստաւ: Ղամրիդէս ամս ԼԲ. առ սովաւ Պիգասոսն երեւեցաւ, զոր համբաւեն, թէ ձի թեւաւոր էր¹⁷:

[67] x) Յամենայն օր.՝ արդէն: xx) Ա (Բ/Գ₁₀)՝ Նեբոտայ:

[68] x) Ա (Բ/Գ₉)՝ ի սորա ԼԳ ամին: II (33)՝ ի սորա ԼԺ ամին: III (56) չիք՝ ամին:

Ջովսարէս ամս Ի. առ սովաւ Դիոնեսեայ զօրաժողովն ի վերայ Հնդկաց¹⁸: Ղամպերէս ամս Լ. առ սովաւ Թագաւորք բազումք կացին ի տեղին տեղիս¹⁹: Պաննիաս ամս ԽԵ. առ սովաւ Տիւրոս քաղաք շինեցաւ²⁰: Սովսարմոս ամս ԺԵ. ի սորա Ը ամին Հերակղեայ նահատակութիւնքն եղեն²¹: Միթրէոս ամս ԻԷ²²: Մաւտանէս ամս ԼԱ. ի սորա ԻԵ ամին առաւ Ելիոն քաղաք ի յԱթենացւոց անտի, և Սամփսոնի եղեն իրքն առ սովաւ²³: Տևտեսայ ամս Խ²⁴: Ոթինէս ամս Լ²⁵: Դերկիւղոս ամս <Խ> առ այսու ժամանակաւ Դաւիթ Թագաւորեաց յերուսաղէմ. և Թագաւորութիւնն Ասորեստ[70]անեայց նուաղեալ՝ բռնակալք ոմանք կացին ի նոցանէ ի կողմանս Դամասկոսի²⁶: Ղաւոսթենէս ամս ԽԵ²⁷: Պերիտիաղէս ամս Լ²⁸: Ափրատէս ամս Խ²⁹: Ափրատանէս ամս Ծ³⁰: Ակրապաղէս ամս ԽԲ³¹: Թովնոս Կոնկոդեոս^x, որ կոչի յունարէն Սարգանապաղոս՝ ամս Խ³². սա անառակութեամբ զեղծ և ապական յիրս Թագաւորութեանն եղեալ, որով տաղտկացեալ ի նմանէ բազմութիւն զօրացն՝ արարին լինել նմա պատերազմակուր ի Վարբակայ և ի Բէզոսէ^{xx} Մարաց զօրագլխէ, մինչև անձամբ անձին արարեալ ի հուր սատակի³³:

Եւ են ժամանակք Թագաւորութեանն Ասորեստանեայց ի Բէլայ և Նինեայ ամբ ԽԵ³⁴. և Վարբակայ Մարի բարձեալ գիշխանութիւնն Ասորեստանեայց՝ զՊարոյր Հայկազնեայ ապահարկէ^{xxx} ի հարկաբարձութենէ և Թագապատիւ իշխանութեամբ մեծարեալ՝ տայ զօր բազում յօգնականութիւն, և դարձեալ հաստատէ զԹագաւորութիւն Հայոց և զԲէլէշսիոս՝ իշխան Բաբ[71]ելոնի կացուցեալ, ինքն զարքունիսն յայնմ հետէ ի Մարս փոփոխէ, որ ձգեցաւ մինչև յամս ՄԾԹ և ըստ ոմանց այլ նախկին Թագաւորս ասելով՝ յաւելուն ժամանակս ամաց ՄՂԸ ասել: Եւ առ այսոքիւք պատեհագոյնս իմն գտեալ իբրև յանիշխանութեան՝ ոմանք Ասորեստանեայք և Քաղդէացիք, յազգէ Թագաւորացն որ յառաջագոյն՝ հա-

տուածեալք ի կողմանս Դամասկոսի և Նինուէի, զօր բազում գումարեալ՝ յետ ԻԸ ամի անիշխանութեան Ասորեստանեայց ի ձեռն Փուայ Թագաւորեցելոյ դարձեալ տիրեն Բաբելոնի և ստորին Ասորոց, որ կոչի Խուժաստան, նորոգեն և զառաջին արքունիսն լքեալս ի Բէլայ, որ է տուն Աստորովայ. և բռնութեամբ Մարապարսացւոցն ոչ կարացեալ ընդդիմանալ՝ ի կողմանս Պաղեստինացւոց ելեալ պատերազմաւ պաշարեն զՍամարիա, և զի Թագաւորութիւնն երրայեցւոց յերկուս հակառակս բաժանեալ էր՝ հնազանդ իւր արարեալ Փուայ Ասորեստանոյ առնու հարկս [72] ի Մանասէէ արքայէ հազար տաղանդ արծաթոյ³⁵: Եւ յայնմհետէ վտանգի իսրայէլ յԱսորեստանեայց: Եւ յետ նորա³⁶ Թագաւորէ Ասորեստանեայց Թագաւորութիւնացսար. սա ել ի վերայ Հրէաստանի և զմեծ մասն ժողովրդեանն գերեաց յԱսորեստան: <Յետ նորա Թագաւորեաց> Սաղմանասար. սա իսպառ գերեաց զտասն <ցեղսն հրէից ազգին խաղա> ցուցանելով ի լերինս Մարաց և երարձ զԹագաւորութիւնն <ի Սամարիա> որ և տեւաց ամս ՄԾ³⁷: Յետ նորա Թագաւորէ եղբայր Սենեքերիմա <եւ յետ տիրելոյ Ակիսեայ բաբելացւոց, մինչ չեւ եւս գերեսուն օր կալեալ էր իշխանութիւն փութ> ապէս մեռանի ի Մարութաքբաղդան, իբրև <Մարութակ Բաղդան բռնացեալ> ունէր զվեց ամիս, սպանաւ և նա ի միողէ ումեմնէ, որում անուն էր Ներեղիբդ և Թագաւոր էր. և յերրորդ ամի Թագաւորութեան նորա, Սենեքերիմոս զօր գումարէր^x ի վերայ նորա³⁸, և ձերբակալ արարեալ զնա հանդերձ իւրով բարեկամօքն՝ Բաբելոնի կացուցանէր Թագաւոր զորդի իւր զԱսորդանիս, և ինքն գնացեալ ի Միջագետս՝ հնազանդեցուց[73]անէր ինքեան քաջութեամբ զԵմաթ և զԱրբաթ և զամենայն կողմանս Դամասկոսի և Կիւլիկեայ և զայլ բազումս: Եւ յետ այսոցիկ ել ի վերայ երկրին Պաղեստինացւոց և Երուսաղէմի՝ պաշարել զնա. և հրամանէ Աս-

[70] x) Ա (1/10-11)՝ Կոնկոդեղիոս: xx) Ա (1/13)՝ Բեղիոսոսէ: xxx) Ա (2/10a)՝ ապա ի հարկէ:

[72] x) Ա (2/12-13), III (60)՝ զաւր գումար էր. I (36), II (35) զաւրս բազումս գումարէր:

առւեռայ սատակեցան զօրք նորա. և նա դարձաւ ի Նինուէ. և Նենգ գործեալ նմա, վասն նախանձու թագաւորեցելոյ Ասորդանի, երկու ևս որդիք նորա Աղրամելէք և Սանասար՝ ապանին զնա սրով, որ թագաւորեաց ամս ժԸ, և ինքեանք զնացին յարեելս հիւսիսոյ որպէս ասացաւ ի վեր անդ:

Արդ են թագաւորք Ասորեստանեայց ի միւսմէ կողմանէն այսոքիկ. անիշխանութեան ամք ԻԸ: Փուա ամս ԺԲ: Թագաւոր Թաթազասար ամս ԻԷ: Սաղմանասար ամս ԺԵ: Ներեղիբոս ամս Դ: Սենեքերիմոս ամս ԺԸ: Որդին ամս Ը: Սամոգէս ամս ԻԱ: Նորին եղբայրն ամս ԻԱ: Նաբուպադասարոս ամս Ի: Նաբուգոդոնոսոր ամս ԽԳ: Ամիդարուդաքոս ամս Բ: Ներիգախարոս ամս Դ: Նաբունիդոս ամս ԺԵ: [74] Այլ սա ի վեց ամին լքեալ ի Կիւրոսէ, և աստանդեալ՝ կենօք շրջէր մինչև իսպառ բարձաւ թագաւորութիւնն Ասորեստանեայց և Մաբաց ի Կիւրոսէ որ թագաւոր <էր Բաբելոնի ամս Թ>³⁹:

(b)

[98] Պատերազմ յուզեալ Աշդահակայ Մարաց թագաւորի ընդ մեծին Տիգրանա Հայկազնոյ, որպէս ցուցանեն մեզ առաջինքն ի պատմագրացն¹. և այրուծի կազմեալ՝ գալ մտանել յաշխարհս Հայոց, առնել որպէս նիւթեաց զչարիսն: Ազդ եղև մեծին Տիգրանայ պատրաստ պնդութիւն Աշդահակա. և ժողովեալ ազգք ազգք յընտրելոց զօրաւորաց արանց քաջամարտկաց, զգօրս Կապուդկացւոց, զՎրաց և զԱղուանից և զԱյրարատեան գաղանամարտիկ զանճոռնի զօրսն² և զբոլոր բովանդակեալ գունդս զօրացն և զորդիսն Սենեքերիմայ, ամենայարդար պատրաստութեամբ անհուն բազմութեամբ, աճապարել երազել անյապաղ լինել նախ քան զԱշդահակայ դիմեցումն, զի մի քաջասրտագոյն կարծիցի Մարն քան զՀայկազնեայն: Եւ վազս առեալ փութացան՝ մտին ընդ կողմն Մականայ, բանակեցան ի դաշտավայրին Մեղիացւոց, և անդ ոչ սակաւ վտանգ հասանէր Աշդահա-

կայ վասն հասանելոյ ի վերայ նորա Տիգրանայ զօրու[99] ծանու³: Նա և բազմախոհմն Կիւրոս Պարսիկ խաղայ գայ իւրովք հեծելագօր մարտակցովքն՝ գալ օգնել Տիգրանայ. քանզի էին բարեկամացեալ ընդ միմեանս Կիւրոս և Տիգրան և յամենայնի համանմանքն, համակամքն, միասիրտքն, քաջախոհեմքն և բազմադրուատքն⁴: Բայց մինչդեռ չև առ միմեանս հասեալ Տիգրան և Կիւրոս՝ յղէ Աշդահակ պատարագս Կիւրոսի և խոստանայ տալ նմա զտէրութիւնն զչորրորդ մասն Սենեքերիմանցն զկողմամբքն Նինուէի և զՏմորիս ամրոցաւն որ ի նմա, և զայս ոչ միանգամ, այլ յոլովակի՝ մի զմիոյ կնի ընթացուցանէր դեսպանս հրովարտակօք և պատարագօք: Զայս իմացեալ խորհրդականութիւն Քսերքսէս⁵ յԱղրամելեայ և Սանասարայ յորդուցն Սենեքերիմայ՝ ապա գան առ Տիգրան Հայոց թագաւոր և զեկուցանեն նմա վասն որոյ խորհի Աշդահակ. քանզի որդիքն Սենեքերիմայ մեծաւ ցասմամբ և անզրաւ հաշտամբ⁶ ընդ Աշդահակայն լինէին, յաղագս գոյ զնա սերունդ Վարբակ[100]այ Մարի, որ եբարձ զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղեայ, հաւուցն Սենեքերիմանց⁷:

Յայնժամ առեալ հրովարտակ Սանասարեանց ի Տիգրանայ՝ պատարագօք գնացին առ Կիւրոս. և առեալ զնա գան առ Տիգրան, և անյապաղ փութով զգործ պատերազմին վճարեալ, քաջք ընդ քաջս ելեալ⁸. յետուստ կողմանէ աճապարեալ Քսերքսէս բուռն հարեալ զդիակաց պղնձակուռ վարապանին Աշդահակայ ի վերայ թիկանցն զգաւակաւ երիվարին արկեալ, և Տիգրան առ երագութեան ձեռինն հարեալ նիզակաւ ընդ սրտադուրսն՝ ի բաց կորզէր զթոքակէսն. և Կիւրոսի զհետ մտեալ զօրուն՝ ոչ սակաւ սատակմունս առնէր, մինչև միահաղոյն զօրսն Աշդահակայ վատնեալ՝ սուսերաւ՝ տիրէ Մարաց և Պարսից⁹:

Բայց երկուք ոմանք ի գաւակէ Աշդահակայ ձերբակալ արարեալ Տիգրանայ առեալ ածէ ի Հայս. և կացուցեալ զնոսա ի կարգի ստրկութեան, որոյ զփոյթ հպատակութեան

[74] x) Ա (ՎՅ)՝ աստ անկեալ. ուղղ. աստանդեալ (Նախն. 47):

[98] x) Այլ օր. չիք՝ փութացան:

[100] x) Այլ օր.՝ վանեալ:

[101] ցուցեալ՝ կարգէ զնոսա ի գործ ծառայութեան, կրել արծուիս և բազէս¹⁰. և ի գինարբուսն ի տեղի մատուցուածեան յառաջացուցեալ՝ ի գահ նախարարութեան ձգեալ կացուցանէ, և բնակեցուցանէ զնոսա ի գաւառն Աղբազ, յետ բնակեցուցանելոյն զնոսա ի Զողախել, ի Վրնջուսիս և ի Հախրամի¹¹, տեսեալ մինչև ի ժամանակս ինչ, քազնի յառաջագոյն տուեալ էր զնոսա ի ծառայութիւն քեռ իւրոյ Տիգրանուհեայ կնոջ Աշդահակայ, յասացեալ տեղիս բնակեցուցանելով¹²:

Զայս գործ լուեալ Լիդէացւոց Թագաւորին Կրոսիսայ բազմաշփոթ յուզմամբ ամբոխ արարեալ, զօրս բազումս գումարեալ^{*}, ելանել տալ պատերազմ ընդ Կիւրոսի, զորոյ զօրաժողով լինելն իմացեալ Կիւրոսի՝ գրէ առ Տիգրան՝ զօրս յօգնականութիւն առաքել նմա. զոր անյապաղ փութով զզօրսն հարաւայինս և հիւսիսայինս տալ ի ձեռս Քսերքսեայ և Արշէզայ^{xx} որդւոյ նորուն Քսերքսեայ զի փութով անդր հասցեն. որոց զնացեալ պատահեն նմա ի Դնբուխդ [102] Պարսից: Եւ յառաջեալ առաջոյ զօրուն Կիւրոսի՝ յարդարեն զգործ պատերազմին: Իբրեւ խռնեցան ի զօրագլուխ գունդ Լիդէացւոց նետաձգութեամբ ընդ միմեանս հարեալ, և յերկարեալ գործ պատերազմին հարուստ մի ժամ, հասանէ արքայն Կիւրոս և Քսերքսէս. և Արշէզայ շուրջ փակեալ վահանաւորօք զԼիդէացւոց Թագաւորուն, տաքնապ մեծ լինէր. զի Թագաւորն Լիդէացւոց ասպազինեալ զերիվարն շուրջանակի պղնձի արկանելեօք յոտից մինչ ի գլուխ^x բովանդակ չթողեալ տեղի՝ անկողուելի լինել զինուելի, նա և զիւրեաւ տախտակափակ լանջապահս, թիկնապահս, զանգապանս, սոնապանոս, գլխապանս, որ գրեթէ բովանդակ պղնձեղէնս զնա իմանալ թուէր, և զետեղեալ բլրածե զօրու անմատչելի կարծելով. և զօրքն ախոյեանայարձակ զպատերազմն վառէին: Յայնժամ ձայն բարձեալ Քսերքսէս և Արշէզ լի իմաստութեամբ, որպէս թէ ի զօրացն Լիդէացւոց

իցեն, ասեն՝ հարան զօրքն Կիւրոսի, և փա[103]խեաւ արքայն: Նոքա առ լուրն խնդացեալ լքին զամրացեալ գունդն՝ ածապարել զհետ Կիւրոսի, ել և ելս արարեալ զմիմեամբք, և Թագաւորն Լիդէացւոց ճեմս առեալ երթայր զկնի զօրուն:

Նոյն ժամայն Քսերքսէս և Արշէզ վազս առել պատահեն Լիդէացւոյն. և ձերբակալ արարեալ մերկացուցանեն^{*} ի զինէ և յասպազինէ և տանին կացուցանեն առաջի Կիւրոսի. զոր առեալ Կիւրոս դառնայ ի խորասան. և անտի դարձեալ ի Բաբելոն, ընդ իւր տանելով զԼիդէացին. և զտունս գանձի նորա հրամայեաց ածել յաւարի. և տանջեալ զնա ջղօք՝ տայ նմա և զգանձ աներեւոյթս, և ինքն մեռանի ի հրամանէ^{xx} Կիւրոսի, բարձեալ զտէրութիւնն Լիդէացւոց¹³:

Իբրեւ աջողութիւն գործոյն գլխաւորեցաւ՝ եղև դառնալ Քսերքսեանց, առեալ ի պարգևի զՏմորիս ամրոցաւն և զգետափնեայսն^{xxx} նինուէի:

Իսկ իբրեւ միապետեցաւ Թագաւորութիւն Պարսից Կիւրոսի՝ առնու զԲաբելոն և արձակէ զգերին Հրէից¹⁴: Ընդդէմ նորա զօրա[104]ժողով եղեալ տունն Գազայ¹⁵ ազգն Գաղատացւոց, երկոտասան բիւրու գրէ Կիւրոս առ Տիգրան վասն օգնականութեան մատուցանել նմա: Զի ազգ բարբարոս խուժադուժ ի դիմի ելեալ գան տալ պատերազմ, կորզել յինքեան զգերին Հրէից: Առ որ զբարեկամութիւնն ողջ^x պահելով յղէ զնոյն Քսերքսէս և զԱրշէզ որդի նորուն քառասուն հազարաւ. զնացեալ պատահին նմա ի սպառուածս Տաւրոսական լերինն: Եւ երկայնագոյնս զպատաղմունսն ի ճանապարհին արարեալ՝ ձգին մինչ յԱրզն Աղձնեաց և անդ մարգարէն Եզր և Թագաւորն Սաղաթիէլ վախճանեալ թաղի մարգարէն Եզր և Թագաւորն Սաղաթիէլ լի տեղւոյ¹⁶. և տուեալ պատերի Մարբակատինա ի բլրակի մի տեղւոյ¹⁶. և տուեալ պատերազմ զաւուրս ոչ սակաւս, որպէս թէ ամսօրեայ մի ժամանակ, յորում ոչ սակաւ քաջութիւն նահատակութեան զօրացն Հայոց, որ ի զարմանս կրթեաց զբովանդակ զօրս Պարսից բարբարոսօքն հանդերձ: Եւ հարան զօրքն Գաղատաց-

[101] x) Այլ օր՝ զօրս գումարեալ:

xx) Ա (2/56) և ամենուրեք՝ Արշեշայ, Արշեշ:

[102] Այլ օր. չիք ի գլուխ:

[103] x) Ա (1/6)՝ մերկանան. այլ օր՝ մերկացուցանեն: xx) Ա (2/67) ի հոմոնէ: xxx) Ա (2/68)՝ զգերափնեայսն:

[104] x) Ա (1/2)՝ առողջ:

ւոյ. ի մեծամեծաց մինչև ի փոքունս նոցա, և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ զորդիսն Իսրայէլի [105] առեալ գնացին յաշխարհն իւրեանց, և առաջնորդեաց նոցա Քսերքսէս և Արշէզ մինչ ի սուրբ քաղաքն յերուսաղէմ. և հաւատան զառաջնորդութիւնն Հրէից՝ Զօրաբաբէլի որդւոյ Սաղաթիէլի յազգէ Յուդայ: Եւ դարձան ուժեղ զօրութեամբ և մեծաւ յազթութեամբ¹⁷:

Այս այն Գովգ և Մագովգ զոր յիշեն գիր մարգարէիցն, Ամովս և Եզակիէլ¹⁸:

(Ձ)

ՅԵՏ ԿԻՒՐՈՍԻ ԿԱՄԲԻՍԷՍ, ԵՄԵՐԳԻՍ ՄՈԳ, ԴԱՐԵՀ
ՎԵՏԱՍՊԱ. Ի ՔԱՆՆԵՐՈՐԴԻ ԱՄԻ ԴԱՐԵՀԻ ՄԵՌԱԻ ՏԻԳՐԱՆ
ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՅ¹:

Իսկ յետ այսց գործոց եղելոց ի բառնալ թագաւորութեանն Հայկազնեայցն, ոմն այսպէս ոմն այնպէս շփոթաբար կեցեալ անիշխանութեամբ, ունելով զտեղիս տեղիս, տալով ձեռս յովպէտ և ժամագիւտ դիպուածք ումեք հանդիպանայր, և որոց ոչ գործք ինչ և ոչ քաջութիւն ուրուք յայտ յանդիման ցուցանիւր. և ոչ մեք զրել զմտաւ ածել ջանասցուք. բայց զանուանս միայն ըստ կարգի կանոնել բաւական համարեցաք, որպէս և այլոց առաջնոցն մատենագրացն յայս եկեալ ձե պատմագրութեան. բայց կանոն[106] նեցի զանուանս ի մատենիս²:

Տիգրան.	Պարսից թագաւորք.
Ադրամելէք.	Քսերքսէս.
Ներս.	Արտաշէս երկայնաձեռն.
Ներսէի.	Դարէհ.
Մարոդ.	Արտաշէս.
Արշամ.	Ողոքոս.
Արշաւիր.	Զարսէս.
Ասուդ:	Դարէհ ³ :

[106] x) Ա (2/8)՝ դիմացուածին. ուղղ.՝ դիմեցուածին (Նախն.):
xx) Ա (106.2/15 - 107.1/1)՝ յասպարազինէ երիվարին:

Ապա Աղէքսանդրոս Փիլիպեայ Մակեդոնացի տիեզերակալ թագաւոր:

Զայսու ժամանակաւ թագաւորեալ Աղէքսանդր Մակեդոնացի տիեզերակալութեամբ երազահաս հասեալ ի վերայ Դարէհի սպանանել գնաւ. և բառնայ զթագաւորութիւնն Պարսից Արշաւրեան: Իսկ Ասուդ⁴ զհետ Դարէհի ելեալ ի պատերազմ ընդդէմ զօրագլխացն Աղէքսանդրի՝ Հերակղեայ նահատակութեամբն դիւցազնաբար ի դիմի հարեալ՝ ի բաց նահանջէ գուժեղագոյնս զօրագլխացն Աղէքսանդրի հարուստ ժամ մի, մինչ հիացումն զօրօքն արկեալ՝ տային տեղի փախստէի. մինչ հանդէպ երեսանալ Աղէքսանդրու ի յանդուգն դիմեցուածին^x, և հայեցեալ ի դէմս Աղէքսանդրու իբր յաստուածոց դիւցազանց՝ զերեսս ի վայր արկեալ զերկիր նշմարէր, և շտապով փութանակի յասպազինէ երիվար[107]էն^{xx} ի վայր արկեալ զինքն առաջի Աղէքսանդրի, առ ոչինչ համարեալ յահուռնաբար^x գործնս զոր գործեաց՝ փութացաւ ետ ողջոյն արքայի և ասէ. «Քաջք քաջաց պատահեալ՝ անմեղադրելիք կան մնան զյաւակնութեամբքն, զի մի վատութիւն քան զքաջութիւն ճոխասցի, որ կանանցաբարոյիցն քաջ յարմարի, թէպէտ և յարիւն և յապաժոյժ զզօրսն կենացն առնուցուն»⁵: Ընդ որ սքանչացեալ ընդ քաջասրտութիւնն և ընդ իմաստուն բանակարգութիւնն Պտղոմէի և Սելեկեայ զօրագլխացն Աղէքսանդրու՝ խնդրեցին պարգև ի թագաւորէն զԱսուդ. զի Աղէքսանդր թէպէտ և լի իմաստութեամբ և հանճարով առաւելանայր՝ սակայն գազանանայր ընդդիմակացաց հրոսաւղացն. և առեալ Պտղոմեայ զԱսուդ՝ տայ տանել յԵգիպտոս, ի պարգևեալ աշխարհն նմա յԱղէքսանդրէ, և կարգել նմա ոռճիկս առատապէս, մինչ ինքն պարապագոյն ժամու անդր հասանիցէ:

Իսկ զՎահանն^{xx} Հայկազնեայ⁶, որ էր նիզակակից Ասու-

[107] x) Ա (1/1)՝ գլհռնաբար:
xx) Ա (2/8)՝ զՎահանն: I (43), II (42), III (70)՝ զՎահանն:

դայ՝ կացուցանեն ի դրան արքունի, [108]յառաջանալ ի գործ պատերազմին մեծաւ աշխատութեամբ՝ կամ մեռանել ի սրոյ թշնամեաց դիպելոց, կամ յաղթել քաջասրտութեամբ: Եւ կացեալ ժԲ^x ամ Աղեքսանդրի մեռանի ի Բաբելոն, կեցեալ ամս ԼԳ, թագաւորեալ ամս ժԲ^{xx7}: Համօրէն տիեզերակալեաց ամս է: Եւ ի մեռանելն իւրում Աղեքսանդրու հաստատագոյն աներկիւղութեամբ զթագաւորութիւնն իւր միապետեալ՝ կացուցանէ չորս զօրավարս չորեքծագեան կողմանց աշխարհի⁹, զՊտղոմէոս Եգիպտոսի և Հնդկաց, զՍելևկոս Ասիացւոց և ամենայն հիւսականաց, զԱնդրիպատրոս⁹ Պարսից և ամենայն արեւելից:

Իսկ Պտղոմէոս նենգութեամբ և հ(իս)աբկանօք^{xxx} կալաւ զԵրուսաղէմ և զՀէփստան, մինչև յամս ժԲ: Եւ զբազումս ի նոցանէ իջուցեալ յԵգիպտոս բնակեցուցանէր¹⁰: Եւ ապա առնու զթագաւորութիւնն Ասորոց և Բաբելոնի և վերնոց կողմանցն Սելևկոս Նիկանոր¹¹, որ կոչի յաղթող: Պտղոմէայ հասեալ ի տէրութիւն ժառանգաւորութեանն՝ փոխանակ իւր [109] կացուցանէ զԱսուդ, տալով ի ձեռս նորա զբոլոր իշխանութիւն Եգիպտոսի և Հնդկաց, և ինքն հեռացեալ գնաց զկնի Աղեքսանդրի ի Բաբելոն, և անտի եկեալ յԵրուսաղէմ պագին անդ երկիր Աստուծոյ: Իսկ Ասուդ թէպէտ և այնպէս շքեղութեամբ ճոխանայր Եգիպտական և Հնդկային հարստութեամբն՝ այլ յիշելով զբուն իւր սեփական թագաւորութիւն Ասորեստանի՝ ոչ հաճոյանայր կեալ Եգիպտացի դահակալութեամբն. և ցանկութիւն տենչանացն աճէր. գայր յանդիմանակաց Պտղոմէի: Այլ թէպէտ զայս ախորժելով լսէր Պտղոմէոս առ լաւութեան քաջութեան առնն՝ սակայն յայտնել ոչ զօրէր Աղեքսանդրի, զի ոչ ումեք գայդ յանձին կալաւ Աղեքսանդրոս՝ կարծել տիրել ումեք երկրի բաց յ-

Աղեքսանդրէ: Կեցեայ անդ ամս բազումս մեռանի յԵգիպտոս և կայ անդէն¹²:

Յետ մահուանն Աղեքսանդրի զօրավարաց կալեալ զՄակեդոնացւոց տէրութիւնն, բայց մնայ ի հարստութեան Պտղոմէականն միայն, մինչ տիրել Կղէոպատրեայ կնոջ [110] միոյ Եգիպտացւոյ, որ յետ բազում ժամանակաց, մինչև յՕգոստոս կայսր¹³: Իսկ յետ Կ ամի անցանելոյ Աղեքսանդրի և անիշխանութեանն Հայոց և Պարսից՝ թագաւորէ Արշակ Քաջ Մարաց և Պարսից և Եգիպտացւոց և Ելիմացւոց ի Բախլ քաղաքի¹⁴. և Վաղարշակ եղբայր նորա եկեալ ի Հայս՝ լնու բարեկարգութեամբ զաղմկեալ և զշփոթեալ երկիրս Հայոց: Եւ նախարարութիւնս յօրինէ, յանուն և ի բարձ և ի գահ յառաջ մատուցեալ:

Իսկ սերունդք Ասուդայ Սանասարեանց կային յոր պէտս և դիպուածն պատահէր, երբեմն այսպէս և երբեմն այնպէս. Շաւարշ. Գօգեան. Շաւասպ. Պերոզ. Շահակ. Կիւրոս¹⁵:

Շահակս այս անուանէ զանուն որդւոյ իւրոյ՝ Կիւրոս, յիշելով զլաւութիւն առնն և զբարեկամանալն նախնոյն նորա Քսերքսեայ: Սոքա մերժեալք ի տէրութենէն իւրեանց, զոր տուեալ էր Տիգրանայ և Կիւրոսի՝ կէին անարգաբար՝ զինչ պիտկէն^{xx16} մինչ ի Կիւրոս Շահակեան:

Արշակ տուեալ պա[111]տերազմ ընդ Մակեդոնացիսն՝ և անդ Կիւրոս քաջապէս արիացեալ առաւելանայր ի գործ պատերազմին. գրէթէ անցուցանէր զանցուցանէր զքաջութեամբն Արշակայ Պարթևի, ընդ քաջացն Քուշանաց, Մարաց և Ելիմացւոց. և առեալ զյաղթութեանն քաջանունութիւն, առաւել զհանճարեղութեանն խոհեմութիւն՝ յառաջանայր ի գահ, ի բարձ և ի պարգև զի հարցեալ լինէր, թէ ո՞վ ոք, և յորո՞ց, և յու՞մէ՞, և ե՞րբ, և առ որո՞վք: Իբրև ստուգեաց զազգն, զգաւառն, զաշխարհն, զպատճառ հատու-

[108] x) Ա (1/7a)՝ կացեալ ԲԺ: xx) Ա (1/11)՝ ամս ԲԺ: xxx) Ա (2/7a)՝ հարկանօք ուղղ. հ(իս)աբկանօք (նախն. 45): Եւս. Կես.՝ խաբանօք (Քր. Բ, էջ 224):

[110] x) III (72)՝ անկարգաբար: xx) Այլ օր.՝ պիտակեն:
[111] x) Ա (2/7a)՝ արծրուռնգն:

ծին, զգետեղելն, զհարդն, զորպէսն, զեղանակն, զդիպուածն, զպատահն և զայլն ամենայն՝ խնդրէ զնա Վաղարշակ¹⁷ յԱրշակայ և առնու ածէ զնա ընդ իւր ի Հայս¹⁸, և անուանէ զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ. դարձեալ ըստ պատահման և տարբերութեան՝ արծուունգն՝ կերպարանօք: Բայց ոչ գիտեմ, թէ յանուն աշխարհի՞ն թէ ըստ կերպարանին անուանեաց զնոսա Արծրունիս:

Երկրորդ վասն բնակու[112]թեան նախնեացն նորա Աղւթամելեայ և Սանասարայ Արզն՝ կոչեցին Արզրունիք:

Երրորդ վասն արիութեան քաջութեանն, արծուաբար քաջասրտապէս խիզախութեանցն ի մարտս պատերազմացն՝ յարծուիս առակեցին զնոսա:

Բայց թէպէտ և երկոքին պատճառք անուանակոչութեանցն պատկանաբար վարկանելի է՝ որպէս իմաստասիրացն հաճոյ թուի. այլ ինձ զառաջինն ախորժելի զհաւատարմութիւնն ի մէջ առնու¹⁹:

Յանգ հանեալ Պտղոմեանց զժամանակ թագաւորութեանցն, և հասեալ մինչ ի Կղէոպատեայ, դուստր Պտղոմէի Դիոնիսի²⁰. սա թագաւորեալ եգիպտոսի և Աղէքսանդրի և բացեալ զտուն դիւանապահ մատենիցն և գտեալ զսերունդս Սենեքերիմայ, և զգործս նոցա զմիոյ միոյ ուրուք յականէ յանուանէ՝ զառն իւրաքանչիւր զանուն և զքաջութիւն իւր, նոյնպէս և զայլն ամենայն ըստ տոհմից տեղեաց, և զվատացն և զաննչանիցն նշանաւորեալ ըստ վատութեանցն և զգործս նոցա՝ և[113]ետ տանել զդիւանն մագաղաթեայ յունարէն գրով հանդերձ պատարագօք՝ Տիգրանայ թագաւորի Հայոց, որ չորրորդ կացեալ թագաւոր ի Վաղարշակէ Պարթէ: Յայս վայր զայս գրեալ Աղէքսանդրի՝ Մակեդոնացոյ, ի Սենեքերիմայ յառաջ մինչև ի Պտղոմէոս եգիպտացի, զոր և նոքա Պտղոմեանքն կոչէին. զոր ընթերցասէրն Պտղոմէոս գրեալ և յարդարեալ ստուգաբանութեամբ, դնեն զգուշու-

թեամբ ի դիւանապահ տունս գանձուց մինչև ի Կղէոպատեայ կին, որպէս վերագոյնն գրեցաք²¹: Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն թէոդորոս Քերթող, որք լեալ էին յաշակերտութենէ Ղևոնդ քահանայի, որ ի Պարսսն մարտիրոսացաւ ընդ այլ սուրբ եպիսկոպոսսն և քահանայսն: Սոքա հրամանաւ Վահանայ Արծրունւոյ փոյթ յանձին կալեալ՝ խուզել քննել կարգել ի համառօտ բանս զաճմու[114]նս ազգացն անցելոց ոչ կարի ինչ ընդ երկայնագոյնս աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս²²:

Չոր և մեր ըստ հրամանի քում, Գագիկ զօրավար Հայոց և Վասպուրական իշխան²³, ջան յանձին տարեալ ընդ համառօտութիւն զրուցատրութեանցն անցեալ, յառաջ խաղացուցից զբանսն, արագաքայլ արշաւանօք անցեալ զնաղացուցից զբանսն, արագաքայլ արշաւանօք անցեալ զնաղացուցից ընդ շարագրածս անցնիւր պատմագրաց, զազգաբանութիւնն միայն ոճով դրոշմեցից ի շարի աստ, մինչև եկից հասից ի լայնանիստ ընդարձակ ասպարէզս մատենից պատմութեանցս՝ ոճով մի ըստ միով շարեցից^x, կարգեցից, գրեցից զախորժելին քեզ:

Այս Վահանս զոր յիշեցաք²⁴ այն Վահան է, զոր թագաւորեցուցին նախարարք Հայոց յաւուրս սրբոյն Վարդանայ զոր յիւրում տեղւոյն կարգաբանութեան գրեցից^{xx} որ ինչ վասն սորա: Եւ մեք այժմ զկարգն յառաջ վարեսցուք. Կիւրոս. Վարդէն. Վահան. Շամբիթ. Զաջ. Զաջուռ²⁵:

Արջամ թագաւորեալ Հայոց՝ զազգն [115] Բագրատունեաց արկանէ ընդ բազում տառապանօք, վասն արձակմանն Հիւրկանոս քահանայի ի կապանաց բանտին, և կալեալ զԵնիանոս^x նահապետ Բագրատունեաց և սպարապետ Հայոց հանդերձ ընտանեօք և ամենայն ազգաբանութեամբ՝ արկանէ ընդ բազում չարչարանօք, և զոմանս ընդ սուր հա-

[112] x) Ա (2/9-10), I (46), II (44)՝ յականէ յանուանէ: III (74) չիք՝ յականէ:

[114] x) Ա (2/45)՝ շարժեցից: xx) Այլ օր՝ յիշեցից և գրեցից:
[115] x) Ա (1/67 և ամենուրեք)՝ զԵնիանոս:

նեալ կամէր միախաղոյն զրաւ առնել ազգին Բագրատունեաց²⁶:

Իսկ Զաջուռ Արծրունի ձեռն ի գործ արարեալ՝ մատուցեալ առ Թագաւորն խնդրէ զԵնիանոս, զի էր կախեալ զփայտէ, և կատարեալ զխնդիրն իջուցանէ զԵնիանոս ի փայտէն, և զազգն նորա^{xx} փրկեալ ապրեցուցանէ ի սրոյն խողխողմանէ. և ի նոյն պատիւ Թագաւորութեան կացուցանէ զԵնիանոս Բագրատունի: Եւ ոչ յանձին կալեալ Արջամայ վստահաբար առ իւր ունել զԵնիանոս՝ յղէ զնա ի Հայս: Զոր առեալ Զաջուռ ահիւ^{xxx} և ամենայն պատրաստ կազմութեամբ բնակեցուցանէ ի կողմն Արագածոյ, ի գիւղն Թալին կոչեցեալ. սա առաջին ի տանէն [116] Բագրատունեաց եկեալ կայ նա զայսու կողմամբ Այրարատեան նահանգի: Եւ առնու Զաջուռ զգուստր Ենիանեայ կնութեան Սահակայ որդւոյ իւրոյ, որում անուն կոչէր Սմբատուհի: Այս առաջին խնամանալ եղև ընդ միմեանս Բագրատունեաց և Արծրունեաց²⁷: Այս եղև յամի յութուտասաներորդի արքայի Պարսից²⁸:

Եւ կեցեալ Արջամ ամս Ի վախճանի, և Թագաւորէ Աբգար որդի նորա²⁹: Հասեալ ի տեղիս յայս ի պատմութիւն Աբգարու Թագաւորի Հայոց, յորոյ աւուրս Փրկչին մերոյ տեառն Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ մարմնով յաշխարհի երևումն եղև, և սկիզբն լինել նորոգման արարածոց, և լուսաւոր առնել զամենայն մարդ, որ յաշխարհ գալոց է³⁰. որ կարի սիրելի է ինձ, մանաւանդ թէ յոլովից, կամ թէ ամենայն Հաւատացելոց ի Քրիստոս՝ յերկարագոյնս առնել ի ճառիս զղեգերումն շահատակութեան, ձեզ լսել և ինձ գրել:

Քանզի սա առաջին ի հեթանոսական Թագաւորաց սկիզբն արար ի Քրիստոս Հաւատ[117]ոց: Որպէս ցուցանեն յիշատակարանք Հաւատարիմ պատմագրացն. մանաւանդ թէ

xx) Այլ օր.՝ և ամենայն զազգն նորա: xxx) ահիւ: Այսպէս յօրինակին. Թերևս՝ կահիւ (I, 48, ծն. 2)
[117] x) Ա (2/4v) չիք՝ ասեն.

աւետարանիչն և առաքեալն Յօհաննէս, որդին որոտման, տիեզերաց Հնչեցոյց զորոտումն աւետեաց Աւետարանին Քրիստոսի, որ ի նայն Հաւատալոց էին: Քանզի ասէ, թէ «էին ոմանք յելելոց անտի հեթանոսաց, որք եկեալ էին յերուսաղէմ ի տօնն, զի երկիրպագանիցեն. որք և մատուցեալ առ Փրկիպոս որ ի Բէթսայիդայն, ասեն^x Կամիմք զՅիսուս տեսանել»³¹. զորս յանդիման Փրկչին կացուցին զառաքեալսն Հանդերձ թղթովք Աբգարու, և զխորհրդական պատասխանիսն լուեալ վասն փրկական խաչելութեանն որ վասն աշխարհի, զոր փառս իւր անուանեաց, գրելով և զպատասխանի թղթոյն ի ձեռն Թովմայի առաքելոյ, և զխոստաբանութիւն՝ զԹադէոս առաքեալ լնուլ զփափագումն խնդրոյն. և զանձկալից տեսութիւնն հրաշափառապէս և անճառաբար ի վարչամակի տպաւորեալ ելից զկարօտութիւնն Աբգարու աղբիւրն կենաց Քրիստոս³²:

Դարձեալ վերստին հրճուանօք ոռոգե[118]ալ լինի պատմութեան աստ սակս բարձրագահ, Համաթոռ, ճոխազգի ազգապետութեանն Արծրունեացս, մեծ զարմի Սենեքերիմայ ծննդոց. որ ըստ աճման և սերելոյ նախարարութեանց՝ եկեալ Հասեալ զայս վայր ժամանակի³³ ի Թագաւորել Աբգարու և Հաւատալ ի Քրիստոս: Ընդ որում և մեծ իշխանն Արծրունեաց Խուրան³⁴ և գլխապետ զօրավար զօրու, և միահեծան Թագաւորութեան Հայոց մեծաց, որ առաջին ի Քրիստոս Թադէոսի առաքելոյ. որ յետ Հաւատոցն որ ի Քրիստոս բազում ուղղութեամբ և երկիւղածութեամբ կրօնս ըստ արժանի Հաւատոյն ցուցեալ, գրէթէ ի ծայրս առաքինութեան զաճումն Հաւատոցն տարեալ Հասուցեալ, որ ինչ յորդորումն աւետարանական վարժիցն ունին դաստիարակութեան ցոյցք: Եւ զայս առ այժմ բաւական Համարեալ նշանակութիւն ցուցանել զլաւութիւն երանելի առնն Խուրանայ Արծրուն-

ւոյ, խոհեմագուցնիցն բաւականանալ առ բովա[119]նդակ իմացմունս: Եւ մեք զկարգ պատմութեանցս մասնաւորաբար և համառօտապէս յառաջ վարեսցուք, զի ոչ է ժամ մեզ զներբողականօքն զդեգերումն առնել, զպատմողական զրուցատութեան կարգաւն զանց առնել³⁵:

Հերովդէս այլազգի որդի Անդիպատրեայ Ասկաղոնացոյ և մօր Եւպատրեայ Արաբացոյ, թագաւոր Հրէից, յաւուրս ծննդեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի³⁶: Որպէս Յովսեփոս մեզ զրուցաբանէ և զինչ գործեաց ընդ մանկունսն³⁷: Սորա որդիք հինգ ծնանի, յորոց մինն Հերովդէս և միւսն Փիլիպպոս, զորոյ կինն հանեալ Հերովդէի՝ թող զկինն իւր զառաջին, զգուստր Արէտայ արքայի Պատրէացւոց. առ որ՝ զչարեալ Արէտ՝ խորհէր վրէժ առնուլ զանարգանաց դատերն, և ոչ իշխէր համարձակ յինքնակալէն Օգոստեայ Տիբէրի կայսեր: Ապա բարեկամացեալ ընդ Արքարու թագաւորի Հայոց և ընդ մեծ զօրավարին Խուրանայ Արծրունւոյ՝ յղէ նմա պատարագս և առնուլ յօգնականութիւն զԽուրան Արծրունի, գայր իմաստուն և քաջամարտ[120]իկ, կորովի յաղեղն և ի զէն և յասպազէն. և հարեալ ի դիմի Խուրան՝ հարկանին զօրքն Հերովդէի, մինչ ինքն Հերովդէս փախստեայ անձնապուր լեալ հանդերձ Ուրեղիանոսիւ զինակրաւ՝ անկանի առ քեռին իւր որդի Հիւրկանու քահանայի ի քաղաքն Ասկաղոն: Բայց թէպէտ և ունէր զպատճառ զբարեկամանալն Արէտայ ընդ Արքարու և ընդ Խուրանայ՝ այլ Արքար և Խուրան առ փափագումն որ ի Քրիստոս, և առ լուր սրբոյ Փրկչին, և որ ինչ գործեացն Հերովդէս՝ յիսացեալ ընդ Հերովդէի, որպէս և յետոյ ընդ Պիղատոսի խնդրեցին զվրէժ սպանման Մկրտչին և հալածանացն Քրիստոսի³⁸. և էր ամ վեշտասաներորդ Տիբերի կայսէր³⁹:

Յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ և վախճանի բարեպաշտ թագաւորին Արքարու, թագաւորեաց Անանուն⁴⁰ որդի Արքարու, որ ոչ եղև ժառանգորդ հայրենեաց հաւատոցն որ

ի Քրիստոս. այլ յետս կացեալ յուխտէ սրբութեանն դառնալ զհետ պաշտաման կռոցն, [121] զոր արհամարհեաց մերժեաց Արքար, և զԽուրանն Արծրունի մեծ զօրավար արկեալ ընդ ուռկանաւ խարդախութեան, հետեւ զկնի իւրոյ մոլորութեանն. զոր այսպն արարեալ արհամարհեաց զնովաւ: Ե ինքն Խուրան առեալ զմեծ մասն զօրուն գնաց ի Շաւարշան ի Սանատրուկ. և առեալ զնա եկն եհաս ի վերայ որդւոյն Արքարու բառնալ ի նմանէ զթագաւորութիւնն զոր ունէր: Բայց ոչ ժամանեալ կատարման պատերազմին, զաշտարակն^{*}, զոր շինէր որդին Արքարու փլուզեալ ի վերայ սպան զնա, վրէժինդիր եղեալ մահուն Ադգէի սրբոյ⁴¹:

Իսկ Խուրան ոչ կացեալ առ Սանատրուկոյ գնաց յերկիրն Յունաց, առ Կեսար Տիբերիոս, մինչ տայր պատերազմ ընդ Սպանիացիսն վասն ոսկեհան տեղեացն. և անդ Խուրան բազում նահատակութիւնս և յաղթութիւնս կատարեալ զօրականօքն որ ընդ նմա երթեալ էին յաշխարհէս Հայոց, ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Տիբերի պատուէ ծիրանօք և բրաբիոնաւ ի Ստադին տեղւոջն. և եղև վախ[122]ճանել Տիբերի թագաւորեալ ամս ԻԳ և թագաւորեաց փոխանակ Տիբերի Գայիոս փոքրն ամս Գ և կէս⁴²:

Իսկ Խուրան լուեալ վասն տիկնոջն Հայոց Հեղինէի կնոջ Արքարու, թէ ոչ խորթեաց կալ ի Միջագետս վասն ամբարշտին Սանատրուկոյ, այլ ելեալ գայ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և անդ կեալ բարեպաշտութեամբ՝ եկն և նա առ նա յերուսաղէմ, և առեալ ոսկի զտիկնոջն և զիւր՝ գնաց յԵփպտոս գնել ցորեան յաւուրս սովոյն որ եղև առ Կղաւղեաւ. բաշխել զայն որբոց և այրեաց, միանգամ յամենայն հաւատացեալ^{*} ի Քրիստոս տնանկացն, որոց և բաւականանայր ցորեանն: Անդ կեցեալ Խուրան և անդ վախճանեալ ի բա-

[121] x) Ա (1/2)՝ զաշտարակին: Ստուգագոյն թուի գրել՝ զի զաշտարակըն (I, 51, ծն. 1):

[122] x) Այլ օր.՝ ամենայն հաւատացելոց:

[119] x) Ա (2/2)՝ առ օրս:

րիոք ծերութեանն և հանդերձեալ աշխարհին պսակելոց է ի Քրիստոսէ, հանդերձ տիկնաւն Հեղինեայ ընդ ամենայն սուրբս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն⁴⁹:

(է)

[123] ԶԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՑՆ ՆԵՐՍԵՂԻ
ԶՎԱԶԷՆԷ ԵՒ ԶԱՐԾԱԻՐԵԱՆ:

Բայց ի գնալն խուրանայ առ Տիրէր կայսր՝ եթող զորդին իւր զՎաչէ և զեղբայր իւր զԱրշաւիր ի խառն առ տիկնոջն Հեղինէի. որ ապա ի գնալն տիկնոջն յերուսաղէմ՝ Վաչէ և Արշաւիր երկեան երթալ առ Սանատրուկ, գնացին առ Ներսէճ¹ արքայ Ասորոց, ընդ իւրեանս ունելով զգիր ուխտի խաղաղութեան Աբգարու և Ներսէճի² և զխուրանէ Արծրունւոյ. զոր կարգէ գնոսա Ներսէճ ի վերակացութիւն գործակալութեան, զՎաչէ կացոյց ի դրան արքունի, զի ամենայն ոք նովաւ մտցէ և ելցէ յարքունիսն, և նովաւ վճարիցեն զի՛նչ պէտ և լինիցին ումեք^{xx} ի մեծամեծաց մինչ ի փոքունս նոցա. և զԱրշաւիր ի գործ պատերազմի զօրագլուխ զօրուն^{xx} կարգեաց: Ընդ որս զչարեալ նախարարացն Ներսէճի՝ գրգռեն զոմն ի մերձաւորաց Ներսէճի, Դարէճ առնուն. որ մատուցեալ առ Ներսէճ ասէ «ընդէ՞ր այսպէս հաճեցար առնել, զի՞ կացուցեր զարսդ զայդ ի գործակալութիւն աշխարհի քո, և ահա [124] դոքա են յորդուց ազգի Սենեքերիմայ ի Նինուէ, և ունին զգօրս քո ընդ իւրեանս, գուցե կատարիցեն չարիս ի վերայ քո, և կորցեն յընքեանս^x զթագաւորութիւն Նինուէի: Զի ահա բարեկամացեալ էր խուրան հայր Վաչէի և եղբայր Արշաւրի ընդ Արտաշէսի Պարսից արքայի յերթալն Աբգարու ի Պարս և եղեալ են դա-

[123] x) Այլ օր.՝ Աբգարու ընդ Ներսէճի: xx) Այլ օր.՝ զի՛նչ պետ ունիցին ումեք:

xxx) Ա (¹/₁₀), I, (53), II, (49)՝ զօրագլուխ զօրուն: III (82) չիք՝ զօրուն:

[124] x) Այլ օր.՝ և կորցեցին յինքեանս:

չինս ի միջի. գուցէ յորժամ կատարիցեն զչարիսն զոր խորհեալ են ի վերայ քո, որպէս լուաք ի հաւատարմաց իւրեանց՝ օժանդակութեամբ Արտաշէսի մերժիցեն և զգարմ և զգաւակ քո ի թագաւորութենէ Ասորոց: Կամ դարձո՞ զխորհեալ նոցա չարիս ի գլուխս իւրեանց, կամ թող զի ելցեն գնացեն՝ յով և կամեսցին»:

Իսկ Ներսէճ ունկնդիր եղեալ Դարէճի, բայց ոչ կարաց հաւատարմացուցանել զասացեալսն. այլ վասն բանսարկուացն ելեալ Վաչէ և Արշաւիր գնացին առ Արտաշէս արքայ Պարսից, և կացին մնացեալ անդր մինչև ի դարձն Արտաշէսի որդւոյ Սանատրուկ, որ եկեալ այսր թագաւորեաց, [125] սպանեալ զԵրուանդ²:

Իսկ Սահակ որդի Վաչէի խոյս տուեալ գնայ յկողմամբն Մարաց, ընդ կողմն Ատրպատականի, և բնակէ առ զօրավարի ումեմն և մոգի Պերոզ Վրամ կոչեալ: Իսկ Սմբատ առնեալ զԱրտաշէս բնակէ ի Զարաւանդ Ատրպատականի, և գրէ առ Սահակ դառնալ առ Երուանդ. թերևս հնար լիցի խորհել ինչ վասն Երուանդայ: Նորա ունկնդիր եղեալ գայ առանց յապաղանաց, և առաջի դնէ Երուանդայ զպատճառս փախստեանն, ասէ՝ զի դայեկաբար զորդիսն Սանատրուկ սնուցանէաք, և դու ի թագաւորելդ քոյ որոյ երդմունս արարեալ յԱրտեմի և յԱրամազդ անկասկած կալ մնալ վասն որոյ երկիւղն ունէր: Եւ զհետ մտեալ Երուանդայ խոյզ և խնդիր լինել Արտաշէսի. իսկ Սմբատ առնալ զԱրտաշէս գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ լերինն Վարագ. իսկ Երուանդայ հետազօտեալ գայ բնակի առ ստորոտով լերինն ի գլուխս Տոսպ գաւառի, և կոչի զտեղին Երուանդականս. և Սահակայ յղեալ առ [126] Սմբատ՝ մի կալ մնալ ի լերինն, այլ փութալ ելանել դառնալ անդրէն ի Հեռ և ի Զարեանդ՝ զի ոչ ելանէ, ասէ, Երուանդ զօրու ի սահմանս Մարաց. և տայր տանել Սահակ զպէտս մանկանն օր ըստ օրէ: Զայս զգացեալ Երուանդայ՝ ետ տանել զՍահակ կապանօք յԱրմաւիր. անդ

[126] x) Ա (¹/₄₅)՝ ի հետ ի և զաւրսանդ. ուղղ.՝ ի Հեռ և ի Զարեանդ (Նախն., 363):

կեցեալ և մեռեալ ի նմին ի կապանս³:

Իսկ Աշոտ եղբայր Վաչէի քանզի էր մանկագոյն տիրովք՝ առեալ դայեկին իւրոյ մատուցանէ առաջի Երուանդայ, զի ոչ կարաց զերծանել գնալ յով և կամիցի, գուցէ, ասէ, ի գնալն ի բուռն առեալ մահ դատապարտեսցի: Իսկ Երուանդ պահեալ զերդումն հօրն նորա՝ թողացուցանէ երթալ բնակել և կեալ ուր և հաճոյ թուիցի. և նորա առեալ տանի զնա ի լեառն Սիմ, ի տեղի հայրենեաց բնակութեան յաշխարհի Տարունոյ⁴:

Նոյն ժամայն առեալ Սմբատայ զԱրտաշէս գայ անցանէ ի վայր ի լեռնէն. և թափառական զվէմս ապաստան արարեալ յանկ[127]ասկածագոյն տեղիս դարանի ի փոքր վիմամէջս ի կարկառու հովտաձևս հանդէպ հարաւոյ քաղաքաբերդին Վանի, մօտ յայն տեղի^x, յորում բղխէ աղբիւրաբար առ ստորոտով բլրակի միոյ, մօտ յեզր ծովուն, յորմէ շնչէ օդք բարեխառն, զովացուցանէ զտապ խորշակի ամարայնոյ՝ յարեզակնակէզն լինելոյ. և անդէն կացեալ գաւուրս բազումս յապահովացեալ ի կասկածանաց երկիւղէ Երուանդայ: Քանզի ոչ կարացեալ իմանալ զդէմ փախստէի Արտաշէսի, և այն ի տեսչութենէ Աստուծոյ այնպէս պահեալ լինէր, դառնայ Երուանդ առ սահմանօքն Ատրպատականի ի ձորն Անձահից: Իսկ Անձահից ձոր վասն այսր կոչեցին^{xx}. բազում ունելով ինչս ի կոխակս բարձրաւանդակս և ի կիրճս նրբականս, ի գերծս և ի խոխոմս ձորոյն ի թոխ և ի բոխ երկրին անբնակ մարդկան յասպատակէ հինիցն Երուանդայ, և երթայ գետեղի ի Նախճաւանն աւանի յոստանին Վասպուրական աշխարհին: Յայնմ հետէ ի տարակոյս անկեալ Երունդ՝ ոչ քաղցրանայր [128] նմա քուն գիշերոյ⁵, և ոչ համեղանայր կերակուր քիմս նորա: Յետ այսր առեալ Սմբատայ զԱրտաշէս ըստ ձևոյ տառապելոյ միոյ, որ շրջիցի խնդրիցէ օր ըստ օրէ զբաւականութիւն աւուրն^x երթեալ

տուայտի ի դրան Մարաց Դարէհի^{xx6}, ինչ զգալ վասն նորա Երուանդայ. և գրէ առ Սմբատ, թերևս տացէ ի ձեռն նորա զմանուկն Արտաշէս: Եւ յարբունս հասելոյ Արտաշէսի՝ երթայ գնայ առ Արտաշէս Պարսից արքայն, և անդ բազում իրս քաջութեան ցուցեալ յախոյանայարձակ պատերազմունսն, և մեծարի յԱրտաշէսէ Պարսից արքայէ, մինչ ձեռնտու լինի նմա զօրու օգնականութեամբ, և թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ Հայոց փոխանակ հօր իւրոյ Սանատրկոյ, ի տեղի թագաւորութեան քաջացն Արշակունեաց: Ապա դարձան Վաչէ և Արշաւիր ընդ Արտաշէսի, առեալ զթագաւորութիւնն Երուանդայ ի ԼԱ ամի Արտաշէսի արքայից արքայի և թագաւորին Յունաց... ամի⁷. և դարձոյց ի նոսա զաշխարհն զոր տուեալ [129] էր ի ժառանգութիւն Տիգրանայ Հայկազնոյ, զոր կալեալ էր Սանատրկոյ յարքունիս, զլեառնն Սիմ և զԱղձնիս մինչ ի սահմանս Ասորեստանի⁸:

(Ը)

ՔԱԳԱՒՈՐԵԼՆ ԱՐՏԱՇԷՍԻ Ի ՎԵՐԱՅ ՀԱՅՈՑ:

Իբրև յաջողեցաւ թագաւորութիւնն Արտաշէսի ամենայարդար պատրաստութեամբ և աշխարհաշէն հոգաբարձութեամբ, որպէս բացայայտեն գիրք պատմագրաց, և յառնուլ զՍաթինիկ տիկին կնութեան Հայոց յիշէ զնժդեհանալն իւր ի վիմամէջսն զոր վերագոյն գրեցաք. գայ դարձեալ ի տեղին զբօսնուլ ի նմա. և հաճոյ թուեալ յաչս նորա՝ շինէ զքարաբլուրն ապարանս արքայանիստ, աշնանայինս, պայծառայարդարս, գեղեցկայարմարս պարսպաւորս, ընդդէմ ծիծաղելով ծովուն ի հիւսիսի նայեցուածով, արեզակնային ի վերայ խաղալով ճառագայթածիզ ճեմականացն, յելս և ի մուտս. ձկան իմն թուելով ի վերայ մկանաց ալեացն խաղալով, ընդդէմ նայեցածն^x ունելով զմեծ լեառնն Մասիք^{xx}

[127] x) Այլ օր.՝ մուտ յայն տեղի: xx) Այլ օր.՝ այդր կոչեցին զի:

[128] x) Այլ օր.՝ զբաւականութիւն աւուրն օր ըստ օրէ: xx) Այլ օր.՝ Դարէհի Մարաց արքային:

[129] x) Այլ օր.՝ նայեցուածն: xx) Այլ օր.՝ Մասիս:

կոչելով բարձրա[130]գագաթն ձիւնալիր սպիտակափառ¹, իբր զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալեօք զուարճացեալ ի մէջ ճոխ նախարարութեանց, առաջի տեսանելով զկապուտակ ծիրանափայլ դաշտաձև ծովն². դաստակերտս մեծամեծս շուրջ զեզերբն անտառախիտ ծառովք և գինեբեր³ որթովք և զանազան պտղովք. զէնս պատրաստեալ, և շուրջ զամրոցաւն տնկախիտս բուրաստանս ծաղկաւէտս և անուշահոտս ի զանազան ծաղկանց. ոչ միայն ի տեսիլ խտղտման աչաց և ի զուարճումն հոտոտելեաց՝ այլ և ի կազմութիւն դեղոյ բժշկական հնարագիւտ իմաստասիրութեանց կազմեալ Ասկղեպեայ վարժմամբն⁴: Իսկ շուրջ զբերդանման ապարանքն՝ պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յապառաժուտ տաշելոց քարանց, քաղաք ամենալից զհովիտն ամրացուցանելով: Իսկ ի վերայ բղխեալ աղբիւրն⁵, դարձեալ պարսպէ զքարաբլուրն ի պահպանութիւն ջրոյն ամրագունիւք շինուածովք և շէն մար մարգարիտ զքարաբլուրն յորինէ⁶ պարսպաւոր անկասկած[131]ելիս անմատչելիս ձեռաց պատերազմողաց, հեշտալիր առ զգուշութիւնն յօրինեալ՝ ի խորագոյնս ծովուն զպարիսպն յօրինեալ կազմէ: Իսկ ի մէջ երեքարմատեան գոգաձև հովտին փոքու, որ յերից բլրոցն խոնարհի՝ շինէ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգնէ զԱստղկեան պատկերն, և մօտ նորա գտուն զանձու պաշտպանութեան կռոցն. կարգէ և յօրինէ ի նմա փողոցս վաճառոց ամենալիցս և բաւականս. գտանէ և ի վերագոյն լերինն անդր ի հարաւոյ կողմանէն աղբիւր սակաւաբուղիս, որոյ ջրմուղ կազմեալ ածեալ հասուցանէ ի մէջ հովտին: Իսկ ըստ բաւականութեան աչաց տեսութեանց դաշտավայրին ի մուտս կոյս, և առ եզերք ծովուն պարսպաւորս յօրինէ զգոգն՝ լնուլ այգեստան տնկախիտ պատրաստութեամբ ականախիտ վայելչութեամբ:

Եւ իբրև կատարեաց զյօրինուած շինութեան քաղաքին և անմատչելի անկասկածելի զամրոցն պատրաստեաց՝ կոչեաց

զանուն ամրոցին Զարդ, [132] այսինքն պայծառութիւն ի վերայ պայծառայարդար շինուածոյն: Եւ ածեալ զտիկինն Սաթինիկ զբօսնուլ յաշնանային յեղանակս յամարաստուն գեղեցկաշէն յապարանս զարդարեալ բերդին: Իսկ զանուն քաղաքին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ձեռակերտ, կամ թէ՛ Արտաշէսի եկք, զի ըստ Պարսիկ ձայնի Մատ՝ եկք թարգմանի⁶. զի ի գնալ Արտաշէսի յայսմ տեղւոյ՝ ոչ ևս յաւել ձեռն Երուանդայ տագնապել զնա, բայց ի գնալն աստի ի Մարս և ի Պարսս, դարձեալ դառնայ ուժով մեծաւ և թագաւորական ճոխութեամբ, տիրէ Հայոց մեծաց, և ըստ բարբարոսական հմայիցն պատուէ զտեղիս այս, որպէս ի նմանէ սկսելով զփոփոխումն առնու ի խոնարհագունիցն ի բարձրագոյնսն:

Իսկ սրբոցն որ ի Սուկաւէտ լերինն, քանզի էին համաշխարհիկք և հաւատարիմք Սաթինիկայ եկեալ զկնի նորա՝ յղեն զոմն ի ճգնաւորացն առ տիկինն, զկռոցն յան[133]դիմանելով զսնոտի և զանօգուտ պաշտօնն, որպէս և սուրբն Քուիւսի առ Արտաշէս:

Իսկ Սաթինիկ ունկնդի եղեալ խրատու սրբոցն՝ ոչ ի բաց մերժեցաւ ի կռոցն Աստղկայ անուանեալ պատկերին, քանզի կասկածանս ունելով ի թագաւորէն և յորդուցն, մանաւանդ զի և թագաւորին նախ ակն ունէր զդառնալն ի կռոցն ի յերկրպագութիւն Քրիստոսի ճշմարտին Աստուծոյ. բայց թէ որպէս եղև կատարումն իրացն մեզ չէ յայտ⁷:

Սահակ որդի Վաչէի⁸ կացեալ⁹ ի դրան Արտաշէսի շքեղ և երևելի ճոխութեամբ, յոր ձեռն հաւատաց Արտաշէս զգաւառն Աղբազ. զի յայն վայր ոմանք ի զարմիցն Աշդահակայ Մարի բնակէին անդ, արք քաջք, կորովազէնք և դիպաղեղունք, բայց նուազեալ ազգին՝ ոչ զոք ունէին, որ կարօղլինէին զգործ պատերազմին վճարել և զպաշտօն թագաւորին. մանաւանդ զի աւերեալ էր երկիրն յասպատակէ Պարսից, այն ինչ հուպ մեռանելն Երուանդայ և ընդ թագա-

[130] x) Ա (2/88)՝ աղբերն:

[133] x) Այլ օր.՝ կեցեալ:

ւորելն Արտաշէսի: Բայց կին ոմն յազգէն [134] Աշգահակայ բնակէ յամուրսն Զլմար և ի Սրինգ, ի գաւառին ի Փոքր Աղբազ, և յանուն կնոջն Զայլամար, որ և գամուրն յիւր [անուն] անուանէ. և ունէր կինն գանձ բազում, և նորա դուստրը մի Անուշ անուն. առնու զնա Սահակ կնութեան հրամանաւ Արտաշէսի, և կնքեալ աշխարհն՝ հաստատէ Սահակայ ի սեպհական ժառանգութիւն. այսր աղագաւ խնամ տարեալ թագաւորին կնոջն՝ զի ոչ ել առ Երուանդ և ոչ միով իւրք պաշտպանութեամբ: Սահակայ առեալ ի պարգևի զաշխարհն՝ թողու զորդին զԱշոտ զլեառնակողմամբքն առաջին իւրեանց տէրութեանն՝ շինել, բնակել, ժառանգեցուցանել զերկիրն ի ժառանգութիւն իւրեանց ազգի ի գաւակ տանն Արծրունեաց: Եւ երթեալ Աշոտ ոչ խորհրդական իմացուածովք մտանէ ի լեառնն. և յիւղզակք ոմանք ի կողմանց Հաշտենից ամրանային ի լերինն. պատահեն միմեանց և մեռանի անդ անզգուշաբար ի յաւակնայեղց դիմեցուածոյն⁹: Եւ անդէն [135] ոչ կարացեալ շինել զերկիրն այն հուպ ընդ մինչ յութեորդ ամն Արտաշէսի, զոր թագաւորին յանձն առեալ զաշխարհն՝ հրամայէ շինել անդ մեհեան զՀերակղեայ և զԴիոնիսեայ. և այնու աղագաւ կարաց չէն պահել զերկիրն շատամարդկութեամբ: Եւ նուազեալ ազգին Արծրունեաց ոչ ոք մնաց, բայց միայն մանուկ մի Համամ¹⁰ անուն, որդի Արշաւիրի ծերոյ, եղբօր Խուրէնայ, որ կայր ի դրան արքունի. զորոյ նախնեացն ջան և վաստակ յուշ արարեալ թագաւորին՝ Համամայ յառաջ մատուցեալ, ի գահ և ի բարձ հայրենեացն ձգեալ զնա՝ ժառանգեցուցանէ զերկիրն Աղբազ, որպէս Սահակայ նոյնպէս և Համամայ: Բայց էր Համամ սէգ և ամբարհաւած, յոյլ և թոյլ առ պատերազմի գործ, միայն և շղոմարար հպատակութեամբ վարէր առ թագաւորն, զորոյ լոյծ և մեղկ բարս ուսեալ թագաւորին՝ կացուցանէ զնա ի վերակացութիւն զործակալաց

դրան արքունի, զի այնու հպատակութեամբ լցցէ զպաշտպանակա [136] թագաւորին, զի և տեղեակ էր դիւանական մատենագրութեանցն: Զի յառաջնումն ոչ ինչ գոյր հոգ ինչ զբաղմանց, և ոչ մի ինչ ըստ աշխարհաշէն խնամակալութեանց, կամ պատերազմասէր աշխատութեանց, բայց միայն ի դրան արքունի մտանել և ելանել ընդ հաւատարիմս թագաւորին ի տունս դիւանաց և գանձուց: Բայց դեսպան արձակեալ Արտաշէսի զՀամամ առ կայսր Ագրիանոս վասն Բարքոբայ աւագակի և նորուն պատերազմին յԱսորիս. և յերթալն նորա և ի դառնալն՝ գայ գտանէ վախճանեալ զթագաւորն Արտաշէս ի Մարինդ, և մեռանի անձամբ ընդ այլ շղոմարարսն յաշխարհին Մարաց ի Բակուրակերտ աւանի¹¹:

Յետ Արտաշէսի թագաւորէ Արտաւազդ, ապա Տիրան որդի Արտաշէսի, ապա Տիրան, ապա Տիգրան Վերջին, ապա Վաղարշակ: Առ սոքօք էին ազգք Արծրունեաց ծննդաբանութեամբ՝ Համագասպ. Շաւարշ. Ասող. Բաբգեան¹²:

Վաղարշակ թագաւորեալ փոխանակ [137] հօր իւրոյ Տիգրանայ, և տուալ պատերազմ ընդ հիւսիսայինն Հազրաց՝ մեռանի ի կորովածիգ աղեղնաւորացն¹³: Անդ Բաբգեան և ասպետն մեծ Աշոտ նիգակակիցք միմեանց զերծեալ ի մեծ պատերազմէն՝ փութանակի մտին յաշխարհս Հայոց, ետուն գոյծ գմահուանէ թագաւորին¹⁴ և կացուցին փոխանակ Վաղարշու թագաւոր զորդի իւր զԽոսրով ձեռնտուութեամբ Արտաւանու Պարսից արքայի: Եւ այսպէս խաղաղեցուցեալ Արտաւանու կէին հեշտալիր խաղաղականօք ըստ կամի ախորժակաց զամենայն ժամանակս կենաց Խոսրովու, որ թագաւորեաց ամս ԽԸ¹⁵:

(Թ)

ԲԱՐՁՈՒՄԸ ՊԱՀՂԱԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ
ԹԱԳԱՒՈՐԵԼ ՍՏԱՀՐԱՑՈՅՆ:

Մինչդեռ այսպէս յանդորրութեան՝ կեանս յապահովանայր երկիրս Հայոց, և ոչ ուստեք գոյր վտանգ կրել, բայց ինքնեանք այլոց հասուցանէին տազնապս որպէս ընթեռ-

[134] x) Ուղղ.՝ զաշխարհն (Նախն. 381)

[135] x) Ա (2/1,3)՝ Բագաւորին զնախնեացն՝ Համամայ յառաջ մատուցեալ ի գահ և ի բարձ հայրենեացն ձգեալ զնա:

նունք՝ յեղակարծում ժամանակի հասանէ համբաւ մահուն Արտաւանայ, և տիրել Պարսից Ստահրացոյն Արտաշրի Սասանականի¹։ Ի կոր կործ[138]անման կացեալ Խոսրով մեր Թագաւոր, և ջանայր առնուլ զվրէժ մահու հարազատին իւրոյ, Թագաւորին Արտաւանայ, զոր և առնէր իսկ, և հասեալ դաւող մահ նորա ի յԱնակայ իւրոյ մերձաւորէ²։ Եւ բնաւ աշխարհս քայքայեալ ցրուեցան՝ յով և կարաց աճապարել փախչել այր իւրաքանչիւր. դիմեցան առ կայսրն Վաղէրիանոս³, թէ Հնար ինչ իցէ առնուլ զվրէժ արեան Խոսրովու և ի վերջ նահանջել զբռնակալութիւն Ստահրացոյն. բայց թէպէտ և ետ օգնականութիւն Հայոց կայսրն Վաղէրիանոս Փռիւգացի զօրօք՝ սակայն ոչ խաղաղանայր երկիրս⁴, և ոչ ոք կարէր կալ յակաստանի, ունել զժառանգութիւն հայրենի, և ոչ առ զխաղաղութիւն մինչև ի Պոքոս կայսր, որ արար խաղաղութիւն ընդ Արտաշրի⁵։ Աստանօր ոչ է ինձ յայտ թէ զի՞նչ կամ ո՞րպէս դիպեցաւ լինել տոհմին Արծրունեաց, կամ ո՞ւր, կամ զի՞ա՞րդ⁶. բայց միայն զազգին շարս ըստ գիւտի աշխատութեանն բաւական համարեցաք [139] յառաջ վարել մինչ ի Թագաւորել Տրդատայ, և սկիզբն լինել լուսաւորութեան Հայոց աշխարհիս ի ձեռն մեծին Գրիգորի սրբոյ Լուսաւորչին⁷։ Եւ այս են ծնունդք Արծրունեաց. ի Բաբգենայ Մուշեղ. Վահան. Ներսէհ. միւս Բաբգէն. Տիրոց։

(Ժ)

ԴԱՐՁՆ ՏՐԴԱՏԱՅ Ի ՅԵՐԿՐԷՆ ՅՈՒՆԱՑ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵԼ
ՅԱԹՈՒ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ
ՕԳՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՅՈՒՆԱՑ, ԵՒ ՎԱՍՆ
ՀԱՒԱՏՈՑՆ ՈՐ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ։

Թագաւորեալ մեծին Տրդատայ ի վերայ Հայրենեաց աշխարհին, որպէս գրեալ ցուցանին Հանգամանք իրացն գոր-

ծելոց, և հաւատալն նորա ի մի Աստուած Հայր և ի մի Որդի նորա ի Բանն Աստուած Յիսուս Քրիստոս և ի մի Հոգի սուրբ, զուգակից և բնութեանակից և փառակից Հօր և Որդւոյ, ի մի Աստուածութիւն կատարեալ. և մկրտեալ սուրբ և անբիծ խոստովանութեամբ ի Հայր և յՈրդի և ի սուրբ Հոգին, ի ձեռն մեծին Գրիգորի Հանդերձ ամենայն նախարարօքն Հայոց մեծաց։

Իսկ ի տանէն Արծրունեաց ընդ մեծ նախարարսն Հայոց մկրտեալ լինի Տիրոց՝ որդի Բաբգ[140]էնի երկրորդի, այր Հեզ, խոհական, խորհրդական, համեստ ի բանս, համեստ ի նայեցուածս, որ ոչ բազմաց քան եթէ միոյն, այսինքն Քրիստոսի՝ զինքն ծանօթ ջանայր կացուցանել։ Քանզի և ի ժամու անդ յորում զմեծն Գրիգոր առեալ տանէին ի քաղաքն Կեսարացոց ձեռնադրել զնա ի քահանայութիւն, ի լուսաւոր վարդապետութիւն աշխարհիս Հայոց² էր ընդ մեծ նախարարսն երթեալ և Տիրոց, և որպէս վերագոյն ասացաք՝ վասն Հեզ և ցած բարուցն կամօք յանձն կրէր, ոչ յառաջանայր ի բարձր նախագահս ճոխանալ երեւելօքս և լքանելօքս, սրբոյ Աւետարանին հետազօտեալ կրթականին՝ մի բազմել յառաջին բարձին³, ոչ եթէ ոչ ունէր նազելի և բարձրագահ պատիւս ի մէջ մեծ նախարարութեանցն Հայոց, զի ո՞վ ոք այլ ճոխ քան զՍենեքերիմայսն, զոր համարձակիսուն Ենայիաս հրապարակէ առ Իսրայէլեան զարմն զսորայս մեծափառութիւն⁴. այլ և Մակեդոնացին Աղէքսանդրոս ոչ սակաւ զրուատեօք արձանս գրէ ի մատ[141]եանս դիւանապահ աւանդութիւնս զսորայս մեծափառ գլխաւորութիւն։

Արդ որպէս յառաջագոյն ասացաք՝ սակս կարեւոր յուզմանցն միապետեալ ի շարս կանոնաց, միայն յայտարարութիւնս առնել զազգացն Արծրունեաց, և ոչ ընթանալ զհետ բազմախոյս զրուցատրութեանց, զոր առաջնոցն մատենագրեալ դրոշմեալ կայ ի գիրս ընդ ժամանակս ժամանակս սոցա քաջարութիւնք և արժանաւորք յօլովագունի և մեծամեծաց գովութեանց։ Բայց մեք զյոյժ հռչակեալսն միայն նշանակեցաք. սրբոյ Թագաւորին և քաջ նահատակին Տրդատայ

[138] Վ (Վ) Վաղէրիանոս։

[139] Վ (Վ) Գրիգորի սրբոյ Լուսաւորչին։ II (57), III (94) չիք սրբոյ

[141] x) Այլ օր. պատերազմ պատերազմեալ։

զբարիոք պատերազմեալ⁶ ընդդէմ անմարմին և մարմնաւոր պատերազմողաց⁵, փոխի յերկրաւոր աշխատութեանցս ի հանգիստ, մեծաւ պատուով թագաւորական շքեղ և երեւելի դիագարդութեամբ, որպէս ընթեռնուք ի բանիբուն գրական-գութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի և քերթողի և մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ [142] ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն⁸:

Թագաւորէ Խոսրով որդի Տրդատայ փոխանակ հօր իւրոյ, հրամանաւ Կոստանդիանոսի⁷, և խաղաղասէր բարեկարգութեամբ հաստատեալ յօրինէ զկարգս աշխարհիս նախարարօք ըն հանդերձ, և ոչ ինչ փոյթ եղև ումեք հոգալ զուստեք արչաւանս և զգերփանս, բայց ընդ Յունաց թագաւորին միայն հնազանդութեամբ նուաճեալ զինքեանս, ի բաց կալով ի հարկատուութե Շապհոյ արքայից արքայի. և զգօրն տուեալ ի ձեռս Վահանայ Ամատունոյ⁸, հոգալ պատերազմաց, թէ արդեօք դէպ լինիցի ուստեք: Բայց ըստ կարգաց քրիստոնէութեան վարէր ըստ արժանի պատուիրանաց Տեառն, և ըստ խրատու մեծին Վրթանեայ յապահովանայր ամենայնիւ, թագաւորեալ ամս ԺԹ⁹:

Իսկ զհարկացն տուրս յարքունիսն Կեսարու՝ ի ձեռն դպրապետին վճարէ առ կայսր. բայց զտոհմէն Արծրունեաց ոչ ինչ այլ իմանալ կարացաք, թէ զինչ գործ գործեալ նոցա, բայց միայն զխաղաղա[143]սէր կեանս կեալ առ թագաւորն և առ նախարարսն, և ունէր զիւրաքանչիւր կալուածս զաւանդեալ ժառանգութիւն նոցա ի թագաւորացն առաջնոցն Մուշեղ, Վահան: Եւ զոր ինչ ոչ իմացեալ եմր՝ և ոչ գրել արժանի վարկաք, բայց միայն զի բարձրագոյնք և նախապատիւք ի թագաւորաց անտի էին:

Զկնի Խոսրովու Փոքու թագաւորէ Տիրան որդի նորա¹⁰: Եւ ի ժամանակին յայնմիկ ունէր զհազարապետութիւնն Հայոց այր ժանդ չարաբարոյ, որում հայր Մարդապետ անուն

[143] x) Յայլ օր. չիք՝ ի միջոյ:

էր¹¹. սա մատուցեալ առ թագաւորն Տիրան՝ սկսաւ քսութեամբ խօսել ի գաղտնի գտանէն Արծրունեաց և զՌշտունեաց, զի էին ազգք ճոխք և երեւելիք, քաջք և անուանիք, և ամենեցուն պատկառելիք, ասէ. «Թէ ոչ բառնաս կորուսանես ի միջոյ՝ զերկուս նախարարութիւնսդ՝ ոչ բարիօքագոյն քո թագաւորութեանդ խորհին խորհուրդ. զի ձեռն նոցա է ընդ Շապհոյ արքայից այրքայի». զայս խորհեալ Մարդապետին ասէ, թէ զայս ձախողակի իմացմունս կատ[144]արել կարացից՝ թերևս և զտուն Մամիկոնեան նախարարութեանց¹² կարացից որսալ ի կորուստ: Որոյ ունկնդիր եղեալ Տիրան՝ տայ հրաման յանգ հանել զխորհուրդ անօրէն աստուածատեաց առն: Ազդ եղև Մամիկոնեան սպարապետութեանն անոպայ գործն, և դիմեցին քաջասրտագոյնս ի վերայ սուսերամերկք զինեալք ի մէջ ամբոխին, Արտաւազդ և Վասակ Մամիկոնեանք, զբազումս տապաստ արկեալ ի սուրս իւրեանց, յափշտակեցին զՇաւասպ որդի Վահէի Արծրունւոյ, և զՄեհհէդակ Ռշտունի, քանզի էին մանկագոյնք տիովք. առին գնացին յամուրսն Տայոց. և ի չափ հասեալ ի տիովք. առին գնացին յամուրսն Տայոց. և ի չափ հասեալ ի տիոց տղայականաց՝ ետուն զգստերս իւրեանց կնութեան մանկանցն: Ի նոցանէ աճեալ ազգք երկոցունց Արծրունեացն և Ռշտունեաց, և ոչ խառնեցան ի խորհուրդ Հայոց զամս բազումս¹³. բայց Տիրան պղծութեան աղտեղութեամբն զգառեալ մատնի ի ձեռս Շապհոյ, և կուրացեալ աչօք կեցեալ և մեռեալ ըստ արժանի իւր վաստակոցն, զոր գործեաց ընդ սուրբսն Վրթանէս և Յու[145]սիկ և ընդ քահանայն մեծ Դանիէլ, ըստ այնմ և հատուցաւ նմա, որ թագաւորեաց ամս ԺԶ¹⁴:

Արշակ թագաւորեալ փոխանակ Տիրանայ հօր իւրոյ, հրամանաւ Շապհոյ արքայից արքայի¹⁵ ժողովէ զնախարարութիւնս Հայոց առ ինքն, տեղեկացեալ և վասն տոհմին Արծրունեաց և Ռշտունեաց և որք ի նախարարութենէն Մամիկոնէից հասեալ գնացեալ ամրանային ի յամուրսն Տայոց, և զպատճառսն ստուգեալ, գրէ ի ձեռն Վահանայ ումեմն ի տոհմէն Ամատունեաց՝ դառնալ գալ բնակել անկասկած կետոհմէն Ամատունեաց՝ դառնալ գալ բնակել անկասկած կետոհմէն, ի բարձ և ի պատիւ իւրաքանչիւր յառաջանալ: Որում

ունկնդիր եղեալ երեքեան նախարարութիւնքն առն իմաստնոյ Վահանայ Ամատունւոյ՝ գան զկնի նորա անկասկած համարձակութեամբ, քանզի ոչինչ վնաս գիտէին զանձանց և ոչ մի ինչ իրա մեծ կամ փոքր. և ընկալեալք ի թագաւորէն Արշակայ ըստ գրելոյն ի ձեռն Վահանայ՝ կացին անկասկած¹⁶:

Այլ չարիմացն Հայր կոչեցեալ Մարգ[146]պետ և բնաւորեալ խորհրդոցն չարին ոչ երբէք դադարէր: Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ խաղաց գնաց Արշակ ի մուտս կոյս, էր երթեալ ընդ նմա և մեծն Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց. և հասեալ յԱշտիշատ Տարունւոյ ի վկայարանս սրբոյն Յովհաննու^x Մկրտչի, և Աթանազիւնէի վկային, զոր շինեալ էր սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի ի դռնալն նորա ի ձեռնադրութենէ քահանայապետութեանն: Եւ ելեալ ի տեղին սրբութեան և կատարեալ զաղօթսն՝ ելին շրջել զբօսնուլ յայլ ևս տեղիսն: Չարախորհուրդն Հայր Մարգպետ որդին սատանայի ոչ բաւականացաւ չարեօք մարդկան՝ այլ և առ Աստուած ևս և առ սուրբս նորա յաւակնեալ՝ յերկինս բացեալ զգայուալիւ բերանն և որպէս շուն լիրբ պատուհաթափ^{xx} եղեալ ածէր զլեզուն զերկրաւ¹⁷: Մատուցեալ առ թագաւորն Արշակ ասէ. ոչ բարեօք^{xxx} իմացեալ առաջնոց թագաւորացն, զի ոչ կալան զտեղիս զայս ի բնակեալ^{xxxx} ճոխութեան թագաւոր[147]ական վայելչապէս խրախճանութեանց. արդ^x հաճոյ թուիցի քեզ զոր խորհիմս. սուրբքն ոչ եթէ զերեւելի տեղիս ախորժեն, զի թէ ոչ այսպէս, ո՞չ նոքա զնեղ և զանձուկ կեանս կան մահու չափ¹⁸: Բայց այս ոչ իմացեալ եմ, թէ արդեօք թագաւորն դրդուեցաւ ի հրապոյրս նորա թէ ոչ: Եւ զոր ոչ հաւատարմանայ մեզ՝ և ոչ գրել կարեւոր համարեցայ:

Իսկ սրբոյն Ներսէսի իրազէկ եղեալ չարաբարոյ չարա-

[146] x) I (65), II (60), III (100)՝ Յովհաննու և: Ա (1/13) չիք՝ և:
xx) Ա (2/9-10v)՝ պատուհաթափ: Գուցէ՛ պատուհասաթափ. (II, 61, ծն.1)

xxx) Ուղղ.՝ բարիոք, բարւոք (Նախն., 182): xxxx) Թե՞րեւս բնակեալ (II, Նախն. 270): xxxxx) Այլ օր.՝ ճոխութեանց:

[147] x) Այլ օր.՝ այլ:

խորհրդութեանն՝ անէծս մեծամեծս և ազդոյս և զօրաւորս դնէ ի վերայ Մարգպետին, և ասացեալքն ի սրբոյն Հանդերձ գործով զկատարումն առնու: Ադէն վաղվաղակի մատուցեալ Շաւասպ Արծրունի առ Մարգպետն՝ ասէ, «արջք գիսակագեղք սպիտակայեղքք որջացեալ ի պրակս անտառախիտ մայրեացդ. արդ թէ հաճոյ թուիցի^x երթիցուք որսալ զնոսա». և առեալ զնա մտանեն ի մէջ մայրեացն, և ընդ գիրկս մտեալ Շաւասպայ Արծրունւոյ՝ զլայնալիճն լի քարշ[148]եալ հարկանէ ի թիկանց ընդ մէջ ողինն զկորովալիւր մատանցն զազդոյ շարժումն թռուցեալ թափանցիկ ընդ չարախորհուրդ սրտին միջոցն դիպեցուցանէ. և յետ ընդդէմ կործանեալ փչեաց զողին ի ձեռս խորհրդածուին իւրոյ սատանայի. և բանք սրբոյ Ներսէսի ընդ կենդանի բանին Աստուծոյ խառնեալ՝ դիւրագոյնս զհատուցումն արհամարհողացն հատուցանէր յօրհնութիւնս և յանէծս, անյապաղ զգործն կատարելով. որ ըստ արժանի խորհրդոցն ընկալաւ զփոխարէնն¹⁹:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ թագաւորէ Յունաց Վաղէս կայսր, և Պարսից՝ Շապուհ արքայից արքայ: Իսկ Արշակ յերկուս թագաւորսն ձեռնտու եղեալ, երբեմն ի Պարսս երբեմն ի Յոյնս, և զապստամբութիւն ի մէջ առեալ Արշակ յերկոցուցն կողմանս^x:

Իսկ նախարարքն Հայոց ի սադրելոյ Վաղէսի գրգռեալ ի մարտ ընդ Արշակայ ի պատերազմ յառաջանան, ի մէջ անցեալ սուրբն Ներսէս համոզէ զնոսա և [149] խաղաղացուցանէ զաղմուկն: Իսկ թագաւորն աղաչեալ զսուրբն Ներսէս զհաշտութիւն խօսել Վաղէսի ընդ Արշակայ, զոր և արար իսկ զհաշտութիւնն:

Բայց Մեհնուծան Արծրունի ոչ եղեալ ունկնդիր սրբոյն Ներսէսի, և ոչ ընդ թագաւորին հնազանդութեամբ նուաճեաց զանձն, հրապոյրս պղտորս արբուցանէ Վահանայ Մամիկոնէի, որ էր աներ Մեհնուծանայ, և անցեալ գնացին

[148] x) Ա (2/8v) I (66)՝ կողմանց, II (62), III (100)՝ կողմանս:

առ Շապուհ. Թողեալ զօրէնս քրիստոնէութեանն՝ հնազանդեցան որմզդական մոլորութեանն մոխրապաշտ վարդապետութեանն: Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Շապուհ՝ խոստացաւ փեսայացուցանել զՄեհոռեան ի քոյր իւր Որմզդուհի:

Եւ էր ի մէջ Շապհոյ և Արշակայ պատերազմ մեծ զժամանակս կենաց Արշակայ: Եւ բազում անգամ ի բազում տեղիս տային ճակատ զօրքն Հայոց և Պարսից ընդ միմեանս. զոր աւելորդ համարիմ երկրորդել զյառաջագոյն պատմագրաց նշանագրութիւնս²⁰:

Բայց յետ բազում պատերազմացն խորա[150]մանկ խաբ-
էութեամբ կոչէ առ ինքն Շապուհ զԱրշակ ի դէմս սիրոյ
խաղաղութեան, ոչ ինչ յիշատակ զչարեացն գործելոց ի մէջ
առնելով. և նորա գնացեալ զհետ կոչնականացն լի անմ-
տութեամբ: Կապէ երկաթի կապանօք և տայ տանել յԱնուշ
կոչեցեալ բերդն ի սահմանս Տիսպոնի^x. և անդ կեցեալ և
մեռեալ անձամբ զիւրովի երթեալ, ըստ սահմանելոյ ի վերայ
նորա բանի առնն Աստուծոյ սրբոյն Ներսէսի²¹:

Բայց դոյզն մի զամբարշտին Մեհուժանայ զյանդգնութիւնսն ի վերայ Հայոց բացայայտեցից ի շարի աստ: Առնուն Մեհուժան և Վահան զգօրս Պարսից, զան մտանեն յերկիրս Հայոց, սփռեալ տարածանեն Հէնս ասպատակաւորս ընդ բոլոր երեսս երկրիս Հայոց, գերփեն առնուն զՀէնս և զաւանս և զագարակս, կապուտ կողոպուտ թողուն ի ստացուածոց և յամենայն ժառանգութեանց, մաշեն ի սուր սուսերի զօրս ի բուռն առնուին. գնացին մտին ի գաւառն Ռշտունեաց, առին* յաւարի զտունն Գարեգնի Ռշտունեաց [151] տեառն. ճողոպրեալ Գարեգինն անձնապուրծ գնաց փախստեայ առ կայսրն Յունաց. նոցա կալեալ զտիկինն Ռշտունեաց զկին Գարեգնի զքոյր Վարդանայ Մամիկոնէի ածեալ ի Վանտոսպ ի քաղաքն Շամիրամայ, մատնեն ի խոշ-

[150] x) Ա (1/30)՝ տասաների: xx) I (63), II (68), III (102)՝ և առիկն: Ա (2/30)
չիք՝ և:

[151] x) I (68), II (63), III (102)՝ կրօնս: Ա (1/87)՝ զըկրաւնս. տե՛ս նաև նախն. 381՝ զկրօնս:

տանգանս և ի տանջանս դառնագոյնս. ստիպեն լքանել թո-
ղուլ զկրօնս՝ քրիստոնէութեան, հնազանդել պաշտել զօրէնս
մազդեզական մոխրապաշտութեանն, զոր չառեալ յանձն
սուրբ տիկնոջն Համազասպուհեայ՝ տանին հանեն ի բարձ-
րաւանդակ ամրական բերդաքաղաքն, մերկանան ի հանդեր-
ձիցն, զի քրիստոսեան փառօքն զգեցցի. արկանեն տոռունս
ի սրունսն, կախեն զհիւսիսայինն աշտարակէն. գոհացող
համբերութեամբ ընդունի զվճիռ մարտիրոսական: Դահեկին
նորա մնալով ի ներքոյ կախաղաղանին՝ ամփոփէ զսուրբ
գանձն ի ծոց իւր, տարեալ փոխէ ի վկայարան հանգստի ի
ձեռն սրբոյն Ներսէսի, զոր տարեալ հանգուցանեն ի տեղ-
ւոջն, զոր յաժմ Զորոյ[152]վանս անուանեն, ի վկայարան
սրբոց Հռիփսիմեանց. զոր շինեալ էր սրբոյն Գրիգորի, ուր
զսեղանն սուրբ և զգաւազան հովուական և զմատանին
պատկերեալ և զգօտին աշխատասէր միջոյն թողեալ ի հա-
նապագորդ յիշատակ լուսաւորութեանն մերոյ հօրն²²:

Գան դարձեալ Մեհուժան և Վահան և առնուն զՎան-
տոսպ, քանդեն աւերեն զգեղեցկաշէն ամրական տեղիսն,
վարեն ի գերութիւն զբնակիչս քաղաքին եւ զՀրէայսն, և
ԺԼՌ զքրիստոնեայսն, և զորս ածեալ գերի Բարգափրանայ
զՀրէայսն հրամանաւ Տիգրանայ, և խաղացուցանեն յԱ-
սպահան, առնուն և զՎաղարշապատ և զԱրտաշատ. և
զՀրէայսն որ յաւուրց սրբոյն Գրիգորի հաւատացեալ էին ի
Քրիստոս՝ վարեն ի գերութիւն, աւելի վտանգ նոցա քան
այլոց Հրէիցն հասուցանելով^ք վասն ի Քրիստոս հաւատոցն:

Գնայ զկնի նոցա և երջանիկն Զուրիթայ երէց յԱրտաշատէ զկնի հաւատացեալ Հրէիցն, զի մի հօտն առանց հովուի յանապատս և ի վիհս կորստեան թափառաւ[153]կան յածիցին զայլոցն գահաժողովեամբ: Իսկ Մեհհուծան մտեալ առաջի Շապհոյ սկսաւ չարախօսել զԶուրիթայ քահանայէ, ասէ «ե-րէցդ այդ եկեալ է զհետ գերելոց քրիստոնէիցն՝ հակառակ

[152] x) Այլ օր՝ աւելի վտանգ Հասուցանելով՝ նոցա, քան այլոց
Հրէիցն:

[153] Հրէիցն: x) Ա (2/4) չիք՝ սուրբն: xx) Այլոր՝ չիք՝ բազմաց:

կալ հրամանաց արքայիդ և օրինաց Մազդեզանց և Արեաց, և ամենայն ուրեք դա է պատճառ ապստամբութեան Հայոց յարքայից արքայէ. և անարգէ զկրակ և առ ոչինչ համարել զարեգակն. արդ զրաւ եղիցի կենաց դորա, և հրաման արքայիդ դիւրաւ զկատարումն առնուցու»: Նոյն ժամայն ածեալ լինի սուրբն առաջի Շապհոյ, և հարցեալ և պատասխանեալ սուրբն՝ լի կատարեալ իմաստութեամբ Հոգևովն սրբով՝ զոր անմեկնելի ունէր յինքեան սուրբն. և անդ զբարիոք պատերազմն պատերազմեալ՝ որպէս քաջ Հովիւ զանձն իւր եղ ի վերայ հօտին, և ընկալեալ զվիճու մարտիրոսութեան կատարի ի փառս սուրբ Երրորդութեանն, և հորդեաց երանելին Զուրթայ ճանապարհ բարի բազմաց՝՝ վկայից ի մէջ Հայաստան աշխարհիս, որ յարեւելս և յարեւմուտն²³:

Եւ կալե[154]ալ Արշակայ զթագաւորութիւնն ամս ԼԶ²⁴ վախճանի ըստ օրինակի ասացելոց:

Շապուհ արքայ՝ թագաւորեալ՝ բազում և անչափ չարիս հասուցանէր ի վերայ Հայոց աշխարհիս և Ասորեստանեայց և Պաղեստինացւոց, և վարեալ ի գերութիւն զՀրէայսն Նբիւր, յաւեր դարձուցեալ զՀրէաստան և զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. և զբովանդակ թոյնս անբժշկականս իժից և քարբից եհեղ ի վերայ քրիստոնէից. յորմէ բազում սուրբք ի Քրիստոս վկայեցան, և որպէս ասի աւելի քան ԽՈՒ սրբոց արանց, որք վկայեցին վասն Քրիստոսի, բազումք յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից և յայլ կարգէ յեկեղեցական գնդէ, բազմագոյնք և յազատաց աշխարհիս և ի տիկնանց նոցա անհնարին և դառն տանջանօք, զոր սարսափեմ և հիացմամբ մեծաւ յապուշ կրթին միտք իմ ընդ ժուժկալութիւն այնքանեաց բազմահնար մեքենաւոր չարչարանաց. որպէս ընթեռնուք ի գիրս պատմութեան վկայելոցն^{xx}, որ Արեւելեայ

ասի գրոցն վերա[155]գրութիւն, զոր շարագրեաց երանելի խոստովանողն Քրիստոսի Աբրահամի ի գեղջէն Արածոյ²⁵. որ էր աշակերտ և հետեոզ սրբոց Ղևոնդեանց, և զսակաւուց քան թէ յոլովից գրեաց անուանս ի յիշխակարանի անդ, զՇահդոսդ, որ թարգմանի արքայասէր, և զԳոհշթասդ, որ թարգմանի ներկագործ ծիրանեաց արքայական զգեստու, և զՇմաւոն եպիսկոպոս, վէմ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, ընդ նմին և այլ եպիսկոպոսք և քահանայք արք ծ, որ կատարեցան միանգամայն սրով ի միում աւուր ի մեծի ուրբաթի զատկին:

Բայց Մեհուժան ոչ բաւականացաւ կատարել զչարիսն, զոր արար քրիստոնէիցն ևս առաւել Հայաստան աշխարհիս, այլ առնու զգօրսն Պարսից և գայ թագաւորել Հայոց հրամանաւ Շապհոյ արքայի՝, ունելով ընդ իւր զՎահան Մամիկոնեան. և եկեալ մտեալ յաշխարհս Հայոց աներկիւղ համարձակութեամբ, խորհեալ խորհուրդ զոր ոչ կարաց հաստատել: Քանզի Սամուէլ որդի Վահանայ գնաց [156] ընդ առաջ հօր իւրոյ: Կարծելով Վահանայ խոնարհել զորդին իւր յանկանգնելի կործանումն, զոր մեկուսեալ Սամուէլի զհայր իւր Վահան, իբր այն թէ խորհիցին ինչ վասն որոյ եկեալն էին, իբրեւ հարուստ մի մեկնեցան ի գնդէն Պարսից՝ ամբարձեալ Սամուէլի զմիողնին՝ ազդոյ վէրս ի վերայ եղեալ առ ժամայն եհատ գնա ի կենաց. և դարձեալ անտի սպան և զմայր իւր զՏաճատուհի, զի երկրքինն ուրացեալ էին ի Քրիստոսէ. և ինքն գնաց փախստական ի Պարսից ի կողմանս Խաղտեաց^{x26}:

Իսկ Մեհուժան ոչ թողանայր զթագաւորելն Հայոց, կուտեալ առ ինքն անհուն բազմութիւն վաշտից և դրօշուց և նշանաց որոց ոչ գոյր թիւ. և հասեալ ի Բագրաւանդ գաւառ ի Զիրաւ գեօղ՝ կամէր անցանել ի թագաւորաբնակ տեղիսն Հայոց: Ընդդէմ զօրաժողով եղեալ՝ Սմբատ սպարապետն

[154] x) I (69), II (64)՝ արքայից արքայ: Ա (1/50), III (104)՝ Շապհոյ արքայի թագաւորեալ:
xx) Ա (2/32)՝ վկայեցելոցն:

[155] x) Ա (2/100)՝ արքայից արքայ:
[156] x) Ա (2/1.2)՝ ի պարսիս կողմանց Խաղտեաց: xx) Ա (2/70)՝ ելեալ:

Հայոց որդի Բագարատայ Բագրատունւոյ, ունելով ընդ իւր զգորսն Յունաց բազմամբոխ վահանաւորաց և դրօշ[157]աց՝ սաւառնացելոց, և փողք կայսերալուրք և գունդք գունդք վառելոցն վաշտիցն շուրջ փակեալ զՄեհնութանեան գնդիւն, զի մի ճողոպրել ինչ ածապարիցի: Եւ նոյնժամայն հուպ ընդ հուպ ի դիմի հարեալ Մեհնութանայ և կարթակոտոր զասպազինեալ երիվարն արարեալ քաջին Սմբատայ^{xxx} տոռն արկեալ ի պարանոցն Մեհնութանայ ասէ^{xxx}. «բարի՛ է քեզ, թագաւոր Հայոց, ե՛կ այսր զի պսակեցից զքեզ ես սպարապետս»: և շամփուր շողացուցեալ մանուածոյս փակէ ի ներքս զգագաթն ամբարշտին. և այնպէս ել յաշխարհէս թշուառականն²⁷:

Առ սա ինձ ի ճախ ելանէ քերթողական առասպելն որ ասէ. բազում անգամ աղուեսք թագաւորել խորհեցան, բայց չունք ոչ առին յանձն²⁸:

(ԺԱ)

ԹԱԳԱՒՈՐԵԼ ԹԷՈՂՈՍԻ Ի ՎԵՐԱՅ ՅՈՒՆԱՑ

Վախճանեալ կայսր Վաղէս, և թագաւորէ Յոնաց մեծն Թէոդոս¹. և առեալ սուրբն Ներսէս զՊապ որդի Արշակայ՝ հանդերձ յունական զօրուն թագաւորեցոցանեն զՊապ ի վերայ Հայոց ի տեղի [158] բուն թագաւորութեան Արշակունեաց: Եւ ոչ գնացեալ ըստ խրատու սրբոյն Ներսէսի Պապ թագաւորն Հայոց, այլ գնաց զխոտորնակ և զձախողակի ճանապարհ, աղտեղասէր բազմադիմակ պղծութեամբք, զոր ոչ է հաճոյ երկրորդել ի գիրս աստ. և յանդիմանեալ ի սրբոյն Ներսիսէ՝ արբուցանեն նմա դեղ մահու, զանխուլ կարծիս բերելով. և զրկեալ լինին^x Հայք ի լուսաւոր վարդապետէն և ի քաջ հովուէն սրբոյն Ներսիսէ. և բարձեալ

[157] x) Ա (1/10)՝ դրօշուց: xx) ճողոպրել ինչ ուղղ: ճողոպրելի (Նախն. 437): xxx) Այլ օր.՝ Սմբատայ սպարապետին Հայոց: xxxx) Այլ օր.՝ ասելով:

[158] x) Այլ օր.՝ և այսպէս զրկեալ լինին: xx) Ա (1/8)՝ բուն առեալ:

զմարմին սրբոյն բազմամբոխ զօրօքն Հայոց, առաջապահեստ ճանապարհորդութանն արարեալ զՄերշապուհ Արծրունի զօրավար Հայոց և զՎահան Ամատունի և եղբայր Մեհնութանայ՝ տարեալ հանգուցանեն ի տեղուղ Հայրենեացն վկայարանի ի Թորդան²: Բայց ինքն Պապ նշկահեալ զկայսր թէոդոս, զոր ի բուռն առեալ^{xx} Տերինտեայ զօրավարին յունաց՝ խաղացուցանէ կապանօք առ կայսր, և անդ սպանին հրամանաւ կայսեր, թագաւորեալ ամս Զ: Եւ կացին եպիսկոպոսապետք [159] Հայոց յետ մահու^x սրբոյն Ներսէսի ոմանք ի զաւակէ Աղբիանոսի եպիսկոպոսի Բզնունեաց, առն պատուականի, Շահակ և Զաւէն և Ասպուրակէս, որք ոչ արժանաւորք ինչ բարի յիշատակաց:

Եւ թագաւորեաց կայսր Թէոդոս փոխանակ Պապայ զՎարազդատ ոմն յԱրշակունի տոհմէ^{xx}, այր քաջ և պատերազմող, ահարկու մեծամեծաց և փոքունց. և սա նշկահեալ զկայսերէ՝ յղէ առ Շապուհ արքայից արքայ նուաճել ընդ նմա, և Մեհնութան Արծրունի^{xxx} յղէ դեսպան առ Շապուհ զնոյն խորհուրդ հաստատել: Որոյ երթեալ առ Շապուհ յիշեցուցանէ նմա զհարազատէն իւրմէ Մեհնութանայ՝ միամիտ և հպատակ լինիլ արքայի, և զպատերազմացն գործ և զբազում աւարառութիւնս և զգերփանս Հայոց աշխարհիս ի Մեհնութանայ, և զմահն նորա ի ձեռանէ քաջին Սմբատայ Մամիկոնէի³, գրգռէ զարքայ կատարել զասացեալսն Վարազդատայ թագաւորի Հայոց: Եւ մինչդեռ զայս խորհէին՝ եհաս [160] լուրն առ կայսր ի ձեռն Տիրենտեայ զօրավարին. և զի չե էր դարձեալ պատասխանի յարքայէն՝ հրաման և զի չե էր դարձեալ պատասխանի յարքայէն՝ հրաման եհաս ի կայսերէ առ Վարազդատ անյապաղ առ նա հասանել: Իսկ նորա տուեալ զնա ի կղզիս Ովկիանու⁴ վախճանի անդ, թագաւորեալ ամս Դ: Իսկ Մեհնութան ծանեաւ զինչ

[159] x) Այլ օր.՝ յետ մահուան: xx) Ա (1/8)՝ Յաշակունի տոհմէ: xxx) II (67), III (114)՝ նուաճեալ ընդ նմա և եղբայր Մեհնութան Արծրունի յղէ դեսպան: Ա (1/10-2/1), I (72)՝ նուաճեալ ընդ նմա և Մեհնութան Արծրունի յղէ դեսպան:

[160] x) Ա (1/9 և ամենայն ուրեք)՝ Աշակ:

Իբրև գիտաց Շապուհ արքայ զոր գործեաց Արշակ՝ Թագաւորեցոյց ի վերայ Հայոց զԽոսարով ոմն յազգէն Արշակունեաց: Եւ գրեաց [162] Թուղթ զկնի նախարարացն Շապուհ, լուծանելով զպատճառ հատուածի նոցա. ասէ, զի կացուցի Թագաւոր ձեզ յազգէ և ի դենէ ձերմէ, մի՛ ծանր Թուիցի ձեզ դառնալ անդրէն և ունել զիւրաքանչիւր ժառանգութիւն.

Իսկ վասակ Արծրունի խոյս տուեալ գնաց աւելի զայն՝ Պարսից, խորհելով վասն սպարապետին մեծին Սահակայ, որպէս ի նմանէ Խոսրով զանձնիշխանականն օրինադրեաց հրաման. միանգամայն խորհէր վրէժխնդիր լինել ազգին Մամիկոնէից վասն սպանման Մեհհուտանայ հաւոյն իւրոյ։

xx) Այլ օր: յԵկեղեաց գաւառ և անդէն:

Ընդ որ յոյժ զհարեալ սքանչելին Աղան Արծրունի որդի Վասակայ ընդ հօրն անիմաստասէր բարուցն անխորհրդածութիւն և ընդ այնպիսւոյ աստուածամարտին Մեհու-ժանայ գթասիրաբար վարել ազգականութեամբ, զոր ատել արժան էր և չար ի չարի վերայ, թէ հնար էր՝ հասուցանել. և ելեալ Աղան գնաց առ սուրբն Սահակ, և զէնընկեց եղեալ առաջի նորա՝ մերկանայր զհանդերձն զինաւորական, և ողբայր ի վերայ աշխարհիս Հայոց, ընդ նուազել զօրութեան թագաւորութեանս Հայոց և ընդ բռնագրօսութիւնն Պարսից։ Առաւել ի սուգ մտեալ և յողբս անմխիթարս վասն ազգին իւրոյ Արծրունեաց, որ դիւրամոռաց [165] զերախտիսն Քրիստոսի համարէին, միայն զկնի փառաց աշխարհիս ընթանային և մոգութեան մոխրապաշտութեանն հետեւէին։ Եւ յերկարեալ Աղան զողբսն, ջերմեռանդն յորդահոս արտասուեաց բղիճունս առաջի սրբոյն Սահակայ և մեծ սպարապետին Սահակայ և այլոց նախարարացն. մինչև նոքա խոնարհեալ առ նորայն խորհրդական առ յապա պատահունսն, որ հանդերձեցաւ աշխարհիս Հայոց, իբր մարգարէականի իմն գողցես տեսաւորութիւն, և միաբան յարտասուս եղեալ՝ լային, և դառնապէս^{xx} ողբս յողբս հարեալ անմխիթար սգոյ՝ անկեալ Աղան յերեսս առաջի սրբոյն Սահակայ և առաջի սպարապետին Սահակայ՝ ընդունել զսքեմ կրօնաւորութեան մոնազնութեան անապատասէր միայնական ստանալ իւր վարս։ Զոր առ վայր մի ոչ առեալ յանձն սրբոյն Սահակա՝ ասէ «լուռ լե՛ր առ յաժմ, և յայլում ժամու հոգացայց վասն որոյ խորհիս. մի գուցէ մատուցեալ առ Արտաշիր ոմանց սուտակասպաս չարախորհաց կեղծաւ[166]որութիւն իմն զմէնջ առնուցուն, և հայր քո Վասակ խորհիցի ինչ առ արքայի, և աղմուկ և շփոթ ինչ յուզիցէ հայր քո, որպէս թէ զապստամբութեան ինչ խորհել կարծիս զմէնջ առնուցուն։ Բայց Աստուած րստ յօժարութեան քո սիրոյդ կատարեսցէ զկամս

[165] x) III (114)¹ հեղեալ. Ա (2/3), I (76), II (70)¹ եղեալ: xx) I (76, ծն. 1), II (70, ծն. 1)¹ հին օր.¹ դանապէս. Ա (2/3)¹ դառնապէս:

քո որպէս և հաճոյ թուիցի առաջի Տեառն»։ Եւ ընկալեալ զխրատս նորա երանելոյն Աղանայ անսայր զիպող աւուր¹²։

[illegible]

Իսկ Շապհոյ լուեալ զհիւանդանալ հօր իւրոյ՝ փութացաւ

գնաց ի Պարսս. և վախճանեալ Հայրն նորա՝ ի նմին աւուր
մեռանի և ինքն սրով յիւրայոցն: Եւ քանզի վախճանեալ էր
Համազասպ Մամիկոնեան, որ ի ժամանակին կալեալ էր
գմարգպանութիւն և զգօրավարութիւն Հայոց ի խնդրոյ
սրբոյն Սահակայ յերկուց թագաւորացն Յունաց և Պարսից՝
ոչ ոք այնուհետեւ առաջնորդէր Հայոց աշխարհիս. այլ քայ-
քայեալ ցրուեցան յոր կողմ և [169] աճապարել ախորժեաց
ոք. քանզի հէնք բազումք կալան գերկիրս¹⁵:

Եւ թագաւորեալ Վռամ որդի Յագկերտի՝ կոչէ ի դուռն
զսուրբն Սահակ Հայոց կաթողիկոս: Որոյ առեալ զթոռունս
իւր զՀմայեակ և Համազասպեան՝ գնաց առ արքայ ի Տսպոն:
Քանզի Վարդան անցեալ գնացեալ էր սուրբ վարդապե-
տաւն Մաշտոցիւ առ կայսր Թէոդոս և առ Ատտիկոս ար-
քեպիսկոպոս Հանդերձ թղթովք սրբոյն Սահակայ, տանելով
ընդ իւրեանց և զգիր և զբառ Հայերէն դպրութեան. զոր ըն-
կալեալ սուրբ Հայրապետին և բարեպաշտ թագաւորին Թէո-
դոսի հինգ թղթովք և հինգ պատասխանեօք՝ կարգէ զսուրբ
վարդապետն ընդ վարդապետութեան աթոռակալութեան
սրբոյն Յոհաննու Ոսկեբերանի և այլոց քաջաց և գլխաւոր
վարդապետացն, իսկ զՎարդան կարգէ ստրատելատ Հա-
յոց¹⁶:

Իսկ ի հասանել սրբոյն Սահակայ ի դուռն Հանդերձ նա-
խարարօքն՝ զիջանէ ցածնու Վռամ ի բարկութենէ վրէժխնդ-
րութեան Հայոց քինահանութեան^{xx} անարգանաց Շապհոյ, և
ընդ Յուն[170]աց զսերտ խաղաղութիւն ունելով. և ի խնդրոց
նախարարացն և սրբոյն Սահակայ թագաւորեցուցանէ Հա-
յոց Վռամ երկրորդ զԱրտաշէս, որ և Արտաշիր: Եւ ի թագա-
ւորել Արտաշիր խաղաղանայր երկիրս առ վայր մի ի շփոթ-
մանց պարսկական գնդի. և Հարկացն արքունի կանգնեցան
դիւանքն, զի այն է ամ բնկեալ Հարկք և զաւրք ի յարքունէ

[169] Ա (1/10)՝ զՀամազասպեան: xx) Ա (2/32)՝ քինահանութեան: I (78).
II (72), III (116)՝ քինահարութեան: ՆԲՀ, II, էջ 1000 քինահանու-
թեան:

Պարսից: Իսկ Արտաշիր յանդգնագոյնս և առանց պատ-
կառանաց զՀետ ամօթալից ախտին գիշութեան իգամու
ցանկութեանցն ընթացեալ՝ ոչ միայն ի գիշերի այլ և ի
տունջեան, յանդիման արեգական, անխտիր կատարէր զցա-
նկականն, զանասնական գիշութեամբքն զանցուցեալ: Ընդ
որ զչարեալ նախարարքն Հայոց՝ տաղտկացան ընդ գի-
ջանալն, և խորհեցան զոչ թագաւորելն Արտաշիր ի վերայ
Հայոց. որք մատուցեալ առ սուրբն Սահակ զեկուցանել նմա
զոր ինչ խորհինն, և թեւակոխէին առ Պարսից արքայն, զոր
և արարին իսկ. որք գնացին առ Վռ[171]ամ, և ոչ առ Թէո-
դոս բարեպաշտ և զուգափառ քրիստոնեայ թագաւոր, զեղ-
խեցան ամբարշտաբար առանց խորհրդոց: Եւ Վռամ քանզի
կարի ախորժելով ունկն դնէր և յօժարէր բառնալ զթա-
գաւորութիւն Հայոց՝ փութացաւ կոչեաց դարձեալ ի դուռն
զԱրտաշիր և զսուրբն Սահակ բազմութեամբ նախարարացն
Հայոց. և Հարցեալ վասն որոյ ամբաստանն եղեն զԱրտաշ-
րէ. զոր ոչ առ յանձն սուրբն Սահակ գրել ինչ վասն որոյ
չարաբանեն զԱրտաշրէ:

Իսկ նախարարացն ընդդիմաբանեալ սրբոյն Սահակայ՝
իբր ոչ զնոցայն հաստատել ախորժակս, մատուցեալ առ
Վռամ Հանդերձ Սորմակաւ ումեմն՝ Արծկեցւոյ մոլեգնոտ
փառամուլ արեղայի՝ սկսան ազգի ազգի լեզուագարութեամբ
չարախօսել զսրբոյն Սահակայ, որպէս թէ ոչ կամի զթագա-
ւորելն Պարսից և Հարկել Հայոց և զօրավարել, այլ զթա-
գաւորելն Յունաց ցանկայ^{xx} գտանել. նա և Հաւատարմու-
թիւն իւրեանց առեալ զթուղթսն սրբոյն Սահակայ առ
կայսրն և առ Հայրապետն, և գերթ[172]ալն Մեսրոպայ և
կարդանայ ի Յոյնս առաջի արկանէին, և զգալն Անատո-
ղեայ և զՀինել քաղաքին ի Կարին գաւառ: Եւ անմիաբանք
լեալ ընկեցին զսուրբն Սահակ յաթոռոյ եպիսկոպոսու-
թեանն և զԱրտաշիր ի պատուոյ թագաւորութեան. և կա-

[171] x) Ա (2/6)՝ ուրեմն: xx) Ա (2/6ն.)՝ ցանկալ:

ցուցին հակառակաթոռ սրբոյն Սահակայ զՍորմակ մոլի, և ապա զԲրքիչոյ Ասորի, և ապա զՍամուէլ¹⁶, որք ոչ ըստ օրինի եկեղեցականաց կրօնից զվարսն յարմարէին, այլ ընդ մարգպանին Մշկանայ¹⁷ լծակցեալ հոգալ զաշխարհիս: Մշկանս այս փոխանակ Արտաշրի մեր թագաւորի մտեալ ունի զաշխարհս հրամանաւ Վռամայ Պարսից արքայի: Իսկ նախարարքն Հայոց իբրեւ տեսին յերկոցունց կողմանց զանկարգ և զանտեղի աշխարհիս պիտաւորութիւն՝ յապաշաւանս դարձեալ ի վերայ անցից անցելոց զոր ախորժելովն խնդրեցին՝ դարձան առ Վռամ, խնդրեցին իրեանց կաթողիկոս զսուրբն Սահակ: Իսկ Վռամ յերկմիտս եղեալ, ոչ կարէր կատարել զխնդիրն, և կասկածան[173]օք տարուբերէր ի միտս, մի գուցէ ոչ առնելով իմ զոր խնդրեն՝ առ կայսր հատուածեալ անկանիցին նախարարքն, հարկել և զինաւորել կայսեր:

Իսկ Վաչէ Արծրունեաց տէր և Հմայեակ Աշոցաց տէր և այլք յանգուցեալ ի նոսա՝ հաճեցին զկամս Վռամայ, և թոյլ ետուն^x զով և հաճոյ թուիցի արքայի. նորա զՍամուէլն զայն կացուցանէ ի տեղի եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց, որ յետ Ե ամաց վախճանի, կեցեալ կեանս արտաքոյ իրաւանց¹⁸:

Իսկ Անատողի զօրավարն Յունաց զՀաւուկ ոմն Կուկուճացի կացոյց մասինն Յունաց եպիսկոպոսապետ¹⁹. և այսպէս աղմկեալ և չփոթեալ երկիրս Հայոց՝ կեայր անմիաբանութեամբ, լի անկարգութեամբ, ըստ յօժարութեան Վաչէի Արծրունոյ:

Եւ եղև ի դառնալն սրբոյն Սահակայ ի Պարսից՝ եկն առ նա դարձեալ Աղան Արծրունի, և ընկալաւ ի նմանէ սքեմ կրօնաւորութեան. և երթեալ բնակէ առանձնապէս ի Գողթն գաւառի ի տեղոջ վարդապետութեան սրբոյն [174] Մեսրովպայ, ճգնասէր հրեշտակակրօն վարուք, երանելի մարդկան և ահարկու դիւանց²⁰: Ապա իբրեւ վախճան առնոյր կարգեալ

եպիսկոպոսացն որք ի Պարսից, որք առանց եպիսկոպոսին կեսարու ձեռնադրեցան յերանեալ եպիսկոպոսէ²¹ միաբան ապա նախարարքն Հայոց եկին առ սուրբն Սահակ, անկեալ առ ոտս նորա մեծաւ հառաչանօք՝ մի՛ յիշել զանցս զանցիցն անցելոց, զոր արարինն առ սուրբն, այլ դարձեալ կալցի զաթոռ հայրապետութեանն. և խոստանային զնալ ըստ հրամանի նորա: Զոր ոչ առ յանձն լսել նոցա. այլ եկ պատմեաց նոցա զՀանգամանս տեսելանն, զոր եցոյց նմա Հոգին սուրբ՝ որ ինչ առ յապա ժամանակս գործելոց էր, զբառնալ եպիսկոպոսապետութեանն և թագաւորութեանն ի տանէն Արշակունեաց, և զկարգապետել անարժանիցն, և զընտրութիւնն սրբոց, և դարձեալ զնորոգումն հայրապետութեան և թագաւորութեան ի նոյն զարմէ Արշակունեաց, և զգալուստ նեռինն, և զգալուստն Քրիստոսի, և զհանդերձեալ դատաստանացն, և զ[175]հատուցումն իւրաքանչիւր ըստ գործս իւր, զոր ետես ի մեծի հինգ շաբաթոյն²²:

Եւ այս ամենայն այսպէս եղեալ, կեցեալ սուրբն Սահակ, <որոյ ժամանակ կենացն տեւեալ ձգեալ ամս ձի լի և պարարտ ծերութեամբ> փոխի յաշխարհէս ի կարգս հրեշտակաց, և տարեալ հանգուցանեն զնշխարս սրբոյն յԱշտիշատ Տափնոյ ի տեղոջ վկայարանի սրբոյն Յոհաննու Մկրտչին և Աթանագիին վկային: Ի նմին ամի յետ վեց ամսոյ անցանելոյ փոխի և սուրբ վարդապետն Մաշտոց. և խաչանշան լուսով խաղացուցանեն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի սով խաղացուցանեն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի ձեռն Վահանայ Ամատունոյ²³, որ էր ի ժամանակին սպարապետ Հայոց. և տարեալ հանգուցանեն զնա ի Յօշական գեօղ, ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արագածոյ, <զոր և երբեք, ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արագածոյ, զոր և երբեք ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արագածոյ, զոր և երբեք ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արագածոյ> Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի^{xx} յիւրում ստուգաբանեալ պատմութեան զայս սուսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ²⁴:

Յամի երկրորդի Յագկերտի որդւոյ Վռամայ երկրորդի՝

xx) Ա (²/₁₂₋₁₃)՝ և աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի: I (82), II (76), III (122)՝ և աշակերտ սրբոյն Մեսրովպայ:

[173] x) Ա (¹/₁₃)՝ և թոյլ երան:

բարձաւ թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց, որ տեւաց ամս ՆժԵ և վախճանեցաւ²⁵:

Յետ բառնալոյ թագաւորութեանն ի տանէն Արշակունեաց, և Հայրապետութեանն ի տանէն սրբոյն Գրիգորի՝ Ղևոնդ ոմն աշակերտ [176] սրբոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր սրբոյն Սահակայ, և Յովսէփ եպիսկոպոս և Մովսէս և Մեղէս²⁶: Իսկ գտեղի թագաւորութեանն Հայոց հրամանաւ Յագկերտի ունի Մշկան զօրավար Պարսից:

Իսկ Վարդան Մամիկոնեան, որդի Համազասպայ Մամիկոնէի, թողն սրբոյն Սահակայ, խոյս տուեալ գնաց զկողմամբն Մոկաց, ի խոխոմս Տաւրոսական լեռինն, ի լեսուրս²⁷ Զերմածորոյ, և բնակէ յամրոցին, որ այժմ Զոդայլ²⁸ վասն անխեղեղ ամրութեանն գեղջկաբանեն: Եւ քանզի յետ մահուանն մեծին Սահակայ Բագրատունոյ սպարապետի ասպետի և զօրավարի Հայոց, հաւատացեալ էր Թէոդոսի կայսեր զսպարապետութիւնն Հայոց Համազասպ Մամիկոնէի և որդւոյ իւրում Վարդանայ՝ երկեալ Վարդան ի մարզպանէն բնակել յանդորրու, այլ այնր աղազաւ էանց գնաց յամուրսն Մոկաց, և կայր մնայր ի նախախնամութենէ Աստուծոյ այցելել աշխարհիս Հայոց: Եւ կոչեալ առ ինքն զեպիսկոպոսն Մոկաց զՅօհան և զեպիսկոպոսն Ռշտունեաց Սահակ [177] և զեպիսկոպոսն Անձաւացեաց՝ Շմաւոն, և կարգէ զդասս պաշտօնէից կատարել զպաշտօն Տեառն ի տուէ և ի գիշերի անձանձրոյթ աշխատութեամբ և առատաձեռն տեսչութեամբ աղքատաց, զի գտցեն զողորմութիւն ի Քրիստոսէ²⁹:

Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Զենոն... որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացւոյ, վերադարձութեան ի

վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին...³⁰: Ուստի և մեք ըստ կարի մերում անցեալ գտաք զհամառօտութիւն զրուցատրութեանս, զոր շարագրեալ յայտ[178]արարութեամբ յանդիման կացուցաք քեզ, քա՛ջդ բանասիրաց, Գագիկ Վասպուրական և մեծ զօրավար Հայոց³¹, իսկ որպէս գրեալ հաստատեալ կայ հաւատարմապէս վարդապետացս քաջաբան և լի իմաստութեամբ շարագրածք հրաշափառագոյնք:

Ապա փոյթ ինձ Թովմայի, որ ոչ վերջոտնեալ կալայ ամօթով զյետին տեղին, այլ փոխանակ սոցա մատեայ ի տեղիս յայս, ձեռն արկեալ անիմաստաբար լի անհմտութեամբ և անհանճարութեամբ բուռն հարկանելով զմեծ զայս քերթածութենէ: Բայց հրաման քո ճոխութեանդ ձգեաց զիս յայս մեծ ձեռնարկութիւնս, սակս որոյ բացաձգեցայց արտաքոյ շաղակրատոյ լեզուաց փառամոլ ոգոց:

Կատարեցաւ Դպրութիւն Առաջին Պատմութեան Հայոց ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սեռի³²:

[177] x) Անձաւացեաց ուղղ.՝ Անձեւացեաց (Նախն.՝ 326):

(Ա)

[179] Յետ բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ի տանէն Արշակունեաց՝ ապա մարզպանք Պարսից կալեալ տիրէին աշխարհիս. և գլխաւորք Հայոց մեծաց ամրանային ի քարանձաւս ամրաշէն բերդիցս, ըստ տեղիս տեղիս և ըստ աշխարհս աշխարհս. և պարսկական բռնութիւնն զօրացեալ աճէր, և հարկապահանջք գունդքն ել և ելս առնէին սաստիկ խոշտանգանօք¹:

Ընդ նոյն ժամանակս խորհուրդ ի մէջ առեալ Շաւասպ Արծրունի եղբայր Վասակայ հօր Աղանայ Արծրունոյ, և խորհեցաւ զտիրելն Հայոց, և ելեալ գնաց զհետ անհանձար իմացմանց առ Պերոզ² արքայ Պարսից, և յանձն առեալ ինքնակամ մոլորութեամբ զօրէնս մագդեղանց մոխրապաշտ յամառութեանց, և խնդրեալ յարքայէ գիշխանութիւն Հայոց: Եւ նորա ըստ ցանկութեան սնոտի փառամոլութեանն կատարեալ զխնդիրն. և դարձեալ դառնայ ի Հայս, ընդ իւր ածելով մարզպան զՎնդոյ Պարսից մոգպետ³: Եւ ընդ մտանելն նոցա յաշխ[180]արհս՝ վրդովեցին զուխտ քրիստոնէութեան, և փոյթ ընդ փոյթ ձեռնամուխ եղեն աւերել քանդել զեկեղեցիս, զտունս աղօթից կործանել. զսեղանս խորհրդականս փրկագործութեանն յատակել, հիմն և վեր[×] տապալել զաւազանն մաքրափայլ լուսաւորութեանն Հոգւոյն սրբոյ, դառնապէս չարալլուկ չարչարել զքահանայս զպաշտօնեայս Նորոց կտակարանաց, զարս և զկանայս մատնել ի

[179] [×] Այսպէս է ձեռագրում (Ա, ¹/₁₋₂)՝ և 1-ում (84). II (77), III (124)՝ Դպրութիւն երկրորդ:

[180] [×] I (85), II (77), III (124)՝ հիմն ի վերայ. Ա (¹/₉₋₁₀)՝ հիմն ի վեր. (տե՛ս նաև՝ Նախն., 261): ^{xx} I (85), II (77, ծն. 1)՝ հին օր.՝ հարկապահանջութեամբ, սակայն Ա (¹/₂₋₁₀)՝ հարկապահանջութեամբ: ^{xxx} Ա (²/₁₆₋₁₇)՝ ի դուռն քաղաքին. ուղղ.՝ ի Դուռն քաղաքին (Նախն. 363):

բանդս ի խոշտանգանս ծանրաբեռն հարկապահանջութեամբ^{xx}, զի այնու դիւրաւ կարասցեն հերքել մերժել ի բաց կալ ի սուրբ հաւատոյ պարկեշտ կրօնից քրիստոնէութեան: Եւ բազում այն էր որ մարտիրոսական ճգնութեամբ վկայեցին, քան որք դրդուեցան, առ ոչինչ համարելով զյափշտակութիւն ընչից և ստացուածոց և զմահս դառնագոյնս: Եւ հասեալ Շաւասպայ Արծրունոյ ամբարշտի յԱրտաշատ հանդերձ մարզպանաւն՝ շինեն ի դուռն քաղաքին^{xxx} զորմզղական մեհեանն, և զկրկապաշտութեան մոլութիւն բորբոքեն ի նմա. և կայր աշխարհս ի մեծ վտանգաւ[181]որ աղէտս:

Այս լուր դառնութեան եհտս առ մեծն Վարդան Մամիկոնեան, որ էր ամրացեալ ի Տաւրոսականն[×] Զուայլ: Եւ առ չհանդուրժել այնքան եկեալ հասեալ վտանգաւոր նեղութեանցն, և գազանեղէն զայրացմամբ մրմռեալ յոգի իւր ի վերայ կորստեան սուրբ հաւատոյս և կործանման աշխարհիս Հայոց՝ փութացոյց գիր պաղատանաց առ Տաճատ Ռշտունեաց տէր և առ Վախրիճ Անձաւացեաց տէր, զեկուցանել նոցա զեղեալսն: Եւ նոքա թափառակի^{xx} անյապաղ հանդերձ իւրաքանչիւր զօրու եկին հասին առ մեծն Վարդան, և զզօրս լեռնակողմանն ընդ իւրեանս ածելով, ոչինչ աւելի քան զհազար և երկերիւր այր, և յանկարծօրէն յեղաւարձ երագութեամբ հասին ի վերայ Շաւասպայ և մարզպանին Վնդոյի: Եւ քանզի էին բանակեալ ի խառնուրդս Երասխայ և Մաւրին մեծի՝ պատահի յառաջ Շաւասպ Արծրունի, յորոյ վերայ կալեալ և կանչեալ քաջն Վարդան իբրեւ զառիւծ, իբրեւ զկորիւն առիւծոյ, [182] և առ ուժոյ և երագութեան[×] ձեռինն ի վերայ ձգեալ զմիողնին՝ յերկուս կտրէ զՇաւասպն:

Իսկ Տաճատ և Վախրիճ ի մէջ փակեալ զմարզպանն և զորդի նորա զՇիրոյ՝ ձերբակալ արարեալ ածեն ի Դուռն, և ի

[181] [×] Ա (¹/₉)՝ տորոսականն: ^{xx} թափառակի ուղղ.՝ փութանակի? (Նախն., 368):

[182] [×] Յօրինակսն՝ եագութեան: Ա (¹/₁₋₂)՝ երագութեան:

հուր կրակարանին բորբոքեալ՝ աստուածակէզ արարին զնա յորմզդական մեհենին. և զՇիրոյ կախեն զփայտէ ի վերայ կրակարանին. և զարսն գետավէժս և սրախողխողս արարեալ վատնեն, և զփախստեայսն տանին անցուցանեն յայնկոյս քան զքաղաքն Նախճաւան, և ինքեանք դառնան մեծաւ յաղթութեամբ: Եւ քանդեն աւերեն զմեհեանն և յատակեալ գտեղին՝ շինեն նորին քարամբք զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգորն ի Բլուր տեղւոյն, և փոխեն անդ զկաթողիկոսն Հայոց զԳիւտ և շինեն նախարարքն Հայոց իւրաքանչիւր պալատս արքունականս և դաստակերտս յականաւորս, և զքաղաքն որմափակօք պարսպեն, և խաղաղեցուցանեն զերկիրս: Իսկ զթագաորարանակ տեղին մեծին Տրդատայ տան ի ձեռս Վահանայ Արծրունւոյ՝ շինել նմա տուն թագաւորաց, [183] արարս՝ պատրաստութեամբ. քանզի խորհեցան թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ Հայոց, զի էր այր սրտեայ և ուժեղ, քաջախորհուրդ և իմաստնախորհ, խոնարհ, առատաձեռն և զուարթամիտ: Բայց յետոյ անմիաբան գտեալք նախարարքն Հայոց՝ թողին զոր խորհեցանն վասն թագաւորելոյ Վահանայ, և անցին գնացին առ մեծն Վարդան. գնաց և Վահան զհետ նախարարացն՝ առ Վարդան յառաջագոյն, տալ նմա զվերակացութիւն Հայոց. և եղեն հնազանդեալ նմա զամենայն աւուրս Վարդանայ՝:

Բայց արքայն Պարսից հեռացեալ պատերազմաւ ի Քուշանն ի դուռը Ճորայ. և երկիրս Հայոց յապահովանայր ի Հինիցն Պարսից. և անդ սպանանի արքայն ի Քուշանաց, և թագաւորէ ընդ նորա Յազկերտ՝: Եւ սկսաւ ոգորել ընդ իշխանս Հայոց մեծաց խորխտանօք՝, որպէս ցուցանեն յիշատակարանքն առաջնոց պատմագրաց զաւերումն Հայոց և զյաճախել նեղութեանցն և զանթիւ բազմութիւն վկայից, որք վասն Քրիստոսի նահատակեցան, և զքաջապէս արիա-

նալ [184] սրբոց քահանայիցն, և անդ զբարիոք պատերազմն պատերազմեալ ի մեծ անապատին յԱպար աշխարին, և որ ինչ այլն ամենայն. զոր աւելորդ համարիմ երկրորդել զմիանգամ՝ ասացեալսն՝:

Բայց իբրեւ եղև մեծ պատերազմ սրբոյն Վարդանայ ընդ Մշկանին և ընդ զօրս Պարսից ի յԱւարայրեան դաշտինxx, յԱրտազական գաւառին. և անդ յԱստուած խրախուսեալ սուրբ աստուածաբանակ զօրացն Հայոց՝ կատարեցան ի Քրիստոս: Եւ անդ Վահան Արծրունի խոյակապ և յականաւոր քաջամարտութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ ճակատ առ ճակատ վառեալ զպատերազմն, իբրեւ հուր ընդ եղէգն ճեմելով՝ ի մէջ քաջ ախոյեանացն Պարսից:

Եւ իբրեւ ռազմ երկոցունց կողմանցն խոնեցաւxxx, և ձախոյ կողմանxxx թէն Հայոց պարտելxxx սկսաւ, և սրբոյն Վարդանայ մտրակեալ զերիվարն ի փախուստ զախոյեանսն Պարսից դարձուցեալ և զկողմն իւրոյ ձեռին գնդին զօրացուցեալ՝ անդ Վահան Արծրունի ընդմիջեալ զգունդն Պարսից դարձուցանէ ընդդէմ Վարդ[185]անայ. և անյապաղ մինչ այս մինչ այն՝ նոցա հարեալ ընկեցեալ ի զօրացն Պարսից գունդ մի հարուստ արք իբրեւ Ճն: Ի վեր կառուցեալ զաչս սրբոյն Վարդանայ՝ տեսանէ զանօրէնն Վասակ Սիւնեաց տէր, և զհետ նորա աճապարեալ արկանեն զնա ի յամրափակ զինեալ վաշտն ի մէջ փղացն. և քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ՝ մեռանին ի միասին քաջքն և ընտիրքնxx, մեծ նահատակքxxx Վարդան և Վահան, և զվկայիցն անուն ժառանգեալ կատարեցան ի Քրիստոս սուրբ գունդն Հայոց, ՈՂԶxxxx ոգիք: Եւ պատմի այս ի համառօ-

[184] x) Ա (1/9)՝ զմիանգամայն. ուղղ.՝ զմիանգամ (Նախն. 237):

xx) Գ՝ պատերազմն սրբոյն Վարդանայ ընդ Մշկանին և զզօրսն պարսից յաւարայրեն դաշտին: xxx) Գ, Դ, Ե, Զ՝ խառնեցաւ: xxxx) Դ՝ ձախակողման: Զ՝ ձախակաղման:

[185] x) Դ, Ե՝ արքայի: xx) Բ, Գ, Ե, Զ՝ ընդիրքն: xxx) Գ, Զ, չիք՝ մեծ նահատակք: xxxx) Բ՝ ողջ: xxxxx) Ա (2/9)՝ Բ, Գ, Ե՝ ի գիրս Եղիշէի պատմագրի: I (88), II (80), III (128) չիք՝ Եղիշէի: xxxxxx) Բ՝ քաջութեանդ:

[182-183] x) Թագաւորաց արարս. ուղղ.՝ Թագաւորացաբարս (Նախն., 398):

[183] xx) Այլ օր.՝ ընդ նախարարսն: xxx) Այլ օր.՝ խորխտանօք:

տութեան Աբրահամու խոստովանողի⁹:

Բայց թէ է՞ր աղագաւ պատմութիւն վկայութեան Վահանայ ոչ է գրեալ ի գիրս Եղիշէի^{xxxxx} պատմագրի՝ ստուգապէս առանց յերկուանալոյ ցուցանեմ քու՞մ ուսումնասէր քաջամտութեանդ^{xxxxxxx}:

(Բ)

ՎԱՍՆ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂԻՆ ԲԱՐԾՈՒՄԱՅԻ¹:

Ընդ ժամանակս Պերոզի^{xxxxxxx} արքայից^{xxxxxxx} արքայի, ոմն յաղանդոյն Նեստորի Բարծումայ անուն, [186] որ ունէր զանուն եպիսկոպոսութեան, զօրեղագոյնս^x զնեստորական հերձուածոյն բուռն հարեալ, և քսութեամբ զնախարարացն Հայոց^{xx} առ Պերոզ վարելով՝ բազում օճիրս արիւնհեղութեան^{xxx} գործեաց:

Ի ժամանակին յայնմիկ էր ճոխացեալ պանծալի աթոռակալութեամբ սրբոյն Գրիգորի տէր Քրիստափոր Հայոց կաթողիկոս² գրէ առ կողմանս Ասորեստանի զգուշացուցանելով՝ մի խառնել^{xxxx} ընդ նեստորականսն. զնոյն գրէ և առ որս ի խոստանին^{xxxxx} էին ժողովուրդ ուղղափառացն: Դարձեալ գրէ և ի կողմն Դերջանոյ^{xxxxxx}, և խաղտեաց ձորոյ^{xxxxxxx} բնակիչսն և աշխարհակալ տեարս և առ եպիսկոպոսունսն: Զոր զթուղթսն^{xxxxxxx} խաբող պատրանօք ի բուռն առեալ Բարծումայ՝ ետ տանել առ արքայ Պերոզ, և ասէ թէ «զայս ամենայն զոր գրէ կաթողիկոսն Հայոց և առ ապստամբութիւն խորհել առ ի քէն, և զնախարարսն Հայոց զՅունաց թագաւորին^{xxxxxxx} խորհել հնազանդութիւն. արդ

տեսանել պարտ է վասն այդր»^{xxxxxxx}: Եւ ինքն Բարծումայ ի չքմեղս լինելով՝ եկն ի Հայս³ [187] յԱրզնարգիւն և յաշխարհն Մոկաց, զի անդ զնեստորական աղանդոցն սերմանիցէ սերմանս: Եւ սրբոյ վարդապետին մեր Եղիշէի^x, որ յայնմ ժամանակի ի Մոկաց բնակէր աշխարհին^{xx} եկեալ առ նա Բարծումայ, խնդրեալ զպատմողական գիրսն Հայոց, զոր գրեալ էր հրամանաւ սրբոյն Վարդանայ. և նորա կատարեալ զխնդրելին: Ի նմին ժամու զգացեալ վասն նորա մեծ իշխանին Արծրունեաց Մերշապչոյ, որ յայնժամ ի Տմորեացն ամրանայր բերդի՝ յղէ առ նա ելանել գնալ ի սահմանացն յայնոցիկ. ոչ ինչ ձեռնամուխ լինելով ի նա, վասն կասկածանաց^{xxx} Պարսից արքային, միայն սպառնական^{xxxx} խոստաբանութեամբ^{xxxxx} յղէ առ նա պատգամս: Նորա զչարեալ ընդ հասանել պատգամին՝ առ զայրուցս^{xxxxxx} բարկութեան քինահանութիւն վրէժխնդրութեան^{xxxxxxx} արարեալ ի բաց եհան ի գրոցն պատմութենէ՝ որ ինչ վասն տանն Արծրունեաց էր գործոց հանգամանք, և որ ինչ օրինակ մարտիրոսութեան Վահանայ Արծրունոյ:

Իսկ վարդապետն Եղիշէ էր ի ժամանակին յայն[188]միկ բնակեալ ի գաւառին Ռշտունեաց ի ծովեզերին, յորում տեղւոջ և հանգեալ իսկ ի Քրիստոս սուրբն Աստուծոյ՝ Եղիշայ: Իսկ ի դառնալ գրոցն^{xx} ի յաշխարհն Մոկաց՝ ոչ ինչ ումեք փոյթ վասն այն լինելով^{xxx}, կարծել՝ վարդապետին զայս այսպէս կանոնեալ. զոր ցուցանեմ յայլում տեղւոջ, և զոր ինչ արար արքայն Պարսից ընդ տունն Արծրունեաց ի սաղբելոյ Բարծումայի ամբարշտի⁴:

Մարկիանոս կայսր թագաւորեալ Յունաց յերկրորդն թէո-

xxxxxx) Գ՝ Մերոզի: xxxxxxx) Դ չիք՝ արքայից:
[186] x) Ա (1/23). Գ, Դ՝ զօրագոյնս: xx) Դ չիք՝ Հայոց: xxx) Գ, Դ՝ արեանհղութիւն: xxxx) Բ, Գ՝ խառնեալ: xxxxx) Գ՝ ի խոստանանէին: xxxxxx) Զ՝ տերչանու: xxxxxxx) Դ՝ խաղիձորոյ: Զ՝ խորդիձորոյ: xxxxxxxxx) Բ, Դ՝ Զորոյ թուղթսն: xxxxxxxxxx) Բ՝ թագաւորէն: xxxxxxxxxxx) Գ՝ արդ տեսանել վարդապետէ վասն այդր:

[187] x) Գ, Դ՝ մերոյ Եղիշայի: xx) Բ, Դ՝ ի Մոկաց աշխարհին բնակեալ: xxx) I (89), II (81) չիք՝ կասկածանաց: Ա (1/45), Բ, Գ, Դ, III (130)՝ վասն կասկածանաց: xxxx) Գ, Դ՝ սպառնակս: xxxxx) Գ՝ խոստամերութեամբ, Դ՝ խստամբերութեան: xxxxxx) Բ, Գ, Դ՝ առ զայրացկս: xxxxxxxx) Գ՝ վրէժխնդրութիւն:

[188] x) Գ չիք՝ Աստուծոյ: xx) Այլ օր՝ գրոցն Եղիշէի: xxx) Գ, Դ՝ ոչ ինչ ումեք փոյթ վասն այն լինելոյ:

դոսի, որ արար զժողովն ի Քաղկեդոն ՈԼԴ եպիսկոպոսաց⁵ առ որով վկայեաց սուրբն Վարդան և Վահան Արծրունի:

Իսկ Վասակ Արծրունի, հայր Աղանայ սրբոյ, առեալ զՏաճատ և զԳոտեր զեղբայր իւր՝ գնաց առ կայսր. մեկուսի եղեալ ի շփոթմանց պարսկական վրդովմանցն և աւերման աշխարհիս. իսկ թագաւորն Մարկիանոս ընկալաւ զնոսա սիրով ի խաղաղութեան, մեծաշուք պատուով ի բարձ և ի պատիւ յառաջ ածեալ, իբրեւ զքաջամարտիկ ախոյեանս որ ի վերայ եկեղեցեաց Քրիստոսի և սուրբ ուղղ[189]ափառ հաւատոյ արեամբ չափ ճգնեալ նահատակեցան, և զխոստովանողական անուն ձայն ի վերայ եղեալ կարդային: Բայց աղերսեալ թագաւորն զարս պատուականս, զՎասակ և զՏաճատ և զԳոտեր, որք էին ի մեծ նախարարութենէ տանն Արծրունեաց՝ զի զժողովն ընկալցին ընդ երկից՝ սուրբ ժողովոցն: Նոքա պատասխանեալ ասեն. «վասն զի մեք ի պարսկական հինիցն անդուլ և անպարապ գոլով ի բաց լքաք զկրթութիւնն գրոց սրբոց՝ առ ընտրել զհաւատոց խոստովանութեան կանոնադրութիւն. բայց մինչ էաք յաշխարհին մեր՝ առաջնորդքն մեր ոչ ետուն տեղի ընդունել զասացեալսն ի սահմանին խոստովանութեան: Արդ ոչ կարեմք փոյթ ընդ փոյթ շղոմարար հաճութեամբ թագաւորիդ յանձըն առնուլ՝ զոր հրամայէ կայսերական ճոխութիւնդ. այլ հրամայեցէ մեզ գրել ի Հայս և հարցանել առաջնորդացն Հայոց, և ընդունել պատասխանիս»:

Այլ և զայս ևս եղին առաջի թագաւորին աղերսական մեղադրանս, եթէ [190] ընդէ՞ր իբրեւ ժողովն գումարէր՝ ոչ զոք ի Հայոց հարկաւոր համարեցայք կոչել ի միաբանութիւն հաւատոց:

Պատասխանի ետ Մարկիանոս և ասէ. «վասն զի առաջնորդքն Հայոց զպարսկական շփոթմանցն զվտանգ կրէին»: Ապա առեալ հրաման մեծամեծացն մեր Արծրունեացն՝ գրեն

առ Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս, որ էր աշակերտ սրբոյն Սահակայ, և ծանուցանեն նմա զոր խնդրէ արքայ: Եւ դարձեալ պատասխանի ասէ, մի՛ տալ տեղի՝ լսել հրամանի թագաւորին. թէ վտանգ ինչ հասանէ՝ կրել հանգոյն զինչ կրեցին: Զոր տարեալ զթուղթն՝ մատուցին առաջի թագաւորին: Իսկ թագաւորն գիտացեալ զհաստատուն և զանդրդունելի միտս նոցա՝ ոչ ինչ փոյթ արարեալ թողու ի կամս կամաց իւրեանց, կեալ որպէս հաճոյ թուի: Եւ կացեալ անդ մինչ ի ժամանակս առաջինն Ղևոնի կայսեր՝ մեռանի անդ Վասակ և Տաճատ և փոխին ի հանգիստ փառաւորպէս ի գերեզմանս մեծամեծացն Յունաց:

Իսկ երանելոյն Աղանայ Արծրունւոյ որդւոյ Վաս[191]ակայ դարձեալ ի Յունաց աշխարհէն՝ եկն յերկիրս Հայոց, նովին կրօնաւորական խստամբերութեամբ և հրեշտակակրօն առաքինութեամբ կեցեալ՝ վերափոխի յաշխարհէս ի դասս սրբոց. որոյ ոսկերքն ընդ այլ սուրբսն հանգուցեալ կան ի վանսն Յաղամակերտոյ:

Յերկարեալ վտանգ նեղութեան Հայոց^{*}, որպէս ցուցանեն բազումք ի պատմագրաց, մինչ ի ժամանակս Զամասպայ և Կաւատայ, մինչ ի Խոսրով արքայ: Եւ նախարարքն Հայոց կրէին կիրս ծանրաբեռինս ի զէն և ի ճակատամարտ:

Իսկ յաւուրս Վաղարշու մանուկն Վահան Մամիկոնեան ուժեղանայր ընդդէմ Պարսից. և առ ինքն ժողովեալ նախարարքն Հայոց՝ դնեն ուխտ և դաշինս աստուածայինս, միջնորդութեամբ սուրբ Աւետարանին՝ անկեղծաւոր և անենեղ տիրասիրութեամբ ցուցանել հնազանդութիւն հպատակութեամբ, մինչ յարիւն և յապաժոյժ նահատակութեամբ առնուլ վրէժս ի Պարսկացն հինիցն՝ զաւեր եկեղեցեացն Հայաստանի և զնեղութեանցն և զգերփանացն և զսաստիկ արիւնահեղութեանցն զքրիստոն[192]էից և զուխտի մանկանց եկեղեցւոյ սրբոյ:

[189] x) Ա (^{1/8}) ընդ երիս:

[190] x) Ա (^{2/3}) զոր տարեալ թուղթն:

[191] x) Այլ օր.՝ նեղութեան աշխարհիս Հայոց:

[192] x) Այլ օր.՝ արծարծարեալ:

Եւ եղև ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ ել Հազարաւուխտ Պարսից զօրավար⁶ ծանր զօրու ի վերայ Հայոց՝ տալ պատերազմ ընդ զօրս Հայոց, աւերել գերել գերփել զաշխարհս, այն ինչ արծարծեալ՝ առ նորոգումն շինութեան եկեղեցւոյ Քրիստոսի ի կործանմանէ հինի յետ մեծ պատերազմին սրբոյն Վարդանայ. և սփռեալ ասպատակ ընդ կողմանս կողմանս՝ և ինքն Հազարաւուխտ առնու զընտիրս այրուծիոց, զկորովի պատերազմողս ի վարելոցն պարսկային հարստութենէն, և խաղայ գնայ զկողմամբքն Հաշտենից և Մոփայ, ի վերայ Վահանայ յանկարծօրէն:

Ազդ եղև քաջին Վահանայ, եթէ զօր բազում առեալ Հազարաւուխտ յընտրելոցն Պարսից և ահաւաղիկ հասեալ գայ ի վերայ: Նոյն ժամայն աճապարեալ Վահանայ խրախուսեալ յԱստուած, ձայն քաջալերութեան առ նախարարսն Հայոց ասէ. «Հապա, քաջք, վառեալ ի գէն և յասպազէն, արիաբար մարտիցուք. մի՛ երկիցուք ի բազմութենէ զօրաց նոցա. Տէր խորտակէ զպատերազմողսն, Տեառն է պատերազմ, Տէր տկար առնէ զհակառակորդսն», Տէր է յոյս մեր»⁷:

Եւ նոյնժամայն վառեցան պատրաստեցան, հեծեալ յիւրաքանչիւր յերկվարս ելին ընդդէմ նոցա: Իսկ իբրև տեսին զբազմութիւն պարսկային զօրուն՝ վհատեալ գնդին Հայոց լքին զմիմեանս և գնացին յետս կոյս, մինչ կալ^{xx} մնալ միայն երեսուն արանց ընդ քաջին Վահանայ, Մեհրշապուհ և Յաչկուր Արծրունիք, և Կամսարն Ներսէհ, և ի տանէն Ամատունեաց՝ զորոց զանուանսն անգիտանամ, նիզակակիցք միմեանց եղեալք երեք տասնեակք թուովն, զսուրբ Երրորդութիւնն յօգնականութիւն իւրեանց վերաձայնեալ՝ լքին զօգնականութիւն մարդկան. և մածեալ պնդեալ իբրև զբլուր պղնձի, իբրև զմի այր, և ասելով միաբան իբրև ի մի բերանոյ, «ամենայն ազգք շրջեցան զինև, և անուամբ

Տեառն վանեցի զնոսա»⁸ և ըստ միողէքն՝ և հարեալ ի դիմի զաշիկ զօրուն Պարսից. և նոցա թուէր ծաղր առնել: [194] Իսկ նոքա պատահեալ Պարսից ի գեօղն Երիզ կոչեցեալ, իբրև մրրիկ զփոշի պտուտեալ, իբրև հուր ընդ եղէգն ընթացեալ սուր ի վերայ եղեալ վանեցին զբազումս քան եթէ զսակաւս, և զմնացեալսն փախստականս արարեալ հետամուտ լինելով հանին ի սահմանացն Հայոց. և ինքեանք դարձան մեծաւ յաղթութեամբ, մատուցին պատարագս Աստուծոյ և լցուցին զպէտս տնանկաց և աղքատաց այրեաց և որբոց: Եւ ամենեցուն բերան լցեալ խնդութեամբ ետուն փառս Աստուծոյ⁹:

(Գ)

ԵԹԷ ՈՐՊԷՍ ԵՂԵՒ ԲԱՐՁՈՒՄԸ ԶԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆԸ ՊԱՐՍԻՑ ՏԱՆԸ ՍԱՍԱՆԱԿԱՆ՝

Յամի ութերորդի Մուրկայ Յունաց թագաւորի, թագաւորն Պարսից Որմզդ^x որ ի տանէ Սասանայ՝ սպանաւ յիւրոց հաւատարմաց, և որդի նորա Խոսրով մանկագոյն տիովք մնացեալ՝ առնու զթագաւորութիւն: Վահրամ ոմն Մեհրեանդակ, որ էր իշխան կողմանցն արևելից, այր հզօր զօրութեամբ՝ քաջութեամբ իւրով եհար զզօրս Թետալացւոց, և բռնութեամբ կալեալ^{xx} զԲախլ և զամենայն երկիրն Քուշա- [195] նաց, մինչև յայնկոյս գետոյն մեծի որ կոչի Վահռօտ². սա և զթագաւորութիւնն Պարսից յինքն կորգեաց, և որդի Որմզդի Խոսրով գնաց փախստական առ Մուրիկ թագաւորն Յունաց՝ զոր առեալ քեռիք նորա Վնդոյ և Վստամ գնացին փախստական ի դուռն կայսերական³: Առաքեցին առ Մուրիկ թագաւորն արս ճոխս մեծամեծ ընծայիւք և պատարագօք և թուղթ գրեալ ի բերանոյ Խոսրովայ զայս ինչ.

«Թագաւոր մեծ, իշխան ծովու և ցամաքի, տո՛ւր ինձ զօր

[193] x) Այլ օր.՝ զհակառակողսն: xx) Ա (1/5a) չիք կալ:

[194] x) Ա (1/7)՝ Որմզդ: xx) Ա (1/2a)՝ եկեալ. ուղղ.՝ կալեալ (II, 85, ծն.3):

յօգնականութիւն և հաստատեա՛ զիս ի տեղի թագաւորութեան հարց իմոց, զի թէ կարացից հարկանել զթշնամին իմ և կանգնել զթագաւորութիւնն իմ՝ ես եղէց քեզ որդի հնազանդութեան և տաց քեզ զկողմանս Ասորոց և զամենայն Արևաստան մինչև զՄծուին⁴ քաղաք, և ի յերկրէ Հայոց՝ զաշխարհ տանուտերական իշխանութեանն մինչև յԱյրարատ և ընդ Դուին քաղաք և յեզր ծովուն Բզնունեաց և ցԱռեստն աւան, և զմեծ մասն աշխարհին Վրաց մինչև ցըՏփղիս [196] քաղաք. և կալցուք ուխտ խաղաղութեան ի մէջ մեր երկոցունց⁵, և անշուշտ լիցի այս երդումն և պայման ի մէջ մեր և որդւոց մերոց յետ մեր թագաւորելոյ»⁶:

Եւ կայսր Մուրիկ հաւանեալ նմա՝ յղէր առ նա զՓիլիպիկոս փեսայ իւր⁷. և տայր տանել նմա գիր ընդունելութեան, և առնոյր ի նմանէ երդումն: Եւ տայր նմա զօր կայսերական յօգնականութիւն, և զՅովհան պատրիկ ի Հայոց կողմանէ, և զՆերսէս ստրատեղատ յԱսիւրոց, և զՄուշեղ այր քաջամարտիկ և հզոր զօրութեամբ, և զամենայն զօրս Յունաց և Հայոց, Վրաց և Աղուանից, գունդ անթիւ բազմութեամբ եկեալ ի կողմանս Ատրպատականի ի Վառարատ գաւառի⁸:

Գրէ և Վահրամ առ Մուշեղ և այլ զօրագլուխսն այսպէս.

«Ես այսպէս կարծէի, թէ յորժամ ես ընդ թշնամիս ձեր մարտնչիմ՝ դուք յայդմ կողմանէ օգնական ինձ լինիցիք, և միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ զտիեզերական պատուհասն, զտունդ Սասանայ: Դուք աւադիկ ժողովեալ գայք ի վերայ իմ պատերազմաւ. այլ ես ոչ [197] երկեայց ի ժողովելոց երիցանցդ Հռոմայեցւոց, որ գումարեալ գան ի վերայ իմ:

Բայց դուք, Հայք, տարածամ ցուցանէք զտիրասիրութիւն. ո՞չ ապաքէն տունդ Սասանայ երարձ զերկիր ձեր զտերութիւնդ, և դուք զիմեալ գայք ի վերայ իմ: Բայց ապա հաճոյ թուիցի ձեզ՝ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել ընդ

[197] x) Ա (1/10)՝ զձեզ:

իս. զի թէ ես յաղթեցից՝ երդուեալ ի մեծ աստուածն Որմազդ և յարեգակն և ի լուսին և ի հուր և ի ջուր և ի Միհր և յամենայն աստուածս՝ զի ձեզ՝ տուեալ լիցի թագաւորութիւն Հայոց. և զոր կամիջիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր, և յԱսիւրոց կողմանէ զԱսորեստան և զՄծուին⁹ և զՆուշիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, և ես մի՛ իշխեցից քան զԱրասխ¹⁰ անցանել յայդկոյս: Եւ զգանձդ Արեաց թագաւորութեան այնչափ արձակեցից՝ մինչև շատ լիցի ասել ձեզ, և բազմութիւն զօրաց՝ որքան և պիտոյ իցէ ձեզ, մինչև ձեր թագաւորութիւնն հաստատեսցի»: Եւ ըստ կարգի օրինաց իւրեանց երդուեալ, և աղ ծրարեալ [198] ընդ հրովարտակին ետ տանել. և նոցա առեալ և ընթերցեալ՝ ոչ արարին բանիցն պատասխանի¹¹:

Գրէ դարձեալ թուղթս երկրորդս և ասէ. «Գրեցի ձեզ, ի բաց կալ յայդմանէ, ուրեմն ոչ կամեցարուք լսել, ես զձեզ ապաշաւեմ, ասէ: Քանզի վաղիւ առաւօտուն ցուցանեմ ձեզ փիղս վառեալս¹², և ի վերայ հզօր սպառազէնս ի քաջաց, որ տեղասցեն ի վերայ ձեր նետս երկաթեղէնս և շուառունս¹³ մուխս պաղաւատիկք սլաքովք և հաստածիդք աղեղանց և կռուիք բազմադիմիք՝ որչափ խոսրովայ և ձեզ պիտոյ իցէ»:

Գրէ պատասխանի Մուշեղ նմա այսպէս. «Զբանս քո լուեալ՝ ասեմ, եթէ յԱստուծոյ է թագաւորութիւն և ում կամի տացէ. բայց դու պարտիս յանձն քո ապաշաւել քան թէ ի մեզ. զի տեսանեմ զքեզ այր պռտաբան, զի յանձն քո խրախուսես և ոչ յԱստուած, ի բազմութիւն զօրաց և ի փղաց զօրութիւն. այլ ես ասեմ քեզ, եթէ Տէր կամեսցի՝ վաղիւ պատելոց է զքեզ պատերազմ քաջաց. և ճեթեսցեն ի վերայ քո իբրեւ զամպս երկն[199]ից և բռնալիւր նիզակօք անցանիցեն ընդ մէջ բազմութեան քո իբրեւ զփայլատակունս հրոյ շանթից: Քանզի թէ Աստուած կամեսցի՝ տանելոց է սաստկութիւն հողմոյ զզօրութիւն քո իբրեւ զփոշի»: Էին անդ՝ Վնդոյ և Վստամ և զօրք պարսիկք իբրեւ ԸՌ հեծեալ, թող

[199] x) Ա (1/9)՝ և նանդ, և:

զգորս Յունաց և Հայոց: Եւ ի վաղիւ անդր մինչդեռ արեւն ընդ ծայրս հարկանէր՝ կարգեցաւ պատերազմ սաստիկ, ճակատ առ ճակատ ձգին¹⁴ խումբ և անհնարին խառնուրդ. և մարտուցեալ ընդ միմեանս յայգուէ մինչև ընդ երեկս քաջապէս՝ և յոգնեցան երկոքեան կողմանքն ի մեծ պատերազմին. և այնչափ սաստիկ լինէր կոտորածն՝ մինչ զի սաստկութիւն վտակաց արեանն խաղացեալ ոռոգանէր գերկիրն ամենոյն: Եւ ոչ կարացեալ ունել զդէմ զօրն Վահրամայ՝ փախստական լինէր առաջի զօրացն Յունաց. և նոցա հետամուտ եղեալ մինչև ի մութ երեկոյին, լցին դիակամբք զերկիրն. և զբազումս ձերբակալ արարեալ ածին առ խոսրով, և զօրացաւ յաւուր յայնմիկ յաղթութիւն խոսրովայ: [200] Եւ Վահրամ գնաց փախստական և անկաւ ի Բախդ Շախստան. որ և յետոյ իսկ սպանաւ ի հրամանէ խոսրովայ¹⁵:

Եւ հաստատեցաւ խոսրով յաթոռ թագաւորութեան, և զխոստացեալսն կայսեր՝ կատարեաց. ետ նմա զԱրեաստան զամենայն մինչև ցՄծուին, և զերկիրն Հայոց մինչև ցգետն Հուրաստան, և զգաւառն Կոտայից մինչև յաւանն Գառնի յեզր ծովուն Բզնունեաց և մինչև յԱռեստն աւան և զԿոզովիտ գաւառ մինչև զՀացիւն և ցՄակու¹⁶: Եւ էր սէր դաշնաւորութեան մեծի ի մէջ երկոցունց թագաւորացն Պարսից և Յունաց:

Եւ եղև յամի չորեքտասաներորդի խոսրովայ արքայի, ի քսաներորդ ամի Մուրկայ թագաւորութեանն՝ ապստամբեցան ի կայսերէ զօրքն Յունաց, որք ի Թրակացոց կողմանէն, և նստուցին իւրեանց թագաւոր այր զոմն անուն Փոկաս կոչեցեալ. և գնացեալ միաբանութեամբ ի Կոստանդնուպօլիս՝ սպանին զՄուրիկ թագաւոր և նստուցին զՓոկաս յաթոռ թագաւորութեան¹⁷:

Իբրև լու[201]աւ խոսրով արքայ զլուր համբաւոյն այնորիկ՝ շարժեցաւ ի բարկութիւն մեծ, լինել վրէժխնդիր արեանն Մուրկայ: Եւ ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց՝ առնէր վնասս մեծամեծս և սաստիկս ի բաժնին Յունաց¹⁸: Իբրև լցան ամբ Ը Փոկայ՝ սպանաւ և նա Հայրակղէ, որ դա-

ւեալ նմա՝ էառ զթագաւորութիւն նորա: Եւ առաքեաց հրեշտակս մեծապէս գանձիւք և հրովարտակօք առ առքայ խոսրով, խնդրել ի նմանէ զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձանօք, ասէ. «զվրէժ արեանն Մուրկայ առի ի թշնամոյ նորա, արդ կամ եղիցի քեզ առնել ընդ իս զխաղաղութիւն և արգելուլ զսուր քո՝ յերկրէ իմմէ»: Որում ոչ կամեցեալ լսել խոսրովայ՝ ասէ. «իմ է թագաւորութիւնն այն, և ես զօրդին Մուրկայ նստուցի թագաւոր, և նա երթեալ առանց մեր հրամանի թագաւորեաց, և զմեր գանձս մեզ ընծայ մատուցանէ, ոչ գիտելով եթէ համարս խնդրեցից գանձիս այսմիկ, և ոչ դադարեցից մինչև առից զնա ի բուռն իմ»: Եւ առեալ զգանձսն՝ հրամայեաց [202] սպանանել զընծայաբերսն, և բանիցն Հայրակղի ոչ արար պատասխանի¹⁹, այլ առնէր վնասս սաստիկս ի կողմանս կողմանս, աւարառութիւն և գերութիւն և սուր. և զօրք Պարսից որք էին ի կողմանս Պաղեստինացոց, և զօրավար նոցա անուանեալ Ռազմայուզան որ է խոռեամ՝ խօսէր ընդ Երուսաղէմի զխաղաղութիւն. քանզի էին հնազանդեալք յառաջագոյն ընդ թագաւորութեամբն Յունաց, և սպանեալ զոստիկանն Պարսից, որ էր ի վերայ նոցա, և ինքեանք պատրաստեալ ի պատերազմ ընդդէմ Պարսից: Յայնժամ ժողովեալ խոռեմ Եռազմայուզան զզօրս իւր բանակեցաւ շուրջ զԵրուսաղէմաւ և պաշարեաց զնա, և պատերազմեցաւ ընդ Երուսաղէմի աւուրս ժԹ, և փորեալ ի ներքոյ զհիմունսն՝ աւերեցին զպարիսպսն: Եւ եղև յաւուրն ինն և տասներորդի, յամսեանն մարգաց, որ օր ԻԸ էր ամսոյն, յամի քսան և հինգերորդի թագաւորութեանն խոսրովու, որ կոչէր Ապրուէզ, զկնի ժ աւուր անցանելոյ զատկին՝ առին [203] զքաղաքն. և սուր ի գործ արարեալ զերիս աւուրս՝ սպառեցին զամենայն մարդ ի քաղաքին. և նստան ի ներքս ի քաղաքին ԻԱ օր. ապա ելեալ բանակեցան արտաքոյ քաղաքին, և զքաղաքն այրեցին հրով²⁰: Եւ հրամայեցին համար առնել անկելոց դիակացն, գտաւ թիւ սպանելոցն ԾԷՌ մարդ²¹: Կալան և զհայրապետն Զաքարիայ, և ի խնդիր անկեալ աստուածային սուրբ նշանին՝ սկսան զնոսա տանջել, մինչև զբազումս ի պաշտօնէիցն

կառավարելու սատակեցին. ապա ցուցին զտեղին ուր ծածկեալն էր. զոր առեալ վարեցին ի գերութեան, և ոսկի և արծաթ անբաւ խաղացուցին ի դուռն թագաւորին: Եւ վասն մնացելոցն որք ի քաղաքին և ի սահմանս նորա՝ ել հրաման յարքունուստ առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն, շինել զքաղաքն և հաստատել զամենեսին յիւրաքանչիւր կարգ: Եւ անդէն վաղվաղակի կատարէին զհրաման արքունի. և կարգեցին երիցապետ զոմն ի վերայ քաղաքին որում անուն էր Մոդեստոս²²: Եւ յետ այսոր[204]իկ գումարեցոյց զօրս բազումս Խոռէմ, և ել ի Քաղկեդոն և նստաւ յանդիման Բիւզանդայ, և խնդրէր անցանել և կործանել զքաղաքն թագաւորանիստ: Իբրեւ ետես կայսր Հայրակղէս զչարիսն ամենայն, որ եկին հասին ի վերայ նորա՝ ակամայ կամեցեալ ցուցանել բարեկամութիւն՝ ել ընդ առաջ նոցա, մեծարել իբրեւ զվաստակեալս և զհիւրս, ընկալաւ զնոսա մեծամեծ ընծայիւք. և տայր զօրավարին և իշխանացն ամենեցուն պարգևս մեծամեծս, և բաշխէր զօրացն ամենեցուն դահեկանս ի խռկս, և ճաշս և ընթրիսս ուրախութեան կազմէր ամենայն զօրացն մինչև էօր: Ապա ելեալ ի նաւ՝ եկն ի մէջ ծովուն խօսել ընդ զօրավարին Պարսից. «զի՞նչ կամիք, ասէ, առնել, և վասն է՞ր եկիք ի տեղիս յայս. միթէ՞ զծով իբրեւ զցամաք համարիցիք, մարտնչել ի սմա ընդ մեզ. կարող է Աստուած, եթէ կամեսցի՝ ցամաքեցուցանել զծովս առաջի ձեր: Բայց զգոյշ լիւրուք, մի՛ գուցէ ոչ հաճեսցի Աստուած, և խնդրեսցէ ի ձէնջ զվրէժ [205] արեան կոտորածի աշխարհի: Զի ոչ թէ վասն աստուածապաշտութեան ձերոյ կամ բարեգործութեան և սրբութեան արար Աստուած զայս այսպէս, այլ վասն մերոյ ամբարշտութեան ի Տէր. մեղք մեր արարին և ոչ քաջութիւն ձեր: Բայց և զի՞նչ իսկ խնդրիցէ թագաւորն ձեր յինչն, որ ոչ առնէ զխաղաղութիւն, բառնա՞լ կամի զթագաւորութիւնս զայս: Մի ջանասցի. քանզի յԱստուծոյ հաստատեալ է, և բառնալ զսա անհնար է, բայց թէ Աստուծոյ այն-

[205] x) Այլ օր՝ երկիրդ ամենայն առաջի:

պէս հաճոյ իցէ՝ կամք Աստուծոյ կատարեսցին: Եւ եթէ ասիցէ, եթէ այլ թագաւոր նստուցից՝ արասցէ զո՞ր և կամեսցի և արձակեսցէ և մեք ընդունիմք, ահաւասիկ է տեղի թագաւորութեանս: Եւ եթէ զքէն արեանն Մուրկայ խնդրէ՝ զքէն արեանն Մուրկայ խնդրեաց Աստուած ի Փոկասայ ի ձեռն հօր իմոյ Հայրակղի. և եթէ երկիր խնդրիցէ՝ ահաւաղիկ երկիրդ առաջի՞ ձեր, եթէ կամիմք և եթէ ոչ կամիմք՝ եհան Աստուած ի մէնջ և ետ ի ձեռս ձեր: Եւ եթէ քաղաքս խնդրիցէ՝ ահաւաղիկ է քաղաք մեծամեծք և պարսպաւորք. այլ [206] զանձս խնդրիցէ՝ ասացի թէ տաց որչափ և ձեռն հասանիցէ. և ոչ կամեցաւ լսել, այլ տակաւին ծարաւի է արիւնարբութեան: Մինչև յե՞րբ ոչ կամիցի՞ յազենալ արեամբ. մի՞թէ ոչ կարէին Հոռոմք սպանանել զնա, և բառնալ զթագաւորութիւնն Պարսից ի ժամանակի, իբրեւ ետ Աստուած զսա ի ձեռս մեր. այլ արարին ի վերայ նորա ողորմութիւն: Բայց արդ ես զնոյն բարիս խօսեցայց և խնդրեցից ի նմանէ հաշտութիւն և սէր, և ի ձէնջ խնդրեցից երիս ինչս, և լուարուք ինձ. ի բաց արարէք յաշխարհէ զսուր և զհուր և զգերութիւն, և յերիցդ օգուտ գտանէք. զի ոչ դուք նուազիցիք ի սովոյ, և ոչ հարկք արքունի կորնչիցին: Եւ ես աւասիկ արձակեցից թագաւորին ձերում պատարագս և հրեշտակս հրովարտակօք, խնդրել ի նմանէ զխաղաղութիւն աշխարհի և ընդ իս հաշտութիւն»։ Եւ նոցա ընկալեալ զխնդիրսն՝ հաւանեցան առնել ըստ կամաց նորա, մինչև տեսցեն եթէ զի՞նչ պատասխանի եկեսցէ յարքայէն իւրեանց, և կամ զօր[207]ուն զի՞նչ հրամայեսցէ առնել: Եւ զօրուն զնացեալ անտի ձմերեցին ի Սուրիա:

Իսկ թագաւորն Պարսից ընդունէր զպատարագսն բերեալս ի կայսերէն, և զհրեշտակսն անդրէն ոչ արձակեաց, և ոչ հրովարտակացն պատասխանի առնէր. այլ հրաման տայր զօրացն՝ նաւս կազմել և անցանել ի Կոստանդնուպօլիս: Եւ եղև պատերազմ և նաւամարտութիւն սաստիկ ի մէջ ծո-

[206] x) Այլ օր՝ կամեսցի:

վուն: Եւ կորեան ի զօրացն Պարսից յաւուր յայնմիկ սպա-
ռազէնք Հեծելոց ԴՌ Հանդերձ նաւօք իւրեանց: Եւ տեսեալ
զայնպիսի կորուստ՝ ոչ եւ համարձակեցան ի նոյն գործ, այլ
տարածեալ կալան գերկիրն ամենայն²³:

Եւ յաւել գրգռել ի սիրտս իւր արքայ Խոսրով. զի Տէր
խստացուցանէր զսիրտ նորա, զի կործանելոց էր զթագաւո-
րութիւն նորա. գրէ Հրովարտակ նախատանաց առ կայսր, որ
ունէր օրինակ զայս.

«Աստուծոց պատուական և ամենայն թագաւորաց, տէր
երկրի և ծովու, ծնունդ մեծին Արամազդայ Խոսրով թագա-
ւոր. առ [208] Հայրակղոս անմիտ և առ անպիտան ծառայ
մեր: Ոչ կամեցար կամօք տալ զանձն ի ծառայութիւն մեզ,
այլ տէր և թագաւոր կոչես զքեզ. զգանձն արքունի որ իմ
առ քեզ է՝ ծախես, և զայդ ոչ գիտես, եթէ վաղիւ համարս
տալոց ես: Զծառայս իմ պատրես, և զգօրս աւազակաց ժողո-
վեալ՝ ոչ տաս ինձ հանգչել, այլ հանապազ պատրաստիս
ինձ՝ ի պատերազմ, և ասես վստահանալ յԱստուածն իմ:
Արդ ո՛ւր է Աստուածն այն, զոր դուդ ասես, վասն է՞ր ոչ
փրկեաց զԿեսարիայ և զԱնտիոք և զՏարսոն և զԱմասիայ և
զԵրուսաղէմ և զԱղէքսանդրիս և զԹեբայիտ և զայլ աշ-
խարհս: Մի՞թէ և այժմ ոչ գիտիցես, թէ զամենայն երկիր
զծով և զցամաք ինձ Հնազանդեցուցի. արդ զԿոստանդնու-
պօլի՞ս միայն ոչ կարիցեմ բրել^{xx}: Բայց արդ զամենայն յան-
ցանս քո և զվնաս զոր արարեր թողում քեզ. արի առ զկին
քո և զորդիս և եկ այսր. և տաց քեզ ազարակս, այգիս և ձի-
թենիս և սերմանս, զի վարեսցես և Հնձեսցես, և մեք սիրով
նայեսցուք ի քեզ: Ապա [209] թէ ոչ՝ մի խաբեսցէ զքեզ
յոյսն սնոտի, զի Քրիստոսն այն, որ զանձն իւր ոչ կարաց
ապրեցուցանել ի Հրէիցն, այլ կալան զնա և սպանին ի վե-
րայ փայտի՝ իսկ արդ զքեզ զիա՞րդ կարէ ապրեցուցանել ի
ձեռաց իմոց: Զի թէ իջանիցես յանդունդս ծովու՝ ձգեցից

[208] x) Այլ օր. ընդ ինձ: xx) Ա (2/10)՝ բերել. ուղղ. ըստ Սեբ. (123)՝ ոչ
կարացից բրել: (Տե՛ս նաև Նախն. 184 բրեմ):
[209] x) Ա (1/88)՝ գի: xx) Ա (1/10)՝ չիք՝ և:

զցանցս իմ և ըմբռնեցից զքեզ. և ապա տեսանիցես զիս
այնպէս՝ որպէս դու ոչ կամիցիս»:

Եւ առեալ Հայրակղի զՀրովարտակն՝ հրամայեաց ընթեռ-
նուլ առաջի Հայրապետին և ամենայն մեծամեծացն. և^{xx} ա-
պա մտին ի տունն Աստուծոյ, և տարածեալ զՀրովարտակն
առաջի սրբոյ սեղանոյն՝ անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց
յերկիր առաջի Տեառն և լացին դառնապէս, զի տեսցէ Տէր
զնախատինսն զոր նախատեաց զնա թշնամին:

Եւ հաճոյ թուեցաւ Հայրակղի և ամենայն սինկղիտոսիցն՝
նստուցանել զորդին Հայրակղի յաթոռ թագաւորութեան, որ
էր մանուկ փոքր. և ինքն հանդերձեալ կազմել զնալ ընդ ա-
րեւելս նաւել ի Քաղկեդոն: Եւ զօր Պարսից արքային որ յաշ-
խարհին՝ ոչ գիտ[210]ացին. և Հայրակղի ժողովեալ զամե-
նայն արեւելեայս իբրեւ ՃԻՌ՝ դիմէ ի վերայ Խոսրովայ: Եւ
ճանապարհ արարեալ ընդ կողմն Հիւսիսոյ՝ ել դէպուղի ի
Կարնոյ քաղաք²⁵ և անցանէ ի Շիրակ, և հասեալ ի Դուին՝
աւերէ զնա և զՆախճաւան և յՈրմի, և դիմեալ ի Գանձակն
Ատրպատականի²⁶ բրէ զնա, աւերէ զԱհմատան և զՄայ,
կործանէ և զքաղինն հրատին մեծի, որում Վշնապն կոչեն,
և լնուն զծովակն որ յանդիման հրատին՝ դիակամբ²⁷. զիս-
տուն և զանասուն, զայր և զկին և զմանուկ առ հասարակ
մաշեցին ի սուր սուսերի: Եւ արքայ Խոսրով զարհուրեալ
պատրաստի ի փախուստ, քանզի զօրացաւ յաղթութիւնն
Հայրակղի. և ամենայն ուրեք ուր և հանդիպէր զօրուն Պար-
սից՝ առ հասարակ սատակէր զամենեսեան, մինչ ոչ մնալոյ
ապրեալ:

Զայս յառաջագոյն իմացեալ Հին պատմագրին՝ յառաջա-
տես զկործանումն նոցա յայտ առնէ. և զոր ասէն այսպիսի
ինչ է. «Վա՛յ քեզ, եղո՛ւկ դու, երկիրդ [211] Պարսից, յորժամ
բազմախուռն գունդք զօրացն Յունաց ի քեզ արշաւանս ե-
դեալ՝ հասանիցեն և հարկանիցեն զքեզ ի սուր սուսերաց, և
յառաթուր սմբակաց: Վա՛յ քեզ, եղո՛ւկ դու, այր քաջ, ար-

[211] x) բազում ամբոխից ուղղ.՝ բազմամբոխից (Նախն. 459):

քայլ մեծանուն, յորժամ կարկառիցէ բարձրեալն զձեռն իւր ի կործանել զքեզ և ի խորտակել զգաւազան ամբարտաւանութեան քո: Յայնժամ մերկասցի արեգակն զլոյս իւր ի քէն և զգեցուցէ քեզ խաւար. յայնժամ ահագինս որոտալով ճայթիցէ ի վերայ քո երկինք, և լսիցէ Հնչիւն և բոմբիւն և դղրդիւն յանդնդոց, ձայն որոտալոյ սմբակաց բազում ամբոխիք՝ երկվարաց և աղաղակ բազում սպառազինաց յարձակեսցին ի վերայ քո. յայնժամ ամօթալից աչօք տեսցես զբազմափառ զպայծառացեալ նշանս դրոշմացն բարձրացելոց: Յայնժամ թանձրացեալ մթասցի, բալ և մառախուղ խաւար ի վերայ լերանց և դաշտաց քոց. յայնժամ կերիցէ սուր զպատերազմողս քո. ելցեն ի քեզ փայտահարք բազումք և կոտորեսցեն զմայրս քո մեծ[212]ամեծս և զմատաղատունկս բարձունս. յայնժամ ելցէ հուր ի քէն ծնեալ. և կերիցէ զքեզ և զբազմութիւն ուստերաց և դստերաց քոց, ի քէն ակն ունելով զբորբոքումն: Զի որովք բարձրացար և ամբարտաւանեցար՝ նոքիմբք խոնարհեսցիս և անկցիս: Քակտեսցի և աւերեսցի պերճութիւն տաճարաց քոց, և ամենայն ուրեք անարգեսցի: Եւ զոր ծնար և զգուեցերն՝ քեզէն կոչեսցես ի մահ: Այս ամենայն վճարեցաւ Պարսից ի ձեռն յունական սրոյն²⁸:

Իսկ Խոսրովու կարծեալ արծարծեալ՝ զգօրս իւր և որք ի դրանէն արքունի որ կոչին համհարզք և փուշտիպանք, և ամենայն արք ընտիրք տան թագաւորին ոյժ առեալ դարձեալ պատերազմել ընդ Հայրակղի: Եւ նա գնաց ընդդէմ նոցա սաստիկ զօրութեամբ. և եղև բալ և մութ թանձրամած խաւարին ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի. և ոչ գիտացին զօրն Պարսից զդարձն Հայրակղի ի վերայ նոցա՝ մինչև երթեալ խառնեցան և բախեսցին զմիմեանս[213]պատերազմօք: Եւ անյալէս զօրացոյց Տէր զողորմութիւն իւր ի վերայ Հայրակղի յաւուր յայնմիկ՝ տալ ի ձեռս նորա զամենեսեան. և

[212] x) Այլ օր.՝ արծարծել:

[213] x) Արք իբրև ԴՌ վիրաւորք ուղղ.՝ արս իբրև չորս հազարս վիրաւորս (Նախն. 459):

նոքա հարեալ սատակեցին զնոսա սրով սուսերի յանխնայ, սպանին և զգօրավարն ի պատերազմին, և զմնացեալ սակաւսն ի մէջ արարեալ շրջափակ տուեալ՝ կամէին զամենեսեան սատակել: Եւ նոցա ձայն բարձեալ ողորմագին պաղատանօք առ Հայրակղոս, եթէ «աստուածասէր և բարերար տէր, արա ի վերայ մեր ողորմութիւն, թէպէտ և չեմք արժանի ողորմութեան»: Յայնժամ Հայրակղոս հրամայեաց առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն: Եւ թողին զնոսա արք իբրև ԴՌ, վիրաւորք, բոկք և մերկք և հետեակք: Եւ ընդ առաւօտն հրամայեաց Հայրակղոս ասպատակս սփռել ի վերայ ամենայն՝ երկրին, և հարկանել զամենայն երկիրն սրով սուսերի²⁹:

Եւ Խոսրով արքայ փախստական գնաց, և անցեալ զԴեկղաթաւ ի Վեհկաւատ³⁰ հրամայեաց զլար կամուրջացն կտրել. և Հայրակղի հասեալ բանակ[214]եցաւ առ դուրս Տիսպոն քաղաքի. և քանդեալ աւերեաց զամենայն ապարանս թագաւորին և այրեաց զնոսա հրով, և բազում գանձս մթերեալս յափշտակեաց անչափ աւարաւ գանձս ոսկոյ և արծաթոյ և հանդերձից, և անասուն բազում յոյժ, և բազմութիւն գերեաց իբրև զաւագ ծովու անթիւ: Բայց տիկնայքն և հարճքն և ամենայն որդիքն արքայի և ախոռն՝ արքունի երկվարացն՝ էին անդէն ի Վեհկաւատ. և սկսաւ Խոսրով արքայ ժողովել զմնացեալ նախարարս զօրացն և զգօրն^{xx}, որ գերծեալ էին ի պատերազմէն: Եւ խօսէր ընդ նոսա սաստիկ և ահագին դատաստանօք և սպառնալեօք, թէ «ընդէ՞ր և դուք ոչ մեռարուք^{xxx} ի պատերազմին, քան թէ ելեալ փախստական գնացէք զալ առ իս և տալ համարձակութիւն ծառայի իմում ի յայսքան վնաս. մի՞թէ արդեօք զԽոսրով մեռեալ կարծէիք»: Յայնժամ խորհուրդ միաբանութեան ի մէջ առեալ ամենեցուն նոցա ասեն. «թէպէտ և ի թշնամեացն ապրեց[215]աք՝ սակայն ի ձեռաց դորա մեզ չիք ապրել. արդ եկայք իմասցուք ինչ»: Յայնժամ երդուեալ միաբանութեամբ գնացին ի գիշերի և անցին ընդ զոմ ի Վեհ-

[214] x) Տե՛ս Ա (1/4-36): I(102), II(94), III(150) չիք՝ ախոռն: xx) Այլ օր.՝ և զգօրն ամենայն: xxx) Այլ օր.՝ մեռայք:

կաւատ և կալան անդ զտիկնայսն ամենայն և զհարճսն և զորդիսն արքայի, և զերիվարսն արքունական, որով եկեալ էր խոսրով արքայ ի Տիսպոն՝ հանին գաղտաբար ի գիշերի, և արքայ խոսրով ոչ միոյ իւրիք չէր տեղեակ. և զորդի նորա կաւատ նստուցին թագաւոր. և նա դիմեալ եկն ի վերայ նորա: Եւ ոմն ընթացեալ ետ գոյժ վաղվաղակի խոսրովու, թէ «ապստամբեցաւ ամենայն Արեաց երկիր ի քէն, և զորդի քո կաւատ նստուցին թագաւոր, և ահաւաղիկ դիմեալ գայ ի վերայ քո»: Եւ ընդոստուցեալ խոսրով ի յահէն և զարհուրեալ մեծաւ դողութեամբ՝ խնդրեաց իւր տեղի փախստեան, աղաղակեաց և ասէ՝ ձի՛, ձի՛, և մտեալ յասպաստանն՝ ոչ հանդիպեցան ձիոյ: Յայնժամ արքայ խոսրով յայլակերպս եղեալ գնաց եմուտ ի բուրաստանն արքունի, և երթեալ ի թաւ պուրակս բուրաստանացն. [216] մտեալ ի ներքոյ թաւ թփոյ ծաղկոցն որ էր մուրտ բազում՝ դուղեալ դադարեաց: Եւ կաւատ արքայ հրամայեաց խնդիր առնել. և երթեալ ի բուրաստանն՝ գտին զնա ի թաւի անդ դուղեալ, կալան զնա և եկին ածին զնա ի դախղիճ անդր³¹: Հրաման ետ արքայ կաւատ արկանել զնա ի տուն մի արքունական սենեկացն. և մտանէին առ նա արք ի նախարարացն, խօսէին դատաստանօք և նախատէին զնա, անարգէին և զնային: Այս եղև զաւուրս ինչ. ապա անարգեաց զնա և կաւատ արքայ, եհատ ի վերայ նորա դատաստան մահու, և հրամայէ արանց մտանել և սպանանել զնա. որք մտեալ քարտակատեցին զնա տապարօք ի սենեկի անդ և սպանին: Հրամայեաց և զեղբարսն իւր սպանանել, որք ի միում ժամու սպանան արք խ, ամենեքեան ի չափ հասակի եկեալ:

Եւ կաւատ արքայ հաստատեցաւ յաթոռ թագաւորութեան և արար խաղաղութիւն մեծ ընդ կայսեր և ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ: Ետ և կայսեր զամենայն զոր [217] և կամեցաւ առնուլ. և մինչդեռ խորհէր արքայ կաւատ վասն շինութեան աշխարհի և խաղաղութեան՝ եհաս նմա վախճան կեն[76]*աց և մեռաւ, կեցեալ ամիսս 9³²:

Եւ յետ մահու նորա նստուցին թագաւոր զորդի նորին

[217] x) Բնագիրը շարունակվում է էջ 76-ից, «վախճան կենաց» բառերի կրկնությամբ:

զԱրտաշիր, կարի տղայ մանուկ: Յայնժամ Հայրակղէս գրէ առ խոռեամ և ասէ. «կաւատ թագաւորն ձեր վախճանեցաւ, և որդի նորա մանուկ տղայ է. բայց արդ ի քեզ հասեալ թագաւորութիւնդ, և ես քեզ տայց զնա, և եթէ զօր պիտոյ իցէ յօգնականութիւն՝ արձակեցից որչափ և կամիս. բայց արդ եկ ի կողմանցդ յայդցանէ, եկից և ես յԱսորեստան³³. և երդումն արարեալ ուխտ դիցուք ի մէջ մեր երկոցունց՝ խաղաղութեամբ ունել զթագաւորութիւն»: Եւ հաւանեալ խոռեմայ՝ եկն առ Հայրակղոս արքայ Յունաց, թողեալ ի նա զԵրուսաղէմ և զԿեսարիայ Պաղեստինացւոց և զամենայն կողմանս Անտիոքացոց և զամենայն քաղաքս գաւառացն այնոցիկ, և զՏարսոն Կիւրիկեցւոց և զմեծ մասն Հայոց³⁴ և զամենայն զոր միանգամ կամեցաւ Հայրակղոս. և ուրախ եղև մեծապէս խնդութեամբ. և Հայրակղոս [77] տայ նմա զթագաւորութիւնն և խոստանայ զօր որչափ և պիտոյ իցէ: Եւ խնդրէ ի նմանէ խնդիրս, «առաջին, ասէ, զաստուածընկալ սուրբ նշանն, զոր գերեցեալ յերուսաղէմէ՝ խնդիր արարեալ մեծաւ փութով այսրէն դարձուցես»: Յայնժամ երդուաւ նմա խոռեամ և ասէ. «հրամայեա՛ արձակել արս հաւատարիմս, և ես յորժամ հասից ի դուռն արքունի՝ ի նմին ժամու խնդիր արարից խաչին, և գտեալ զնա տայց բերել առ քեզ»: Եւ արար նմա հաւատարմութիւն յոյժ գրով, և կնքեալ աղիւ ըստ սովորութեանն իւրեանց երդումն, և խնդրեաց ի նմանէ զօր ինչ սակաւ յերեւելի մարդկանէ, յորս ինքն վստահն էր: Իսկ խոռեմայ առեալ զզօրսն երթեալ ի թագաւորանիստն, հրաման տուեալ այլոց ոմանց՝ սպանին զտղայ թագաւորն զԱրտաշիր: Յայնժամ արձակեաց Հայրակղոս արս հաւատարիմս առ խոռեմ վասն աստուածընկալ սուրբ խաչին. և նորա խնդիր արարեալ մեծաւ ստիպով, մինչև կարացին գտանել նովիմբ կազմածաւ^x, և ետ յարսն որք [78] եկեալ էին. նոքա առեալ զնացին փութանակի. և ետ բերողացն Հայրակղոս ինչս բազումս և մեծարեալ արձակեաց պատուով³⁵: Եւ գու-

[77] x) Այլ օր. կազմածով:

մարեալ Հայրակղի գամենայն զօրս իւր յորդոր և խնդալից սրտիւ. բազմութեամբ զօրաց ել ընդ առաջ սուրբ նշանին, ի պատիւ հրաշալի և երկնաւոր գանձուն, և տարեալ հասուցանէր ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ: Եւ ապա անտի ոչ սակաւ ինչ լինէր յաւուր յայնմիկ ձայն լալոյ, հեղումն արտասուաց յահագին բորբոքմանէ սրտից նոցա և գութ խանգաղատանաց թապաւորին և իշխանացն և զօրացն ամենեցուն և բնակչաց քաղաքին. և ոչ ոք կարէր երգել զօրհնութիւն սաղմոսացն և կամ լսել ի գթալից արտասուաց ժողովրդեանն միանգամայն և յայնչափ խնդութենէն: Եւ կարգեալ հաստատեաց Հայրակղոս զսուրբ նշանն անդէն ի տեղւոջ իւրում ի սուրբ Գողգոթայ³⁶: Եւ բաշխեաց ամենայն եփեցեցեացն և աղքատաց քաղաքին օրհնութիւն և գինս խեփոց³⁷, և ինքն [79] գնաց ի Միջագետս Ասորոց, զի կալեալ հառատեացէ ինքեան զքաղաքսն և զսահմանսն ամենայն, որ տո խորովաւ և առ Մուրկաւ հաստատեալ էր: Եւ եկաց սուրբ Խոջն տէրունական յաստուածակերտ քաղաքին մինչև ցմիւսանգամ առածն Երուսաղէմի, որ յորդուցն իսմայէլի:

Եւ Խոռեմայ տոեալ զթագաւորութիւնն՝ յաւուր միում զգեցեալ էր հանգերձ թագաւորական և հեծեալ յերիվար արքունի, և յըջէր ի մէջ ամենայն զօրացն իւրոց. ցուցանել զինքն և բռնալիւր զգորսն. և յանկարծակի ի թիկանց կողմանէ յարձակեալ ի վերայ նորա արանց՝ հարեալ սատակեցին գնա:

Ապա թագաւորեցուցին զԲորն՝ զգուստրն Խոսրովայ. որ էր ֆին նորին. որում բամբռչն կոչէին. և կարգեցին հրամանատար ի գրտնն զԽոսրո Որմզգ. որ և սպանաւ ի բամբռնէն որ կոչէին Բոր: Եւ փայաւ Բորն զթագաւորութիւնն ամս Բ և մեկուս: Եւ յետ նորոտ ամին զԽոսրոյ ոմն ազայ մանուկ և նորուցին իւրեանց թագ[80]աւոր. և ետ փութանալի վախճանեցաւ: Ապա ոմանք թագաւորեցուցին զԱզարմիկ գուս-

տըր Խոսրովու, և զօրն Խոռեմայ թագաւորեցուցին զՈրմզգ ոմն ի Մծուին քաղաքի. և յայնմհետէ նուազեալ պատառեցաւ թագաւորութիւնն Պարսից: Յետ այսր ամենայնի Յազկերտ թագաւորեաց ի Տիսպովն, և ունէր զթագաւորութիւնն երկիւղիւ, և ոչ հրամանատու այլ անձնապաշ³⁸: Որ և ի սահասեալ՝ վախճան եղև թագաւորութեանն Պարսից. զոր յետ սակաւու միոյ ասացուք:

Աստանօր և ի դէպ ելանէ մարգարէութիւնն Դանիէլի, տեսութիւն անհեղեղ պատկերին բազմախառն նիւթօքն ի վերայ խեցեղէն և երկաթեղէն ոտիցն⁴⁰:

(Գ)

ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԵՂԵԻ ԲԱՐՁՈՒՄՆ ԶԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ
ՊԱՐՍԻՑ, ԵՒ ՓՈԽԱՆՈՐԴԵԱՑ ՄԻՒՍ ԵՒՍ ԶԱՐ
ԻՍՄԱՅԷԼԱԿԱՆ:

Ընդ ժամանակս Հայրակղի կայսեր Հոռոմոց էր հասեալ ի վախճան թագաւոր[81]ութիւնն Պարսից: Եւ յայնմ ժամանակի երթեալ ժողովէին ի քաղաքն Եդեսացուց արք ժԲԻ յամենայն ցեղիցն Իսրայէլի զի տեսին եթէ մեկնեցաւ անտի զօրն Պարսից, և թողին ի բաց զքաղաքն. նոքա երթեալ մտին անդ, փակեցին զդրունսն և ամրացան ի նմա և սկսան ապստամբել ի Հռովմայեցուց տէրութենէն:

Իսկ թագաւորն Հայրակղէս հրաման ետ պաշարել զնոսա. զոր թէոդորոս եղբայր թագաւորին և բազմութիւն զօրացն կամեցան սատակել զնոսա. իսկ թագաւորն հրաման ետ՝ երթալ գնալ ի սահմանաց իւրոց. և նոցա կալեալ զճանապարհն անապատի՝ գնացին ի Տաճկաստան առ որդիսն Իսմայէլի¹, ի քաղաքն որ կոչի Մադիամ², զոր աւերեացն Իսրայէլ յելանելն իւրում յեգիպտոսէ և ընդ պատերազմելն ընդ Բաղակայ արքայի Մովաբայ³: Եւ քանզի իշխանութիւնն Պարսից յոյժ լքեալ էր՝ և աներկիւղ՝ շինեցին զքա-

[79] x) Այլ օր՝ ԳԲորն:

[81] x) Այլ օր՝ վասն որոյ աներկիւղ:

ղաքն Մադիամ և բնակեցան ի նմա:

Յղէին պատգամս առ որդիսն [82] Իսմայէլի և ցուցանէին զմտերիմ հարազատութիւն, թէ «որդիք Աբրահամու եմք, և մեք և դուք եղբարք^x. պարտ է ձեզ գալ յօգնականութիւն մեզ, և առցուք զերկիր ժառանգութեան մերոյ»: Իսկ նոքա թէպէտ և հաւանէին՝ այլ էր և հակառակութիւն մեծ ի մէջ նոցա. քանզի որոշեալ էին պաշտամամբ կռոց ըստ իւրաքանչիւր կամաց:

Յայնմ ժամանակի էին եղբարք⁴ բռնակալք ոմանք ի կողմանս ապառաժ Արաբիոյ ի տեղւոջն Փառան, որ այժմ կոչի Մաքայ, արք պատերազմողք զօրագլուխք, պաշտօնատարք մեհենին Ամովնացւոց պատկերին, որ կոչի Սամամ և Քաբար: Դէպ եղև միում ի նոցանէ մեռանել, որում կոչէին Աբդլայ. և որդի նորա մնացեալ մատաղ հասակաւ, որում Մահմէտ կոչէին. զոր առեալ սնուցանէր հօրեղբայր իւր Ապուտալպ մինչև ցարբունս հասակի. և ի չափ ինչ հասեալ բնակեցաւ առ ումեմն մեծատան ի նոցունց ազգականից. հարկանէր^{xx} նմա սպասաւորութիւնս միամիտս, [83] արածէր ուղտս և լինէր հրամանատար տանն նորա: Եւ իբրև անցին աւուրք ինչ՝ վախճանեցաւ տանուտէր տանն: Տեսեալ կնոջն զՄահմէտ այր հաւատարիմ և ուշմագոյն^x յամենայն իրս աշխարհականս՝ եղև նմա կին և ետ ի ձեռն նորա զամենայն հոգս տան և ընչից: Եւ եղև այր թանգար արուեստիւ և հմուտ վաճառականութեան. հարկանէր ճանապարհս հեռաւորս ի գործ վաճառականութեանն, յԵգիպտոս և ի կողմանս Պաղեստինացւոց. և մինչ այսմ գործոյ պարապէր՝ դէպ եղև նմա ի կողմանս Եգիպտացւոց հանդիպել առն միոյ մոնագնի, որում կոչէին Սարգիս Բհիրայ, որ էր եղեալ աշակերտ մոլեգնութեանն արիանոսաց. սմա ծանոթացեալ և սիրողացեալ ժամանակաւ ուսուցանէր բազում ինչ նմա և յոլովա-

գոյնս զհնոց կտակարանաց, և եթէ ոչ գոյ բնութեամբ որդի Աստուծոյ: Եւ միջնորդէր նմա հետեւել հաւատոյ առաջնոյ Իսրայէլականացն, «զի թէ յայս եկեցցես՝ իմով հրամանաւ եղիցիս զօրագլուխ մեծ և առաջնորդ ամենայն [84] տոհմիք»: Յուշ առնէր նմա զխոստումնն Աստուծոյ առ Աբրահամ⁵ և զկարգս թլպատութեանցն և զգոհիցն և զայլոցն ամենեցուն⁶, զոր ոչ է այժմ ասել մի ըստ միոջէ. և յայս լինէր խոկումն Իսմայէլացւոցն մինչև իսպառ:

Եւ եղև ի միում աւուրց, ի գալ նորա ի նմանէն՝ ձայն օտարոտի, և ազդումն ահագին և դիւական անկեալ ի վերայ նորա՝ ուշաթափ անկեալ դնէր, զոր^{xx} դիպողագոյն է այժմ ըստ առաջիկայ օրինակիս յայտ առնել. քանզի ասեն զկնոջէն, յորմէ նեռնն է ծնանելոց՝ ճանապարհորդել յԵգիպտոսէ յաշխարհն Պաղեստինացւոց, և ցանկացեալ տեսանել զարձանն կնոջն Ղաւտայ⁷ երթեալ դադարէ անդ հանգստութեամբ. և ի նիրհելն իւրում՝ ձայնէ հոգին աւտար ի բերանոյ կնոջն քարացելոյ եթէ՝ ծնցիս որդի աշխարհակալ. որ և ի պոռնկութենէ յղացեալ իսկ էր դուստր ցեղի Դանայ⁸: Այնպիսիք և առ սովաւ երևեցան. քանզի հարցեալ^{xx} ցնա որք նորին ուղեկից՝ թէ ո՞րպիսի պատճառաւ անկեալ եղեր ի [85] մտաց՝ ասէ, «ձայն իմն ահաւոր հրեշտակի անկեալ ի վերայ իմ՝ հրամայեաց երթալ պատգամաւոր յազգն իմ, ցուցանել զԱստուած արարիչ երկնի և երկրի. առնուլ ինձ անուն զլիաւորութեան, և զստութիւն հաւատոց որ ի կուռքս՝ յանդիմանել և քակտել»: Եւ եկեալ ի Փառան՝ զնոյն ասաց երկրորդել զբանս զայսոսիկ առ հօրեղբօրն իւրոյ որ կոչէր Ապղջէհր: Ասէ, «զի՞նչ է նոր հաւատդ, որ այժմ ի քէն երևի. եթէ այլ ևս յաւելցիս ասել՝ անձին քում դու եղիջիր պարտապան». և նա տրտմեալ գնաց ի տուն իւր, քանզի

[82] x) II (99), III (156) չիք՝ և: Ա (138), I (109)՝ և մեք և դուք եղբարք:

xx) Այլ օր.՝ հարկ էր:

[83] x) Այլ օր.՝ ուշիմագոյն:

[84] x) I (101)՝ «և դիւական» բառերը նշանակված են բազմակետով:

xx) I (110)՝ «զոր դիպողագոյն... հարցեալ» հատվածը նշանակված է բազմակետով:

[85] x) I (111)՝ «ի դիւէ անտի... Աստուծոյ» հատվածը նշանակված է բազմակետով:

Հանապազ ստիպէր ի՞ դիւէ անտի, թերևս թոյլ տալովն Աստուծոյ, զոր Համարէր ի Հրեշտակէ՞՞՞ զանկանելն ի մտաց: Եւ բազումք ի նոցանէ Հաւանեցան նմա՝ պատգամաւոր Աստուծոյ ասել:

Եւ յաւուր միում լեալ նորա ի տխրութեան^{xxx} ի սպառնալեաց հօրեղբօրն իւրոյ՝ եկն եմուտ առ նա Ալի որդի Ապուտալպի և ասէ, զի՞նչ են պատճառքդ զի նստիս տխրեալ. և նա ասէ՝ զԱստուած արարիչ երկնի և երկրի պատմեմ, և անարգեն զիս սպառնալեօք: Եւ Ալի էր այր [86] քաջ. ասէ ցնա, արի՛ ելցուք, քանզի են և ընդ մեզ արք բազումք, թերևս լիցի ելք իրացդ պիտանութեամբ:

Եւ ելեալ նոցա արտաքս՝ սկսաւ խօսել Մահմէտ Հրապարակաւ զնոյն բանս. և եղև աղաղակ մեծ ի միջի նոցա և կռիւ այնքան, մինչև բազումք ի նոցանէ ի սուրս դիմեցին: Եւ պարտեցաւ կողմն Մահմէտի, և վիրաւորք բազումք լինէին յերկոցունց կողմանցն, և փախստական եղեալ Մահմէտ և Ալի և ընդ նոսա իբրև արք ի՞նչ եկին ի քաղաքն Մադիամ⁹, զոր և ասացաք յառաջագոյն: Եւ ուսեալ Հրէիցն զպատճառս փախստեանն՝ խրախուսեցին ի միաբանութիւն, ճշմարիտ ասել զասացեալսն, իբրև նախանձախնդիրք Աստուծոյ և որդիք Աբրահամու և եղբարք միմեանց: Եղեն ընդ նմա և ուխտեցին ուխտ, և ետուն նմա կին յազգէն իւրեանց և պատրաստեցան լինել ընդ նմա, որպէս և կամք իւր Հրամայեցեն. զոր թէ ասիցէ ոք՝ ի Հրամանէ Աստուծոյ լինել սկիզբն առաջարկութեանն այնորիկ: Գումարեցան ի միասին Հրէայքն Հանդերձ Իսմայէլացովք և եղեն բա[87]նակ մեծ, և ելեալք ի վերայ Փառանու՝ արարին մեծ խորտակումն դիմադարձացն, սպանին և զԱպղջէհրն և զբազումս ի զօրէն Ամովնացւոց և Մովաբացւոց, կործանեցին և զպատկերսն Սամամայ, որ ի բազնին այնորիկ. յանդգնեցան ասել և զմեհեան՝ տուն Աբրահամու, Հնազանդեցուցին և զամե-

նայն բնակիչս սահմանացն մերձակայից, և զապստամբսն միահաղոյն բարձին սրով¹⁰:

Տեսեալ Մահմէտի զյաջողութիւն իրացն և զմիաբանութիւն Հրէիցն՝ ասաց զինքն զլուխ և առաջնորդ ամենեցուն: Կարգեաց Հրամանատարս և զօրագլուխս ինքեան յիսմայէլականաց անտի՝ զԱլի և զԱպուբաքը և զԱմը և զՈւթման: Եւ յղէ պատգամ առ Թէոդորոս եղբայր Հայրակղի, ըստ այնմ որում Հրէայքն եղեն ձեռնտու, եթէ «զերկիրդ զայդ Աբրահամու խոստացաւ Աստուած և զաւակի նորա, և ի ձեռս նոցա էր բազում ժամանակս. և եթէ վասն չարութեան գործոց նոցա տաղտկացաւ Աստուած և ետ ի ձեռս ձեր՝ բաւական լիցի ձեզ այդչափ որչափ կալէքդ. և [88] արդ մեք զաւակ Աբրահամու եմք. և գիտէք դուք զխոստումնն որ առ Իսմայէլ Հայրն մեր. տուք ի մեզ զերկիրդ մեր խաղաղութեամբ, ապա թէ ոչ առցուք պատերազմաւ, ոչ միայն զայդ, այլ և զայլ ևս բազումս»¹¹: Եւ նորա կամեցեալ ցուցանել թագաւորին՝ ի սոյն աւուրս վախճանեցաւ Հայրակղէս. իսկ որդի նորա Կոստանդին ոչ ունէր յանձին ըստ կամաց նորա պատասխանի. այլ Հրամայէր միայն զգուշանալ և ոչ ելանել պատերազմաւ ընդդէմ նոցա, մինչև տեսցէ զելս իրացն¹². և բանակն Իսմայէլի հզօրագոյնս ստիպէր ի պատերազմ: Եւ նոքա կամեցեալ անձնապահ լինել աշխարհին՝ գնացին ընդդէմ նոցա. թողեալ զերիվարս իւրեանց, ի հետիոտս ելին ընդդէմ նոցա: Իսկ նոքա քանզի ի հանգստեանն էին՝ դիմեցին ի վերայ նոցա, և նոցա պարտասեալք՝ ի ծանրութենէ զինուցն և ի ջերմութենէ տապոյ արեգականն և ի սաստկութենէ աւազոյն, որ ոչ ունէր զկայ ոտից, և ի հետեակագնացութենէն և ամենեքումք [89] թշուառացեալ՝ անկան ի ձեռս թշնամեացն, որք դատեցին ի սուրս իւրեանց, և եկեալ ի տեղի բանակի նոցա՝ առին աւար բազում, և սկսան աներկիւղ տարածանել ի վերայ երկրին. քանզի ոչ կասկածէին ի

[87] xx) Այլ օր.՝ ի Հրեշտակաց: xxx) Ա (2/11)՝ ի տիրութեան:
x) Այլ օր կալալքդ:

[88] x) Ա (2/8)՝ պատրաստեալք:

[89] x) այլ օր.՝ թագաւորանիստ:

պատերազմէ իմեքէ:

Յայնժամ տեսեալ Երուսաղէմացւոցն զանհնարին դիպուածսն անօգնականութեանն՝ առին զաստուածային սուրբ նշանն տէրունական հանդերձ այլ սպասիւք եկեղեցեացն, փախուցին ի քաղաքն թագաւորական^x ի Կոստանդին. և իսմայէլ տիրեաց ամենայն Հրէաստանի¹³:

Իսկ արեղայն արիոսեան, զոր յառաջագոյն ասացաք վարդապետ Մահմէտի, տեսեալ զյաջողութիւն իրացն՝ յարուցեալ եկն առ Մահմէտ, ցուցանել նմա զգուրթ երախտեաց, իբրեւ յիւրմէ վարդապետէ ուսեալ եհաս այնպիսի իրաց. իսկ նա քանզի ի հրեշտակէ ասէր ունել պատգամ և ոչ ի մարդոյ՝ յոյժ դժուարեալ ընդ իրսն՝ սպան զնա ի գաղտնիս:

Ի սոյն ժամանակս էր այլ ոմն ի կողմանս Պարսից միայնացեալ կրօնաւորութեամբ, էր և նորա աշակերտ մի, [90]որում անուն էր Սաղման¹⁴. որ ի ժամ մահու միայնակեցին՝ պատուիրէր նմա և ասէր, «որդեակ, ի վախճանելս իմում մի կայցես յայսմ աշխարհի, զի մի կորուսցես զկարգ քո ի մէջ անհաւատից. այլ երթիցես ի կողմանս Եգիպտոսի՝ բնակել ի մէջ բազմութեան եղբարց, զի շահեսցիս զոգիւր քո»: Եւ վախճանեալ միայնակեցին՝ կամեցաւ կատարել զպատուէր նորա Սաղման: Դէպ եղև նմա ճանապարհաւ գալ ի քաղաքն Մադիամ, էր և ծանօթ գիտութեան գրոց, թէպէտ և ոչ կատարելապէս: Զսա տեսեալ Մահմէտի՝ կոչեաց և յարեցոյց առ ինքն, հրամայեալ նմա գրել գիրս օրինաց ազգին իւրոյ, ձեռամբ Աբութուռաբայ իսմայէլացւոյ^x. քանզի ինքն ոչ գիտէր գիր և ոչ գպրութիւն: Իսկ Սաղման յանձն առ գրել նմա. և գրէր գիրս յօդուածոյս, էր ինչ որ ի ստույգ յիշողութենէ, և էր ինչ որ կարծողական բանք. այլ և ինքն Մահմէտ, մոլեկան հոգւով շարժեցեալ^{xx} տայ^{xxx} գրել զանուղ-

ղայս^{xxxx}, զոր մեք ի բազմաց զսակաւս յիշեսցուք: Քանզի ասէր զինքն՝ միսթարիչն, [91]զոր խոստացաւ տէր Քրիստոս աւաքել աշակերտացն իւրոց, և զինքն համեմատ Փրկչին ասաց լինել և ուղեկից ճանապարհի նորա, յասելն Եսայեայ մարգարէի, «հեծեալ մի իշոյ, և հեծեալ մի ուղտու»¹⁵ զայս ամենաւն յինքն յարակցէր: Եւ փոխանակ սուրբ մկրտութեանն՝ հանապազ ողողանիլ ջրով, և զայն բաւական համարել ի սրբութիւն: Եւ զերկնային պարգեւացն որ ի հանդերձեալսն խոստացաւ Տէրն, զանպատում և զհրեշտակային նորոգութեան՝ նա ասաց լինել անդ կերակուրք և ըմպելիք ուժգին. զոր և՛ կամեսցի ուտել անյագաբար՝ պատրաստ գտանիցէ, և կանսնց կուսից մնացելոց հանապազ անյագաբար խառնակումն: Եւ երկայնագոյնս է զամենայն բանս պղծութեան նորա շարսգրել, զի յոյժ բազում է և ընդդիմակ Աստուծոյ^x: Եւ զայս աւենայն հաստատեալ եղ օրէնս ազգի իւրում, կոչելով Կուրանս:

^{xx}Եւ արդ եկ ասացից քեզ, ՚րպիսի ողբովք ողբայ զնոսա հին մատենագիրն ասելովն, «չայ քեզ, եղուկ դու, ազգ Տաճկաց, արանց և կանանց [92] աւենայն ծովեզերեայ քաղաքաց. փոխանակ անաւրէնութեան լեզուիդ և պղծութեան կարգաց, որով բացեալ զբերանդ պղծութեան զանաւրէնս բարբառէիր: Հասեալ կայիք յանդիման՝ մեծազաւրին Աստուծոյ: Եւ զլեզուդ պղծութեամբ զոր սրէիր ի վերայ մեծազաւր թագաւորին՝ արդ նոր և զարմանալի վիրաւք դա-

են բազմակետով:

xxx) Ա (2/10) տայր: xxx) Ա (2/10) գրել զաննուղղայս: I (114)՝ զանուղղայս՝ ի փոխարեն՝ բազմակետ. ծն. 2 գրել բանս զանուղղայս:

[91] x) I «և ընդդիմակ Աստուծոյ ի փոխարեն բազմակետ: xx) I բազմակետով են նշանակված Ա-ի 2-րդ սյունակի 16-21-րդ տողերը, էջ 92 ողջ 1-ին սյունակը, 2-րդ սյունակի 1-7, մասամբ 8-9, 11-14 տողերը: 14-ի վերջի՝ «և կեցէ» բառերից՝ շարադրանքը շարունակվում է ըստ ձեռագրի:

[92] x) Ա (1/17-18) Ահ եղև: xx) Ա (2/10) և ևս:

[90] x) Այլ օր.՝ Իսրայէլացւոյ:

xx) I (114)՝ «մոլեկան հոգւով շարժեցեալ» բառերը նշանակված

տեսցէ զքեզ քան զամենայն տիեզերս: Այլ և[×] սաստիկ հարուածովք սատակեսցէ զքեզ: Եւ առհասարակ ամենայն տիեզերք ծխեալ տեսանիցեն, և ի քէն ամենեւին հուրն ոչ պակասեսցէ յաւիտեան, իբրեւ զհնոց խեցագործաց այրեսցիս, և քեզ ոչ եղիցի հանգիստ»¹⁶:

Եւ նորա զայս ամենայն չարիս կատարեալ՝ և ևս^{xx} բազմագոյնս քան զայս հաստատեալ եղ ազգի իւրում օրէնս բազում և այլ չարագործութեամբք. և կեցեալ ամս Ի ի սմին՝ մեռաւ. և ինքն կացուցանէ ի գլխաւորութիւն Տաճկաց զԱպուբաքը, և կեցեալ ամս Բ մեռանի: Յետ այսորիկ կայ ի գլխաւորութիւն տաճկ[93]աց Ամր, որդի Հատապայ ամս Ի և ամիսս Զ¹⁷: Սա հալածեաց զՅոյնս, և գումարեալ զօր բազում գնաց ի վերայ լքեալ թագաւորութեանն Պարսից յերկիրն Պարթեւաց, ի վերայ Յազկերտի անուանեալ արքային Պարսից: Եւ փախեալ Յազկերտ յերեսաց նոցա և ոչ կարաց ճողոպրել. քանզի հասին զհետ նորա մերձ ի սահմանս Քուշանաց, և կոտորեցին զամենայն զօրս նորա. և փախուցեալ նա անկաւ ի զօրն Թետաղաց, որ էին եկեալ նմա յօգնականութիւն, որ և սպանին զնա հրամանաւ Իսմայէլի, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս Ի: Եւ յայնմհետէ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից և ազգին Սասանայ, որ տեւաց ամս ՇԽԲ¹⁸:

Արդ են ժամանակք թագաւորութեանն Պարսից, սկսեալ ի Կիւրոսէ ց' Դարեհիսն[×] զոր սպան Աղէքսանդրոս Մակեդոնացի, և ամք անիշխանութեանն զոր ոմանք ի պատմագրաց գրեն Կ, և այլք Հ, և յետ այնորիկ պահաւակի թագաւորաց ժամանակք, որ կոչին Պարթեւք, մինչև յԱրտեան որդի Վաղարշու, զոր սպան Ստախրացին [94] Արտաշիր որդի Սասանայ, որ առեալ զթագաւորութիւնն Պարթեւաց՝ տեւաց մինչև ի ժամանակս Յազկերտի, որ վերջին կացեալ թագաւոր Պար-

սից՝ սպանաւ ի Տաճկաց: Եւ համարին ամք ժամանակացս այսոցիկ, ի Կիւրոսէ մինչև ց' թագաւորութիւնն Տաճկաց՝ ամք ՃԿԽ¹⁹:

Մաւրի ամս Ի և ամիսս Գ և աւուրս ինչ: Եւ էր պատերազմ սաստիկ ի մէջ Ալեայ որդւոյ Ապուտալպի և Մաւեայ ամս Ե և ամիսս Գ: Քանզի ասէր Ալի անգաւոր ինքեան զգլխաւորութիւնն Տաճկաց: Յեզիտ որդի Մաւեայ ամս Գ և ամիսս Գ: Աբդլմէլք որդի Մրուանայ ամս ԻԱ: Եւ էր հակառակութիւն մեծ և պատերազմ Աբդլայի որդւոյ Զուբայրի ամս Բ և ամիսս Գ: Ի սոյն աւուրս մեծ նեղութիւն եղև աշխարհիս Հայոց ի չարասէր կամաց նորա: Վիդդ[×] որդի Աբդլմէլքի ամս Ժ. սա ևս աւելի խորհեցաւ չար, և պատրանօք խաբէութեան որսացեալ զնախարարս աշխարհիս Հայոց՝ արար հրկէզ զամենեսեան ի քաղաքին Նախճաւան և յաւանին Խրամի, [95] որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Երասխայ. և զաշխարհս ապականեաց գերութեամբ: Սուլիման որդի Աբդլմելքի ամս Գ: Ումառ որդի Աբդլագիզա ամս Գ: Սա ազնուագոյն եղեալ քան զամենեսին. գրէ թողթ հաւատոց առ Ղևոն կայսր Յունաց, և ընկալեալ ի նմանէ պատասխանիս²⁰ բազում ինչ ի Կուրանէ անտի իւրեանց արտաքս ընկէց զյոյժ առասպելագոյնն, քանզի ստուգապէս ծանեաւ զգորութիւնն. թէպէտ և ոչ համարձակեաց զամենայն բառնալ, այլ յոյժ պատկառանօք ամաչեցեալ լքաւ ի ստութենէ անտի, որ յանդիմանեցաւ ի թղթոյ կայսերն, և ի ձեռն այսորիկ ցուցանէր բարեմտութիւն մեծ առ ազգս քրիստոնէից. և ամենայն ուրեք բարեացապարտ զինքն ցուցանէր. գերեաց գերեղարձ արար, և ամենեցուն շնորհէր զյանցանս, և ձրի թողութիւն առնէր. և առ իւր ազգն ցուցանէր մտերմութիւնս առաւել քան զամենայն առաջինս: Եւ բացեալ զմթերս գանձուցն բաշխէր առատապէս ամենեցուն իւրոց սպայիցն: Յեզիտ²¹ ամս Զ. սա էր այր ժանտ, և մոլե-

[93] x) Այլ օր.՝ մինչև զԴարեհիսն:

[94] x) I (116), II (104)՝ Հին օր.՝ Վիդդ: Ա (2/10)՝ Վիդդ. (թերևս՝ Վիդդ=Վիդդ):

կան հոգւ[96]ով շարժեցեալ՝ բազում չարիւք մարտնչէր ընդ ազգն քրիստոնէիցն. տայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանազրեալ պատկերս ճշմարիտ՝ մարդեղութեան Փրկչին և նորին աշակերտաց: Խորտակէր և զնշան տէրունական խաչին, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ լինէին. քանզի յոյժ ստիպէր զնա հոգին մոլեկան: Տայր հրաման և խոզասպանութեան և ջնջէր յերկրէ զբազմութիւն արօտական խոզիցն: Եւ ի կատարումն ամենայն չարեաց հասեալ՝ ինքն խեղդեալ ի դիւէ սատակեցաւ: Շամորեհեշմ^{xx} ամս ԺԹ. Վլիթ ամս Բ. Մրուան ամս Զ. Աբղլայ ամս Գ. միւս Աբղլայ ամս ԻԲ²². Մահադի ամս Ժ²³. Մահմետ որդի Մահադեայ ամս Ը. Մուսէ ամ Ա. Ահարոն ամս Ե²⁴. Մահմետ որդի Ահարոնի և կնոջ Զուպետայ ամս Դ. Մայմաւն եղբայր նորա ամս ԻԱ. Մահակ Մահմետի որդի ամս Թ. Ահարոն որդի Մահմետի ամս Ե և ամիսս Զ. Զափր ուղի Մահմետի ամս Ժէ: Եւ զրոյցք ժամանակաց սոցա յայլո՛ւ գրեալ [97] յառաջագոյն, աւելորդ համարեցաք երկրորդել. նա և զանուանս ոսոցա և զթիւ ժամանակացն այլափոխս տուեն մեզ, թերևս վասն շփոթեալ և հակառակասէր ազգին, որ ի կողմանս Դամասկոսի կացեալ՝ ոմանք թագաւոր ասէին ինքեանս, և այլք յԱսորեստանի՝ կացեալ՝ զինքեանս ասէին թագաւոր, մինչև ի ժամանակս Աբղլայի, որ միապետեալ Վամենայն, շինեալ քաղաք և տուն արքունի, վասն ամուլ զգուշութեան արքունեաց, զԲաղդադ²⁵: Եւ քանզի թարգմանի Աբղլայ ծառայ Աստուծոյ ըստ հազարական լեզուին. այս այն Աբղլայն է, զոր ազգ իւր ասացին Աբղլանգէ, այսինքն ծառայ դանգի և ոչ Աստուծոյ, վասն սաստիկ զօշութեան և անյագ ազահութեան²⁶:

Բայց մեզ կայ առաջի ասել վասն Զափրայ և չար գործոց

[96] x) Այլ օր.՝ պատկերս տէրունական հմարիտ: xx) Ա (2/23)՝ Շամորեհեշմ, ուղղ.՝ Շամ որ է Հեշմ:

[97] x) Այլ օր.՝ յասորեստան:

նորա, անգիրս մնացեալ յայլոց, զոր կատարեաց ի վերայ աշխարհիս Հայոց երկայնագոյն ժամանակաւ, և անըմբերելի նեղութեամբ ի մերս հանդիպեալ աւուրս, որ էր Հայոց 8 թուական^{xx}:

(b)

[217] ՎԱՍՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԶԱՓՐԱՅ, ԶՈՐ ԻՆՉ ԽՈՐՀԵՑԱԻ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՀԱՅՈՑ, ԵԻ Ի ԳԼՈՒԽ ԵՀԱՆ ԶԿԱՄՍ ԶԱՐՈՒԹԵԱՆՆ. ԵԻ ՈՐ ԻՆՉ ԸՆԴ ՍՈՎԱԻ ՆԱԽ ՔԱՆ ԶԼՆՈՒԼ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԹՈՔԵԼԻՆԻ¹, ԵԻ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՈԼՈՄՊԵԱԴԻՆ², ՅԵՏ ԻՆՆԵԻՏԱՍՆ ԸՆԴԻՔՏԻՈՆԻՆ³, ԹՈՐՈՒՄ ԲՈՎԱՆԴԱԿԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿՔ ԲՈՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆՆ ՏԱՃԿԱՑ ԱՄՔ ՄԻՔ ԸՍՏ ԹՈՒՌՑ ՀԱՅԵՐԷՆ ՏՈՒՄԱՐԻ. ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՏԱՃԿԱՑ ԹՈՔԼ՝ ՈՄՆ ԶԱՓՐ ԱՆՈՒՆ⁴:

Այր ոմն Զափր խորխոս և ամբարհաւած. և սկսաւ եղջիւր ածել անօրէնութեամբ և գոռալով ոգորէր ընդ չորս կողմանըս երկրին և նեղեալ տագնապէր զխաղաղասէրս կենօք, քանզի կարի սիրելի էր նմա խռովութիւն և արիւնհեղութիւն. և հանապազ յանձն իւր տարակուսանօք տարուբերէր, թէ յո՞վ և կամ յո՞ր կողմանս թափիցէ զդառնութիւն մահաբեր թունից իւրոց, և կամ ո՞ւր վատնիցէ ցանիցէ թափիցէ զբազմութիւն նետից ի կապարճից [218] խորհրդանոցին, չարին հնարիմացութեան: Եւ առ յոյժ յիմարութեանն հարեալ ցանկութեամբ, խլրդենի դիմօք⁵, իբրև զգազան մի կատաղեալ՝ սկսաւ յարձակել ի վերայ աշխարհիս Հայոց. և ըստ հնարագէտ ազգի իւրեանց խորամանկ կեղծաւորութեամբ, խաղաղասէր դիմօք առ սակաւ սակաւ ջանայր կատարել զկամս չարութեան իւրոյ:

Ի սորա ժամանակս տիրէր Վասպուրական աշխարհիս Ա-

xx) Այստեղից բնագիրը շարունակվում է էջ 217-ի 2-րդ սյունակից:

[217] x) այլ օր.՝ Թուրք:

[218] x) Ա (1/26)՝ յոր: xx) Այլ օր.՝ ճակատելոց:

չոտ ի տանէն Արծրունեաց, այր քաջայայտ և ճոխ ի բարձրագոյնս. յոյր՝ ձեռն բազում արութիւն նահատակութեան երեւալ լինէին ի մարտս պատերազմաց և ի հանդէսս ճակատեցելոց^{xx} ի միայնամարտիկ զինուորութեան: Եւ խոյակապ և անուանի եղեալ քան որ յառաջագոյն քան զնա էին կացեալ իշխանք ընդհանուր Հայաստանեայցս, որ յարեւելս և ի կողմանս հիւսիսոյ, մանաւանդ որ ի Վասպուրական աշխարհիս էին կացեալ նախարարք իշխանական պետութիւնս:

Ընդ նոյն ժամանակս յղէ թագաւորն զոմն ի յաւազ նախարարացն վերակացու Հայոց և հաւատարիմ ի վերայ [219] հարկաց արքունի Ապուսէթ անուամբ, ըստ տաճկական լեզուին, յարելութեամբ եբրայական դպրութեանն: Եւ յելանելն նորա և մօտ լինել ի սահմանս Հայոց զօրօք բազմօք, մերձ ի սահմանս Տարունոյ Առաջին կոչեցեալ Հայոց՝ իշխան Տարունոյ Բագարատ, վասն զի ունէր յայնժամ զվիսաւորութիւն բարձակցութիւն իշխանաց Հայոց⁶, որ էր ի տոհմէն Բագրատունեաց՝ առաքէ զոմանս ի մեծամեծաց իւրոց ընդ առաջ նորա պատարագօք ոսկոյ և արծաթոյ և պատուական հանդերձից, համոզեալ մի ելանել յերկիրս Հայոց: Բայց նոքա ի մտի եղեալ էին, թերեւ պատիր խաբեութեամբ կարասցեն բառնալ զնոսա յիւրաքանչիւր տէրութենէ: Իսկ իբրեւ ծանուցաւ նմա անլոյծ միաբանութիւն ուխտի ընդ միմեանս Աշոտոյ և Բագարատայ՝ ոչ ինչ^x յայտնեաց զխորհուրդս չարութեանն, զոր խորհեալ էին ի վերայ նոցա. բայց միայն զհարկաց և զայլ հոգաբարձութենէ ծանուցանէ զպատճառ գալստեանն. և նոքա տան տանել նմա զհարկս [220] և զհասս արքունի և դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն^x: Նորա դարձեալ դառնայ ի Սամառայ և ծանուցանէ արքայի զոր ինչ գործեաց, և թէ զիա՛րդ են առ միմեանս միաբանութեամբ իշխանք Հայոց: Եւ զչարեալ ընդ խափանումն խորհրդոցն իւրոց՝ ամբաստան յոյժ լինէր զԱշոտոյ

[220] x) Այլ օր.՝ զնա ուստի եկն:

հանդերձ թղթովք Տաճկաց, որք էին ի կողմանս Հայոց, բազում այն ինչ զոր ստութեամբ քան թէ ճշմարտութեամբ զեկուցանեն զնմանէ զգործս, և թէ հակառակս ևս թագաւորութեան քոյ բանընդդէմ լինի հանապազ: Զնոյն և կողմնակալքն Պարսից գրգռէին զթագաւորն ամբաստան լեալ՝ ամբաստան լինել Աշոտի զպետութենէն Տաճկաց

Բայց ի գնալ մեծ հազարապետին յարքունիս՝ հաւատաց զվերակացութիւնն աշխարհիս Հայոց և հարկս արքունի ի ձեռս Մուսէի ումեմն որդւոյ Զօրահայի հազարացւոյ⁷, որ տիրէր յայնժամ Արզնայ և ներքոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարունոյ:

(Ձ)

ՎԱՍՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԲԱԳԱՐԱՏԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ
ՄՈՒՍԷԻ ԵՒ ՅԱՂԹՈՒԹԵԱՆԸ Ի ԶԵՌԸ ԱՇՈՏՈՅ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿ[221]ԱՆ ԻՇԽԱՆԻՆ, ԶԻ ԵԿԸ ԶՕՐԱՎԻԳՆ
ԲԱԳԱՐԱՏԱՅ:

Ի ժամանակին^x յայնմիկ էր խռովութիւն մեծ ի մէջ Բագարատայ և Մուսէի: Եւ զօրաժողով եղեալ Մուսէի պատճառաւ հարկաց արքունի՝ եկն եմուտ յերկիրն Տարունոյ, տալ պատերազմ ընդ Բագարատայ: Եւ կուտեալ զբազմութիւն զօրացն մերձ ի քաղաքն որ էր ձմերոց իշխանին Հայոց՝ անցանէր բանակէր ամենայն զօրօք իւրովք. զունդ կազմեալ ռազմ արարեալ զբոլոր դաշտաճե հովիտն ի ներքս փակէր, վառեալք զինու և ամենայն պատրաստութեամբ ընդդէմ զնդին Հայոց:

Իբրեւ ետես իշխանն Հայոց զզօրսն Տաճկաց եկեալ կազմութեամբ, հայեցեալ և յիւրեանց սակաւութիւնն՝ գիր պաղատանաց փութանակի տայր առ քաջ նահատակն Աշոտ իշխան, զի թէ հնար իցէ՝ անյապաղ երազութեամբ անձամբ իւրով և զօրու և զինու ձեռնտու լիցի հասանել յօգնակա-

[221] x) Ա (1/3)՝ Ի բանակին:

նութիւն նմա: Իբրև յանդիման եղեն դեսպանքն մեծ իշխանին Աշոտոյ, և ընթերցաւ զգիր պաղատանացն և զյիշատակարան նախնեացն, և զմերձաւորութիւն [222] Հարազատութեանն և զկապակցութիւն ուխտին որ ընդ միմեանս^x երդմամբք Հաստատեալ սուրբ Աւետարանաւն և տէրունական^{xx} նշանաւն՝ Համագունդ ժողով առնէր ամենայն աշխարհին և ամենայն նախարարօք Վասպուրական տէրութեանն:

Փութանակի և վաղվաղակի իւրաքանչիւր զօրօք անդր Հասանէին՝ իշխան Աշոտ և եղբարք իւր Գուրգէն և Գրիգոր զօրօք իւրեանց, և ի տոհմէն Արծրունեաց՝ Վահան և Վասակ և Մուշեղ և Ապուպէլ¹ և Գուրգէն և Վասակ և Ապուղափր և Մուշեղ և Ապումայեայ և Վասակ և Վահան և Համազասպ և Վասակ որդի Գրիգորի և Ապումկղէմ և Մեհուծան և Գրիգոր, սոքա ամենեքին արք ժԶ ի տանէն Արծրունեաց զօրօքն իւրեանց. և ի տանէն Բագրատունեաց Թոռնկայ որդի զօրօք իւրովք. ի տոհմէն Ամատունեաց Շապուհ և Հարազատօք և զօրօքն իւրեանց. ի տոհմէն Գնունեաց Գրիգոր որդի Հազրի Զ այլ ևս Հարազատօք և զօրօք իւրեանց. ի տոհմէն Ընտրունեաց² Արտաւազդ Է Հարազատօք և զօրօք [223] իւրեանց. և այլք ի նախարարացն Վասպուրական իշխանին, Սմբատ Ապահունի^x, Գրիգոր Քաջբերունի, Վահան Հաւնունի, սեպուհն Դաւիթ, Գազրիկն Ապուհարազ, Թողորոս Վարազիս, Խոսրով Վահանունի, Խոսրով Ակէացի, Վարդան Գաբայեղէն, Սմբատ Մարացեան, սեպուհ մի Սահակ, Պատրիկն Անձևացի, Գորգ Հարմացի, Դաւիթ Գունդսաղար³. և այլ բազումք յազատ տանէ, իւրաքանչիւր զօրօք գումարեալ, ի մի վայր խաղացեալ՝ գնացին Հասին յայն վայր, մինչ նոքա գունդ առ գունդ ընդդէմ միմեանց ճակատեալ կազմէին զուգմն, և փողքն գոչէին և դրօշքն տարածանէին և նշանքն փողփողէին, վահանաւորքն և նիզակաւորքն գոչէին, այրուծին այսր անդր վազս առնէին և ախոյեանքն

յարձակէին, կապարճակիրքն աղեղանցն յուրային:

Եւ մինչդեռ զայսքան և զայսօրինակ մարտն գրգռէր՝ ահա յանկարծակի Հասանէր քաջն մեր Աշոտ. և միախուռն յանդուգն յարձակմամբ դիմեցին ի [224] վերայ այլագեացն, և ի գիմի Հարեալ միմեանց՝ այր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր: Ջաչս ի վեր ամբարձեալ իշխանն Աշոտ՝ ետես զմի ոմն Հարեալ ի զօրաց իւրոց. գոչեաց առիւծաբար, յարձակեցաւ ի վերայ ընտիր այրուծիոյն, և զաջ թեւն բեկեալ՝ զճախոյ կողմամբն արկանէր, և սրոյ ճարակ զամենեսեան տային, խիզախելով իբրև զքաջ նահատակս. իբրև զարծուիս կանչելով. իբրև զկորիւն առիւծուց ի վերայ որսոյ Հասեալ բեկանէին: Եւ առ յոյժ յանդուգն յարձակմանն բազում այն լինէր, զոր ձիովքն ընթաղեալ դիաթաւալ կացուցանէին, քան զոր սրովն սատակէին: Եւ ոչ ոք գտանէր ամենեւին ի կողմանէ թշնամեացն որ կարէր կալ ընդդէմ նոցա, և ոչ մի ոք. այլ մնացեալքն ի սրոյն փախստական անկանէին յամուրս մայրեացն: Եւ կէսքն Հասանէին մինչ ի շահաստան Բաղէշ^x, թողեալ անդէն զբուն բանակն: Իսկ իշխանքն զհետ մտեալ փախստէիցն անկելոցն յամուրսն՝ ածեն մերձ ի պաշարումն զքաղաքն և զամրոցն, մինչ ելեալ արտաքս տիկինն ի հետիոտս լի հառաչանօք՝ [225] բաւական Համարել զգործ նահատակութեանն, զոր ետ Աստուած ի ձեռս Աշոտոյ. և Համոզեալ ի միջի նոցա յուղարկել զնոսա, զի էր քոյր Բագարատայ: Եւ նոցա ի գլուխ Հանեալ զգործ պատերազմին՝ դառնան զօրքն Հայոց մեծաւ յաղթութեամբ, և յաւարի առնուին^x զբանակետդն, դիակապուտ առնէին, ժողովէին աւար բազում, և կուտէին արծաթ և ոսկի յոյժ և զգէնս պատենազարդս, զզարդս և զգէնս արի արանց և զընտիրս երիվարաց և զզարդս նոցա. և դառնային մեծաւ ուրախութեամբ և անտրտում խնդութեամբ յիւրաքանչիւր տեղիս:

Յայնժամ իբրև ետես անօրէն զօրավարն Մուսէ, թէ ոչ ելին ի գլուխ խորհուրդ չարին յօժարութեանն, և հարան ի հարուածս մեծամեծս զօրք նորա՝ փութացաւ արձակել գուծ-

[222] x) Ա (1/3)՝ որ միմեանս: xx) Այլ օր.՝ տեառնական:

[223] x) Այլ օր.՝ Ապուհունի:

[224] x) Ա (2/10-11v)՝ ի շահաստան բաղաղէշ:

[225] x) Այլ օր.՝ առնեն:

կան յարքունիս, ծանուցանելով արքայի զոր ինչ գործեաց Աշոտ իշխանն Վասպուրական:

Դարձեալ պիտոյ է մեզ դառնալ առ ի վերագոյնսն, որ եաթ քան պատերազմն Աղձնեաց հղեալ են հանգամանք գործոց ի գորացն Տաճկաց, և թէ ո՞րպէ[226]էս եկաց ընդդէմ հոցոս իշխոսն Աշոտ և վանհաց զնոսա սրով սուսերի: Բանն ցմեռք ցոնց տոնէ. և ոչ վայելուչ է լուծեամբ և մոռաց-
կոս մոռ անփոյթ տոնել զայնքան մեծիւ յաղթութեամբ, որ գործեցաւ ի ձեռն գորացն Վասպուրական ազատանոյն:

Ի ցոռեայի Ապուսէթի յԱսորիս, և Մուսէի հաւատալ զվե-
րափոցութիւն հարկոց արքունի, և ընդդէմ եկեալ յարքու-
նուստ հաղորդեալ ոմն հարկաց, Մովսիս կոչեցեալ ամի-
րայ Ալայ՝ տնու: Զիտ յղէ Ապուսէթ ելանել յերկիրն Վաս-
պուրականն և թեզէն մնալ զօրօք բազմօք, մինչև զբովան-
գալ գհարփ և գհառ արքունի յամենայն կողմանցն Հայոց
առ նոս բերցնի յիւրաքանչիւր սահմանաց: Եկն եմուտ ի գա-
ւառն Աղբաղ, և թողաւսն սփռէր ընդ կողմանս կողմանս
յերկիրն Վառդգութեան, Գերփէր, աւերէր, յափշտակէր, կա-
պուտ կողոպտու գործէր բնից և ստացուածոց. յափշտա-
կէին գայլ և գկին և ցտառեգութիւն նոցա: Աւերէր սաղա-
ստակ և ի կողմն Անձուտցեաց [227] տէրութեանն, և անտի
ևս տոնուին տար ի պատճառս ոռհկաց պիտոյից այրու-
ծիոյն:

Զից առ նա իշխանն ի ձեռն հրովարտակի զայս ինչ-
«Ոյեր դու յաշխարհս Հայոց հրամանաւ արքունի՝ առնուլ
գհարկս արքունի. մի թէ և հրաման ունիս յարքունուստ,
գերել՝ գերփել յաւեր դարձուցանել զաշխարհս ամեր: Բայց
մեք քանզի ոչ երբէք տոռնգանեցաք հրամանի՝ թաղա-
ւորին և ոչ խափանիչ գտաք հարկաց արքունի. իբրև գա-

պտամբս և զանհնազանդս^{xxx} և զստահակս ի ծառայութենէ
տէրանց՝ արդ դու յարուցեալ գնասցես ի մի քաղաքացդ
Հայոց, որպէս օրէն է աշխարհակալաց. և մեք տացուք քեզ
զհասս հարկացն և հաճեսցուք զմիտս քո, և մի յանխնայ
ասպատակելով յաւեր դարձուցանես^{xxxx} գերկիր իմ»:

Նորա արհամարհեալ զառաքեցելովք, չվարկանելով ար-
ժանի պատասխանոյ, և նովին օրինակաւ սկսաւ շրջել ընդ
բոլոր աշխարհս Վասպուրական: Եւ հասեալ ի գեօղն Ար-
ճուճս^o մնայր անդէն, և դիտակս թողոյր ի վերայ բլրոցն
[228]^{xxxxx} բարձրաւանդակաց:

Բարկացաւ յոյժ իշխանն ընդ արհամարհանսն, և յոյժ
զայրացեալ մեծաւ ցասմամբ՝ առնուլ զբազմութիւն ազա-
տագունդ զօրաց ըստ տոհմս ազգաց իւրաքանչիւր զօրօք. և
եհաս ի վերայ նորա վառեալ զինու սպառազէն երիվարաց
ընտիր հեծելովք այրուծիոյ: Եւ դէտն ազդ արարեալ զօ-
րացն այլազգեաց՝ վառեն և նոքա ընդդէմ նոցա ի պատե-
րազմ, և ի դիմի հարեալ միմեանց և հատանէին յերիս ա-
ռաջս^{*}: Զգունդն առաջին տուեալ լինէր ի ձեռս Գուրգինայ
և Վահանայ Հաւնունոյ, որ և նիզակակից նմա էր: Եւ
զգունդն երկրորդ ի ձեռս Գուրգինայ Ապուպելճի^o, և նիզա-
կակից էր նորա Վահան Արծրունի: Եւ գունդն երրորդ ի
ձեռս իշխանին, որ և յարդարիչ պատերազմին: Եւ յարձա-
կեալ քաջութեամբ և արիական ճայնարկութեամբ՝ դիմէր ի
վերայ թշնամեացն. ընդ առաւօտանալն սկսեալ՝ ի ժամս բո-
վանդակ յաղթութիւն սատարեաց^{xx} և ի փախուստ դարձոյց
զբազմութիւն զօրացն Ովայի. սպանաւ ի խռան^{xxx} անդ [229]
և եղբայր Ովային և հեղմունք արեանց եղեն անհնարինք:
Քաջապէս մարտուցեալ Գուրգէն եղբայր իշխանին և Վա-
հան Հաւնունի՝ առին անուն յաղթութեան, անցուցանելով
ընդ սուր զկողմն թշնամեացն. և զբոլոր ովիտն յնուն դիա-
կամբք կոտորելոցն. և քամուածք ջրոյն որ ի ծործորացն ի

[226] x) Ա. (1₈₈)՝ Բայլ անուն (ձեռագրում ալս անունը գրվում մերթ Բայլ ձեռով մերթ էլ՝ Ովայ)

[227] y) Բայլ որ չիք գերել x) Բայլ որ ի հրամանէ xxx) Բայլ որ գտնահաղանս xxxi) Բայլ որ դարձուցանէր xxxxx) Բայլ որ բլրոցն տոնեցուն:

[228] Այլ օր՝ յերիս առաջս հատանէին: xx) Ա. (1₈₈)՝ սատարեաց, ուղղ՝ կատարեաց (Նախն. 218): xxx) Ա. (1₉) ի հոռն:

[229] x) II (113)՝ Թերեւս դարձեալ:

վայր գեղուհին՝ յարիւն դառնային ի բազմութենէ սպանելոցն. և ինքն Ուլայ գերծեալ սակաւ ոմամբք գնաց փախստական ընդ կողմն Բերկրոյ: Իսկ ի զօրացն Հայոց զսակաւս յաննշանից ոմանց սպանին, և զտէր Գուրգէն վիրաւորեցին:

Եւ բարձեալ՝ զօրքն Հայոց դիակապուտ արարեալ զգարդ և զգէնս զարի արանց և զքաջ երիվարաց, առեալ աւար բազում՝ գնան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յաղթութեամբ: Եւ վասն այսր իրաց նենգութեամբ և չարակնութեամբ առլցեալ, մանաւանդ յերկիւղէ՝ կարի յոյժ գրգռեցաւ պատերազմ սաստիկ ի ձեռն Վասակայ Արծրունոյ⁷. զի էր նորա գանձ բազում ի կարաս թաքուցեալ ի գետնափոր տան, ի ներքոյ դր[230]ացն ապարանից տան իւրոյ, և յերկիւղ կասկածանաց եղեալ, թէ իցէ ընդելուզեալ Տաճկաց՝ գտեալ զպահեստ գանձին ծախիցեն զգորութիւն նորա: Եւ ի հասանելն նորա առ Թագաւորն՝ ունէր ևս ընդ ինքեան թուղթս լի ամբաստանութեամբ զնախարարացն որ բնակեալ էին ի Հայս, և բազում վնասս ի գործս արքունի կուտէին ի վերայ իշխանին Աշոտի. և քմազարդ բանիւք գրգռեն զԹագաւորն ի վերայ իշխանին ի չարիս: Նոյնպէս և բնակիչք Աղձնեաց անհանդուրժելիք լեալք անցիցն անցելոց, և առ զայսոսիկ յամբաստանելն՝ և կանայք կոտորելոցն հանդերձ խառնիճաղանձ ամբոխիւն լրբենի դիմօք, հոլանեալք և ի բաց ընկեցեալ զձև կանացի բնութեան, որպէս օրէն է նոցա, մանաւանդ տաճկական ազանց, և ի հետիոտս դիմեալք ի դուռն արքունի հասանէին: Դարձեալ բողոք հարեալ, ձեռն զօձիւք արկեալ և զհերս խզեալ, զդէմս կեղեքեալ և ձայնս առեալ կական ողբօք արտասուալից հառաչ[231]անօք, վայ ի բերան առեալ և խիղր՝ «վնասս և զբեկումն հարկաց արքունի և զկոտորումն զօրաց քոց Աշոտ գործեաց, և նա է պատճառ ամենայն ապստամբութեան Հայոց» ի քումմէ թագաւորութենէդ, ասեն, ո՛վ քաջդ և հաւասար աստուածայնոց կարո-

[231] Այլ օր.՝ պատճառ ապստամբութեան ամենայն Հայոց: xx) Այլ օր.՝ օցտելոցն: xxx) Այլ օր.՝ ի դրան արքայի:

ղութեան ինքնակալ, և ընդհանուր իշխեցօղ կենաց և մահու: Եւ լցաւ ասացեալն ի Սոփոնիայ մարգարէէն, թէ «եղիցի յաւուր յայնմիկ ձայն ի դրանէ օցոտելոցն»^{xx} և գոյժ յերկրորդ դրանէն և բեկումն ի վերայ բլրոց: Ողբացէք, բնակիչք կոտորելոցդ, զի նմանեցան ամենայն ժողովուրդք Քանանացւոց, և սատակեցան ամենեքին, որ հպարտացեալ էին արծաթով»⁸:

Իսկ իբրեւ լուաւ Թագաւորն զայս գոյժ աղաղակի հասեալ ի դուռն արքայի^{xxx} մրմռեալ իբրեւ զառիւծ և իբրեւ զարջ տարակուսեալ՝ վառեալ լինէր իբրեւ զբոց հնոցի, իբրեւ զալիս ծովու դիզեալ կուտամբ փրփրեալ ծիրանագոյն արիւնանման, ուժգին գոչելով անդնդաքակ յուզմամբ, իբրեւ զհեղեատ յորդահոս ի ճայթ[232]մանէ կարկտահոս ամպոց, հրախառն տոչորմամբ եռացեալ շուրջ զսրտիւն արիւնն՝ մաղձախառն բերմամբ յապուշ զմիտսն կրթեալ՝ կայր ի մէջ տարակուսի, խնդրէր գտանել զելն իրացն եկելոցն առ նա գուժկանացն^x, և կուտէր խումբս սինկղիտոսաց զամենայն իմաստունս Ասորոց և Բաբելացւոց տեսանել վասն գործոյս այսորիկ:

Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ էր կացեալ յաթոռ Հայրապետութեան տէր Յոհաննէս կաթողիկոս Հայոց: Եւ յաւէտ հրաշիւք յօրինէր զկարգս սրբոյ եկեղեցւոյ ուղղափառ առաքելական հաւատոց ի տէր Յիսուս Քրիստոս. դնէր ուխտս ընդ իշխանս աշխարհիս Հայոց՝ գնալ ըստ արժանի հաւատոցն Քրիստոսի, զի վկայեսցեն ըստ անուանն քրիստոնէութեանն և գործքն: Այլ նոքա թէպէտ և յանձն առնուին և մտադիւրութեամբ լսէին նմա՝ սակայն ոչ մեկնեալ լինէին ի ժանդագործ պղծութենէն զազրալից սողոմական ախտիցն, և ըստ մեղաց տանն Արշակունեաց առաջին Թագաւորացն մեղոց հետազօտեալ լինէին[233], գնային ոտնխեթի^x, գայթ ի

[232] x) Ա (1/10)՝ գուշականացն:

[233] x) Այլ օր.՝ ի խեթի: xx) Ա (1/1)՝ յասելն, «իշխանքն սողոմեցոց: xxx) Այլ օր.՝ զայս ասելով: xxxx) Յայլ օր.՝ չիք՝ սպառնալօք:

գայթն և աղտեղասէրս, մինչև զանբարկանալին Աստուած ի բարկութիւն ածել, ի սատակումն անձանց և ի կործանումն աշխարհի և յաւեր ժառանգութեան տանց Հայրենի բնակութեանց. քանզի գրեալ է, «Թագաւոր արդար կանգնէ զաշխարհ, կործանումն է աշխարհի թագաւոր անօրէն»⁹: Եւ յորդորականիւ հրաժարեցուցանէր զնոսա ի բաց կալ յապիրատ և ի վնասակար գործոցն զոր գործէին, և սաստիկ կսկծեցուցանէր զնոսա բանիւք, ունելով իւր վկայ զԵսայի մարգարէ՝ յասելն, «լուարուք, իշխանք Սողոմայեցւոց»^{xx}, ունկն դիք օրինացն Աստուծոյ, ժողովուրդ Գոմորացւոց»¹⁰. զայս ասէր^{xxx}, ոչ զի սողոմայեցիք էին, այլ զի ընդ նոյն մեղս սողոմական պղծութեանն զառածեալ լինէին՝ սողոմայեցիս կոչէ: Որպէս և Եզեկիէլ մարգարէ ասէ, «Հայր քո քանանացի էր և մայր քո քետացի»¹¹: Դարձեալ ի նոյն յարեալ՝ և այլ հոգաբարձութեան աշխարհի խնամ տանէր, ի մեղադրանս մատուցեալ մարգարէիւն հանդերձ սպառնալեօք^{xxxx}, «իշխանք ձեր ապստամբք, ասէ[234], գողակիցք են գողոց, սիրեն զկաշառս, վրիժապարտք են: Որքոց իրաւունս ոչ առնեն, և դատաստանի այրեաց ունկն ոչ դնեն»¹²: Դարձեալ ասէ, «Թագաւոր արդար թագաւորեսցէ, և իշխանք իրաւամբք իշխեսցեն»¹³. և դարձեալ՝ թէ «դատաստանս արդա՛ր դատեցարուք, և ողորմութիւն և իրաւունս արարէք. քանզի առ ձեզ են բանք իմ, ո՛վ բռնաւորք»¹⁴, ասէ Սողոմոն. զի առ զօրաւորսն զօրաւոր դատաստան առաքէ Աստուած, իսկ խառնաղանձն^x ներելի ողորմութեան է: Զայս և առաւել քան զսոյն խրատէր և ուսուցանէր սուրբ Հայրապետն և քաջ հովիւն տէր Յոհաննէս կաթողիկոս Հայոց մեծաց: Բայց նոքա ոչ վերականգնալ յօրէնս Տեառն, այլ ստացան իւրեանց անունկնդիր լսարանս, զչարագոյնն իժի և զանբժշկականն քարբի, արբեցան գինով յիմարութեանն. ստացան աչս, ո-

[234] x) Այլ օր.՝ խառնիճաղանձն:

րովք ոչ տեսանիցեն, և ականջս, որովք ոչ լուիցեն. մինչև եկին Հասին ի վերայ մեր մեծամեծ չարիքս այսոքիկ և անկանգնելի գլորումնս, զոր յառաջ խաղացուցանելով զբանն՝ ցուցից [235] յիւրում^x կարգի, մինչև կատարեցաւ ասացեալն ի ձեռն Եսայեայ մարգարէի, «լսելով լուիջիք և մի՛ իմասջիք, տեսանելով տեսջիք և մի՛ գիտաջիք. զի թանձրացաւ սիրտ ժողովրդեանս այսորիկ, (ասա ի բուն) մինչև աւերեսցին քաղաքք ի բնակչաց, և տուն առ ի չգոյէ մարդկան. և դարձեալ ի գերութիւն մատնեսցի ժողովուրդ իմ, վասն ոչ ճանաչելոյ նոցա զՏէր. և բազում եղեն դիակունք նոցա վասն սովոյ հացի և ծարաւոյ ջրոյ»¹⁵:

Արդ ի գալ միւսոյ ամին որ յորեւեանք Զ և ոլլմպիատք ՀԲ, ընտիքտիոնք Ի, որ է ըստ Հայերէն թուականութեանն ամբ Յ¹⁶ աներկբայ խորհուրդ ի մէջ առեալ թագաւորն սինկղիտոսօքն հանդերձ և ամենայն մեծամեծօքն Բաբելացւոց, զի զիշխանս աշխարհին Հայոց ի բաց բարձցէ յիւրաքանչիւր տէրութենէ, զի մեր լիցի ժառանգութիւն նոցա. և նախ ձեռս արկցէ յԱշոտ և ի տուն նորա և ի Բագարատ և ի տուն նորա, զի ասեն, թէ նոքա ի միջոյ բառնայցեն՝ ոչ ոք կարասցէ կալ ի կայի իւրում ունել զդէմ մեր:

[236] Նոյնժամայն զօր գումարեալ, գունդ կազմեալ յընտիր ընտիր հեծելոց արանց զօրաւորաց, զօրօք և զօրագլխօք, և տայ ի ձեռս Յովսեփու ումեմն որդւոյ Ապուսէթի^{x17}, և նմա յանձն առնէ զաշխարհն, փոխանակ հօր իւրոյ Ապուսէթի. զի մեռաւ նա ի ճանապարհի, ի կողմանս Ասորոց, յեւլանել նորա ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ չարչարել զսոսա որպէս խորհեցանն. և ասէ, «եթէ աջողեսցին քեզ խորհուրդ մեր, զոր խորհեցաք ի վերայ Հայոց և իշխանաց նոցա, և ըստ ախորժակաց մերոց ի գլուխ ելանիցեն, որ ինչ կամք յօժարութեանց մերոց ըղձանայցեն, և կարիցես զիշխանս Հա-

[235] x) Ա (1/1)՝ յորում կարգի:

[236] x) Այլ օր.՝ Յովսեփու որդւո ումեմն Ապուսէթի: xx) Այլ օր. չիք՝ զայն: xxx) Այլ օր. չիք ել: xxxx) Այլ օր.՝ յայդուիկ:

յոց կապանօք առ մեզ հասուցանել, մանաւանդ զիշխանն Վասպուրական զԱշոտ՝ քեզ և զաւակի քում տաց զերկիրն զայն^{xx} ի ժառանգութիւն: Արդ փութա՛, պնդեա՛, ե՛լ^{xxx} զհետ նոցա, և մի ինչ յայդոսիկ^{xxxx} յերկուանայցես, թուլագոյն կալով մնալով յիրիդ յայդմիկ»:

Յայնժամ մեկնեալ ի նմանէ զօրավարն, լցեալ խորհրդովք չարին հնարագիտութեամբ՝ [237] եկն եմուտ ընդ կողմն Ատրպատական յԱղբազ գաւառ յերկիրն Վասպուրական, և բանակեցաւ ի յԱղամակերտ ոստանին Արծրունեաց, և անդէն սկսաւ ասպատակս սփռել, աւար առնել, կուտել առ ինքն զկապուտ աշխարհին յոյժ սաստկութեամբ: Կոչէր առ ինքն զիշխանն դիմօք սիրոյ խաղաղութեան, պատճառ հարկաց արքունի. բայց ազդ լինէր իշխանին ի նոյն գնդէն Տաճկաց՝ մի տեսանել զերեսս նորա, ծանուցանելով նմա՝ զոր ինչ խորհեալ էր վասն նորա և վասն աշխարհին նորա¹⁸:

Եւ իշխանն վառեալ զինքն բազում պատրաստութեամբ զինու և զօրօք ազատակոյտ գնդաւ իւրով, և ամենայն բնակ տերամբք իւրոյ իշխանութեանն, և խոյս առեալ չրջէր զկողմամբքն Մարդոստանի և Ձորոյ հասկոյ¹⁹, և դեսպանս առ զօրավարն արձակէր: Գրէ հրովարտակ մի զայս օրինակ.

«Թագաւորաց աշխարհակալաց օրէնք են՝ մեծաւ հոգաբարձութեամբ խնամ տանել վասն շինութեան աշխարհի և թեթևացուցանել զլուծ բռնութեան ծանրակի բեռանց, թուլացուցան[238]ելով զսաստկութիւն հարկապահանջ խոշտանգանաց, զի մի սպառ սպուռ տապալիցի զօրութիւն շինուածոյ աշխարհի, ի բաց ընկենլով զծառայական պաշտօնատրութիւն կողմնակալաց, և քաղաքային անհաւատարիմ^{x20} կամարարողաց, և հարկաց բերման և զօրաց. զի երկիր ի շինութեան լինելով և ի խաղաղութեան՝ և հարկք արքունի կանգուն երթիցեն: Ձոր և մեք ակն ունիմք և քեզ զսոյն զայս կամել, և տեսանելով մեր զխնամարկութիւն բարի կամաց քոց ի վերայ աշխարհի, և զսէր երախտեաց որ առ մեզ՝ յօժարագոյնս եղիցուք և մեք մտերմութեամբ ծառայել և

փութով մեծաւ կատարել զհրամայեալսն ի քէն»։ Բազում և այլ բանս ախորժականս և դիւրընկալս ըստ այսոցիկ կարգէր ի թղթի իւրում։ Նա և մայր իշխանին Աշոտի, քոյր Սահակայ և Բագարատայ իշխանին Տարօնոյ, որ էր կին իմաստուն ի բանս և յիրս և յոյժ խոհեմագոյն միանգամայն և աստուածասէր՝ երթեալ ընծայիւք բազմօք յանդիման լինէր Յովսէփայն և խնդրէր զհաշտութիւն[239] և զխաղաղութիւն հաստատել առ որդիսն իւր և առ բոլոր աշխարհն Վասպուրական։ Եւ նորա ընկալեալ զպարգեն՝ կատարէր զխնդիրն։ Եւ առնու պատանդս արս անուանիս և պատուականս, և զմայրն Աշոտի դարձուցանէ մեծաւ պատուով. և ինքն անցանելով խաղաղութեամբ ընդ աշխարհն Վասպուրական սակաւատոյժ վնասիւք՝ զպատանդսն ընդ իւր առեալ տանի։ Եւ անցանելով ընդ գաւառն Բզնունական գայ մտանէ ի Խլաթ. քանզի կամէր անսալ ժամու դիպողագունի, զի որսայցեն նենգութեամբ խաբել։

Իբրեւ եհաս ամիրայն ի Խլաթ՝ եմուտ բանակեցաւ յամրոցին որ ի քաղաքին։ Արձակէ առ Բագարատ կոչողս պատճենիւք հանդերձ, զի եկեսցէ առ նա առանց պատճառանաց և երկիւղի։ Գրեալ ի թղթի անդ՝ ի ձեռն նորա հաւատալ աշխարհիս^x Հայաստանեայց, զի ինքն երթիցէ յարքունիս, կեղծոտելով զսաստկութիւն ձմեռնային ժամանակին ի վերայ եղելոյ և զխստութիւն հիւսիսային օդոյն սառնամանեաց, անընդ[240]ել զինքն այնոցիկ վարկանելով։

Իսկ իշխանն Բագարատ, քանզի ոչինչ ունէր զկարծիս դրժանաց^x առ Թագաւորն և առ զօրս նորա՝ ել գնաց անխիղճ համարձակութեամբ, տիրասէր խորհրդովք, կատարել զսպաս զինուորութեան, ըստ աստուածեղէն պատուիրանին և ըստ Թագաւորական հրամանին, զհետ եկելոյ^{xx} կոչնականացն, ոչինչ իմացեալ զպատրանս խաբեութեան նորա, որով վրիպեացն։ Բարձեալ ևս ընդ իւր զսուրբ կտակարանս աստուածաշունչ գրոց բազմութեամբ պաշտօնէից քահանայական դասուց։ Եւ նորա ըմբռնեալ զնա և զամենայն ազ-

[238] x) Ա (1/10)՝ անհամատար. I (130), II (117)՝ գուցէ՝ անհաւատարիմ։

[239] x) Այլ օր.՝ աշխարհս։

[240] x) Այլ օր.՝ դժբանաց։ xx) Այլ օր.՝ զհետ եկեալ։ xxx) Այլ օր.՝ կապեալ զնա։

գատողման նորա ի տանէ Բագրատունեաց և կապեալ^{xxx} երկաթեղէն կապանօք՝ խաղացոյց ի Սամառայ: Եւ ինքն եկն ձմերել ի Մուշ քաղաքին Տարօնոյ, ունելով ընդ իւր զպատանդան, և Վասպուրականի ի նախարարութենէն Արծրունեաց և յազատաց նորա: Եւ զքնակիչս աշխարհին վարեաց ի գերութիւն, վաճառակուր առնել ի կողմանս Ասորոց և յամենայն սահմանս տէրութեանն Տաճկաց. և զկէս [241] գերւոյն ընդ իւրեանց ունելով ի քաղաքն, լինել իւրեանց ջրկիրս և փայտակոտորս. և չարչարէին զնոսա ի գործս խիստ սաստկասառոյց ձմերանն դառնութեան. և զերծեալքն փախստեայ անկանէին ի կողմանս կողմանս աշխարհաց, յաւեր դարձուցեալ զքնաւ աշխարհն, բայց ի լեռնայնոցն՝ որ յամուրս իւրեանց մնային ի լերինն խոյթ անուանեալ:

(Ե)

ՎԱՍՆ ՄԱՀՈՒԱՆՆ ՅՈՎՍԵՓՈՒ Ի ԼԵՌՆԱՅՆՈՑՆ ԽՈՒԹԱՅ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆՈՑԱ:

Իբրեւ ձմեռն ընդմիջեցաւ և օդն խստացեալ թանձրացաւ միգախառն մրրկալից, և թանձրութիւն ձեանն հարթայատակ դիգաւ շուրջ գատորոտով լերինն, յորում տեղւոջ քաղաքն Տարունոյ շինեալ էր, ուր բնակեալ բայանայր զօրավարն Տաճկաց, զօրհասական արջոյն^x բերելով նմանութիւն, որ յաւուրս ձմերայնոյ արմատովք պարենաւորեալ՝ ի մէջ կենաց և մահու անցեալ որջանան ի բոյնս իւրեանց: Իսկ ի շնչել հարաւային օդոյն, եռացուցանելով երկրի ի վեր զջերմային զօրութիւնն, զուարթացուցան[242]ելով անդնդական բերմամբն զընդարմացեալ արմատս և զբոյսս ի հիւսիսային սառնամանեաց օդոյն շնչելոյ, և բայացեալքն եթէ գազանք և եթէ թռչունք, յորժամ զգան զջերմութիւն օդոյն ի հասարակել տունջեան և գիշերոյ՝ ի գարնանային եղանակի ելեալք յիւրաքանչիւր կայենից. և բազում այն են որ ի նմին

իսկ սատակին. և կէսքն դիւրմբռնելի որսորդաց լինին. և ապրեալքն սաստիկս հասուցանեն վտանգս^x ուր և դիպիցին, եթէ մարդկան և եթէ այլոց ինչ կենդանեաց: Սոյնպէս և այլն այն Յովսէփ զօրավարն Տաճկաց մնայր անցանել ձմերանն, զի ելցէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց սրով և գերութեամբ և մեծամեծ հարուածովք և զմեծամեծս աշխարհիս խաղացուցանէ ի գերութիւն և կացուցէ ի վերայ աշխարհիս գործավարս, որ ըստ իւրեանց հրամանի զկարգս աշխարհիս յօրինեսցեն^{xx}, և իւրեանք հանդերձ ընտանեօք իւրեանց նստցին յամուրս Հայոց:

Յայնժամ բնակիչք լերինն իբրեւ տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գեր[243]ութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն փարշմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին՝ հասին միաբան բազմութիւնն մեկնակազէնքն^x խուժայ ի հնարս արուեստգիտութեանն իւրեանց, զոր ի պէտս օժանդակութեան ձմերայնոյ հնարաւորեալ^{xx} էին: Եւ բարձեալ աշտեայս հանապազակիրս ի պատրաստութիւն գազանացն որ ի մայրիսն որջանան, կամ թշնամեաց ի վերայ հասելոց, և եկեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեն զնա, և զզօրսն մատնեն ի սատակումն սրոյ, և զպատանդսն Վասպուրականի հանեն յարգելանէն. և գերեացն ընդարձակեն, զկապուտ նոցա բաժանեն յինքեանս:

Բայց ինքն կարծեցեալ մարդպանն փախստեայ անկանի ի բարձրաբերձ եկեղեցին, որ յանուէն Փրկչին մերոյ շինեալ էր յիշխանէն Բագարատայ, ի ծախս մեծամեծ գանձուց իբրեւ Յ հազարաց: Եւ անդ ի միջոց գմբեթիւն^{xxx} զօղեալ սալարեալ սարսուլից դողմամբ գետեղեալ լինէր: Եւ մեկնակազէնքն պատեցին շուրջ զեկեղեցեաւն, և ելեալ առ նա ոմանց [244] ընդ փորուած գմբեթին՝ և եհար մի ոմն աշտէիւն ընդ միջոց թիկանցն, և ընդ անթովքն հանեալ ի ներքոյ թոքացն՝ փչեաց զոգին և թաղեցաւ զթաղումն իշոյ:

[241] x) Այլ օր.՝ արջոցն:

[242] x) Այլ օր.՝ վնասս: xx) Այլ օր.՝ զգործն յօրինեսցեն:

[243] x) Այլ օր.՝ բազմութեամբ մեկնակազէնքն: xx) Այլ օր.՝ հնարեալ:

xxx) Այլ օր.՝ և անտի միջոց գումբեթիւն:

[244] x) Այլ օր.՝ և կամ ո՞րպէս:

Եւ ես աչօք իմովք տեսի զայրն զայն, որ հարեալն էր զնա, և ի նմանէ ստուգեցի վասն նորա:

Եւ անդէն իսկ և իսկ փութացաւ, եհաս գոյժկան առ թագաւորն, եթէ սպանաւ զօրավարն քո և ապստամբեաց ի պետութենէ քումմէ աշխարհն Հայոց:

Աստանօր սակաւուք բացայայտեցից զորպիսութիւն բնակչաց լերինն. թէ զիս՝ իմ կամ ո՞րպիսի ոք են, և ո՞րպէս՝ հնարաւորեալ յապրուստ անձանց վճարեն զկարևոր պէտս իւրեանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանօք. և բնակութիւն նոցա ի խորաձորս և ի փապարս լերանց և ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լերանց: Եւ բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, և այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ [245] առնուլ զբոմբիւն ձայնին, իբրև ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերելով, և կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղագս հեռաբնակ լինելոյ և անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք: Եւ այնքան խրթնի անծանօթք պատահեն առ միմեանս, մինչև թարգմանաց անգամ կարօտանան. և զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ. և է զգեստ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, և օդ ոտիցն հնարաւորեն զձև կաւչկաց, ի մորթոց այծից կազմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն և զձմեռն. և են ստացեալ զէնս աշտեայս հանապազ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գազանացն որք ի լերինն բնակեն:

[246] Այլ և ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ զան միաբան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք: Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ լինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իբրև զանուրս չուանօք պարունակեալ

չուրջ զոտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իբրև ընդ ցամաք երկիր: Եւ են գազանաբարոյք, արիւնարբուք¹, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հարազատաց, նա և զանձանց ևս, և կոչին սոքա մեկնակազէնք սուրհանդակք, բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս և ընդ Տարօն: Եւ յաղագս խրթնի և անհետազօտելի խօսիցն և բարուցն կոչին խուժ, յորոց անուան և լեառնն խոյթ անուանի: Եւ գիտեն զսաղմոսսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին: Սոքա են գռեհէք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Աղբամեղեայ և Սանասարայ որդւոց Սենեքերիմ արքայի՝ թագաւորի Ասորեստանի և Նինուէի, յորոց [247] անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն. և են հիւրասէրք օտարընկալք, պատուադիրք:

ՎԱՍՆ ՈՐ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑԱԻ ԸՆԴ ՀԱՆՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀՍ ՀԱՅՈՑ.
ԵՒ ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԱՆԱՑՆ, ԱՆՀԱՒԱՆՔ ԵՒ
ԱՆՀՆԱԶԱԴՔ ՄԻՄԵԱՆՑ ԼԻՆԵԼՈՎ,
ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ԸՆԴ ՍՈՔՈՔ[×]:

(Ա)

Ոչինչ զանգիտեալ մեր մինչ ցայս վայր, պատմել զվրտանգս և զնեղութիւնս եկեալ հասեալ ի վերայ մեր ի թշնամեացն ճշմարտութեանն. զի թէպէտ նեղեալք և չարչարեալք լինեաք պէսպէս կտտանօք ի զօրացն իսմայէլական ազգացն տաճկական տէրութենէն՝ այլ սակաւագոյնք և առ փոքր ինչ ժամանակս, և բազում այն էր որ ի մէնջ հարեալ լինէին, քան թէ մեք հարկանէաք, քանզի դեռ միաբանք և միախորհուրդք և հաւասարք առ միմեանս բնակէին իշխանք Հայոց ազատագունդ բազմութեամբ և զօրաց նոցա, թէպէտ և ի ծածուկ ունէին գերկբայութիւն նենգութեանց: Իսկ իբրև սկսաւ սպրդել մտանել ի ներքս երկպառակութիւնն ի մէջ միաբանութեանն, հեռացաւ մեկնեցաւ զնայ շնորհ աստուածատուր զօրութեանն. և խորհուրդք խորհրդականացս յոչինչ համարեալ լինէին ի գործս մարտից և յայլ կարգս հոգաբարձութեան աշխարհիս. և զոր օրինակ ոք զբոլոր անդամս մարմնոյ յօշիցէ ի մասունս մասունս՝ և ոչ երևի տեսակ կենդանի մարդոյն, որպէս է գոյացութիւն խառնուածոյն. իսկ եթէ մի յանդամոցն կորիցէ՝ զպատահումն խեղութեան ընդունիցի, այլ ոչ ի բաց դարձցի կենդանի:

[247] [×] Առաջին սյունակի 6-րդ տողից սկսվում է Պատմութեան Գ գիրքը: Վերնագիրը, որ զբաղեցնում է սյունակի 6-11-րդ տողերը, ներկայացնում է Գ գրքի ընդհանուր բովանդակությունը, իսկ առաջին գլուխը առանձին վերնագիրը չունի, Ա և Բ գրքերի նմանությամբ:

[248] [×] Ա (Դ), I (137), II (122), III (194)՝ տակաւին. ուղղ.՝ տակաւ (Նախն. 262): ^{xx} Այլ օր.՝ զմիաբանութիւն:

Այսպէս տակաւին[×] ի բազումս քայքայեալ լինէր միաբանութիւն աշխարհիս, և իւրաքանչիւր ոք այր զընկերէ և զեղբօրէ իւրմէ ի չարիս խոկային: Եւ թուղթս և դեսպանս առ թագաւորն յղէին ծածուկս ի միմեանց. այլ և ընդ միմեանս արկանէին բանս քսութեան, և ոչ ոք մնայր գէթ երկու ի միասին. և յոյժ ուրախ առնէին զթշնամիսն ի քակել միաբանութեան^{xx} իրերաց: Եւ յոլով այն լինէր զոր ինչ գրէինն՝ զոր ոչ էր գործեալ Հայոց, և զամենայն վնասս և զգործս ապստամբութեանն ի վերայ Աշոտի կուտէին: Եւ առ սոսա ասացեալն ի Փրկչէն, «ամենայն [249] թագաւորութիւն բաժանեալ յանձըն^{xx} աւերի, և ամենայն քաղաք և տուն բաժանեալ յանձն ոչ կացցէ»¹: Ի դէպ ելանէ և հին առասպելն Ուլիանու² փիլիսոփայի, որ վասն առիւծուն և զուարակացն են բարաւնութիւնք. տեղեակ են այսմ ուսումնասէր անձինք:

Յայնժամ դարձեալ ի խորհուրդ եմուտ թագաւորն հանդերձ մեծամեծօքն իւրոյ տէրութեանն, տեսանել զանվրէպ և զանսխալ իմացումն կատարածի ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Եւ ի բազում և քաջ խորհրդոց զայս և եթ հաստատուն խորհուրդ ընտրեցին սինկղիստօքն, և ասեն ցթագաւորն. «զօր գումարեա, գունդ կազմեա, խաղացո երթալ մտանել յերկիրն Հայոց: Եւ յամենայն ազգաց որ ընդ ձեռամբ քո են՝ հաւաքեա առ քեզ զընտիրն այրութիւն, և անց յայնկոյս գետոյն: Եւ հասեալ ի վերայ Հայոց՝ նախ զԱշոտ վտարանդեալ այսր խաղացուցես, և այլքն ամենայն դիւրաւ մտցեն ի ներքոյ ձեռին քո, և աներկբայութեամբ փակես զամենայն ընդ լծով հնազանդ [250]ութեան քո: Եւ մի հարկաց ինչ կամ զօրաց կամ այլ ծառայութեան խափանիչ լինելոյ՝ կամ ի վնասս արքայի խառնելոյ փոյթ արասցուք պահանջել վրէժս^{xx}. այլ ստիպեսցուք զըմբռնեալսն՝ ի բաց կալ ի հաւատոց քրիստոնէութեանն. և պաշտեսցեն զօրէնս մերոյ պատգամաւորին և օրէնսդրին: Եւ ամենայն խորհուրդք մեր դիւ-

[249] [×] Այլ օր.՝ յանձն իւր:

[250] [×] Այլ օր.՝ լինիցի: ^{xx} Այլ օր.՝ վրէշսնր: ^{xxx} Այլ օր.՝ աշխարհի է և կամ ի վերայ միոյ ազգի:

րաւ կատարեսցին. և խոշտանգեսցես զնոսա զանիւ և բան-
տիւ և պէսպէս տանջանօք. սպառնալեօք և ողորանօք և ըն-
չից պատրանօք արկցուք զնոսա ի ներքոյ կամաց թագաւո-
րութեան մերոյ. և ի բաց բարձ զանուն քրիստոնէութեան ի
միջոյ նոցա»: Եւ յոյժ հաճոյ թուեցաւ խորհուրդս այս ա-
ռաջի թագաւորին, և մեծապէս ուրախ լինէր:

Յայսմ վայրի ոչ ի վերայ միոյ ազգի և ի վերայ միոյ աշ-
խարհի է^{xxx} լալումն ողբումն և կոծումն, այլ ի վերայ բոլոր
ազգաց և աշխարհաց Հայաստանեայց: Զոր յառաջ մատու-
ցեալ ասացից ըստ կարգի, թէպէտ և ոչ խնդամիտ յօժարու-
թեամբ՝ սակայն ա[251]կամայ և ի հարկէ ճառագրեցից զբա-
ցումն դրան աստուածասաստ բարկութեան ի վերայ մեր, ե-
կեալ հասեալ վրէժխնդրութեան պատիժք, վասն անօրէնու-
թեանց մերոց զոր գործէաք առ հասարակ ի փոքրկանց
մինչև ցմեծամեծս. որպէս և գրեալ է ի մարգարէութեանն Ե-
րեմիայի, «եթէ եբաց Տէր զգանձս իւր և եհան անտի զա-
նօթս բարկութեան»³, զոր ժողովեալ պահեալ և կնքեալ ու-
նէր յօր հատուցման վրիժուց՝ հատուցանել մեզ ըստ գործս
մեր^x, ի հարկանել զքարի զոտս մեր. եկեալ հասեալ աւուր
կորստեան մերձ առ դուրս մեր, զի ահա հասեալ է պատրաս-
տութեամբ Տէր^{xx} ի վերայ մեր, որպէս գրեաց Մովսէս⁴: Բայց
բացումն դրան քան զամենայն այս չար է որ յաներևոյթս է
բացեալ, դուռն կորստեան հոգոց՝ առաւել քան թէ մարմնոց,
վրիպել յանբիծ և յուղիղ յառաքելաբարոզ^{xxx} հաւատոցն ի
Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ: Զոր մարդկային կարողու-
թեան անհնար է փակել զբացումն դրանն ի կորուստ. բայց
միայն Աստուծոյ կարողի և յամենայնի խնամ[252]օղի կարո-
ղութիւնս այս է դիւրայարմար, որպէս և գրեալ է, թէ «փա-
կիցէ, և ոչ ոք իցէ որ բանայցէ, և բանայցէ, և ոչ ոք իցէ որ
փակիցէ»⁵:

Յայնժամ Հրովարտակս արարեալ, պնդադեսպանս արձա-

[251] x) Այլ օր.՝ ըստ գործոց մերոց: xx) Այլ օր.՝ հասեալ է Տէր պատ-
րաստութեամբ: xxx) Այլ օր.՝ յառաքելաբարոզ ուղիղ:

[252] x) Այլ օր.՝ առ զօրավարս:

կեալ ընդ ամենայն սահմանս իւրոյ տէրութեանն, ի հեռաբ-
նակ վայրս Ասորոց և Բաբելացւոց, Թուրքաստանի և Խու-
ժաստանի, Մարաց և Իլամացւոց, Եգիպտացւոց և մինչև ի
ներքին կողմն Տաճկաստանի և մերձ ի սահմանս Սակաստա-
նի՝ առ զօրս^x և զօրագլուխս, աշխարհակալս, գաւառապետս
քաղաքայինս, հազարապետս կողմնակալս մեծամեծս աշ-
խարհաց. ժամ տուեալ՝ փութով յանդիման լինել նմա ի թա-
գաւորաբնակ քաղաքն իւրեանց: Եւ ամենեցուն ըստ հրա-
մանի թագաւորին յիւրաքանչիւր կողմանց այրուծի գումա-
րեալ՝ հանդերձ այլովք սպառագէն յօրինուածովք անյապաղ
երագութեամբ գային ի ժամադրեալ կոչումն:

Եւ մտեալ զօրագլխացն առաջի թագաւորին՝ [253] խօսել
սկսաւ թագաւորն և ասէ. «Ի սկզբան թագաւորութեան նախ-
նեաց մերոց, յորժամ ետ Աստուած զաթոռ բազում թագաւո-
րաց ի ձեռս նոցա, և մինչ առ մեզ հասեալ՝ ոչ ոք զօրեաց
կալ ընդդէմ մեր, ոչ ի հեռաւոր աշխարհաց և ոչ ի մերձաւո-
րաց: Եւ ոչ ոք այսքան աղէտս տարակուսանս հասոյց ի վե-
րայ մեր և ի վերայ ազգի և զօրաց և զօրավարաց մերոց, որ-
չափ գործեաց Աշոտ իշխան Վասպուրական: Եւ արդ քաջա-
լերացարուք, լերո՛ւք արք. ելէք ի վերայ աշխարհին Հայոց
սովով և սրով և գերութեամբ. զիշխանս և զտեարս կողմ-
նակալս և զկուսակալս աշխարհին, զազատս և զազատորդիս
փութով առ մեզ հասուսջիք կապանօք, և դուք անդէն յաշ-
խարհին կալարուք ձեզ բնակութիւն, և ձեր լիցի երկիրն
այն ի ժառանգութիւն և որդւոց ձերոց: Բայց նախ զԱշոտ և
զտուն նորա ածիջք այսր, և մի՛ այլում ումեք փոյթ առ-
նիջիք յառաջ քան զնա ըմբռնել»:

Եւ իւրաքանչիւր զօրագլխացն եկելոց առ նա պար-
գ[254]ևս և պսակս մատուցանէր, գեօղս և աւանս^x կնքէր և
տայր. խնդրէր և զդիւան թուոյ զօրացն. քննեցին և գտին:
Տեղեկանայր և զայն ևս ըստ իւրաքանչիւր գնդից, զբա-

[254] x) Ուղղ.՝ զպարգևս և զպսակս մատուցանէր, զգեօղս և զաւանս
(Նախն. 381):

ջացն և զկորովացն պատերազմողաց ըստ իւրաքանչիւր անուանց, և զայն ևս, թէ քանի՛ սպառազէնք են, և կամ քանի՛ այնոքիկ, որք վահանաւորք հետեակաց են, և կամ քանի՛ նիզակաւորք, և կամ ո՛րչափ թիւք աղեղնաւորացն են, և կամ քանի՛ պարագլուխք իցեն զօրուն, և կամ քանի՛ սաղարք միայնամարտիկք ախոյեանք իցեն, և կամ քանի՛ ըմբշամարտիկք, և կամ թէ քանի՛ գունդքսաղարք իցեն, և քանի՛ սաղարք սուրհանդակաց իցեն: Խնդրէ և տեղեկութիւն թէ քանի՛ դրօշք են, և կամ քանի՛ նշանք, և կամ ի քանի՛ առաջս զօրքն բաժանիցին, և կամ քանի՛ փողք գոչիցեն, և կամ քանի՛ թմբուկք դափիցեն:

Եւ իբրեւ ստուգեաց և տեղեկացաւ զամենայն՝ եգիտ բազմագոյն քան զամենեսեան զկապարճաւորս և զկորովիս աղեղնաւորացն ե[255]լեմացւոց և Արաբացւոց, աջողակք յերկոցունց ձեռաց, որք ոչ վրիպէին ի մագոյ, որպէս և յայնժամ յիսրայէլի էին արք զօրաւորք, գունդք տանն Եփրեմի և Բենիամինի⁶: Եւ զօրագլուխ կացուցանէ նոցա զայր մի Բուղայ անուն, ազգաւ Թուրք. և հրաման պատուիրանի տայր յանդիման բազմութեանն, զի խրատու նորա լուիցեն, և հրամանի նորա անսայցեն: Սա էր իշխան հրամանատար ամենայն տէրութեանն Տաճկաց, և ոչ ոք ամենեւին իշխէր ելանել արտաքոյ կամաց ձեռին նորա ի մեծամեծաց մինչև ի փոքունս. այլ և ինքն թագաւորն հրամանի նորա անսայր: Որ զապիրատ և զլի հնարիւք սատանայական իմաստից, չարահնար խորհրդոց բուռն հարեալ՝ մեծամեծս փքայր փռնքտալով, և վիշապաձայն որոտալով ահ արկանել հեռաւորաց և մերձաւորաց:

Նոյնժամայն ելեալ մեկնեցաւ յերեսաց արքայի այրն այն Բուղայ. յորում որջացեալ բունեալ էր սատանայ զօրութեամբ իւրով: Որոյ յօժարութիւն կամաց [256] ախորժակաց իւրոց էր մարմին՝ և արիւն անմեղ մարդկան, առ ի յագումն

[256] Այլ օր.՝ ոչ այլ ինչ էր՝ քան թէ մարմին, ××) Այլ օր.՝ կատաղութեան գազանաբարոյ: ×××) Այլ օր.՝ և առած է: ××××) Այլ օր.՝ ի վերայ կերակրոյ:

անհնարին գազանաբարոյ կատաղութեանն^{××}:

Առ սա ինձ թուի սասցեալն մարգարէին Ամբակումայ. «տեսէք, արհամարհոտք, և զարմացարուք և եղծարուք, զի գործ մի գործեմ ես յաւուրս ձեր, գործ որում ոչ հաւատայցէք, թէ ոք պատմեցէ ձեզ: Զի ահա ես զարթուցանեմ ի վերայ ձեր զազգ դառն և զերագ, որ գնայ ընդ լայնութիւն երկրի, ժառանգել զխորանս որ ոչ իւր են, ահեղ և երևելի: Եւ դատաստան իւր յանձնէ եղիցի, և առած^{×××} յինքենէ ելցէ: Եւ վազեցեն առաւել քան զինձ երիվարք նոցա, և երագունք քան զգայլս Արաբացւոց: Եւ դիմեցեն երիվարք նոցա, դիմեցեն որպէս զարծուիս ի վերայ կերոյ^{×××}. կատարած ամբարշտաց հասցէ դարձելոց ընդդէմ նոցա. կուտեցէ գերի իբրեւ զաւագ, և ինքն թագաւոր փափկասցի, և բռնաւորք խաղալիկ նորա, և ինք ընդ ամենայն ամուրս խաղալով խաղասցէ»⁷:

(Բ)

[257] ՎԱՍՆ ՍՄԲԱՏԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՅ, ՄՈԿԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ:

Յայնմ ժամանակի Բուհայ եկն եմուտ ի Խլաթ քաղաք, ճանապարհ արարեալ ընդ կողմն Ապահունեաց. և հատեալ զգօրսն յերկուս առաջս, և հրաման տուեալ ելանել յերկիրն Վասպուրական, ողողել գերել գերփել զաշխարհն, աւերել և բնաջինջ առնել և մաշել ի սուր սուսերի. զբազմամարդի գեօղս և աւանս՝ առնել անմարդիս, և զմնացեալսն վարել ի գերութիւն, զկանայս հանդերձ մանկտով. և զիշխանն Աշոտ տալ տանել կապանօք առ թագաւորն, զի տացէ վրէժս անցիցն անցելոց ի նմանէ և ապստամբութեամբ ի պետութենէն Տաճկաց: Տուեալ լինէր այնուհետեւ զմասն ինչ զօրուն ի ձեռս զօրապետի ումեմն Ժիրաք¹ կոչեցելոյ, և յղէ գնա ընդ կողմն Ռշտունեաց. և զայլ բազմութիւն զօրացն առեալ ընդ իւր՝ երթայ ընդ սահմանս Ապահունեաց, իբրեւ զորսորդս ինչ առիւծուց կամ այլոց ինչ նոյնպիսեաց, շուրջ ձգեալ

զգառագիղն՝ ի մէջ [258] փակել զկորովին և զքաջ արանցն զիշխանն Աշոտ, ընդ ակամբ հայելով, թէ գուցէ ճողոպրեալ ելանիցէ ի ձեռաց մերոց, կամ ի գիշերամարտս յանկարծ հասանիցէ ի վերայ մեր մեծամեծ ոճիրս գործիցէ: Բայց քանզի ընդարձակ էր պահն Հողցայ՝ փութանակի եկն եհաս ժիրաք ի գաւառն Ռշտունեաց և զգօրսն առխթեալ՝ ի ձորն Առուանից, ի սահմանս Մոկաց. և անդ գտեալ զբնակիչսն Ռշտունեաց, թափառականս անկեալ յանողորմ և ի մարդախոշոշ շանցն գիշակերաց, յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորէին, և լնուին արեամբ զերկիրն: Եւ զկէսն գերի առեալ ածեն ընդ իւրեանս, և զչէսն և զաւանս և զագարակս հրձիգ արարեալ՝ անապատ կացուցանեն ի մարդոյ և յանասնոյ: Այլ և զոամիկ Նորագեղջ աւանին Ռշտունեաց² առեալ ածեն ի տեղի վաճառուն ոստանին Ռշտունեաց, արկեալ տոռունս ի պարանոցն հանեն ընդ սուր. և անտի գնացեալ ի ձորն Ածանայ³ [259] ի խնդիր փախստէիցն և հասեալ ի յետոյ կողմանցն՝ ի սուր և ի գերութիւն զբազումս ի նոցանէ արկանեն:

Բայց երկու ոմանք ի սաղարաց սուրհանդակաց, եղբարք միմեանց, հասեալ ի կիրճս ձորոյն, վահան ի թիկունս եղեալ, նիզակ ի ձեռին ունելով, ի կապարճս աղեղանց ի դիմի հարեալ զօրացն, և օգնութիւն հասեալ նոցա յԱստուծոյ ի պարտութիւն մատենն զայլազգիսն, բազում վէրս ի վերայ եղեալ, և զբազմութիւն գերւոցն գերծանենն զնալ յամուրս երկրին: Սորա՝ անուանք ճանաչին միոյն, և կատարեցաւ սրով՝ «Եղբայր յեղբօրէ օգնեալ իբրեւ զքաղաք ամուր և հօր»⁴, և ըստ Եսայեայ թէ «ի բարբառոյ միոյ հազարք կորիցեն, և ի բարբառոյ հնգից բազումք փախիցեն»⁵: Երէց մի Եապուհ անուն, և մի ոմն յուամկաց ձորոյն՝ լնուլ զթիւ

գնդիցն, սոցա ի թիկունս հասեալ և հովիւ մի՝ պարսատկաւ քարինս ի վերայ արկանէին. իբրեւ բազումք առաքինացան մեծաւ ուժով և քաջ նահատակութեամբ [260] ի հանդէս մարտին. որոց յիշատակ նոցա եղիցի բազմաց նպաստ յարութիւն քաջութեան և ի զօրութիւն անարեանցն և ի յորդորումն քաջ նահատակացն:

Ըմբռնեալ լինէր յայնժամ մի ոմն ի Հայոց ազատանոյն տոհմից Վահեւունեաց, Ապուսահակ ոմն, եղբայր Սահակայ եպիսկոպոսի ոստանին Նախճաւանու և Մարդպետականի. և էր ալեւոր ըստ մարմնոյ և հնացեալ արտաքին մարմինն, բայց ներքինն նորոգեալ և գեղեցկատեսիլ ըստ պատկերի արարչին. տեղեակ և հմուտ Աստուածաշունչ զրոց, և ընդել և ծանօթս. նստէր փորող պողոտային նրբափողոց ճանապարհին, որ հանէր ի վերին մայրաքաղաքն Սիոն^x, ի բանակետդն երկնաւոր զօրացն յարքայանիստ քրիստոսեան թագաւորութեան: Զսա ածեալ լինէր առաջի զօրավարին ժիրաքայ, որոյ տեսեալ զբարձրաբերձ վայելչութիւն հասակին և զպատշաճ գեղ երեսացն, զփաղփեալ գոյնն ի տեսիլ արուսեկի ի մէջ սպիտակափայլ ալեացն պատուաբերի՝ և հաճոյ թու[261]եցաւ յաչս զօրավարին: Եւ սկսաւ ի վերայ մղել^x զժախահոտ և զյիմարեցուցիչ մաղձախառն թոյնսն, զի թերեւս կարասցէ արկանել գերանելին ի ներքոյ պղտոր հրապուրեցուցիչս ժախուն մահածին հնազանդութեանն, և զփքինս կապարճիցն սպնգով^{xx6} ծածկեալ՝ զսատակչական զօրութիւնն թուլցանէր ընդդէմ սրբոյն, թէ գուցէ դրդուիցի ինչ ի միջոցէ ապաստանին վիմին հաստատնոյ, զի կարասցէ խոտորել ի գաղտնիս զոգի սրբոյն, զգրահալն Հոգւովն սրբոյ վերեկութեամբ^{xxx}. և սուսեր ընդ մէջ ածեալ զբանն տերունական, զոր ասացն, թէ «յորժամ մատնիցեն զձեզ, մի՛ հոգայցէք թէ ո՛րպէս, կամ զի՛նչ խօսիցիք, զի ես տաց ձեզ բերան և իմաստութիւն, որում ոչ կարիցեն կալ հակառակ

[258] x) Ա (1.1.8)՝ և զգաւրսն առհետեալ ի ձորն:

[259] x) Ա (1.1)՝ սոցա: xx) Ա (1.2.3)՝ և կատարեցաւ սրով: I (143). II (128). Ժն. 2 թուի ազատագրութիւն կամ պակասորդ բանի գոյ յայտարի վայրս:

[260] x) Ա (1.7.8)՝ մայրաքաղաքն սրբոց:

[261] x) Ա (1.2.3)՝ և սկսաւ ի վերայ մղել փխ. ի վեր մղել (Նախն. 261): xx) Ա (1.12)՝ սըպգով: xxx) Ա (1.1)՝ վերեկութեամբ:

կամ տալ պատասխանի ամենայն հակառակորդքն ձեր»⁷:

Սկսաւ խօսել բռնաւորն բանիւք ողորջանօք, և պարգևս և պատիւս մեծամեծս հրամայէ բերել առաջի, [262] և խոստանայր շքեղ և երեւելի կացուցանել ի մէջ աշխարհակոյտ ամբօխից ի դրան արքունի, և ընդ առաջին իշխանացն լինել առաջի թագաւորին, և բարձակից լինել մեծամեծացն արքայի ի գլխաւոր բազմականի անդ, յորժամ ատեանն արքունական յարդարիցի: «Միայն ի բաց լեր, ասէ, ի հաւատոցն Քրիստոսի, հնազանդեալ ընդ ձեռամբ մեծ թագաւորին, և ընկա՛լ օրէնս և հաւատս արժանի կենաց և գովութեան ի մեծ արքայէն և ի մեր իշխեցող հրամանակատար թագաւորին հնազանդութենէ:

Իսկ սուրբն վառեալ Հոգւովն սրբով՝ յիշէ զասացեալն ի Փրկչէն, թէ «մի երկնչիք յայնցանէ, որ սպանանեն զմարմինն, և զոգին ոչ կարեն սպանանել»⁸, և զի մի՛ ճրագն եօթնաստեղն⁹ ընդ գրուանաւ զփայլումն լուսոյն ծածկիցէ, այլ ի վերայ դնիցի բարձրաբերձ աշտանակի առաքելական եկեղեցւոյ, որպէս զի տեսցեն և փառաւորեսցեն զՀայրն երկնաւոր¹⁰: Եւ բացեալ լինէր զբերան իւր բանիւն Աստուծոյ, և անդ գեղեցիկս և համառօտս անպաճոյճս կարգէր մի ըստ միոջէ զվկայութիւն հաւատոցն որ ի Քրիստոս և որ ինչ ի նմանէ կան [263] պահին պարգևք կացելոյն ի ճշմարտութեան հաւատս, և տանջանք ուրացելոցն և յետս կացելոցն, և ընդ մեծ պարսաւանօք ներքադրեալ զբռնաւորն և զմոլար օրէնսդիրն իւրեանց զՄահումաթ: Բայց քանզի մեր ոչ ոք յայնժամ հանդիպէր ի պատասխանատրութիւնս երանելոյն՝ և ոչ գրել արժանի համարեցաք:

Բայց իբրև ետես բռնաւորն զանդառնալի միտսն և զաներկբայութիւն հաւատոցն և զաներկիւղ և զյանդուգն պատասխանիսն և զմեծ անարգութիւնն, զոր հասոյց ի վերայ նորա և նոցին օրէնսդիրն, զի տեղեակ էր մոլար վարդապետութեանն նոցա և բարկացեալ յոյժ հրաման ետ փութով

[262] Վ) Այլ օր.՝ եօթնաստեղեան:

զրաւ առնել կենաց նորա:

Իսկ սուրբն ելեալ հանդերձ դահճօքն ի տեղի ասպարիսի կատարմանն երկնաւոր նահատակութեանն՝ ի ծունր իջեալ կայր յաղօթս, զի կարասցէ անսայթաք հաւատով յաղթել հնարից բանսարկուն, որ ի ծածուկ և յայտնի պատերազմին, և ասէր «Արարիչ իրաւանց և արդարութեան»¹⁰: Եւ զձեռս յերկինս համբարձեալ, ուն[264]ելով՝ զպարանոցն առաջի դահճացն. և առեալ մի ոմն զսուրբն՝ եհար գերանելին և եհատ զգլուխ նորա: Եւ այսպէս կատարեցաւ երանելին Ապուսահակ: Սա առաջին գտաւ պտուղ մարտիրոսական ի մեծ վտանգի նեղութեանն, որ եհաս ի վերայ բոլոր Հայաստանեայցս: Պատմեաց զայս մեզ մեծ քահանայն Սամուէլ յաւանին Արտամետ. նորա լուեալ էր ի պարսկէ ումեմնէ, ի ձորոյն Շատուանոյ¹¹, որ էր ընդ դահիճսն, և ի սկզբան վկայութեան մինչ ի կատարումն սրբոյն՝ ի տեղւոջ անդ հանդիպեալ լինէր, և ի միտ առեալ էր զսաղմոսն, զոր ասացեալ էր երանելին: Գիտեն զայս և բնակիչքն Ռշտունեաց գաւառին, զի դեռ ևս կենդանիք են բազումք ի նոցանէ:

Եւ եղև զկնի այսորիկ գնաց անտի ժիրաք և եկն եմուտ ի Վանտոսպ, և ի յանցին^{xx} հրձիգ արար զմեծ եկեղեցին յաւանին Արտամետոյ:

Բայց ինքն Բուհայ խաղացեալ զհետ իշխանին, և ընդ նմա Տաճիկք Հայաստանեայց, որ բնակեալ էին ի կողմանս կողմանս աշխարհիս՝ առ[265]աջնորդէին Բուհայի ի մուտ և ելս աշխարհիս:

Իսկ իշխանն Աշոտ, առ սակաւ սակաւ ամփոփեալ զինքն՝ ընտանեւք^x իւրովք, և ընդ նմա ոմանք յազատաց իւրոց, Մուշեղ Վահեղունի, որ զտանուտրական պատիւն ունէր, և Վահրամ սեպուհ թիկնապահ իշխանին, և Վահրամ Տրունի և Հասան և այլք ի սեպուհ պաշտօնէից՝ և եկին մտին ի բերդն Դղեակ, յամրոցն Նկան, որ ի Թոռնավան գաւառի. և

[264] x) Ա (263,²/₂₁-264,¹/₁)՝ չուենելով: xx) Ա (²/₉)՝ յանցին. գուցէ՝ անձին (II, 131):

[265] x) I (146), II (131), III (206), ամփոփեալ ընտանեօք:

խնդրէին տեսանել, թէ ո՛րպէս կարասցեն գտանել զելս իրաց վտանգին ի վերայ հասանելոյ:

Իբրեւ իմացան զօրքն Տաճկաց, թէ եմուտ իշխանն յամրոցն՝ զհետ մտեալ բազմութեանն այնուհետեւ, և շուրջ փակեալ անդէն զամուրն զանել գառագիղն: Եւ զբուն բանակն առնէին ի Ղոկորուտ¹² աւանին¹², ունելով ընդ ինքեանս զբազմութիւն գերւոյն կուտեալ իբրեւ զհող: Այլ և Վահան Ամատունեաց գաւառին փախստեայ եկեալ ի ձորն, որ մերձ յամրոցն, ուր տէրն իւրեանց կայր:

Ապա յետ փոքր ինչ աւուրց վառեալ զգօրսն ի պատերազմ ընդ [266] բերդայինսն, առնուլ զամրոցն: Եւ ինքն իսկ գլխովին զօրավարն Բուհայ, հեծեալ յերիվարն, պնդեալ զինքն զինու ի պատերազմ ընդդէմ իշխանին, և զկորովին աղեղնաւորացն Ելիմացւոցն և զընտիրս հեծելոց նոցա ընդ ինքեան վառեալ¹³ ի ճակատի: Եւ զայլս ազգի ազգի զինուորք ունէին վաղերք և վակուրք, սուսերք և սուինք, տապարք և վիրգահանք, մեքենայք և ուժաքարք¹⁴, վահանք և նիզակք: Այլ և հուր և ծծումբ նաւթիւ բարձեալ ի գործ պատերազմին, և զլոյծ բնութիւնս յանօթս ապակեղէնս եղեալ, և մանր զծծումբն ընդ նմին խառնեալ, եղեալ ի պարսատիկ մեքենայից, և զհուրն առ ընթեր նմին, հնարաւորեալ արկանել զամրոցաւն: Եւ որք մերձ առ պարսպօքն զճակատն վառէին և զմարտն գրգռէին՝ զգեստն ինքեանց յասուէից կազմեալ, զոր ի զօրութիւն թիկանց ուժոյ բազկաց ճնշեալ և մածուցեալ ընդ միմեանս՝ զնրբութիւն մազոյն թաղ կոչեցին, զոր ի ջուր եղեալ՝ ծծէ իբրեւ զսպունգ, զայն [267] զինեալ ի վերայ անձանց՝ սաստկացուցանեն զպատերազմն, աներկիւղ մնալով ի հրոյն տոչորմանէ. և զերիվարսն և զհեծեալս նոցա զինեալ սպառազինօք, շունջապահս ձիոցն և տաշտս գաւակացն և զանգապանս ի չորս կողմանս, ձգեալ և լանջացն զէն, և բարձրավիզ խրոխտանացն զրահս, և ոտնատորոփ փռնկալոյն մանեակս զանգակեալս, և մահիկս

[266] x) Այլ օր.՝ վառեալ ընդ ինքեան: xx) Ա (1/8)՝ ուժաքարք:

լուսնաձեւս ի մէջ ճակատուն կապեալ, և զնիւս երիվարացն երկաթապատ պնդեալ, այլ և աստի և անտի երիվարի փորոյն տախտակագործ գրգեալ ըստ փորոյն չափու մածուցեալ ի ձեւ վահանի զգործ արուեստի զինուն ցուցանեն: Եւ ինքեանք արկեալ զրահ զանձամբ, և սաղաւարտ ի գլուխ եղեալ, բազպանս ի ձեռն արկեալ, զանգապանս ի վերայ բարձիցն պնդեալ, օդ ոտիցն կօշկաձեւ արուեստաւորեալ, վահան ի թիկունս եղեալ, սուսեր ընդ մէջ ածեալ, նիզակ ի ձեռին ունելով, կապարճս և աղեղունս պատրաստականս գառաջեալ ի նիւսն ունելով, և զարդս ոսկեզարդս և արծաթագործս և [268] կամարս ընդ մէջ ածեալ, դրօշ և վերջաւորս փողփողեալս՝ սաւառնաձայն հնչմամբ զլեռունն դնդեցուցանէին¹⁵, նշանս կանգնեալ և փողք և քնարք հնչէին և թմբուկքն դափէին, և արեւն ի վերայ հասեալ սպառազէն զարդուն՝ և մերկ սուսերացն փայլեալ՝ ճառագայթս արեգակնայինս յինքեանց ձգէին շուրջ զլեռամբն. քաջքն խիզախէին, սաղարքն կանչէին, նահատակքն գոչէին, զուգմ ճակատուն կարգեցին պատրաստեցին. զայս ասաց Նսայի միով բանիւ. Ելեմացիք, ասէ, առեալ զկապարճս, հեծեալ յերիվարս¹⁶. և գունդք ճակատելոցն ելին կացին մօտ առ քաջն մեր Աշոտ և ընտիր զօրավարն Հայոց առ մեծն իշխանաց: Եւ յայնչափ և առաւել քան զսոյն կազմութեան սպառազէն պատրաստութեանն՝ սաստիկ տարակուսանօք և մեծ երկիւղիւ պակչէին յահէ հայկասիրտ իշխանին և յաղթող նահատակին մեր Աշոտոյ, և որք ընդ նմա էին գունդք ազատաց և նոցին զօրաց ըստ տոհմս ազգաց, ի բնիկ նախարարացն Վասպուր[269]րական տէրութեանս:

[268] x) դրօշ և վերջաւորս փողփողեալս. ուղղ. դրօշք ի վերջաւորս փողփողեալք (Նախն. 198): xx) Այլ օր.՝ գնդեցուցանէին: Ուղղ. Թնդեցուցանէին (Նախն. 198):

[269] x) Ա (1/8.5%)՝ տալ նմա գեօղս և ագարագս, և տալ հարկս արքունիս և պատանդս խաղաղութեան. ուղղ.՝ տալ նմա զգեօղս և զագարակս, և տալ նմա զհարկս արքունի և զպատանդս խաղաղութեան (Նախն. 381):

Իսկ իշխանն ելեալ կայր ի վերայ պարսպին, նազելով և սիգալով, իբրև զկորիւն առիւծու ճեմէր, անկասկածելի մնալով, առ ոչինչ համարելով զհէնն եկեալ հասեալ, փակեալ շուրջ զնովաւ. զի կարծէր ևս համախորհ և միագործ զնիզակակիցսն իւր, զգօրսն և զգօրագլուխս զգունդ ազատացն, որ մտեալ էին ընդ նմա յանձաւն Նկանի: Բայց նոքա ևս քան զևս սաստկացուցանէին զմարտն:

Յայնժամ ի խորհուրդ եմուտ իշխանն և տոհմակիցք իւր, Վահան և Մուշեղ Արծրունիք, և գունդքն ազատանոյն որ ընդ նմա, զի թերևս կարասցեն հաճել զմիտս զօրավարին՝ ի բաց կալ ի խորհրդոցն զոր ինչ խորհեալ էր, և զմարտն ցածուցանել և զաղմուկն ամբոխեալ ի բաց վճարել, և զոր ինչ խնդրիցէ՝ առնիցէ ըստ կամաց նորա, կնքել և տալ նմա գեօղս և ագարակս, և տալ հարկս արքունիս և պատանդս խաղաղութեան:

Եւ մինչդեռ զայս օրինակ խոկային և խորհէին ի միասին՝ միանգամայն արգելականք բերդին [270] անդէն իսկ և իսկ քակեալ ի միաբանութենէ ուխտին, որք էին անդ խորհրդականք ի յազատ տոհմէ՝ խորհուրդ չար ի մէջ առեալ և զբարեկամութիւն կեղծաւորեալ, որպէս յերէկն և յեռանդն՝ և յանձն առնուն երթալ առ զօրավարն, խնդրել խաղաղութիւն. և մեկնեալ յինքեանց զՎահրամ անուն՝ և տան տանել չորվարտակ առ զօրավարն, լի թունիւք սատանայական խորհրդոցն, ծածկեալ յաչս իշխանին գառնենի զգետտիւք ի հանդերձս ոչխարաց, և ներքոյքն զապականիչ գայլոցն բերելով զլրբութիւն, իբրև շունք համբացեալք, որ ոչ կարեն հաջել, որպէս ասէ Շապի մարգարէ¹⁴, ընդդէմ Տեառն փսխելով զկատաղութիւն մահածին թիւնիցն սատակչական զօրութիւնն, լինել տիրակորոյսք և աշխարհաւերք, բանսարկուք և քսսիչք, խռովասէրք մանաւանդ քան թէ խաղաղասէրք, որք քակէին գոլ նոցա ամենայն ուրեք ուր և դիպէին զմիաբանութիւն ուխտի խաղաղութեան եղբարց և ազգականաց և բարեկամաց:

[271] Եւ ելեալ արտաքս հանգոյն մատնչին ի տնօրինականս Փրկչին, ունելով ընդ ինքեան զչորվարտակն գրեալ այսպէս.

«Ի յարքունուստ ընկալեալ քո զվերակացութիւն աշխարհիս Հայոց, և ըստ հրամանի ինքնակալ թագաւորին նուաճեալ ունիս ի հնազանդութիւն պետութեան ձեր զիշխանս և զտեարս, զկողմնակալս և զկուսակալս, զքաղաքապետս և զմարզպետս բոլոր Հայաստանեայցս, և զապստամբսն և զընդդիմակայսն ըստ արժանի ապիրատութեանն իւրեանց խրատել գանիւ և բանտիւ և պէսպէս տանջանօք, և ի բաց բառնալ յաշխարհէ զշփոթ և զխռովութիւն ի միջոյ խաղաղութեան, որպէս օրէն է խաղաղասէր թագաւորաց և թագաւորազանց, իբրև Աստուծոյ կամարարողաց և հաւատարիմ ծառայից տիրասիրաց:

Եւ արդ մեք, նահապետք ազատաց Վասպուրական իշխանիս՝ Մուշեղ ի ցեղէ Վահեունեաց, Վահրամ յազգէ Տրունեաց, Վահրամ միւս, որ և թիկնապահ իշխանիս, և այլ գունդք ազատաց և զօրական պետութեանց, ի ձեռս [272] մեր է հոգաբարձութիւն աշխարհիս, գրեցաք առ քեզ Բուխայ՝ գլուխ զօրավարաց Տաճկաց և բարձակից մեծ թագաւորին. միայն թէ ընդարձակեսցես մեզ և տոհմի մերոյ, բնակաց^{xx} երկրի մերոյ՝ մնալ յիւրաքանչիւր տունս բնակութեանց կալ խաղաղութեամբ՝ մեք տացուք զԱշոտ ի ձեռս քո առանց զինու և մարտից և ճակատուց կազմութեան, և մի ինչ յայնոսիկ աշխատ լինիցիս. այլ և ոչ զմեզ ապստամբս կարծիցես գոլ յինքնակալ թագաւորէն և ի քումմէ ճոխութենէդ, եթէ հաւաստեալ քննիցես: Բայց մի և այսմ անտեղեակ լինիցիս, զի Գուրգէն եղբայր իշխանիս և այլ տոհմն Արծրունեաց և բազմութիւն ազատաց և ազատորդեաց և նոցուն զօրաց քաջաց Վասպուրական տէրութեանս, ամենեքեան ընդ նմա անցեալ գնացին ի կողմն Ատրպատականի, և անդր գումարեալ են ամենայն զօրք և ռամիկք աշխարհիս, արք կորովիք և պատերազմողք, որք ոչ դառնան ի սրոյ. և եթէ յերկարիցի գործոյս [273] այսորիկ հանդէս և մարտիցն հանգամանք ոչ

[272] x) Ա ձեռ. ունի անխտիր՝ Բուխայ, Բուհայ Բուղայ: xx) Այլ օր.՝ բնակչաց:

[273] x) Այլ օր.՝ վասն աշխարհաց և տանց: xx) Այլ օր.՝ և կամ այլ

փութանակի վարիցին՝ գուցէ օգնականութեամբ գիշերոյ եկեսցէ ի վերայ քո և մեծամեծ աւճիւրս ի վերայ քո և զօրացդ արքունի հասուցանիցէ: Զի այր քաջ է և պատերազմօղ, և միաբանք են որք ընդ նմա են զօրքն, և զանձինս ի մահ դնիցեն ի վերայ տանց և աշխարհաց* և ազանց և տոհմից իւրեանց: Եւ ամուրք յոյժ և անկասկածելիք ի ձեռս նոցա են, ամուրն Զլմար և Սրինգ, և Շախուկ բերդն. և թէ նոքա յերիս կամ ի չորս կամ ևս աւելիս բաժանեալ օգնական առնիցեն** իւրեանց զամուրսն՝ մեծ աշխատութիւն քեզ հասուցանիցեն, և ամենայն խորհրդոց քոց խափանիչք գտանիցին, և զքեզ կորակնեալ ամօթալից ի պարտութիւն մատնիցին, որպէս զյառաջագոյն եկեալ հազարապետն արքունուստ, զի ոչ կարաց կալ ընդդէմ սոցա, և ոչ ձ այր առ Ժ զօրացն Հայոց»:

Եւ իբրեւ ընթերցաւ մեծ զօրավարն զԾածուկս ազատանոյն՝ ետ պատասխանի, զոր և գրով իսկ աւանդեաց. երգմամբ հաստատեալ [274] ասէ, «զոր ինչ միանգամ կամք յօժարութեան ձերոյ ախորժեսցեն՝ եղիցի ձեզ ստուգապէս առանց երկբայութեան. միայն ոչ ելցէ ի ձեռաց իմոց Աշոտ հանդերձ ազգականօք իւրովք»:

Իմացեալ յայնժամ իշխանն զնենգութիւնն նոցա և զխորամանկ կեղծաւորութիւնն, և զի ոչ ըստ հրամանի նորա յօրինէին զպէտս պատրաստութեան ամրոցին՝ ասէ ցնոսա. «արիք երթայք առ զօրավարն, տեսէք հաւաստի, և ի վերայ հասեալ գիտասցուք, թէ ի՞նչ իւրեք կարասցուք հաճել զմիտս նորա ի խաղաղութիւն»:

Յայնժամ բացեալ լինէր պատրուակ կեղծաւորութեանն ի խլրդենի դիմացն: Ետուն պատասխանի և ասեն, «յարուցեալ երթիցես դու ինքնին և քեզէն լուիցես ի նմանէ զոր ինչ ախորժիցէ, և բարձցի ի քէն ապստամբութիւնն, զորմէ կարծեն ապստամբ լինել ի թագաւորէն»:

Իբրեւ գիտաց իշխանն, եթէ վճարեալ է չարութիւնն յաչս

նոցա, և այլ ընդ այլոյ խօսին, և ի գաղտնիս քրթմնջեն, և անտեղի և անը[275]նդունակ հրամանաց նորա լինէին՝ ետ պատասխանի և ասէ, «զի՞նչ է այդ, զոր դուք ի ծածուկ գործէք, և ընդէ՞ր խորհուրդք գաղտնիք ընդ միմեանս խորհիք. եթէ չար ինչ թուիցիմ յաչս ձեր, և ապիրատս գործեալ եմ առ ձեզ և խարդախութեամբ բնակեալ ընդ ձեզ՝ աւասիկ յանդիման երեսաց իմոց տուք պատասխանի, և ցուցէք յակնէ յանուանէ մի ըստ միողէ իւրաքանչիւր զվնասս զոր գործեալ եմ, դի՛ք ի լսելիս համագունդ զօրականացս, և մի՛ պատկառէք խօսել զճշմարտութիւնն: Ապա թէ իբրեւ զհայր՝ զրգեալ և գգուեալ էի զձեզ, և ժողովեալ իբրեւ հաւ զձագ ընդ թևովք ի պատճառս պահպանութեան, և դուք ամենայն ուրեք ամրացեալ ի զգուշութիւն իբրեւ յամուր քաղաքի ընդ ձեռամբ իմով յանհոգս լեալ լինել ձեզ. և դուք զայսքան հատուցումն հատուցանէք ինձ, չիմացեալ ձեր զոր ասաց Դաւիթ, «հատուցին չար փոխանակ բարւոյ, ատելութիւն փոխանակ սիրոյ իմոյ»¹⁵ և նմին հատուցումն ի կարգի որ ասէ, «կացո ի վերայ նոցա մեղաւոր, սատանայ [276] կացցէ ընդ աջմէ նորա»¹⁶, և որ ինչ ի կարգ սաղմոսիդ է: Զիցէ՞ լուեալ ձեր զոր ասաց Սողոմոն, թէ «որ հատուցանէ չար փոխանակ բարւոյ՝ չար ի տանէ նորա մի պակասեսցէ»¹⁷: Ո՞չ անէք զմտաւ և ոչ զմի ինչ ի բարեացն, զոր ձեր յինէն գտեալ. զի ըստ իւրաքանչիւր հասակաց՝ զմի մի ոք ի ձէնջ գթալիր սիրով մեծարէի այնչափ, զի և զմեծութիւնն ընչից, որ ի գանձս իմ՝ ամի ամի յաւար տալով՝ զուարթամիտ սրտիւ ինձ համարէի զյափշտակութիւն տան իմոյ որ ի ձէնջ և առ ձեզ, զոր ոչ և զմի ոք յիշխանաց ոմանց առաջնոց լուեալ ուրուք, եթէ իցէ այսպիսի ինչ արարեալ. և ես ամայացեալ ոչ ինչ փոյթ առնէի, միայն ձեզ զլիանալն սիրելով առ այսօրեւր. և զորդիս ձեր և զմանկունս տեսանելով ի

[275] x) Ա (2/1,2)՝ ապա եթէ իբրեւ զհայր:

[276] x) Այլ օր.՝ հանդերձ մեծամեծ ընծայիւք ի գիրկս իմ ընդունէի մեծաւ գգուանօք: xx) I (153), II (136), III (216)՝ դիւր որսալ ի ուղղ. ըստ ձեռ.՝ Ա (2/1,2)՝ դիւրորսալի. (տե՛ս նաև Նախն. 398):

գուժ խանդաղատանաց ի գիրկս իմ ընդունէի ընծայիւք մեծաւ գգուանաց^x, իբրեւ զառ ի յինէն ծնեալս: Եւ արդ այսոքի՞կ են փոխարէնք, զի ետուք յօժարութիւն նենգագործ խորհրդով՝ լինել յարգելանի, և առնել զիւրորսալի^{xx} [277] խնդրողաց անձին իմոյ և իմոց զաւակաց, համօրէն ընտանիւք արկանել ի բերան վիշապի, և լինել պատճառք սրոյ և գերութեան ամենայն աշխարհի»:

Այլ նոքա քանզի հաստատուն մտօք ունէին զմիաբանութիւն դաւաճան խորհրդոյն որ առ բռնաւորն Տաճկաց՝ ետուն պատասխանի և ասեն, «ոչ կարեմք զգէմ ունել անհրնարին ուժոյ բռնութեանն արքունի, ոչ ամուրքն պատրաստական առ ի յամրութիւն, որպէս թուէր մեզ. և ոչ համբարք ի սմա բաւական, թողումք այլ ումեք ասել՝ այլ և ոչ պահապանաց ոմանց ռամկաց որ պահիցեն զամուրքս: Եւ վասն այսր ամենայնի հարկ է քեզ երթալ, զի և կարծիք ապստամբութեանդ բարձցի, և տառապելոցդ որ եկեալ յեցեալ են ընդունայն գաղթականութեամբ՝ եղիցի արձակուրդ^x ի տեղիս իւրաքանչիւր, և աշխարհ զրաւ առցէ յասպատակէ թշնամեաց, որ եկեալ հասեալ է յաւեր և յեղծումն: Եւ եթէ քոյին կամաւ երթիցես՝ թերեւ օգուտ բազմաց և անձին [278] քում եղիցի. գուցէ ակամայ երթալովն, և նեղիչն աշխատելով ի պահելն՝ յաճախեսցէ ի վնաս և ի քէն, և օճան բարւոյ յայնմ հետէ ոչ ևս ումեք հասցէ գտանել»:

Եւ զայս լուեալ գիտաց զառ ի նոցանէ հաստատուն նենգագործութիւնն, և զաչս առ Աստուած համբարձեալ եկաց յաղօթս, ճաշակեալ սակաւ ինչ հաց և գինի գոհացաւ, և առ ընտանիս իւր դարձեալ թախանձագին՝ յարուցեալ էջ ի յամրոցացն, և եկեալ եկաց առաջի ոսոխ^x վիրագին, և տուեալ ողջոյն ըստ սովորութեան նոցա: Եւ եհարց կէտէ դո՞ւ իցես Աշոտ. ասէ, այո ես եմ. երկրորդեալ և երրորդեալ և զսոյն լուաւ. ապա բանս մեղադրականս բազումս յաճախեաց եղ

առաջի նորա. և լուեալ ի նմանէ պատասխանիս զիպողագոյնս և իմաստունս՝ հրամայեաց նստել:

Յայնժամ Սմբատ Բագրատունի¹⁸, զոր վերագոյնն յիշեցաք, Մոկաց իշխեցող, քանզի յոյժ սիրեցեալ եղև ի զօրավարէն, և առաւել քան զամենայն [279] մեծամեծս ընդունէր պարգևս և պատիւս՝ անհանդուրժելի լեալ անցիցն անցելոց, և մեծաւ տրտմութեամբ հաչէր և հառաչէր յոգի իւր. և ելեալ արտաքոյ բանակին յորդառատ հեղոյր արտասուս ի վերայ բեկման իշխանին և այլոց նախարարացն. բայց ոչինչ ձեռնհաս լինէր օգնել նոցա վասն դառն հրամանի ամբարիշտ թագաւորին. այրէր և խորովէր ի սիրտ իւր ի ծածուկ ընդ աւեր աշխարհին և ընդ անողորմ չարչարանս գերելոցն ի թշնամեացն: Յայնժամ համարձակեալ եմուտ յատեան բռնաւորին և եկաց առաջի զօրավարին աներկիւղ համարձակութեամբ առանց պատկառանաց, և ասէ, «որովհետեւ գտի շնորհս առաջի քո, և արարեր մեծարանս երեսաց իմոց, և առաւել քան զամենայն իշխանս Հայաստանեայց և մեծամեծս՝ արքունի զիս նախամեծար և մեծարգի ցուցեր, և լուան ամենեքեան զառնելն քո ընդ իս՝ մի՛ ընդունայն և դատարկ լիցի սիրելութիւն քո առ իս, զի և որք յոյժ ատեցողքն են [280] մեր և թշնամիքն՝ տեսցեն և յամօթ լիցին, և բարեկամքն և սիրելիքն յոյժ ուրախ եղիցին»:

Իսկ զօրավարն խոստացաւ երդմամբ^x տալ նմա զի՛նչ և խնդրիցէ, մինչև հաւասար իւրոյ տէրութեանն բարձակից և պատուակից կացուցէ^{xx}:

Իսկ նա անփոյթ արարեալ երկրաւոր մեծութեանս, զի անցաւոր է՝ անսպառ և անվախճան և անծերանալի և անծախ և առանց ըմբռնելի ի գողոց խնդրեաց պարգևաց առիթ լինել. «տո՛ւր ինձ, ասէ. ի գերելոց այտի՝ որչափ և կամք քո հրամայեսցեն»: Անդէն փութով և անյապաղ երագութեամբ հրաման ետ, զի որ ոք և հաճոյ թուիցի Սմբա-

[277] x) Ա (1/13a)՝ յարկակուրդ:

[278] x) Ա (1/13a)՝ աւսոխ:

[279] x) Այլ օր.՝ և քան մեծամեծս:

[280] x) Այլ օր.՝ երդմամբ խոստացաւ: xx) Այլ օր.՝ Մինչև հաւասար և պատուակից իւրոյ տէրութեանն կացուցէ:

տայ՝ մի ոք իշխեսցէ արգել լինել: Եւ ետ նմա սուրհանդակս և մեկնակազէնս և սակրաւորս և կափաւորս, և զի ըստ կամաց նորա հանցէ ի բանակէ անտի զգերիս Վասպուրականի: Եւ առեալ զնոսա անցուցանէ յիւրաքանչիւր սահմանս բնակութեան, ինքնին զհետ նոցա ելանելով, որպէս Կիւրոս արքայ Պարսից զհետ դարձելոցն ի գերութեն[281]էն Բաբելոնի. ած եհան զժողովուրդն յերկիր իւր: Եւ կատարեցաւ ի վերայ Սմբատայ ասացեալն յեսայեայ մարգարէէ, թէ «առաքեսցէ նոցա այլ մի, որ փրկեսցէ զնոսա և դատաստանաւ փրկեսցէ զնոսա»¹⁹, և դարձեալ՝ թէ «զգերութիւն ժողովրդեան իւրոյ դարձուցէ, ոչ կաշառօք և ոչ պատարագօք, ասէ Տէր»²⁰: Եւ արձակեաց զնա ի տուն իւր մեծաւ ուրախութեամբ և անտրտում խնդութեամբ, ժամ տուեալ նմա դառնալ առ նա ի ձմերոց նորա ի քաղաքն Դուին:

(Գ)

ԿԱՊՈՒՄՆ՝ՆԻ ՎՏԱՐՈՒՄՆ ՅԱՇԵԱՐՀԷՍ ԻՇԵԱՆՆԻՆ ԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅՆ ԵՒ ՆՈՑԻՆ ԸՆՏԱՆԵԱՑ:

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, մինչ կային ի կապանսն իշխանն և նախարարքն իւրաքանչիւր ընտանեօք՝ կազմեալ գունդ զինուորաց և ընտիրս այրուծիոց, վառեալ զինու բազում պատրաստութեամբ, և զիշխանն Աշոտ և զորդի նորա Գրիգոր և զՎահան Արծրունի և զորդի նորա Գագիկ, որ և Ապումրուան^x կոչէր, և զՄուշեղ եղբայր Վահանայ և զտիկնայս նոցա^{xxx1} և զտիկինն Հրանուշ² և զայլս յազատատանէ^{xx} [282] կապեալ և բարձեալ ի վերայ ուղտուց՝ վտարեաց ի Սամառայ, և եղեալ ի ներքոյ արգորայ տաղաւարաց և յղեաց ընդ կողմն Պարսից, ճանապարհ արարեալ ընդ Ատրպատական, կասկածելով թէ գուցէ Գուրգէն և կամ մի ոք ի տոհմ

[281] x) Այլ օր.՝ Ապրուպուան: xx) Այլ օր.՝ յազատ տանէ:

xxx) Տպագիր բնագրում բաց է թողնված «և զտիկնայս նոցա» դարձվածք: (Վ. Վարդանյան - ծն.181):

[282] x) Ա (2/13)՝ գայն վայր: xx) Ա (2/20)՝ ովմանք:

մէն Արծրունեաց և նոցին ազատաց ի կորովացն Վասպուրական հեծելոցն հասանիցէ ի վերայ և թափիցէ զնա ի զօրացն և հանցէ ի ձեռաց իմոց:

Եւ եղև իբրև եհաս իշխանն յարքունիսն՝ ետ կապել զոտս նոցա կրկին շղթայիւք և դնել ի բանտի. և հրամայեաց զինուց վառելոց զինուորաց պահել զնա՝ մինչ ինքն նստցի յատենի և մուծցէ զնոսա ի դատաստան հարցափորձի և քննութեան վարուցն, զոր կուտեալ եղեալ էին ի վերայ իշխանին:

Եւ իւր հազարապետին գրեալ և ծանուցեալ էր արքայի, զոր ինչ գործեաց ցայն վայր^x ժամանակի:

(Դ)

ԹԷ ՈՐՊԻՍԻ ՊԱՏՃԱՌԱԻ ՀԱՍԻՆ ՈՄԱՆՔ^{xx} Ի ՆՈՑԱՆԷ ՍՈՒՐԱ ԿԱՏԱՐՄԱՆՆ:

[283] Նահատակք ոմանք կային յայնժամ ելեալ յարգելանէն ընդ կալանաւորսն, և դեռ զիւրաքանչիւր սուսեր ածեալ ունէին ընդ մէջ իւր և վահան ի վերայ թիկանց եղեալ. ամբարձին զաչս իւրեանց և տեսին, զի զկանայս և զմանկունս իւրեանց տեսին^x ընդ աշխարհական գերիսն: Եւ առ չժուժեալ այնպիսի վտանգաւոր նեղութեանն^{xx}, արիաբար հասեալ ի կիրճս ձորոյն և մերկացեալ զսուսերն՝ յարձակեցան ի վերայ գերէվարացն^{xxx} և Տէր մատնեաց զնոսա ի ձեռս նոցա, յորոց վերայ սուր եղեալ զբազումս սպանին և զևս բազումս վիրաւորեցին և զյոլովագոյնսն ի գերելոցն հանդերձ ընտանիւք իւրեանց գերծին ի նոցանէ և անցուցին ընդ պահակ ձորոյն յամրական կողմանս լերին^{xxxx}: Իսկ զօրքըն Տաճկաց գումարեալ ի վերայ նոցա, չուրջ փակեալ,

[283] x) II (էջ 140)՝ թերևս՝ տանէին, (տե՛ս նաև՝ Նախն., 263): ձ (267բ)՝ ածէին: xx) ձ (267բ)՝ տեսութեան: xxx) Ա (1/20)՝ էրիվարացն: ձ (267բ)՝ գերիվարացն: Նախն. (195)՝ գերէվարացն: xxxx) ձ (267բ)՝ հանդերձ ընտանեաւքն գերծուցին որպէս զօջիւսարս ի գայլոց և անցուցին յամրակողմանս լերին:

ձերբակալ արարեալ ածին առ զօրավարն և պատմեցին նմա՝ զոր ինչ գործեցին զիրս քաջութեանն: Զորս ածեալ զարսն^{xxxx} ստիպեաց ի բաց կալ յերկրպագութենէն Քրիստոսի, և պատուի [284] և պարգևաց^x արժանի լինել ի նմանէ, և մի չարաչար տանջանօք մեռանել: Նոցա գեղեցիկ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ ընտրեցին զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս խղճիւ: Խօսեցաւ ընդ նոսա բանիւք ողորբանօք, և ոչ լուան նմա. ետ բերել պարգևս, և այնպէս ոչ առին յանձն. խօսեցաւ ընդ նոսա խստութեամբ, սակայն և յայնմանէ ոչ երկեան. տանջեաց զնոսա գանիւ, և նոքա ևս առաւել պնդեցան ի հաւատսն և ի յոյս բարեաց և ի սէրն Քրիստոսի: Այնուհետեւ հրաման ետ սրով բառնալ զգլուխս նոցա. և նոքա յոյժ ուրախ եղեն, զի վասն անուանն Տեառն արժանի եղեն մեռանել. և ընկալան զվճիռ մարտիրոսական և կատարեցան վկայութեամբ ի փառս սուրբ Երրորդութեանն, որոց անուանք ճանաչին, միոյն Գէորգ յԱկեցի տոհմէ, և միւսոյն Խոսրով ի Գաբաելեան^{xx} տոհմէ:

Բայց երիցս երանելի ոմն երիտասարդ հասակաւ, ինքն տաճիկ^{xxx} և ազգաւ պարսիկ՝ ելեալ զհետ սիրոյն Քրիստոսի հաւատոցն^{xxxx} եկն յարեցաւ ի Պատրիկն Անձեացի, և խնդրէր առնուլ զտէր[285]ունական կնիքն, զի կատարեալ լիցի ի գործս պատուիրանաց Տեառն, և յապաղեալ խափան լինէր նմա յօժարութիւն ցանկութեան բարեպաշտութեանն. և էր մտեալ սա ընդ արգելականսն ի բերդն, և ի ժամուն յայնմիկ մինչ առաւ ամրոցն և զըմբռնեալսն ստիպէին, զի որք ի բաց կացցեն ի Քրիստոսէ՝ և մի մեռցին^x, և բազումք դրդուեցան և ելին զկնի սատանայի, և կէսք ընկալան զճգնութիւն

xxxxx) Ա (1¹⁸⁻¹⁹), I (157)՝ Զորս ածեալ զարսն: II (140), III (222)՝ Զորս առեալ զարսն: Ժ (267բ)՝ զոր ածեալ զառաջեալ զարսն:
[284] x) Այլ օր.՝ և մեծարանաց և գեւի: xx) Ժ (268ա)՝ Գաբեղեան: xxx) Ժ (268ա)՝ և ինքն տաճիկ հաւատով: xxxx) Այլ օր.՝ հաւատոցն և սիրոյն Քրիստոսի:
[285] Ժ x) (268ա)՝ եւ զըմբռնեալսն ստիպէին ի բաց կալ ի քրիստոսական հաւատոցն և մի մեռանել:

մարտիրոսական մահու^{xx} դիմեալ գայր և սա ընդ աջաթեկողմն վկայելոցն, ընդդէմ սրոյն մատուցանել զինքն պատարագ կենդանի Որդւոյն Աստուծոյ:

Իսկ Վահրամ տեսանէր զնա մերձ առ սպանդանոցն. այն ինչ սուր ի վերայ բերեալ դահճին՝ ձայնէ բարձր և ասէ, «դու, մալի մանուկ^{xxx}, ընդէ՞ր մեռանիս զուր և տարապարտուց». և նորա ճիչ բարձեալ ասէ, քրիստոնեայ եմ. և նա ևս պնդէր և ասէր, «մի՛ մեռանիր, մալիմանակ ես». և նա առաւել յորդորագոյն հնչէր և արտօսը ի վեր բերեալ հեղոյր, ասէ, «Քրիստոնեայ եմ^{xxxx}, և մեռանիմ վասն Քրիստոսի, [286] և մկրտիմ ի Հայր և ի յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ, ոչ ջրով, այլ իմով արեամբ: Ո՛չ ապաքէն դու իսկ տեսանէիր, զի մտանէի և ելանէի ի սուրբ եկեղեցին ընդ ամենայն հաւատացեալսն, և դու ջանաս մոլորեցուցանել զիս ի հաւատէն Քրիստոսի: Ես իսկ լուայ յորժամ կարդային զԱւետարանն, թէ ասաց Քրիստոս, «որ խոստովանեսցի զիս առաջի մարդկան՝ խոստովանեցայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է»¹. արդ ի բաց գնա, այր դու, ես մեռանիմ վասն Քրիստոսի»: Եւ վազէր ընդ բանակն, կանչէր^x, հնչէր, շարժէր զձեռնն և ասէր, «ես Քրիստոնեայ եմ, Քրիստոնեայ եմ», մինչև զայրանալ դահճացն, և խուռն ի վերայ դիմեալ ի մեծ հրապարակին՝ հարին սրով զերանելին և ի բաց առին զգլուխս նորա, և անցեալ պատմեցին զօրավարին: Եւ ահա լոյս սաստիկ իջեալ յերկնից և ցոլացեալ ի վերայ սուրբ մարմնոյն, և շուրջ փակեալ զտեղեալն, թէ ուրեք յարենէ նորա ցայտեալ կայր: Եւ տեսին առ հասարակ ամենայն

xx) Ժ (268ա)՝ զճգնութիւնն մարտիրոսական մահուամբ:

xxx) «Օրինակքն աստ և ամենայն ուրեք զկնի ունին՝ մոլի մանուկ կամ մոլի մանակ, որ ընթերցելի է՝ մալիմանակ: (Տե՛ս Նոր. Բիւզ., Հայկ. բառաքն., էջ 5» (I, էջ 141, ծն. 3): Ժ (268ա)՝ իսկ ապաթուռն այն ուրացող, երիցս թշուարական և ողորմելի, տեսանէր զնա մերձ առ սպանդանոցն, այն ինչ սուր ի վերայ նորա բարձեալ դահճն, ձայն էբարձ առ դահճն և ասէ:
xxxxx) Այլ օր.՝ Քրիստոնեայ եմ, Քրիստոնեայ եմ:

[286] x) Այլ օր.՝ ձայնէր կանչէր:

բազմութիւն կարաւանին:

Առ սա ինձ [287] թուեցաւ ասացեալն ի մարգարէէն, «մի ասիցէ այլազգին, որ եկեալ յեցեալ իցէ ի Տէր՝ եթէ մերժելով մերժէ՝ զիս Տէր ի ժողովրդենէ իւրմէ»². և զկնի ինչ փոքու ասէ, «զայլազգիսն որ եկեալ յեցեալ իցեն ի Տէր՝ սիրել զանունն նորա, լինել նմա ի ծառայս և յաղախնայս, և ամենեքեան որ պահիցեն»^{xx} զշաբաթս իմ և ոչ պղծիցեն, և պահիցեն զպատուիրանս իմ և կացցեն յուխտին իմում տարայց զնոսա ի լեռն սրբութեան իմոյ և ուրախ արարից զնոսա ի տան աղօթից իմոց. ողջակէզք նոցա և պատարագք նոցա ընդունելի լիցին ի վերայ սեղանոյ իմոյ, զի տուն իմ տուն աղօթից կոչեսցին»^{xxx} ամենայն հեթանոսաց, ասաց Տէր ամենակալ»³: Եւ դարձեալ նոյնպէս Փրկիչն ասաց, «են ոչխարք իմ, որ ոչ են յայսմ գաւթէ, և զայն ևս պարտ է ինձ ածել այսր, և ձայնի իմում լուիցեն և եղիցին մի հօտ և մի հովիւ. և ես տամ նոցա զկեանսն յաւիտենից»⁴:

Եւ կատարեցաւ սուրբ վկայն փառաւորապէս ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին սուրբ, որոյ անունն գրեալ է ի դպրութեան [288] կենաց: Իսկ առ մեզ ծանուցեալ զոր ինքն ասաց, թէ Քրիստոնեայ եմ, ըստ այնմ թէ «ծառայի իմոյ կոչեսցի անունն նոր, որ օրհնեսցի վերայ երկրի»⁵ գրեցաւ յիշատակարանս սրբոյն:

Զկնի այսորիկ մեկնեալ Բուխայ յինքենէ արս զօրաւորս յամենայն ազգաց և յամենայն մեծամեծաց և յամենայն աշխարհակալաց, և ի Պարսից և յԵլիմացւոց և ի Բաբելացւոց և յԱրաբացւոց, որ էին ընդ նմա եկեալ ի գործ պատերազմաց ըստ հրամանի թագաւորին և մեծ զօրավարին, արս աւելի քան ԺՆ հազարաց և եհան զնոսա զհետ Գուրգինայ, զի ուր և իցէ՝ ածցեն զնա առ նա, թէ՛ պատիր խաբեութեամբ խորա-

[287] x) Այլ օր.՝ մերժեսցէ: Ճ (268բ)՝ մերժեաց: xx) Ճ (268բ)՝ եւ զամենեսան որ պահէն: xxx) Ճ (269ա)՝ տուն աղօթից կոչեսցի:

[288] x) Ճ (269ա)՝ որ օրհնեսցի ի վերայ երկրի: xx) Ա (2/8-9)՝ թէ պատիր խաբեութեամբ խորամանկ և կեղծաւորութեամբ: III (224)՝ թէ պատիր խաբեութեամբ և խորամանկ կեղծաւորութեամբ:

մանկ և կեղծաւորութեամբ^{xx} և խարդախութեամբ, կամ պատերազմաւ և մեծամեծ զօրութեամբ, ամենայն պատրաստութեամբ, արքունի կարողութեամբ, որպէս զխարդ և կարասցեն՝ առ նա հասուցանեն:

Իսկ նա անցեալ ի գաւառն Որսիրանից, և ընդ նմա բազմութիւն ազատաց և մեծամեծացն Արծրունեաց նախարարութեանց [289] և ամենայն զօրաց նոցա, և բանակեալ կային ի լերինն որ ի վերայ գեղջն Թուլայ⁶, ի հովիտս նորա, որ կոչի Արեան լիճ. զի անդ է լիճ մի մեծ մօտ ի տեղին, որ էր տեղի ասպարիսի ճակատամարտ զօրու նահատակութեան քաջացն մերոց իշխանացն Վասպուրականի, և անդ լինէին ժողովեալ ամենայն բազմութիւն աշխարհակոյտ ամբոխից զաղթականաց գաւառացն կողմանցն Աղբակոյ, Զարէհվանի և Ակէոյ և ի լեռնակողմանցն Աղզոյ և Ոստն Առնոյ⁷, մի կողմն ի Զողայ լեռնէն և անդր: Եւ էին անհուն բազմութիւնն մածեալ շուրջ զլերամբն իբրեւ զմարախ և իբրեւ զաւազ ծովու առանց թուոյ. իբրեւ ի մեծ և յանկասկածելի ամուր ապաւինեալ լինէին ի քաջ զօրավարն Գուրգէն և որք ընդ նմա զօրք Հայոց. և առաքեալ էր զմայր իւր զբամբիչն Վասպուրականի առ զօրավարն Բուխայ, զի յայնմհետէ կալցի խաղաղութիւն ինքն և աշխարհ իւր, և տացէ ի ձեռս նորա զիշխանութիւնն Վասպուրականի փոխանակ եղբ[290] օր իւրոյ, և կացցէ ինքն և իւրքն ամենեքեան ի հնազանդութեան արքունի, ի հարկս և ի հասս չափոյ սակի արքունական աւանդութեանց:

Իսկ իբրեւ եմուտ տիկինն ի բանակն և եկաց առաջի զօրավարին՝ խօսեցաւ ընդ նմա ըստ պատշաճի իրացն յոր պէտս չոգաւն: Ետ պատասխանի նմա զօրավարն ի խաղաղութիւն, և ասէ, «նիստ դու աստ, մինչև արձակեցից զքեզ և արարից զկամս հայցուածոց քոց վասն որոյ եկեալ ես»: Եւ հրամայեաց պահել զնա յընդարձակի, և կարգեաց նմա ռոճիկս օր ըստ օրէ ըստ արժանի մեծ տիկնոջն Հռիփսիմեայ:

[289] x) Այլ օր.՝ Աղեղոյ և ոտն Առնոյ:

Եւ զօրքն, որ ելեալ էին զհետ Գուրգինայ՝ եկին հասին ի սահմանս երկրին, ուր կայր Գուրգէն զօրօքն իւրովք, և բնակեցան յեզր գետոյն Զաւ կոչեցեալ: Եւ զօրագլուխք զօրացն էին այսոքիկ, Մուքաղմ, Յուսփ ի Թփղիս քաղաքէ, Յուսփ որդի Ռահմայ և Ապուհեշմ Ելոյ տէր և ընդ նոսա զօրք Համդոյի Պարսից ամիրայի: Յղեն առ Գուրգէն դեսպ[291]անս, զի եկեսցէ առ նոսա առանց պատկառանաց և երկիւղի^x և առանց միոյ իւրիք կասկածանաց, միայն զի պատահեսցեն միմեանց սիրով խաղաղութեան, և պարգևօք պատուեալ^{xx} ի նոցանէ ըստ հրամանի զօրավարին՝ և տիրեսցէ փոխանակ եղբօր իւրոյ բոլոր աշխարհի իւրոյ: Իսկ նորայդեալ առ նոսա դեսպան զԱբդլայ ոմն, որ ծանօթ էր զօրավարին, տեսանել թէ իցէ^o հաւատարիմ զոր ինչ խօսին ի ձեռն դեսպանաց, թէ պատիր խաբէութեամբ ջանան կորուսանեն զնա: Իսկ նոցա ոչ յայտնեալ զխորհուրդ չարութեանն՝ դարձուցանեն զնա անդրէն, զի մի յերկբայս եղիցի զալ առ նոսա. և երկից և երից և բազում անգամ զնոյն հաստատեցին երդմամբ, զի անվեհեր համարձակութեամբ եկեսցէ առ նոսա. և ինքեանք զզօրսն ամենայն մեկնեցին երթալ ի վերայ գնդին Հայոց, և ասեն. «ահա մեկնեցաք ի մէնջ զզօրսն, և սակաւք են առ մեզ, և դու նոյնպէս սակաւութեմ եկ, կամ թէ ևս աւելի արամբք, և տեսց[292]ութեմ զմիմեանս»: Յայնժամ ետ զզօրսն ի ձեռն Մուշեղի Ապուպելճի եղբօր Գուրգինայ, և ինքն ել զնաց զհետ եկելոց կոչնականացն. և յարգելու զնա մեծամեծաց նախարարացն՝ չանսաց բնաւ ումեք, և ամենեքեան միաբան յարտասուս եղեալ լային^x. և մինչև հասեալ առ զօրագլուխսն, այլ ի բացեայ երթայր հեռագոյն ի նոցանէ իբրև յերկու մղոնս՝ նոցա ի մտի եղեալ էր, զի թէ գայցէ զհետ կոչնականացն՝ կալցութեմ զնա և զօրքն նորա լքանիցին, և դիւրաւ յաղթեսցուք նոցա:

Եւ եղև իբրև երրորդ ժամ լինէր աւուրն, որ էր միաշաբա-

[291] x) Այլ օր.՝ երկիւղի և պատկառանց: xx) Ա (1/8)՝ պարգևք պատուեալ:

[292] x) Այլ օր.՝ լային անմխիթար:

թի՝ և ահա ելանէին գունդք գունդք հեծելոցն ընդ կողմն անապատին Սմբատայ կոչեցեալ բերդին, զի էր աւերեալ առ նախնեօքն ի զօրացն Պարսից: Եւ դրօշք փողփողեալ ըստ միոյ միոյ գնդի, և լցեալ էր լեառնն բազմութեամբ զօրացն, և կարաւան գաղթականին տեսանէր զփայլիւն զինուցն և զշողալ սուսերացն, և այսր և անդր խուճապական [293] լեալ հալածեալս, իբրև զոչխարս ի գայլոց: Եւ զօրուն ազդ լինէր վասն իրացն, լսէին և նոքա, զի ձայն զօրու է և սաստիկք յոյժ: Եւ հնչեաց երկիրն, և զաղաղակ բարձին ամենայն բազմութիւնն, իբրև այն թէ ի հիմանց լեառնն տապալիցի: Եւ էր ահեղ որոտումն և արհաւիրք և թնդիւնք. և ի սաստիկ փայլմանէ զինուցն և սուսերացն շողալոյ, և ի փայլիւնն սպառազէն երիվարացն վառելոցն՝ զկարծիս բերէր զհրոյ վառեալ լերինն, կամ թէ յամպոց ինչ ճայթիւն արձակելոյ և ի վայր հրաձգութիւնն արկանէ ի կարկտաբեր և յանձրեաբեր^{xx} ժամանակի, այնպէս թուէր ի խիսնջել երիվարացն և յերագ ի վերայ դիմելոցն:

Եւ զօրքն Հայոց կային դեռ յանհոգս, և պաշտօն աւուրն ի գլուխ ելեալ, ընթերցան քահանայքն զսուրբ Աւետարանն ի տեղիս տեղիս ի բանակին, և կատարեալ զաղօթսն և գոհացեալ՝ ետուն զփառս Աստուծոյ և հատուցին զամէնն և նստան ուտել հաց. բայց միայն տէր Ապուսկղէմ⁷ և որք ընդ նմա պահէին զ[294]պահպանութիւն գիշերոյն և դիտէին զդիտաւորութիւն զօրացն, և դեռ ևս հեծեալ կայր ի նիւս երիվարին, փութացան ի բանակն. և հրաման ետ զինել վառել ի գէն և ի զարդ և ի սուր, և զընտիրս երիվարացն յիւրեանց զէնսն պատրաստել: Եւ ինքն շտապէր տագնապէր փութացուցանէր ռազմ բոլորել, կարգել կազմել զճակատն, պատրաստել ի պատերազմ, և նժոյգաձիգն^x իւր մատոյց նմա զընտիր երիվարն: Եւ հեծեալ փութացաւ պնդեցաւ զհետ Գուրգինի, և մօտ եղեալ մերկեաց զսուսերն և զսաղա-

[293] x) Այլ օր.՝ յանձրեային:

[294] x) Ա (1/8)՝ նոյգաձիգն: Այլ օր.՝ նետաձիգն xx) Ա (1/8)՝ և ի փայլալ:

ւարտն և զգրահան, զոր արկեալ էր զանձամբ, և աղաղակեալ զկնի նորա՝ զի թերևս ի լուր ձայնին և ի փայլումն^{xx} զինուցն և ի շողալ սուսերին և ի խխնջիւն քաջ երիվարին և ի վազս երազութեանն ուժոյ ազդ լինիցի, և դարձցի ի ձայն նոցա և ծանիցէ, և դարձցի ի կորստական ճանապարհէն, յոր դիմեալ երթայր՝ անկանել ի ժանիս արիւնարբու գազանացն: Եւ եղև զի ամբարձ գաչս իւր և ետես, զի պնդեալ գայր [295] հեծեալն զկնի նորա, և ծանեալ թէ գուժկան ոք է, զի սուսեր մերկ ի ձեռին ունի, և միայն առանձին գայ զհետ մեր, և դարձոյց զերեսանակ^x երիվարին ընդդէմ նորա, և հասեալ ընդդէմ միմեանց՝ դարձան հասին ի բանակն իւրեանց: Եւ զօրացն քաջալերեալ ընթացան յիւրաքանչիւր զէսսն, և հեծեալ յընտիրս երիվարացն՝ կացին ի հանդիպոյ և հանդիսացան գումարեցան ի մի վայր և պնդեցան կարգեցան մածեան հոյովեցան յինքեանս, և եղեն իբրև զմի այր կամ թէ իբրև զվէմ մի բլրաձև, արձանացան կարծրացան պնդութեամբ՝ անմատոյց լինել ի նոսա զօրութիւն երկաթի. և իբրև զպարիսպ անդամանդեայ՝ այնպէս եղին զանձինս ի վերայ բազմութեան գաղթականին աշխարհակոյտ ամբոխիցն, իբրև զքաջ հովիւ ի վերայ խաչանց մեռանել յանձն առին⁸: Եւ մինչ^{xx} նոքա դեռ չև հասեալ էին մերձ առ գունդն Հայոց՝ փութացաւ զօրավարն Գուրգէն յղեաց դեսպանս առ Ապուհեշմ [296] և որ ընդ նմա զօրագլուխքն՝ աղաչել ի խաղաղութիւն, մինչև եկեսցէ նմա պատասխանի ի բուն զօրավարէն, և ոչ լուան աղաչելութեան նորա. խոստացաւ տալ նոցա զանձս, գեօղս և ագարակս^x, գրել կնքել և կացուցանել նոցա^{xx} վկայս^{xxx}, սակայն և յայնմ^{xxxx} ոչ ետուն հրաման զօրուն մի ելանել ի պատերազմ:

Յայնժամ իբրև գիտաց զօրավարն Հայոց և ոչ միով իւր կարաց հաճել զմիտս նոցա, այլ միաբան ետուն հրաման ելանել ի պատերազմ՝ և հրաման ետ Գուրգէն իւրում գնդին

[295] x) Այլ օր.՝ գերասանակ: xx) Այլ օր.՝ մինչդեռ:

[296] x) Ուղղ.՝ տալ նմա զգանձս, զգեօղս և զագարակս (Նախն., 381):

xx) Այլ օր.՝ նմա: xxx) Ուղղ.՝ զվկայս: xxxx) Այլ օր.՝ այնու:

պատրաստել ի պատերազմ, կազմել ռազմ և տալ ճակատ ընդդէմ այլազգեացն, և ինքն ամբարձ զձեռս իւր յերկինս, յորդառատ արտասուօք եկաց յաղօթս, ասելով զերեսուն և չորրորդ սաղմոսն և զուժսուն երկու, և ահա այլազգիքն հասին ի դիմի զրգուել զմարտն և զօրագլուխք փութացան զհետ զօրուն: Եւ գունդն Հայոց խաղացին ընդդէմ նոցա, վիմաձև անքակ ի միմեանց ըստ տոհմս ազգաց, ի տանէն Արծրունեաց՝ [297] Գուրգէն և Վասակ և Պելճ և Մուշեղ և Սահակ և Ապուհեղէմ և Աշոտ. և Գնունիք՝ Վահան և Շապուհ և Ապուհէթ և Պատրիկ և Ապուսելմ և Վարդան. և Գազրիկքն՝ Ապուսելմ և Վասակ և Վահան. և Ամատունիքն՝ Մուշեղ և Ասիթ և Սահակ. և Վարաժնունիք՝ Մլեհա և Ռստոմ և Վարազշապուհ. և Ընտրունիքն՝ Գէորգ և Յիսէ և Սահակաւն^{xx}, և Ակէացիք և Վասակ. և Վահեունիք՝ Քաբարակն^{xxx} և Խրախատ. և Անձեացիքն՝ Պատրիկն և Գէորգ, Դաւիթ և Հասան և Դաւիթ գունդսաղար, կարգեցին յօրինեցին զռազմն: Եւ ինքն զօրավարն Գուրգէն եկաց ի ձախու կողման ճակատուն՝ ի թիկունս լինել գնդին հետեակազօր մարտակցացն, և զաջ թևն տուեալ լինէր ի ձեռն Ապուհեղէմայ^{xxxx}: Եւ այլքն մի ըստ միոջէ կացին ի կարգի ճակատուն, և աղօթականք արկանէին առաջի Տեառն զպաղատանսն, և պաշտօնեայքն բարձրացուցանէին զօրհնութիւնսն^{xxxxx}, և քահանայքն բարձեալ ի վեր զԱւետար[298]անն սուրբ⁹ և նշանակ իւրեանց կանգնեալ զնշան Խաչին, և պաշտօնեայքն կատարէին զտէրունական կանոնն, և երաժշտականքն երգս առեալ զյաղթութեանն Փարաւոնի՝ գոչէին «Տէր խորտակէ զպատերազմունս, Տէր է անուն նորա»¹⁰: Եւ այլք զցաւղածին օրհնութիւն հնոցին երգէին¹¹, ի վերուստ կոչել^x զօրավիգն զհրեշտակ Աստուծոյ, և ռամիկքն ամբո-

[297] x) Այլ օր.՝ Ընտունիք: xx) Այլ օր.՝ Սահակաւն: xxx) Այլ օր.՝ Քաբարակաւն:

xxxx) III (230-232)՝ Ապուհեղէմայ: xxxxx) Այլ օր.՝

զօրհնութիւնսն երից մանկանց:

[298] x) Այլ օր.՝ կոչելով: xx) Այլ օր.՝ զձեռս իւրեանց:

խին ոմանք ի կողմանէ մխեցին զձեռս^{xx} ի գործ պատերազմին քարամբք:

Եւ դիմեցին խուռն յանդուգն յարձակմամբ և բախեցին զգունդն և պատառեցին զուզմն և դարձուցին զայլազգիսն. և գոչէին վիշապաճայն և բեկանէին առիւծաբար և հարկանէին վարազաբար, և մատնեցին ի սատակումն և ի պարտութիւն, և իւրաքանչիւր այր զախոյեան իւր յերկիր հարեալ՝ և ինքն զկնի միւսոյն ճեպէր: Եւ ի սաստիկ բախմանէ^{xxx} խուռն նիզակացն և ի զինուց փայլելոյ և շողալոյ^{xxxx} սուսերացն և սրնգելոյ աղեղանցն լարելոյ՝ հրաձգութիւն իմն արտ[299]աքս ելանէր իբրեւ յամպոյ ճայթմանէ, և լեռնն իբրեւ ի հրոյ վառեալ երևէր: Եւ յերկարեցան գործ պատերազմին մինչ ի տասներորդ ժամ^x աւուրն, և հարին ի հարուածս մեծամեծս զայլազգիսն. և եղև թիւ սպանելոցն ԽՊ, թող զբազում վիրաւորսն և զկողոպուտն^{xx} և զձերբակալսն: Ձեռնամուխ եղեն ի գործ պատերազմին և քահանայքն, որ կային ի բազմութեան գաղթականին, զի հոգևոր էր պատերազմն և ոչ մարմնաւոր, և ի վերայ սուրբ եկեղեցեաց և ժողովրդեան Աստուծոյ պատերազմէին: Հարին հալածեցին և ի փախուստ դարձուցին զգօրսն. և կէսքն զհետ մտեալ փախստէիցն, մինչ թանձրացաւ մութ գիշերին՝ հանին ի սահմանացն Հայոց, էր որ ի կողմն Ելոյ և էր որ ի կողմն Ատրպատականի և Պարսից: Բայց Աշխէ ոմն, որ եկեալ էր ընդ գօրսն արքունի ի Գարդայ Պարսիցն¹² ոչ եմուտ ընդ նոսա ձեռնամուխ լինել ընդ նոսա ի գործ պատերազմին, այլ կայր ի բացեայ իբրև հազարօք երկուք. [300]և իբրև հարան գօրքն՝ մտրակ ի կուշտ արարեալ երիվարացն՝ նախ նո-

քա փախեան: Եւ դարձան առնել դիակապուտ:

Բայց ոչ միայն քաջքն Հայոց նահատակեցան ի մեծ պատերազմին այլ և անմարմին զօրք երկնաւորք մարտակից եղեն գնդին Հայոց. զի մինչ խռնեցաւ պատերազմն և դէմ առ դէմ ճակատէին՝ յանկարծակի այր մի ի նմանութիւն լուսոյ եկն եկաց ի մէջ ռազմի ճակատուն, արկեալ զիւրև պատմուճան լուսակիզն փայլեալ իբրև զարուսեակ, և յաջոյ ձեռինն ունէր սուսէր, և ի ձախոյն՝ բուրուառ լի խնկով, և ինքն կայր հեծեալ ի վերայ սպիտակ ձիոյ, և ցանէր զծուխն ընդդէմ թշնամեացն, և օդ քաղցր, որ արկանէր զծուխն գերեսօք նոցա. և ի սաստկանալ ծխոյն զօրանային գունդքն Հայոց, և ի նուազելն փոքր մի ոգի առնուին ի թշնամեացն:

(b)

(ԵՐԿՐՈՐԴ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ԵՐԹԱԼՆ ԳՈՒՐԳԵՆԻ ԶԼԵՏ ԿՈՉՈՂԱՑՆ ԲՈՒԽԱՅԻ ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑԱԻՆ, ԵՒ ԹՈՒՂԹՆ ԻԲՐԵԻ Ի ԴԻՄԱՑ ԱՐՔԱՅԻ)^x:

Եմուտ [301] այնուհետև տարակուսական խորհուրդ ի մէջ զօրագլխացն վասն հարուածոց զօրացն ի գնդէն Հայոց. գրել և ծանուցանել բուն զօրավարին ոչ իշխէին, ծածկել և թաքուցանել ոչ մարթէին, լռութեամբ և պատճառանօք ոչ կարէին հաճել զմիտս զօրավարին, յայտնի և յանդիման կացուցանել զթիւ սպանելոցն ոչ առնուին յանձն, թէ Ջ այր միայն հզօր ձեռամբ յաղթեցին ԺԵ հազարացն. զի ստուգեալ քննեցին՝ միոյ առն երկուս յինքեանց հարեալ ընկեցեալ էր, թող զվիրաւորսն և զկողոպուտ և զձերբակալսն, հարկ եղև^x ակամայ կարգել դնել առաջի զգէմս^{xx} անցիցն ըստ իւրաքանչիւր պատահմանց: Եւ առ վտանգի երկիւղի զօրավարին՝ ածին ի մէջ զիրս տեսլեանն, որ երևեցաւ յերկնից հրեշտակ Աստուծոյ. որով փոքր մի ցածուցին զլեռնացեալ ալիսն, և զկոհակսն մրրկալիցս դադարեցուցին և զգա-

xxx) Ա (2/6)՝ բղխմէ:

xxxx) Այլ օր. ի շողշողալոյ:

[299] x) Այլ օր. և ի տասներորդ ժամու: xx) Ա (1/12-13), I (165)՝ և զկողոպուտն, II (148), III (232)՝ չիք՝ և: Այլ օր.՝ զկողապուտ:

[300] x) Յերկուս սև օրինկան այս բան ընդ նախորդին միահետ գրեալ էր. մեք ըստ ցուցանելոյ ոճոյն առանձին գլխոյ խորագիր պատշաճ դատեցաք (Ք. Գ. էջ 148, ծն. 2):

[301] x) Այլ օր.՝ հարկել: xx) Ա (2/6)՝ զգեմս. ուղղ. զգեպք (Նախն. 191):

զանութիւն բռնաւորին յընտանութիւն ածին: Եւ հրաման տուեալ ընդ ամենայն երկիրն՝ զի այր [302] իւրաքանչիւր դարձցի յերկիր իւր և կալցի զիւր ժառանգութիւն, և բնակեցցէ խաղաղութեամբ և կացցէ ըստ կամաց իւրոց, և մի հալածեսցի ոք ի բնակութենէ իւրմէ յօտար երկիր պանդխտութեամբ բնակել: Զայս հրաման պատուիրանի տային յօանդակութիւնն՝ պատիր խաբէութեանն իւրեանց, որով որսացանն իսկ և վրիպեցուցին:

Ապա այնուհետև դարձեալ յղեաց զՀամդոյ զՊարսից ամիրայ, և ի զօրաց արքունի զՀէթմ ազգաւ թուրք, և ընդ նոսա հեծեալս Ժ հազարաց, կազմեալ սպառազէն պատրաստեալ բարձրագոյն քան զառաջինն, և թուղթ մի գրեալ և կնքեալ լի խորամանկութեամբ և կեղծաւոր խարդախութեամբ ըստ հնարագիտութեան որդւոցն իսմայէլի. և մուտ^{xx} եղեալ ի տեղին, ուր բանակն Հայոց նստէր՝ ետուն տանել զթուղթն, լի թիւնիւք սատանայական իմացմանց, իբրև զկապարճս լի նետիւք դեղեալ ի գաղտնիս ի գրկաց թուոցանել ի նպատակն:

Իսկ իբրև ընթերցաւ^{xx} [303] զնամակն, գրեալ երգմունս ի ծանականս կանանցն իւրեանց և ի մուար օրէնսդիրն իւրեանց Մահումաթ, յանձն առեալ տալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տէրութեանն իւրեանց եւ գնաց զկնի փառաց իշխանասիրութեանն ցանկութեան յորմէ վրիպեացն^x:

Եւ եղև ի մերձենալն նորա ի բանակն՝ եհան ընդ առաջ նորա գունդք գունդք զօրաց. և ի մտանելն առաջի զօրավարին՝ ոչինչ փոյթ արարեալ զվնասուցն և զհարուածոց զօրացն, իբրև զապստամբէ ինչ ամբաստանել. բայց և նշա-

[302] x) Ա (1¹²⁻¹³)՝ յօանդակութիւն. ուղղ. յօանդակութիւն (Նախն. 16):

xx) Այլ օր.՝ մօտ: xx) Ա (2¹⁵)՝ ընթերցաւ:

[303] x) Ա (1³⁻¹²)՝ և ի մուար օրէնսդիրն յանձն առեալ տալ նմա զիշխանութիւն բնիկ տերութեան իւրեանց. իւրեանց Մահումատ եւ գնաց զըկնի դառաց իշխանութեան ցանկութեան յորմէ վրիպեացն: Բնագրի սրբագրութիւնը կատարել է Նորայր Բիւզանդացին (Նախն., 449-450): xx) Այլ օր.՝ հեծեալ ի մեծագարդ:

նակս և դրօշս փողփողել առաջի, և դնել թագ իշխանական ի գլուխ և զգեստս արքունականս զանձամբ. և սուսեր ընդ մէջ ածեալ, և հեծուցեալ ի մեծագարդ^{xx} ջորւոջ, և նժոյգս առաջի և զկնի ի գարդ և ի զէն սպառազինեալ, և ձայնք փողոց և դոփիւնք թմբկաց և այլ երաժշտական գործոց հնչեցուցանէին շուրջանակի. և բազմութիւն զինուորաց վառելոց աստի և անտի, և վարոցաւորք և սակրաւ [304] որք^x այսր անդր քշել զամբոխն դռնթեալ^{xx}. և քարոզն աղաղակէր, թէ «առաւ^{xxx} իշխանութիւնն Վասպուրականի աշխարհին ի ձեռս Գուրգէնի, փոխանակ եղբօր իւրոյ Աշոտոյ տիրել ընդ նոսա»:

Եւ եղև զկնի երից աւուրց անցանելոյ ետուն թուղթ մի տանել առ Գուրգէն, գրեալ Բուխայի լի դառնութեամբ, կնքեալ մատանեաւ արքայի, իբրև այն թէ ի դիմաց արքային և յարքունուստ եկեալ. և էր պատճէն թղթոյն զոր կեղծաւորեալ ետուն ցնա՝ այս ինչ.

«Բուխայ գլուխ զօրավարաց ընդհանուր թագաւորութեան Տաճկաց, Զափր իշխեցող ծովու և ցամաքի, հաւասար և օրէնսդիրն մերոյ Մահումաթի, և հաւատարիմ միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան, և թագաւոր ընդհանուր ազգաց հարաւային^{xxxx} աթոռակալութեան, յորոց ձեռս հաստատեալ կայ մահ և կեանք: Յղեցի զքեզ ելանել ի վերայ երկրիդ Հայոց ամենայն կենդանեաց, և ետուն ի ձեռս քո զզօրս իմ հանդերձ զօրագլխովք մեծամեծօք իմովք, յամեն [305] այն ազգաց որ ընդ ձեռամբ իմով նուաճեալ են թագաւորագունք՝ զի զԱշոտ և զեղբարսն իւր փութով առ մեզ հասուցես: Դու աւաղիկ ելեր մտար յերկիր Հայոց, ելեր ի կողմն թշնամեաց իմոց և ապստամբացդ զքեզ միաբանեցեր, զի յապաղեցեր հրամանաց իմոց: Արդ ի հասանել նամակիդ փութով զԳուրգէն և զազգատոհմդ իւր հանդերձ ազատօքդ

[304] x) Այլ օր.՝ սկսւաւորք: xx) Ա (1²)՝ դռնթեալ. I (168)՝ գռնթեալ: xxx) Ա (1⁴)՝ առաւ. II (150, ծն. 3)՝ թերեւ՝ տուաւ. (տե՛ս նաև՝ Նախն., 173):

[305] x) Այլ օր.՝ յիս վնաս իմ:

Վասպուրականի կապեալս առ մեզ հասուցես: Ապա թէ ոչ՝ տեսից վասն քո»:

Եւ իբրեւ ետուն զթուղթն կարծեցեալ իբրեւ յերեսաց արքայի՝ «ընթերցիր զայդ, ասէ, մի՛ ինչ ընդ մեղադրութեամբ արկաներ զիս, և կարծել նենգութեամբ գնալ առ քեզ և դրժել ինչ քեզ և ստել երդմանց մերոց. տես քեզէն և ծանի՛ր, զի ոչ գոյ վնաս իմ՝ յիրիդ յայդմիկ կամ կարողութիւն արձակել զքեզ»:

Յայնժամ ետուն զոտս նորա ի կապանս երկաթիս, և ընդ նմա զտէր Գրիգոր Արծրունի, որ և վկայեաց առաջի թագաւորին [306] զբարիոք դաւանութիւն ի Քրիստոս. և եղեալ ի վերայ ուղտուց խաղացուցին ի Սամառայ, տարան ետուն ի բանտ արքունի, ուր կայր Աշոտ իշխան և այլ նախարարք ի տանէն Արծրունեաց:

Նոյնժամայն իբրեւ ետես տիկինն, եթէ վարեցան որդիք նորա ի գերութիւն՝ գնաց և ինքն զհետ նոցա, զհերս խզեալ և զօձիս պատառեալ, կոծելով և աշխարելով, որպէս ասաց Ամովս մարգարէ, «գերծիր և կտրեա ի վերայ փափուկ որդւոց քոց, լայնեա զխզումն քո իբրեւ զարծուոյ, զի գերեցան ի քէն»:

Յայնժամ սկսան ամենայն նախարարքն Հայոց ցրուել մեկնել ի միմեանց. և գնացին կալան զամրական տեղիս ով ոք և փութացաւ մտանել յամուրս ի բերդսն որ ի Վասպուրականի. և զօրքն ցրուեցան քայքայեցան ընդ ամենայն երեսս երկրին: Եւ այս եղև, զի լցցի որ ասէ, «զարթի՛ր սուր ի վերայ հովուի և ի վերայ առն ընկերի նորա. հարից զհովիւն՝ և ցրուեսցին ոչխարքն»². և դարձ[307]եալ վերագոյնն ասէ, զոր ասաց Տէր ի բերանոյ մարգարէին:

Յայնժամ իբրեւ գիտաց զօրավարն, եթէ յաջողեցաւ նմա ամենայն ինչ ըստ կամաց իւրոց և ըստ հրամանի ամբարիշտ թագաւորին, ի գլուխ ելին խորհուրդ՝ չարութեան նոցա, զոր ինչ խորհեցան ի վերայ աշխարհիս Վասպուրական

իշխանութեանս, և եբարձ զամենայն արս զօրութեանց, և ոչ ոք էր այնուհետեւ որ կարէր կալ ի կայի իւրում ունել զդէմ նորա՝ սկսան այնուհետեւ աներկիւղ համարձակութեամբ սփռել տարածանել ի վերայ երեսաց երկրիս ամենայն ազգքն Տաճկաց, որ ելեալ էին զհետ նորա ընտանեօք իւրեանց, և ձեռնամուխ եղեն բաժանել զերկիրն յինքեանս. և արկանէին վիճակս և լարս ձգէին ի վերայ սահմանաց և բնակէին յամուրս աշխարհիս աներկիւղս. զի յորմէ սակաւ մի կասկածս ունէր՝ անտի ևս աներկիւղ հաստատեցան: Եւ էր նեղութիւն մեծ ընդ ամենայն երկիրս, որպիսի ոչ եղև ի սկզբանէ [308] աշխարհի՞, և մի այլ լիցի. և յաւեր դարձան գեւղք և ագարակք և աւանք, ի բաց մերկացեալ զգարդ և զբարեձեւութիւն, և ընդ ապականութեամբ՝ փակեալ զանազան բոյսք և տունկք, որ ի վերայ երեսաց երկրի. որպէս մարգարէն Յովէլ ողբայ ի վերայ եկեալ հասեալ թշուառութեանն, ասէ, «իբրեւ զդրախտ փափկութեան երկիրն առաջի, և զկնի նորա դաշտ ապականութեան, և իբրեւ հուր ընդ եղէզն ընթացեալ՝ այնպէս հասեալ ի վերայ մեր իբրեւ զմարախ, իբրեւ զջորեակ և իբրեւ զթրթուր խառնիճա՛ւն հանդերձ, հասեալ ի վերայ ծառոց մրգաբերաց, կամ դիւրածախելի բոյսս խոտոյ, այնպէս վատնեցին ծախեցին զզօրութիւն մարդկային ազգի ստացուածովք իւրեանց». որպէս կայ և այս ի գիրս տեսութեանն Յովելեայ մարգարէի³:

Եւ հրաման ետ այնուհետեւ, զի զբազմութիւն գերելոցն վաճառակուր արասցեն յազգս ազգս ում և հաճոյ թուիցի. և ինքն ել գնաց երթալ մտան[309]ել ի քաղաքն Դուլին, ձմեռոց ինքեան պատրաստեալ զնա, մինչ ի ժամ գարնանայինս, ունելով ընդ իւր կապեալս բազումս. և աւերեալ էր զերկիրս մեր ի մտանել և յեւանելն իւրում:

[306] x) Այլ օր. չիք՝ հարից զհովիւն:

[307] x) I (170), II (151), III (238)՝ խորհուրդ. Ա (1/11)՝ խորհուրդք:

[308] x) Այլ օր. յաւելու՝ մինչև ցայժմ: xx) Ա (1/7.8)՝ ազգականութեամբ. ուղղ. ապականութեամբ (Նախն., 151):

[309] x) Ա (1/4.5)՝ ոչ իցեմ:

**ՎԱՍՆ ԶԱՐ ԾԱՆՁՆԱՌՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅՆ
ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ, ԵՒ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆԸ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ
ՏԵԱՌՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՅ ԵՒ ՏԵԱՌՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆՈՑԱ:**

Սաստիկ և վտանգալորք և լի դառնութեամբ են որ ինչ ի ճառի աստ են յիշատակարանք, սակա յանձնառութեան մեծ նախարարացն և իշխանացն մերոց. լի արտասուօք է բանս և ոչ եմ՝ բաւական պատմել զանցս անցիցն կորստականութեանն նոցա մոլորութեանն, վրիպել յուղիղ և յամբիծ առաքելաքարոզ դաւանութեան հաւատոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ. և ոչ են կամք իմ փութալ պատմել ընդ գրով փակել զկործանումն տերանց իշխանաց մերոց, և որ ինչ կրեցին թշուառութիւն զոգւոց առաւել քան եթէ մարմնոց. բայց ակամ[310]այ և ի հարկէ գրեցից կարգեցից ի փոքր և ի դուզնաքեայ բանից, բովանդակեցից համառօտ սուղ և սակաւ բանիւ անցանել ընդ պատմութիւն իրիս այսմիկ, զի ոչ իսկ է կարողութիւն լռութեամբ ծածկել թաքուցանել անյայտ առնել զանհուն և զանբաւ վիշտս աղէտս եկեալ հասեալ մեզ: Եւ արդ ասացից փոքր ի շատէ զյայտնի գործեցեալսն, զի և որ ինչ ընդ սոքօք և յետ սոցա ի գլուխ ելին հանգամանք իրաց՝ և այնմ առանց երկբայութեան հաւատասցես, իբրեւ ճշմարիտ և անսուտ պատմողի:

Իբրեւ օր մի լինէր պարապոյ, մինչ կային ի բանտի իշխանն և որք ընդ նմա ազգատոհմիւք և այլովք օտարագոք՝ և ահա հնչեցին փողք ուժգին գոչմամբ ազգ առնել քաղաքին՝ եթէ ել նստաւ թագաւորն յատենի և պատուիրակքն՝ զքարոզն բարձրացուցանէին, զի ամենայն մեծամեծք քաղաքին և գլխաւորք և իշխանք յարքունի նախա-

[310] x) Ա (²/₈)՝ պատուիրանքն: xx) Ա (²/₁₀)՝ գումարեցան:

րարութենէն անդր գումարեցին^{xx}, [311] զի զկապեալսն յառաջ մատուցեն ի հանդէս հարցափորձի քննութեան: Եւ ամենայն մեծամեծքն հանդերձ խառնաղանձ՝ ամբոխիւն դուրս^{xxx} տուեալ, ոչ միայն ըստ հրամանի թագաւորին ելանել զհետ աղաղակի փողոյն և արքունի կոչնականացն՝ այլ փութացան տեսանել, թէ ո՛վ ոք և ո՛րպիսիք են սոքա, որոց անուանք^{xxx} քաջութեան իւրեանց հուշակ հարկանէր ընդ ծագս տիեզերաց, մինչև հարկեցաւ թագաւորն յամենայն ուժով^{xxxx} կարողութեան իւրոյ զօրս գումարել յամենայն ազգաց, որ ընդ ձեռամբ իւրոյ տէրութեանն էին հնազանդեալ թագաւորք և թագաւորագունք, և մեծաւ աշխատութեամբ և ի բազում ժամանակաց փոյթ յանձին կալեալ անդուլ զցայգ և զցերեկ^{xxxx} ի մեծ տարակուսանս ըմբռնեալ կայր վարանեալ, և ոչ քաղցր թուէր նմա քուն գիշերոյն, և փափկութիւն տունջեան յոչինչ համարեալ լինէր, մինչ հազիւ թէ ուրեք կարաց նշկահել զսոսա ի պատրանս խաբէութեան և ի նենգութեան [312]թիւն կեղծաւոր խարդախութեան զօրականաց իւրոյ տէրութեանն: Եւ ընթանային ամենեքեան յաճիւն՝ տեսանել զնոսա և ի վերայ հասանել, թէ զիւրդ ի գլուխ ելանիցէ ատեանն:

Եւ ելեալ թագաւորն նստաւ յատենի ի բարձրաբերձ բեմի միոջ, ի մէջ աշխարհակոյտ ամբոխի անհուն բազմութեանն, և հրամայեաց ածել առաջի զկապեալսն, հարցանել և լսել ի նոցանէ: Եւ կայր զյօսանս պոզտեալ^x, կոկոզաբանէր լի յոխորտանօք^{xx}, խրոխտայր և փռնքտայր, եռացուցանէր ի վեր մղէր զդառնութիւն ժահազոտ^{xxx} մաղձոյն չարաթոյն վատախառնութեանն, սրտմտեալ անժուժկալ^{xxxx} ի բարկութեանն ջերմագոյն արեանն մրկալից շարժմանն, և սկսաւ

[311] x) Այլ օր.՝ խառնիճաղանձ:

xx) Այլ օր.՝ գոռհ: xxx) Ա (¹/₁₄₋₁₅)՝ որոց անուն: xxxx) Ա (¹/₃₂)՝ ամենայն ուժոյ: xxxxx) Այլ օր.՝ զցայգ և զցերեկ անդուլ:

[312] x) Այլ օր.՝ պոզտեալ: xx) Այլ օր.՝ խրոխտանօք: xxx) Ա (²/₃)՝ զդառնութիւն ժահու: xxxxx) Ա (²/₆₋₇)՝ անժուժկալ ի. ուղղ.՝ անժուժկալի (Նախն. 396): xxxxx) Այլ օր.՝ սփռեալ:

Թափել զմահածին թոյնս իւր ի վերայ կապելոցն, իբրև զթոյնս իժի, առանց վեր ի վերայ դնելոյ սփռել^{xxxx} տարածանել ի կորուստ և յապականութիւն բազմաց:

Եւ իբրև կացին նոքա առաջի թագաւորին՝ եհարց հեգնական բանիւք եպերելով լի [313] ամբարհաւաճութեամբ, և խորամանկ խարդախութեամբ քողարկեալ զբանսն՝ և ասէ, «ո՛վ ոք էք դուք և յորմէ՞ աշխարհէ, և զի՞նչ անուն է ձեր. Թերևս արդեօք դո՛ւք էք ապստամբեալքն յինէն»:

Պատասխանի ետուն և ասեն, «ընդէ՛ր, ով աստուածասէր թագաւոր, իբրև ընդ համհարզս և ընդ ստամբակս, իբրև ընդ աննշանս կամ ընդ անընդել վայրագս խօսիս ընդ մեզ, և նախ քան ընդ պատժական տանջանաւոր խոշտանգանօք՝ արկանելն զմեզ՝ բանիւք քո իբրև քարամբք հարեալ զմեզ՝ շտապ տազնապի ի վերայ արկանես թափել զոգիս մեր: Այլ զմեզ գիտես ո՛վ ոք եմք և ուստի՛ և յումմէ՛, և թէ՛ զի՛նչ անուն է մեր՝ կարի քաջայայտ է քեզ, և մեք ոչ եմք ապստամբք ի քումմէ՛ ինքնակալ թագաւորութենէդ. այլ բազմացան չարիք մեր, զի մեղաք առաջի տեառն Աստուծոյ մերոյ և յետս հարաք զիրաւունս պատուիրանաց նորա, և մատնեաց զմեզ Աստուած ի ձեռս քո. արդ ահաւասիկ հասեալ կամք առաջի քո, ինքնակալ թագաւոր [314] իշխեցող կենաց և մահու. որպէս Տէր հրամայեսցէ՝ եղիցի»:

Խօսել սկսաւ թագաւորն և ասէ, ի բազում ժամանակաց լեալ թագաւոր նախնեաց մերոց և մինչ առ մեզ հասեալ, և բազում ազգք և թագաւորք են զոր նուաճեալ^x ունիմք ընդ ձեռամբ մերոյ տէրութեանս. և ոչ առ մի ոք այդչափ խնամ և հոգաբարձութիւն առնէաք, որչափ ընդ ձեզ և ընդ աշխարհ ձեր. դուք աւաղիկ զընդդէմսն ինձ խոկայիք միշտ, և անընդունակք լինէիք՝ որ ի մէնջ առաքեցեալքն հազարապետք և վերակացուք աշխարհիս մերոյ և խնամատարք արքունի հոգաբարձութեան գային առ ձեզ. զօրս գումարէիք, այրուծի կազմէիք, մարտս և պատերազմունս զրգուէիք, ճա-

[314] x) Այլ օր.՝ թագաւորք և ազգք նուաճեալ:

կատ դնէիք և զզօրս մեր ի սատակումն սրոյ մատնէիք և զազգատոհմ մեր ընդ մեծ նեղութեամբ պաշարէիք և աշխարհի աւերիչք գտանէիք և հարկացն եղելոց խափանիչք լինէիք: Եւ մեք ահա անփոյթ [315] այդմ ամենայնի արարաք, զի յայտնի լիցի սէրն և գութ խնամոյն, զոր ասեմք ունել ընդ ձեզ^x: Բայց քանզի արդ տեսանեմք զձեզ անձնեայս և գեղեցիկս, և գեղ երեսաց ձերոց պատշաճագոյնս և վայելուչս, և որդիք թագաւորացն այսր աշխարհի լեալ էք դուք, և արժանի^{xx} էք արգահատելոյ, և արք զօրութեան էք դուք, և ի դիմաց ձերոց երևի, զի զօրութիւն բազում գոյ ի ձեզ, զի այդչափ վնասս գործեալ է ձեր առ իս, և ահա հասեալ կայք յատենի առաջի իմ անտրտում և անտխուր երեսօք, որպէս զանմեղս և զբարեգործակս^{xxx}, և լի ամենայն կամարարութեամբ մեր, անխիղճ համարձակութեամբ^{xxxx} և իմ խնայեալ ի ձեզ ոչ արարից զրաւ կենաց ձերոց ըստ արժանի ապիրատ գործոց և վնասուցն, զոր յանցեայքն առ իս դուք. առանց ի տանջանս և ի չարչարանս լի դառն^{xxxxx} հարուածոց մտանելոյ հաւանեալ մեզ և օրէնսդրին մերոյ Մահումաթայ՝ ընկալիք հաւատս և օրէնս աստուածատուրս հեռի [316] ի ստութենէ և լի որ ինչ ընդդէմ ստութեան է, և ի բաց լերուք ի սնոտի և ի մոլար պաշտամանէ ձերմէ, որ վասն Քրիստոսի էք կաշկանդեալ ի մեծ յամառութեանդ: Եւ մեր անտես արարեալ զգործս վնասուց ձերոց, զոր մեղայք մեզ, և լիցին անձինք ձեր ի գիւտս, և կեցջիք և տիրեցէք աշխարհի և տանց ձերոց, դուք և որդիք ձեր, և մի ի ձեռն տանջանաւոր մահու ելանիցէք ի բնակութենէ ձերմէ և բնակիցէք ի դժոխս:

Ետ պատասխանի սուրբ հայրապետն Յօհաննէս հանդերձ մեծ նախարարօքն Հայոց և ասեն. «ի քո իսկ^x ինքնակալ թագաւորութեանդ և ի յօրէնս առաջնորդին ձերոյ գրեալ է՝

[315] x) Այլ օր.՝ մեր խնամոցն... առ ձեզ: xx) Այլ օր. յաւելու՝ դուք: xxx) Այլ օր.՝ զբարեգործս: xxxx) Այլ օր.՝ ամենայն համարձակութեամբ: xxxxx) Այլ օր.՝ դառնութեամբ:

[316] x) Յայլ օր. չիք՝ իսկ:

ոչ գոլ ճշմարիտ վկայութիւն միոյ ուրուք և հաւատարիմ, և յոյժ հաւաստի և ընդունակ գոլ զառ ի բազմաց վկայութիւն ի վերայ մեծի և կամ փոքու ինչ իրաց կամ ի վերայ կենաց և մահու. և խոտեալ ի բաց ընկենուք զմիոյ անընկեր և անվերոյ իրաց հանդէս, որպէս և է իսկ կոչեցեալ մարգարէն ձեր Մահումաթ, զի ոչ գոնեայ [317] մի ոք գոյ, որ զճշմարտութիւնն վկայէ ուսուցանելով նորա, թող թէ զբազումս²: Եւ արդ ձժԱ՝ են մարգարէք, որ զվկայութիւն աստուածութեանն Քրիստոսի ստուգաբանեն ճշմարտութեամբ յանցնիւր ժամանակս, իբրև ի միոջէ բերանոյ, թող զԱւետարանն և զառաքեալս նորա: Եւ մեր ընկալեալ և հաւատացեալ ճշմարտութեանն՝ և ոչ կարեմք փոխանակել զճշմարտութիւն ընդ սնոտի, առասպելաբան և կարկատուն, ստայօղ և պաճուճազարդ մոլար^{xx} ուսմանդ ձերոյ: Որով օրինակաւ կամք քո հրամայեն՝ եկեսցէ ի վերայ մեր պատիժ պատուհասի. պատրաստ եմք ի կապանս, ի բանտս, ի գանս, ի հուր, ի սուր, ի ջուր, ի տանջանս հարուածոց և յամենայն հնարս չարչարանաց»: Զայս ևս առաւել քան զսոյնս և բազմապատիկ կարգեցին եղին բանս գեղեցկայարմարս ի Քրիստոս հաւատոցն: Բայց քանզի ոչ ոք յայնժամ ընդ գրով զայնոսիկ ներքադրեաց, որպէս օրէն է թագաւորաց՝ և ոչ մեք երկրորդել պատկան^{xxx} վարկաք:

Յայնժամ թագաւ[318]որն լի եղև սրտմտութեամբ, և զգոյն երեսաց իւրոց բոցազոյն դարձուցեալ, խրոխտացեալ և մրմռեալ իբրև զգազան արիւնարբու՝ հրաման ետ հանել արտաքս յերեսաց ատենին, յղեաց պատգամս և ասէ, «ոչ են օրէնք թագաւորութեանս մերոյ ի պայքար բանից զոք արկանել. և յերկարել ի բանս, որչափ արարաք ընդ ձեզ, զոր ինչ այլ արասցուք. և արդ քանզի խօսեցայ ընդ ձեզ բանիւք ողորբանաց՝ և դուք թերևս յայդ գայթակղեալ խաբեցայք և

պնդեալ կայք յամառեալ: Եւ արդ խնայեալ իմ ի ձեզ, և դուք առանց յապաղանաց և զիս աշխատ առնելոյ ի բաց լերուք յերկրպագութենէն Քրիստոսի, և եղիցին անձինք ձեր ի գիւտս և կեցջիք. և իմ թողեալ ձեզ զչարիս ապստամբութեանն ձեր, վայելեալիք ընդ իս և տիրեցէք աշխարհին ձեր»:

Այլ նոքա թէպէտ առ փոքր մի ոչ կամեցան դառնալ յերկրպագութենէն Աստուածորդւոյն, զի տնկեալ էր ի սիրտըս^x նոցա հաւատ սուրբ առաքելոցն, բայց վասն զի ոչ ունէր արմատս՝ [319] վաղվաղակի չորացաւ ի տապոյ բանսարկուին^x, զի ի փոնգալոյ նորա կայծակունք հատանին^{xx} և ընդ ոնգունս նորա ելանէ ծուխ հնոցի կայծականց, որպէս գրեալ է ի Յովբ³: Եւ վասն իւրեանց թուլամորթութեանն և անհաստատ և յողորդ մտաց սիրեցին զփառս մարդկան առաւել քան զփառս Աստուծոյ. զի «ժողովուրդս այս չրթամբք պաշտեն զիս, և սիրտք իւրեանց հեռացեալ մեկուսի են յինէն»⁴. և կողմնեալք ի սիրոյ աստուածութեանն՝ անկաւ ի վերայ նոցա զարհուրումն մահու, մանաւանդ ոչ կամելով ելանել ի սնոտի կենացս դիւրափոփոխ աշխարհիս՝ ասեն. «յանձն առնումք զհրամանս արքունականս», ի մտի եղեալ զի այն ինչ, իբրև թէ ի վերին երեսս^{xxx} հաճիցեն զմիտս թագաւորին, և ի ներքին խորհուրդս պահիցեն զխոստովանութիւնն որ ի Քրիստոս. որում անհնար է երկոցունց ի միասին բնակել, և ոչ ոք կարէ երկուց^{xxxx} տերանց ծառայել⁵, որպէս ասաց Փրկիչն, զոր ի կարգի իւրում հարկեցայց [320] ցուցանել:

Յայնժամ իսկ և իսկ արագապէս թլպատեալք եղեն մսլիմանակ, հետեւեալք զկնի Բագարատայ Բագրատունեաց^x, որ ըմբռնեցաւ ի յայլ զօրավարէ ի Խլաթ քաղաք, և էր նա իշ-

[317] ՝) III (246)՝ ՆԺԱ: Ա (175), II (156)՝ ձժԱ: xx) I (175) չիք՝ սնոտի. առասպելական և կարկատուն, ստայօղ և պաճուճազարդ մոլար: \\\) Այլ օր.՝ արժան:

[318] ՝) Այլ օր.՝ անկեալ ի սիրտ:

[319] x) Այլ օր.՝ ունէն արմատս յինքեանս վաղվաղակի ի ծագել տապոյ բանսարկուին չորացան: xx) Այլ օր.՝ հատանին:

xxx) Այլ օր.՝ թէ այն ինչ ի վերին երեսս: xxxx) Այլ օր.՝ կարէք երկոցունց:

[320] x) Այլ օր.՝ Բագրատունւոյ: xx) Այլ օր.՝ զամենայն խորայել:

խան Տարաւնոյ, բարձեալ եղև ի Սամառայ և եղև աստուածուրաց, և եբաց զպողոտայն լայն և ընդարձակ, զչաւիղն կորստեան, որ տանի յանգիւտ կորուստն. որպէս Բորո՜վամ որդին Նաբատայ, որ մեղաւ և յանցոյցն զԻսրայէլ^{xx}, որպէս գրեալ է ի գիրս Թագաւորացն Իսրայէլի⁶, և յիշատակարան նորա մոլորութեանն որով վրիպեացն և վրիպեալ կործանեաց զազգս բազումս՝ կայ և մնայ ազգաց յազգս մինչև յաւիտեան:

Բայց Վասակս այս զոր յիշեցաք վերագոյնն ընդ մեծ նախարարսն՝ վասն ազգակից գոլ^{xxx} նոցա ընդ^{xxxx} տոհմին Արծրունեաց. սա յառաջ քան զըմբռնելն նոցա ել գնաց իւրովք կամօք ի Սամառայ և եղև աստուածուրաց, և բունեալ ուրջացեալ^{xxxxx} էր ի նմա սատանայ զօրօք իւրովք, ամենայն հնար[321]իւք խորամանկութեամբ կապեալ անլոյծ գօտեամբ ընդ ոգւոյ երիցս թշուառականին, զոր կազմեաց իւր սատանայ գործի աջողակ յամենայն արուեստ գիտութիւն խարդախութեան, իբրև զպատշաճ դարան^x դեղեալ նետիւք ընդ խաւար թռուցելոյ յոգիս խաւարամածս: Որպէս և այլս այս արար, անքակ և անմեկնելի զգեցաւ պատեանս յինքեան զզօրութիւն բանսարկուին: Եւ զի մի երկայնեալ որ ինչ վասն սորա ապիրատ և ինքնակամ և անզիղջ և անխիղճ առանց պատկառանաց մոլորութիւն սորա լի անամօթութեամբ՝ ի բաց դիցուք զսա ի միջոյ յիշատակի նախարարացն, զի ոչ եթէ ատեաց զանօրէնն իբրև զանամօթն. զի քան զմեղանչելն առաւել չար այն է՝ չունել զինքն ընդ յանցաւորսն, զի ողջախոհացն քան զամենայն չար տանջանս ամօթն է. և մի եղիցի յիշատակ սորա ընդ սոցա, որք թէպէտ և վրիպեցին և կործանեցան՝ սակայն և ապաշաւեցին և կանգնեցան յետ դարձին իւրեանց ի մեծ կարաւանէ գերու[322]թեանն ի միջոյ ժանեաց բռնաւորին. բայց սա յեր-

թալ և ի դառնալ իւրում նովին մտօք և նովին մոլորութեամբ^x վարեցաւ, լրբեալ լի թշուառութեամբ. և որպէս պատմեն զնմանէ՝ զի դարձաւ յետս յԱստուծոյ և դարձոյց գերեսս իւր ի ճշմարիտ դաւանութենէ յերկրպագութենէ Աստուածորդւոյն, որպէս ասաց՝ «դարձուցին յիս զթիկունս և ոչ գերեսս իւրեանց»⁷. աստէն իսկ դարձաւ յետս երես իւր ի թիկունս կոյս, ըստ ձախողակի խոտորմանն յետս ընդդէմ զխոտորմանն ժառանգեաց: Առանց ախոյեանի պարտեցաւ և առանց զինու խոցոտեցաւ և առանց հողմոյ նաւաբեկեցաւ, ի կամս անձնիշխան կամաց մոլորեցաւ, և ել գնաց զկնի իշխանութեանն ցանկութեան ինքնամոլորութեանն անգիւտ կորստեանն. եղև սմա կեալ անհաւատութեամբ և մեռանել անյոյս:

Իսկ երիցս երանելի սուրբքն տէր Յոհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս և երանելի քահանայն Գրիգոր և տէր Գրիգոր Արծրունի^{xx} խրախուսեալք յԱստուած, կացեալ յատենի ի [323] մեծ ասպարիսի հոգեւորական պատեռագմին՝ աներկիւղ համարձակութեամբ, բանիբուն համառօտութեամբ կարգեցին եղին առաջի բռնաւորին բանս գեղեցկայարմարս յԱստուածաշունչ գրոց վասն ի Քրիստոս հաւատոցն և պախարակելով զմոլար օրէնսդիրն նոցա Մահումաթ: Առ ոտն հարկանելով զխոստացեալ նոցա պարգևսն՝ ասեն. «լաւ է մեռանել վասն Քրիստոսի, քան առ ժամանակ մի վայելել ի մեղս»:

Յայնժամ հրամայեաց բռնաւորն կապել զնոսա երկաթի կապանօք և դնել ի բանտի: Վայելէր իսկ եպիսկոպոսին Յոհաննու՝ առնուլ զլուծ համանուանն իւրոյ զՅոհաննու Մըկրտչի, որ կապեալն էր ի Հերովդիայ և տուեալ^x ի բանտ⁸: Գեղեցիկ էր և տեառն Գրիգորի Արծրունւոյ՝ ոչ անփոյթ առնել և զիւրոյ համանուանն զսրբոյն Գրիգորի առնուլ յանձն զխաւարամուտն լինել ի խորին խաւարային վիրապն

xxx) Այլ օր.՝ գոլոյ:

xxxx) Ա (2/10n)՝ ըստ տոհմին: xxxxx) Այլ օր.՝ ստրջացեալ:

[321] x) Իմա՝ պատկանդարան (II, 158, ծն. 7):

[322] x) Այլ օր.՝ լրբութեամբ և մոլորութեամբ:

xx) Այլ օր.՝ Արծրունեաւ:

[323] x) Այլ օր.՝ համանմանել և առնուլ զլուծ համանուան իւրոյ զսրբոյն Յովհաննու... և տուեալ լինէր:

կապանօք հանդերձ. յոյժ վայելուչ էր և երանելի քահանային Գրիգորի՝ միաբանել ընդ նոսա և լնուլ զերրեակ թիւն, զի անմեկն[324]ելի եղիցի Քրիստոս ի նոցանէ, որպէս ասաց Քրիստոս, եթէ «ուր երկու կամ երեք ժողովեալ են յանուն իմ՝ անդ եմ և ես ի մէջ նոցա»⁹: Եւ սաղմոսէին միաբան՝ «վասն քո մեռանիմք զօրհանապագ. համարեցաք որպէս զոչխար ի սպանումն»¹⁰:

Իբրև գիտաց բռնաւորն, եթէ յաղթեցաւ ի սրբոց արանցն, մանաւանդ ի քաջէն Գրիգորէ, զի կարծէր դիւրաւ արկանել զնոսա ի հաղթս պատրանաց զկնի դարձելոցն ի ճշմարտութենէն. և մինչ ոչ ելին ի գլուխ կարծիքն, այլ իբրև զմեքենայ ինչ յամուր անդամանդեայ պարսպէ ի բաց դառնայր, որոյ գլուխ անկեան Քրիստոս¹¹, ապա յամառեալ զարբանեալքն իւր հրամայեաց կապել կրկին շղթայիւք և արկանել ի ներքին բանտ:

Իբրև գիտացին սուրբքն զանհուն պատերազմ չարին՝ վառեալ և նոքա զինքեանս հանապազակուի լինել ի ճակատուն, անխափան սաղմոսերգութեամբ զանուշահոտ աղօթս իւրեանց միշտ ի բարձունս^{xx} առաքելով, և հայցէին յամենայաղթն [325] Քրիստոսէ յաղթել մեծի պատերազմին և վառեալ զինքեանս յընթացս պատերազմին, զգեցեալ զզրահս արդարութեան և պնդեալ զմէջս ճշմարտութեամբ և ազուցեալ զոտս պատրաստութեամբ Աւետարանին խաղաղութեան և սուսեր ընդ մէջ ածեալ զբանն Քրիստոսի, որ հատու է քան զամենայն սուր երկսայրի, և վահան ի թիկունս եղեալ ի բոլոր սրտէ զհաւատս անբիծս, և համբարձեալք զձեռս իւրեանց յերկինս իբրև զաղեղն հաստ, և զգորութիւն աղօթիցն իբրև զնետ ձգեալ ի լայնալիճ աղեղանէ ի նպատակն, հարեալ զկառափն սատանայի դիաթաւալ կացուցեալ յերկիր կործանէր: Եւ վասն յաղթութեանն գոհութիւն մատուցեալ Քրիստոսի՝ ասէին. «օրհնեալ է տէր Աս-

տուած մեր, որ ուսոյց զձեռս մեր ի պատերազմ, և զմատուենս մեր ի ճակատամարտ»¹², և որ ի կարգին է: Եւ յայսմ պատերազմի ոչ միայն երանելի եպիսկոպոսն և ճգնաւոր քահանայն մարտակից էին տեառն Գրիգորի, այլ և զօրք հրեղինաց, քանզի «բանակք հրեշտակաց Տեառն շուրջ են զերկ[326]իւղածովք իւրովք և պահեն զնոսա»¹³:

Եւ կացեալ սուրբքն ի կապանս զերիս ամս ի ներքին բանտին: Եւ խնդրէին ի բազումողորմէն՝ Աստուծոյ՝ հանել ի գլուխ զառօրեայ ժամանակս անսայթաք և հաստատուն հաւատովք, լի արտասուօք և հեծեծանօք յիշեցեալք զվերին Սիօն մայրաքաղաքն սուրբ¹⁴, որպէս ժողովուրդն Աստուծոյ առ գետսն նստէին և լային ի յիշելն իւրեանց զՍիօն, և կամ իբրև զնոյն ինքն զերիս մանկունսն, կապեալք և արկեալք ի հնոց նեղութեան¹⁵ զնոցին օրհնութիւնս զամենայն գիշեր^{xx} օրհնէին և զնոյն ցօղ օրհնութեան յամենապարգեւողէն Քրիստոսէ խնդրէին: Եւ յոյժ զուարճացեալ քաղցր բարբառովն Քրիստոսի, որ է անեղծանելի վճիռ քրիստոսասիրաց անձանց, եթէ «եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք և բեռնաւորք, և ես հանգուցից զձեզ»¹⁶, և թէ «որ ուրասցի զանձն իւր վասն իմ՝ գտցէ զնա»¹⁷. և զայն երիս ամս կերակրեալ լինէին սուրբքն ձեռնարուեստիւք իւրեանց, որպէս զնոյն ինքն զաստուածազարդն Պօղոս, թէ «զ[327]պէտս իմ և որ ընդ իսն էին՝ պաշտէին՝ ձեռքս այս»¹⁸:

Իսկ ի չորրորդ ամին դարձեալ ի բարձրագոյն քան զառաջինն կազմեալ զմեքենայս չարին արկանել զԳրիգոր ի բուրայս նեղութեան. զի պայծառ սուրբ և մաքուր ոսկին յիւրումն կտակագրի պատկեր աստուածորդւոյն: Քանզի սուրբ Գրիգոր Հայոց լուսաւորիչն ասէր, թէ «ի մէջ օձիցն էր բնակութիւն իմ, և կոտուային զանդամօք իմովք»¹⁹: Իսկ տէր Գրիգոր ի մէջ մարդակերպ գազանաց ի ժողովս խուժադուժ բարբարոսաց բնակէր, որ ևս չար քան զթունաւոր գա-

[324] x) Այլ օր.՝ վէմն Քրիստոս: xx) Այլ օր.՝ զաղօթս իւրեանց ի բարձունս:

[326] x) Ա (1/6.v) ի բազումողորմն: xx) Այլ օր.՝ գիշերի:

[327] x) Ա (1/2) պաշտեցին:

զանս են առ մեզ, և մխիթար բարի ունէր ի բարբառոյ մարգարէին որ ասէր, թէ «մանուկ մատաղ ի ծակ իժից արկցէ զձեռս իւր՝ և ոչ մեղիցեն նմա»²⁰: Եւ խնդրէր ի Քրիստոսէ ելանել ի մարմնոյ աստի և մտանել առ Աստուած. զորոյ զպաղատանս ոչ անտես արարեալ Քրիստոսի՝ ներէ նմա հանել ի գլուխ զսուրբ քառասնորդսն, խաչակից լինելով Քրիստոսի, մինչև ի պարտ զատկին, և զուարճացեալ լինէին սուրբ ճգնաւորքն յաւուրս պենտեկոստէից. բազմ[328]եալ էին ընդ Քրիստոսի իբրև զմանկունս առաջաստի: Իսկ զկնի վերանալոյն Քրիստոսի, յետ ԺԵ աւուր, ապա հասանէր Գրիգորի քրիստոսակոչ՝ կատարումն. որպէս ասաց Քրիստոս, թէ «ես յորժամ բարձրացայ»^{xx} առ Հայր՝ զամենեսեան ձգեցից առ իս»²¹: Ապա համբարձեալ զձեռս իւր յերկինս՝ ասէ, «յիշեա՛ զիս, Տէր, յորժամ գաս արքայութեամբ քո»²². և օրհնեաց զամենեսեան, զհեռաւորս և զմերձաւորս յանձն արար շնորհացն Աստուծոյ, և զինքն յանձն արար երանելի եպիսկոպոսին և ճգնաւոր քահանային, հանգեաւ բարի խոստովանութեամբ ի հոռի ամսեան, որ օր Ե էր ամսոյն յաւուր ուրբաթու²³ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

Իսկ հաւատացելոցն տեսեալ, եթէ բարի խոստովանութեամբ ննջեաց տէր սուրբ Գրիգոր՝ գոհութիւն մատուցանէին ամենազօրին Քրիստոսի, որ զօրացոյց զսուրբ վկայն և արար յամօթ զսատանայ: Եւ պատուական արանցն քրիստոսասիրաց մտեալ առաջի թագաւորին՝ խնդրեցին զմարմին սրբոյն, և առեալ պատեցին և եղին [329] ի գերեզմանին. և զօր մահուան՝ սրբոյն ամենայն Ասորեստան տօնախմբեալ մեծաւ ուրախութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

[328] x) Ա (1/2)՝ Գրիգոր ի Քրիստոսակոչ. ուղղ.՝ Գրիգորի Քրիստոսակոչ (Նախն., 397): xx) Այլ օր.՝ բարձրացոյց:

[329] x) Այլ օր.՝ մահու: xx) Այլ օր.՝ բայց քանզի:

(Ե)

ՎԱՍՆ ՀԵՐՁՈՒԱԾՈՅՆ ԲԱԳԱՐԱՏԱՑ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՅ, ՈՐ Ի ՎԵՐԱՅ ՈՒՐԱՑՈՒԹԵԱՆՆ ԶՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱԻԵԼ ԵՒ ԶԱՅՍ Ի ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ԲԱԶՄԱՑ: ԸՆԴԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԿԱՒՈՒՔ

Ասաց Բագարատ յուրացութեանն իւրում, առ վտանգի նեղութեանցն՝ ուրացութիւնն ոչ ինչ վնասէ, եթէ ի սրտին գաղտնի պահէ զխոստովանութիւնն հաւատոց: Եւ զայս Եղկղեսիանոսք. բայց [330] ինձ այսպէս թուէր, թէ աղանդն Եղկղեսիանոսաց վաղուց շիջեալ խափանեալ լինէր ի քաջաց վարդապետացն սրբոց, զոր եղն Աստուած յեկեղեցւոյ. դա աւաղիկ արմատ դառնութեան ի վեր երևեալ, և բազումք պղծին նովաւ: Արդ եկայք դիցուք զյանդիմանութիւն սոցա առ փոքր ինչ և դուզնաքեայ ի գրոց սրբոց, զի ի բաց խիցի ամբարշտութիւն աղանդոյն այնորիկ յեկեղեցեաց ուղղափառ հաւատացելոց. անցցուք ի վեր Եղկղեսիանոսաց, ի ժամանակի հալածանաց որք անկան ի կռապաշտութեանն մոլորութիւն. և խորհեցաւ սա զմիտս զայս, եթէ որ առ վտանգի նեղութեան դարձցի ոք առ ի պաշտօն կռոցն՝ ոչինչ է, եթէ սիրտ իւր ուղիղ պահեսցէ զհաւատսն Քրիստոսի: Զընդ նոյն ժամանակս և Նաւատիոս՝ երէց ի Հռովմ՝ առաքէր ընդդիմակս Եղկղեսիանոսացն^{xx}, որք ի դադարել հալածանացն՝ զամենայն ի գոհելոյ կռոցն ոչ ընդունէր զապաշխարողսն: Եւ սա բազումս արգել ի կռապաշտութենէ, թէպէտ և մոլորեցոյց [331] անյուսութեամբ զդարձեալսն յապաշխարութիւն, և նա զբոլոր իսկ զաշխարհն կործանեաց, պաշտօնատար՝ լինել սնոտեացն, թէպէտ յետոյ ընդունէր զապաշխարողսն: Բայց երկոքեան կողմանք դնին ի ներքոյ պարսաւանաց, թէպէտ և ի բարեպաշտութեան յաղագս մոլորեցան: Բայց զի մի և մեք անկեալք լիցուք ի

[330] x) Այլ օր.՝ նաւատիկոս: xx) Ա (1/2)՝ ընդդիմակս եղկղեսիացն:

[331] x) Ա (1/2)՝ պաշտօնատար. ուղղ.՝ պաշտօնատար (Նախն. 147): xx) Այլ օր.՝ երկոքին: xxx) Այլ օր.՝ երկօքին թեօք

նոյն՝ ուսցուք ի յԱստուածաշունչ գրոց և ընդ հարթն գնասցուք ճանապարհ, և մի խոտորեսցուք մի յաջ և մի յահեակ. զշրթունս մեր մաքրեսցուք ի մաքուր խոստովանութիւն հպելով և զմիտս մեր սուրբ պահելով ի հաւատս ճշմարիտս. զի եթէ երկոքեան^{xx} միով բարեպաշտութեամբ ոչ վառեսցին՝ ոչ ինչ օգուտ ի միոջէն բերցի: Զի թէ առագաստ նաւին յերկոսին կոյս ոչ պարզիցի՝ ոչ ուղղակի նաւարկութիւնն ճանապարհորդիցի, կամ թէ նաւաբեկեսցի իսկ ի բռնութենէ մրրկալից հողմոյն զալիսն կուտակելով: Եթէ երկոքումբք թեովք^{xxx} ոչ թռչիցի թռչուն՝ ոչ վերասցի ի բարձունս: Նոյնպէս եթէ ոչ հաւատք սրտի [332] և խոստովանութիւն շրթանց ամբողջ պահիցին՝ ոչ կարասցէ հետեւել ճշմարիտ դաւանութեանն ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ, «զի սրտիւ հաւատամք յարդարութիւն, և բերանով խոստովանիմք ի փրկութիւն»², որպէս ասաց առաքեալն, որպէս որ շրթամբքն պատուեն և ի սիրտս իւրեանց անպատուեն. զի «ժողովուրդս այս, ասէ, շրթամբք իւրեանց պատուեն, և սիրտք իւրեանց հեռացեալ մեկուսի են յինէն»³: Զի չէ և չէ իսկ հնար, թէ որ հաւատայ բերանով՝ թէ ուրասցի շրթամբք, զի «ոչ կարէ ծառ բարի պտուղ չար առնել, և ոչ ծառ չար՝ պտուղ բարի առնել»⁴, որպէս և ասաց Փրկիչն, և այլ թէ, «մի՞թէ քաղիցեն ի փշոց խաղող կամ ի տատասկէ թուզ»⁵. այլ թէ «որ ուրասցի զիս առաջի մարդկան՝ ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է. և որ խոստովանեսցի զիս առաջի մարդկան՝ խոստովանեցայց»^x և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինսն է»⁶: Այսու զպտուղ շրթանց մերոց խոստովանելով^{xx} յանուն նորա պահանջէ սպառնալեօքն [333] և խոստմամբքն: Դարձեալ նմին նման ասէ Պօղոս, զօրինացն ստորոգելով^x գրաւորութիւն, այսպէս ասելով, «մերձ է բան ի բերան քո և ի սրտի քում, այսինքն է բան հաւատոց զոր քարոզեմք»⁷. և առ Տիմոթէոս գրէ, հաւատա-

[332] x) Ա (2/7) չիք խոստովանեցայց: xx) Ա (2/30)՝ խոստովանեաց:
[333] x) Այլ օր: զանօրինացն ստորագրելով:

րիմ գով^{xx} զգօրութիւն հաւատոցն, ասէ, «թէ ուրանամք՝ և նա ուրանայ զմեզ. թէ չհաւատամք՝ նա հաւատարիմ մնայ»⁸: Տե՛ս և զբերանելին Եսայիաս զի՞նչ ասէ, «մարդ եմ և պիղծ շրթունս ունիմ, և ի մէջ պղծաշուրթն ժողովրդեան բնակեալ եմ ես»⁹: Զայս ոչ եթէ սակա ուրացութեան ինչ ամբաստան^{xxx} լինի զինքենէ^{xxxx}, կամ վասն ժողովոցն, այլ զի ոչ յանդիմանեցին զթագաւորն, որ արտաքոյ օրինացն ամբարշտէր. իսկ եթէ առ փոքրն այնչափ ամբաստանէր զանձն մարգարէն՝ քանի՞ ևս ողբոց և արտասուաց արժանի են՝ որ յՈրդին Աստուծոյ ամբարշտեն շրթամբք իւրեանց: Որպէս և Պօղոս ողբալով և սպառնալեօք ասէ. «ո՛րչափ սաստիկ պատժոց արժանի համարիցիք զայն, որ զՈրդին Աստուծոյ առ ոտն եհար և զարիւն նորոյ ուխտին խառնակ համարեցաւ և զՀօգին [334] շնորհաց թշնամանեաց»¹⁰: Տե՛ս, ո՛վ սիրելի, զի թշնամանելն՝ լեզուին բարբառ է, և ոչ ներէ ստեղծիչն լեզուին զուրացութիւնն բարբառել, զի ոչ եթէ այլ ոք է որ ստեղծ զլեզուն, և այլ ոք է որ արար զսիրտն. օ՛ն անդր ի բաց տար:

Տես և զմիւս ևս նման սմին ի գրոց Գործոց առաքելոց: Սիմոն Սամարացի մատուցեալ առ Փիլիպպոս զհոգւոյն պարգեաց լեզուացն^x, և սրտին կեղծաւորութեամբ զիա՞րդ պատժապարտեցաւ¹¹. զի՞նչ Անանիա և Սափիրայ վասն ագարակին և նորին ստութեանն¹², իմա և ի միտ առ: Զի եթէ ոչ ստուգութիւն սրտին և ճշմարտութիւն բերանոյն համաձիտ առ հաւատոցն խոստովանութիւն ուղղակի մատչիցին՝ խոտան և ի բաց ընկենլի է և օտար ի սրբոյ^{xx} առաքելական եկեղեցւոյ: Քանզի ոչ յարմարական^{xxx} բարւոյն և չարին ի միասին առկայանալ, և ոչ լուսոյն ընդ խաւարի, կամ զի առողջութեանն ընդ հիւանդութեան. նոյնպէս և ոչ է հնար սրտի հաւատացելոյն պղծել շրթամբք: Զի գրեալ է՝ յաւելո-

xx) Ա (1/10-11)՝ հաւատարիմ գով գրէ: xxx) Ա (2/1-2)՝ սակա ուրացութիւն ամբաստան ինչ: xxxx) Այլ օր: յինքենէ:

[334] x) Ա (1/7) զհոգւոյն պարգեաց լեզուացն: Այլ օր: զիա՞րդ լեզուացըն: xx) Այլ օր: ի սուրբ xxx) Ա (2/10)՝ յարմարական է բարոյն:

ՈՐ ԻՆՉ ԶԿՆԻ ԱՅՍՈՐԻԿ ԳՈՐԾԵԱՑ ԲՈՒՀԱՅ Ի ԴՈՒՒՆ
ՔԱՂԱՔԻ, ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՎԿԱՅԻՑՆ:

Զոր օրինակ փոքր մի վերագոյնն պատմեցաք^{xx} զծովային վիշապէն ըստ բարոյականի՝ նոյնպէս և այժմ դարձեալ արարից գլիշատակ սորա աղագաւ պատմութեանս խորհրդոյ^{xxx1}:

Յորժամ անդնդական խորքն ազդ առնիցեն ներքին բնական կենդանեացն զհասանել ջերմութեանն, յորում ջեռացեալ ի հիւսիս[337]ային սառնամանեաց օդոյն շնչելոյ, ի խորսն զխաղացումն արարեալ լինին, և յորժամ զգան ջերմութեանն՝ զուարթանան զուարճանան, հրճուին կայտուելով ի վեր փքալով հասանել ի ջերմագոյն վայրսն, ի ջրշիղջսն ծովափնեայս ջանան հասանել, և առ ծովեզերքն զամառնային ժամանակն պարենաւորեալ առկայանան. և յաղագս անճոռնի և թանձր բլրաձև^x ծանրակիր մարմնոյ՝ և դժուարաշարժ զի վեր բերումնն առնեն: Եւ է զի ի նուրբ և ի հուռն տեղիս ջուրցն անկեալ՝ ի նմին խրեալ կան անշարժ, և դիւրաւ անկանիցի ի ձեռս որսորդաց. այլ ի շարժելն իւրում՝ ահ առնուն ամենայն լողակք^{xx} և գազանք ծովայինք, որոյ և կերակուր նոյն լողակք և զեռունք այլովք կենդանեօք: Եւ յորժամ դարձեալ պակասիցէ զօրութիւն ջերմ օդոյ հարաւային հողմոյն, և արեգակն ի վայր կոյս զընթացսն առնիցէ, և ձմեռնային եղանակն առ դուրս հասեալ կայցէ, և հիւսիսային օդն շնչեալ սաստկացուցանէ զզօրութիւն ցրտոյն, և հասեալ ի վերայ ծառոց ի [338] բարձրաբերձ գագաթունսն տերեւթափ առնիցէ և ընդարմացուցանէ զզօրութիւն արմատոյն՝ յայնժամ վիշապն նեղի, շտապի, տագնապի բռնութեամբ ուժոյ զօրութեանն, խաղայ

ըդէ սրտի խօսի բերանն, զի խորհուրդ յղութիւն է մտաց, և [335] բան ծնունդ է իմացմանց. այլ որպէս արմատն՝ նոյնպէս և ուռն և պտուղն. եթէ սկիզբն սուրբ է՝ ապա և արմատն, ապա զինչ ուռն՝ նոյն և տեսակ: Բաւականացի իմ դուզնաքեայ բանքս առ հերձուածող մոլորութեանց:

Եւ մեք հետեւեալ Աստուածաշունչ գրոց՝ պահեսցուք անբիծ զհաւատս սրտից, և մաքուր զխոստովանութիւն շրթանց, ըստ սրբոյն Պօղոսի վերաբերեալ զօրինականն, թէ «մերձ է բան ի բերան քո և ի սրտի քում, այսինքն է բան հաւատոյ զոր քարոզեմք»¹³, և Դաւիթ ասէ, «յոր հաւատացի զնոյն և խօսեցայ»¹⁴, և Պօղոս՝ «մեք հաւատամք զոր խօսիմքն»¹⁵. և դարձեալ Պօղոս՝ «եթէ խոստովանեսցիս բերանով քով զտէր Յիսուս, և հաւատասցես ի սրտի քում թէ Աստուած յարոյց... զի սրտիւ հաւատամք յարդարութիւն և բերանով խոստովանիմք ի փրկութիւն»¹⁶:

Արդ այսքանեաց վկայութեանց ի մի վայր եկելոց՝ մի ելցուք զհետ առասպելաբանիցն թէ ընդ անկոխն գնալով ճանապարհ. այլ տանելով մեր առաջի թագաւորաց^x և դատաւորաց վասն իմ ի վկայութիւն՝ պահեսցուք զբար[336]իւրեք դաւանութիւն և վկայեսցուք որպէս Փրկիչն առաջի Պոնտացւոյ Պիղատոսի. որպէս ասէ Պօղոս առ Տիմոթէոս, «մի ամօթ համարիցիս զվկայութիւն Տեառն մերոյ»¹⁷, և Դաւիթ «խօսէի զվկայութիւնս քո առաջի թագաւորաց և ոչ ամաչէի»¹⁸, և Փրկիչն՝ «եթէ ոք ամօթ համարեսցի զբանս իմ»¹⁹: Աստանօր զվկայալ բանիս²⁰ և մեք ի ճեպելն փութասցուք, զի մի յերկարաձգեալ զղերհատուցական^x բանիս՝ յետեւալ գտցուք յառաջիկայ մեզ գրաւորութենէն, որ սակս պատմութեանցն են հանդէսք:

[335] x) Այլ օր.՝ այլ տանելով մեր զվկայութիւն առաջի թագաւորաց:

[336] x) Ա (1/5_ա)՝ զղեր հատուցական. ուղղ.՝ զղերհատուցական (Նախն. 397): xx) Այլ օր.՝ գրեցաք և պատմեցաք: xxx) Այլ օր.՝ խնդրոյ:

[337] x) Այլ օր.՝ և բլրաձև: xx) Ա (2/3)՝ դուղակք:

[338] x) Այլ օր.՝ հնչէ: xx) Ա (2/10)՝ և զձմեռնայինն: xxx) Այլ օր.՝ ի ջերմական: xxxx) Ա (2/8_ա)՝ ամրական:

իջանէ ի խորագոյն և ի ջերմային վայրս անդնդական խորոցն, ձմեռնանայ անդ, և որ ի նմա են կենդանիքն՝ զնոյն առ ի վերայ հասուցանէ և նոքօք զպէտս քաղցոյն վճարէ մինչ ի ժամանակս գարնանայինս: Նոյնպէս բանայ, որպէս և այլ թռչունք և գազանք՝ բնաւորեալ բաժանեն զժամանակս տարւոյն յերկուս կամ յերիս ամարանոցս և ձմերանոցս ինքեանց կենաց պաճարին, զգարնանայինսն ի բարձրագոյն գագաթունսն լերանց և ի փապարս վիմաց և ի վերայ բարձրաբերձ ծառոց կենցաղավարին, ուր յաճախ շնչէ՝ օդն հիւսիսային, և ձմեռնայինն^{xx} խաղան գնան ի խորագոյն երկիր, ի ջերմագոյն^{xxx} վայրս ամրանան^{xxxx} առանձնանան և միայն բնակեն ըստ ազգս իւրեանց²:

Ըստ նմին օրինակի և զօրավարն Բուխայ, ի հասանել ամառնային ջերմութեանն, իբրև ի խորոց անդնդոց [339] ի վեր մղեալ զինքն, ելեալ յերեսաց արքայի բազում և ծանր զօրով՝ եհաս ի վերայ երկրիս ի կողմն հիւսիսոյ ի մուտս Հայաստան աշխարհիս. և ի շարժելն նորա ահ կալաւ զբոլոր աշխարհս և աշխարհակալս. յորոց վերայ հասեալ եկուլ վիշապաբար զորս և կարաց ի դիմի հարկանել: Եւ զոր օրինակ զնա վիշապ առակեցաք յաղագս սաստիկ ուժոյ զօրութեան ձեռին նորա, ի ծովէ ելեալ, այսինքն յերկրէ և յանդնդական խորոց, ի թագաւորաբնակ՝ քաղաքէն՝ նոյնպէս և զայլս յիշխանական պետութենէ փոքրագոյն կէտս և լողակս^{xx} մանունս իմանալի է. զի ոչ ոք զօրեաց կալ ընդդէմ նորա: Եւ ոչ անվկայ բանս, որպէս վերագոյնն գրեալ է մեր զգերահատուցականս սորա, վկայութեամբ մարգարէական տառիցն, որպէս և ի պատահմանէ իրացն ճարտար գիտեն՝ որք են ի ժամանակս յայսոսիկ մնացեալ յայնժամու^{xxx} անդ հանդիպելոցն:

Իսկ անօրէն զօրավարն իբրև արար և կատարեաց զամենայն [340] կամս չարութեանն ի վերայ աշխարհիս Վաս-

[339] x) Այլ օր՝ և ի թագաւորական: xx) Ա (2/3)՝ զուղակս: xxx) Բնաբերի՝ յայն ժամու ուղղ.՝ յայնժամու (Նախն. 400):

պուրական կոչեցեալ³ և գնաց եմուտ ի ջերմագոյն տեղիս ի քաղաքն Դուին ձմերել անդ⁴. և արձակեաց զզօրսն իւրաքանչիւր զօրագլխօք եկելոց առ նա յամենայն ազգաց յաշխարհէս Հայոց՝ երթալ ձմերել յիւրաքանչիւր տեղիս բնակութեանց, հրաման տուեալ ամենեցուն, զի իբրև մերձ լինիցի գարնանային ժամանակն՝ փութով առանց յապաղանաց առ նա հասանիցեն ամենայն պատրաստութեամբ: Եւ եղև ի մտանելն նորա ի քաղաքն, ունելով ընդ իւր կապեալս բազումս և գերեալս, որոց ոչ գոյր թիւ. զորս վաճառակուր արարեալ յօտար ազգս, վարել ի ծառայութիւն, գնալ հեռանալ մերժել ի տանց հայրենի ժառանգութենէ իւրեանց: Նոյնժամայն իբրև կատարեաց զամենայն կամս չարութեանն իւրոյ ի վերայ սրբոյ եկեղեցւոյ և կործանեաց կորոյս զբազումս ի գնդէն քրիստոնէից և զորդիս լուսոյ արար որդիս խաւարի և զժառանգս Աստուծոյ արար բաժին սատ[341]անայի և զժառանգակիցսն Քրիստոսի արար ժառանգակից դիւաց և զբնակիչս արքայութեան արար բնակիչս յաւիտեանական հրոյն՝ կարծեաց համանգամայն զբոլոր պաշտօնեայս Քրիստոսի ի բաց վճարել ի հաւատարիմ երկրպագութենէ ճշմարտին Աստուծոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. և կայր յօրացեալ բարձրամտեալ լցեալ խարդախութեամբ: Եւ հրամայեաց ածել առաջի զոմանս յերանելի արանց յազատէ տանէ, և զայլս որք ի բնիկ հեծելազանց, ըստ ազգս և ըստ տոհմս աշխարհաց, որք ոչ առին յանձն միաբանել ընդ գունդս ուրացողացն. և կարծէր յայնժամ ի ձեռն խոշտանգանաց դիւրաւ արկանել զնոսա ի հաղթս կորուսելոցն և մոլորելոցն ի հաւատէն Քրիստոսի⁵: Ոչ ամենեկին գոնէ փոքր մի խոտորեցան ի բանս նորա և ոչ առին յանձն ի պատրել մեծութիւն ընչից և ոչ անսացին հնազանդել փառաց աշխարհական ցանկութեանց, զի գիտացին և ծանեան, թէ ունայնութիւն և ստութիւն են կեանք աշխարհիս և ե-

[341] x) Ճ (269բ)՝ ի հաւատէն Քրիստոսի:

րազ դիւրամոռաց և ստուեր [342] երազահոս, և յաւիտենական և անսպառ և անվախճան են կեանքն և պարգեքն, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց և որք կան համբերութեամբ ի հաւատս ճշմարտութեանն. նոյնպէս և տանջանքն նմին նման յաւիտենականք և մշտնջենաւորք յանսպառ յաւիտեանս և յանմահ խոշտանգանս՝ պղծոցն և ուրացողացն ի սուրբ և յանբիծ հաւատոց քրիստոնեութեանն. և դաստիարակ առնթեր ունելով զբանն տէրունական, թէ «որ ուրացի զիս առաջի մարդկան՝ ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ»⁶, և թէ «որ կամիցի կեցուցանել զանձն իւր՝ կորուսցէ զնա, և որ կորոյս»^{xx} զանձն իւր վասն իմ՝ գտցէ զնա»⁷, և թէ «զի՞նչ օգուտ իցէ մարդոյ, եթէ զաշխարհս ամենայն շահեսցի և զանձն իւր տուեցայ, կամ զի՞նչ տացէ մարդ փրկանս ընդ անձին իւրոյ. զի եկն որդի մարդոյ խնդրել և կեցուցանել զկորուսեալն»⁸, և որ այլ այսպիսիք զմտաւ ածեալ, որ գրեալ է ի սուրբ Աւետարանն, և լի ծաղու և կատա[343]կանօք այսպն արարեալ՝ արհամարհանօք անարգեցին զբռնաւորն, իբրեւ զմանուկ մի անպիտան⁹, կամ զծեր զառանցեալ և խելագարեալ, որ ոչ ըստ իւրոց կամաց զոր ինչ ախորժիցէ խօսիցի:

Իսկ իբրեւ գիտաց բռնաւորն, եթէ չելին ի գլուխ կարծիքն զոր ի վերայ սրբոցն խորհեցաւ, որպէս գրեալ է, «կարծողն և արհամարհողն այր ամբարտաւան է և ոչ ինչ վճարեսցէ»¹⁰ նոյնժամայն առ յոյժ ամբարտաւանութեանն և սաստիկ բարկութեանն և անհուն սրտմտութեանն և առանց բուժելի՝ կատաղութեանն, յապուշ միտքն կրթեալ իբրեւ զարբեալ զանզգայ արեցութեամբ՝ և ոչ առ փոքր մի ինչ ներեաց կամ անսաց տալ տեղի պատասխանոյ, այլ հրամայեաց դահճացն տալ ի վերայ նոցա զվճիռ մահու, փութով զբաւ առնել նոցա ի սատակումն սրոյ: Նոցա ելեալ արտաքս յատենէն մեծաւ խնդութեամբ, և յոյժ զուարճացեալք փութային ելա-

նել ի մարմնոյ աստի և մտանել առ Աստուած, և ցնծային հրճուէին կայտուելով, [344] բերկրեալ և ուրախացեալ սրտիւ, անտրտում խնդութեամբ դիմեցին ի տեղի սպանմանն, իբրեւ՝ ի հարսանիս ինչ^{xx} երիտասարդական ամուսնութեանն, ուրախ լինել որպէս փեսայ առ հարսին. և մերկացեալք ի մէջ ամբոխին որ փութացան տեսանել զնահատակութիւն սրբոցն՝ ի բաց ընկեցին զհանդերձս ծածկոյթս ապականագործ հնութեան մեղացն, և փոխանակ զգեստու հարսանեաց զգեստ մկրտութեանն ծանուցեալ ցուցին, զոր ջրով և Հոգւովն Սրբով զգեցեալ էին, և փոխանակ ծաղկեալ պատմուճանի գունագոյն երանգ երանգ անկուածոցն՝ զսուրբ և զվարդագոյն կարմրատեսիլ արիւնն իւրեանց ի վերայ սուրբ մարմնոյն, և փոխանակ ոսկեհոռ թագակապ զարդու պսակացն՝ զերկրպագութիւնն Քրիստոսի. և զնշան փրկական^{xxx} խաչին ի վերայ զլիսոցն դրօշմէին, և փոխանակ մանեկաց՝ զսուրն փայլեալ ի պարանոցսն ընդունէին:

Եւ եղև իբրեւ հասին ի տեղի կատարմանն ասպարիսի նահ[345]ատակութեանն՝ ծունր եղեալ կային յաղօթս, զի անսայթաք և աներկբայ հաստատուն հաւատով ընկալցին զվճիռ մարտիրոսական, համբերութեամբ բազմաւ և գոհացողական օրհնութեամբ. և դահճացն հանեալ զսուսերն՝ դիմեցին ի վերայ նոցա իբրեւ զգազանս արիւնարբուս, և ծեծէին սրովն, իբրեւ ոք զի հատանիցէ փայտ^{xx} ի մայրս անտառախիտս հարեալ կացնաւ, և յանխնայ անողորմ յօշէին անդամ անդամ:

Իսկ երանելիքն գոհացեալ զանպատում պարգեւաց Քրիստոսի, որ արժանի արար զնոսա մեռանել վասն անուան նորա և միաբան զաղաղակ բարձեալ ասէին, «Աստուած, յօգնել մեզ նայեաց, և Տէր, յընկերել մեզ փութա՛»¹¹, և որ ի կարգին, «զի վասն քո մեռանիմք զօրհանապազ, համարեցաք որպէս զոչխար ի սպանումն»¹²: Եւ սոցա այսպէս նահա-

[342] x) Այլ օր.՝ առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է: xx) Այլ օր.՝ և թէ որ կամի զանձն իւր կեցուցանել... և որ կորուսցէ:

[343] x) Ճ (269բ)՝ առ անբուժելի:

[344] x) Այլ օր.՝ որպէս: xx) Ա (151)՝ իբրեւ ի հարսանիս ինչ: I (191), II (170), III (266) չիք ինչ: xxx) Այլ օր.՝ փրկագործ:

[345] x) Այլ օր.՝ զսուսերս իւրեանց: xx) Այլ օր.՝ զփայտս:

տակեալ կատարեցան վկայութեամբ ի փառս Աստուծոյ¹³, և զմարտիրոսական անուն ժառանգեցին ի Քրիստոս ի պատիւ ամենասուրբ Երրորդութեանն: Սոցա անուանք ճանաչին՝ Աստուծոյ [346] Անձեացի և Մլեհա՛ Վարաժնունի և Գէորգ Բողկացի և Վասակ, և այլք բազումք, որոց անուանք գրեալ են յերկինս⁹: Բայց երանելիս այս Գէորգ, մինչ կայր ընդդէմ սրոյն և դահիճն ծեծէր իբրեւ զանգագայ ինչ, և ոչ փոքր մի գիծ⁵ կարացեալ հարկանել ի մարմին սրբոյն զխոցումն սրոյն՝ դարձաւ ի դահիճն կոյս պատճառաւ աղաչելութեան՝ տեսանել, թէ ընդէ՞ր ոչ հատանիցէ սուսերն, և առեալ ի ձեռանէ նորա զսուսերն շողացուցեալ՝ հայեցաւ յայսկոյս յայնկոյս և ասէ, «ո՛վ անարի վատ արանց և կանացի այր, թշուառական զինուոր, շուէն անպիտան տեառն իւրոյ», և հարեալ զպարանոց դահճին՝ ի բաց առ զգլուխ նորա: Եւ զարմանք կալան զամենայն բազմութիւնն ի վերայ պնդութեան սրտին և զօրութեան ուժոյն և քաջութեան նահատակութեանն, զոր գործեաց երանելին Գէորգ. և բազմութեան քրիստոնէիցն, որ էին ի տեղուոյն յայնմիկ՝ գոհացեալ միաբան ետուն փառս Աստուծոյ, որ զօրացոյց զըսուրբսն և արար յամօթ^{xx} զսատ[347]անայ հանդերձ գործակրցովքն իւրեանց:

Յայնժամ հրամայեաց զօրավարն քարչել զմարմինս սրբոցն արտաքոյ քաղաքին, լինել կերակուր շանց և թռչնոց երկնից. և կացեալ զաւուրս բազումս անթաղ՝ և ոչ

[346] x) Այլ օր.՝ մի ինչ գիծ:

xx) Այլ օր.՝ յամօթ արար:

[347] x) Ճ (270բ)՝ որք էին գլխաւորք ի նոցանէ թուով եւթն: Եւ այլք ընդ նոսա նահատակակիցք աւելի քան զհարիւր եւ յիսուն այր որոց անուանք գրեալ են ի դպրութիւն կենաց: Ջոր երանելի կաթողիկոսն Հայոց Յովհանէս սահմանեաց տաւնել զաւր յիշատակի նոցա տարեւորական պատուով ի քսան եւ ի հինգն մեհեկի ամսոյ, ի փառս ամենակալին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդու եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ...

xx) Ա (2/8)՝ ոլոմպիաւք: xxx) Ա (2/9-10)՝ իսմանկացս xxxx) Ա (2/17)՝ մառախղաճեւ:

ինչ ամենեւին արատեցան մարմինք սրբոցն, և ոչ գոյր հոտ ժախտւ ի վերայ նոցա: Ջորս առեալ քրիստոնէից զպատուական մարմինս նոցա՝ ծածկեցին փառաւորապէս թաղմամբ, ամ ըստ ամէ տօնիւք զօր կատարմանն յիշատակել, որք են արք թուով է: Եւ կատարեցան սուրբ վկայքն ՅԲ թուականին^{*}:

(Թ)

ՈՐ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑԱԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԱՄԻՆ ԳԱԼՍՏԵԱՆՆ
ԲՈՒԽԱԹԻ, ՈՐՔ ԵՆ ՈԼՈՄԲԻԱԹՔ^{xx} ՎԱՍՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻՆ
ԸՆԴ ՍԱՀԱԿԱՅ ԻՍՄԱԹԷԼԱՑՈՑ^{xxx} ՈՐ ԻՍՄԱԹԷԼԻ ՈՐԴԻ
ՃԱՆԱԶԷՐ, ԵՒ ՎԱՍՆ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՔԱՂԱՔԻՆ:

Եւ եղև իբրեւ ձմեռն փոքրացաւ և ժամանակ զարնանային եղանակին մերձեցաւ¹ և օդն մառախլաճեալ^{xxxx} միգախառն յստակեցաւ և հարաւային ջերմագոյն օդն շնչեաց ի խորագոյն դաշտն քաղ[348]աքին Դիմայ, և ընդարմացեալ արմատքն և բոյսքն զգենուլ սկսան զզօրութիւն, և թռչունք և գազանք ծանեան զժամանակս գալստեանն իւրեանց, և աշխատասէր մշակքն պատրաստեցան ի գործ երկրասէր վաստակոցն, և որսորդքն զինքեանց գործինս պատրաստէին, և վաճառականքն զհեռաւոր ճանապարհացն խոկային պատրաստութիւնն, և հովիւքն տաւաղելով զգառինսն քչէին ի դալարաբեր հովիտն, և ամենայն ոք ըստ ազգս ազգս փութայր ի հնարս ինքեանց վաստակոցն մի զմիով ելանել. իսկ զօրավարն զիւրն կերպամտեալ խորհուրդս ապականագործս աշխարհաւերս՝ խոկայր և մտախորհ լինէր և վասն այլոց աշխարհաց և աշխարհակալաց չառնուլ դուլ և դադար, ծփայր ի խորհուրդս իւր իբրեւ զծով, որ ոչ դադարէ զալիսն յուզելոյ. յիշեցուցանէր զոր ինչ գործեաց ընդ Աշոտ և ընդ աշխարհ նորա, յուշ առնէր և զքաջութիւն արիւթեան նորա, և զի չգօրեաց կալ ընդդէմ նորա, ահ [349] արկանէր,

[349] x) Ա (1/8)՝ ոտնատորի լինել: xx) Այլ օր.՝ կրճատելով: xxx) Այլ օր.՝

սպառնալիք չար ևս կատանօք լլկել զնոսա, ոտնատորփ^x լինելով փոնգայր իբրև զձի խստերախ: Մերթ տապալէր իբրև գօձ, մերթ գոչէր իբրև զառիւծ, և իբրև զխող վայրենի կնչէր կոնչէր, փրփուր ի վեր բերելով, զատամուկնս կրճտելով^{xx}. առ մերձաւորսն կեղծաւորէր զբարեկամութիւն, և առ հեռաւորսն բարձրացուցանէր զչարութեան սպառնալիս: Հրաման տալի փութով ամենեցուն պատրաստական գտանել ի դաշտն քաղաքին. ժողովէր և զորս յառաջագոյնն ունէին յինքեանս զազգս զօրօք իւրեանց, բայց այլ ամենայն իշխանք արևելեայք խոյս տուեալ յերեսաց նորա՝ ետուն տեղի. ելին կալան գամրական տեղիս, ի բերդս^{xxx} և ի քաղաքս և ի լերինս. ընդ ինքեանս գումարեալ զզօրս և զբնակիչս աշխարհաց իւրեանց ամենայն պատրաստութեամբ: Իսկ Սմբատ և որ Ապարաս սպարապետն Հայոց, իբրև գիտաց թէ ոչինչ օգուտ բերէ արտաքոյ հրամանացն նորա լինել՝ փութացաւ եկն առ նա, [350] և ընկալեալ ի նմանէ՝ բնակեաց ինքն և իւրքն հանդերձ իւրաքանչիւր կալուածովք առանց կասկածանաց. մանաւանդ յառաջագոյն պատրաստեալ պատսպարեաց թղթովք և պատարագօք առ թագաւորն և առ զօրավարն գնալ ըստ հրամանաց նոցա, և ոչ ինչ արտաքոյ կամաց նոցա խորհել կամ գործել ինչ: Եւ էր յղեալ յառաջագոյն զԱշոտ որդի իւր ընդ առաջ նորա, անդաստին յելանելն նորա յերեսաց արքայի, և առաջնորդէր նորա սպարապետն ի գործս պատերազմացն և յելս և ի մուտս աշխարհացն. ծանուցանէր զգորութիւն իւրաքանչիւր աշխարհաց և զամուրս նոցա և զգորութիւն պատերազմաց նոցա ըստ ազգս ազգս: Եւ գումարեալ այնուհետեւ զանհուն բազմութիւն զօրացն բարձրագոյն քան զառաջինն՝ և ել խազաց հասանել ի վերայ արևելից աշխարհին. և հրաման ետ հաստնել ի վերայ քաղաքին Տփղիս՝ կոչեցեալ. որում յառաջագոյն Փայտափարան անուանէին². և ի փայտից մայ-

րեաց շինեալ էր քաղաքն նոցա, պարիսպք և պատու- [351] արք և ապարանք նոցա և ամենայն տուն բնակաց քաղաքին և ամենայն կազմած պատրաստութեան նոցա:

Աւելորդ համարիմ մի ըստ միողէ զանօրէնութիւն քաղաքին ընդ գրով բացայայտել, զառաւելեալն Սողովմայ և Երիքովի, լցեալ չարագործութեամբք: Բայց հասեալ Բուխայ անց ընդ գետն մեծ զոր Կուրն կոչեն, և յորձանուտ շարժման գարնանային հոսանացն տեղի տուեալ ելանել զօրուն և բնակել շուրջ զքաղաքաւն. և ոչ միոյ^x ումեք կորնչել, բայց ի միողէ ումեմնէ, որում անուն Աշխէթ ճանաչէր, այր պերճ և անուանի ի զօրուն քաջամարտիկ, ունելով ընդ ինքեան գունդ հարուստ իբրև Մի վարելոց^{xx} զօրավարաց. և ինքն Աշխէթ զինեալ զինքն ի գէն և յասպազէն, զոր կարծեալ ոմանց երկաթեղէն պատկեր գոգցես զբրիվարն և զհեծեալն, աչացն միայն ոչ գոլով ծածկոյթ. և իբրև մօտ եղև յափն գետոյն՝ քարչեալ ոմն զլայնալիճն, նստելով ընդ դարիւն, և հարեալ նետիւ ընդ բացատն, և երեսանակ [352] ալ^{xx} ձեռնն թուլացեալ^x. կրկնեալ այլ ոմն ճօճ նիզակաւն ընդ նոյն ակն՝ գետավէժ արարին զԱշխէթն. մինչ զդի նորա գտելոցն յետ աւուրց ինչ ետ Բուխայ Ժի արծաթ, զի այնչափ պատուական էր այրն նմա:

Եւ նոյն ժամայն շուրջ փակեալ զքաղաքաւն հրճգութեամբ, և դիզեալ բորբոքէր հուրն ի դիւրածախ փայտէն մայրից և գիոց: Իսկ քաղաքապետն Սահակ³ ելեալ ընդ դուռնն, որ ելանէ ի բերդն Շամշդտայ, սամոյր զինքեամբ արկեալ և գաւազան ի ձեռն առեալ, յիմարեալ մտօք կորոյս զփախուստն իւր, որ կարող էր գնալ յով և կամիցի. յղեաց առ զօրավարն Ժիրաք, ասէ, «փութա՛ ի հանդիպումն իմ». և նորա ոչ հաւատայր երթելոց^{xx} կոչնականացն, մինչև կրկ-

[351] x) Ա (¹/₂)^x և ոչ միով:

xx) Ա (²/₇₋₈)^x իբրև ծովառելոյ զաւրաւորաց. ուղղ.՝ իբրև Մի վարելոց զաւրաւորաց (Նախն., 394): xxx) Ա (²/₁₁-[352]¹/₁)՝ երեսանակալ:

[352] x) Այլ օր. ձեռն թուլացուցեալ: xx) Ա (²/₁₁)^x երթելոցն:

ի յամուրսն ի բերդսն: \ \ \ \ \ Ա (²/₂₀)^x և որ Ապարաս II (173)

Որոպտորաս թերեւս որ և Ապպ Արաս (մն. 9):

[350] x) Այլ օր՝ Տփղիս:

նեաց և երեքկնեաց. և գնացեալ ժիրաքն առնու գնա ածէ կացուցանէ առաջի Բուխայի: Եւ քան ընդ ապստամբելն ի նմանէ՝ ընդ յոյժ անմտութեամբ գալն առ նա զարմացաւ: Եւ լուեալ կնոջն Սահակայ, թէ ըմբռնեցաւ, և քանզի [353] էր կին գեղեցիկ՝ փութացաւ գնաց եկաց առաջի Բուխայի, թերևս կարասցէ ըստ պատշաճ գեղոյն և ըստ բազմածեռն գանձուց ապրեցուցանել զայրն իւր, որ առաւել մահու քան թէ կենաց պատճառ եղև նմա: Եւ հրամայեաց Բուխայ դահճացն՝ բառնալ զգլուխ նորա. իսկ կինն ճիչ բարձեալ ասէ, «առ թագաւորն հասցէ գոյժ իմ», չըջելով ընդ բանակն հոլանի, զոր էջր օրէն տաճկական ազգի կանանց, բայց ոչ-ինչ օգնեաց. այլ հատեալ զգլուխն ետ տանել յարքունիս և զկինն ա՛ռ իւր Բուխայ կնութեան: Կինն դարձեալ ճիչ բարձեալ ասէ, «վասն իմ սպաներ զտէրն իմ. ես ոչ վայել եմ քեզ կին, այլ մեծի թագաւորին»: Իսկ զկինն կալաւ ընդ իւր Բուխայ: Ապա յղէ առ թագաւորն լինել նմա կին. և կինն անցեալ պատմեաց թագաւորին որ ինչ եղևն, զբողոք բառնալն իւր և զկացուցանելն վկայս, թէ ոչ վայել եմ քեզ կին, այլ արքայի, և որ ինչ եղևն, որ եղև իսկ պատճառ կորստեան Բուխայի, զոր ցուցանեմ յիւրում կարգի ի բանս համառօտս:

(Ժ)

[354] ՎԱՍՆ ՈՐ ԻՆՁ Ի ԾԱՆԱՐՍՆ¹ ԳՈՐԾԵՑԱԻ:

Բայց քանզի ամենայնիւ ամենայն՝ ուրեք ոչ ոք զօրեաց կալ ընդդէմ նորա յամենայն գործս զոր և կամք իւր ախորժէին՝ սկսաւ ձեռնամուխ լինել կարգաւ ընդ բոլոր աշխարհս արեւելեայս, և աներկիւղ համարձակութեամբ լի ամբարտաւանութեամբ առնէր ասպատակ ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան նոցա: Եւ ահա դիմեալ գնաց հասանել ի վերայ կողմանց հիւսիսոյ, յերկիրն յորում Ծանակ կոչի. սոքա

[354] x) Այլ օր.՝ ամենայնիւ:

բնակին յամուրս լեռնականս, յանհոգս խաղաղացեալք յարտաքին թշնամեաց, և հարկք և հասք արքունի ի յինքեանս մնալով, միայն զմի ոմն կացուցանեն տիրել ի վերայ իւրեանց ըստ կամս անձանց իւրեանց, և միաբան և միախորհ կան և կեան առ միմեանս, և բնակեն ըստ ազգս ազգս, բացագոյն ի միմեանց: Եւ մօտ առ սոցա կայ լեռն Կաւկասու, յորում բնակեն ազգք յամենայն լեզուաց բաժանեալք, ըստ ազգս ՀԲ ազգացն, և կեան առանց [355] առաջնորդի, և օրէնս անձանց ունին ամենայն ոք որ զինչ կամի, և ընդ մայրս և ընդ քոյրս ամուսնանալ:

Առ սոսա գնացեալ Գրիգորէս երեք որդին Վրթանայ՝ քարոզեաց նոցա զբանն կենաց. յորս բազումք անկեալ ի նա հաւատացին ի Քրիստոս, որպէս Ծանարքն և Ափհազքն^x. և կիսոցն անունկնդիր եղեալ՝ գնացին ի նոյն կործանման մինչև ցայսօր ժամանակի, զոր ոչ է ժամ մեզ պատմել, յորոց և զկատարումն մարտիրոսական ի նոցունց բարբարոսաց ընկալաւ սուրբն Գրիգորիս ի Վատնիանայն դաշտին^{xx}:

Իսկ իբրև եհաս Բուխայ զօրօք բազմօք մերձ ի սահմանս նոցա, և գրեաց հրովարտակս դիմօք խաղաղութեան՝ դառնալ սիրով միաբանութեան ի հնազանդութիւն արքային և ընդունել պատիւս և ի ձեռն նորա ընդունել զանուն իշխանութեան ճոխութեան: Բայց նոքա քանզի ապաստան լեալ յանկասկածելի յամուրս և ի բազմութիւն զօրացն և ի քաջութիւն արանց պատեր[356]ազմողաց՝ և ոչ առ փոքր մի խոնարհեցան ի բանս նորա կամ ետուն տեղի պատասխանելոյ. այլ դարձուցին անդրէն զպատգամաւորսն անարգանօք, արբուցեալ նոցա գան սաստիկ. և ինքեանք իջեալ ի լեռանցն՝ կալան զստորոտ լերինն, պատրաստեալ ի պատերազմ: Եւ արգելին փակեցին զպահակս ամրականացն և զկիրճս ձորոց, որ հանէին յերկիր նոցա մտանել յամուրսն:

Յայնժամ հրաման ետ զօրավարն Բուխայ զօրաց իւրոց՝

[355] x) I (197), II (175), III (274)՝ աւրհազքն. ուղղ. ըստ բնագրի՝ Ա (ՆԵՆ)՝ ափազքն: xx) Այլ օր.՝ ի Վատնայն:

եւանել ընդ առաջ նոցա ի պատերազմ. ի մօտ առ նոսա հասեալ՝ կարգեցին կազմեցին զճակատն և ետուն պատերազմ ընդ զօրացն Մանարաց. և փակեցին ի ներքս զոտն լերինն իբրև զծով շուրջանակի, ի վեր ձգելով զկուտակումն ալեացն ի բռնութենէ հողմոցն վարելոյ. և ահա հնչէր առ հասարակ երկիրն ամենայն իբրև զծով ալեաց կուտակելոյ, և սաստկացաւ պատերազմն, յառլուսանալ առուրն մինչև ի սպառել անցից տունջեանն, իշխեց[357]ողին երկոտասան ժամու առուրն. և հարան զօրքն արքունի և դարձան ի բանակն իւրեանց, և լեռնայինքն գային յիւրեանց բանակն: Եւ յետ առուր միոյ ընդ մէջ լինելոյ՝ դարձեալ խմբեցաւ պատերազմն, և հարան զօրքն արքունի. դարձեալ յետ փոքր ինչ առուրց անցանելոյ՝ և խոնեցաւ միւսանգամ պատերազմն, և ևս սաստիկ հարան զօրքն արքունի. և կային ի մեծ տարակուսի. դառնալ անդրէն ոչ կամէին, զի կարի սաստիկ ամօթս համարէր զգործեցեալսն, կալ տեւել ժուժկալել ընդդէմ նոցա ոչ կարէին, զի բազում անկան ի զօրաց իւրեանց: Ապա մտախորհ եղեն դարձեալ վառել ի պատերազմ. և կանգնեցին պատենշս և շինեցին ապարանս և արարին տուն բնակութեան, և նստան անդէն զառուրս թ և պատերազմեցան ընդ նոսա աւելի քան զԺԹ անգամ. և հարան սատակեցան պակասեցան զօրքն արքունի ի զօրացն Մանարաց, և դարձան կորակնեալք ամօթա[358]լից խայտառակեալք, լի ծանականօք և մեծ բեկմամբ:

Եւ եղև մօտ ի կատարումն հասանել ամին երկրորդի՝ գալստեան նորա՝ ել գնաց ի կողմանս Աղուանից. և տիրէր յայնժամ մեծի կողմանս^{xx} Աղուանից Ապումուսէ^{xxx2} ոմն, որում վերձանութեանս^{xxxx} յայտնութիւն՝ երիցու որդի ճանաչէր: Իսկ իբրև լուաւ, թէ ահա առեալ Բուխայ զզօրս իւր գալ հասանել ի վերայ նորա՝ հրամանս^{xxxxx} ետ բոլոր աշխարհին իւրոյ ելանել ունել զլեռնակողմն, ուշ եղեալ ուժե-

[358] x) Այլ օր.՝ երրորդի: xx) Այլ օր.՝ յայնժամ ի կողմանս: xxx) Այլ օր.՝ Ապամուսէ: xxxx) Ա (11-12)՝ ոմն որում ծանութեան: Այլ օր.՝ ծանոտութեան: xxxxx) Ա (14-30)՝ նորա հրամ ետ:

ղութեամբ և քաջութեամբ սրտիւ ընդդիմանալ, մանաւանդ ի Մանարացն գնա տեսեալ ի պարտութիւն մատնեալ և յաղթահարեալ: «Ոչ, ասէ, վատագոյն մեք քան զՄանարսն եղիցուք, զի և ամուրս հզօրագոյնս և բարձրագոյնս քան զնոսա ունիմք և դիւրափակս՝ առ ի յունել զմուտս կրճիցն. միայն միաբանութեամբ սրտիւ կացցուք ապաւինեալ յօգնականութիւնն Աստուծոյ. և թէ մեռանիլ ևս ումեք հասցէ՝ ի պարծանս անձին և ազգին իւրոյ համար[359]եալ է, և պսակ մարտիրոսական ընկալցի ի Քրիստոսէ. զի ոչ եթէ ըստ հասարակաց սահմանաւոր մահու է, այլ ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ և ժողովրդեան Աստուծոյ»: Զայսոսիկ և առաւել քան զսոյնս ասելով՝ դնէր առաջի զօրաց իւրոց աստուածասէր իշխանն Աղուանից:

Իսկ Բուխայի առեալ զբազմութիւն զօրացն իւրոց՝ իջանէ ի դաշտն Գարգարացւոց^{x3}, և երթեալ մտանէ ի քաղաքն մեծ Պարտաւ: Եւ սկսաւ գոռալ, և խորհէր զթոյնս չարութեանն թափել ի վերայ իշխանին Աղուանից, և յէր առ նա կոչելով ի հնազանդութիւն. այլ նա ոչ տայր տեղի բանից նորա, քանզի քաջագոյնս գիտէր զբարս նորա խաբեբայս: Եւ ժողովեալ զբնակիչս աշխարհին համօրէն զարս և զկանայս և զայլս ի յերկրէն Աղուանից բազմութիւն ռամիկ շինականաց, և լէգէոնս զօրականաց զսակաւս ի լեռնն ամուր անուանեալն Քթիշ, ըստ այնմ և համբարս ռոճկաց: Եւ Բուխայի իմացեալ ո՛րպիսի պատրաստութեամբ կազմ[360]ի իշխանն Աղուանից՝ տարակուսէր ի միտս իւր. զի և զբազումս պատերազմեալ պէսպէս մարտիւք, և ոչ ինչ կարացեալ ստնանել անմարտնչելի ամրոցացն և քաջութեան արանցն որ ի նմա՝ ողորական բանիւք կոչէր ի հաւանութիւն^x:

Եւ նա դարձուցանէ այսպիսի իմն պատասխանի, եթէ «Օրէն է աշխարհակալաց արքունի խնամակալութեամբ գնալ ընդ աշխարհ իբրև առ հնազանդս, և զնեղութիւնս

[359] x) Ա (16)՝ գազարացւոց:

[360] x) Այլ օր.՝ ի հնազանդութեան:

տառապելոց բառնալ և ի դիւր հանել իբրև զխնամարկուս, և ոչ աւագակաբար աւերել, և սրով և գերութեամբ յաւեր դարձուցանել. և դու թէ ոստիկան խաղաղութեան էիր եկեալ յարքունուստ՝ զշինութիւն պարգեաբաշխէիր սոցա, և ոչ զաւերս և զխռովութիւն: Եւ արդ յայտնի լիցի, զի որչափ բաւէ զօրութիւն իմ և իցեմ կենդանի՝ կացից ընդդէմ զօրութեամբ և ուժով տեառն Աստուծոյ, և ոչ տեսից զքեզ սիրով խաղաղութեան. այլ տեսից զքեզ զինու և աղեղամբ և սրով, քաջ արամբք և ընտիր երիվարօք. [361] և քեզ եթէ հաճոյ թուիցի ապրեցուցանել զքեզ և զգօրս քո՝ արի ել աստի և գնա ի սահմանաց իմոց: Ապա թէ փութաս ելանել ի կենաց աստի առ զայրուցս կատաղութեան քո և զոսկերս քո՝ ցրուես յանապատս և լինել կերակուր զազանաց երկրի և թռչնոց երկնից՝ կամք քո լիցին, և ես քաւեալ եմ յարենէ քումմէ, մանաւանդ զի բարեպաշտութիւն^{xx} մեծ համարիմ սատակել զթշնամիսդ Աստուծոյ, որպէս Մովսէս զԱմադէկ⁴, և Յեսու զՔանանացիսն⁵, և Սամուէլ զԱգագ⁶, և Դաւիթ զԳողիաթ⁷, և համանգամայն իսկ որպէս սատակեցին Իսրայէլացիքն^{xxx} զայլազգիսն, և հաճեցաւ ընդ նոսա Աստուծո. նոյնպէս արարից ընդ քեզ և ընդ գօրս քո: Արդ վճարեալ է յիմէ կողմանէ շատխօսութիւն ընդ քեզ. ի ձեռս քո է խաղաղութիւն և խռովութիւն: Եթէ, որպէս ասացի, ի բաց գնաս յինէն՝ խաղաղութիւն է, և թէ ոչ՝ պատերազմ և կռիւ և ճակատամարտ. և դու նպատակ՝ և աղեղն իմ խոցոտիչ, դու ախոյեան՝ և մանկունք իմ յաղթանակ, դու [362] ոստի՝ և գօրք իմ դատապարտիչք. քո պատերազմ՝ և մեր յաղթութիւն, քո մարմին՝ և իմ նիզակ, քո պարանոց՝ և իմ սուսեր. քո ստացուածք՝ և մեք ժառանգորդք, քո աւար՝ և մեք աւարառութ. դու աւագակ՝ և մեք կողոպտիչք, դու եղէգն՝ և մեք հուր դիւրածախ, դու յարդ՝ և մեք հողմք դիւրափուշ, դու ծաղիկ՝ և մեք խորշակ թառամեցուցիչք, դու անդ պտղալից՝

և մեք կարկուտ ապականարար, դու շինուած առանց հիման՝ և ես հեղեղ հիմն ի վեր տապալիչ, դու գէշ՝ գօրքն իմ պատառիչ գազան, որ պատառեն զառագաստ սրտի քո. դու խաղալիկ՝ և մեք մանկունք, ի ձեռն առեալ զգօրութիւն քո՝ խաղալով խաղամք ընդ քեզ և ամենայն հպարտութիւն ամբարհաւաճութեան քո. դու երէ վայրի՝ և մեք որսորդք, դու թռչուն՝ և մեք ի բարձանց ի վայր իջուցանեմք և վարմ ձգեալ. դու վիշապ ծովական՝ և մեք կարթ, ի քիմս քո ի վեր ձգելով զքեզ ի խորոց անդնդոց. և դու [363] իբրև զեղջերու առանց եղջեր՝ և մեք արծուիք ի վերայ քո, կուրացուցիչք աչաց քոց, և գէշ զքեզ արկանել ձագաց՝ իմոց և աղուեսոց ի ծակս բնակեցելոյ: Եւ ահա դարձեալ ասեմ, չկայ^{xx} ինչ քո. և զի մի կրիցես զոր ինչ խօսեցայ ընդ պատգամաւորս քո, և աւելի քան որոգել ջանար ընդ մեզ՝ զդոյն ընդունիցիս վտանգաւորս»:

Յայնժամ իբրև լուաւ բռնաւորն զայս դարձուած պատասխանաց լի հզօրութեամբ և ահագին մեծաւ անարդութեամբ՝ յոյժ տարակուսանօք լցաւ յանձն իւր, և կայր մեծաւ հիացմամբ ըմբռնեալ. և ամենայն խորհուրդք իւր ապականեալ ցրուեցան. եթէ զի՞նչ գործիցէ ոչ գիտէր. ապա մտախորհ եղեն բազում քննութեամբ, և յանբաւ և յառաւել իմացմանց ընտրեցին՝ գրել և ծանուցանել թագաւորին վասն առնն այնորիկ. և առաքեցին դեսպանս առ արքայ և ինքեանք նստան չուջ զլերամբն, մինչև փութով եկեսցէ նոցա հրամ[364]ան ինչ յարքունուստ:

Իսկ Ապումուսէ՝ վառեալ և զինեալ զինքն ամենայն զօրութեամբ իւրով՝ խաղաց էջ ի վերայ նոցա և եհար ի հարուածս մեծամեծս, և առ^{xx} աւար բազում և դարձաւ ի տեղի իւր ի բանակն իւրեանց: Ապա այնուհետեւ ոչ կարաց կալ համարձակութեամբ ի բացեայ առնել զբանակն իւր, այլ ետ

[361] x) Ա (1/210)՝ I (200)՝ զոսկերս քո: II (178), III (278) չիք՝ քո: xx) Այլ օր.՝ բարեպաշտոն: xxx) Այլ օր.՝ իսրայէլացիկն սատակեցին:

[363] x) Այլ օր.՝ ձագուց: xx) Այլ օր.՝ չգոց:

[364] x) Ա (1/2)՝ իսկ Մուսէ: xx) Այլ օր.՝ էառ: xxx) Այլ օր.՝ ի հիւսիսոյ: xxxx) Այլ օր.՝ կողմանէ: xxxxx) Այլ օր.՝ մեծամեծ: xxxxxx) Այլ օր.՝ զոգազմ:

զկէս զօրուն յոմն գլխաւոր և նստոյց զնա ի կողմանէ հիւսիսի^{xxx} կողմն. և ինքն բազմութեամբ զօրաց նստաւ յարևելից կուսէ^{xxxx}, և շինեցին ապարանս ամուրս և պարսպեցին մեծաւ^{xxxxx} զգուշութեամբ. և կանգնեցին պատնէշ և կուտեցին քարինս և կանգնեցին մեքենայս և կացին ի պատրաստութեան: Եւ յետ փոքր ինչ աւուրց հրաման ետ Բուհայ ելանել ի պատերազմ. և կարգեցին ճակատս, և բոլորեցին ռազմ^{xxxxxx}, և գունդս գունդս յընտրելոց զօրացն ըստ ազգս ազգս, շուրջանակի ի ներքս փակեցին զլեռնն և դրօշս և նշանս բարձրագոյնս լայնատարածս կանգնեցին. կարգեցին ըստ գունդս գունդս առ Շ այր նշանակ մի. և զի [365] մի մի թուիցէ յանուանէ զյաճախութիւն զինուցն և զսպառազէն կազմութեանցն զձիոցն և զհեծելոց նոցա. զիտակ են այդմ արք քաջք. և որ միշտ ի պատերազմունս զդեգերումն առնեն՝ գումար արարեալ են, ամենայն զինուոր ի գանձարանս ի տունս գանձուց թագաւորին, զոր բարձեալ ուղտիւք կրէին ընդ ինքեանս: Ելին ի պատերազմ և պատերազմեցան, ըստ որում սաստկացաւ պատերազմն: Եւ խուռն յարձակմամբ դիմեցին ի վերայ իւրեանց^x. և հարան զօրքն արքունի ի հարուածս մեծամեծս և դարձան փախստական ի բանակն իւրեանց և մտին յապարանսն զոր շինեալ էին. և լեռնային զօրքն Ապումուսէի գհետ մտեալ փախստէիցն՝ իջուցին ի լեռնէ անտի և դարձան առնել դիակապուտ, և չոգան ի բանակետդ իւրեանց մեծաւ յաղթութեամբ, ուրախացեալ անտրտում խնդութեամբ, և նստան պահել զպահպանութիւն իւրեանց և աշխարհակոյտ ամբոխին բնակաց իւրոյ տէրութեանն:

Եւ զկնի այսորիկ, որ է երկրորդ [366] հարուածք այլազգեացն՝ դարձեալ հրաման ետ ելանել ի պատերազմ, և հետամուտ հասեալ առ նոսա. և ահա իբրեւ արք հազարք ի յընտրելոցն Աղուանից պատահեալ նոցա հարին զնոսա և

[365] x) Ա (¹/₁₋₂)՝ ի վերայ իւրեանց. ուղղ.՝ ի վերայ իրերաց (Նախ. 217):

[366] x) Ա (²/₁)՝ իղձկեր: xx) Այլ օր.՝ լինելով:

ածին փախստեայ ի բանակն և ինքեանք դարձան ողջանդամ, և ոչ մի ոք վիրաւորեցաւ. և հասեալ առ զօրավարն իւրեանց մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ:

Իսկ զօրավարն Բուհայ կայր ի կոր կործանմանն, ի տարակուսանս ըմբռնեալ փղձկէր^x ի միտս իւր, ցնորակոծ լինէր^{xx}, հնարէր ելս իրացն գտանել ի վրանայարկն փակեալ, և ոչ առնոյր դուլ և դադար: Եւ հատաւ քուն յաչաց նորա, և ոչ ոք մտանէր և ելանէր առ նա զաւուրս Ժ, զի եմուտ ի սենեակ ամօթալի երեսօք. այլ և երկիւղ ոչ սակաւ ունէր զնա, զի բազում գունդք սուսերամերկաց շուրջանակի պահէին զնա: Իսկ զկնի աւուրցն տասանց ի գլուխ ելանելոյ՝ խնդրեաց սպարապետն մտանել առ նա, և կալեալ [367] զձեռնէ նորա՝ սկսաւ խօսել ընդ նմա և ասէ, «Ընդէ՞ր լքանես զձեռն քո և ընդ արութիւն դոցա խառնես վատութիւն և առնես զօրացեալ ի վերայ քո ամենայն աշխարհաց, և զանուն քաջութեան քո քեզէն կորուսանես, որով ամենայն աշխարհ զարհուրեալ դողաց և ոչ ոք եկաց ընդդէմ քո, և զբազուկս^x և զձեռս քո հզօր տկարացուցանես. միթէ դո՞ւ միայն առաջին յաղթեցար և հարար ի թշնամեաց, կամ քո՞ միայն զօրքդ անկան, կամ քո՞ և եթ աւար բաժանեցաւ: Ո՞չ ամեր զմտաւ, թէ յիսկզբանցն մինչ ցայսօր ժամանակի ամենայն ուրեք ուր և գումարէր զօրն և լինէր պատերազմ և սուր և ճակատամարտ՝ երբեմն յաղթեն և երբեմն ի պարտութիւն մատնին. ո՞վ ոք յաշխարհակալաց ոչ մատնեցաւ ի սուր. և են իշխանք ազգաց, է ուրեք որ զօրանան, և է ուրեք որ տկարանան»: Եւ յերկարեալ սպարապետին խօսել ընդ զօրավարին՝ ի բաց մերկեաց զպատրուակ սրտմտութեան^x ի սրտէ [368] նորա: Եւ ելեալ արտաքս ի սենեկէն՝ և նստան ուրախ լինել:

Եւ նոյնժամայն եհաս հրաման յարքունուստ՝ մի տալտկալ և վհատել^x և մի ի բաց կալ պատերազմել ընդ նմա,

[367] x) Այլ օր.՝ զբազուկս քո: x) Ա (²/₁₀)՝ սրտմտութեան. ուղղ.՝ տրտմութեան (Նախ. 239):

[368] x) Այլ օր.՝ և մի վհատել:

մինչև եկեսցէ ակամայ կամօք ի Հնազանդութիւն արքայի:

Յայնժամ հրաման ետուն ամենայն զօրացն ելանել ի պատերազմ. և ահա աղաղակ և փողք և քնարք և ջնարք, և վառեալ զինու և սրոյ և ամենայն պատրաստութեամբ անհուն զօրացն, մինչ գրեթէ ի հիմանց զլեռնոն տապալել, և եհան զզօրսն մինչ մերձ ի գլուխ լերինն, և ընդ նոսա նշանս բազումս, իբրև Ռ արանց ընտրելոց քաջ երիվարօք. և գրեթէ ոչ ամենեին ուրեք երևեցաւ այնպիսի ահաւոր տեսիլ զօրու և սպառազէն կազմութեան՝ ամենայն թագաւորաց, որ կացեալ էին ընդ ծագս տիեզերաց. զորոյ սաստիկ և ահագին որոտումնն և ճայթումնն և փայլիւն զինուցն, և որ ինչ յայնժամ զարդարեալ և զինեալ պատրաստեցան զօրքն [369] Տաճկաց: Եւ ելանէին գունդք գունդք շտապով և ճեպով մի զմիոյ կնի, և ամենայն ոք որ տեսանէր՝ ընդ մեծաւ երկիւղիւ ներքադրեալ լինէր: Եւ նստէր անդ ի բացեայ ի վերայ բլրի միոջ տէր Մուշեղ որդի սպարապետին և կայր հիացեալ ահեղ և մեծ զարմացմամբ: Եւ ամբարձ զմիտս իւր ի հանդերձեալ գալուստն Քրիստոսի, և որ յայնժամ լինին ահեղ որոտումնք և թնդիւնք և հրճութիւնք և արհաւիրք մեծամեծք յերկրէ, և թէ զիա՛րդ գունդք գունդք հրեշտակաց մի զմիոյ կնի ելեւելս առնեն, և զիա՛րդ փայլեալ նշանն տէրունական ահաւոր ճառագայթիւք, և որ ինչ այդմ հետեին ի հանդերձեալ գալստեանն Քրիստոսի ի վերջնումն աւուրն. Յայնժամ մերկացեալ և ի բաց եղեալ զաշխարհական պատրանաց զբաղումն՝ և էանց գնաց ի վեր քան զերեւելիսս, և զի էր վարժեալ ուսմամբ Աստուածաշունչ գրոց և ընդել և ծանօթ էր ճարտասանական հրահանգիցն՝ եղ առ յայն ժամու իմացական [370] տեսութիւնն զերգս՝ որոյ սկիզբն է՝ «Անզբաղել ական սրտի նայեցող անձն իմ ի միւսանգամ գալուստն», Ե տուն ի յութերորդ վանգէ:

Եւ եղև իբրև գումարեցան ի մի վայր ամենայն բազմութիւն զօրացն աւելի զՄՌաց և կազմեցին ռազմ և կարգե-

[370] x) Այլ օր.՝ ի ներքոյ:

ցին՝ ճակատ, և ետուն ճայն այր առն ախոյեան ելանել. և ահա Ապումուսէ, որ ճանաչէր երիցու որդի՝ հանդէպ նոցա ել ի պատերազմ և հանդիսացաւ ընդդէմ նոցա. և եղև իբրև զբլուր մի մեծ երկաթի, կամ զվէմ անդամանդեայ. և խուռն բոլորեալ գունդն կային մածեալ իբրև զմի այր: Եւ զօրքն Տաճկաց պնդեցան և փակեցին շուրջանակի ի ներքս՝ զգունդն Աղուանից և դիմեցին յանդուգն ի վերայ նոցա. և նոքա կային անշարժ, և ոչ ել այր քան զընկեր յառաջ. և մինչ նոքա կարծեցին, թէ ի ձեռն նոցա մատնեցան՝ և նոքա կային յաղօթս և զԱստուած կարդային օգնել նոցա. և դիմեցին ի մէջ նոցա ի չորս առաջս, ըստ նմանութեան [371] տեառնանման խաչին, և բախեցին զճակատն և պատառեցին զռազմն և դարձուցին ընդ զառ ի վայրն և իջուցին ի լեռնէ անտի, և հարին ի հարուածս մեծամեծս. որպէս յարդ ի հողմոյ վարեալ, կամ ծուխ վատնեալ ի մրդէ՝ այնպէս կորեան գնացին յերեսաց զօրացն Աղուանից: Եւ դարձան կուտեցին աւար, որոց ոչ գոյր թիւ: Բայց զի՞ մի մի զիւրաքանչիւր հանդէս պատերազմաց նոցա գրեցից յականէ անուանէ. ասացից կարճառօտ և համառօտեցից զբանս. յերկարեցաւ գործ պատերազմաց սոցա իբրև մօտ ի լնուլ ամի միոյ. և ոչ ի միում ճակատու դարձոյց Ապումուսէ զերեսս իւր յերեսաց Բուհայի. և որպէս պատմի՝ եղև թիւ պատերազմաց նոցա Եւ անգամ, և հարան զօրքն արքունի յայսքան հանդէսս և ի կռիւ:

Յայնժամ իբրև գիտացին երկոքին կողմանքն, եթէ ոչ գոյ հնար գտանել զելս իրացն և տալ խաղաղութիւն՝ ապա հաճեցան և հաւանեցան գրել առ թագաւորն. զի ասաց զօրավարն Աղուանից, եթէ «մի՛ կարծ[372]իցէ ոք զիս ապստամբ գոլ ի թագաւորէն և վասն այնր հարկանել զզօրսդ Ասորեստանի». այլ կուտեաց եղ ի վերայ Բուհայի զապստամբութեան վնասն և զհարուածս զօրաց, զոր գրեաց իսկ և ծանոյց արքայի. «իսկ եթէ եկեսցէ առ իս գիր յարքունուստ,

[372] x) Այլ օր.՝ առաքեսցեն:

կնքեալ մատանեալ արքայի, և իցէ գրեալ ի նմա հրաման՝ գալ ինձ առ քեզ կամ երթալ յարքունիսն՝ ոչ ելից արտաքոյ հրամանացն նորա: Բայց եթէ այդ այդպէս ոչ եղիցի, որպէս ասացի՝ աւելի ևս տեսցես քան զոր տեսեր, սուր և պատերազմ»:

Ապա երկոքին նոքա դեսպանս արձակեցին՝ առ թագաւորն ի հաւատարիմ արանց ըստ Եսայեայ զոր ասէ, «Հրեշտակս արձակիցեն որ լայցեն դառնապէս»⁸, և գրեցին և ծանուցին արքայի՝ զոր ինչ գործեցին և ո՛րպէս հարան գորքն արքունի: Նստան երկոքին կողմանքն պահել զպահպանութիւն իւրեանց մեծաւ զգուշութեամբ, և ետուն ժամ անսալ միմեանց՝ ոչ ելանել ի պատերազմ, մինչև [373] եկեսցեն հրեշտակքն յարքայէ, զոր առաքեցին: Բայց տուաւ յաղթութիւնն այն մեծ ի ձեռն զօրավարին Ապումուսէի, զի լցցի զոր ասաց Տէր ի բերանոյ Ամովսայ մարգարէի՝ «խորտակեցից զնիզակս՝ Դամասկոսի»⁹, որում այժմ Դմիշկն կոչեն, ուր ելին զհետ Բուհայի:

Եւ մինչ նոքա կային մնային հրաման ինչ ընդունել յարքունուստ՝ դարձան հրեշտակքն և եկին փութանակի, և բերին թուղթ յարքայէ առ Ապումուսէ՝ գալ ի հնազանդութիւն նոցա և երթալ առ Բուհայ. և էր գրեալ ի նմա թողութիւն վնասուցն և հարուածոցն զօրացն և բազում աւարացն, և երդումն ի հաստատութիւն ասացելոցն, և պարգևս ի պատուական և մեծազնի հանդերձից, և սաղաւարտ ծաղկեայ և սուսեր. միայն զի եկեսցէ ի բան արքունի և մի ելցէ արտաքոյ կամաց թագաւորին. և գրեալ էր առ Բուհայ, զի մի՛ ինչ չսրիս խորհիցի կամ գործիցէ առնն այնմիկ, այլ տացէ տանել զնա առ թագաւորն [374] մեծաւ պատուով և զգուշութեամբ:

Իսկ իբրև ընթերցաւ զօրավարն Աղուանից զթուղթ թագաւորին՝ փութացաւ էջ ի լեռնէ անտի և եկն եկաց առաջի

[373] x) Նիզակս փխ. նիգս (Նախն. 243):

[374] x) Այլ օր. յաւելու՝ ըստ քաջութեան:

Բուհայի. և մինչև հասեալ առ զօրավարն՝ եհան ընդ առաջ նորա գունդս գունդս վառեալ զինու և ընտրեալ երիվարօք, և ետ տանել ընդ առաջ նորա նժոյգս մեծազարդս և երկելիս, և երգեցիկս և գովասացս և բազում գործիս երաժշտականս առաջի և զկնի՝ մինչև եմուտ ի բանակ նոցա: Եւ ոչինչ ամենեկն զչարացաւ ընդ նմա Բուհայ և ոչ յիշեաց զգործսն զոր գործեաց, և ոչ տրտմեցոյց զերեսս իւր. այլ ընկալաւ զնա սիրով խաղաղութեան և մեծաշուք պատուով և պարգևօք ըստ հրամանի թագաւորին: Իսկ յետ անցանելոյ աւուրց ինչ՝ ետ տանել զնա առ թագաւորն, և ընդ նմա գունդս զինուորաց վառելոց և ընտիր այրուծիոց: Եւ երթայր աներկիւղ համարձակութեամբ, քաջալերեալ ի միտս և ի խորհուրդս իւր՝ ըստ պնդութեան ար[375]ութեան իւրոյ քաջ նահատակն Ապումուսէ:

(ԺԱ)

ԹԷ ՈՐՈՎ ՕՐԻՆԱԿԱԻ՝ ՎԿԱՅԵԱՑ ՄՈՒԿԱԹԼ Ի ՎԱՆԱՆԴ ԳԱԻԱՌԷ:

Եւ եղև զի անցանէր ընդ այն Մուկաթլ ոմն ի Վանանդ՝ կոչեցեալ ազատութենէ, ըստ սովորութեան ծանօթացուցանել զիւրաքանչիւրոց առանձնաւորութիւն և զպատուոցն գերակայութիւն, կամ ի ծնողաց կամ ի տեղւոյ կամ ի գաւառէ կամ յազգէ կամ յարիութենէ կամ ի պատահմանէ սկիզբն առ: Սովորութիւն է գրոց, որպէս զիրն նոյնպէս և զտեղին վերաբերեալ, կամ ըստ ծանօթութեան, կամ ըստ պատուոյ: Զսա ըմբռնեալ զօրաց Տաճկաց ածին առ զօրավարն. և բազում վնասս ի գործս արքունի կուտեցին ի վերայ նորա և ստութեամբ առաւել քան թէ ճշմարտութեամբ պարտաւորեցին զնա: Եւ մինչ կարի և ահագին սաստիկս կուտեցաւ ի վերայ նորա ամբոխն, և ամբաստանքն՝ միաբարբառ զաղաղակ բարձեալ առաջի բռնաւորին զօճիս պա-

[375] x) Այլ օր.՝ եղանակաւ: xx) Այլ օր.՝ ապաստանքն:

տառեալ ասէին, «մահապարտ է, չէ պարտ դմա կեալ, և ոչ առնուլ տեղի պատասխանելոյ», [376] և յայնչափ սաստիկ և անհուէն ամբոխին սուտ վկայութեանն զբոլոր բարկութիւն բռնաւորին զարթուցին ի վերայ առնն, որպիսի ոչ ի միոյ ուրուք վերայ այնքան ժամանակս եհեղ զբարկութիւն իւր զօրավարն Բուհայ: Եւ Հրամայեաց ածել զնա յատեանն, ուր կային միաբան ժողով զօրագլխացն: Եհարց սաստիկ կամ թէ Հրամանաւ տէրութեան իւրոյ, «ի բաց լեր, ասէ, ի հաւատոցն Քրիստոսի, և իմ թողեալ քեզ զբազում վնասսն» զոր գործեցեր, և կեցցես և վայելեսցես ի պատիւս և ի պարգևս թագաւորին, և մի ի վերայ մեծ յանցանացն զոր յանցեար, որպէս լսեմդ զոր ինչ ամբաստանեն զքէն՝ յայդ ևս յաւելուր, յամառել պնդել ի հաւատսն Քրիստոսի զոր պաշտեսդ, և ի ձեռն չարաչար տանջանաց ելանել ի կենաց աստի, զի ոչ ևս ունիմ շատ խօսիլ ընդ քեզ»:

Ետ պատասխանի երանելի Մուկաթլ լի հաւատովք և ճշմարիտ խոստովանութեամբ ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ, ասէ. «և ո՛վ տայր ինձ վկայել ի վերայ ճշմարտութեանն և [377] մեռանել վասն անուանն Քրիստոսի, և զարիւն իմ փոխանակ արեանն Քրիստոսի հեղուլ և զմարմին իմ փոխանակ մարմնոյ նորա ի մահ մատնել և զչարչարանս իմ ընդ նորա չարչարանսն խառնել, զի և ընդ նմա փառաւորեցայց. նա է տէր տերանց և թագաւոր թագաւորաց և իշխան կենաց և մահու, Աստուած յաւիտեանական Յիսուս Քրիստոս: Իսկ սպառնալիք քո և չարչարանք, զոր ասես ի վերայ իմ հասուցանել՝ խաղ մանկտոյ կամ զառանցելոց թուի յաչս իմ, և բանք քո նոյնպէս, որպէս առն անմտի և խելագար և ցնորեալ ծերոյ»:

Յայնժամ բարկացեալ բռնաւորն Հրամայեաց նախ զլեզուէն հատանել զսրբոյն, զի մի յաճախիցէ առ հասարակ զթագաւորն և զօրէնսդիրն ինքեամբ հանդերձ անարգել. ապա Հրամայեաց զերկոսին զձեռսն և զերկոսին զոտսըն

[376] x) Այլ օր.՝ վնասսն քո:

հատանել, ապա ետ Հրաման և փորեցին զաչս երանելւոյն, ապա անդամ անդամ յօշեցին զնա, որ մատոյց զինքն պատարագ կենդանի որդւոյն Աստուծոյ. և կայր դեռ ևս [378] մեծաւ ուժով, և գոհութեամբ ընդունէր զեկեալ ի վերայ նորա չարչարանս վասն սիրոյն Քրիստոսի: Մինչդեռ կայր ևս կենդանի՝ ետ կանգնել փայտ մի մեծ և բարձր յոյժ, և դնել զնա ի ծայր փայտին, ունել ի բարձրաւանդակ տեղւոջ. և իջուցեալ ի փայտէն հատին սուսերաւ զգլուխ նորա. և դարձեալ եղին ի վերայ ի տեղւոջ վկայութեանն նորա, ի Գողգոթա մերձ ի լեռն Քշիթ, ուր էր բանակ այլազգեացն: Եւ այսպէս կատարեցաւ սուրբն ամենայաղթ նահատակն Քրիստոսի Մուկաթլ փառաւորապէս ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ, որում փառք յաւիտեանս ամէն:

Նմանապէս կամ թէ ևս Հրաշափառագոյն երիցս երանելիք Սողոմոն, որ Սեւորդին ճանաչի², և Կախայ վերին աշխարհեցին³ ոչ խոտորեցան ի բանս թագաւորին և ոչ եղեն ունկնդիր մաղձահամ և ժախահոտ բանիցն^x, իբրեւ ի փեռեկեալ գերեզմանէ զնեխահոտութիւնն արտաքս հատանելոյ. որով զբազումս դրդուեցոյց ի յաստուածային օրինացն և յերկրպագութենէ Աստուծոյ որդւոյն: [379] Այլ նահատակեցան արիարար և ետուն պատասխանի թագաւորին մեծաւ համարձակութեամբ, յուսացեալ ի մին միայն ի թագաւորն թագաւորաց և ի տէրն տերանց, ի Քրիստոս յորդին Աստուծոյ: Եւ ասեն ցթագաւորն, «լաւ է մեզ մեռանել վասն անուանն Քրիստոսի, քան վայելել ընդ քեզ. որով մահուամբ և կամիս՝ պատրաստք եմք յամենայն հնարս չարչարանաց մտանել, զոր ուսոյց քեզ վարդապետն չարեաց հայրն քո սատանայ. մեք ոչ ի բաց կամք ի սիրոյն Քրիստոսի և ոչ մեկնիմք ի կենացն յաւիտենից և ոչ լինիմք ժառանգորդ յաւիտենական տանջանացն»:

Յայնժամ բարկացեալ բռնաւորն իբրեւ զգազան մի կա-

[378] x) Այլ օր.՝ ժահահոտ բանից նորա:

[379] x) Այլ օր.՝ չնորհացն: Երկու օր.՝ զառաւոյնորհս:

տաղեալ, յարձակեալ ի վերայ գառանց գէշ արկանել զնոսա՝ հրամայեաց պնդել զնոսա ի ցիցս կապեալ ոտիւք և ձեռքք. և ետ բերել քուքս և տանջել զնոսա քթովքն յերկար, մինչ կարծել ի նմին վախճանել, և նոքա կային մեծաւ ուժով և գոհանային զանբաւ և զառատաշնորհ՝ պարգեւացն Քրիստոսի, որ արժանի արար զնոսա մեռանել վասն [380] անուանն Քրիստոսի և առնուլ զմարտիրոսական պսակն:

Եւ մինչդեռ կային կենդանի և գոհանային զՔրիստոսէ զանյաղթ զօրութենէն, որ զօրացոյց զսուրբան մեծ ասպարիսին ի հոգեւորական պատերազմին՝ ևս առաւել բարկացեալ թագաւորն՝ իբրեւ զհնոց վառեալ բորբոքէր. ետ բերել փայտս, և եղեալ ի վերայ փայտին զերանելին Սողոմոն՝ և մօտ առ փայտն կացուցին զսուրբն Կահայ, զի գոնեայ մինն ի միւսոյ տանջանացն երկուցեալ հնազանդիցի հրամանի թագաւորին: Իսկ նոքա առաւել քան զառաջինն դիմեցին ընդդէմ չարչարանացն խաչակից լինել Քրիստոսի. ուրացան զանձինս և առին զխաչն Քրիստոսի և զնացին զհետ կոչողին, կորուսին զանձինս, այսինքն զկեանս աշխարհիս, զի զյաւիտենիցն գտցեն զկեանս. մեռան ընդ Քրիստոսի, զի ընդ նմին թագաւորեսցեն:

Նոյն ժամայն ել հրաման յարքունուստ, զի զսուրբն Սողոմոն ի նմին փայտի սպանցեն, նետաձիգ լինել ի նա: Եւ ըստ [381] հրամանի բռնաւորին դահճացն ձգեալ ի նա նետս շուրջանակի՝ աւանդեաց զոգին ի փառս Աստուծոյ երանելի նահատակն Քրիստոսի: Իսկ զսուրբն Կահայ հրամայեաց սրով սպանանել. և առեալ դահճին զսուրբն՝ եհար զերանելին և եհատ զգլուխ նորա, և նոյնժամայն աւանդեաց զոգին ի ձեռս Աստուծոյ: Այսպէս վկայեցին երանելիքն ի փառս սուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս յաւիտենից:

Էր ընդ գերեալսն ի լեռնէն Խութայ Յովնան անուն. սա այն է, որ մինչ՝ յեւանելն Բուհայի ի սկզբանն մտանելոյ նո-

[381] x) Ա (¹/₂₁₀)՝ սա այն մինչ որ xx) Ա (¹/₁₂)՝ տարւան ի տուն: xxx) Այլ օր.՝ ածել զառաջի և հարցանել: xxxx) Ա (¹/₂₀)՝ աղագս և վասն:

րա ի Հայս՝ եկաց ընդդէմ նորա բնակչօք լերինն և հարուածս մեծամեծս հասոյց ի վերայ զօրացն արքունի. իսկ իբրեւ ընդդէմ կացին լեռնայնոցն գունդքն Տաճկաց և հարին զլեռնայինսն՝ ձերբակալ արարեալ զերանելին Յովնան տարան ետուն՝ կապանօք ի բանդ արքունի:

Եւ յաւուր միոջ հրաման ետ թագաւորն ածել զառաջեաւ. և հարցեալ^{xxx} ցնա յաղագս մահուանն Յովսէփու ի վրէժխնդրութեանն աղագս^{xxxx} երկրորդ նահատակութեան [382] նորա, որ եկաց ընդդէմ զօրավարին, յուշ առնելով նմա զապստամբութենէ և ընդխառնելոյ նորա ի վնասս արքունի, միանգամայն սաստկացուցանէր ի վերայ նորա զահարկութիւնն, զի գոնեայ այնու կարասցէ արդեօք վրիպեցուցանել^x ի ճշմարիտ հաւատոցն որ ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ. և իբրեւ եդ առաջի զվնասուցն որով կարծէր արկանել զնա ի հաղթս^{xx} կորստեան՝ ասէ ցերանելին, «եթէ կամիս կեալ ընդ իս և վայելես ի կեանս աշխարհիս, և ընդունել պարգևս և պատիւս յինէն՝ հաւանեա հրամանի կամաց իմոց և ի բաց լեր ի հաւատոց քրիստոնէութեանդ, զոր պաշտես, և ծառայեա ճշմարտութեան օրինաց և հաւատոց, զոր ուսաք ի մարգարէէն Մահումաթայ. ապա թէ ոչ՝ զնորին հակառակն ընկալցիս, տանջանս և մահ, և ելցես ի կենաց աստի չարաչար մահուամբ»:

Իսկ սուրբն գեղեցիկ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ ասէ ցրոնաւորն. «ընդէ՞ր որպէս մանուկ տղայ համարիս, արկանել առաջի իմ զպատրանս, սնոտի, առասպելաբան, խաբե[383]բայ^x և պատիւ յոյս խոստանալով ինձ՝ հանել զիս ի ճշմարիտ յուսոյն, զոր ի մանկութենէ ի վերայ հասեալ ճշմարտութեանն»:

Ասէ թագաւորն. «մի արհամարհեր զթագաւորական բանքս իմ և կորուսաներ զկեանս քո, և լինիցիս իբրեւ զմի ի մահապարտաց, որ անձամբ զանձինս հերքեցին ի կենաց

[382] x) Այլ օր.՝ կարասցէ վրիպեցուցանել զնա: xx) Այլ օր.՝ ի հաղթս բանսարկուին:

[383] x) Այլ օր.՝ խաբէութեան: xx) Ա (¹/₂)՝ անագեցից:

վտանգաւոր մահուամբ, որպէս և քեզ պատրաստեալ է, եթէ կացցես ի նմին յամառութեան ի հաւատսդ Յիսուսի որդւոյն Մարիամայ կնոջ հրէի»:

Ասէ երանելին. «տեսանեմ զքեզ որպէս զմի ի զառանցելոց խելագարեալ որպէս խօսիսդ. ես վաղ անարգեցի^{xxx} զքեզ, և ոչ փոքր ինչ երկիւղ կալայ ի սրտի իմում վասն քո, զի քամահելով ի վերայ քո՝ զգորավարն քո հանդերձ զօրօքն ի սուր մատնեցի, և զաւար նորա բաշխեցի, և յերկրորդումն ոչ փոքր նախճիրս^{xxx} համարեցի զօրացն քոց. արդ ընդ արութիւնս իմ վատութիւն խառնիցեմ^{xxx} և ընդ երկիւղիւ մահու անկանիցի^մ: Վասն մարմնաւորացն այնչափ նահատակեցայ, որպէս գիտաց[384]երն և որպէս այժմ լսես ինէն, վասն Քրիստոսի և վասն յաւիտեանական կենացն ո՞չ մեռանիցիմ, կամ արդեօք ի քէն երկնչիցիմ. քա՛ւ լիցի. ահաւասիկ կամ, մի դանդաղիր կատարել զոր ինչ կամիս առնել»:

Իբրեւ լուաւ զայսքան և առաւել քան զսոյնս յանդուգն և առանց երկիւղի զընդդէմ պատասխանատրութիւնն մեծաւ համարձակութեամբ՝ ապա հրաման ետ փութով ի կենաց բառնալ զգլուխ նորա սուսերաւ: Եւ առեալ դահճացն զերանելին՝ ածին ի տեղի սպանմանն. և նորա համբարձեալ զձեռս իւր յերկինս յաղօթս կալ, զի կարասցէ յաղթել նահատակութեամբ, և մատուցեալ զպարանոցն առ դահիճն՝ եհատ զգլուխ նորա, և աւանդեաց զոգին երանելին Յովնան ճշմարիտ խոստովանութեամբ ի Հայր և յՈրդի և Սուրբ Հոգին, որում փառք յաւիտեանս:

Եւ եղև իբրեւ արար և կատարեաց Բուհայ զոր ինչ խորհեալն էր ի վերայ աշխարհիս Հայոց, զբարձումն յաշխարհէս մեծամեծացն Հայոց՝ յաւել և զայս ևս, զի մի ամենեին ոք կայցէ [385]յակաստանի, մանաւանդ զի ոչ ոք տեւեաց ընդդիմանալ ձեռին նորա. գրէ յականէ յանուանէ առ որ մնացեալն էին յաշխարհս յամուրս իւրեանց, զի փութով յիւրաքանչիւր տեղեաց առանց կասկածանաց և երկիւղի առ

նա հասանիցեն և կալցին զիւրաքանչիւր իշխանութիւն և վայելեսցեն ի պարգևս և ի պատիւս արքունի և կացցեն ի հնազանդութեան թագաւորին: Եւ ելեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց մի քան զմի յառաջանալ ի կոչումն Բուխայի, և ժողովեցան ի մի վայր և եկին կացին առաջի զօրավարին Տաճկաց: Իսկ նա փոքր ինչ ժամանակ ներեաց նոցա դիմօք սիրոյ խաղաղութեան, մինչև ի գլուխ եկին որ ինչ յաղագս Ապոմոնսէին էին հանդէսք. իսկ իբրեւ նա ըմբռնեցաւ, և գիտաց զօրավարն եթէ ոչ ոք այնուհետև յիշխանացն Հայոց մնաց, որ ոչ համագունդ ժողովեալ են առ նա՝ մերկացաւ յայնժամ զպատրուակ կեղծաւորութեանն, զոր սերմանեալ էր սատանայ ի սիրտ առնն^x: Եւ ըստ տոհմս ազգաց, [386] ըստ թուոյ տերանցն Հայոց, կազմեաց գունդս վառեալս զօրականաց, գինեալ և պատրաստեալ. և ընդ այգն ընդ առաւօտն, մինչ նոքա ննջէին յիւրաքանչիւր վրանաց օթոցի՝ և զօրքն շուրջ փակեցին սուսերօք և վահանօք և նիզակօք և վառեալ մոմեղինօք, և մտեալ ի ներքս ըստ հրամանի զօրավարին իւրեանց՝ եղին զոտս նոցա ի կապանս երկաթիս և բարձին ուղտուց և խաղացուցին ի Սամառայ. որոց անուանք ճանաչի սոցա՝ տէր Սմբատ սպարապետ Հայոց, և Գրիգոր Քուրդկայ որդի Մամիկոնէից տէր⁴, և Ատրնեբսէհ Աղուանից իշխան⁵, և Գրիգոր Սիւնեաց տէր⁶, և Մահլ Սմբատայ որդի⁷ Շաքեոյ տէր⁷, որ զԲաբանն կալաւ⁸, և իշխանական Վասակ Վայոց ձորոյ տէրն⁹, և Փիլիպպէ իշխանն Սիւնեաց¹⁰, և Ներսէհ իշխան Գարիթայանից¹¹, և ապա Եսայի Ապոմոնսէ, որ զՀատ պատերազմունսն եհար: Մնաց միայն Աշոտ որդի սպարապետին և Մուշեղ և Սմբատ եղբայր Աշոտոյ, զորս եթող Բուհայ տիրել աշխարհին իւրեանց յաղագս յառաջագոյն [387] մտերմութեան հօրն նոցա առ թագաւորն և առ զօրավարն, զի գնաց ըստ կամաց նոցա յամենայն ուժոյ զօրութեան մտաց իւրոց: Իսկ ի Վասպուրական տէրութեանն ի տեղւոջ զօր արութեան^x մնաց Գուր-

^{xxx}) Այլ օր.՝ նոճիրս: ^{xxx}) Ա (²/₅)՝ խառնեցեր:
[385] x) Այլ օր.՝ առնն չարի:

[387] x) Ա (¹/₅)՝ զաւր արութեան. Թերևս՝ զօրավարութեան (II, ծն. 2):

գէն¹², և այլ տոհմք Արծրունիք^{xx}: Եւ եբարձ զամենայն արս զօրութեան յերկրէս Հայոց, և ինքն գնաց անտի և եմուտ ի Պարտաւ՝ ձմերել անդ, և տեսանել վասն յետին կատարածին աշխարհիս Հայոց, թէ ո՛րպէս ի գլուխ ելանիցէ^{xxx}. և մեկնեաց յինքենէ զԱբրահիմ ոմն և յղեաց զնա հազարապետ Հայոց, և վերակացու ի վերայ հարկաց արքունի, և տիրել փոխանակ իշխանաց սորա¹³:

(ԺԲ)

ՈՐ ԻՆՉ ԶԿՆԻ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԵՑԱԻ ԵՒ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ:

Յետ բառնալոյ իշխանութեանն ի Վասպուրական երկրէն մնացին տոհմք Արծրունեաց ըստ ազգս ազգս՝ քաջն Գուրգէն և Մուշեղ եղբայր իւր և Ապուղափր և Ապուլմբդէմ և Վասակ և միւս Վասակ և դարձեալ այլ Վասակ և Մուշեղ և Աշոտ և Սահակ, և այլք ի տանէն Արծրունեաց և ազատք նոցա: Եւ սկսան յաւելուլ ի վերայ [388] չարեացն այլ չարիս. զի ընդ միմեանս մարտ և կռիւս դնէին յաղագս իշխանութեանն ցանկութեան, և ճեղքեցան ի միմեանց և զօրս գումարեցին ի գերծելոցն ի սրոյն և ի գերութենէն Բուհայի. կէսքն զԳուրգէն յառաջ ածեն ի պատիւ իշխանութեանն, և այլք զԱպուղափր, ոմանք զՎասակ. ըստ այնմ զոր մարգարէն Եսայի ասաց, «յաւուր յայնմիկ բուռն հարկանիցէ այր գեղբօրէ կամ զազգակցէ իւրմէ, և ասացեն՝ լեր մեր իշխան, և կերակուր մեր ընդ քեզ լիցի»¹. և շփոթեալ լի աղաղակաւ երկիրս, և ուր հասանէին՝ աւերէին ասպատակաւ և աւարաւ և յափշտակութեամբ. և այր եղբօր իւրում ոչ ողորմէր, ըստ այնմ զոր ասաց դարձեալ Եսայի, «անկցի, ասէ, այր ընդ այր, և այր ընդ ընկերի իւրում, ընդհարցի մանուկն ընդ ծերոյն և անարգն ընդ պատուականին»². Քանզի ըստ օրինակի իսրայէլականումն, որ յաւուրս անիշխանութեանն

xx) Այլ օր.՝ Արծրունեաց: xxx) Այլ օր.՝ ելանէ:

էին անկարգութիւնք, և այր իւրաքանչիւր զհաճոյս աչաց իւրոց առնէր՝ սոյնալիսիք և այժմուս եհաս լինել. քանզի [389] նուազագոյնքն և տկարք՝ թափառեալք աղքատութեամբ վտանգէին, իսկ կարողագոյնքն և բռնաւորք ըստ բնութեան գազանաց վայրենամիտք լեալ, անամօթ և անարգել յափշտակութեամբ վրդովէին զբոլոր երկիրս:

(ԺԳ)

ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՒՐԳԻՆԱՅ ՄԻԱՑՆ ՄՆԱԼՈՅ, ԵՒ ՇԱՏ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ ՅԱՇԽԱՐՀԻՍ:

Յաւէտ խրախճանութեամբ բուռն հարկանել ախորժելի է ինձ զպատմութենէ քաջատոհմիկ և բարեփառ բարեյաղթ նահատակէն, զԳուրգինայ ասեմ, զյոյժ փառացի և ճոխ և նազելի զնախագահ նստեալ զարմէ, յերկուց թագաւորազանց զաճմանն սեռի բերելով զբողբոջս զՍենեքերիմայն և զՄամգունեաց ճենազնւոյ¹, ի միասին զգուգամասն պայազատեալ գահընկալ թագաւորական զարմ, ի հօրէ՞ զՍենեքերիմայն և ի մօրէ զՄամգունեացն, ըստ ծննդաբանութեան գալ հասանել՝ մինչ յորում եմքս հասեալ ժամանակ, յաճախագոյնս վասն Գուրգինայ վայելէ զգրուատեացն, կարևոր է բազմաձեռն աճմամբ զդրու[390]ատեացն յերկարագոյնս հատուցանել զճարտասանութիւնս. բայց քանզի պատմագրութեան է ժամս և ոչ գովասանականութեան² արտաքոյ եղէց յօլովից բանբասանաց. մանաւանդ զի ոչ բաւականանամ իմով աղքատիմաստ բանգիտութեամբ³ զսորայս բացայայտել զչափ ներբողականին՝ այլոց ուժեղագունից և մտահարուստ արանց թողի, և զերծի զիս ի պարսաւանաց բարձրագունից: Բայց ինձ ոչ դանդաղելի կամ պատկառելի կամ մեղանչելի է զուգակշիռ նահատակելոցն նահատակակից

[389] x) Ա (2/11-12)՝ թագաւորական զարմ ի հաւր է ըստ Սենեքերիմայն:
[390] x) Այլ օր.՝ բանիւք գիտութեամբ: xx) Այլ օր.՝ սրբոյ: xxx) Այլ օր.՝ նմանակերպ պատկերակից եղեալ:

վարկանել զսա և մարտիրոսականաւն զսորայս զրուատել ճգնողական մրցմունս, ընդդէմ արաբացի ասպատակողացն յարիւն և յապաժոյժ ի վերայ հայրենի աշխարհի մարտուցեալ և զհոգի և զմարմին փոխանակ սրբոց^{xx} եկեղեցեաց Քրիստոսի և ի նոյն հաւատացելոց ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ, առ զնոսա ամբողջ և անբիժ պահելոյ, իբրեւ զքաջ հովիւ եղեալ զանձն ի վերայ խաշանց մեռանել, նմանակերպեալ պատկերակից լինել^{xxx} որդւոյն Աստուծոյ, որպէս [391] Պօղոսի հաճոյ թուի ասել, թէ «զորս յառաջն ճանաչէր՝ յառաջագոյն հրաւիրեաց կերպարանակից լինել պատկերի որդւոյ իւրոյ»³: Եւ այս բաւականացի տրամամիտ մտառուացն, և մեք զպատմողականն համառօտաբար յառաջ վարեցուք հարկաւորութիւն:

Բայց մի ինձ մեղադիր լինիր, ո՛վ ուսումնասէր դու, սակա ոչ զբովանդակ սորա գործս շարել ի ճառս մանրապատումս: Վասն զի այլոց գործք մի կամ երկու կամ այլս ևս գործք գործեալ է. իսկ սորայս՝ գերազանցեալ յաճախեաց քան զբազմացն իրողութիւնս. վասն այնր առ այժմ համառօտեալ ի նշանագիրս սուղոյ բանից, որպէս Պօղոսի հաճոյ թուի գրել յառ Եբրայեցիս թղթին, թէ «չէ բաւական ժամանակս պատմելոյ» վասն դատաւորացն Իսրայէլի և սրբոց մարգարէիցն, միայն յայս բան բովանդակեալ ասէ, «որք հաւատով պարտեցին զթագաւորութիւնն»^{x4}: Որգունակ և յաղագս փրկչական տնտեսութեանն գրէ Յոհաննէս ի կատարածի աւետարանակ[392]ան շարագրածին⁵:

Գուրգէն որդի Ապուպելճի Վասպուրական իշխանի, ի շփոթի ժամանակին Բուհայի և ի հայրապետութեանն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի, իմաստութեամբ գործեալ՝ ոչ եկաց հակառակ չարին. այլ իբրեւ եմուտ Բուհայ յաշխարհս Վասպուրական՝ ել գնաց Գուրգէն առ Քուրդիկ Մամիկոնէից տէր ի Բագրեւանդ գաւառ, և անդ լինէր, զի էր Քուրդիկ քեռի Գուրգինայ:

[391] x) Ընթեռնելի է՝ զթագաւորութիւնս: Եբր. ԺԱ, 33: (II, էջ 194, ծն., 1):

Եւ եղև իբրեւ կատարեաց Բուհայ զանցս անցից ընդ Վասպուրական աշխարհս և խաղաց յարեւելս կոյս՝ ել գնաց Գուրգէն ի Սպեր գաւառ. և էր յայնժամ առեալ Յունաց գաղաբար Իշխանիկ կոչեցեալ ի տոհմէ Բագրատունի՝ զբերդն Արամանեակ կոչեցեալ⁶. և ընկալեալ ի նմանէ մեծաշուք պատուով: Եւ արեւելեաց զօրավարին եկեալ պատերազմել ընդ իշխանականն⁷ առնուլ զամրոցն, և անդ Գուրգէն բազում արութիւն ցուցեալ ընդդէմ յունական զօրացն, ոչ միանգամ այլ բազում անգամ, և Խ [393] արամբք ի դիմի հարեալ հազարի միոյ՝ սպան զբազումս ի նոցանէ զընտրելոցն Յունաց, և մերկ կապուտ կողոպուտ առնէր զնոսա, մինչև զարմանալ զօրավարին ընդ սորայս քաջութիւն՝ գրէ առ Միքայէլ թագաւորն Յունաց զեկուցանելով վասն նորա:

Իսկ թագաւորն գրէ առ զօրավարն թերևս կարասցէ հաւանեցուցանել զԳուրգէն՝ երթալ ի թագաւորական քաղաքն առ կայսր, և մեծաց պարգևաց և պատուի և գահու յառաջաճգութեամբ ընկալցի պարգև ի թագաւորէն: Ընդ որ ոչ հաճոյացեալ Գուրգէնայ երթալ ի Յոյնս. բայց հաւանեցուցեալ զԳրիգորն տալ զբերդն ցզօրավարն, և հաճեցի զմիտս թագաւորին: Եւ զօրք Տաճկաց ի զօրացն Բուհայի եկեալ էին ընդ զօրս Յունաց պատերազմել ընդ ամուրսն. և Գուրգէն ելեալ ընդդէմ նոցա բազում անգամ՝ ոչ սակաւ օճիրս գործէր ընդ զօրս Տաճկաց: Եւ ինքն անցեալ գնայր առ Իշխանիկն ի յամուրն Աշխարհաբերդն⁸ կոչեցեալ. և անտի արիա[394]բար քաջասրտագոյն դիմեցուածով ելեալ գնաց դարձեալ առ սպարապետն Սմբատ:

Եւ նորա զեկուցեալ վասն նորա Բուհայի՝ ասէ. «այրս այս Գուրգէն ի տոհմէն Արծրունեաց, այր քաջ և պատերազմող, ի յահէ քումմէ անցեալ գնացեալ զկողմամբքն Յունաց, և յարձակեալ բազում անգամ ի վերայ յունական զօրուն որք ընդդէմ զօրաց քոց պատերազմէին՝ և անդ ոչ սակաւ հեղմունս արեանց արարեալ փոխանակ զօրաց քոց ի զօրացն Յունաց. և արդ աւասիկ հասեալ կայ և մնայ քո հրամանի. արդ հաճոյ թուիցի քեզ, քաջ զօրավար, զսորայս գործեցեալ քաջութիւն ի վերայ զօրացն Յունաց»: Եւ Բուհայ հրամա-

յեաց սպարապետին, զի աներկիւղ կացցէ մնասցէ Գուրգէն առ սպարապետին մեծաւ շնորհակալիւք:

Ի սոյն աւուրս որք մնացեալ էին ի տանէն Արծրունեաց իբրեւ լուան զպարտումն զօրացն արքունի ի Ծանարացն՝ ի մի վայր եկեալ գունդ կազմեալ հետեւ[395]ազօրքն մարտակցօք հանդերձ խառնաղանջ ամբոխիւ՝ լինին^x թուեալ արք Տ, և առաջնորդ կացուցանէին իւրեանց զԱպուլափր Արծրունի, և ընդ նմա Սահակ Ապումկղէմ քեռորդի Ապուլափրի, այր քաջ և պատերազմող: Եւ ասպատակեալ ի Ճուաշ և ի Թոռնաւան գաւառ^{xx} յաւարի առնուն: Եւ քանզի հաւատացեալ էր զգաւառսն Բուհայի ի ձեռն^{xxx} սպարապետին Սմբատայ՝ գրէ առ ամիրայն Նախճաւանու Աբրահամ անուն, զեկուցանելով նմա զզօրացն Վասպուրականի. նորա փութանակի հասեալ ի քաղաքն Բերկրի, և միաբանութեամբ քաղաքացուացն ելեալ պատահեն զօրացն ի զօրագլխացն Վասպուրականի ի գեօղն որում խոզաղբերքն⁹ ասեն. զի^{xxxx} և այլազգիքն տեղի ետուն և փախեան յերեսաց Ապումկղէմայ. և եհար սատակեաց Ապումկղէմ ի միում ասպատակի Ը այր, և զերիվարս նոցա և զէնս և զզարդ մերկեաց ի նոցանէ, եհար զայլազգիսն ի հարուածս մեծամեծս և ինքն դարձեալ ասպատակ[396]եաց զկնի նոցա: Եւ մինչ երթայր և խորհէր՝ խոցեալ նորա երիվարն, և յանկարծակի այն ինչ ոտն երիվարին շաղեալ ընդ փոքր թուփ մի, որպէս ասեն, և զուլամբեալ^x ի վերայ գլխոյն, ջարդեալ զողն ու լարն^{xx} ի բաց ընկէց զհեծեալն զքաջ զօրավարն Ապումկղէմ: Եւ հասեալ ի վերայ նորա թշնամիքն՝ հարին^{xxx} սրով: Եւ մի ոմն մերկանայր զկօշիկս ոտիցն նորա. և հարեալ աքացի զվատ

[395] x) Այլ օր.՝ լինէին: xx) Ա (^{1/90})՝ Թոռնաւան, ոչ Թոռն աւան (տե՛ս I, 319, ձև. 2: II, 195, ձև. 2): xxx) Ա (^{1/50})՝ ի ձեռն: xxxx) Ա (^{1/9})՝ զի մի և:

[396] x) I (220), II (195), III (304)՝ զուլամբեալ: Ա (^{1/7,8})՝ զուլամբեալ (տե՛ս նաև Նախն., 37): xx) I (220)՝ զողնուլարն: II (195-196)՝ զողն ու լարն: Այլ օր.՝ զուղնուլարն: xxx) Այլ օր.՝ հարին զնա սրով:

այրն հանդէպ սրտին՝ և սպան զնա: Յայնժամ դիմեցին ի վերայ նորա և ի բաց առին զգլուխ նորա և տարան ետուն առ զօրավարն իւրեանց Աբրահամ և քաջալերեցան դարձեալ ի վերայ գնդին Հայոց, և հարեալ ի հարուածս մեծամեծս: Բայց տէր Ապուլափր և որ ընդ նմա՝ քաջապէս մարտեան ընդ այլազգիսն և առին:

Իսկ իբրեւ գիտացին եթէ սպանաւ զօրավարն, և խորտակեցաւ բազուկ աջոյ ձեռին, եղեալ ի փախուստ դարձան, և քակեցին զուզմն և աւերեցին զճակատն և լքին [397] զմիմեանս, և թողին զպատերազմն և զնացին փախստական ամենայն այր յո՛վ և կարաց զերծանել. մնաց միայն զօրքն հետեւակազօրքն լքեալ առանց առաջնորդի: Յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորեցին, և լցին դիակամբք սպանելոցն զղաշտած և հովիտն: Եւ աղբերքն որ ի տեղուցն և այլ ջրոցն քամուածքն ի ծործորացն ի վայր՝ յարիւն դարձան: Եւ ինքն Աբրահիմ եկն անց յայնկոյս յոստանն Ռշտունեաց և անդ լինէր: Եւ դարձեալ դարձաւ ի տեղի իւր ի Նախճաւան: Իսկ Ապուլափր անցեալ ի կողմն Աղբազոյ՝ և ժողովեցան առ նա գունդք գունդ յամենայն կողմանց: Եւ դարձան մտին յոստանն Ռշտունեաց և կացուցին յանձանց իւրեանց իշխան զՎասակ Կովակեր, եղբայր Վահանայ:

Լուր եղև այս առ քաջն Գուրգէն պարտումն Վասպուրականի ի Տաճկաց և իշխանանալն Վասակայ: Ելեալ փութանակի եկն եհաս յաշխարհս Վասպուրական սպարապետին կամակցութեամբ: Եւ [398] այն ինչ ընդ մտանելն՝ երազապէս հասեալ ի վերայ ամրոցացն Ջղմար և Սրինգ կոչեցեալ՝ յինքն գրաւէ զամրոցն, և կալեալ զՎասակ՝ յինքն գրաւեաց զզօրավարութիւնն բոլոր Վասպուրական տէրութեանս: Եւ սկսաւ շրջել կարգաւ ընդ բոլոր աշխարհս, յորում բնակեալ էին Տաճիկք, որ մնային ի սմա ըստ հրամանին Բուհայի: Եւ առնէր հարուածս մեծամեծս այլազգեացն. և սատակէր զնոսա սրով և աղեղամբ, և եբարձ զամենայն ազգս Տաճկաց, որ

[398] x) Ա (^{1/40})՝ ձորոյն Հացոց: Այլ օր.՝ ձորոյն Հայոց:

բնակեալ էին ի Վասպուրական տէրութեանն:

Յայն ժամանակս գայ ոմն Բուտել անուն ի զօրացն արքունի Հրամանաւ Բուհայի, հասանել ի վերայ Գուրգինի, և ընդ նմա քաղաքացիքն Բերկրոյ որ Ութմանիկքն կոչին, և յազատացն Վասպուրականի որ միաբանեալ էին ընդ զօրսն արքունի, արք իբրև Ս, և հանդիպեցան միմեանց յՈրդոք գեօղ, ի գլուխս ձորոյն Հայոց[×], որ հանէ յԱրուանթունի գաւառն: Եւ Գուրգէն յանհոգս անկասկած բնակէր [399] անդ Ն արամբք: Եւ այն ինչ ընդ այգն ընդ առաւօտն[×] յեղակարծում հասին ի վերայ զօրք Տաճկաց, և աճապարեալ Գուրգէն հեծեալ յերիվարն. և կարգեցին ճակատս և ռազմ բոլորեցին, և վահանաւորքն փակեցին զառաջակողմն ճակատուն և կացին ի թիկանց հետեակազօր նահատակացն. և արիաբար հանդիսացեալ գնդին Հայոց՝ ճակատեցան ընդ այլազգիսն հարուստ և ձիգ ժամս և հարին ի հարուածս մեծամեծս զբանակ այլազգեացն: Եւ ապա փոքր մի կազդուրեալ գնդին Տաճկաց՝ կացին յօտն: Յայնժամ տէր Գուրգէն առ չժուժել^{xx} սրտին, մտրակեալ զքաջ երիվարն յորում նստեալն էր՝ և եհար զգունդն զճախակողմն Տաճկաց և պատառեաց զռազմն և դարձոյց զերեսս նոցա. և փախեան այլազգիքն յերեսաց Գուրգէնի մի կողմն: Եւ երթայր զհետ և սատակէր զնոսա անչափ զօրութեամբ. և բազումք այն էին որ մեռան ի սրոյն Գուրգինի քան որ մնացինն. և զօրքն [400] զհետ մտեալ մնացելոցն հանին յերկրէն իւրեանց: Իսկ աջ թեւն Տաճկաց շարժեցին զզօրութիւնն Հայոց, և փախստեայ գնացին զհետ մինչ ի սահմանս իւրեանց. և ինքեանք դարձան անդրէն. կարծէին ի սպառ հարկանել զգունդն Հայոց. բայց պարտեալ եղև գունդքն Տաճկաց ի քաջէն Գուրգինայ և բեկաւ զօրութիւն նոցա: Եւ ոչ ևս այնուհետև համարձակ ելանէին և մտանէին յաշխարհս Վասպուրական զօրքն Տաճկաց. զի անկաւ ահ սաստիկ ի վերայ նոցա:

[399] ^{*)} Ա (1¹), I (222), և այնինչ ընդ այգն ընդ առաւօտն: II (197), III (306) չիք՝ ընդ այգն:

^{xx}) Ա (1¹), առ չժուժկալ սրտին: Այլ օր՝ առ ի չժուժկալ:

Իսկ ի վերայ բազում հինիցն եկելոց ի վերայ Գուրգինի և սաստիկ պատերազմացն զոր պատերազմեցաւ յաղթող նահատակութեամբ, ոչ միայն յարտաքին թշնամեացն որ շուրջանակի պաշարէին, բազում այն էր որ ի ներքին ընտանեաց հարազատաց, ազգականաց դժողաց, ուխտազանցաց, ստոց և ստերդմանց յուզէին աղմուկք: Իսկ նոցա անմեկնելի զոյսս իւրեանց ի Քրիստոս ունելով, բնաւից գերագոյն և հոյակապ ան[401]ուն ստացեալ, զյաղթութեան նշանակ կանգնեալ. և Տէր ամենակալ էր ընդ նմա ամենայն ուրեք ուր և ախորժէր:

Այս լուր քաջութեան և քաջախորհուրդ զպատերազմացն մղելոյ զյարձակմունս եհաս առ զօրագլուխն Բուհայ. և դարձաւ սիրտ նորա ի վերայ նորա սիրով խաղաղութեան. և ետ բերել նմա ըստ օրինի գլխապետութեան սուսեր իշխանական ընդ մէջ արկեալ և գօտի արիական շրջապատեալ զմիջաւ, քուքք խիզախողք և երիվար բարձրավիզ, ոտնատորոփ խրոխտալիւր, յարմարական առ ընթացս պատերազմականս: Եւ կացոյց զնա իշխան յիւրում հաւատարիմ տեղւոյ, և այնպէս բարեձեւագոյն ճոխացոյց զայրն երեւելի¹⁰: Այլ ներքին և արտաքին յարձակմունքն ոչ կարէին ի ներքս դիմել մարտնչել ընդ անյաղթ զօրութեան զօրացելոյն ի Քրիստոսէ: Բայց ես յանհունս ձգեմ զզարմացմանն յեղանակս, թէ զիա՞րդ բաւել տոկայր, անձանձրանալի բերելով զաշխատութեանն աճմունսն. և նախ քան զմտացն [402] յօժարագոյն առ հանդէսսն յառաջանալ՝ զմարմնոյն պնդութիւն անհանգիստ առ ճակատամարտսն յարատեւել: Բայց արդ որպէս յառաջագոյն հատուցի զարտաքոյ պարսաւանաց զիս ներքոյ գրել, վասն ոչ ոճով զսորայս կարգել դնել ի շարի աստ զշարագրածս, վասն ոչ բաւելոյ զանչափութիւնն ի մի վայր գումարել յանմասնաւորաբար նշանակութեամբ, մանաւանդ զի յառաջագոյն քան զմեզ այլոց ոմանց բանակարգեալ գրեալ հաւաքեալ է ի մի շար:

Յետ անցանելոյ չորից ամաց, յորում ժամանակի տէր Զաքարիայ ունէր զաթոռ հայրապետութեան Հայոց կաթողիկոսութեան¹¹ դարձեալ Գրիգոր եղբայր Աշոտի Վասպու-

րական իշխանի յԱփհագաց աշխարհէն՝ նոցուն օգնականութեամբ և Վրաց զօրու ընտիր գոլով՝ եկն եմուտ յաշխարհս Վասպուրական՝ տալ պատերազմ ընդ Գուրգինայ. բայց իբրև գիտացին զօրքն որ ընդ նմա եկեալ էին զնորա քաջակարծրագոյն արիւութիւնն՝ և պատճառանօք այս ինչ այն [403] ինչ դարձեալ դարձան յանցնիւր տեղի: Իսկ Գրիգորի ոչ բերելով զընդդիմակացսն նորա կատարել՝ խօսի ընդ նմա սիրով խաղաղութեան, և բաժանել զաշխարհս յերկուս՝ տեղի ետուն միմեանց ի խաղաղութիւն: Բայց խռովիչքն ատեցողքն խաղաղութեան ոչ դադարէին նիւթել զհակառակս բարւոյն և զաճմուռնս չարին. մանաւանդ Վասակ որ զկարծեալ իշխանական անունն յինքեան բերէր: Բայց Գուրգէն թէպէտ և գտանէր զնենգիչսն իւր՝ ոչ ումեք զփոխարէն չարին հատուցանէր. բայց զՎասակն յամենայն ժամ իբրև ընդ խաղ ի բուռն առնելով արձակէր խաղաղութեամբ:

Ընդ նոյն ժամանակս եկն Վահան Աշոտի որդի, հօրեղբորորդի Սահակայ¹² ի գերութենէն՝ նուաճել զաշխարհս, և գունդ կազմեալ ընդդէմ Գուրգինայ՝ և ինքն զպարտութիւն քան զյաղթութիւն յինքն կրէր: Եւ Գուրգէն նստէր յօստանին Ռշտունեաց յամրաձև բերդին. և Վահ[404]ան հասեալ յանկարծուստ ի վերայ նորա, այն ինչ ընդ միտ ածելով ստնանե՛լ ինչ Գուրգինայ. և նորա ելեալ սակաւ արամբք՝ իբրև ջուր ընդ զառ ի վայրն հոսեալ՝ արար հալածական զՎահան և զզօրս նորա. և իջեալ ի դաշտավայրն^{xx}, խուժբ արարեալ, ճակատ կազմեալ ընդխառնեցան ի պատերազմ. և զբազումս ղիաթաւալ^{xxx} կացուցեալ, ընդ որս էր Շապուհ նահապետն Ամատունեաց յանկելոց վիրաւորացն: Եւ այն ինչ պատահեալ Գուրգէն հարուստ գնդի Վահանայ ի յառուամէջս մուրին՝ ի բազում քան թէ սակաւ սուսերս ծեծեցին զնա, մինչև ոմն Ջուանշէր անուն յետուստ յանկարծ հարեալ վիրաւորեաց զԳուրգէն. իսկ նա առ երագութեան

[404] x) Այլ օր.՝ ստանանալ: xx) Այլ օր.՝ ի դաշտաձև վայրն: xxx) Ա (1/6.7.)՝ ղիթաւալ:

ձեռին ձգեալ զսուսերն՝ եհար զերեսս Ջուանշիրայն, և խլեաց զաչս նորա, և ինքն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ, եմուտ յամրական տեղիսն: Եւ նոքա յո՛վ և աճապարեցին:

Եւ յետ աւուրց ինչ դարձեալ դառնայ Վահան ի Սամառայ, զեկուցանել [405] Աշոտի որ ինչ գործեցաւ: Բայց Գրիգոր կեցեալ յետ դարձին իւրոյ զմի ամ՝ մեռանի իւրով մահուամբ: Եւ տարեալ հանգուցանեն զնա ի վանս սուրբ Խաչին յԱղբազ գաւառի:

Իսկ Գուրգէն ընթացեալ զհետ հանդիսի պատերազմող նահատակութեանցն, անդուլ լինելով զցայգ և զցերեկ հանդերձ որ ընդ նմա միաբանեալ ազատագունդ զօրացն, և ոչ ըստ տեղիս տեղիս ցուցանէին զհանդէս մարտիցն և զյաղթութեանն քաջութիւն, այլ բոլորովիմբ ամենայն ուրեք ախոյեանայարձակ սլացմամբ ընթանայր. և իբրև զմի անձն, վառեալ ի զէն և ի սուր և ի ճակատամարտ՝ հասեալ յամուրս՝ տապալէր զզօրութիւն նոցա սրով և աղեղամբ, ի փայլիւն սուսերի և նիզակի և ի գիշերամարտ նահատակութեանց, ըստ նմանութեանն քաջ զօրավարին Իսրայէլի Յեսուայ¹³ կամ Գէդէովնի¹⁴ կամ թէ նոյն ինքն նահապետին Աբրահամու¹⁵, ի վերայ հասեալ Քանանացւոց, զյաւէտ յաղթութեան նահատակութիւն նահատակեալ՝ և դառն[406]այ մեծաւ յաղթութեամբ: Նմանապէս, կամ թէ ևս հրաշափառագոյն զյաղթութեան մարտսն յօրինեալ յարդարեաց զպարտութիւն ի վերայ ազգին Իսմայէլի մեծ զօրավարն Գուրգէն, և իսպառ կանգնեաց զնշանակ յաղթութեան ամենեւին ամենայն ուրեք ընդ ամենայն տեղիս. և իբրև զքաջ հովիւն դրուատեալ^x ի Փրկչէն՝ զանձն իւր եղ ի վերայ խաշանց ընդդէմ ապականարար զայլոցն, յարձակեալ յանխնայ դիմեցուածովք, յարիւն և յապաժոյժ, ի սատակումն և ի ծախումն սրոյ մատնեաց բոլորովիմբ զյարձակեալս նեղիչս աշխարհիս. և օրհնեցաւ և դրուատեցաւ ի հեռաւորաց և ի մերձաւորաց, բնակաց և եկաց աշխարհիս: Եւ խռովեցան առ

[406] x) Այլ օր.՝ դրատեալ: xx) Ա (1/7.8.)՝ զի զգաւրհասն:

հասարակ ազգքն տաճկականք յերեսաց նորա և ահիւ մեծաւ ըմբռնեալք լինէին. զի զօրհասն^{xx} ի վերայ ինքեանց առանց երկբայութեան հաստատեալ տեսանէին: Եւ սրբեալ զերկիրս ի պղծութենէ և ի նենգութենէ նեղութեանցն, իբրև զ[407]ուդայ Մակաբայեցի¹⁶ զԱնտիոքայն սրբելով զանաստուածութիւնն յիսրայէլէ՝ արար խաղաղութիւն նոցա որոց տիրէին:

(ԺԴ)

ԴԱՌՆԱԼ ԴԵՐԱՆԿԻՆ Ի ՀԱՅՍ, ԵՒ ՍԿԻՋԲՆ ԴԱՐՁՈՒՑԱՆԵԼ
ՏԵԱՌՆ ԶԳԵՐՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԱՆԱՑՆ ԲՈԼՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ:

Եւ եղև ի ընդ վեցերորդ ամի գերութեանն Հայոց որ է ՅԶ ամ ըստ թուոյ Հայերէն տումարին, և ունի յորելեանք Զ և ոլոմպիադր և ընդիքտիոնք, և Գ ամ Հայրապետութեան Հայոց կաթողիկոսի տեառն Զաքարիայի, և մուտ եօթներորդ ամի, յորում կային յարքունիսն իշխանքն¹, ըստ եօթնեկի չափոյ շարժման ժամանակաց. որպէս սահմանեաց Աստուած ի վերայ ժողովրդեանն Իսրայէլի գերելոցն ի Բաբելոն, որպէս գրեալ է ի մարգարէութեանն Երեմիայի, «զ-Հէ-երորդսն ասէ գիտասցես, և խելամուտ լիցիս յելից բանին տալ պատասխանի. մինչև յօծեալն եօթներորդ է և եօթներորդք ԿԲ»². նմանապէս զնոյն ընծայեցուցանէ Դանիէլ:

Արդ նոցա այնքան, իսկ մեզ ի մասնէ զբոլորն Համառօտեալ ի թիւս միակաց լրման [408] և զբովանդակութեան ամաց ըստ տասանց եօթներորդացն որ թուոցն է լիագոյն է՝ ժամանակս կարգեաց Համառօտեաց ի³ վերայ նոր Իսրայէլի, այսինքն հեթանոսաց: Եւ զայս առատապէս հեղեալ զգուծ արարչական խնամոցն առ արարածս իւր, ողորմեալ^x մարդասիրապէս բարեխօսութեամբ սրբոցն, որք հեղին զարիւնս իւրեանց վասն ուղիղ և անբիծ դաւանութեանն ի Քրիստոս, և վասն ճգնութեան երանելոյն Գրիգորի Արծ-

[408] x) Այլ օր.՝ ողորմելով: xx) Այլ օր.՝ Արծրունեաց:

րունոյ^{xx4} քաջ նահատակին, յաղթող վկային, խոստովանողին Քրիստոսի, և ի ձեռն Հովուապետին սրբոյն Յովհաննիսի եպիսկոպոսի և ճգնաւոր քահանայի Գրիգորի, որք միշտ զողորմութեանց խնդրուածս վասն ժողովրդեանն տեառն ի վեր առաքէին, զոր օրինակ և հրեշտակն տեառն աղերսէր Աստուծոյ, ասէ, «մինչև յե՞րբ ոչ ողորմեսցիս Երուսաղէմի և քաղաքացն Յուդայ. այս Հ երորդ ամ է»⁵: Եւ յոր կոյս կամի Հայեցուցանէ զնոսա:

Եւ լուաւ տէր աղօթից նոցա, և դարձաւ ի բարկութենէ սրտմտութեան իւրոյ գթութեամբ և ողորմութեամբ, որպէս գրեցին երանելի մարգարէքն:

[409] Եւ եղև յետ աւուրցն այնոցիկ, յորժամ ուրախ արար թագաւորն զնախարարսն Հայոց ի տաճարի խրախից, և խոստացաւ տալ իւրաքանչիւր ումեք զերկիր ի ժառանգութիւն՝ յայնժամ հրամայեաց ածել առաջի իւր զԱշոտ և զորդի նորա Գրիգոր: Եւ զգեցոյց նոցա հանդերձս և կանգնեաց նշանակ իշխանական և էած սուսեր ընդ մէջ և կամար ականակապ և երիվար ընտիր մեծագարդ. և եհան զնոսա յատենէն հոյակապ և չքեղ և երևելի պատուով^x ի ձայնս երգոց և ի հնչիւնս փողոց. և քարոզքն բարձրացուցանէին զերգսն մեծ և սաստիկ գոչմամբ, եթէ տուաւ իշխանութիւն Վասպուրական աշխարհին Աշոտոյ և որդւոյ իւրոյ Գրիգորի. և հրովարտակ արքայի ի ձեռս քարոզչացն, թէ յղեաց արքայ զԳրիգոր որդի Աշոտոյ յերկիր իւր՝ տիրել աշխարհի իւրոյ փոխանակ հօր իւրոյ⁶:

Յայնժամ ելեալ իշխանն Գրիգոր յերեսաց արքայի մեծաւ ուրախութեամբ և անպատում խնդութեամբ՝ և եկն եմուտ յերկիր իւր յիշ[410]խանութիւն Վասպուրական կոչեցեալ: Եւ տիրեաց երկրի իւրոյ իշխանական ճոխութեամբ: Եւ էր ամաց իբրև տասանց յորժամ նստաւ յաթոռ տէրութեան հօր իւրոյ:

Յութերորդ ամի գերութեանն դառնայ Գուրգէն եղբայր

[409] x) Այլ օր.՝ ճոխութեամբ և պատուով:

[410] x) Այլ օր.՝ կամէին:

Աշոտի⁷ միապետել զիշխանութիւն տէրութեանն և յարդարել կարգել յօրինել զկարգս շփոթեալ աւերեալ երկրիս: Զի թէպէտ և Գուրգէն⁸ մեծաւ զօրութեամբ ունէր զղէմ յարձակելոցն ի վերայ, որոց զիշխանականն ճպպէին⁹ հասանել զահ, կամ որ արտաքին տաճկական պատերազմունքն բռնաբար ի ներքս դիմէին՝ սակայն ոչ յապահովանայր դեռ երկիրն: Այլ հինիցն ասպատակքն, սովոյն բռնութիւն, գերիվարացն տառապանք, գազանաց յարձակմունքն, ներքին և արտաքին վրդովմունքն հոլանի առնէին զաշխարհս:

Իսկ իբրև եկն Գուրգէն երկրորդ՝ փութացաւ զնաց հասանել ի վերայ առաջնոյն Գուրգինի. զի բռնացեալ բնակէր յամուրսն Սրինգ և Զղմար. և ի հասանելն նորա անդր թողեալ զ[41] հակառակաբար մարտն՝ խօսին ի խաղաղութիւն, առաջի եղեալ զհրամանն արքունի, զգլխաւորին Տաճկաց, և Աշոտի հաւատալ զբոլոր տէրութիւնս Վասպուրականի: Որում ոչ անհնազանդ գտեալ՝ իմաստնախորհ զօրութեամբ ելանէ յամրոցացն: Եւ Գուրգէն երկրորդ հրեշտակս յղէ առ նա զայս օրինակ, եթէ «ընդ իս հաստատեա զանգրաւ կապակցութիւն ուխտի խաղաղութեան, և ես ապստամբեցայց յԱշոտէ, և ի միասին բաժանեալ գերկիրս կեցցուք^x յապահովս»:

Բայց ոչ ետ տեղի Գուրգէն^{xx} այսմ՝ յերկուց պատճառաց, մի՝ զի մի՝ ապստամբ երևեցայց Տաճկաց բռնաւորին, զորոյ լուեալ էր զբազմաց այլ պատերազմացն^{xxx} արիութիւն, և զհարուածս զօրացն Տաճկաց, կասկած ունելով որ ինչ գործեացն ընդ Աշոտ: Երկրորդ՝ զի և ոչ հաւատայր Գուրգէնի՝ ամբողջ պահելով, զոր ինչ միջնորդեն երդմամբ, զհօրն իւր կիրսն ի նորայն հօրէն կրեալ յուշ առնելով: Այնուհետև ել զնաց դէմ եղեալ զյունականօքն [42] շրջել զկողմամբքն, յանձն արարեալ զհոգս իւր շնորհացն Աստուծոյ. զի կատա-

րեալ էր սիրտ նորա ընդ տեառն Աստուծոյ ամենակալի:

Եւ ի հասանելն նորա ի Թէոդոսի քաղաքն ի Կարին գաւառ՝ եհաս լուր նորա^x առ կայսր Միքայէլ Թագաւոր Յունաց. և փութացոյց վասն նորա զի անյապաղ առ նա հասցէ, և ի մեծ պատիւս հիւպատութեան^{xx} հասուցէ զնա, և խաչանշան դրօշիւք ճոխասցի: Եւ մինչդեռ այս գործ խորհրդածէր՝ հասին ի վերայ նորա քաղաքապետք երկու, անուն միոյն Բշիր և երկրորդին Զքրի, և կալան զնա տանել առ Աշոտ որդի սպարապետին: Նա թէպէտ և զհարացաւ ընդ եղեալսն՝ սակայն զանգիտեաց թողուլ զնա երթալ, ակնածելով ի չարայոյզ ազգէն Իսմայէլի, զի դեռ ևս տիրէր բռնութիւնն, և գերեալքն և հայրն իւր սպարապետն յարքունիս էին: Ազդ առնէ^{xxx} քաղաքապետին Տփղեաց. և խնդրեալ զնա առ ինքն՝ ստիպէր տազնապէր ահա արկանելով, թողուլ զօրէնս քրիստոնէութեան և յանդորր [43] ելանել: Նորա ծաղր արարեալ զնովաւ՝ ընտրեաց զկապանս և զբանդ, նաև զմահ քաջութեամբ վասն անուանն Քրիստոսի, քան զկեանս խղճիւ: Որոց կապեալ զԳուրգէն երեքկիւն կապանօք և դարձեալ ի պարանոցն եղեալ շղթայս՝ յղեն ընդ Ատրպատական Պարսից և տան ի բանդ ընդ կապեալսն. առ որ յղեալ բազում անգամ պէսպէս սպառնալեօք և ողորական բանիւք հաւանութեամբ^x թողուլ զօրէնս քրիստոնէութեան և հաւասարակցել^{xx} այլոց ուրացողացն զՔրիստոս. որ ոչ և փոքր մի խոտորեցաւ ի բանս բռնաւորին, վասն սիրոյն Քրիստոսի:

Դարձեալ զՍողոմոն Բագրատունի⁹ վառեալ ի զէն սատանայական՝ յղէ առ նա բազում անգամ զնոյն խորհելով. և նա դարձուցանէր զնա կսկծեցուցանող բանիւք իբր զարանեակ սատանայի:

Երևեալ նմա յայնժամ^{xxx} ի բանտին այր մի գեղեցկատեսիլ ի կերպարանս ալեորի, լուսակիզն փայլմամբ՝ ասէ ցԳուրգէն, «զգոյշ լեր, արիաբար մարտեաց, [44] քաջապէս

[41] x) Այլ օր.՝ կացցուք: xx) Այլ օր.՝ Գուրգէն տեղի: xxx) Ա (¹/₇)՝ պատերազմոյն:

[42] x) Այլ օր.՝ նոցա: xx) Ա (¹/₇)՝ պատուութեան. «Թիւ»-ն գրած է վերևը գունատ թանկով: xxx) Այլ օր.՝ առնէին:

[43] x) Ա (¹/_{5.4v})՝ և ողորական հաւանութեամբ. չիք՝ բանիւք: xx) Այլ օր.՝ և հասարակցել: xxx) Այլ օր.՝ երևեալ յայնժամ:

[44] x) Այլ օր.՝ Դերանկին: xx) Այլ օր.՝ գոռթ:

վառեաց, Քրիստոսի զինուորեաց: Մի՛ խոտորիցիս ի մուլար օրէնս վրիպելոցն ի ճշմարտութենէն, ազգին իսմայէլի, որպէս որք վրիպեցանն գերեալքն Հայոց»: Եւ նա ևս քան զևս պնդեալ հաստատեալ կայր ի հաւատս, ի սէր և ի յոյսն Քրիստոսի. և մտեալ ի խորագոյն բանտ, տարեալ յամենայնի գոհութեամբ վասն անուանն Քրիստոսի, սովով և ծարաւով ժուժկալութեամբ մեծաւ:

Բայց Գուրգէն զմի ամ կեցեալ փոխի յաշխարհէս, դարձեալ յուրացողական ամբարշտութենէն: Եւ տարեալ հանգուցանեն ի տեղւոջ հանգստարանաց իւրեանց ի սուրբ Խաչի վանս¹⁰:

Եւ Դերենկին^x զօրացեալ զօրութեամբ Քրիստոսի, և հոյակապ և անուանի եղեալ ընդ բոլոր աշխարհ Հայաստանեայց՝ և խաղաղանայր երկիրս ի շփոթմանցն ի վերայ եկելոցն: Եւ սկսաւ երկիրս առնուլ զնորոգումն, և եկեղեցիքն պայծառանալ ի զարդ և ի պաշտօնս շքեղութեան, և ցրուեալքն դռոթ^{xx} տուեալ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս՝ շինել, տնկել, մոռ[415]անալ զցաւսն և զտրտմութիւնսն զոր կրեցին:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ մինչ ճոխացեալ մեծամեծս փքայր Զափրմոթոքլ ի վերայ քրիստոնէից, որպէս Սենէքէրիմ նախնին մեր ի վերայ Երուսաղէմի և ժողովրդեանն իսրայէլի՝ յեղակարծում հասեալ ի վերայ նորա որդին իւր Մոթէին^{x11} սպան զնա, և ինքն թագաւորեաց փոխանակ ընդ հօր իւրոյ, և յետ Զ ամսոց մեռանի: Եւ թագաւորէ ընդ նորա որդի հօրեղբօր նորա Մուհթիս^{xx}, և կացեալ ամիսս Գ մեռանի¹²:

Եւ իշխանքն Հայոց կային^{xxx} ի տազնապի և խնդրէին զելս իրացն գտանել ի Քրիստոսէ, յորմէ լքեալն էին: Բայց յետ աւուրց բազմաց անցանելոյ շփոթմանցն՝ Գուրգէնի ընդարձակեալ նախախնամութեամբն Քրիստոսի և ելեալ փր-

[415] x) Այլ օր.՝ Մութէին:

xx) Այլ օր.՝ Մութիս: xxx) Ա (²/₂)՝ կացին: xxxx) Ա (²/₂)՝ ընդ վազս փռնգալէր:

ծեալ ի բանտէն՝ եկն եմուտ յաշխարհ իւր: Եւ իբրեւ ազդե եղև Դերենկին՝ զնաց ընդդէմ նորա պատերազմաւ, և դառնայր փախստեայ: Եւ դարձեալ ուժեղացեալ դարձաւ ընդդէմ Գուրգինի. և երիվարին ընդ վազս փռնգալի^{xxxx} [416] խորխտանացն փրծուցեալ զնա ի ցաւոցն, քանզի այն ինչ կազդուրեալ էր Գուրգէն ի հիւանդութենէ և ի կրից աշխատութեանցն և ի տառապանաց բանտին. հասեալ կալան զնա և տարան ետուն ի բանտ երկաթից ի քաղաքն Հաղամակերտ¹³: Եւ ծառայ մի Դերենկին որ բանտապանն էր՝ լուծեալ զնա ի կապանացն՝ և տարեալ մուծանէ ի սենեակն ուր ննջէր Դերենկին. և ծառայն զչարիս խորհեալ սպանանել զԴերենկին և զաշխարհս նուաճել զիշխանութիւն Գուրգինի, զի և դիպող էր ժամն: Բայց Գուրգէն ընտրեաց զսէրն Քրիստոսի, քան զսէր փոքրամեայ աշխարհիս. ոչ խնդրելով զվրէժ արեան սպանելոյ հօր նորա ի պապոյն նորա, ձայն բարձեալ արտասուալից առ Դերենկին, և զսուսեր մերկ ի ձեռին ունելով, և վաղր և սակր մի՛ ասէ. «որդեա՛կ իմ Դերենիկ, ողջոյն քեզ, ողջոյն քեզ. ես ելի գնացի ի յաշխարհն Յունաց»: Եւ նորա առ ահն պակուցեալ, ասէ. հայր իմ, խնայեա յիս. և [417] այլ ոչ զօրեաց բարբառել ինչ:

Եւ Գուրգէն ելեալ գնաց փութանակի անյայտ առնել զինքն, մինչև յաջողեացի ըստ կամաց Քրիստոսի յո՛վ և երթիցէ: Եւ երթեալ հասանէ ի գիւղակ մի Երազանի անուն առ մոնազն մի, որ էր երէց վանիցն: Զնա որպէս զերկիւղած^x Աստուծոյ ապաստան յինքեան արարեալ՝ խնդրէր պահպանել նմա. և նորա արկեալ զնա ի փոքրագոյն տեղի մի նեղ, և ինքն փութացաւ գոյժ ետ վասն նորա՝ մահու պատահել, լի անմտութեամբ մոլի արեղայն, որում ոչ հրամայեցաւ. այլ նա ըստ կամս իւր կատարեաց ի վերայ իւր զարենապարտն լինել, որ տալոց է հատուցումն վրիժուց յաւուր դատապարտութեան իւրոյ:

[417] x) Այլ օր.՝ գերկիւղ: xx) Ա (²/₂)՝ առ ձեռն. I (232), II (206)՝ այլ ձեռն. III (320), Նախն. (155)՝ առ ձեռն:

Բայց Դերենիկն կալեալ զնա պահէ ի զգուշութեան, ոչ ինչ ստնանել նմա, բաց ի կապանացն յորս արկեալ էր զնա, ըստ Հատուցմանն բարւոյ. առ ձեռն^{xx} պատրաստ կշռեաց նմա և օրհնեցաւ ի սրբոյն Զաքարիայէ:

Քանզի իբրև լուաւ երանելին Զաքարիայ, [418] եթէ ըմբռնեցաւ Գուրգէն՝ փութացաւ և եկն հանդերձ եպիսկոպոսք աշխարհին. և էր ընդ նմա Աշոտ իշխանաց իշխան, և աղերսեալ զիշխան Դերենիկ, զի լուծցէ զնա ի կապանացն: Որում ունկնդիր եղեալ իշխանն՝ կատարէ զասացեալսն: Եւ դաշնաւորեալ ի մէջ երկոցունց՝ մնալ առանց կասկածանաց. և զՄարդաստան գաւառն զբուն բաժին Գուրգենայ դարձոյց առ նա Դերենիկն: Բայց Գուրգէն կասկած ունելով յԱշոտէ, թէ իբրև զապստամբէ ումեմնէ զեկուցանիցէ զնմանէ առաջնորդին Տաճկաց՝ ել զնաց կեալ չըջաբերական յեղափոխմամբ, արիական քաջասրտութեամբ, սիրեցեալ ընդ բնաւ աշխարհաց:

Բայց քանզի հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, որ եղև իսկ: Եւ զօր գումարեալ եկն եմուտ ի Վանտոսպ, և Դերենիկն [419] յանդիման եղև^x նմա. և նորա կալեալ զնա և ի կապանս մատնեալ որպէս զանհնազանդ ոմն՝ և եկն անց յՈստանն Ռշտունեաց:

Ազգ եղև Գուրգենի վասն Դերենիկին, և զիա՛րդ ըմբռնեցաւ. փութացաւ ի կողմանցն Տարունոյ երազագոյն ճեպ զճեպի. և բանակեցան Ն արամբք, վառեալ ի զէն և յասպազէն, ի նորագեօղ Ռշտունեաց¹³: Եւ զրէ առ իշխանաց իշխան՝ ի բաց լքանել եթէ ունիցի ինչ անօգուտս խորհել, ապա թէ ոչ՝ տեսից զքեզ, ասէ, ի զէն և յասպազէն և ի ճակատամարտ. և խորհէր յեղակարծում ի գիշերամարտս հասանել ի վերայ Աշոտի: Բայց առագացեալ իմաստութեամբ իշխանաց իշխան՝ փութացաւ առ կատարումն գրելեացն

Գուրգինի: Եւ քանզի այն ինչ վախճանեալ էր կին Դերենիկին՝ զրէ Գուրգէն առ Աշոտ, ասէ. «Եւ այս ևս քաջահաճոյ թուիցի քեզ, վեհդ և ամենեցուն գիտելիդ. և զի եղիցի ի մէջ քո և Դերենիկդ անկասկած միաւորութիւն՝ զգուստր քո տացես կնութեան^{xx} Դե[420]րենիկդ, տիկնութեան Վասպուրականի»: Եւ անյապաղ գլխաւորեալ խորհրդոցն՝ առնու ընդ իւր զԴերանիկն, և էանց զնաց ի տուն իւր ի Բագարան: Եւ արարին նաւակատիս մեծ հարսանեաց փեսայութեան Դերանիկին, ի թուականութեան Հայոց ՅԺԱ-երորդ ամին:

(ԺԵ)

ԴԱՐՁ ԳԵՐՈՒԹԵԱՆ ԻՇԽԱՆԱՑ:

Ընդ նոյն ժամանակս ընդարձակեալ բարերարին Աստուծոյ իշխանացն Հայոց՝ դարձան յիւրաքանչիւր բնիկ տէրութիւնս. և կէին յապահովս խաղաղացեալք և հնազանդեալք ընդ պետութեամբ իշխանաց իշխանի¹:

Ընդ նոսին և երանելի եպիսկոպոսն Յովհաննէս և ճգնաւոր քահանայ Գրիգոր, մարտիրոսական հանդիսիւ ամբողջ զխոստովանողականն բերելով զանուն՝ զերծեալ ի բանտէն յոր տուանն՝ և գան հասանեն յերկիրս այս մեր, բերելով զաւետիս արձակման գերելոցն, որգունակ խորէն և Աբրահամ խոստովանողքն Քրիստոսի, ի պարսկայինն զերծեալ լլկանաց դառնագոյն կրիցն՝ զընդարձակութենէ նախարար- [421]ացն Հայոց մատուցին ողջոյնս աւետաբերս՝ դարձուցանել տեառն զգերութիւն ժողովրդեան իւրոյ:

Իսկ երանելի եպիսկոպոսին Յովհաննու ընտրեալ իւր առանձնակ միայնաստան տեղեակ, աղօթից միայն պարապեալ, ի բաց կալով յեպիսկոպոսական հովուապետութենէ: Յորոյ տեղի մատուցին զՅովհանն ոմն, այր հեզ և բարեպաշտօն, լցեալ երկիւղիւ Տեառն, պատշաճ առ վերակացութիւն եկեղեցւոյ Քրիստոսի:

Բայց սպարապետն Սմբատ և տիկինն Վասպուրական Հռուփսիմէ անդէն մնաց, և յաւելան ի մարտիրոսական հովսն: Քանզի հարցեալ և բռնազբօսեալ զերկոսին գլխաւոր

[419] x) Ա (՛/՛) հանդիման եղեալ նմա: xx) Այլ օր.՝ ի կնութիւն:

րին Տաճկաց, անուանակնդիր լինելով ասացելոցն, և ի տեսչութենէ Աստուծոյ թողացուցեալ նոցա առանց վտանգից՝ որպէս հաճոյ թուիցի կեալ ի հաւատսն Քրիստոսի համարձակաբար. մեռան նոքա անդ և թաղեցան փառաւորապէս ըստ օրինի քրիստոնէից յուխտէ Յակոբկաց, որ անդ են հաւատացեալ ժողովուրդք, և զ[422]խոստովանողական անուն ստացեալ փառաւորեցան յերկրի և պսակելոց են ի Քրիստոսէ ընդ ամենայն սուրբս. ամէն:

Իսկ Գուրգէն օր ըստ օրէ աճէր զօրութեամբ ի բազում քան թէ ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տարօն և զոր յԱնձաւացիս և զոր յԱրզն^x և զոր առ ամենայն ուրեք, որպէս ցուցանեն յիշատակարանքն որք յառաջ քան զմեզ հոգացան, զոր ինձ աւելորդ թուի երկրորդել: Բայց յետ բազում յուզիցն և պատերազմացն եհաս տիրել նմա Անձաւացեաց տէրութեանն զայս օրինակ:

Մուշեղ Անձաւացեաց տէր հիւանդացեալ զյետին կեալն, ունելով որդի ստնդեայ. և Դերանիկն խորհէր տիրել աշխարհին: Եւ ձեռագրեալ Մուշեղայ զամրոցաւն Նորաբերդ² և շուրջ զսահմանսն՝ Դերանիկն հաւատալ, և զայլ ևսն՝ որդւոյ իւրում ժառանգեցուցանել: Եւ եղև ընդ մեռանելն տեառնն Անձաւացեաց, նորին^{xx} տիկին Հեղինէ գրէ առ Գուրգէն, «եթէ հաճոյ թուիցիմ քեզ կնութեան, և կամիցիս քեզ զտիրելն Անձաւացեաց՝ մի վեհերեալ յապաղելով դանդաղկոտ լինիր և վերջ[423]անար զփութայն». և հաճոյ թուեցաւ Գուրգինայ խորհուրդք տիկնոջն Հեղինէի^x: Եւ ելեալ գնաց եմուտ յամուրն^{xx} Կանգուար, և կատարեալ զոր ինչ ախորժեացն՝ տիրեաց Անձաւացեաց մեծաւ զօրութեամբ:

Իսկ Դերանիկն գործ առնէր ի գիւտս հնարիմացութեան, և տարուբերէր յանձն իւր՝ գտանել զելս իրացն, որով կարիցէ հանել զամուրսն ի Գուրգինայ և տիրել աշխարհին: Եւ ի բազում յուզիցն և ի խնդրոցն և զօրաժողովն լինելոյ և

[422] x) Այլ օր.՝ յԱրզն: xx) Այլ օր.՝ տիկինն նորին:

[423] x) Այլ օր.՝ Հեղինեայ: xx) Այլ օր.՝ ի յամրոցն:

պատերազմ ընդդէմ վառելոյ^{xxx} և զձև ամրական մաքառմանցն յարդարելոյ և բռնալիր ուժեղագոյն մեքենային բախմանց քարաձգութեանցն, զոր^{xxxx} և ընդունայն աշխատութեամբ վարանեալ, անստնանելի^{xxxxx} մնալով ամրոցին՝ դառնայ յիւր իշխանութիւնն: Բայց զերկրորդ մասն Անձաւացեաց հանդերձ Նորաբերդ ամրոցաւն Դերանիկն նուաճեալ ընդ իւր գործակալօք, և զՄարդաստան գաւառ զբուն բաժին տուեալ ց Գուրգէն, և նորա զիւր գործակալս թողեալ անդր: Եւ զի ստեալ Դերանիկն [424] Գուրգենայ եհան անտի զգործակալսն՝ նոյն գունակ^x Գուրգէն հնարաւորեալ առնու զամրոցն և հանէ զնորա գործակալսն և միապետէ զտէրութիւնն Անձաւացեաց և խաղաղեցուցանէ զերկիրն և բնակէ յանհոգս յապահովացեալ ի հինից. շինէ եկեղեցիս և կատարէ տօն նաւակատեաց խաղաղութեան:

Այս Զ ամ էր գերութեանն Հայոց, և ՅԶ նորուն թուակաւութեան: Ի ՅԷԺ ամի^{xx} Հայոց թուականութեանս եկն Աշոտ Վասպուրական իշխան ի գերութենէն:

Նոստացայ վերագոյնն գրել վասն Բուխայի մասնաւորաբար զվրիժուցն հատուցանել զպարտիս, այլ ոչ զբովանդակն:

Ի դառնալն Բուխայի յարքունիսն, և կայր զյօնսն պոգտեալ^{xxx}, փքացեալ ուռուցեալ^{xxxx} լի ամբարտաւանութեամբ՝ կոկոզաբանէր ի վերայ մեծամեծ գործոցն գործելոց, կարծէր իւրով զօրութեամբ զօրանալ ի վերայ կործանմանն Հայոց, և մոռացօնս եղեալ հատուցումն մեղաց մերոց ի ձեռանէ Տեառն, որպէս [425] Իսրայէլին ի հնումն առ Սեղեկեաւ զՆաբուքոդոնոսորայն: Կինն Սահակայ որդւոյ Իսմայէլի, զորոյ զհանգամանսն ցուցաք, զմեռանելն Սահակայ և

xxx) Այլ օր.՝ վառել: xxxx) Ա (¹/₅₆)՝ զոր և ընդունայն. ուղղ.՝ զուր և ընդունայն (Նախն. 247): xxxxx) Այլ օր.՝ անստանալի:

[424] x) Այլ օր.՝ նոյնպէս: xx) Ա (¹/₃₆)՝ ի ՅԺԷ ամի: I (236), II (209), III (326) չիք՝ Ժ: xxx) Ա (¹/₁₀)՝ I (236), III (326)՝ պոգտեալ. II (210)՝ պրզտեալ: xxxxx) Ա (¹/₁₀), I (236), II (210)՝ փքացեալ ուռուցեալ: III (326) չիք՝ ուռուցեալ:

զկնոջն հրապարակագոյթ լինել, վասն որոյ պատճառանաց սպանանի այրն նորա. զորոյ ցուցականութիւն պատմեալ գլխաւորին Տաճկաց Զափրի: Իսկ նա ըստ սովորակի ցանկասէր պղծալից անյապութեանն՝ խրոխտացեալ մրմռեալ յանձն գազանեղէն թունիւք առաւելեալ, բորբոքեալ տապախառն բոցով հեղուլ զմահածին թոյնսն ի վերայ Բուհայի. և յայտնի ոչ վայելչանայր կատարել զոր կամէրն, մի՞ վասն յաղթող մեծանուն գործոյն, նախատ անձին համարելով, երկրորդ՝ վասն վաշտիցն զօրութեան: Ապա յղէ զնա ի Խորասան, և նմա հաւատաց զվերակացութիւն աշխարհին. և ինքն Զափր գործ առնէր առ սակաւ սակաւ մեկնել ի նմանէ զզօրսն՝ դիմօք յաշխարհս աշխարհս ասպատակ սփռելոյ: Եւ նոյնժամայն հրաման հասեալ յափստութիւնս յոմանս ի գաղտն[426] իս՝ զրաւ առնել կենացն նորա. և իսկ և իսկ հրամայեալքն զկատարումն առնուին³:

(ԺԶ)

ՎԱՍՆ ԴԱՌՆԱԼՈՅ ԱՇՈՏՈՅ ԻՇԵԱՆԻՆ Ի ԳԵՐՈՒԹԵՆԷՆ ԵՒ ՎԱՍՆ ՎԱՀԱՆԱՅ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՅ:

Ընդ այն ժամանակս ասպտամբեալ ի պետութենէն Տաճկաց քաղաքացիքն, որում Կզուինն ասեն¹: Իսկ առաջնորդին Տաճկաց զօր գումարեալ, այրուծի կազմեալ յընտրելոց զօրաց Ասորեստանի և Արաբացւոց, ընդ որս էր և քաջն մեր Աշոտ ախոյեանայարձակ զօրութեամբ և ելեալ զհետ արքունի զօրուն. և զօրագլուխ կացեալ էր Մուսէի որդի Բուխայի: Նորա խոստացեալ էր առնել դառնալ Աշոտի յիւր բնիկ տէրութիւնն, ժամ տուեալ ի գլուխ հանել, յոր չոգանն՝ զգործ պատերազմին:

Իբրև հասին ուր հանդերձեալն էին՝ և երկոցունց զօրքն անհուն բազմութեամբ յանդիման եղեն միմեանց, և ճակատ առ ճակատ զգործս պատերազմին յարդարէին, և քաջքն և հոյակապքն ելեւելս զմիմեամբք առնէին ախոյեանայարձակ խրոխտանօք: Անդանօր [427] քաջն մեր Աշոտ զհիւանդութիւնն կեղծաւորեալ ի տեղւոյ օթոցին անկեալ դնէր, մինչ

ական ունէին յառաջանալ ի գործ պատերազմին: Եւ ինքն զօրավարն Մուսէ ճեպէր շտապէր՝ փութալ առ պատերազմն վառել, և նա ևս քան զևս զկարծեցեալ հիւանդութեանն անեցուցանէր զխստութիւն ցաւոցն ծանրանալն նմա: Եւ մինչդեռ յայնմ մահիճսն կարծեալ հիւանդութեանն կեղծաւորէր՝ և ախոյեանարձակքն զմիմեամբք շութափէին, և ահեղ որոտումն և ահեղ թնդիւնք և բախումնք խուռն յարձակելոյ իբրև յամպոյ ճայթիւնք կարկտաբերք հրճութեանց կերպաճգէին: Եւ ուժեղացեալ ղաշիկն քաղաքային ի վերայ Մուսէի զօրուն, մինչ ածին արկին զբուն բանակաւն ուր և Աշոտն մեր թուէր գոյ խօթացեալ. մտեալ Վահան աղերսէր համոզէր՝ մի կալ մնալ, մինչ զքաջանունութիւնն ընդ վատասրտութիւն կարծել յոմանց խառնել, թէպէտ և անկարծ վարկանէր զկեղակարծն: Նոյն[428] ժամայն աճապարեալ աշտանակեալ ի նիւս նժոյգ^x երիվարին, զէն զանձամբ արկեալ, նիզակ ի ձեռն առեալ, խրախոյս ի ձայն բարձր բարձեալ առ իւր ազատագունդ վաշտն՝ ասէ. «Հա՛պա, քաջք Հայոց, և յայսմ ծանիցին զմեզ և զարիանալն մեր»: Եւ յանդուգն դիմեցուածովն^{xx} ի վեր քան զզարմանս՝ այն ինչ ի քթթել ական դարձուցին զխրոսակսն^{xxx}, և զուզմն ղաշիկ քակեցին և զյառաջագահ ախոյեանսն փայլակնահար արարեալ դիթաւալ կացուցին և իբրև հոգմ հոսեալ զփոշի ամարայնոյ՝ այնպէս արագապէս զպատերազմին գլխաւորեցին նահատակութիւն: Եւ ամենայն խորհուրդք Մուսէի առին զկատարումն ի վերայ թշնամեացն: Բայց Մուսէ ոչ հաստատնագոյնս վասն Աշոտի զխոստմանն բերելով յանձնառութիւն, արձակել զնա յիւր իշխանութիւնն, զայս խորհելով թէ զայսպիսի քաջ այր և պատերազմող ոչ պատշաճ վարկանելի է ի հեռաբնակ վայրս ի դրանէ արքունի կացուցանել: Բայց Աշոտ [429] վերջոտ-

[428] x) Ա (1/23)՝ և այլ օր.՝ ի նիւսն շոգ երիւարին: xx) Ա (1/98)՝ դիմացուածովն: xxx) Այլ օր.՝ զխրոսակսն: xxxx) Այլ օր.՝ խորհեալ:

[429] x) Այլ օր.՝ վերջնոտեալ: xx) Այլ օր.՝ խաղաղանալ: xxx) Այլ օր.՝ առ Բլտակին: xxxxx) Ա (1/9, 1/15-16, 2/9)՝ անձաւացեաց, ոչ թէ անձաւակաց (տե՛ս I (239, ծն. 4), II (212, ծն. 5): xxxxx) Այլ օր.՝ չիք՝ ոչ:

հետո՝ հանդերձ վաճանառ՝ եկն եհաս խաղաղութեամբ և բերկրեալ սրտի լազմադէմ յերկիր իւր: Եւ յաճախեցին լազմապատիկս վասն նորա գոհութիւնս Աստուծոյ:

(ԺԷ)

ՎԱՍՆ ԱՆՔԱՆԻՔԱՆ ԹՈՒՋՈՒՄԱՆՆԸ ԱՇՈՏԻ ԵՒ ԴԱՐՁԵԱԼ
ՈՒՂԱՂԱՆԱԼՈՅ՝:

Ապա յետ այս քննութեան նմա վասն Գուրգինի տիրելն Քենդուքիաց և Այ Աշոտ զօրու ծանու եկն եմուտ յերկիրն Քենդուքիաց բռնափնցաւ ի Բյրակին^{xxx} գեաւղջն Անձաւա-
քեաց զի ոչ Գուրգին զվաճան Արծրունի և զվանաց ե-
ւելէ Քենդուքիաց զգլխաւորն Հոգեաց վանից, ասէ. «Ես եկի
հազարաւոր զաւակս յարքունիստ հրամանէ, և ոչ նման քեզ
հազարաւորութիւն ի գործ արկեալ, արգ թողացոյ զերկրորդ
մասն Հենդուքեաց^{xxx} որդւոյ իմոյ Դերանկիդ, և այլ մի
տակաւ ընդ հակառակս ինչ ձեռն ի գործ արկանել, ապա
ձէլ^{xxx} ի կուս կամաց զայդ առնես՝ ահամայութիւն ի
զկտա հասեալ, և զոր ունիսդ հարկաւորաբար առնէ քեզ
բար և Քուրդ^{xxx}»

Ինչ Գուրգին զեղբորս արտաքոյ ամբարտաւ^[430] անու-
մեամ առնէ իւր պատասխանիս, ասէ. «Ի հայրենեացն ար-
տաքս հանեալ էք ի Թառնագութենէ և մերժեալ ի բաժնէ եղ-
բայրամեմ հաւն գալս ևս բռնագրօսել ծանալք, զոր Ա-
ստուած Թառնագեղջէ ինձ Միթէ գո՛ւ միայն քնակելոց ես
պղծիս Տեսն^{xxx} ձեռ և դատ արաւքէ և հանքէ որաւունս ինձ
դռնալ տղիս ի արտաք գատաւորն»

Ինչ եկն զԳեղգո յերկրորդի իւր հանգիստ ընտանեաց
սեմով զօրաւորս վառեալ ի զէն և յաւաքալէն աղք Մ գոր
բաւարդի հաստի և իս որհամայնեալ տղիւն համատեալ
բաժնուց եւնն զամբարտաւորն զաղբաւեալ և յանկարծակի
ի ձէլ արեցին Գեղգո պետեանաւորակ դիմեալ զուրա-

նակի փակեցին ի ներքս զբանակս, սրով և աղեղամբ վէրս
մահաբերս ի վերայ եղեալ՝ յուովք անկան ի զօրուէն, և
ինքն Աշոտ ճողոպրեալ^x միաձի ելեալ եհաս փախստեայ
մինչ յոստանն Ռշտունեաց, թողլով զբուն բանակն ի նմին
տեղւոյ. և այլքն ցրուեցան յո՛վ և աճապարեաց ոք, և ընդ
այգն ընդ [431] առաւօտն առին յաւարի զբանակն հանդերձ
ախիւն և զտունս գանձուցն զորս առ ինքեանց:

Բայց իշխանն Դերենիկ անգիտացեալ զեղեալսն՝ ի նմին
աւուր եկն բազմաձեռն զօրու բանակեցաւ ի հարաւ կողմն
բերդին, և իբրեւ զեկուցաւ նմա եղեալքն՝ դարձաւ անդրէն
գնաց յիւր ճանապարհ:

Եւ դարձեալ գումարեալ հեծեալս Ր, զՍահակ Բագրա-
տունի զորդի իշխանաց իշխանի և զՍմբատ և զՇապուհ և
զՄուշեղ Մոկաց իշխեցողք¹ և զԱրզնոյ զօրսն², և եկեալ կա-
ցին մօտ առ Կանգուար բերդ, և պատերազմեալ զամիսս Ք՝
ոչ ինչ գործ ի գլուխ ելեալ³ ըստ ախորժման, ապա համո-
զեալ Սահակայ և Սմբատայ այլովքն ևս՝ բարձին ի միջոյ
զաղմուկն, և սէր բարեկամութեան ի մէջ երկոցունց հա-
տատեալ գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս: Եւ Գուրգին և Ա-
շոտ առանձին միմեանց պատահեալ ետուն ողջոյն միմեանց
և ուխտեցին ուխտ խաղաղութեան մինչև ցայսօր ժամա-
նակի:

(ԺԸ)

[432] ՎԱՍՆ ՄԱՔԱՌՄԱՆ ԱՇՈՏ ԻՇԽԱՆԻ ԸՆԴ
ՈՒԹՄԱՆԻԿՍՆ ԵՒ ՏԵՂԱԹԱՓՍ ԱՌՆԵԼՈՅ
ՁՅԱՓՇՏԱԿԵԱԼՍՆ Ի ՆՈՅԱՆԷ:

Բայց Աշոտ գնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեզրեցիսն
որք Ութմանիկ կոչին, որք ամրանային ի յԱմիւկ անկտակա-
ծելի քարանձաւին, վասն զի բոտ Պոպոմեայ և Աղլքսանդ-
րի՝ սահմանադրութեանն, կամ թէ մեր Արտաշէսի որդւոյ

[431] 1) I (240), II (213)՝ գործ ի գլուխ եղեալ: Ա. (I₄), III (330),
Նախն (193)՝ գործ ի գլուխ ելեալ

Սանատրկոյ՝ ի Վասպուրական գաւառացն համար թուեալ է գաւառն այն, զոր Ճ ամոյ յառաջ հանեալ էր բռնակալութիւնն Տաճկաց ի Վասպուրական պետութենէ²:

Իսկ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ սպանեալ էր Ութմանկացն, որ յամուրսն նստէին՝ զՌստոմ Վարաժնունի³, որ գտանուտեալական պատիւն յայնժամ ունէր զՎասպուրական աշխարհիս. և ի վերայ նոցա զօրաժողով եղեալ Աշոտ և որդի իւր Դերանիկն, առնել մարտ պատերազմի ընդ ամրոցին:

Բայց քանզի անպատերազմելի էր ամրոցն, միայն բաւականաւն ռոճկաց մի վատնիցի՝ առեալ իշխանին զՎարագ ի ձեռանէ Տաճկացն, [433] զի^x յինքեանս գրաւեալ ընդ հարկաւ ծառայեցուցանէին զպաշտօնեայս սրբոյ Խաչին, մանաւանդ զի և զգլխաւոր վանացն զհայրն, որում Գրիգոր անուանէր՝ զնա կալեալ եղեալ ի խորափոր խաւարային բանտի: Որում որոնել^{xx} փրծանել ի վտանգաւոր բանտէ: Եւ անտի դարձեալ դառնայր Աշոտ ընդ միւս ևս ամրականն ընդ ոստոգերծ^{xxx} քարանձաւի, ի յարեւելից կուսէ լերինն Վարագայ, ի վերայ գեաւղջն Կոխպանից⁴, հանդէպ եկեղեցւոյն սրբոյն Հռիփսիմեայ, զոր շինեալ էր սրբոյն Գրիգորի ի վերայ գեաւղջն Ահաւանից⁵ ի կատարածի լուսաւորութեանն Հայոց: Քանզի էր ի տեղին այն յառաջագոյն տեղի մեհենից^{xxxx} Վահեաւահանի: Այլ իբրեւ այն ինչ մերձ լինէր ամրոցն ի պաշարումն՝ Ամդայինն Յիսէ, որ Շեհի^{xxxxx} որդին⁶, որ զգօրապետութիւնն Հայոց ունէր, ճանաչէր՝ ի հրապոյրս Մանազաւեան^{xxxxx} պետոյն և ութմանացն ելեալ՝ երագապէս եկն եհաս ի վերայ Աշոտի ԺԵ հազարաւ հեծելօք վառելովք. որոց թողեալ զգործ պատերազմի [434] ամրոցին՝ դար-

[433] x) Այլ օր. չիք՝ զի: xx) Ա (¹/₁₁)՝ արոնել: xxx) Ա (¹/₁₁)՝ ոստգերծ: xxxxx) Այլ օր. այնմիկ յառաջագոյն տեղի մեհենեաց: xxxxx) 1 տպ. ամենայն ուրեք՝ չիսի, չիսայ: xxxxxx) Այլ օր. մանագօսեան:

[434] x) Ա (¹/₃)՝ աւժնդակ. ուղղ.՝ աւժանդակ (Նախն. 16): xx) Այլ օր. Լեզուոյ գեղջն: xxx) Ա (¹/₁₁)՝ որ գաւառացն գեղեցիկ. ուղղ. ուր զԱրայն Գեղեցիկ (Նախն. 363): xxxxx) Ա (¹/₃₀)՝ խողացեալ: xxxxxx) Ա (²/₃)՝ զաւր ասպազինեալ երիւարն. Թերեւս՝ զիւր սպա-

ձաւ գնաց աներկիւղ քաջասրտութեամբ ընդդէմ նորա օժնդակ^x զօրու Գուրգինի, և դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանտոսպ, ի տեղուոյն արձանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերկվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւղջն^{xx}, որ զԱրայն գեղեցիկ^{xxx} առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ: Եւ ամիրայն Յիսէ խաղացեալ^{xxxx} բազմաձեռն զօրուն՝ յառաջ խաղայ ընդ Աքաղայու կատար ասացեալ բլուրն:

Իսկ Աշոտ մտրակեալ զիւր ասպայզինեալ երկվարն սպառազէն^{xxxxx} կազմեալ ի մարտ պատրաստել^{xxxxxx}, շահատակելով գունակ ի խաղս գնդակաց, զսակաւաւորութիւնն իւր հազարաւորս համարելով, քանզի ոչ ունէր աւելի քան զերկու հազարս հեծելոց:

Յայնժամ Վահան հայր Գագկայ Ապուժրուանայ⁷ և ինքն Գագիկ առնէին համոզել ի մէջ նոցա: Եւ առ չանսալն՝ յետուստ^{xxxxxxx} կողմանէ Վահան հարեալ ի գաղտնիս զգարչապար երի[435]վարին՝ արար կաղանալ նժոյգ ասպարակողին. յորում և ոմն հաւատարիմ Յիսէի Սէմ անուն յառաջ խաղացեալ՝ պատահէ իշխանին, ընդ Վահանայ խորհրդակցեալ խորհել զխաղաղութիւն և զմարտն գրգռեալ ցածուցանել և զվառեալ պատերազմն շիջուցանել. զոր ոչ անունկնդիր լեալ Աշոտ՝ վերջոտնեալ եկն բանակեցաւ յԱրտաշեսեան աւանին⁸, և Յիսէ ի Վան քաղաքի: Նոյնժամայն գնացին Դերանիկն և Գագիկ մտին առաջի Յիսէի, խօսեցան բանս խաղաղութեան^x, ետուն պատանդս յանձնառութեամբ հարկացն արքունի, և դարձուցին ընդ նոյն ճանապարհ ընդ որ եկեալ էր, ոչ թողացուցին նմա ելանել ընդ աշխարհն Վասպուրական. և դարձեալ գնաց եհաս ի Պարտաւ յաշխարհն Գարգարացւոց: Եւ իշխանքն մեր ստացան ճոխագոյն հոյակապ անուն ի մէջ Հայաստանեայց, և այլ ոչ ևս

նազինեալ երիւարն (II, 215, ծն. 6) xxxxxxx) Այլ օր. պատրաստեալ: xxxxxxxx) Ա (²/₃)՝ յետուստ. ուղղ.՝ յետուստ. (Նախն., 147):

[435] x) Այլ օր. խաղաղականս:

այնուհետև համարձակ յանձն առնոյր մտանել ընդ աշխարհս Վասպուրական:

Արդ Աշոտի կեցեալ ամս ԺԹ, տեեալ իշխ[436]անական ճոխութեանն ԺՁ ամ յառաջ քան զգերութիւնն Հայոց, և Ե ամ⁹ ի գերութեանն արարեալ, և Զ ամ կեցեալ յետ գերեզարծն¹⁰ լինելոյ, և մտեալ յաշխարհս՝ համարձակ զքրիստոնէութեանն ունելով զկրօնաւորութիւն, և ի զղջել յապաշալ ի վերայ ուրացութեանն զՔրիստոս լինելով:

Բայց զի^ն աստանօր ինձ ասելի է^{xx}, զի թէպէտ դառնալով դարձան յայտնապէս յերկրպագութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ այլ զկանոնական սահմանադրութիւնսն ոչ բերելով ուղղակի, ոչ միայն Աշոտ, այլ և ամենայն իշխանքն Հայոց, որք գերեզարծքն^{xxx} եղեն. զուրացութեանն ի բաց դնելով զվատթարութիւն, սակայն կանոնական սահմանադրութեանն արտաքոյ մնացեալ, գայթ ի գայթս զքրիստոնէութեանն վարս բերելով անառակութեամբք և արբեցութեամբ, խառն անկողնօք^{xxxx} և պղծութեամբք, աղտապիղծ սարսափելի և գարշելի խառնակութեամբ արուապղծութեամբք, որ անցուցանէ^{xxxxx} զանցանէ զանասնական խառնակութեամբքն երիքովեան և սողոմական լրբութեամբ, [437] անամօթաբար այր զարամբք բորբոքեալ, դեզադէզ զհրացանն բերելով յերկնուստ զանգրաւ կիզումնն, անցուցեալ զանցուցեալ զսատակչական կործանմանն ջրհեղեղին: Զի նոքա վասն ի կանայսն մոլելոյ ընդ դստերսն Կայէնի խառնակելով¹¹ ջրով կործանեցան. իսկ որք արուք ընդ արուս զխայտառակութիւն գործէին՝ ծծմբախառն^x հրով բորբոքեցան, զյաւիտենական հրոյն զառհաւատչեայս յինքեանս կրելով, և յերկրորդումն հանդերձեալ են վերստին մտանել ի տանջանս յաւիտենականս, «ուր որդն ոչ վախճանի և հուրն ոչ շիջանի»¹²: Արդ եթէ Սողոմայեցիքն, որք հրով զվրիժուցն հատուցին փոխարէնս, և դարձեալ տանջելոց են՝ որք բովանդակ չարիւք անդր երթալոց են ո՞րպիսի ակնկա-

[436] x) Ա (1/6)՝ գերադարձն, ուղղ. գերեզարծն (Նախն., 6): xx) Այլ օր.՝ ասելի է ինձ: xxx) Ա (1/7)՝ գերադարձքն. ուղղ.՝ գերեզարծքն (Նախն. 6): xxxx) Այլ օր.՝ անկողանօք: xxxxx) Այլ օր.՝ անցանէ:

[437] x) Ա (1/67)՝ ծծմբախառն:

լութիւն տանջանաց զանց արասցէ զնոքօք. արդ տես, մեղք քան զմեղս և տանջանք քան զտանջանս:

Բայց Աշոտ, իբրև եհաս ժամ ելիցն իւր յաշխարհէս՝ յանհունս բերեալ զգեղջ և զապաշաւանս յորդ[438]ահոսան արտասուօք զխոստովանողականն ի դիմի հարեալ միջնորդութիւնն, յուսացեալ ի մարդասիրութիւնն Քրիստոսի¹³, զմաքսաւորին և զաւագակին զյետնորդսն բարբառեալ, և զփրկական մարմին և արիւն որդւոյն Աստուծոյ հայցեալ հաւատով ի թողութիւն մեղաց, յուսացեալ ի քաղցրութիւնն Աստուծոյ: Զոր և ես ոչ արհամարհելով այլանեմ զզղջմանն և զապաշաւանացն, զի «որ կարդասցէ զանուն Տեառն կեցցէ»¹⁴: Բայց անյայտք են եթէ կատարելանան, զի հազիւ սպիքն գան, ըստ որումն սրբազանի տրամաբանութեան: Բայց ի տան հօրն Քրիստոսի օթեանք բազում են. թերևս արտաքոյ տանջանաց կայցեն մնայցեն, թէպէտ և ոչ ընդ փեսային վայելեն ի հարսանիսն: Եւ այս արտաքոյ անյուսութեանն ելանելով, հայեցեալ ի քաղցրութիւնն Աստուծոյ:

Եւ կատարեալ Աշոտ զկեանս իւր՝ մեռաւ ի Վանտոսպ գաւառի* ՅԻԳ թուականութեանն Հայոց, յամսեանն հոռի, որ օր Զ էր ամսոյն, յաւուր հինգշաբաթով. և տարեալ հանգուցան[439]են ընդ եղբարս իւր ի վանս սուրբ Խաչին յԱղբազ գաւառի:

(ԺԹ)

ՎԱՍՆ ԾՆՆԴՈՑ ԴԵՐԱՆԿԻՆ:

Իսկ Դերանիկն առաւելոյր և առատանայր օր ըստ օրէ առ շինութիւն և խաղաղութիւն աշխարհիս, շինել և տածել և խնամել զաշխարհս: Եւ դադարումն^x լինէր յաւուրս սորա հինից և ասպատակաց ի վերայ երկրիս, և քաջավայելչապէս բարեձևանայր կարգք սրբոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, և երկիւղ և կասկած և ոչ ուստեք^{xx}: Եւ ծնան նորա երիս որդիս, Սար-

[438] x) Ա (1/68)՝ չիք՝ գաւառի:

[439] x) Ա (1/11)՝ գադարուն. xx) Այլ օր.՝ և ոչ ուստեքէ:

գիտ որ և Աշոտ՝ ՅԻԶ թուականութեանն Հայոց, Խաչիկ որ և Գագիկ ՅԻԸ, և Գուրգէն, մանկունք կայտառք և գեղապանծք և բարենշանք և ամենեցուն ցանկալիք. ծնաւ և երկուս դստերս:

Ընդ այն ժամանակս տէր Զաքարիայ հանգեաւ ի Քրիստոս, կեցեալ ի հայրապետութեանն Հայոց ամս ԺԸ, և յաջորդէ փոխանակ նորա տէր Գէորգ¹:

Բայց որդին Շեհայ ի մտանելն ի Պարտաւ՝ եթող անդ քաղաքապետ զմի ի հաւատարմաց իւրոց Յամ[440]անիկ ոմն²: Նորա ի բաց կացեալ ի հնազանդութենէ իւրոյ պետականին հանդերձ քաղաքային գլխաւորօքն. և Յիսէ տուեալ պատերազմ ընդ քաղաքին³, զտարի մի հանդերձ ամենայն⁴ նախարարօքն Հայոց, անգամագիտ լինելով՝ դառնայ յԱսորիս. և այս եղև երկիցս անգամ⁵: Իսկ Յամանիկն ի վերայ Հայոց խորհէր ելանել, կամելով և տիրել Հայոց. զորոյ ձախողակի իմացմունս ծանուցեալ իշխանացն Հայոց՝ միով հաւանութեամբ գրեն յարքունիս և խնդրեն զԱհմաթ որդի [441] Հալթի⁶. զի Յամանիկն թուղթս և դեսպանս մի զմիոյ կնի առնելով առ իշխանս աշխարհիս՝ զինքն յառաջանալ ի վերակացութիւն Հայոց, քող արկեալ զդաւաճանող կեղծաւորութիւնն, զբարձումն բոլոր իշխանացն Հայոց, մանաւանդ զնախագահանստեալն զԱշոտ իշխանաց իշխան: Բայց խնդրոյն Հայոց զկատարումն առեալ յառաջնորդէն Տաճկաց՝ յղէ ի Հայս զառաջասացեալ զԱհմաթ որդի Հալթի: Եւ եղև ի մտանելն նորա ի Դատուան աւանն, զոր իւրեանց սեփական համարէին ժառանգութիւն՝ ելեալ իշխանքն Հայոց յանձնիւր տեղեաց գնացին յանդիման լինել նմա, Դերանիկն, տէր Գագիկ և տէր Գրիգոր և միւս այլ տէր Գրիգոր Վասպուրական իշխան, Աշոտ կորապաղատ Հայոց իշխան, Մուշէղ իշխանն Մոկաց, Շապուհ եղբայր իշխանաց իշխանի և Ապլբառ Կայսիկ Ապահունեաց բռնաւորն⁷ և այլք ոմանք:

[440] x) Այլ օր.՝ քաղաքային: xx) Այլ օր. չիք՝ ամենայն:
[441] x) Ա (²/₃₀)՝ առաւել:

Սոքա անենեքեան վառեալք սպառազէն պատրաստութեամբ և բազմաձեռն առատալիր պատարագօք՝ գնացին, զի առեալ տարցեն մուծցեն զնա ի Դուին քաղաքն: Բայց Յամանիկն և Ահմատն և Ապլբառն և այլ ևս Տաճկաց միաւորութեամբ զնոյն չարիս երկնէին գային: Եւ գրեն թուղթ առ Յամանիկն, եթէ «ի մտանելն իմ ի Դուին քաղաք և զհարկս արքունի յիս գրաւել՝ և յանկասկած առեալ⁸ զիշխանս Հայոց՝ և եկեսցեն առ իս. դու դիմօք մարտի առ իս զօր գումարեա և ել ընդ[442]դէմ իմ ի պատերազմ, և ի միասին մխեցից զձեռս ի սոսա և բարձից զսոսա ի պետութենէ Հայոց»:

Իսկ առաւելեալն իմաստութեամբ Աշոտ ոչ յանհոգս և յաներկիւղս կայր մնայր, այլ զգուշանալ հրամայէր ի խելս կամրջաց և յանապատս և ի կիրճս ձորոց: Աստ լինէր յոմանց գրումն անյայտիցն, թէ «այս ոմանք այսորակ երիվարօք յայս նիշ նիւս կեղթում, ի մէջ բղբղի պահարանեալ նամակ տանին ընդ կողմն Ապահունեաց. արդ զգուշացիր ճանապահիդ». որ և ըստ ազգեցութեան զկատարումն առնոյր գործն: Եւ կալեալ զդեսպանսն հանին զթուղթսն, և զարսն պահեցին ի զգուշութեան, ոչինչ ումեք զգացուցանելով⁹ որ ինչ եղևն:

(Ի)

ՎԱՍՆ ՈՒՆԵԼՈՅՆ ԴԵՐԱՆԿԻՆ ԶԿՈՐԱՊԱՂԱՏՆ ԻՇԽԱՆ
ՏԱՐՈՒՆՈՅ, ԵՒ ԶԴԱԻԻԹ, ՈՐ ԱՐՔԱՅՆ ՃԱՆԱԶԷՐ՝
ԻՇԽԱՆԱՑՈՒՑԱՆԵԼՈՅ:

Եւ եղև մինչ կային իշխանքն ի միաբանութեան առանց կարծեաց կասկածանաց ի հպատակութեան ելեալ յարքունուստ հազար[443]ապետին որդւոյն Հալթի, և զմիաբանական սիրոյն շաղկապ ի միասին յօդեալ պնդեալ անքակ պա-

[442] x) Ա (²/₃₀)՝ ոչինչ ումեք զգացուցանելով: I (246), II (219), III (340)՝ ոչինչ ումեք զգուշացուցանելով:
[443] x) Յայլ օր. չիք ի մէջ: xx) Թերևս՝ այգորեալքն (II, 220, ծն. 2):

հէին՝ բանսարկուք ոմանք հրապոյրս պղտորս քսութեան ածէին տանէին ի միողէն առ միւսն, որպէս թէ զչարիս իրեւրաց առ հազարապետն խորհել նիւթել յայտ ածէին և զպատճառն զմիմեամբք արկանէին ի գաղտնիս քրթմնջելով: Եւ այլք մերձ կացեալ առ Դերանիկն՝ ամբաստան լեալ զԱշոտոյ կորապաղատէ, որպէս թէ նախանձու լցեալ, և քսութեամբ վարէր ի մէջ՝ հազարապետին, և թէ արկանել ևս ջանայր զնա յիշխանութենէ անտի նորա¹: Բայց չարեացն այսորիկ հաւատարմութիւն յայտ եղեալ հաստատեցաւ ի վերայ Կայսկին Ապրառայ:

Եւ այն ինչ ընդ ջեռնուլն արեգականն, մինչ ագեորեալքն^{xx} մտանէին զառաջեալ ամիրային, որպէս որսոյ ինչ պատճառանօք հեծեալ յընտիր երիվարս հանդերձ մերձաւոր հարազատօք իւրովք և ազատովք [444] յընտրելոցն Վասպուրականի՝ ելեալ մեկնեցաւ իբրեւ վտաւանս երկուս. և հեծելագունդ զօրացն Կայսկին ելին զկնի նորա, զգացեալ զպատճառ ելիցն նորա ի բանակէն. որում ոչինչ գամագիտ կարացեալ լինել՝ դարձան ամօթալից կորակնեալք, յանգէտս համարեալ զինչ գործեցին:

Նոյնժամայն ելեալ զհետ Դերանիկն կորապաղատն ի նոյն աղագս ի բաց մերկել ի դիմաց հազարապետին, գիտելով զոր ինչ խորհեալն էր յաղագս նախարարացն Հայոց եկելոյն^x առ նա, և մեկնեալ լինէին ի զօրացն անտի ասպարէզս Ե, և զմտաւ ածեալ զքսութիւնն զոր զեկուցին զԱշոտոյ կորապաղատէ առ Դերանիկն, եթէ ստութեամբ և եթէ ճշմարտութեամբ՝ մեզ չէ յայտ: Բայց հրաման ետ Դերանիկն Գրիգոր հարազատի իւրոյ ի նոյն տանէ Արծրունոյ, և կալաւ զնա և եդ ի յամուրսն Սեան. և հրամայեաց Հասանկան քեռորդւոյն իւրոյ՝ պահել զնա յընդարձակի:

Բայց յաւելեալ [445] լինի պատճառ ունելոյն զնա զայս օրինակ, եթէ էր փեսայացուցեալ զԴաւիթ² զեղբայր կորա-

պաղատին ի քոյր իւր Մարիամ. վասն նորին իրաց ասեն կալաւ, զնա հաճոյանայր կացուցանել իշխան Տարունոյ, որ ասի^x Հայոց իշխան, որ և եղև իսկ: Զի հրամայեաց Դերանիկն ազատագունդ զօրացն իւրոցն դառնալ զկնի արքային տիրել բոլոր աշխարհին հանդերձ ամրոցօքն: Եւ գրել Դերանիկն առ որդին Հալթի հաստատել զնա իշխան իւրով հրամանաւ. որ կացեալ իշխան ի վերայ Տարունոյ ամս է³ յաւելաւ առ հարս իւր, թողեալ զաւակ իւր Աշոտ անուն:

Բայց զաշխարհն Յիսէ որդին Շեհայ բռնազբօսեալ յինքն գրաւեաց և կացոյց ի վերայ նոցա զիւր գործավարս:

Եւ եղև յելանել նախարարացն Հայոց յերեսաց ամիրային՝ մնայ առ նմա միայն Մուշէղ Մոկաց իշխեցողն, այր քաջայայտ և բարձրագահ, և ընդ նմա Գրիգոր որդի Վասակայ, և սա նմանապէս ոգեգուար^{xx} իմաստ[446]ութեամբ առ լցեալ հոյակապ և անուանի ի մէջ Հայկականացս և ցանկալի լսողացս և ուրախարար տեսողաց. սա առաւելեաց յամենայն հոգածութիւնս ի գիւտս իմաստութեան ուսումնասիրութեան և այլն ամենայնի՝ քան զհարս և զհաւս իւր: Եւ էին ի կասկածի ի մէջ բանակին ի հազարապետէն, զի յայտնի երևեալ լինէր զոր խորհէրն վասն նոցա Ահմատն: Որոց դիպօղ ժամ գտեալ՝ արտաքս ելեալ ի բանակէն, զերծեալք իբրեւ զայծեամն ի հնարից որսորդաց՝ զնացին խաղաղութեամբ յիւրեանց տեղիս և զնա թողին լքեալ ամօթալից:

Զկնի այսորիկ յառաջ խաղացեալ Ահմաթ և որ ընդ նմա կայսկագեներիցն զունդք, երթեալ մտանել ի քաղաքն Դուին, թերևս կարասցէ ի կատարումն՝ զոր ինչ խորհեցաւն՝ հասուցանել զչարիսն: Եւ ելեալ իշխանաց իշխանն, որ բարձրագոյն և հանճարեղագոյնն էր քան զբնաւ Հայաստանեայս և զընդհանուր կացեալս ի ներքոյ երկնից՝ եկն [447] առ նա մեծաշուք պատուադրութեամբ, և պարգևս և պատիւս ոչ սակաւս նմա յառաջարեանաց. այլ նա ի նոյն միտս չարա-

[444] x) Այլ օր.՝ յաղագս եկելոյն նախարարացն Հայոց:

[445] x) Այլ օր.՝ որ է:

xx) I (248), II (221), III (342)՝ ոգեգուարճ. Ա (2/11)՝ առ ոգեվարճ.

ուղղ.՝ հոգեգուարճ (Նախն. 71-72):

[447] x) Այլ օր.՝ ելանելոյ: xx) Թերևս այգորեալքն (II, 222, ծն. 1):

խորհրդութեան յամառեալ պնդեալ կայր: Եւ ջանայր զպարիսպն պղնձի կործանել, զգաւագանն երկաթի խորտակել, զհովիւն մատնել ի կորուստ և զհօտսն յապականութիւն:

Բայց իշխանաց իշխանն Աշոտ անհանդուրժելի մնալով խորհրդոց չարին ի գլուխ ելանել^{xx} յաւուր միում մինչ այնքան շքեղութիւն մեծարանօք յղփացեալ յօրացեալ կայր հազարապետն՝ ետ հրաման իշխանն առնն կորովի եղբօր իւրոյ Աբասայ Հայոց սպարապետի՝ վառել պնդակազմ պատրաստութեամբ, զօրու և զինու և զարդու ամենայարդար հնարաւորութեամբ, որպէս օրէն է նահատակաց քաջ արանց, և երիվարաց պատրաստել, ի նորա չար խորհրդոցն ի բաց վազել: Եւ ի ժամու մինչ ագեորեալքն^{xx} կամէին մտանել զառաջեալ, [448] և նա ակն ունէր մեծ իշխանին մտանել առ նա՝ յայնժամ շուրջ կացեալ զվրանաւն մեծ սպարապետին զկազմեալ գնդաւ վահանաւոր և նիզակաւոր ամրափակ պնդութեամբ, և մտեալ մատոյց զթուղթն, զոր էր գրեալ առ Յամանիկն ի քաղաքն Պարտաւ Ահմաթայ նենգութեամբ: Նորա գերկիր նկատեալ՝ ոչ ունէր նայել ի վեր, կայր կորակեալ, ոչ ունել ոյժ պնդութեանն, զօրհասն ի վերայ իւր գուշակէր եկեալ հասեալ: Բուռն հարեալ սպարապետն զձեռանէ նորա և հանեալ արտաքս, քաջալերելով^{xxx} լինել առանց երկիւղի. և ելեալ նստաւ ի ջորւոջն, զոր պատրաստեալն ունէին անդէն առ դրան վրանին, և հանին արտաքոյ զաշիկ բանակին՝ դարձուցեալ դառնալ ընդ նոյն ուստի եկն: Եւ մեկնեալ զգօրսն ի նմանէ ընդ կողմն Ապահունեաց, մերկ ի զինէ և յասպազինէ թողեալ, ոչ առնել այլ կողոպուտ, գնացին աղխիւ^{xxx} և երիվարօք իւրեանց: Իսկ [449] զԱհմաթ ընդ Վասպուրական աշխարհն անցանել^x գնալ՝ ելեալ զհետ նորա

Շապուհ որդի Աշոտի, մինչ տանել հասուցանել զնա^{xx} ի մուտս Ասորեստանեայց ճանապարհին:

Այլ կորապաղատն Տարունոյ կայր յամրոցին Սեան, որ ի ձեռին Հասանայ որդւոյ Վասակայ ամբարշտի^{xxx}, և ոչ ուրեք գտանէր հնար ելիցն ի վտանգաւոր արգելանէն, թէպէտ և բազմաց հոգ յանձին կալեալ վասն առն պատուականի, մանաւանդ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Գէորգ պաղատանս առնէր առ Դերանիկն, զի ընդարձակեցէ նմա: Բազում անգամ թղթովք աղաչեալ զնա, ո՛չ առնոյր^{xxxx} յանձն. ինքն իսկ փոյթ յանձին կալեալ՝ ել զնաց մեծաւ հոգաբարձութեամբ, լուծանել զնա ի տառապանաց արգելանին. սակայն և այնպէս ոչ կարաց գտանել զելս իրացն վտանգի առնն: Թողեալ այնուհետեւ ի խնամս Արարչին, յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ^{xxxxx}: Քանզի յոյժ պատկառ կայր ի պաշտօնատարութիւն հայրապետին իշխ[450]անն Տարունոյ, և նա սաստիկս հոգայր վասն նորա, թէպէտ ոչ օգտէր յիրին յայնմիկ: Այնուհետեւ սկսաւ կորապաղատն արկանել բանս խարդախութեան ի մէջ Դերանիկն և Հասանայ, որ էր որդի քեռն Դերանիկն, որպէս թէ ոչ ուղիղ նայի ընդ նա Դերանիկն, այլ թէ՛ և հանել ի նմանէ զամրոցն և զաշխարհն նկրտել. «բազում անգամ, ասէ, և իմ ստուգեալ զայդ ի հաւատարմաց խորհրդականացն նորա. արդ դու մի անփոյթ յանհոգս յաղագս այդր մնայցես, անյապաղ հնարիցիս գտանել զխորհրդոցն նորա դատարկութիւն»: Եւ քանզի յոյժ անկասկածելի էր ամրոցն, և գանձս ոչ սակաւս մթերեալ ի նմա ի բազում ամաց, և ինքն մանկագոյն տիովք, ի ժամանակի անձիշխանութեան լեալ^{xxxxxx} ամաց ԺԵ, զի «մանկութիւն և անմտութիւն ընդունայնութիւն է»⁴, որպէս գրէ Սողոմոն, և ելեալ ի հրապոյրս ցոփութեան ըստ խրատու առնն՝ յուսացեալ յամրոցն և ի [451] գանձսն, և ի ցանկութիւն իշխանասիրութեան համբարձեալ զաչս՝ զօր գումարել, այրուծի կազմել, մեծամեծաց աշխարհատեւրանց պարգևս տալ, ի թի-

[448] x) Այլ օր. զօրահասն: xx) Այլ օր.՝ քաջալերելով զնա: xxx) Այլ օր.՝ ախիւ:

[449] x) Այլ օր.՝ ընդ անցանելն զնալ Վասպուրական աշխարհն: xx) Յայլ օր. չիք՝ զնա: xxx) Այլ օր.՝ ամբառչտին Վասակայ: xxxx) Այլ օր.՝ բազում թղթովք աղաչեալ ոչ առնոյր: xxxxx) Այլ օր.՝ Քրիստոսի: xxxxxx) Այլ օր.՝ լեալ, ԺԵ, ամաց:

[451] x) Այլ օր.՝ յօգնականութիւն:

կունս և յօգնութիւն^x զամենեսեան կոչել, զի ըստ յանձնառութեան խրատու նորա նոյնպէս և գործեսցէ: Եւ յայտ յանդիման ի վերայ հասանել ոչ կարէր. գունդ կազմել և ճակատ պատրաստել ընդդէմ՝ անվայելուչ էր. ապա հնարաւորեալ պատիր խաբէութեամբ ի կատարումն հասուցանել զխորհրդոյն զանհաստատ իմացմունսն, և զնաց եմուտ յամրոցն, և զհիւանդութեան կեղծաւորութիւն մերձ առ մահ եղ առաջի:

Յդէ առ իշխանն, զի առանց և ոչ մի ինչ յապաղանաց փութացեալ հասցես այսր: Եւ ելեալ զնաց զհետ կոչնականացն ի գութ հարազատութեան, և ի կարծիս սաստիկ հիւանդութեան, թէ մերձ ի մահ անկեալ դնիցի, ըստ ստուգելոյ կոչնականացն: Եւ իբրեւ գիշերն տարածեցաւ և խաւարն [452] թանձրացաւ և սկսան ամենեքին մտանել ի քուն յանձնիւր օթանոցն՝ յանկարծակի փայլիւն սուսերաց և մոմեղինաց վառելոյ և գունդք խորհրդականացն և Հասան ընդ նոսա. և բախեցին արտաքոյ զդուռնն ուր մտեալ էր իշխանն, և կալեալ զնա հանին ի բարձրագոյն տեղիս ամրոցին, և եղին ի բանտի ի ներքսագոյն սենեկացն. և կորապաղատին ընդարձակեաց ելանել, զի երթիցէ ուր և կարասցէ հասանել ըստ յաջողելոյ իրին:

Յայնժամ իսկ և իսկ փութացեալ եհաս գութկանն առ հոյակապն իշխանաց իշխան, զեկուցանելով նմա որ ինչ գործեցաւ: Եւ զի էր պաշարեալ նորա յայնժամ զքաղաքն Մանազկերտ Ապահունեաց աշխարհին, որ ի ձեռս Արլբառայն էր, և ածեալ հասուցեալ մերձ ի պաշարումն. և ի հասանել գութկանացն եթող զնոսա, տալով նոցա հրովարտակս ի խաղաղութիւն: Եւ Գուրգէն Արծրունի և Մուշեղ Բագրատունի, և ինքն փութացաւ հանդ[453]երձ կաթողիկոսին, եկն բանակեցաւ յամուրն մերձ, ուր էր արգելեալ Դերանիկն: Եւ իմաստուն և հանճարեղ խորհրդովք, քաղցր և կակուղ բանիւք ողորքեալ զմանկագոյն Հասան, առաջի արկանելով նմա զարժանի ալեացն պատուականութիւն և զիշխանական ճոխութեան զբարձրագահութիւն և որ ինչ այդմ հետեւէր. միջնորդեալ հայրապետին երգմամբ ուխտի խաղաղութեան՝

ի բաց լքանել անյիշելի մոռացմամբ զհարեացն գործելոց զվնասս. և ըստ խնդրելոյ աղերսանաց իշխանին և մեծ հայրապետին՝ զկատարումն առին ասացեալքն. և հանին զնա յարգելանէ բանտին, պատանդ թողեալ նմա զԳագիկ որդի Դերանիկն և որդի Գրիգորի Արծրունոյ⁵:

Նոյնժամայն մատուցեալ ոմանց առ Դերանիկն՝ ստուգագոյնս քսէին վասն Գագիկայ Ապումրուանայ, խորհել ընդ կորապաղատին, զոր ինչ գործեաց Հասան զանօգուտսն. բայց եթէ ստութեամբ և թէ [454] ճշմարտութեամբ՝ մեզ չէ յայտ, և զոչն ստուգեալ՝ և ոչ գրել լաւ համարեցայ: Բայց ինքն Դերանիկն ստեաց երգման ուխտի խաղաղութեանն, զոր եղ ի մէջ իւր և ի մէջ Հասանայ, և կալեալ զնա եղ ի բանտի ի Նկան բերդի և զամրոց նորա եհան ի նմանէ, և կացոյց զհաւատարիմս իւր պահել զնա. և զտուն և զստացուածս^x հանեալ ի նմանէ՝ և կացոյց ի վերայ աշխարհին^{xx} զիւր գործակալս:

Բայց Յամանիկն իբրեւ լուաւ ի դարձուցանելն Աշոտի զԱհմաթ լի անարգանօք, և զխորհուրդն զոր խորհեալ էին ի վերայ Հայոց ցրել՝ զօրհասն ի վերայ իւր համարեցաւ տեսանել. և սկսաւ ոգորել եղջիւր ածել ի վերայ Աշոտի յայտնի և ոչ ի ծածուկ. և նա ձեռնամուխ եղև զընդ նովաւ հնազանդեալս ի բաց կորզել քեցել ի նմանէ շրջաբերական թղթովք, զիշխան Վասպուրական զԴերանիկն, զԱպլբառ Կայսիկ զբռնաւորն Ապահունեաց, նմանապէս և զայլսն զոր [455] և կարաց հրապուրել. և ինքն Յամանիկն գրէր առ Աշոտ զԴերանիկն՝ լի ապիրատութեամբ խորհել վասն Աշոտի: Եւ արար՝ մինչ ճեղքեաց խզեաց զմիաբանութիւնն Հայոց:

Բայց Դերանիկն խօսի ընդ Հասանայ զխաղաղութիւն, խոստանայ առնել զգարձ ամրոցին Սեանի և աշխարհին նորա. «միայն, ասէ, զԳագիկ Ապումրուան առ իս ածցես հնարաւորեալ վասն նորա». զի Գագիկ անցեալ ամրանայր ի ձախուկ բերդի, ի կասկածի կալով ի Դերանիկն, ըստ զե-

[454] x, xx) Այլ օր.՝ յաւելու աստ՝ նորա:

կուցմանն զոր ինչ գործեաց Հասան առ Դերանիկն: Իսկ Հասան ըստ յանձնառութեանն գնաց մեկնեցաւ ի Դերանկէն, եմուտ առ Գագիկ յամուրն և գտրտուին զԴերանկէն Հատարմացոյց առաջի Գագկայ, որ դիւրաւ առ Հատարալն Հաստատնագոյն երևէր. և ըստ օրինակի կեղծաւորական հիւանդութեանն, զոր առ Դերանիկն Հնարաւորեցաւ՝ զնոյն և առ Գագիկ գլխաւորեաց: Եւ եղև իբրև ննջէր Գագիկ յան- [456] հոգս յանկասկածս՝ Հասեալ Հասան ի գիշերի սուսերամերկ վառեալ փոքր գնդաւ, մոմեղինօք վառելովք՝ և կապեաց զնա կապանօք երկաթի: Եւ փութացաւ գալ առ նա Դերանիկն. որոյ գնացեալ առնու յինքն զԳագիկ և յղէ սպառազէն պատրաստութեամբ ի Վանտոսպ առ տիկինն Վասպուրական, և պահել ի զգուշութիւն: Եւ յետ սակաւ աւուրց ել գնաց Դերանիկն ի Ճուաշ գաւառ՝ ձմերել յաւանին Մառական:

Աստանօր ոչ հեշտալի թուին ինձ պատմութիւն ճառիս շարագրութեան: Յապուշ կրթին միտք իմ զմտաւ ածել զաղետիցն, խորհրդածել գրել յիշատակարանս. լքեալ լինին ընթացք ձեռացս առ կորովութիւն գրաւորականիս. երկունք իբրև ծննդականի ի վերայ իմ Հասեալ լինին՝ մատենաւորել զայսր աղետաբեր Համբաւուց՝ ցոյցս. ցաւ է ինձ^{xx} ի վերայ բեկմանն որ ի նախատորդէն խորտակեցայ: Պղպջածիգ արտօսր իբրև յեռանդնոտ^{xxx} կատսայէ ի վեր յորձանախա[457]-դաց սահին. տարակուսանք անյուսալի շուրջ զինև պարագրին ի վերայ եղելոցն: Եւս առաւել քան զանդնդականն յուզմանցն բռնալի ճողմոցն զծիրանեգոյն ալիսն, զլեռնաձև կուտակսն և զվիշապաձայն գոչմունսն՝ ևս յաւէտ ահագնակի վրդովմամբ զմրրիկ անձանց ի մէջ եռաշարժ ընթացմանցն, ի հոլովմանց խոհարանի իշխանական սրտին ի ներքս Հարկաւորաբար բռնազբօսեալ ձգեն: Յոքունց կամ

[456] x) Այլ օր.՝ զայս աղետալի և աղետաբեր Համբաւուց: xx) Ա (2/86)՝ ցաւ է ինձ ուղղ.՝ ցաւ է ինձ (Նախն. 402): xxx) Այլ օր.՝ յեռանդնոտ:

[457] x) Այլ օր.՝ զօրաւարաց: xx) Այլ օր.՝ անձանց:

Թէ բնաւից կարօտանամ իմաստասիրաց գումարից ի մի վայր Հասելոց՝ զողբերգականացն ճոխաբանել ճարտասանութիւնս. վասն զի իմ ոչ բերեալ ոյժ առ այսքան եկեալ Հասեալ աղետիցս զգամբանականն երգել երգս: Այսր աղագաւ արտաքս վազեցի զմեծս զայս բանգիտութեան ընթանալ ասպարէզ, զօրաւորաց՝ մտահարուստ արանց կարօտացեալ, բաւականանալ իմով անհեղեղ պատմողական Հանդիսիւ՝ զկարգին յառաջ վարել զպահանջումն, թերևս արդեօք գործ[458]ակցօք յանդգնեցայց վարել առ ողբերգակս:

Եւ եղև ի գնալ Դերանիկն ի ձմերոցս Վասպուրական իշխանացն, ճանապարհ արարեալ ընդ ձորն Ընծայից՝, որոյ ելքն ընդ գաւառն Հեր քաղաքի: Եւ յարգելու զնա ազատագունդ վաշտիցն՝ Հանսայր, քանզի լուեալ էր նոցա, եթէ չըջաբերական թղթով դարան գործեալ էր նմա Աշոտոյ իշխանաց իշխանի: Ասեն. թո՛ղ տեսցուք զելս այսր Համբաւուց: Իսկ նա առ Հանսաւորութիւն անխոնարհելի մնացեալ, և անցեալ օթագայեցեալ^{xx} ի գեօղն Փեռոտակ յանդիման քաղաքին: Իսկ քաղաքապետն որում Ապլբերս կոչէին, ձեռնտուութեամբ պարսկային զօրու սպասէր նմա ի Հարիս ի բազում աւուրց. և զօր գումարեալ ել ընդ առաջ նորա: Եւ կոչնականքն ընդ այգն ընդ առաւօտուն փութացուցեալ ասեն, «եկ, տեսցուք զմիմեանս սիրով խաղաղութեան». և յարգելու զնա ազատանուոյն՝ Հանսայ բնաւ ումեք: Եւ զի հուպ առ հուպ են խառն աշխարհք երկոցունցն, [459] և քաղաքն ի հովտաձև դաշտին՝ նպաստաւորէր խոշոշ վիրագին քաջասրտագոյնս լինել: Յղեաց զկոչնականսն զպատահմանն տանելով առ նա զպատասխանիսն. և լրտեսք քաղաքապետին փութացեալ ասեն, «ահա մեկնեալ ի զօրացն զհետ որոց ինչ յանհոգս յանզգուշութեան գայ ընդ այս ինչ տեղի. արդ փութա պատահեաց նմա, զի մատնեաց զնա Աստուած ի ձեռս քո»: Նոքա վազս առեալ ճեպով խուռն յարձակմամբ սպառազինեալ այրուծիոց. և Դերանիկն ճեմս առեալ սիգա-

[458] x) Ա (1/78)՝ ընդ ձորն Ընծահից: xx) Ա (2/1)՝ օթագայեալ:

քայլ երիվարաւն եհաս հանդէպ ճակատու գնդին վառեալ, միայն և առանձինն ի յառուամէջ տեղւոյ. և ճեղքեալ զօրու թշնամեացն յայսկոյս և յայնկոյս՝ արարին մտանել նմա ընդ մէջ զօրուն: Եւ նոյնժամայն շուրջ փակեալ բազմութեան՝ արգելին զնա իբրեւ յամուրս անձաւաց, զվարմ մահաբեր շուրջ ձգեալ ի կործանումն քաջ նահատակին: Տուեալ էր նշան քաղաքապետին, իբրեւ զՅուդային ի տէրուն[460]ական համբոյրն, ասէ. «յորժամ զայս նիշ համբոյր մատուցեալ համբուրեցից զնա՝ դուք զազդոյ վէրս ի զօրութիւն նիզակի հարջիք զնա»:

Եւ նոյնժամայն սուսերամերկք խուռն նիզակօքն ի վերայ յարձակեալ իբրեւ զգազանս արիւնարբուս մարդախանձս՝ սրախողխող արարեալ սպանին զնա, և արարին խաւար Վասպուրական աշխարհիս, որ կեցեալ իշխանին* և էր ամաց Խ յորժամ մեռաւ: Յայնժամ ողորմագին զաչսն շրջըրջեալ առ քաջ նիզակակիցսն իւր, թէ ո՛վ ոք արդեօք թերեւս յօգնութիւն ինչ նմա հասանիցեն. բայց քանզի տէր մատնեաց զնա ի ձեռս նոցա, որպէս ասաց Դաւիթ «և եղև ահ տեառն ի վերայ ամենեցուն»⁶. այր իւրաքանչիւր մագապուր զերծեալ փախստեայ գնացեալ հասին յաշխարհն իւրեանց: Բայց միայն զնահապետն Ամատունեաց զԱպուսակր ձերբակալ առին գնացին ի քաղաքն, բարձեալ և զդին սպանելոյն տարան ընդ իւրեանս ի [461] պարծանս իւրեանց⁷:

Յիշեցեալ լինին աստանօր սողոմօնեան բանագործութիւնքն զկատարումն առեալ, զի ասէ, «որ աներկիւղն է՝ անկանի յորոգայթս և ի վիհս, և ի տեղիս ուր* ոչ եղիցի այցելութիւն յաւիտենից»⁸: Եւ առ վատացի քաջութեան աղաքս զդէմ տանին բերեալ ասէ, «զվատ երկիւղ ապրեցուցանէ»⁹: Իսկ եթէ վատացն՝ արութիւն զերկիւղն համարելի է, ո՞րչափ ևս առաւել քաջացն քաջութիւն ստացեալ երկիւ-

ղիւն պատսպարել իւրեանց: Որպէս և Դաւիթ ասէ, «պատրաստեցայ և ոչ խռովեցայ»¹⁰. և այլ ոմն յարտաքին իմասնոց¹¹ ասէ, ընդ աներկիւղ^{xx12} ի ճանապարհ մի երթալ: Այլ ճշմարտագոյնք են Սողոմօնեանքն, զի ասէ, «վայ միումն. յորժամ^{xxx} գլորիցէ, ո՞ր յարուցանիցէ զնա»¹³. և եթէ «լաւ են երկուք քան զմի, զի եթէ միովն գլորիցի ոք՝ կանգնեսցի»¹⁴:

Եւ խնդրեալ զդի նորա վաճառականաց՝ պատեցին զնա ի ձեռս եպիսկոպոսին Դաւթի նորուն գաւառի և եղին ի տապանի [462] յեկեղեցւոյն որ ի նմա: Եւ յետ անցանելոյ աւուր, գնացեալ Աշոտ որդի Դերանկին, առեալ զդի նորա՝ տարեալ հանգոյց* առ հարս իւր յԱղբատ գաւառի ի վանս սուրբ Խաչին: Եւ ժողովեալ աշխարհն Վասպուրական՝ զամիսս Ժ արարին կոծ մեծ ի վերայ նորա:

Եկն այնուհետեւ Շապուհ որդի Թագաւորին Աշոտի և ետ զիշխանութիւնն ի ձեռս Աշոտի որդւոյ Դերանկին, փոխանակ հօր իւրոյ: Եւ զԳագիկ որ և Ապուսմուռան՝ զնա ոստիկան կարգեաց ի վերայ աշխարհին, տեղապահութեամբ տիրել, զի կարի մատաղօրեայք էին որդիք Դերանկին. Աշոտ էր Թ ամաց, յորժամ մեռաւ Դերանկին, Գագիկ էր Ե ամաց, Գուրգէն Ե ամաց: Եւ թէպէտ և տաճէր և խնամէր Գագիկ աշխարհիս՝ այլ ոչ ուրախ լինէին ի նա ազատատերանցն գրոխք, և կացին ի տարակուսի: Այլ քանզի յոյժ առաւելեալ էր իմաստութեամբ Գագիկ՝ տեղի տայր բովանդակ գաւ[463]առապետաց զօրագլխաց աշխարհիս, գնայր ընդ նոսա իմաստութեամբ խորագէտ հնարաւորութեամբ, ըստ անձնիւր գահու մեծարեալ պատուադրութեամբ հաճոյանալ ախորժէր նոցա:

Զկնի այսորիկ եկն Աշոտ Թագաւորն Հայոց մխիթարել զդուստր իւր և զթոռունս, և ևս առատանայր զհաստատութիւն իշխանութեանն Աշոտի և զոստիկանութիւնն Ապուսմուռանայ:

Բայց Տիկինն Սոփի կեցեալ* յետ մահու Դերանկին գտա-

[460] x) Այլ օր.՝ որք կեցեալ յիշխանին:

[461] x) Այլ օր.՝ որ: xx) Այլ օր.՝ ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի երթացես: xxx) Այլ օր.՝ ճշմարտագոյնք Սողոմօնեանքն, զի վահ միոյն ի ճանապարհի, զի եթէ:

[462] x) Այլ օր.՝ հանգոյց զնա:

[463] x) Այլ օր.՝ կացեալ: xx) Այլ օր.՝ մահուան:

րի մի և զամիսս Ը՝ յաւելաւ առ հարս իւր. և տարեալ հանգուցանեն ի նոյն վանս սուրբ Խաչին:

Եւ յետ այսորիկ որդիք նորա Գագիկ և Աշոտ և Գուրգէն կանոնեցին զյիշատակութիւն նոցա ի տօնի սրբոյ Խաչին, և ետուն ի սուրբ եկեղեցին Դ ագարակս, զվանքն Փշոց և զագարակն Ահապանք, յանդիման եկեղեցւոյն որ ի կղզին, և զքարն Մանակերտ, որ է հանդէպ հարաւոյ կուսէ, և զԲերկ-րի և այլ բազում տեղիս, զոր աւանդեցին որդիք Թագաւորին յետ մահու^{xx} [464] հօր և մօր իւրեանց ի պէտս սուրբ Խաչին Աղթամարա¹⁵, և են հրամանք սոցա^x իբրեւ զվէմ հաստատուն¹⁶. և թէ ոք խախտել ջանայ՝ ի հրամանէն Աստուծոյ ոչ ժառանգէ նա զաթոռ իւր և զԹագաւորութիւն: Եւ թէ հաստատել ոք կամեացի՝ անսասանելի կացցէ նա^{xx} յայսմ աշխարհիս. ամէն:

(ԻԱ)

ՓՈԽԱՆԱԿ ԱՇՈՏԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼ ՍՄԲԱՏԱՅ:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ Աշոտ Թագաւորն Հայոց փոխի յաշխարհէս ի բարիոք ծերութեան, փափկացեալ և յղփացեալ խրախութեամբ, ձեռն նորա յամենեսին և ամենեցուն ձեռք ի նա¹, քաջավայելչագոյնս զԹագաւորութեանն կատարելագործեալ զժամանակն, Եւ ամ յիշխանական ճոխութեան, Ի՛ն ամ յիշխանաց իշխանական պետութեանն, Դ ամ ի Թագակապ չքեղութեանն. և մեռաւ ՅԼԹ Թուականութեանն Հայոց, և ի ԺՅ ամի հայրապետութեանն Գէորգեայ Հայոց կաթողիկոսի²: Եւ փոխանակ նորա Թագաւորէ Սմբատ որդի Աշ[465]ոտի, այր քաջայայտ և հանճարեղագոյն, լի և առոյգ յամենայն իրողութիւնս՝ որ ինչ ընդ երկրաւս համառօտաբար լրութիւն պատկանաբար պիտանան, հաճոյ Աստուծոյ և ընտիր մարդկան:

[464] x) Այլ օր.՝ նոցա: xx) Այլ օր.՝ նա ոչ ժառանգէ:

[465] x) Ա (ԲԵՂ)՝ քաղաքին Արտաշատու: I (259), II (230), III (358)՝ Արտաշատու:

(ԻԲ)

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ՔԱՂԱՔԻՆ ԴՈՒՆԻ Ի ՍԱՍՏԻԿ ՇԱՐԺՄԱՆԷՆ:

Ի սորա յերրորդ ամի Թագաւորութեանն ի վերայ Հայոց¹ աստուածատուր բարկութեամբ անդնդաշարժ վրդովմամբք ներքնագոյն խորոցն պատահեալ միմեանց սահանախաղաց դղրդմամբ, հիմնաշարժ տապալմամբ, ներքսագոյն երկրի թուլացեալ պնդափակ աղխեալ սանդարամետական սահմանին, բարկութեան հողմոց շնչեալ ընդ ջրոցն խաւարայնոց, ի կոխակս անդնդաքակս զԹանձրայատակ երկրի զկարծր և զծանրալիւր անկշիռ անբաւութիւնն տատանեալ, մինչ յերեսս երկրի ի վեր մղեալ հանդէպ քաղաքին Արտաշատու², որ Բլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Դուին, մարդախիտ պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և տուրեառիկ վաճառ[466]ականութեամբ և ազգի ազգի պղծութեամբ յափրացեալ յղփացեալ՝ զնա ի հիմանց տապալեալ. բերանաբաց դժոխաբար լայնեալ զբերան իւր՝ յոգունց քան թէ սակաւուց արար վիժել յանդունդս, որոց ոմանք և տունք նոցա գերեզմանք նոցին եղեն: Գունակ Կորխային բանակին յանդնդաքակ տունսն զբնակութիւնսն արարին², անխայեալ ի նինուէականն ստրջացեալ³ նախ անդ ո՛չ անխայեալ առ քարեղէն սիրտ քաղաքացւոցն Դունայ: Նա և տեղիք սրբութեանց տունք աղօթիցն զշարժմանն կիրս կրեալ, պատառմամբ որմաշարժ լինելով, որպէս յայնժամ ի մահուն Ոգիայ արքայի, յաւուրս Եսայեայ մարգարէի՝ ի ձայնէ սրովբէից շարժեալ տաճարին տեառն, մինչ բարձրանալ դրանդեացն⁴: Որպէս և առ Զաքարիայիւ մարգարէիւ շարժեալ մինչ ի լեառն Զիթենեաց⁵: Եւ ասի լինել թիւ մարդկանն ապականելոց ի շարժմանէ՝ ոգի առաւել քան ՀԻ: Այս շարժումն սաստկագոյն քան որ եղև յամս Զաքար[467]իայի Հայոց կաթողիկոսի, յետ է ամի գերութեանն Հայոց⁶:

[467] x) Ա (Դ)՝ վսամ. ուղղ. վսէմ (Նախն. 13): xx) Այլ օր.՝ իւրայնովքն: xxx) Այլ օր.՝ կործանումնն:

Անդ հանդիպեալ լինէր և երանելի եպիսկոպոսն Գրիգոր Ռշտունեաց վսէմ^x. ոչ կարաց իւրայովքն^{xx} գերծանել, իբրև յայնժամ առդոթաւ ի լեառն: Եւ նորայքն ոմանք ի նմին շարժմանէ գերեզմանացան ի նմին:

Բայց երանելի Հայրապետն Տէր Գէորգ սաստկագոյն քան զտիեզերական կործանմանն^{xxx} առ Նոյիւ բերելով զտրտմութեանն թախիծս, Հանդերձ եպիսկոպոսիւն Գրիգորիւ՝ զարահամեանն վաղնջուց աղաչանսն ի կործանմանն Սողովմայ⁷ յառաջաբերեալ մարդասիրին Աստուծոյ. և թողեալ զբնակելն ի Դուինն՝ ելեալ բնակեցաւ ի Նոր քաղաքին⁸ ի մեծ եկեղեցւոյն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր երանելոյ տեառն Ներսիսի Երկրորդի Հայոց կաթողիկոսի⁹:

Յետ այսր՝ յերկրորդ ամի պաշարեն զԿարնային քաղաքն զօրքն Յունաց. և դարձեալ անդրէն ի կամս իւրեանց թողեալ գնացին¹⁰: Եւ ի նմին ամի մեռաւ արքայն իշխան Տար[468]ունոյ, և բռնազբօսեալ զաշխարհն Ահմաթ որդի Յիսէի Շեհայ յինքն նուաճել. և սպանանի Գուրգէն իշխան որդի կորապաղատին նենգութեամբ ի զօրագլխացն Ահմաթայ, այր քաջ և երևելի և քաջայայտ ի մէջ Հայաստանեայցս¹¹:

Բայց որդիքն Դերանկին, Աշոտ և Գագիկ և Գուրգէն, զըստ մարմնոյ աճմանն չափ առող և բարձրաբերձ ձգմամբ յառաջ տանէին^x, նա և զմտացն ոչ սակաւ Հարստանալ յայտարարական բերմամբ առ Հանճարեղութիւնն զուգընթաց բողբոջմամբ կատարելագործէին. և զուարճ և զուարթ խրախուժեամբ յուսակցէին առ տիրական նախախնամօղ Հոգաբարձութիւն շինութեան աշխարհիս, և զսուգ և զտրտմութիւն, զոր կրէին աշխարհս յաղագս մահուանն Դերանկին՝ յուրախութիւն և ի խնդութիւն տրամադրէին. և առ եղբայրականն զհնազանդութեանն չափ ցուցանելով, անկշիռ վայելչութեամբ զմիմեանս լաւ համարելով քան զանձինս, հասարակ [469] զճոխութիւն իշխանական գահնկալու-

թեանն վարկանելով, միայն ըստ ամացն ծննդաբանութեան հաւատացին Աշոտի զիշխանական տալ պատուադրութիւն, և անհակառակող գտեալ բարուք՝ բաժանեն զաշխարհս յերիս մասուռնս. տալով Աշոտի^x, որպէս ասացաք յառաջագոյն՝ զգահն նախնական իշխանութեան այլովք յոլովագոյն միջոցօք աշխարհիս, մինչև յամուրն Նախճաւանու: Իսկ Գագիկ զկողմանս Ռշտունեաց այլովք մօտակացիւք գաւառօք, և որքան իցէ հասումն ուժոյ՝ անդր ևս յաշխարհն Մոկաց: Եւ Գուրգէն զկողմանս արևելից, յելից Աղբազոյ և որ շուրջ զնովաւ ամենայն Պարսկահայք մինչև ի մուտս Կորդաց, և ուր և ըստ այնմ իցէ հնար ածել զձեռամբ: Եւ այսոքիկ այսպէս:

Իսկ Ապումրուանայ ի պատճառ ոստիկանութեան զմանկականն նոցա պատճառելով խաժութիւն հասակի՝ առ սակաւ սակաւ սկսաւ զամուրսն յինքն գրաւել, զհետ [470] իշխանական ցանկութեանն զերասանակ մտացն ձգեալ, զամուրն Նկան ի Թոռնաւան գաւառի, և զամուրն Կոտոր ի ձորն Ընծայից, զամուրն Սևանի ի փորն Լմբայ¹²: Եւ այլ ամրաբնակ ազատորեորոյն^x պարգևս և պատիւս օր ըստ օրէ բաշխէր, և ինքն^{xx} յանգուցանել ախորժելով վարէր ընդ նոսա: Զորոյ իմացմանց հանգամանս իմացեալ ազատացն Վասպուրականի՝ ոչ հաճոյանայր նոցա թեւակոխելն Գագիկայ, և զելս իրացն ջանային գտանել, առանց խռովասէր հանդարտութեան. ոմանք զայս ինչ, ոմանք զայն ինչ տանէին ածէին խորհրդածութիւն: Բայց բազմաց այլ^{xxx} իմացմունքն յայսոսիկ առ վայր մի առին զկատարումն:

Որդին Ապուսեծի Աւշին, որ զպարսկային հարստութիւնն հզօրապէս յաղթութեամբ ի գլուխ եհան՝ ձեռնամուխ ախորժեաց լինել ի վերայ Հայոց, զհարստահարութիւնն բացաձգել, և զթուղթս առ մի մի յիշխանացն յղել յաճախէր, յոլովագոյն առ իշխանն Աշոտ և առ եղբարս իւր. որք [471] ծա-

[468] x) Ա (1/45x)՝ յառաջ ատենին:

[469] x) Այլ օր.՝ ի ձեռս Աշոտի:

[470] x) Ա (1/9-10)՝ ազատորեորոյն. ուղղ.՝ ազատ որեար (Նախն., 413): xx) Ա (1/10)՝ յինքն: xxx) Ա (1/5-6)՝ բազմաց այլ. ուղղ.՝ բազմացեալ (Նախն. 406):

նուցեալ զբռնանալն նորա ի վերայ պարսկական պետացն և զինչ կրեցինն, զմտաւ առեալ և զխառն ընդ աշխարհիս զդրակցութիւնն, և թէ գուցէ զպարսկայինն հասանիցէ մեզ կրել և աշխարհիս մեր՝ ձեռն ետուն հաւանութեան ի նորայն կալ մնալ հպատակութեան:

Եւ ելեալ Աշոտ զհետ կոչնականաց Աւշնի՝ գնաց աներկիւղ համարձակութեամբ: Իսկ թագաւորն Հայոց Սմբատ անպատկան վարկանելով զերթալն Աշոտի առ Աւշին, մի՛ գուցէ արդեօք և այլք դրդուիցին յիշխանացն զնորայն հետեւել ուղևորութիւն, և յարգելուն զԱշոտ՝ չանսաց ումեք: Նոյնժամայն ի բարկութիւն ցասմամբ մեծաւ շարժեալ թագաւորն Սմբատ՝ գրէ առ Գուրգէն Անձաւացեաց տէր և առ Գագիկ Ապումրուան, ասէ. «Բնութեամբ ճշմարտութեամբ աշխարհդ Վասպուրական ձեր լեալ էր ժառանգութիւն, և զձեզ արտաքս հանեալ թողեալ են նախնեացն Աշոտի: Արդ ելէք ի վերայ աշխարհիդ զօրացեալ [472] զօրութեամբ, և ձեր լիցի երկիրդ ի ժառանգութիւն»: Որոյ հրամանն փութով զկատարումն առնոյր՝ ըստ ցանկութեան իշխանասիրութեան նոցա. և ելեալ ի վերայ աշխարհիս՝ յնրկուս բաժինս հատին զաշխարհս:

Եւ եկին տալ պատերազմ ընդ ամրոցին Վան քաղաքի, և զի ի գնալ Աշոտի թողեալ էր անդ զտիկինն Վասպուրական զՍետայ¹³, և զպատրաստութիւն պատերազմողական մարտի ամրոցին հաւատացեալ էր Յիսէի եղբօր Թադէոսի, որոց Շերեփայ որդիք անուանէին, ի յԱկէացի տոհմէ, քաջամարտիկք և հմուտք պատերազմողական յարդարմանց՝ և ետուն պատերազմ անդ զաւուրս Լ, և ոչ ինչ կարացին ստնանել. այլ զպարտութիւն քան զյաղթութիւն յինքեանս ձգէին ի ձեռանէ Յիսէի, մինչ պակասել պատրաստութեանն բերդին, մանաւանդ ջրոյն սակաւաւորութիւն. որք յակամայ կամս լքին զմարտն և ցածուցին զպատերազմն և ետուն զամուրն ի Գագիկ:

Եւ մինչ այսպէս կայր [473] աշխարհս յանկարգ խաղա-

ղութեան՝ եհաս լուր գործոյն առ Աւշին և առ իշխանն Աշոտ, եթէ «վրդովեալ է երկիրն, և կան ի տարակուսի՝ որք զամուրսն քո ունին. արդ փութա անյապաղ վճարել զբռնահարեալ գործ միաբանութեան նոցա քակտել»: Որոյ ոչ զպատաղումն բերելով՝ գայ զօրու Աւշնի հասանէ ի վերայ նոցա: Զորոց տեղի տուեալ գնացին յամուրս իւրեանց, և զօրացն Վասպուրականի դարձեալ զկնի Աշոտի:

Բայց Գուրգէն խոկայր զմասն աշխարհին յինքն գրաւել, մանաւանդ զՈստանն Ռշտունեաց, որ էր տեղի սպանման հօր իւրոյ, զինս արեան գնա համարելով: Բայց Ապումրուան պատճառելով Աշոտի՝ ասէ. «վասն այնր ելի յաշխարհս, զի մի Գուրգէն բռնաբար յինքն կորցեալ ձգիցէ զամուրս աշխարհիս, և յինքն բռնաբար զզօրս քո յանգուցանիցէ: Արդ խօսեաց ընդ իս ի խաղաղութիւն, զպատրուակ կեղծաւորութեան ի միջոյ երկոցունց ի բաց պարուրեալ»: Բայց քաղցր[474]աբարոյ իշխանն Աշոտ, հեզն և ամենայն բարեօք յղփացեալն, տեղի ետ ասացելոյն: Եւ հասեալ ի մի վայր գան հովիտն Կուղան, ուր Գուրգէն բանակ արարեալ էր ի Կարկինեանս տեղւոյ բազմաձեռն զօրու. խօսի Գուրգէն ընդ Աշոտի յայտնապէս զոր խորհէին. և առ չանսալ իշխանին՝ անդէն նոյն ժամայն ի մարտ պատրաստին: Բայց Աշոտ թէպէտ և նուազագոյն զօրու ընդ իւր լինելով, ոչ թիկըն ածեալ՝ վերջացաւ առ պատերազմն յառաջանալ: Յորոց միջի կացեալ Ապումրուան համոզեալ նոցա ցածոյց զճակատ առ ճակատ վառեալ պատերազմն, և Գուրգէն դարձեալ գնաց յաշխարհն իւր յամուրն Կանգուար: Եւ յետ սակաւ աւուրց վախճան առեալ կենաց նորա, ձիոյ խրոխտացելոյ գանձն ամբերթեալ ելոյժ ի կենաց զքաջարանցն զմեծն տեւանց զքաջ զօրավարն և զզօրագլուխն Հայոց մեծաց¹⁴:

Բայց Ապումրուան երկնէր գայր զիշխանասիրականն ծնանել [475] գահակալութիւն ի վերայ աշխարհիս: Եւ քանզի էին երեքին սոքա անքակ անխզելի առ միմեանս, զմիա-

[472] x) Այլ օր.՝ զկատարումն առնոյր փութանակի:

[474] x) Այլ օր.՝ ոչ թիկնածեալ:

[475] x) Այլ օր. անդոյլ: xx) Ա (^{2/45}) որոց:

բանական կապակցութիւն չաղկապեալ, Աշոտի և Գագիկայ և Գուրգինայ, որդիք Դերանկին, յեցեալ յուսացեալ առ միմեանս, իբրև զքաղաք ամուր իբրև զպարիսպ պղնձի՝ ոչ կատարելանայր առ աւարտումն հասանել խորհրդոյն. և բազմածուփ ալեացն ներքսագոյն շտեմարանեալ ցանկասիրութեանն՝ անդուլ՝ առնէր զնորայն իմացմունս. ապա նոքա մերկացեալ զկեալն կասկածանօք առ Ապումրուան՝ գան առ նա առանց ակնածութեան. որոյ՝ ղիպօղ ժամ գտեալ ի միասին կալով նոցա՝ կալեալ զնոսա տայ յամուրս աշխարհին, կապեալս կապանօք երկաթեօք. զԱշոտ տարեալ յանկասկածելին նկան, զԳագիկ յամուրն Սեան, զԳուրգէն ի Կոտորն բերդ: Եւ դարձեալ զՍեան բերդ տայ ի ձեռս Հասանայ որդւոյ Վասակայ ամբարշտի:

Զնոյն տեսեալ ազատացն Վասպուրականի, անտանելի մնալով առ ղիպուածն [476] զոր ինչ գործեաց Ապումրուան՝ ելին գնացին առ Ատոմ որդի մեծին Գուրգինայ¹⁵ յամուրն Կանգուար, գտանել զելս իրացն, Յիսէ Տրուենեաց՝ տէր որդի Հոնաւարայ, Վարազշապուհ Աբելինից տէր, Թադէոս Ակէտացի Շերեփայ որդի, և այլք ընդ նոսա: Սոքա ամենեքին աղխիւ և ընտանեօք իւրեանց թողին զտունս բնակութեան իւրեանց և զՀայրենիս իւրեանց, ի վերայ մտերմութեամբ հպատակութեան որդւոցն Դերանկին. լաւ համարեցան զկեանս պանդխտութեան յօտարութեան առնել, քան տեսանել կապեալս արգելեալս ի բանդի զորդիս իշխանին իւրեանց, զիշխան աշխարհիս. որոց սրտի մտօք ի մանկութենէ զհարկ ծառայութեան հատուցեալ էին ըստ օրինի վայելչութեան հնազանդողաց և հնազանդելոց, ըստ յորդորման հեթանոսաց վարդապետին¹⁶:

Անդանօր եկեալ Շապուհ եղբայր Թագաւորին, և կացուցանէ զԳագիկ՝ իշխան Վասպուրական տէրու[477]թեանն. մանաւանդ զի փեսայացուցեալ էր Շապուհոյ զԳագիկ ի դուստր իւր¹⁷. բայց Ատոմ յամր առ փոյթն լինելով վասն Թագաւորին ակնածութեան: Եւ ելեալ ազատացն Վասպու-

րականի դէմ եղեալ տարադէմ գնացին յԱմդացւոց^{xx} քաղաքն առ Ահմաթ որդի Յիսէի Շեհայ, որ մեծաւ ախորժանօք յանգուցանէ^{xxx} առ ինքն զնոսա իբրև արս պատուաւորս և քաջամարտիկս զօրաւոր զօրութեամբ, և մանաւանդ զի բազում անգամ զանուն յաղթութեան ստացեալ ունէին: Իսկ յառաջագոյն և նա գիտէր ի համբաւուց, և յօժարագոյնս եղև ընդունել զնոսա. որ և զկողմանս Տարունոյ յինքն կորգեալ՝ թիկնածէր բնաբանապէս ամիրայապետել ամենայն Հայոց: Զի և տուն Հայոց անուանեալ առաջին ասէին^{xxxx} զՏարօն: Եւ զայսոսիկ Ահմաթայ յինքն առեալ արկանէր ի կամս ևս յառաջանալ, զի և զնախարարս Հայոց զրաւեսցէ մեծապատիւ սիրով, ի ձեռն այնր հաստատագոյնս լինել ի կասկածաւոր [478] պատգամացն, զոր հանապազ յղէր առ նա Սմբատ Թագաւորն Հայոց:

(ԻԳ)

ՎԱՍՆ ԶՕՐԱԺՈՂՈՎՆ ԼԻՆԵԼՈՅ ՍՄԲԱՏԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ
ՀԱՅՈՑ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՀՄԱՏԱՅ ԱՄԴԱՑԻՈՅՆ, ՎՐԱՅ ԵՒ
ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՒ ԲՈԼՈՐ ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՕՔՆ, ԵՒ
ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ՍՄԲԱՏԱՅ ՅԱՀՄԱՏԱՅ Ի ՍԱՀՄԱՆՍ
ԱՂՁԵՆԱՅ Ի ՎԵՐԱՅ ԳԵՏՈՅՆ ԹՈՒԽ ԿՈՉԵՑԵԱԼ, ՈՐ ԻՋԱՆԷ
Ի ԾՈՎՆ ԲԶՆՈՒՆԵԱՅ:

Որպէս վերագոյնն յիշեցաք սակաւուք վասն Ահմատայ՝ յինքն գրաւել զաշխարհն Տարունոյ, հանեալ ի Հայոց պետութենէ: Գրէ բազում անգամ Սմբատ առ Ահմատ՝ թողուլ անդրէն զաշխարհն, տալ ի ձեռս Աշոտի որդւոյ իշխանին Դաւթայ. և խոստանայր նմա զհազարապետութիւնն Հայոց յարքունուստ հրամանէ հնազանդութեամբ Հայոց: Բայց Ահմատ ոչ խոնարհեալ ունկն դնել ասացելոցն, արհամարհեալ զառաքեցելովքն:

xx) Այլ օր.՝ Համդացւոց: xxx) Այլ օր.՝ հանգուցանէ. (տե՛ս նաև նախն. 91): xxxx) Այլ օր.՝ անուանեալ զնա ասէին առաջին զՏարօն:

[478] x) Ա (²/₁₅)՝ եկին հասին:

[476] x) Այլ օր.՝ տերունեանց:

[477] x) Այլ օր.՝ համր:

Յայնժամ թագաւորն դեսպանս արարեալ յամենայն սահմանս տէրութեանն Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և առ քաղաքացիսն և հազարապետս և գաւառակալս, և որք սիրողաբար առ նա զհնազանդութեանն հարկ հարկանէին: Եւ եկն եհաս^[479] առ նա Ատրնեբսէհ իշխանն Վրաց: Եւ որպէս ասեն՝ եղև թիւ զօրուն գումարելոյ իբրև ձՌ-աց¹. և գնացեալ ընդ եզր ծովուն Բզնունեաց, ընդ կողմն Ապահունեաց՝ և բանակեցաւ յափն գետոյն², որ իջանէ յԱղձնեաց խոխոմացն: Ձորոյ իրազեկ եղեալ գալուստ նորա առ Ահմատ^{xx}, և նորա գումարեալ առ ինքն զզօրս իւրոյ նահանգին և Միջագետաց և զԳեթաքիսն՝ և եկն եհաս յանդիման նմա: Եւ իսկոյն անյապաղ յական քթթել սպառազինեալ այրուծի պնդակազմ պատրաստութեամբ, ռազմ բոլորեալ դաշիկ դիմեցուածով^{xxx} զմարտն գրգռեալ, ախոյանայարձակ լինելով քաջացն Վասպուրականի, զորոց անուանքն վերագոյն անդ յիշեցաք, և փակեցին զբանակն և դարձուցին զզօրագլուխսն, և իբրև հողմ զպրակս եղեգան տատանեալ՝ սասանեալ խռովեցուցին զբազմութիւն զօրացն:

Իսկ թագաւորն իբրև գիտաց զընդխառնել ընդ միմեանս զօրացն, կամեցաւ մի՛թէ արդեօք կարասցէ դադարեցուց-
[480]անել զմաքառումն. ի սաստ մատուցեալ գնդին իւրոյ պատերազմողացն՝ և ոչ կարաց զբորբոքեալ հնոց դէզադէզ կոխակացն սրախողխող սատակմանն ցածուցանել: Նոյնժամայն դարձուցեալ զերասանակ երիվարին ի պատերազմ յառաջանալ, և անդ բազում արութիւն նահատակութեան ցուցեալ, սակայն ոչինչ օգուտ բերեալ: Այլ ելեալ արտաքս ի ռազմէն՝ դարձաւ փախստեայ ընդ ճանապարհն Հողցայ^x. և Ահմատայ ընդ մէջ փակեալ զդաշիկն՝ յանխնայ հարուածովք հարին, մանաւանդ զհետեակազօր գրոխսն և զգռեահսրն որք ընդ նոսա. և որպէս ասեն՝ աւելի քան ԵՌ լեալ թիւ

[479] x) Այլ օր. բնակեցան: xx) Ձորոյ... առ Ահմատ ուղղ.՝ Որոյ գալուստ նորա իրազեկ եղեալ առ Ահմատ (Նախն., 381):

xxx) Ա (2/34)՝ դիմացուածով ուղղ.՝ դիմեցուածով (Նախն. 6):

[480] x) Այլ օր. հաղցայ:

սպանելոցն. և զտարի մի կացեալ մարմինք սպանելոցն անյօշելիք ի գազանաց և ի թռչնոց: Անկեալ էր յայնժամ ի պատերազմին Աշոտ Հայկազնեայ Գեղաքունեաց իշխան, որ Սուփանայ որդին ճանաչէր. և տիկինն սպարապետական ի Տարունոյ եկեալ և նշանացի զդի նորա գտեալ՝ տարաւ ի Պորպ յիւր աւան և եդ ի գեր[481]եզմանի³:

(ԻԴ)

ՎԱՍՆ ՄԱՀՈՒԱՆՆ ԱՊՈՒՄՐՈՒԱՆԱԾ^x:

Բայց Ապումրուան զԳագիկ որդի Դերանկին պահէր ընդարձակի, հանեալ ի կապանաց բանտին: Նորա խորհեալ հաստատնագոյնս վասն Ապումրուանայ՝ քաջասրտագոյնս լինել ի սպանումն. և որք ի տանէն Ամատունեաց՝ Շապուհ և Վահան և Սարայ եղբարք միմեանց, Ապուսակր Վահունի և այլ ընդ նոսա, միաբանական խորհրդակցութեամբ խորհրդածեալ^{xx} ընդ Գագիկայ առ ի սպանումն Ապումրուանայ, որով առնիցեն ելանել ի կապանաց իշխանին Աշոտի և Գուրգինի, և դարձուցանել զիշխանութիւնն անդրէն առ իւրեանս. իսկ իբրև եկն Ապումրուան զհետ փախստէիցն ի Վանտոսպ զկնի թագաւորին՝ և խորհուրդն Գագիկայ հաստատնագոյնք զկատարումն առին:

Իբրև հեռացաւ թագաւորն զերկուց աւուրց ճանապարհ՝ Ապումրուան ելեալ ի ձիւնթացիկ ասպարէզն զգնայր. և ազատացն յետուստ կողմանէ սուր ի գործ [482] արկեալ սպանին զնա, և զգլուխ նորա հատեալ առ բերդայինսն յդէին¹: Եւ հանեալ զԱշոտ և զԳուրգէն ի կապանաց՝ տիրեցին զօրութեամբ մեծաւ իւրեանց բնիկ իշխանութեանն, և կէին յանհոգս յանկասկածս այնուհետև: Եւ առեալ զմարմին նորա տիկնոջն Սեդայի կնոջն Աշոտի և եդ ի գերեզմանի, ի տեղւոջն որում Ձորոյ վանքն ասեն, ի վերայ գեաղջն Ահաւականից:

[481] x) Այլ օր. յաւելու՝ ի Գագիկայ: xx) Այլ օր. խորհրդակցեալ:

Եւ իբրեւ եհաս առ թագաւորն որ ինչ գործեցաւն՝ ոչինչ գոյր տեղի ալ պատասխանելոյ. բայց ասէ, «արժանապէս այն գործ նոյն գործեցաւ»:

Իբրեւ եհաս թագաւորն յաշխարհն իւր՝ ետ բերել պարգևս և պատիւս Աշոտի ըստ իշխանական յօրինուածի, և զԳագիկ ձգեալ ի պատիւ զօրավարութեան Հայոց մեծաց, ըստ օրինի թագաւորացն Յունաց՝ տալ առաջի նորա նշանակս խաչադրօշս: Եւ Գուրգինի նորին եղբօրն զպատիւ մարզպանութեան գահակալութեան հաւատացեալ, ըստ կարգի բարձաբերձութեան թագաւորացն Հայոց, մանաւանդ մեծին Տրդատայ թագաւորի²:

(ԻԵ)

ԵԹԷ ՈՐԳԷՍ ԿԵՂԾ[483]ԱԻՈՐԱԿԱՆ ՍԻՐՈՎ ՆԻԻԹԷՐ ԶԱՐԻՍ
ԱԻՇԻՆ Ի ՎԵՐԱՅ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ ՆՈՑԱ:

Բայց Աւշին որդի Ապուսեծի, քանզի էր այր խռովասէր, ատեցող զխաղաղութիւն, անյագ առ արբումն արեան մարդկան, և զայն բարգաւաճանս անձին քաջ լաւ համարէր. զաւերումն աշխարհի քան զշինութիւն կարեւոր համարէր, և ոգորել ընդ բնաւ՝ աշխարհս անդուլ շրջաբերութեամբ, անհանգիստ մնալով, և կեղծաւորական սիրով ընդ Վասպուրական աշխարհիս և ընդ նոցուն պետացս, համարէր լինել կատարելանալ առ սէր. և մի զմիոյ հետ ստիպէր՝ փութալ միոյ միոյ ի նոցանէ յանդիման նմա հատուցանել ծառայական սպասաւորութիւնս, զոր և արարին իսկ Աշոտ և Գագիկ և Գուրգէն, կամաւոր և ակամայ զնորայն կատարելով հրամայեալս, և երթային մի մի նոյնպէս և դառնային:

Իսկ ի միում յաւուրս անցեալ գնացեալ Գուրգէն՝ հանդիպի նմա ի քաղաքին Պարտաւ, և արարեալ անդ յովագոյն աւուրս իբրեւ տարոյ միոյ. բարիատեպցն և չարասէրն

Աւշ[484]ին նիւթէր գայր ի վերայ Գուրգինի հասուցանել՝ չարիս մեծամեծս, արկանել զնա ի կապանս և ի տանջանս մահաբերս, զամուրսն յինքն գրաւել, զաշխարհն տալ ի ձեռս իւրոյ գործավարացն, ըստ պարսկայնոցն հատուցմանց հատուցանել նոցա: Իբրեւ զեկուցաւ նմա յոմանց զոր ինչ խորհի վասն նորա Աւշին, մանաւանդ թէ նախախնամօղ և պահպանական աջն Քրիստոսի հովանաւորեալ առ ապրուստ հրածին կարկտաբեր հասեալ կորստական դիպուածին, օգնութիւն հասեալ յԱստուծոյ՝ քաջասրտագոյնս զնա գործեաց և շութափեալ^{xx} զնա ի ժանեաց գազանին՝ ելեալ գնաց մեկնեցաւ օգնութեամբ ի վերայ հասեալ գիշերոյն, և ընդ նմա Շապուհ յԱմատունի տոհմէ, այն որ գործակիցն եղև Գագկայ առ սպանումն^{xxx} Ապումրուանայ, զոր վերագոյնն իշխեցաք, և եկին մտին յաշխարհն իւրեանց: Եւ խնդութեամբ մեծաւ լցեալ զաշխարհս, որպէս զոք ի մեռելոց եկեալ տեսանիցեն:

Իսկ Աւշին դատարկացեալ ի խորհրդոցն զոր խորհեցաւն՝ յաւել զայս [485] օրինակ կատարել զկամս չարագոյնս: Ելեալ խրոխտ և դառնաշուկ փոնկալով մոմոեալ յանձնիւր գազանեղեն զայրացմամբ յարձակեալ յեղակարծում եկն եմուտ ի քաղաքն Շամիրամայ ի Վանտոսպ: Իսկ իշխանն Աշոտ և եղբարք իւր խոյս տուեալ զկողմամբքն Փոքր Աղբագոյ, մերձ առ յամուրսն Զղմար և Սրինգ: Եւ Աւշնի հաւատացեալ զաշխարհս ծառայի ումեմն Սափի անուն¹ ի գերելոցն Յունաց ներքինի, թողեալ զհաւատսն որ ի Քրիստոս, մսլիմանակ^x դեն ստացեալ, արիւնարբու ուսմամբ բնաւորեալ. և տարածեալ սփռեալ գործավարս յամենայն երկիրս, բայց միայն յամուրսն ոչ կարացին լինել գամագիտ: Եւ այնպէս յանհոգս աներկիւղս հարկապահանջ գործակալօք վարէին: Գունդ մի հարուստ անցեալ մնացին ի Համ-

[483] x) I (269), II (239)՝ զբնաւ. Ա (1/76)՝ III (370)՝ ընդ բնաւ:

[484] x) Այլ օր.՝ հասուցանել նմա:

xx) Այլ օր.՝ շութով թափեալ: xxx) Այլ օր.՝ ի սպանումն:

[485] x) Ա (1/126)՝ մոլիմանակ փի.՝ մսլիմանակ:

բոյրագան աւանի Մարդաստան գաւառի, ուր եպիսկոպոսական աթոռ մարդպետականին յայնժամ փոխեալ դնէր ի նախճաւան քաղաքէ. անդ հասեալ քաջացն մերոց եղբարցն երեց[486]ունց ազատագունդ սակաւաձեռն գրոխիւ ի ձմեռնային ժամանակի, և ընդ լրթնատեսիլ լուսոյն վազս ի վերայ եղեալ՝ հանին ընդ սուր^x յոլովս քան թէ սակաւս: Բայց քանզի խոնջեալ երիվարացն ի յերկայնագոյն ընթացիցն և վասն թանձրամած ձեանն^{xx} կուտակմանց պակասեալ ուժոյ երիվարացն՝ և թշնամիքն հանգստեամբ ելեալ ի վերայ նոցա ի լիճս աղեղանց և նիզակաց ձերբակալ արարեալ զոմանս, և զկէսն մահու դատապարտեալ, զգլուխս նոցա հատեալ ի փայտի բարձրացուցանէին ի վերայ դրանդեաց պարսպին: Իսկ զձերբակալսն յղեցին առ Աւշին ի Պարտաւ, որք տուեալ ի կապանս բանտի և դատապարտեցան ի մահ, սրախողխող միջակտուր արարեալ: Այսպէս և զամենայն ըմբռնեալսն վտանգաւոր մահու տառապեցուցանէին ընդ մէջ կտրելով. ահարկուս տեսողացն զնոցայն վտանկան կացուցանելով: Բայց միայն զԱրշակ ոմն ի տոհմէն Վարաժնունեաց խնդրեալ դատերն Շապհոյ Բագրատունոյ, [487] զոր առեալ յայնժամ Աւշնի կնութեան յանօրէն ամուսնութիւն. զսա աղերսեալ տիկինն Վասպուրական Սեղայ, կին Աշոտի և դուստր Ապոււմրուանայ՝ զերծին զնա ի սրոյն Աւշնի:

(ԻԶ)

ԵԹԷ ՈՐԳԷՍ ԱՍՏՈՒԱՍԱՍԱՍ ԲԱՐԿՈՒԹԵԱՄԲ ՍԱՏԱԿԵՑԱԻ ԱԻՇԻՆ ԵՒ ՀԱՄՕՐԷՆ ԶՕՐԳ ԻԻՐ:

Բայց յո՛վ ոք կամ ո՛ր աշխարհ. զոր ոչ կործանեաց Աւշին պէսպէս լիկանօր հինի ասպատակաւ, աւարառու յափշտա-

[486] x) Այլ որ՝ ի սուր: \x) Այլ որ՝ ձեանց:

[487] \) Այլ որ՝ ունել զԱստուած ի գիտութեան:

կութեամբ, սպանմամբ սրոյ և սովոյ: Քանզի այնչափ թանձրացաւ յաճախութիւն սովոյն՝ որ ոչ միայն անսուրբ կենդանիս ուտէին ըստ սրբութեան կարգի, այլ և զսարսափելի և զղժնդակ, որ զգազանայինն անցուցանէ զվայրենամտութիւնն, զմարմինս մեռելոց առանց խղճելոյ ուտէին, ի գերեզմանացն հանեալ զհետ միոյ և երկուց ամաց թաղելոյ: Եւ պատճառ այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ այն զոր Պողոսն ասաց, եթէ «վասն զի ոչ ընտրեցին զԱստուած ունել ի գիտութեան» մատնեաց զնոսա ի միտս անարգութեան գործել զանարժանս»¹: Զոր և մարգարէն առ գերութեամբն Բաբելացւոց [488] ասէ, «կերիցեն հարք զորդիս, և որդիք զհարս»², որպէս և առ Վեսպրիանոսիւն եղև: Բայց քանզի յերկնուստէր հասեալ վտանգն, և աստուածառաք էր բարկութիւնն՝ և ոչ ոք զօրեաց և եկաց ընդդէմ նորա ելանել ի պատերազմ, այլ որ եհարն՝ նոյն և բժշկեաց: Զի մինչ այսպէս կայր աշխարհս ի տարակուսի, և ակն ունէին գթութեանցն Աստուծոյ առատանալ, որպէս սովոր է Աստուած ի բարկութեան զողորմութիւն յիշել. Յովսէփ անուն ի Յունաց ազգականութենէ ի ծառայութիւն հասեալ Աւշնի, ներքինի, թողեալ զբրիստոսական պաշտօնն, մոլորութեանն Մահումայ հաւատացեալ^x, այր գազանաբարոյ, վայրենամիտ, առատաձեռն առ արքունն արեան մարդկան, այլ զօրաւոր զօրութեամբ ի գործս պատերազմաց, ահարկու ազանց, կարողութիւն և ուժեղութիւն Աւշնի ի սորա ձեռս բաւականացեալ: Այլ որ փոփոխէ զսիրտս իշխանաց նախախնամօղն Աստուած՝ քակեալ բաժանեաց ճեղքեաց զՅովսէփ ի յԱւշնէ. և թողեալ [489] զքաղաքն Պարտաւ՝ առնու զզօրս իւր երազապէս անցեալ գնացեալ ի յաշխարհն Ասորեստանի: Զոր լուեալ^x Աւշնի ի կոր կործանեցաւ. և փութացաւ զրեաց առ Սափի որ ի Վանտոսպ նստեալ և ճոխանայր Վասպուրական տէրութեամբն. որ առանց յապաղանաց

[488] x) Ա (2/40)՝ Մահումայ մոլորութեան հաւատացեալ:

[489] x) Ա (1/5)՝ լուաւ: xx) Այլ որ՝ Սափին. և՝ զսատակչական դեղն արեալ:

զփոյթն յառաջաբերեալ՝ գնաց եհաս առ Աւշին ի Մարակայ քաղաք: Եւ ըստ արժանի վրիժապարտութեանն լցեալ սուր տեառն բարկութեամբ խաղաց ի վերայ Աւշնի և բանակի նորա առ հասարակ, հրեշտակի Աստուծոյ հարեալ ի հարուածս անբժշկականս ըստ օրինի Հերովդիայ ախտակրութեան, տորոմեալ խղիւսայթմամբ, չարալլուկ ուռուցմամբ զտորորումն առնոյր արիւնալից արիւնապարտ մարմինն գազանեղինին. և նախ յառաջ Սափին կարի յոյժ սիրեցեալն իւր, զսատակչական դեղն արբեալ^{xx}, անբուժելի կեղով վառեալ յոսկր և ի մարմին՝ և առաջի Աւշնի զրաւ առնոյր ի կենացն: Նոյնպէս և ամենայն զօրք և զօրագլուխք հանդերձ բազմակոյտ կարաւանին զկորստե[490]ան^x ընկալան զվճիռ. նաև երամակ ձիոցն և իշոցն և ուղտուցն նովին կեղով վառեալ սատակեցան: Եւ ինքն Աւշին զտանջանացն փորձական^{xx} կիրս կրեալ, դառնագոյն քան զլեղի իժի ճաշակս ճաշակեալ՝ գնաց զկորստական ճանապարհն. «և դժոխք ի ներքուստ դառնացան ի պատահել նմա»³ զանբաւութիւն չարեացն ընդ իւր տանելով:

Իսկ աշխարհս ոգի առեալ բնակեցան խաղաղութեամբ իւրաքանչիւր ըստ չափոյ հասակի ի մեծամեծաց մինչ ի փոքունս, և գոհացեալ զգթութեանցն Աստուծոյ. և հիացմամբ առ նորայն հայելով, թէ ո՛վ ոք էր, և ո՛րպիսի, և ո՛րպէս կորեալ՝ ասեն, «զիս՝ ող դադարեաց պահանջողն, հանգեալ տագնապօղն. եթէ ո՛րպէս իջին ի դժոխս փառք նորա»⁴:

Գործեցաւ այս Յնէ թուականութեանս Հայոց, յորում ամի և տէր Գէորգ Հայոց կաթողիկոս փոխեցաւ⁵: Եւ յաջորդեալ փոխանակ նորա կացեալ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի երանելին Մաշտոց, ելեալ^{xxx} ի կղզոյն Գեղաքունի լճէն, զՅօհաննու Կարապետին [491] զվարուցն բերեալ զօրինակ. և թէ ոչ այպանել ախորժէք զբանիւք իմովք՝ ոչ ընդհատ կամ

[489-490] x) Ա (3/3v-1/1)՝ զկորստեանն: xx) Այլ օր.՝ փորձագոյն: xxx) Ա (2/4v), I (273), II (243)՝ Մաշտոց եղեալ: III (376), Նախն. (193)՝ ելեալ:

[491] x) Այլ օր.՝ զսա:

պախարակելի թուիցի կոչել զնա^x նովիմբ անուամբ. այլ Մկրտչին հրամայի՝ մի ըմպել գինի և օղի. սա ոչ միայն գինով ոչ զկծէր, այլ և ոչ ջրով զծարաւոյն պէտսն կատարէր, սակաւապետութեամբ ընդովք թրջելովք, և խստավայել բանջարովք առ քաղցն վայելելով: Այլ և ուսումնական բանգիտութեանն քաջամտագոյն, անընչասիրութեամբն մեռելագոյն. առատաճեռնութեամբն կենդանագոյն: Սա կեցեալ ամիսս Ը կամ Թ յաթոռ հայրապետականին՝ փոխի յաթոռ առաքելական պատուադրութեանն ի Փրկչէն մերմէ խոստաբանեալսն⁶:

Եւ փոխանակ նորա ժառանգէ զաթոռ հայրապետական երանելին տէր Յօհաննէս⁷, որ և սնեալ և ուսեալ առ ոտս սրբոյն Մաշտոցի. նորին հրահանգեալ կրթարանի ուսումնասիրութեանն վարժիւք ոռոգացեալ, այր քաղցրաբարոյ և հեզահայեաց, հասարակաբար առ հասարակ զինքն [492] վարկանելով, արտաքոյ ամբարտաւանական բարձրայօնութեանն՝ կալով յաշտիճան հեզոցն, դրուատեալ ի Փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Բրիստոսէ:

(ԻԵ)

ՎԱՍՆ ՍՔԱՆՁԵԼԵԱՑՆ ՈՐ ՅՈՒՑԱԻ ՅՈՍՏԱՆԸ ՌԵՏՈՒՆԵԱՑ ՅԱՄՍ ԶՕՐԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆԸ ԳԱԳԱՄՑ:

Յանձն առի պատմել ստուգապէս զսքանչելագործ յայտնութեանն հրաշիցն, որ ցուցաւ ի զօրավարութեանն Գագկայ. և ապաշաւանք ոչ սակաւք դիմեցին հոլովեալ^x ի վերայ իմ. զոր արդ այժմ համառօտաբար հատուցից զհարկ պարտեաց շարագրութեանս:

Նշանն քրիստոսեան քառածրագիծ փայտիւ արուեստագործեալ ճարտարապետի ումեմն հիւսնեալ, և արծաթագործ [493] եօթնփորձեան հրաբորբոք ճարտարապետն ի բովս

[492] x) Այլ օր.՝ յալովեալ:

[493] x) Այլ օր.՝ վատամիրհ:

Հալոցացն զուտ և վճիտ արծաթ ընտրելով, արծաթեղինաւն զփայտեղէնն պատեալ արտաքուստ, որդունակ քաւութիւնն և այլ կահ սպասու խորանին ի Մովսիսէ օրինադրեալ ի ձեռն ճարտարապետացն Եղիաբ և Բեսելիէլ խորանայարդարք¹: Նոր ոմն Նաբուգարդան² կամ Զամրի³ յայտնեալ ի յաղանդոյն Նեստորի, երեքթշուառեան վատաշուէր, վատմիրհ⁴, զագահութեանն չարիս ախտացեալ՝ սպրդեալ եմուտ ընդ մութ գիշերին յամրական պարսպեալ բլուր, և անցեալ ի սուրբ կոչարանին օթագացեալ. մինչ քաղցրատենչ քունն ի վերայ Հասանէր որ զպահանութիւն գիշերոյն պահէին՝ նորա ամբարձեալ զպղծալից ձեռն ի սրբութիւն սրբոցն և առեալ զսուրբ նշան խաչին Քրիստոսի և ընդ պատուհանն արտաքս ելեալ, որջացեալ ի մուտս կոյս յափն ծովուն ի փապար յարձանախիտ քարին և մանրեալ զարծաթեղէնն ընդ փայտեղինին. և իսկոյն Հարեալ զնա այսոյն պղծոյ և [494] ընդ զառիվայր լերինն թաւալազլոր խաղացուցեալ Հարուստ ձգմամբ մինչ ի դաշտավայր տեղին ուր այգեստանքն: Իբրեւ ստուգեցաւ որ ինչ եղեալն էր՝ փութացան խնդրել ի քաղաքին և ի կիրճս ճանապարհին, յոր կողմ և աճապարեաց ոք, մինչ անցեալ գտին զՀարեալն դիւի չարի, զի կայր դեռ կիսամեռ: Եւ առեալ զմանրեալ և զխորտակեալ ի մասունս զնաչն՝ բերին առ զօրավարն, լուացեալ զարիւն պղծոյն, որ ի վերայ խաչին շաղախեալ կայր ի գլորմանէ այսահարին: Եւ հրամայեաց անիւ ոսկերիչ և նորոգեալ նորացոյց զանյաղթ փայտ խաչին Քրիստոսի, մատուցեալ զբեկորսն առ իւրաքանչիւր յօդս, պատեալ մաքուր արծաթով վայելչագոյն քան զառաջինն, ի պարծանս քրիստոնէից և յամօթ և ի նախատինս թշնամեաց խաչին Քրիստոսի: Իսկ թշուառականն զսատակմանն ընկալաւ զվճիռ, և ի Հանդերձելումն զխաչահանուազն Հատուցանել զպարտիս: Բայց մի՛ ինձ բասրանս [495] դիցես՝ զօրինականին առ

[495] x) Այլ օր.՝ վկայից մեռանէր: xx) Ա (276), II (245)՝ երկեցունց: Այլ օր.՝ երկոցունց:

աւետարանականս դնել Համեմատութիւն, զոր և ոչ ես անգիտանամ զմեծն և զփոքրն, զօրինակն և զճշմարտութիւնն: Որպէս Պօղոս ուսուցանէ. «արհամարհեալ, ասէ, ուրուք զօրէնըս Մովսէսի՝ մեռանէր, ի բերանոյ Բ կամ Գ վկայիւք. քանի սաստկագոյն պատժոց Համարիմք զայն, որ զորդին Աստուծոյ առ ոտն եհար»⁴, և որ ի կարգին է:

(ԻԸ)

ՎԱՍՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՑՆ ՈՐ ԿԱՅՍԻԿՔՆ ԿՈՋԻՆ
ԵՒ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍԻՒՆԵԱՑ Ի ԹԱԳԱՒՈՐԵՆ ՍՄԲԱՏԱՅ, ԵՒ
ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՐԿՈՑՈՒՆՑ^{xx} ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹԻՒՆ:

Ընդ այն ժամանակս¹ զօրածողով եղև թագաւորն Հայոց Սմբատ ի վերայ Ապահունեաց աշխարհին: Զի որդիքն Աբղուհամանի², որ Կայսիկքն անուանին՝ ապստամբեալ էին ի պետութենէ թագաւորին, տալ Հարկս և զինուորել որպէս օրէն էր: Եւ գրէթէ մմենայն իշխանք Հայոց, Վրաց և Աղուանից եկեալ էին ընդ զօրս Հայոց ի վերայ աշխարհին Ապահունեաց. էր ընդ իշխանսն և մեծ իշխանն Վասպուրական Աշոտ, որդի [496] Դերանկին, և ընդ նմա Գրիգոր իշխանն Մոկաց և զօրքն Անձաւացեաց: Վասն զի իշխանն Մոկաց և իշխանն Անձաւացեաց նուաճեալ էին ընդ ձեռամբ Վասպուրական իշխանութեանն: Եւ անցեալ բանակեալ էին զօրքն Հայոց ի դաշտին Օշական ի Մանագաւեան նահանգին:

Իսկ որ տիրէր աշխարհին Ապահունեաց Կայսիկն՝ զիւր զօրսն առ ինքն գումարեալ և որ չուրջ զնովաւ քաղաքայինք և ասպատակքն Պարսից, որք ի Յունացն վերայ առնէին արշաւանս: Գրէ Կայսիկն առ թագաւորն՝ խնդրել զխաղաղութիւն, և զոր միանգամ կամիցի՝ եղիցի. յայտնիքն այսպէս, իսկ ծածուկքն՝ որպէս յայտնեցանն: Եւ թագաւորն յանձն առնոյր զխաղաղութիւնն: Իսկ Կայսիկքն և որք ընդ նոսա և զօրքն Պարսից զմարտն ի գաղտնիս գրգռէին, և երազապէս աճապարեալ Հասին Հանդէպ զօրուն Հայոց. մինչ նոքա յանհոգս յապահովս բնակէին՝ նոքա զուզմն

կազմեալ վառեցին զճակատն. և թագաւ[497]որն յանկասկածս լինելով՝ փութացան ելին ի բանակէն փախստեայ հարուստ ասպարիսօք:

Իսկ իշխանն Աշոտ և իշխանն Մովսէս և զօրքն Անձաւացեաց քաջագոյնս արիացան կացին յոտնկայի. և վառեալ ի զէն և յասպազէն՝ արձանացան իբրեւ զմի այր, և յանդուզն դիմեցուածով խուռն յարձակմամբ հարեալ ի դիմի, ուր քաջքն այլազգեացն ճակատէին ընդ աջաթև կողմն. և պատուեցին զգունդն, և պարտեցին զախոյեանսն. և այն ինչ ի քթթել ականն դարձուցին զղաշիկն^{xx}, և զհետ մտեալ փախստէիցն սուր ի գործ արկեալ՝ դիթաւալ կուտակս կուտակս արկանէին. և մնացեալքն փախստեամբ ի Մանազաւեանն անկանէին քաղաք: Եւ գոյժն աւետաբեր եհաս զկնի թագաւորին, և դարձան եկին պաշարել զքաղաքն: Իսկ որք էին արգելեալք ի քաղաքն՝ աղօթականս և պաղատանս առ մեծ իշխանն Աշոտ յղէին, զի համոզեսցէ ի մէջ նոցա զխաղաղութիւն. զոր ոչ անփոյթ արարեալ [498] լի բարեմտութեամբ յղփացեալն Աշոտ՝ խօսի ընդ թագաւորին զխաղաղութիւն. զոր ոչ անուկնդիր լեալ ընդունի զհայցելին, առնելով հարկս և պատանդս, և զբերդն երիկաւ Հաղացովտի, զոր հանեալ էր մանազաւեցոյն ի բերկրացոյն. նոցա հանեալ էր ի Գինունի ազգէն, ի զարմէ Մեծեթի Գնունոյ, ի Վասպուրական բաժնէ, նաև Բերկրի բաժին եղեալ էր Վասպուրականի. և դարձուցանէ անդէն առ բերկրացիսն, և ինքեանք դառնային մեծաւ յաղթութեամբ անպայման խնդութեամբ: Գործեցաւ այս ՅԾԱ թուականութեանս Հայոց և ի Դ ամի հայրապետութեանն Յօհաննու Հայոց կաթողիկոսի:

Եւ եղև ի դալ միւսոյ տարոյն՝ Սմբատ իշխանն Սիւնեաց ի բաց եկաց ի հնազանդութենէ թագաւորին Հայոց, արգել առնելով հարկացն տալ թագաւորին, թեւկոխելով Պարսից բռնաւորին հատուցանել զհարկս և զհասս. և ինքն ժողո-

վեալ զզօրս իւր ժՌ արանց զօրաւորաց՝ եկն եմուտ [499] յամուրսն Վայոց ձորոյ: Յայնժամ թագաւորն փութացոյց դեսպանս մի զմիոյ կնի առ իշխանն Աշոտ, զի անյապաղ երագութեամբ հասցէ առ նա: Եւ էր գրեալ ի միում թղթի անդ, յիշեցուցանելով զոր ինչ գործեաց Աշոտ ի զօրսն Ապահունեաց զյաղթանակ պատերազմին և զհոյակապ անունստանալոյն՝ ասէ, «և այս ևս գործ կամ խաղաղութեան կամ պատերազմօք և ելցեն ի գլուխ^x, միայն զյապաղանացն ի բաց լքցես^{xx} զդեգերանս»։ և խոստանայր տալ նմա քաղաքս, գաւառս, գեօղս և ագարակս: Քանզի և զոստանն Նախճաւան տուեալ էր ի կալուած զյաղթութեանն մանազաւեանին Կայսկի^{xxx}: Եւ ինքն թագաւորն ժողովեալ զօր հարուստ աւելի քան զհազարաց հնգից և քսանից, և եկն անց յայնկոյս գետոյն Երասխայ, և բանակեցան ի տեղւոյն:

Իսկ իշխանն Վասպուրական, այն ինչ հուպ ընդ հուպ եկն ի ժամադրեալ տեղին. ընդ որ յոյժ ուրախացեալ թագաւորն, իբրև զբերեալ ի կասկածան[500]ացն, զոր ունէր յիշխանէն Սիւնեաց: Եւ այգուն անցեալ ընդ գետն Երասխայնկոյս ի դաշտն Շարուր՝ բանակին զգետովն: Եւ իշխանն Աշոտ գրէ առ իշխանն Սմբատ, անօգուտ զապստամբութիւնն համարելով. համոզեաց ի մէջ երկոցունց և զլիաւորեաց զխաղաղութիւն առ նոսա, մինչ գալ Սահակայ եղբօր իշխանին Սիւնեաց, ընդ իւր բերելով զհարկսն: Եւ դառնայ մեծաւ պարգևօք և անհամեմատ խնդութեամբ:

(ԻԹ)

ՎԱՍՆ ՄԱՀՈՒՆ ԱՇՈՏԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԻՆ Ի ՆԱԽԱՃԱԻԱՆ ՔԱՂԱՔԻ:

Յայսմ վայրի ոչ մտադիւր ախորժակօք գրեմ զճառս

[499] x) «և այս գործ... ի գլուխ» ուղղ.՝ «և այս գործ կամ խաղաղութեամբ կամ պատերազմաւ ելցէ ի գլուխ»: (Նախն.՝ 470): xx) Այլ օր.՝ լքցես: xxx) Այլ օր.՝ կայսիկի:

xx) Այլ օր.՝ զղաշիկն:

պատմութեանս, որ տրտմականքն, քան թէ ուրախականքն
յառաջանան տիրել ինձ: Թախիծք անզրաւք, քան թէ
խնդութեանցն աճեն բողբոջք. արտօսր յորդառատ վտակաց
ծաւալին յաչաց, քան թէ ծաղուն խողխողեն խխնջիւնք.
գլորումն, քան թէ կանգնումն յառաջատեն. բեկումն սրտի,
քան թէ քաջութիւն պնդութեան [501] ի ներքս դիմեն.
կեանք ցաւագինք, քան թէ առողջութիւն ընդդիմակ մահու
յաջորդին^x: Է՞ր աղագաւ կամ վասն ո՞յր պատճառանաց. զի
ի քաջէն իմմէ^{xx} և ի մեծ իշխանէն, ի քաջատոհմիկ և ի բա-
րեփառ գլխոյն իմմէ զրկեալ լինիմ: ԶԱշոտէ ասեմ զնա-
գելի^{xxx} և զբարձրագահ ճոխացելոյ վսեմապետէ^{xxxx}, լընդհա-
նուր նախագահանստեալ ի մէջ բոլոր Հայաստանեայցս:

Քանզի ի գնալ նորա զօրացուցանել զքեռին իւր զթագա-
ւորն Հայոց, իսկոյն յելանելն նորա ի տանէ իւրմէ ի վան
քաղաքէ՝ տիրէ ի վերայ նորա ցաւք հիւանդագինք կարա-
պետք մահու, անմերձենալիք ճարտարաց բժշկական^{xxxx}
ձեռնարկութեանն: Եւ ազատորեւոյն^{xxxxxx} վասպուրականի
աղերսեալ՝ մի երթալ զայն ճանապարհ, առաջի դնելով զախ-
տակրելն՝ նորա ընտրեալ զմահ ի վերայ քեռոյն իւր^{xxxxxxx},
քան զկեանս կեղակարծ ինչ խորհել զնմանէ: Եւ ուժե-
ղացեալ ցաւոցն խստութեան որովայնացաւածութեան՝ եր-
թայ մտանէ ի քաղաքն Նախճաւան, և տեւալ [502] անդ զա-
ւուրս Խ՝ փոխի յաշխարհէս ամենեցուն պատկառելին, մա-
նաւանդ թէ ընդհանուր ցանկալին և սիրելին ճոխից և անա-
զգեաց, աղքատաց և փարթամաց, մեծամեծաց^x և փոքունց:
Սորա ամբ ձգեալ լինին յՅԻԵ թուականէն^{xx} Հայոց. լեալ
ամաց ԻԹ՝ փոխի յաշխարհէս յամսեանն արեգ, որ օր Դ էր

[501] x) Այլ օր.՝ յաջորդէն: xx) Ա (1/7)՝ իմ: xxx) Այլ օր.՝ զնագելոյ:
xxxx) Ա (2/89)՝ վստմապետէ: xxxxx) Այլ օր.՝ անմերձելի ճար-
տարաց ի բժշկական: xxxxxx) Ա (2/9)՝ ազատորեւոյն. ուղղ.
ազատ որեւր (Նախն, 413): xxxxxxx) Այլ օր.՝ իւրոյ:

[502] x) Այլ օր.՝ մեծաց: xx) Այլ օր.՝ թուականութենէն: xxx) Այլ օր.՝ ի
յաւուր երեքշաբաթօջ: xxxx) Հարկաւորէր. ուղղ.՝ Հարկաւոր էր
(Նախն., 426):

ամսոյն յաւուր երկշաբաթուոյ^{xxx} ի յիններորդ ժամու ա-
ւուրն¹. և տիկինն Սեդայ առեալ զդի նորա տարեալ Հան-
գուցանէ ի յԱղբազ ի գեօղն Օսի, ի վանս սուրբ Խաչին:

Յերկարագոյնս վասն սորա աճեցուցանել Հարկաւոր էր^{xxxx}
զողբերգականացն ճարտասանութիւնս: Բայց քանզի ոչ
բաւէ աղքատիմաստ իմոց խոհարանաց շարժումն պատկա-
նաբար առ ողբոցն վարել բանակարգութիւն՝ թողի այժմ այ-
լում զօրաւորի կամ այլում ժամանակի: Եւ ինձ ի վերայ
տրտմականացն դէմ եղեալ առ կատարելագոյն և առ ան-
զուգական անհամեմատ խնդութիւնն դեգերել, առ Հոգեւո-
րական [503] ուրախութիւնսն ընթանալ յետ մարմնական^x
տրտմականացն յաճախութեանցն: Քանզի թէպէտ և տարա-
ժամ լրմամբ ժամանակի չափաբերեալ կենացն Աշոտի՝ հաս-
տատնագոյն և անվրէպ լուծման կենացս առ Հոգեւորսն և
յաւիտենականսն և անվախճան կենացն առաւելութիւնն
անցեալ գնացեալ ժամանեաց, յապաշաւանս և ի զիղջ^{xx}
առեկեալ ի վերայ երիտասարդական դիւրահոս արագավէժ
առ չարեացն միտեալ խակութիւն^{xxx}: Զի ի հասանել ի վերայ
նորա ցաւոցն մահաբերաց՝ ոչ հոգացաւ զմանկականն իւր
տարածամ ելսն յաշխարհէս, թողուլ լքանել զաշխարհս բա-
զմագաւառս, զամուրս անկասկածելիս, մերժել հեռանալ ի
ճոխ և ի նագելի եղբարցն պատուաւորաց, ի պարոյ կացեալ
ազատագունդ ազգի ազգի պերճութենէ, և որ այլ քաղցրա-
գոյն վայելք ընդ երկնաւս ի վերայ երկրի, պայծառ գեղ
արեգական և լուսնի, Հանդերձ աստեղացն ճոխագործու-
թեամբքն ընդ տարբեր երկնի յեղյեղով, ծովու և այլոց ցա-
մաքայնոց, [504] և ջրայնոցն բարեփառ հոյովմանցն հրճուա-
նաց, և որ ինչ ընդ այլք^x ընդ դոքօք պատկանին յարմարա-
բար տնտեսութիւնք առ սկզբնատիպն պատկերակերպու-
թիւն: Զայսոցիկ և որ առաւելն քան զսոյն իրողութեանց
ցոյցք մոռացմամբ սուգեալ՝ առ երկնաւորսն և առ երկնից

[503] x) Այլ օր.՝ մարմնականացն տրտմականացն: xx) Այլ օր.՝ և ի
զիղջս: xxx) Այլ օր.՝ խակութիւնս:

[504] x) Ա (1/3)՝ և որ ինչ այլք:

Թագաւորն թեւակոխեալ, վասն հանդերձելոցն հոգացեալ, առ կղերս եկեղեցւոյ սրբոյ խոնարհեալ՝ կոչեաց զերիցունսն նորոյ կտակիս, զեպիսկոպոսս և զքահանայս, առաջի արկեալ զհաւատոցն կատարելաբանութիւն, զմկրտութեանն լուսաւորութիւն. զառեկելոցն յապաշխարութիւն, զյոյսն յետ վախճանին, զմարդասիրելն Քրիստոսի, զառհաւատչեայսն առաջաբերելով ի փոքր ժամանակի զմեծամեծսն կշռեալ, զպոռնիկն, զմաքսաւորն, զաւագակն և որք այսպիսիք, և առաջի արկեալ զհառաչանսն, զարտասուսն, զխոստովանութիւնն, զողորմագին պաղատանսն, մինչ ի մահ զտրտմելն¹, զկենաց դեղն հայցել, զմարմին և զարիւն որդւոյն Աստուծոյ [505] ի թողութիւն մեղաց, զվայն և զեղուկն անյարմար հառաչմամբ^x, մեծակական ողբովք առ Քրիստոս ամբառնալով: Վէմս զերեսօք արկեալ արտօսը յորդառատս ի խողտելի^{xx} աչաց ի վայր հեղեղատելով, զնորափթիթ ծաղկազարդ ոսկեճաճանչն մուրուացն^{xxx} ճիրանամբքն զըխըզումնն, և որ առաւելեալն քան զսոյն զապաշաւանացն զանյագութիւնն: Նաև սրբոց հրեշտակացն ի տեսաւորութիւն ձեացեալ, որոց սարսափմամբ առ նորա զնայեցած յապուշ միտքն կրթեալ, շուրջ փակեալ զնայեցածն՝ ի հարց մատուցեալ ասէ, «գո՛յ թողութիւն իմոց չարեացն գործելոց, թողո՞ւ Աստուած զիմ պարտեացն յաճախութիւն. ասացէք ինձ, տուք ինձ պատասխանի»: Զայս ասելով, և յերեսն^{xxxx} ի վայր ի վերայ մահճացն զգետնեալ՝ ի վայն և յեղուկն զողբոցն խառնուածսն յաճախագոյնս մանուածէր: Ես իսկ առ ընթեր գլուով^{xxxxx} անվրիպագոյն իրազեկ եղէ բովանդակ նորա հաստատնագոյն առ յոյսն կազմեալ փրկութիւն. ճաշակեալ [506] ճաշակս զհացն կենդանի, և զաղբիւր արեանն կենդանի և կենդանարար որդւոյն Աստուծոյ՝ աւանդեաց զհոգին ի ձեռս սրբոց հրեշտակաց, համարձակապէս ան-

ցանել գնալ «ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս, ընդ աշխարհակալս խաւարիս այսորիկ»², որ անհաւատից քան եթէ հաւատացելոց ոգւոց և ապաշաւելոց զտիրելն բռնաձգեալ կորզեն յինքեանցն կորուստ:

Յետ մահուանն Աշոտի և կատարելոյ զաւուրս սգոյ նորա առնու զիշխանութիւնն Վասպուրական տէրութեանս Գագիկ եղբայր նորին. և եկեալ ի մի վայր Գագիկ և Գուրգէն եղբարք համահարք և միոյ^x մօր ծնունդք, յերկուց քաջատոհմիկ գահակալութենէ Սենէքարիմայ և Դաւթի, և անհակառակող հաւանութեամբ հեզահայեաց առ միմեանս սիրոյ յորդորմամբ արտաքոյ վատթարին խոհականաբար մնալով, քաջախորհուրդ առատաբուղիս խաղացմամբ իմաստութեանն զմիմեանս բռնահարելով, զօտարոտին [507] ի բաց վարատելով զբղջախոհութեան անհանճարութիւն՝ զլաւն և զյոյժ օգտակարագոյն ընտրութեամբն գիրկս արկին, զշինութեան և զխաղաղութեան հայրենի աշխարհի երկասիրաբար հոգ յանձին տանել. ստացան բարեկարգաբար զարդարել զմերկացեալն ի բարեզարդութենէ^x, զմերժեալն և զհեռացեալն ի հայրենեաց և ի տանց՝ յանձնիւրս առնել դարձումն, և զշփոթեալ և զվրդովեալ կարգս աշխարհիս յօրինել առ հանդարտութիւն և խաղաղութիւն յառաջանալ, և ամենայն ուրեք ամենեցուն բնակաց աշխարհիս անդորրեալ յանհոգս և յապահովս լինիլ ի ներքին և յարտաքին հազմարարաց:

Եւ զբոլոր երկիրս իւրեանց տէրութեանն բաժանեցին յերկուս մասուենս: Յելս կոյս և ի մուտս որ առ հիւսիսի զհայեցածն բերէ՝ առեալ էր ի բաժնէ Գագիկ իշխանի³, զձուաշ գաւառն և զԹոռնաւան, Արտազ, Մարդաստան, Դառնի^{xxx}, Առբերանի, Աղանդուտ, Բառիլովիտ, [508] Պալուսնիք և Մե-

[505] x) Այլ օր.՝ յառաչմամբ: xx) Այլ օր.՝ խողտելի: xxx) Ա (1/12), I (281), II (250)՝ մուրուացն: Այլ օր., III (386)՝ մորուացն: xxxxx) Այլ օր.՝ զերեսն: xxxxx) Այլ օր.՝ կալով:
[506] x) Այլ օր.՝ ի միոյ:

[507] x) Այլ օր.՝ ի բարեզարդութենէ զարդարել:
xx) Ա (1/12), I (282)՝ Նախն. (333)՝ Դառնի: II (251), III (388)՝ Գառնի:
[508] x) Այլ օր.՝ Մեծնունիք: xx) և վեր անդ փխ.՝ ի վեր անդ (Նախն., 198):

ծնունդի^x, Տոսպոլտունիք, Բոգունիք, Գուգան գաւառ Ար-
տաշէսեան⁴: Այսոքիկ գաւառք անուանիք, զոր յառաջին
ժամանակս իւրոյ իշխանութեանն սեփհակնս իւր արարեալ
ունէր Հայրն նենգութեան Մարդպետն կոչեցեալ, զոր և վեր
անդ^{xx} յիշատակեալ ցուցաք զորպիսութիւն, և մանաւանդ
քաղաքն Շամիրամայ հռչակելին և յոյժ փառաւորագոյնն
յամենայն կողմանց Վասպուրականի:

Իսկ Գուրգինի մարգպանի Հայոց առեալ էր ի բաժնի յելս
կոյս և որ ելանէ ի Հարաւակողմն, զԱնձահից ձոր, զԿրճու-
նիս, զԿկուղան ովիտ, և զբուն զՄարդաստան գաւառ, զԱր-
ճիշակովիտ, զոտն Առնոյ, զԱղբաք^{xx} Մեծ և զՓոքր, Ակե,
Տամբէր, Տագրեան, Ըռնայ, Զարեհաւան:

Բայց զՏամբէր և զԸռնայն և զԶարեհաւան գաւառ Հա-
նեալ էր ի Պարսկահայոց, իսկ զՆախճաւան քաղաք և
զԳողթն գաւառ Հանեալ էր ի Վաս[509]պուրականէ բազում
ժամանակօք յառաջ, ՄԺԱ ամօք⁵, յամի այրման^x եկեղեց-
ւոյն Գրիգորի և վտանգաւոր մահու զօրացն Հայոց: Իսկ
զԳողթն գաւառ ի ժամանակի կատարման սրբոյն Վահա-
նայ, յամի ՃԶԶ թուականութեանց, յորում ամի կատարեցաւ
սուրբն Վահան, որ էր որդի խոսրովայ Գողթան տեառն:

Եւ սկիզբն արարեալ շինութեան և խաղաղութեան աշ-
խարհիս իրաւադատութեամբ, վերակացութեամբ որբոց և այ-
րեաց, աղքատսիրութեանն լրջմտութեամբ, եկեղեցւոյ զար-
դարմամբ. շինեաց Գագիկ պարսպաւոր ամրափակութեամբ
զբլուրն յՈստանին Ռշտունեաց զաւերեալն ի բազում ամաց,
շինեալ նորոգեաց և զեկեղեցին որ ի նմա յանուանակոչու-
թիւն սուրբ Աստուածածնին Մարիամայ և զարդարեաց զնա
մեծագանձ սպասուք և եդ ի նմա զԽաչն, զոր յիշեցաք վե-
րագոյնն, յորոյ ձեռն ծանուցաւ զօրութիւնն հրաշագործ:
Շինեաց և եկեղեցի մի յԱմրական քարանձաւի, ի կատար
քարանձաւին, [510]յանուն քաջամարտիկ զօրավարին սրբոյն

Գէորգեայ և նոյնգունակ զարդու զարդարեաց զնա բու-
րուառօք արծաթեղինօք և ընտիր և փորձ արծաթագործ
ղորշածօք նշանի խաչին Քրիստոսի: Իսպառ ստորեւ ամրա-
կանին ի գոգաձե տեղւոջն, որ առ հիւսիսի առ ի շեղ տե-
սանի՝ շինեաց եկեղեցի հրաշագործ հրաշագան յօրինուածով
եկեղեցի⁶ ի տաշեալ քարանց ի մանազաւեան քաղաքին ի
Վանտոսպ, և հիմնեցուցեալ յանուն սրբոյն Սիօնի, որ ի
սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. և յաջմէ սեղանոյն շինեալ ընդ
նովիմբ հիմամբ ի տեղի յիշատակարանի խաչելութիւն
տեառն Գողգոթայ տեղւոջ, և ի վերայ նորա շինեաց եկե-
ղեցի զվերնատանն խորհրդական խորհրդածութեանն աւան-
դութեան նորոյ ուխտի^x: Իսկ ի յահակ կոյս սեղանոյն
շինեաց եկեղեցի ի յիշատակ յարութեանն Քրիստոսի յեռօ-
րեայ թաղմանէն վերելեկեալ աւարառութեամբ դժոխոցն, և
ի վերայ նորա շինեաց [511] եկեղեցի զհամբարձմանն ի յեր-
կինս ի Հօրն գահակցել աթոռ, և զերկրորդ գալստեանն զյի-
շատակ ունելով, որ գալոցն է Հայրենի փառօք ըստ հրեշտա-
կացն առ առաքեալսն զմխիթարականն և զքաջալերականն
աւետիս նոցա առբերելով: Շինեաց և ի վերայ Ամրական
քարանձաւին յելս և ի մուտս կոյս տունս խրախիցս ոսկե-
գօծս պատեղգամեալ, յաւելլով ի յառաջագոյն ի Հօրէ նորա
Դերանկէն շինեալ: Իսկ ի Հարաւակողմն կուսէ ի ջրամբար^x
արձանագործ քարեղինէն ճանապարհ աշտիճանեալ ներ-
քուստ ի վեր մինչ ի կատար անձաւին հեշտալիբ գել և զէջս
յօրինեալ, քարագործ աւազամած կրագործութեամբ: Այլ և
պատկանաբար իմաստութեամբ պատրաստեաց ջրմուղ ներ-
քսագոյն երկրի ի քարանց տաշելոյ փողոցս զնացից ջրոյն
կազմեալ, գալ իջանել յելից ի ստորոտէ լերինն Վարազայ
առշեղեալ ի Հարաւոյ ի հիւսիսի ի խաղաղ ընդլայնանիստ
[512] գոգաձե դաշտականացսն, ելանել ի գագաթն^x Ամրա-

xxx) Այլ օր.՝ զԱղբակ գաւառ:
[509] x) Ա (1/3-4)՝ յամի այր եկեղեցւոյ:

[510] x) Ա (2/8-11v)՝ խորհրդածութեան աւանդութեան նորոյ ուխտի

աւանդութեան: I (284), II (253), III (390)՝ խորհրդածութիւն
աւանդութեան նորոյ ուխտին:

[511] x) Այլ օր.՝ ի ջրամբար:

[512] x) Այլ օր.՝ ի գագաթն: xx) Այլ օր.՝ պալատի: xxx) Այլ օր.՝

կան անձաւին զբօսնուլ նովաւ առ վճարումն բաւականութեան, ըստ մասանց պիտոյից օժնդակութեան քաղաքայարդար ապարանից թագաւորական պաղատի^{xx} իւրոյ ձեռակերտին, առ հօրն յաւելադրելով շինուածս իւր: Դարձեալ վերակնեալ յառաւօտինս կոյս խաղացեալ ի Ճուաշոտ ի Գետս աւան՝ շինէ անդ զվայելչական տեղի խրախից, բլուր մի պարսպեալ տաճարախիտ շինուածովք, որոյ հայեցածն առ դաշտակողմն ի վայր կոյս բերի, ի խաղս գետոյն երասխայ, ուր հոյլքն էրէոցն խայտան և վայրենեացն խոզից և առիւծուցն մորիքն և երամակք ցոռց պատրաստական առ որսոյն հրճուանք առ ձեռն պատրաստ հոլովին^{xxx}, ընդդէմ նայելով լեռանցն Այրարատեան ազատն Մասեաց, ուր Արտաւազդն Արտաշէսեան քարավիժեալ խոհամանայր ի կոշտն^{xxxx} կոհակին⁷: Իսկ վայր խաղացեալ ի Մառակ[513]անն աւան, առ Կարմիրն կոչեցեալ գետով, որ իջանէ ի գետն երասխ՝ շինէ և անդ ամրական տեղի, դժուարամատչելի ասպատակող հինից, դնելով ի նմա նմանապէս ապարանս փողոցայարդարս, տաճարակերտս սենեկագործս, բաւական ի պէտսն պատրաստեալ, փոքր ինչ ի վայր խաղացեալ ի տեղին որում Ձորք ասեն: Եւ անդ գտեալ ամրագոյն անձաւ տեղի անկասկածելի ի պատերազմական գործոց և զնա պարսպեալ պատուարօք շուրջանակի՝ և յօրինեաց պատրաստեաց ապարանս պատուաւորս գեղազարդս խրախճանական կարգադրութեանց դրուագս, և այնպէս անկարօտս առ պիտանացուս հոգ տարեալ՝ գլխաւորեաց որ ինչ շինութեան և խաղաղութեան աշխարհիս նպաստաւոր առ օգտակարագոյնսն պահանջէր գործառնութեան եղանակք, որպէս օրէն է թագաւորաց և թագաւորագանց աշխարհաշէն խնամողաց յանձանձել ըստ վերակացութեանն յԱստուծոյ նոցա հաւատացելոց: Զի ոչ [514] միայն առ շինութիւնն՝ այլ և յարիւն և յապաժոյժ առաքինաբար զանձինս եղեալ ի վերայ խա-

շանցն մեռանել իբրեւ զքաջ հովիւ, գլխաւորագոյն և բարձրագոյն յիշատակ արձանացուցեալ անջինի կտակ առ բազմախաղաց ժամանակս տրամադրեաց: Փութաճեմ ընթացող արշաւանս ի վերայ ձգեալ՝ հասանել ի լեռն տեառն և ի տուն Աստուծոյ մերոյ, ըստ յորդորման մարգարէիցն⁸, և ճախր առեալ ի ներքուստ ի վեր ի լեռն Վարագ և երկրպագել աստուածազարդ քրիստոսապսակեալ փայտի խաչին Քրիստոսի, պատուանդանի ոտիցն Աստուծոյ, որով պարծի և պսակի ի Քրիստոս հաւատացելոց թագաւորաց երամք: Եւ ոսկեգործ ականակապ կազմեալ՝ պատեաց ոսկով զփրկագործ սուրբ խաչն, և ընդելուզեալ մարգարտով զարդարեաց զսխրագործ փայտն⁹, հիւսնեալ ի մէջ անուշահոտ փայտից, թողեալ մասն ինչ արտաքս ոսկեպատ պահարանին, յառաջնում իւրոյ քառածրագիծ^{xx} խաչակերտ փայտեղէն գզրոցկանն⁹: Այս այն խա[515]չ է զոր վերագոյնն գրեցաք վասն սորա, ՄԾԹ ամօք յառաջ զսորայս բացայայտեալ զցոյցս յայտնութեանն, յամս ներսեսի երկրորդի Հայոց կաթողիկոսի և Վարդանայ Ռշտունեաց պատրկի և յամի ունելութեանն Տաճկաց զհայկական աշխարհս¹⁰: Եւ յետ խաչայարդար պայծառութեանն իջեալ ի լեռնէն Գագիկ ի ստորոտ լերինն, ուր արեղայիցն բնակէին սքեմաձեքն:

Իսկ ի տիրական զօրավարութեանն Գագկայ սկզբնաւորեալ ձեռակերտ իւր՝ շինեաց զհողաբլուր բարձրաւանդակն ի Մահռաշտ գեօղ¹¹ յափն գետոյն յելս կոյս, որ հայի յՌստանն Ռշտունեաց, յորում տեղւոյ յառաջագոյն ապարանք պարսպաւորք եղեալ էր Վարդ պատրկի Ռշտունոյ հայկազնոյ, և վերակացու նմա թողոյր^x զՅովհաննէս ոմն քահանայ ի Բողունի գաւառէ ի յԱնստան գեղջէ: Յորում տեղւոյ բանակ կրօնաւորաց կարգեաց, և հաւատաց զառաջնորդութիւնն նախասացեալ քահանային, որ էր այր հեզ, ցածուն [516] և պատուական վարուք և պատշաճագոյն յոր կո-

յուովին: xxxx) Այլ օր.՝ ի կուշտն:
[514] x) Այլ օր.՝ սուրբ փայտն: xx) Այլ օր.՝ քարակրագիծ:

[515] x) Այլ օր.՝ թողոյր նմա:

[516] x) I (287)՝ մականայնել բառից հետո բազմակետով նշանակված են 2-րդ սյունակի (2 տողից) շարունակութիւնը և 517 էջի ողջ 1-ին սյունակը ու 2-րդ սյունակի առաջին 10 տողերը:

չեցաւն. և զատուցանէ զօրավարն վանիցն զեօղս բաւական առ ընկալումն հիւրոցն և ի տեսչութիւն աղքատացն:

Շինէ անդ եկեղեցի վայելչապէս պայծառութեամբ և անուանէ զնա յանուն սուրբ Պետրոսի առաքելոյն անպարտելի դժոխական առաջնորդի: Եւ յաջմէ և յահեկէ սեղանոյն այլ ևս Բ եկեղեցիս: Նախ յառաջ ախորժական թուէր Գագկայ անուանել զեկեղեցին փրկչական անուանակոչութեամբն մակաձայնել^x ոչ ուղղակի առ հաւատն մատուցեալ, զի նետտրականացն և Քաղկեդոնականին է այս իմացմունք այլովքն ևս երկարնակօք, որք բանին՝ տուն և տաղաւար զառ ի կուսէն առեալ մարմին դանդաջեալ ասացին, և ոչ միութեամբ բնութեամբ բանին մարմին լինելով. այլ տուն Քրիստոսի սուրբ առաքեալքն են և ասին այլոց սրբոց գրութիւք. որպէս ասաց Պաւլոս, եթէ «դուք տաճար էք Աստուծոյ կենդանւոյ»¹², և դարձեալ ասէ, թէ «տուն Աստուծոյ մեք եմք»¹³. և դարձեալ մարգարէիւն ասէ, [517] «բնակեցայց ի նոսա և գնացից ի նոսա»¹⁴: Այլ Քրիստոս իւր ոչ տուն ոչ տաղաւար ասի, այլ մի տէր Յիսուս Քրիստոս, յԱստուծոյ և ի մարդկանէ կատարեալ. ապա եթէ ոչ՝ պաշտելիք եղիցին եկեղեցիքն, որ փրկիչն անուանին և երկրպագելիքն աստուածային երկրպագութեամբքն. որ է յոյժ ծիծաղելի. և պարզապէս յայտնի առանց կասկածանաց ասի աստուած՝ եկեղեցին և մարմին բանին. և ևս յաւելցի ծիծաղելն. և կերիցեն քարինք և փայտք և այլ կահք երկաթեղէնք, որպէս և զայն որ ի նմայն պատարագի մարմին և արիւն որդւոյն Աստուծոյ, մանաւանդ թէ ինքն իսկ ճշմարտապէս որդին Աստուծոյ. և դարձեալ յոյժ ծիծաղելի է: Եւ այս առ այժմ բաւականացի մտառու ուսումնական^{xx} անձանց, զանմտացն ի բաց լքանելով զիմեցմունս:

Դարձեալ շինէ զօրավարն Գագիկ ի գլուխս Օձ ձորոյ, որ վասն խստութեանն սաստկաշունչ դառնալիւր մահաժին հողմոյն^{xxx} շնչելոյ այսպէս անուանէն, փոխէ անդ գեօղս և շինէ^{xxxx} զբլուրն, որ տեղի բանակի զաշիկ առնելոյ էր [518]

xx) Ա (2/7₃₀)՝ մտառուսումնական: xxx) Այլ օր.՝ օդոյն: xxxx) Այլ օր.՝ շինէ անդ:

[518] x) Այլ օր.՝ գիւղից: xx) Ա (1/3₃₀)՝ զբարանցն տաշելոյ. ուղղ.՝ տշե-

տանն Արծրունեաց, և անուանեաց յանուն իւր զձեռակերտն Գագկակերտ, և դարձոյց անդ զսահմանս անդր փոխելոյ գեօղիցն^x: Զուգակշիռ հաւասարութեամբ մարզպանն Հայոց Գուրգէն հրաշագան յօրինուածով շինէ զեկեղեցին ի քաղաքին յԱղամակերտ ի մեծն Աղբազ, ի բուն իշխանական սեփականութեանն իշխանութեան զարմին Արծրունեաց, հարուստ մի հեռի զքարանցն տաշելոյ^{xx} զհոլովումն բրելով^{xxx} առ տրամադրութիւն կոչարանին իբրեւ ասպարիսօք երիւք, զբացագոյնն մօտագոյնս գործելով սայլիցն հոլովմամբ. բարձրաճիչ աղաղակաւ քարոգեալ, իբրեւ բանիւ զբարբառ հնչեցուցեալ ազդեցուցանօղ իմացունակութեամբ, զգայական ազդարարութեամբ՝ զեկուցանել զպատրաստութիւն նիւթոյն առ կատարումն սրբոյ եկեղեցւոյն աւարտագործեալ: Որգունակ հնչումն տաշելոյ փայտիցն առ Նոյիւ ազդեցութեամբ հիւսնական գործեացն զհեղեածուփ [519] անդնդաճիւք սահանացն երկնահոս զուգաճանապարհորդութեանն յապրուստ հաւատարիմ առնն յԱստուած յուսացեալ համամիտ ընտանեացն գործակցութեամբ: Որկեն և եղեցանն առ նորա բերեալ^x բացայայտ ի խորհուրդ տապանին, ի Փռւիգացւոց ապարասանութենէ¹⁵ ի մեզ ճախրեալ ապրուստն, ի տունն Աստուծոյ զընթացսն քաջայարմարագոյն հաւատով բերեալ: Իսկ Գագիկ իշխան ի վերայ մկանաց կոհակալիւր ձորաբաժին անդնդապտոյտ կուտակմանցն նաւամարտիկ ընթացս կազմեալ, դուզնաքեայ երասանակալ փայտիւն վազս առեալ սիգաքայլ ճեմարանօք ընդ կապուտակաձե երկնագոյն լեռնային և դաշտական ասպարէզս, քարինս տաշահոս հոլովեալ ի նիւթ եկեղեցւոյն ի Մանազաւեանն նահանգէ ընդ Բզնունական ծովն բերեալ մատուցանէ^{xx} առ կատարումն հրաշագեղ դիտանոցին սրբոյն Սիօնի, այլովքն սրբական անուանակոչութեամբ տեղեաց տնտեսա-

լոց (Նախն. 185): xxx) I (287), II (256)՝ բերալով. ծն 5՝ հին օր. (Ա, 1/2₃₀)՝ բրելով:

[519] x) Ա (1/3₃₀)՝ որկեն... բերեալ. թերեւ՝ որ և եկեղեցւան առ նորա բերեալ (II, 257, ծն. 1, 4. Պ.) xx) Ա (2/1₃₀)՝ մատուցէ առ:

կանին բանին Աստուծոյ մարդ եղելոյ: Սապէս [520] և Գուրգէն կատարելագործեալ ի բարձրաւանդակ ի սարաւանդակ տեղւոջն բարեձեւագունի վայելչացուցեալ զհրաշակերտ յաջմէ և յահեկէ սեղանոյն երկուս ևս եկեղեցեօք: Զոր հրաշագարդեալ մեծագանձ սպասիւք, ոսկեկերտ խաչադրօշեալ ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք հրաշագործեալ:

Այլ թերևս զայս տարակուսիցիս առ իմաստն՝ յանդիմանակացոյցս առնել զԳուրգէն ընդ աշխատութեան յօժարագոյն առ մարմնական զինուորութեամբն լինել: Յաւելում պատկանաբար գրել քեզ զարիական նահատակութենէն հանդիսական ժուժկալութեամբ ողջախոհաբար կրթութեամբ զզինուորական երկասիրութեամբն յօժարաբար դեգերել զմարգպանութեանն արդիւնաւորել անուանակոչութիւն: Զոր հոյակապն Տրդատ կարգադրեալ վայելչապէս հոգաբարձութեամբ զպատեւրագմականն հարկանել հարկս ընդդէմ հինից արշաւանաց. զոր կարգապետութիւն [521] և առ սուրբ հրեշտակն փտանեմք յարարչական նախախնամութենէն, զաշխարհի զօգուտն բերելով: Որպէս ընթեռնուս ի գիրս մարգարէականս զհանգամանս այսոցիկ. որպէս և ի վեցերորդ տեսիւսն Դանիէլի¹⁶ և Զաքարիայի բանագործութեանն¹⁷, զոր և Պօղոս հոգացաւ բացայայտել զէ աշտիճանեան մասունս ի Հոգւոյն սրբոյ աւանդեալ եկեղեցւոյ սրբոյ¹⁸:

Եւ եղև յետ մեծ պատեւրագմին, որ յառաջ քան զգրուցացդ գրելոյ ելին, ի գլուխս Մանազաւեան՝ նահանգին և Յուշոյ դաշտին, և զխռովարարս քաղաքացն ի մի վայր փութարելոցն, որք և յունայն ասպատակէին աշխարհ, և անդ նորա գդատավճիռն ընկալան ի սրոյ քաջացն Վասպուրականի, որպէս գրեցաքն՝ իսկ և իսկ եհաս գուժկան անկելոցն ի պատեւրագմին ի պարսկական քաղաքն և յԱտրպա-

տական սահմանսն. և նոքա ըստ ձախողակի սովորութեանն իւրեանց օրինադրութեանն, արիւնարբոս առանց բարոյ բարեգործութեանցն, մանաւանդ թէ լցեալք սաստանալական չարութեամբք՝ ձայն արկեալ յամենայն քաղաքսն, խռովեալ ըստ գազանեղէն իւրեանց մոլեգնութեանցն և զոռթ տուեալ յանձնիւր որջարանաց պօրէն մեղուապն ի մեղուանոցացն արտաքս դիմեալ ի ժամանակս խաղաղման ծննդոցն, առաջնորդութեամբ իւրեանց որդեաւորն առաջնորդին, և առ զայրուցն առ մարդկայինն դիմեալ ապգ՝ կարծել նոցա ստնանէր, յինքեանք ձգել կորզել պատակչական դարձուածէ. սագունակ հասեալ ի վերայ Վասպուրական աշխարհիս պարսկական խուժանն ըստ ապգս ապգս և ըստ քաղաքս քաղաքս ի Մարաց և ի Պարսից, յեղամացոյց և ի խուժաստանէ, ի Կրմանայ՝ և ի Մուկանաց, ի Թուրքաստանէ և ի խորասանայ, և յեղակարծում հասին ի Հուսայն գաւառ՝ զսուրբ եկեղեցիս, զտունս աղօթից քրիստոնէից այրել աւերել հիմն ի վեր տապալել, զքահանայսն նորոյ ուխտի ի սուրս իւրեանց մաշել, [523] զծերս և զպառաւորսն մահու սրոյ սպանանել, զերիտասարդս և զկուսանս խաղաղացանել՝ ի գերութիւն, զստացուածս և զինչս վատնել աւարառութեամբ. և կայր երկիրն ի մեծ տարակուսի, լցեալ կասկածանօք չարեացն:

Յայնժամ ամրացեալ նստէր ի Շամիրամ բերդին Թադէոս անուն ի յԱկէացի տոհմէ¹⁹, Շերեփայ որդի ծանօթացեալ, զոր վերագոյնն յիշեցաք յայլում վայրի ի մեծ պատեւրագմին ի սահմանս Աղձնեաց: Սա իբրև գկորիւն առիւծու ի մորւոջ իւրում նստէր վարանեալ. զրէ առ սուրբ եպիսկոպոսն Գրիգոր Ամատունեաց տանն, որ նստիւր ի հանգստի սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ յԱրդողական՝ պատուի՝ պատանել զելս իրացն եկեալ հասեալ հինին. որոյ պատասխանին

[522] և Այլ օր ի Կարժանայ

[523] 1) I (290), II (258) խաղաղացուցանել (II, ծն 2, Կ 9 թերևս խաղացուցանել) Ա. Գ. Ե. III (194) խաղացուցանել 2) I (290) յԱրդողական Այլ օր յԱրդողական

[521] 1) և (1/2 և) գրելոյ ելին ի գլուխս Մանազաւեան. ուղղ.՝ գրելոց ելին ի գլուխս Մանազաւեան (Նախն. 192):

դարձուցեալ լի քաջալերական խրատու յորդորմամբ մարտիրոսական ակնկալութեան պսակաց, և թէ ի պատերազմին յայնմիկ հասանիցէ զմահուն ընդունել զվճիռ՝ իսկ ըստ յաղթութեանն զխոստովանողակ[524]անն ժառանգել անուն, զօրանալ զօրութեամբ ի զօրութիւն խաչին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Որ անսայթաք հաւատով յառաջացաւ առ աւարտումն պատերազմին փութացեալ, և ելեալ յամրական տեղւոյն սակաւաճեռն զօրականան, որ պահէին զպահպանութիւն Շամիրամ բերդին, և սլացեալ իբրեւ զարծիւ ի վերայ որսոյ՝ պատահէին անհուն բազմութեանն ի Փայտակշտան գետը²⁰, և անդ ընդ փոքր զառ ի վայրն իբրեւ զհեղեղատ յորդեալ հոսեալ հասաւ ի վերայ նոցա, ի Քրիստոս խրախուսեալ, յական քթթել ելից դիակամբք սպանելոցն և վիրաւորացն զերեսս դաշտին. և մնացեալքն կէսքն փախեան հանդէպ երեսաց յով և կարաց ոք զերծանել, և ալքն զաղաղակ բարձեալ ի ձայնարկու աշխարանս՝ խնդրեցին զապրուստ ի սրոյ քաջամարտիկ ախոյանէն Շերեփեանն Թադէոսի: Եւ յանդորր ելեալ աշխարհս Վասպուրական կեցին յապահովս յանհոգս. և ալ ոչ ևս յաւելին [525] ելանել ի վերայ աշխարհիս ասպատակաւորք հինիցն պարսկայնոցն:

Քանզի խառն դրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս փոքր Աղբազ և աշխարհն Կորճէից և Պարսկահայոց՝ և հանապազ առ միմեանս զգժտութիւն կեղծաբերէին, մարգպանն և որ զԿորճէիցն ունէին զգործավարութիւն. ելանէ մարգպանն ի վերայ նոցա և յինքն հանէ զՏամբեր և զԸռնայ գաւառ և որ ասի Ապուջափրի բերդ, ի Վհրի՝ քաղաքին Կորճէից զիւր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին: Իսկ Պարսկահայոց գռեհան^{xx} խուժան ածեալ, գաղտագնաց եղեալ ընդ անկոխ ճանապարհս՝ գան հասանեն ի Մարդաստան գաւառ յաւանն Վիտահոտ, հանեն ընդ սուր, վարեն ի գերութիւն և առնուն աւար, և ի յանցին դառնան ի ձուաշ և ի Թոռնաւան գաւառ, անցեալ ընդ Կրճունեաց գաւառն: Եւ վարեն ի գերութիւն աւարառութեամբ զԼեկ և

[525] x) Այլ օր.՝ ի Վհրի: xx) Այլ օր.՝ գռեհայն:

զԱղզի և զԿրեբեացն և ի ձախուկ գաւառէ: [526] Ազդ եղեալ Շապհոյ եղբօր Թադէոսի Շերեփեանց. և ելեալ ի վերայ Պարսկահայոց գռեհացն^x և անդ բազում քաջութիւն նահատակութեան ցուցեալ՝ յոլովից գերելոցն ընդարձակեաց, հանելով և զաւարն ի ձեռաց նոցա, և ինքն վիրաւորեալ սրով մեռանի ի գետն Գիւղիկ ի ձուաշ գաւառի, մարտիրոսական հասեալ նահատակութեան, ի վերայ խաչանցն Քրիստոսի տուեալ զանձն ի մահ: Իսկ ալլազգեացն անցեալ գնացեալ մտին ի Թրաք գաւառ և ի Շնաւհ:

Իբրեւ եհաս գուժկան առ մարգպանն Հայոց Գուրգէն՝ ելեալ զհետ նոցա Ռարամբք, վառեալ ի գէն և յասպազէն, և գնացեալ եհաս յԱյլի գաւառ. որոյ գալուստն ազդ եղեալ զնդի ալլազգեացն՝ փախեան գնացին բացագոյն, կալան զամրական տեղիս, ցրուեալ ընդ լեռնայինսն անյայտ թաքստեամբ:

Իսկ ի գալ միւսոյ ամին, մինչ նոքա յանհոգս յապահովս մնացին յերկիւղէ մարգպանին, առեալ զօրականս ալլազ[527]-ձի կազմութեամբ իբրեւ Շ՝ խաղաց գնաց երկայնագոյն հեռաւորութեամբ հասանել ի վերայ բանակին պարսկական աղխին, և ելեալ ի Յադամակերտ քաղաքէ ի Թժամուռ ուրբաթու աւուրն, և անցեալ ընդ ծովակն Յըմբեայ, և ընդ վարազի Զարեհաւանի. և ընդ այգն ընդ առաւօտն՝ յԸռենայ Յամաց գետ, և գիշերագնաց հասեալ մինչ ի Տարօնայ կոչեցեալ գետ²¹: Եւ ի միւսում առաւօտին հասին ի վերայ բանակին խոնջեալ երիվարօք, անզգուշութեամբ առ մուտն պատրաստեալ, և անկան ի նմին ժամու Բոմանք, Վլիթ և Մարաճայ. և երիվար մարգպանին պակասեաց առ վազսն, պատշաճագոյն զպատերազմին խրոխտական բարձրավզութեամբ վանել զախոյեանսն, և առեալ զբանակն յաւարի, և ընդ սուր հանեալ յոլովս քան թէ սակաւս, հասին ի գոգ տեղի մի ի Մղունիս գետ: Եւ քանզի որպէս ասացաւ՝ ի յերկարագնացս աշխատութեանց երիվարացն և հեծելոցն ծանրութիւն ի տքնու[528]թենէն ի վերայ հասելոյ, և տօթն արե-

[526] x) Այլ օր.՝ գռեհացն:

(Ա)

[530]... Տուեալ եղև նմա ի տեառնէ և այլ ևս որդի մի, զոր անուանէ յանուն Հօրեղբօր իւրոյ Գուրգէն: Նաև զբազում գործս արութեան ցուցանէր, որում և ձեռնտու լինէր Աստուած, կատարելով ի վերայ նորա զհոգեհուսման մարգարէութիւն դաւթեան երգոցն, եթէ «զամենայն զոր ինչ արասցէ յաջողեսցի նմա»:¹

Սա դարձեալ վերստին սեփականեաց իւր և ինքեան զկնի եկելոց զգաւառն Սղգայ ի Տոսպ գաւառէ, որ առ ստորոտով լերինն Վարազայ, զոր ի վաղնջուց յափշտակեալ էին ամենաչար ազգին Իսմայէլացւոց. վասն որոյ և նախնիք սորա ջանահար եղեալ՝ ոչ ինչ օգտեցան: Իսկ մեծանուն և քաջամարտիկ իշխանն Ջատագով եղեալ հարց իւրոց ամենիմաստ հնարիւք, մանաւանդ թէ օգնականութեամբն Աստուծոյ խրախուսեալ՝ մեծաւ արութեամբ ի գիշերի առնու զամրոցն և տիրէ գաւառին: Նաև զգաւառն Ըռնայ, զոր այնքան վաղագոյն այլազգեացն յափշտակեալ էին, զորոյ և ոչ զհամբաւն ոք դարուց ի դարս յիշատակել կարողանայ [531] առ նա հասելոցն՝ բռնաբար կորզէ ի ձեռաց այլազգեացն. ընդ նմին և զայլ բազում քաղաքս յԱտրպատականէ, որոց և տիրէ մեծաւ ճոխութեամբ: Եւ այսքան և այսպիսեօք բարձրանշան յաղթութեամբք հռչակաւոր և երևելի ի մէջ Հայաստանեայց այրն լինէր:

Իսկ չարարուեստ բանսարկուն սատանայ, որպէս երբեմն ի նախնումն ազդեցութեամբ կնոջն դաւաճանեալ, դիւրահաւան զնախահայրն առ պտղոյն առնելով ճաշակումն, զանմահս մահացոյց ի կենաց, զոր ունէաք ի դրախտին զբնութիւն՝ նմանապէս և աստ ի վերայ քաջի և մեծանուն իշխանին զնախանձուն վառեալ հուր՝ ռխս մախանաց արկանէր ի սիրտս ոմանց Հայաստանեայց, գործակից նոցա լինել. բորբոքէր և զթշնամիս խաչին Քրիստոսի. որք զարիւնարբու գազանաց բերելով զօրինակ՝ կրճտէին զատամուսնս

գականակէզ տապախառն ջերմութեանն, և թանձր ծարաւոյն պապեցելոց երիվարացն հանդերձ հեծելովքն՝ յեղակարծում հանգստեամբ դիմեալ ի վերայ նոցա, քանզի նոքա կային յանհոգս, և գունդ անհաւատից դառնացեալ ոգւով ի վերայ կանանց և որդւոց իւրեանց և ազգականաց՝ յարձակեցան ի վերայ նոցա ուժգին սաստկութեամբ և սուր ի գործ արարեալ յանխնայ կոտորեցին. և անհնարին բեկմամբ խորտակեցաւ գունդն Հայոց, մինչև ի բազմացն սակաւուց հազիւ ուրեմն մազապուր զերծեալ՝ անկան յաւուր յայնմիկ ի տաւապարտ պատերազմին արք անուանիք իբրև Շ, որ և ոչ տեղի գերեզմանի անգամ երևեցաւ նոցա մինչև ցայսօր: Եւ նոքա էին արք փառաւորագոյնք ի տանէ Արծրունեաց և յայլոց նախարարաց, որոց Տէր եղիցի այցելու²²:

Եւ յայնմհետէ համարձակութիւն առեալ անօրինացն՝ սկսան գունդս ռամկականս ժողովել [529] ըստ օրինակի մարախոյ անչափ բազմութեամբ, այնոքիկ որ Շեխետիքն՝ կոչէին. և այլ որ ուստեք ուստեք ի հեռաւոր աշխարհաց Պարսից, ի ժանգանայ և ի Զուրջանայ և որք ի Վարառատ գաւառէ, և եղեն բանակք մեծ ի գաւառին Զարեան: Որ կամէին դառնաբեր քինահանութեամբ^{xx} ելանել ի վերայ աշխարհիս առ հասարակ յապականութիւն դարձուցանել: Իսկ կատարելագոյնքն և ծերքն ի նոցանէ սպուժէին առ այս, և մանաւանդ որք հաւատարիմքն կոչէին ըստ հաւատոյն նոցա որք Կուռայքն անուանէին, գլխաւորն ի նոցանէ Համիս, և միւսն որ ի կողմանց ժանգանայ՝ ոչ իրաւացի ըստ պատգամաւորին իւրեանց ասացին առնել զայս: Այլ և իշխանն Գուրգէն հանապազ գրէր աղաչանս առ ծերսն և առ աւագագոյնսն նոցա, իբրև փորձութիւն և դիպուած համարէր զեղեալսն, և ոչ իսպառ քինահանութեամբ^{xxx} վարիլ առ հարկատուսն և առ հնազանդս իւրեանց: Եւ մեծի փորձութեանցն հասելոց լինէր ի վերին հրամանէն հանդարտութիւն...^{xxxx}

[529] x) Ուղղ.՝ Զեխետիկ (Նախն., 337):

xx), xxx) II (261), III (404)՝ քինահարութեամբ: Ա (²/₁₃₋₁₄), I (293), քինահանութեամբ: xxx) Ա (²/₂₀₋₂₂)՝ աւաղ յաւրինակս թուղթ է կտրեալ յայս տեղս բանն պակաս կուգայ:

իւրեանց ի վերայ նորա, և ի խորս իջեալ չարութեան միմեանց ազդ առնելով խորհուրդս յուզէին ճարակ [532] գտանել, գաղտնի նենգութեամբ միանգամայն և կեղծաւորական սիրով յաղագս ելից հնարել խոկային: Այլ ոչ ուրեք երբէք յայտնել իշխէին յայսպիսեաց աստի, «գուցէ լուիցէ, ասէին, և սլացեալ խոյսացի ի վերայ մեր իբրև զարծիւ յերամս հաւուց, և կերակուր սրոյ զանձինս մեր առնիցէ»: Եւ մինչդեռ այս ամենայն գաղտնի խորամանկութիւնք ի խմորս չարութեան պատրուակեալ կային՝ և իշխանն յանհոգս եղեալ վայելէր ի խորին խաղաղութեան, ըստ տուեցելոյ նմա ի վերուստ շնորհացն:

Աստանօր նախապատուէ զիւր ազգային ոմն որում առնուն էր Գագիկ², տալով նմա զբերդն Ագարակայ³ և զգաւառն Ճախուկ, և զօրագլուխ զնա ի Պարսիցն կացուցանէ մարգի: Իսկ նորա ճարպոյ զակամբ եկեալ, ըստ նմանութեանն կուրացելոյ Իսրայէլի⁴՝ ապաշնորհ առ պարգևատուն գլուով՝ զթիկունս դարձուցանէ յիշխանէն, ապստամբութեանն յաղթեալ ախտիւ. և զայն տեսեալ ամէնիմաստ [533] հզօրին՝ խորհուրդ բարձրագոյն ի մէջ առնու, ի հատուածի պատճառս առաքէ առ նա զքեռորդի իւր զՀասան: Եւ քանզի առեալ էր Գագկայ զքոյրն Հասանայ կնութեան՝ վասն այնորիկ և սիրով խաղաղութեամբ ընդունի զնա յամրոցն: Եւ ի պատեհս գտեալ Հասանայ առնու զամրոցն: Գրէ և առ իշխանն ըստ օրինակի և ըստ պատշաճի գործոյն եղելոյ. ուր և անդէն վաղվաղակի ժամանէ իշխանն և շղթայակապ արարեալ յղէ զնա յաւանն Վան և ի մետաղս բնակեցուցանէ ի նորին ամրոցի:

Այլ որպէս յառաջագոյն ասացաք՝ դաւողք ոմանք Ատրպատականու, նմանապէս և որք ի Հայաստանն էին տանէ, որոց մասնակից էր և Գագիկս այս ապստամբ՝ միշտ խոկային զխաւարայինն իւրեանց կատարել զխորհուրդ: Եւ քանզի ոչ ինչ քաջին կարէին ստնանել յայտնապէս՝ ձեռն տուեալ յայր մի որ էր յոյժ սիրեցեալ իշխանին, որդի Ապուսմա-

րայ⁵ ի Խեր [534] քաղաքէ, արտասուս և հառաչանս առաջի նորա արկանէին, յուշ առնէին և զնախանձն հայրենի, զյափշտակութիւն քաղաքաց և ստացուածոց, զառումն տանց և զքանդումն ամրոցաց, զխորտակումն զօրաց և զբազում արեան հեղմունս^x ի սրոյ հզօրին, և զմուար օրէնսդրութիւնն կրօնիցն Մահումաթայ դաշն առաջի արկանէին. և այլք ոմանք Հայաստանեայք ինչս և պարգևս խոստանային: Այլ զոր օրինակ ի բազում փայտից զուարճանայ հուր՝ սոյնպէս և այրս այս ի խոստմանց և յուխտից աստի, մինչև հրապուրեցին, և նովաւ դաւաճանեալ զմահուն գործեցին դարան:

Իսկ ապա այսոցիկ այսպէս եղելոց, ըստ փոփոխման եղանակաց, որ ընդ արեգական բերմամբ մարդկայինս չափին կեանք՝ ձմեռնայինն կանխեաց ժամանակ: Եւ մեծանուն իշխանն ըստ նախնական սովորութեանն չու արարեալ ընդ ձորն Անձահոյ՝ եկն էջ ի [535] Խերականն^x կոչեցեալ դաշտ, և կամէր փութապէս անցանել ի ձմերոցսն^{xx} արքունի, ի գաւառն Ճուաշ յաւանն Մառական:

Յայնմ ժամանակի ընդ առաջ ելեալ այրն անօրէն, սիրելին նենգաւոր, կեղծաւոր բարեկամն, յղին անօրէնութեամբ, ծնօղն զկորստեանն պահակ, մահացու խորհրդոցն չարամայր ստնտուն, դայեակն խաւարի, արեան մտեալ սատարն, խրատեալն ի սատանայէ, անհամբոյրն ի բարեաց, արբանեակն չարին, բանալին դժոխոց, հնոցն մեղաց, վառեալն հրով նախանձու յիւրոցն գործակցաց, տիղմն խաւարին, որ զծովային մարգարիտն լուսաւոր յիւր կորստեանն ընկլոյզ խորխորատ. սա ի ձեռն կոչողաց չարին աղաչէ զմեծանուն իշխանն Վասպուրական, զի ըստ սովորական սիրոյն՝ առ իւր ազգի. զոր ոչ առնոյր յանձն իշխանն, վասն փութալոյ յիւրականն գաւառ: Իսկ նա զցրեալ ուխտ սիրելութեանն առաջի արկանելով՝ [536] ստիպէ զիշխանն, զի գոնեա փա-

[534] x) Այլ օր.՝ հեղումնս:

[535] x) Իմա՝ ի Հերականն: xx) Այլ օր.՝ ի ձմերոցն:

ռազարդ երեսացն տեսող արժանի լինել հրամայեսցէ. և գտեալ զպարգէն մահառիթ՝ գայ ի Հանդիպումն հօրին: Եւ կացեալ ի Հանդիպոյ՝ ոչ կարէին ընդ գիրկս խառնել միմեանց: Վասն զի ի պատճառս որոյ ելեալ շրջէր իշխանն թափուր յիւրոցն զօրացն, միանգամայն և մերկ ի զինուց. և վասն զի առուամէջ այգեստանեայց էին տեղիք դժուարինք, անջրպետեաց ի մէջ նոցա առու մի սահանակարկաջ յորդահոս յոյժ խորագոյն. ընդ որ ոչ այլազգին այն և ոչ ի մերոցն ոք դիմազրաւեաց անցանել զօրացն, խոստովանեալ զվհատութիւն սրտից և զպաշարումն երիվարացն. մանաւանդ թէ և ոչ իշխանն իսկ ոչ թողացուցանէ ումեք գկնի իւր անցանել: Անդ քաջին և հօր իշխանին մտրակ ի կուշտ արարեալ երիվարին՝ արագ ընդ դժուարինն անդր անցանէ յորձան:

Իսկ զայլազգին այն պիղծ, քանզի ոչ կարէր անձ[537]ամբ զդէմ ունել՝ հօրին, յառաջագոյն խրատեալ յիւրոց գործակցացն՝ առեալ ունէր ընդ իւր և արս ուժեղս ըմբշամարտիկս զինուք ի ծածուկ: Մօտ գայ յիշխանն, և գիրկս զպարանոցաւն արկեալ տայ զյուզայեանն համբոյր: Եւ զօրացն մերձ կացեալ զբռամբ ածին զերեսանակս^{xx}, ի ձեռն միանգամայն և զքաջահատ սուսերն պողովատիկ, զի մի կարասցէ քաջն աճապարել ինչ ուրեք^{xxx}. և հարեալ գեղարդեամբն՝ զրաւ կենաց քաջին առնէին: Եւ քանզի մանկունք տղայք և անկատարք էին սերեալքն ի նմանէ, Աշոտ և Գագիկ և Գուրգէն, որ չև ևս յարբուսն հասեալ էին՝ և վասն այնորիկ ոչ ոք էր որ վրէժխնդիր լինէր արեան հեղոյ անարգապէս:

Եւ արդ ոչ ներէ մեզ բանս առանց մեծի և արժանապէս ողբոց թողուլ զյիշատակ կորստեան ամէնօրհնեալ հօրին: Վասն որոյ զմարգարէին գոչեմ զԵրեմիայի ժիռ մատ[538]ռուակին, և ասեմ, «ո՞ ոք առնէր զգլուխ իմ շտեմարան

[537] x) Այլ օր.՝ զդէմս ունել: xx) Ա (1/87.)՝ զերեսանակս: xxx) Այլ օր.՝ ուրեք ինչ:

շուրջ. և զաչս իմ յորդահոսանս վտակս աղբերաց, զի անդադար լացից զօր բեկման նորոյ Իսրայէլի»⁶: Ոչ դանդաղիմ կոչել երգակից ողորմելի ողբոցս զմեծ մարգարէն զգարմանալին Ջաքարիաս, և նովաւ Հանդերձ ելանել ի բարձր դիտակս, ձայն տալ ընդհանուր ազգաց և ասել, «լացէ՛ք, լացէ՛ք, արեւելք առ արեմուտս, հիւսիս առ հարաւ, ազգք առ ազգս, ժողովուրդք առ ժողովուրդս»: Վասն զի ելիք օգնականն, լուեաց զօրավիգն, և առաջնորդն մեծ իշխանական ճոխութեամբն առաւ այսօր ի գլխոյ ձերմէ: Երկինք ի վեր և երկիր ի խոնարհ զծառայակցին ողբացին զկորուստ: Ո՞ր ոք զօրն զայն ոչ ողբասցէ, ո՞յր ուրուք ոչ գելուցուն աղիքն, որ զայսպիսի ծանրատաղտուկ աղէտս տեսանել և կրել արժանացաք դառնապէս»⁷:

Վասն զի ազատագունդ զօրքն տիրակորոյսք ցրուեալք ի լերինս և ի դաշտս, վայ[539]իւք և ողբովք և յորդահոս արտասուօք զերկիրն լրացուցանէին դառնութեամբ, և ի խորովակսկիծ կիզմանէ աղեացն դիթաւալ յերկիր կործանեալ թմբրեալք լինէին ի դառնաճաշակ մահարբոյց բաժակէն: Եւ մանկունք ձեռասուռք թիկնապահք և յորս յենոյր իշխանն ձեռօք իւրովք՝ խեղդ զպարանոցաւն արկեալ զարիւնս անձանց փութային հեղուլ, լաւագոյն զմահ քան զկեանս համարելով: Նաև շունք տիրասէրք ի տեղւոջ սպանմանն հոլովեալք և գիշերապահ վառմամբ կատաղեալք՝ ընդերկնահաջ ողբովք հալածականս առնէին զգազանս անապատի, մինչև ցայտմունք արեանն պատուականին յերկիր անկելոյ յարեգականայինն տապացաւ կիզմանէ:

Իսկ համբաւ հօրին կորստեան, իբրև զամպ թանձրամած խաւարային լցեալ սաստկութեամբ՝ ելեալ տարածեցաւ ի վերայ Հայաստանեայցս, մանաւանդ ի վերայ բարձրագոյն և սեփական Վասպուրականն [540] կոչեցեալ նահանգի. յորում տիկնայք և աղախնայք թողեալ զկանացի^x բնութեանն պատիւ ի գոնհս և ի փողոցս բացագլխաւ ընդ երկիր զան-

[540] x) Ա (1/4)՝ զկանանցի:

ձինս իւրեանց քարշէին: Որք յանհնարին սգոյն դառնու-
թեան՝ մատաղ մանկտոյն զսովորականն մոռացան դիեցու-
ցանել զկաթն, ողբոց միայն պարապեալ միմեանց ձայնակ-
ցելով: Ուստի և ի կրծաբախ ճակատահար ճայթմանցն և ի
բարձրաճիչ աղաղակացն հնչեաց դուռն դարպասու ար-
փիագեղ տիկնոջն մեծին Սոփեայ: Որք յաշխարհն իւրեանց
ասէին այսպէս, «վա՛յ, կորեաւ մեծանուն իշխանն, և անտե-
րունչ մնաց երկիրս Հայոց»:

Իսկ տիկինն խիզախեալ յանպարտելի զօրութիւն հօրին՝
ասէ, «զի՞ դուք, ո՞վ մարդիկք, և ընդէ՞ր գործել զայդ
յանդգնիք. չի՞ք ուրեք թշնամիք. ո՛չ ուստեք պատեալ պա-
տերազմ: Ո՞վ ոք զայդ գործել համարձակեցաւ^{xx}, ո՞վ ոք
զոսկեփետուր ախոյանարձակ քաջագգի վարուժանն իմ հա-
ւահար առնել կամ ի ծուղակ ըմբռնել [541] կարողանայր, և
ոչ ինքն օձտեալ ի նմանէն մեռանէր. ո՞վ ոք զբարձրաթիո՞ւ^x
արծիւն քաջահնչօղ և ահարկու ձայնիւ ի խոնարհ սուգել
լինէր ձեռնհաս. ո՞վ ոք զանյաղթ վիշապն սանձել մերձե-
նայր, և ապրեալ լինէր ինքն»: Զայսոսիկ և ևս յաւէտ քան
զսոյնս ասէ տիկինն ընդդէմ լալականացն:

Իսկ իբրեւ ստուգեցաւ իրն և համբաւն ճշմարտեցաւ կորս-
տեան՝ ապա այնուհետեւ յերկիր անկեալ գերեսս ի գետնի
դնելով, մոխիր ի վերայ ցանելով գլխոյն, և խաւար ձեռա-
գործ յօդս ցնդէ տաճարին: Եւ ի բաց ընկեցեալ զպատուա-
դիր քողն մարգարտահիւս զարդուն, զգեցեալ զսեաւս ի
զգեստից, և պատրաստեալ գլխոյ իւրում արկանելիս թխա-
կերպս, և յառաջ կոչեալ զդստերս՝ սգոյ ողբոց յօրինէ
կարգս, կարգեալ կացուցանէ դասս դասս՝ պարաւորս երբա-
յեցիս և զթագաւորացն Իսրայէլի նուագել տայ զողբս:

Յայնմ աւուր սուգ առ[542]ին սուրբ եկեղեցիք և դասք
պաշտօնէից: Ի բաց առան ի դրաց^x սենեկացն ոսկեհոռն
կամարաձե երանգոցն տարագք, և սեաւք խոշորագոյնք և

xx) Այլ օր.՝ յանդգնեցաւ:

[541] x) Այլ օր.՝ զբարձրաթիւն:

[542] x) Այլ օր.՝ ի բաց առին ի դրանցն:

յոյժ տխրալիք զտեղին փոխաբերեցին. և ընթացեալք այսր
անդր սուրհանդակք լալականացս՝ խցին զլուսանցոյց պա-
տուհանս հրաշակերտ ապարանիցն, հրամանաւ տիկնոջն.
«զի մի, ասէ, արեգակն յանհաս բարձրութեանն երկնից ճե-
մեացի կամար. և զճառագայթս ի խոնարհ արձակելով՝ զիմս
լուսաւորեցէ խաւար. և կամ լուսինն ի լրմանն ժամանեալ
ամանակ, արուսեկիւն հանդերձ և բնաւ զարդուն աստեղաց՝
զիմս փարատեցէ մէգ, մինչև տացէ ինձ Աստուած յորդոց
իմոց այրասիրտ նման հօր իւրոյ, որ ի կեանս իմ կամ թէ
զկնի կենաց իմոց ի վերայ գերեզմանին տացէ աւետիս՝ ա-
ռեալ վրէժ հեղման արեան հօր իւրոյ ի գլխոց այնոցիկ, որք
զայս ինձ հատուցին խաւար»:

Զայս մեզ ընծայեցին՝ որք տեսողք լեալ էին գործոցն և
որք ի գիրկս զմանկունքն կրէին, եթէ զայսոսիկ ասելով
տիկն[543]ոջն՝ ձգեալ լինէր զձեռսն ի վերայ ուսոյ հրաշա-
զարդ մանկանն Գագկայ, ոչ գիտեմ հանդէ՛պ գոլով, կամ թէ
մարգարէաբար իսկ զայս առնէր մեծ օրիորդն Սոփի, երջա-
նիկն ի տիկնայս: Յաւուրս դառնութեան սգոյն այնորիկ
ձեռք երկրագործաց և արուեստականացն լքեալ յիւրաքան-
չիւր վաստակոցն՝ եղեալ ծնկաց և ծնօտից՝ լային դառնա-
պէս. տեարք և ազատք ի միասին հաւաքեալ, չար ողբովք
զմիմեանց ճմլեցուցանէին զսիրտս: «Ո՛ր, ասեն, լքեալ կո-
րուսաք զպատուական մարգարիտն, զպարծանքն Հայոց,
զքաջն անպարտելի, որ զմեծ պատերազմունս դիւրաւ մղէր,
և անուն բարձրագոյն ինքեան և մեզ ստանայր: Ո՛ր է
բարեժմիտ շրթանցն ժպտումն, որ բազմերանգ բազմականս
ոսկեզարդ գահոյիցն միշտ զմեզ ուրախարարն զմայլեցու-
ցանէր բաժակաւ: Ո՛ր առատ ձիրք ձեռինն պարգևաբաշխ,
որ երեւիլ զարդու՝ ցանկ զմեզ չքեղացուցանէր: Վա՛յ և
աւա՛ղ մերոյս կենդանու[544]թեան: Ընդէ՞ր ոչ պատահեաց
մեզ օրն այն ի մեծ պատերազմի ի մէջ նիզակախուռն զօ-
րաց. թերեւ և մերոց լինէր բարձումն կենաց»: Աստ ի մէջ
կացեալ հայրապետաց և ճգնաւորաց դասք զարթուցանէին
զմիտս կնոջն և զայլոց կոծողացն յերկիւղն Աստուծոյ, և առ
սակաւ մի փարատէին աղէտ սգոյն դառնութեան:

Եւ արդ սիրելի էր ինձ ևս հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ ընդ ողբերգականացս հանդէս. այլ զի մի լսողացն խռովեսցին միտք՝ լռեսցի որ ինչ վասն այսոցիկ է բանս, և մեք ի պատմութեանցն փութասցուք ասպարէզ, թերևս յաջողեսցէ մեզ Աստուած ծայրագունին հանդիպել լրման, բազմավէպ զրուցատրութեանց քաջի արանց տանն Արծրունեաց:

Կատարեցաւ կարգ ծննդաբանութեան երից որդւոց մեծանուն և քաջամարտիկ իշխանին Գրիգորի. յորում և գործք նորին ամենայաջողակք և զրաւ նորուն ի դաւելոյ ոմանց Հայաստանեայց և Պարսից և ողբք ի վերայ նորին⁸:

(Բ)

[545] ԱԹՈՌԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՏԻ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ
ԱՆԴՐԱՆԿԱՆՆ: ԵՒ ՓՈԽՈՒՄՆ ՏԻԿՆՈՋՆ ՍՈՓԵԱՅ ԵՐՋԱՆԿԻ
ԵՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ

Բայց զկնի մահուան երջանիկ իշխանին հաստատի յաթոռ հօր իւրոյ անդրանիկն Աշոտ որդի ամաց իբրև երկոտասանից¹: Եւ մեծանուն տիկինն Սոփի, հայելով ի մանկանցն բարենշան յառաջադիմութիւնն, մանաւանդ ի մանկանն Գագկայ, զի անդստին ի տղայական հասակէն հրաշագարդ փառօք փայլէր ի մէջ եղբարց իւրոց. առ որ նայեցեալ տիկինն՝ յուսացեալ արձանացուցանէ զսիրտ իւր^x, և առնաբար ունի զիշխանութիւն, օգնականութեամբ հօր իւրոյ Աշոտոյ թագաւորին Հայոց:

Եւ քանզի որդի քեռ էր Ապոււմրուան տիկնոջն Սոփեայ՝ վասն այնորիկ արձակէ զնա ի կապանաց հրամանաւ հօր իւրոյ: Եւ ինքն Սոփի անհամեմատն ի կանայս, ըստ նմանութեան ամուսնասէր տատրակի, հրաժարեալ յամենայն վայելչութեանց կենցաղականս՝ խանդակաթ^{xx} լինելով, ոչ

[545] x) Այլ օր. էիք՝ իւր:

xx) Ա (²/₂₋₁₅)՝ հանդակաթ:

[546] Ժուժեալ սրտին նեղութեան՝ զկնի է ամսոյ փոխի յաշխարհէս խաղաղութեամբ ննջեալ ընդ հարս իւր, թողեալ զմանկունսն տղայս և անկատարս հասակաւ:

Աստ բազմաց մրմռեալ ազգականաց սոցա, որք և ստանալ ինչ մանկանցն խորհէին, այլ ոչ իշխէին յերկիւղէ մեծին Աշոտոյ թագաւորին Հայոց: Յետ այսորիկ կեցեալ թագաւորն Աշոտ ամ մի և կէս՝ փոխի յաշխարհէս, փառօք ի փառս յուղարկեալ: Աստ ապա ի պատեհս գտեալ հարազատաց սոցա՝ սկսան յափշտակել զտեղիս տեղիս ի ձեռաց մանկանցն: Յայնժամ Ապոււմրուան յառաջ մատուցեալ, խորհուրդ ի մէջ առեալ, կամեցաւ տիրել իշխանութեանն Վասպուրականի, յինքն գրաւէ զմիտս տերանց և ազատաց աշխարհին, ասելով օրինակ զայս. եթէ ի դէմս Աշոտոյ առնեմ տեղապահութիւն աշխարհիս, և համոզեալ հաւանեցուցանէ զբնակիչս աշխարհին: Եւ յարբուես հասեալ Աշոտ՝ կայր ըստ սովոր[547]ութեանն ահիւ ընդ ձեռամբ Ապոււմրուանայ, զի և փեսայացեալ իսկ էր նմա:

Եւ ապա իբրև աւուրք ինչ լինէին պարապոյ՝ կոչէ զԱշոտ եղբարքն հանդերձ ի բերդն Կոտորոց, պատուասիրութեան ինչ աղազաւ: Եւ անդէն ի միում գիշերի կալեալ կապէ զնոսա, և յղէ զԱշոտ և զԳուրգէն ի բերդն Նկան կոչեցեալ, և տուեալ ի բանտ՝ պահէ մեծաւ զգուշութեամբ: Իսկ զԳագիկ խաղացուցանէ ի ծուաշ գաւառ, յամրոցն Շամիրամ. քանզի իբրև զմանուկ տղայ խաբեալ էր զԱշոտ, տալով նմա զբերդն Ագարակայ հանդերձ Ճախուկն կոչեցեալ գաւառաւ, փոխանակ իւր առնելով զբերդն Նկան և զԹոռնաւան և ծուաշ գաւառք, ուր և շինեալ զՇամիրամն պարսպէ յիւր առուն:

Դարձեալ և այլ իմն օրինակ խաբէութեան համբաւէ ի մարդիկ, ասելով այսպէս. «Ես այր մի անժառանգ եմ, բայց միայն ի դստերէն զոր առեալ էր Աշոտ իւր կնութեան. եր-

[547] x) Այլ օր.՝ հպարտանայցէ:

կնչիմ գուցէ հպարտացի^x ի վերայ իմ Աշ[548]ոտ»: Եւ այսուհիկ համոզեալ հաւանեցուցանէ զլսողսն. և ինքն ի կասկածի լինելով, տարակուսելի ըմբռնեալ^x խորհրդովք՝ երբեմն հանէ զԳուրգէն կրտսերն, և ածեալ ընդ ինքեան շրջեցուցանէ, և դարձեալ տայ ի բանտ կրկին անգամ. և ապա հանէ զԳագիկ. և ածեալ զմտաւ վասն նորա՝ ոչ գիտէր զինչ առնիցէ. զի բեկեալ էր սիրտ նորա առ ուշի մանկանն, և սպասէր գաղտ կորուսանել զնա: Այլ Աստուած ոչ ետ թոյլ ձեռին նորա մխել յարիւն արդարոյն:

(Գ)

ՓԱՅԼՈՒՄՆ ՓԱՌԱՋԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԵՒ
ԵՐԵՒՈՒՄՆ ՇՆՈՐՀԱՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ՎԵՐԱՅ ՄԱՆԿԱՆՆ
ԳԱԳԿԱՅ, ԵՒ ՍՊԱՆՈՒՄՆ ԱՊՈՒՄՐՈՒԱՆԱՅ Ի ԶԵՌԱՑ ՆՈՐԱ
ՄԵԾԱՊԷՍ ԱՐՈՒԹԵԱՄԲ, ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ԶՆՄԱՆԷ ԵՆ
ԳՈՎԵՍՏՔ:

Քանզի կանխագիտութեամբն իւրով ամենաթագաւորն Քրիստոս յառաջագոյն նկատեալ զերջանիկ մանուկն Գագիկ, անօթ ընտրութեան արժանի իւրոցն լինել^{xx} շնորհաց, և [549] գիտելով զնա թէ այսպիսի լինելոց է՝ ետ նմա հոգի զօրութեան և իմաստութեան. կատարելով ի վերայ նորա զասացեալն ի մարգարէէն, թէ «թագաւոր արդար կանգնէ զաշխարհ»¹: Որով և փրկեաց իսկ զՀայաստան աշխարհս ի ծանր ծանր աղետից, կուռ զկնի միմեանց եկելոց, և ի բազմախուռն պատերազմաց եղելոց ի նորայն դարս: Որ և անդստին իսկ ի տղայական հասակէն արմատ բարութեան ի^{xx} վեր երևէր: Ուստի և զարմանք մեծամեծք են ինձ ի վերայ մանկանն, զի ոչ պարգևս կամ ինչս շնորհել ումեք ձեռնհաս էր, և ոչ իշխանական ինչ հրամանաւ հարկեցու-

[548] x) Ա (1/2)՝ ըմբռնել:

xx) Ա (2/15)՝ շինել:

[549] x) Այլ օր.՝ աշխարհս: xx) Այլ օր. չիք ի:

ցանել զոք կարէր. և տեարք և ազատք աշխարհին միշտ զնորայն սիրովն գային, զի իմաստութիւն ի շրթանց նորա բղխէր առաւել քան զոսկի ընտիր, և համեստութեան քաղցրութեանն, միանգամայն և քաջապէս արութեանն շնորհք ի վերայ նորա բացափայլեալ՝ զամենեցուն յուսով լնուին զսիրտս:

Ուրանօր արիաբար վառեալ, այն ինչ մինչդեռ չե ևս եղեալ էր [550] ամաց հնգետասանից² արկ ի միտս իւր զխորհուրդս առն պատերազմողի, սպանանել զԱպուլմրուան: Եւ իբրեւ ժամ մի լինէր պարապոյ՝ առեալ ընդ իւր զխորհրդակիցս իւր եհաս ի վերայ նորա, և սրախողխող արարեալ զնա ի Վան աւանի յասպարիսին տեղւոջ՝ ընկեցիկ առնէ յոտս երիվարին. և հատեալ զգլուխն բարձեալ տանի յամրոցն Աշինոտ³, ուր էրն Գուրգէն, նմանապէս և ի բերդն Կոտորոց ի ձորն Անձախոյ^x, յորում էրն Աշոտ, որք անյուսացեալ էին փրկութեան անձանց: Եւ հանեալ զնոսա անտի՝ տայ զմատանի ի ձեռս Աշոտոյ և տիրեցուցանէ սեփհական ժառանգութեանն հանդերձ իշխանական ճոխութեամբ:

Սա, որպէս կարծեմ⁴ թոյլ տալով Աստուծոյ առնու զվրէժ արեան հօր իւրոյ ի գլխոյ Ապուլմրուանայ: Վասն զի և նա մի էր ի գործակցաց չարին, զոր վերագոյնն ասացաք, ուր և ստէպ ստէպ միշտ զսորայս ոչ դանդաղիմ դրուատել զշնորհս: Յաղագս սորա հաւաստապէս և յոյժ ըղձալի [551] է ինձ առնել բանից դեգերանս ի սմա և ի սորին գործս և գովեստս, քանզի սա ազգի նսեմացելոյ ջահ վառեալ եղեալ ի բարձրադիտակ անառիկ ամրոցի^x, շուրջանակի պարսպեալ զօրութեամբն Աստուծոյ՝ աննուաղ պահեցաւ ի չորեքժագեան սաստկագոյն հողմոց թշնամեաց ի սա հնչելոց. որ ոչ միայն ինքն ոչ աղօտացաւ, այլ և ի ձեռն պնդակազմ հաւատոյ ճօճ առեալ ցուացեալ կիզեաց զթշնամիս տան հօր իւրոյ:

Սա աշտարակ բարձրաբերձ զօրաւոր վիմօք, կապարայօդ

[551] x) Այլ օր.՝ և անառիկ տեղւոջ ամրոցի:

հիւսմամբ շարադրեալ իբրեւ զպարիսպ պղնձի, հաստահեղոյս բեւեմամբ, անխրամատելի ի թշնամեաց, միանգամայն և իբրեւ զսիւն երկաթի, ի մէջ հարուստ խարսխաց, աստուածայոյս և անհաս զօրութեամբ⁴, կանգնեալ ի բարձր տէրութեանս Հայոց՝ տեղի ապաւինի գոլով ամենայնի⁵, որ ի թշնամեաց ոք փախիցէ յերեսաց: Սա սուսեր բանաւոր, երկնայնոցն հրացեալ զօրութեամբ, հատանօղ և ճառագայթարձակ փայլատակեալ ի վերայ [552] գլխոց թշնամեաց, ահափետ⁶ արարեալ դադարեցուցանէ զխորխտացեալսն ի վերայ եկեղեցւոյ և որ ինչ եկեղեցւոյ են կարգք: Սա ի համբակ հասակէ տղայական տիոցն իբրեւ զկորիւն առիւծու յարուցեալ սիգաքայլ նազելի ճոխութեամբ, ամբարձեալ զբազուկս ի վերայ թիկանց թշնամեաց, խորասոյզ առնելով զգարանակալս ի շաւղաց ոտից իւրոց, և ահարկու ձայնին գոչման ի ձեռն հրեշտակաց և հրովարտակաց յինքն ձգեալ կորզէ զբազում գանձս և զմթերս յօտար ազգաց, տիրելով բերդից և գաւառաց նոցա առաւել քան զհարս իւր:

Եւ արդ քանզի չեւ ևս է ժամանակ գովասանութեան, այլ պատմութեան՝ առ նոյն անդր փութասցուք կարգ:

Իսկ իշխանն Աշոտ օժանդակեալ ի շնորհաց և ի բարձր բազկէ քաջի և արիացելոյ մանկանն Գագկայ՝ ըստ ասացելոյ իմաստնոյն, թէ «եղբայր յեղբօրէ օգնեալ եղիցի իբրեւ զքաղաք ամուր»⁶ սկսաւ պայծառանալ օր ըստ օրէ յաթոռ հօր իւրոյ ամ[553]ենաջողակ փառաւորութեամբ: Զոր տեսեալ Սմբատայ թագաւորին Հայոց՝ առաքէ զեղբայր իւր զԴաւիթ և աղաչէ զիշխանն Աշոտ՝ մի մեկուսանալ ի նմանէ և մի ոխս պահել վասն ունելոյն զնա Գագկայ որդւոյ Վահանայ:

Զայս խնդրէ Սմբատ պարգևս յԱշոտոյ քեռորդւոյ իւրոյ, ի կասկածի եղեալ, գուցէ գնասցէ Աշոտ միւսանգամ զհետ կոչողաց Ափշնի ըստ առաջնում նուագին, զոր վերագոյնն

ասացաք⁷: Վասն զի բազում խոստումն պարգեաց և դաշինս ուխտից առաջի Աշոտի Ափշին արկանէ. որում ոչ հաւանի Աշոտ, փոխադարձելով նմա վասն անփոյթ առնելոյ զնա յաւուրս բանտին: Եւ երթեալ զնայ առ Սմբատ սիրով խաղաղութեամբ. ուստի և բազում փորձութիւնք անցին⁸ զմեօք վասն ոչ երթալոյ իշխանին առ ամիրայն Ափշին:

Իսկ Ափշնի ելեալ յերկիրս Հայոց անհուն զօրու և զինու՝ և գայ հասանէ ի վերայ Սմբատայ, և փախստական արարեալ մազապուր ընկենու յաշխ[554]արհն Վրաց: Եւ անտի դարձեալ պաշարէ զբերդն Կարուց⁹, և բացեալ զմթերեալ տունս գանձուց՝ առնու աւար բազում:

Յայնժամ Աշոտ իշխանն Վասպուրական ճանապարհ արարեալ ընդ գաւառն Բագրեանդ՝ արագ յիւրն անցանէ աշխարհ: Իսկ Սմբատ թագաւորն Հայոց հրեշտակ առաքեալ՝ աղաչէ ի խաղաղութիւն զԱփշին^{xx8}, և գրաւական տալով զորդին իւր զանդրանիկ. և նորա առեալ դառնայ և դիմէ ի վերայ Աշոտոյ մեծաւ սպառնալեօք, ոխս պահեալ վասն զնորայն արհամարհելով կոչումն, և եկեալ հասանէ ի գաւառն Թոռնաւան յաւուրս ձմերայնոյ:

Իսկ իշխանն Աշոտ եղբարբք հանդերձ և ամենայն տիրակոյտ^{xxx} ազատագունդ զօրօքն խորհուրդ արարեալ ասեն, «աւուրք սաստկութեան են և գործ պատերազմի, ո՞վ գիտէ ո՞յր ուրուք յաղթութիւնն լինիցի»: Եւ խնայեալ ի սուրբ եկեղեցիս և ի հաւատացեալս՝ ել զնաց առ Ափշին, գրաւ մահու զանձն եղեալ, ուր և սիրոյ մեղադրանօք ել և ելս առն[555]ելով՝ պատճառեն միմեանց զինչ հաճոյ է կամաց: Եւ դարձուցեալ զիշխանն Աշոտ մեծաւ պատուով և բազում և երեւելի պարգեօք. բայց քանզի կասկած ի սրտից երկոցունցն ոչ մեկնեցաւ՝ գրաւականս խնդրէ Ափշին. և նորա տուեալ զեղբայրն զԳագիկ, և զկնի է ամսոյ առաքէ զԳուրգէն զկրտսերն և դարձուցանէ զԳագիկ:

[552] x) Այլ օր.՝ ահաբեկ:

[553] x) Ա (²/₁₂)՝ անցից:

[554] x) Այլ օր.՝ կարոց: xx) Այլ օր.՝ աղաչէ զԱփշին ի խաղաղութիւն:
xxx) Այլ օր.՝ տիրագունդ:

Իսկ ի գալ գարնանոյն փախստեայ եղեալ Գուրգէն ի ձեռաց Ափշնի՝ գայ հասանէ առ եղբարս իւր ցրեալ զդաշինս սիրոյ. և նորա հետամուտ եղեալ ընդ քաղաքն Տփղիս, ոչ սակաւ հարստահարութիւն արարեալ գլխոյ Սմբատայ՝ առնու հարկս բազումս⁹: Եւ անտի յառաջ մատուցեալ գայ հասանէ մինչև յաւանն Վան յաշխարհն Վասպուրական անթիւ բազմութեամբ: Իսկ իշխանն Աշոտ եղբարբքն հանդերձ և ամենայն զօրօքն խոյս տուեալ ամրանայ ի ձորն Ուսիրանից:

Յայնժամ Հասան որդի Վասակայ դենադարձի, զոր վերագոյնն [556] ասացաք¹⁰, այրն անօրէն, ժանտ և ապարասան, աւազակաց հայր, սպանողաց մայր և ամենայն անօրէնութեան ծնող, դարձեալ մոլեգնի հայրենի չարեօքն յաղթեալ, զխոստովանութիւնն հազիւ թէ պահեալ ամբողջ, ձեռն տայ յամիրայն Ափշին, և բազում վնասս կործանման ստանայ հաւատացելոց և սուրբ եկեղեցեաց. անձնամատն եղեալ դուռն բանայ չարեաց, դարանս մահաբեր գործէ սատանայի զգածեալ հնարիւք:

Իսկ ամիրային թողլով երկուս ոստիկանս ներքինիս բազում հեծելովք ի մեծն Վան և յՈստանն աւան¹¹, որոյ անունն ճանաչիւր առաջնոյն Սափի. և ինքն երթեալ ի գաւառն Աղբաֆ՝ դադարէ ի Յադամակերտն աւանի: Եւ առաքէ զայր մի ներքինի, որում անունն էր Յիւսր¹² զօրօք բազմօք, զի երթեալ պատերազմեսցէ ընդ իշխանին: Եւ քանզի նոքա ամրացեալ էին ի դժուարս Կակենից գեաղջ¹³՝ դառնայ ներքինին մեծաւ ամօթով, ոչ ինչ կարացեալ ստնանել՝ նոցա վասն [557] տեղւոյն ամրութեան և զօրացն քաջամարտիկ լինելոյ:

Իսկ ամիրայն այնուհետև անց գնաց յԱտրպատական մեծաւ փութով, մնալով երկոցունց ներքինեացն յերկոսին աւանսն, զոր վերագոյնն ասացաք:

[556] x) Ա (²/₁₀)՝ ստանալ:

[557] x) Այլ օր.՝ կացուցեալ էր: xx) Այլ օր.՝ կեղեւով:

Եւ ի գալ գարնանոյն այր մի ներքինի զոր կարգեալ էր^x ի վերակացութիւն քաղաքին Պարտաւայ, զօրաժողով եղեալ ապստամբի յԱփշնէ. և անցեալ գնայ մինչև յերկիրն Շամայ¹⁴: Եւ զայն լուեալ ամիրայն՝ ակամայ կամօք կոչէ առ ինքն զարսն զորս թողեալ էր տեղապահս Վասպուրական աշխարհին, և ինքն աճապարեալ հասանէ ի քաղաքն Պարտաւ: Անդ պատահեալ վրէժխնդրութեանն զոր ինչ արար չարիս ընդ Հայաստան աշխարհս, որում ոչ ներեալ Աստուծոյ՝ հարկանէ զնա չարաչար կեղով^{xx} ի ձեռն հրեշտակի սրբոյ, որպէս երբեմն զՎաղէս կայսր ի ձեռն Քրիստոսի քաջ նահատակացն տեսեամբ Թեկղեայ սրբոյ¹⁵. զոր ընծայեաց մեզ հաւաստեալ [558] Բիւզանդն պատմօղ. ուր և անդէն իսկ երկուք յորդուց իւրոց, ևս և բազումք ի զօրաց անտի չարամահ սատակեցան առաջի երեսաց նորա, որոց զկնի և ինքն չարաչար դառնութեամբ ընդունի զվախճան: Յետ այսորիկ խաղաղանայ երկիրս Հայոց ի հինից չարահնար իսմայէլական ազգին:

Աստանօր յիշէ իշխանն Աշոտ զչարաբարոյ արբանեկութիւնն Հասանայ որդւոյ Վասակայ դենադարձի, զոր արար առ ամիրայն Ափշին: Եւ արձակեալ զօր պաշարէ զբերդն Սևան, զոր յափշտակեալ էր Գագկայ որդւոյ Վահանայ և տուեալ ի ձեռս Հասանայ, մինչդեռ ի կալանսն էր Աշոտ: Եւ քանզի աւուրք ձմեռանի^x էին, յորում ոչ գոյր հնար ձիական ասպարիսօք կատարել զհանդէս պատերազմաց՝ գունդ կազմեալ Հասանայ գնայ ի^{xx} հետիոտս ճակատել ընդ զօրաց իշխանին որ էին ի գեօղն Պղուանս, ի գաւառին Լումբայ կոչեցեալ Փորակ^{xxx}: Եւ հասեալ ի վերայ ի մէջ գիշերի կարծէր յաղթել, ոչ իմաց [559] եալ զիմաստնոյն՝ թէ «ոչ յաջողեսցի մարդոյ յանիրաւութենէ»¹⁶:

Իսկ զօրութիւն վերին խնամոցն ի թիկունս հասեալ օգնականութեան^x զօրաց իշխանին, թէպէտ և նուազունք էին,

[558] x) այլ օր.՝ ձմեռանի: xx) Այլ օր. չիք՝ ի: xxx) Ա (²/₄₋₃₀)՝ Փարակ:

[559] x) Այլ օր.՝ վերին հասեալ ի թիկունս օգնականութեան: xx) Այլ օր. ճիւղեալ սրտին: xxx) Ա (²/₄₋₃₀)՝ զոր գործեաց:

ՍԿԻՋՐԵ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆԸ ԳԱԳԿԱՅ ԶԿՆԻ ԵՂԲՕՐ ԱՇՈՏԻ,
ԵՒ ԳՈՐԾՔ ԵՈՐԻՆ ՔԱՋՈՒԹԵԱՆ:

Զկնի այսորիկ յաջորդէ զաթոռ իշխանութեանն Գագիկ եղբայր Աշոտոյ, ըստ նմանութեան երկուց ակնավճիտ աղբերց՝ մերձակայից, յորոց մի ոմն նուագեալ՝ միւսն ևս յաւէտ ի վեր զբղխումն արձակիցէ. զոր օրինակ և երկուց վիշապաց կամ կորեանց առիւծուց^{xx}, մինն ղուղեալ՝ միւսն բարձրագոյնս խորխտայցէ. կամ թէ ևս հրաշափառագոյն ասացից՝ ըստ նմանութեան իշխանականին գիշերոյ, որ ընդ թանձրութիւն ամպոց շրջագայեալ զաւուրս ԺԵ անյայտ ի մարդկանէ՝ զբոլորն մաշիցէ արփի. և անդէն ի նոյնն ժամանեալ կարգ ծագողութեանն՝ յական քթթել զլուսոյն յինքն զգենուցու զգորութիւն, և հրամ[562]անաւ վերին կառավարութեանն մաքրեալ զօրոցն դաժանութիւն՝ զուտ զլուսոյն յերկիր ծաւալեսցէ ճառագայթս, որում ցանկացեալ ոմն ի սրբոցն՝ ասէ, «քաղցր է արև յետ ամպոյ, որպէս և քաղցր է հանգիստ յետ աշխատութեան»¹:

Զսոյն օրինակ և խոհական հանճարեղութեամբ Գագիկ իշխանն Վասպուրական յինքեան բերելով զլրումն օրինակացս, զոր վերագրեցաք ըստ մերումս բանագարդութեան ըստ օրինակի պատմողաց՝ հանգուցանէ զշփոթեալ և զաշխատեալ երկիրն Վասպուրական ի բազում վրդովմանց դրացեաց և սահմանակցաց ազգաց օտարաց միանգամայն և բնակչաց աշխարհին...² կոչեցեալ ազգէ, որք էին արք ապստամբք, գողակիցք գողոց, ապականիչք աշխարհի և արհամարհողք տէրութեանն: Յորոց մի էր Շապուհ որդի Մայմանկին, որոյ չարահնար նենգութեամբ առեալ էր զբերդն Ագարակայ և զգաւառն Ճախուկ³, և կոկոցավիզ յինքնահայեաց ամբարտաւան[563]ութեամբ նստեալ յամրոցին, մեծ

xx) Այլ օր.՝ առիւծոց:

[563] x) Ա (2/4)՝ զարիւնն իւր. ուղղ.՝ զարեւն իւր (Նախն. 176):

և հարեալ սատակմամբ լքին զգիշերամարտ դասս անկարգ խորոսակին Հասանայ. ուստի և առ ի չժուժել ճիւղեալ^{xx} պրշակաց տան միոջ, զգոգ առեալ ձեղունն, լինելով նման զեքերծանելի ծուղակ՝ սուգեալ ընկենու զնա ի ձեռս արանց քաջանց. զի կատարեսցի ասացեալն ի մարգարէէն, թէ «զգուրն զոր փորեաց՝ անկցի ի խորխորատն զոր և գործեաց»^{xxx17}: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ կրկին կապանօք քարչեն ի դուռն բերդին Սևան կոչեցեալ. անդ վաղագոյնս աճապարեալ հասանէ ի ձեռն աւետաւոր հրեշտակաց և իշխանն Աշոտ եղբարբքն հանդերձ. և նստեալ շուրջանակի սակաւ աւուրս՝ ապա փորեցին զաչս Հասանայ և առին զամրոցն:

Աստ ի մէջ կացեալ բազմաջան լինի Գագիկ եղբայր իշխանին՝ թա[560]փել զՀասան ի պատուհասից խաւարմանն, և ոչ հասանի խնդրոյն. և Հասանայ զրկեալ ի զգալի լուսոյն՝ ոգւոցն բացան աչք. և իսկոյն կրօնաւորեալ կեայր սրբութեամբ մինչև ցօր վախճանի իւրոյ¹⁸:

Բայց ամբ իշխանութեանն Աշոտոյ ոչ խաղաղացան ըստ կամս իւր, երբեմն յեղբարց իւրոց և երբեմն յայլոց բազմաց:

Զայսով ժամանակաւ գայ հասանէ Սմբատ թագաւորն Հայոց ի գաւառն Ապահունիս, հարկս պահանջել ի գլխոց Կայսիկն կոչեցեալ ազգէ. և նոցա ի դիմի հարեալ զպատեւրազմի նշանակէն հանդէս: Յայնժամ ի թիկունս օգնականութեան կոչէ զիշխանն Աշոտ թագաւորն Սմբատ. և նորա յիշեալ զգութ արեան հարազատութեանն՝ գայ հասանէ մեծաւ փութով. և ի խմբել պատերազմին՝ փախստական լինի Սմբատ զօրօքն հանդերձ յերեսաց այլազգեացն: Աստ ի մէջ կացեալ Աշոտ իշխանն Վասպուրական սակաւ զօրօք, և բազում օգնական[561]ութեամբ բարձրելոյն պարտէ զթշնամիսն մեծաւ յաղթութեամբ, և ինքն դարձեալ երթայ ի քաղաքն Նախճաւան, զոր ընդ իւրումն կարգեալ էր իշխանութեամբ. և անկեալ յախտ հիւանդութեան մահու՝ փոխի յաշխարհէս ամաց իբրև իծ:

[561] x) Այլ օր.՝ աղբերաց

ոմն զինքն կարծելով: Ի սոյն աւուրս զնոյն օրինակ ապստամբութեան բերեալ և Գրիգորի որդւոյ Վասակայ, որոյ Ապուհամզայն անուն ճանաչիւր, որ բունեալ որջացեալ էր յԱրճուճսն անուանեալ ամրոցի⁴:

Իսկ քաջին և իմաստնոյն Գագկայ Վասպուրական իշխանին տեսեալ զգարանակալացն երկոցունց լեալ ի միում ժամանակի զգործսն՝ դիմեալ ի վերայ Շապհոյ պաշարէ զբերդն անճողոպրելի զգուշութեամբ. զոր տեսեալ Շապհոյ զքաջագորն պնդութիւն ամենիմաստ հզօրին և զփայլումն շնորհացն աստուածայնոց ի վերայ նորա օր ըստ օրէ, իմացեալ և զիւրն և զիւրոց գործակցաց նեղութիւն՝ յանկարծօրէն, իբրև զպտուղ մի ինքնահաս ի բարձր ոստոց ի գոգս անկեալ թափողի՝ այնպէս յանմերձենալի ծայրից ամրոցին ստորիջեալ անկանի առ ոտս երջանիկ իշխանին Գագկայ, և խնդրէ զարեւն^x իւր և զիւրոյ ազգին՝ պարգևք և գինք վարձուց ծառայութեան յաւիտենականի, [564] և աննենգ կալ ի դրան արքունի: Եւ առեալ զպարգևն և բան^x արեան իշխանին՝ գան բոլոր ազգն ի ծառայութիւն հնազանդել առ ոտս հզօրին. բայց սակայն սիրտք նոցա ոչ էին ուղիղ^{xx}, ոչ միայն առ իշխանն՝ այլ և ոչ առ տէրն Քրիստոս:

Եւ հասեալ լուր համբաւոյ յականջս Գագկայ Վասպուրական իշխանի, եթէ ելեալ համարձակաբար շրջի Ապուհամզա որդւովքն իւրովք յիւրումն կործանեալ գաւառի. և առաքեալ զօրս ի վերայ նոցա՝ ըմբռնեալ ածեն որդւովքն հանդերձ առաջի նորա. և նոցա զաղաղակ բարձեալ՝ արտասուս և հառաչանս առաջի արկանէին ասելով, մի՛ իսպառ մերժեր զմեզ ի ժառանգութենէ մերմէ:

Իսկ քաջին և հեզոյն և ամենաջողակ հզօրին լուեալ աղաչանաց նոցա, մանաւանդ զի առ ուժգին քաջութեան անպարտելի սրտին զօրեղութեան ոչ ինչ երբէք ածէր զմտաւ զառ ի նոցանէն զանգիտելն, զոր օրինակ առիւծ յագեալ յորսոց ոչինչ փոյթ առնիցէ զանգէն [565] էրէոց, սոյնպէս և

[564] x) Այլ օր.՝ զբան: xx) Ա (1/2)՝ ուղիղ:

հզօրին զթացեալ ի նոսա, մի՛ վասն զի ողորմած էր և յոյժ բարեգութ առ սիրելիս և առ թշնամիս, և մի՛ զի առեալ էր զդուստրն Ապուհամզայի իւր կնութեան⁵. Խնայեաց ի նոսա, և ի հիմանց տապալեալ զշինուածս ամրոցին՝ հաստատէ նոցա զժառանգութիւն իւրեանց գաւառին, և բնակել աներկիւղ յերեսաց հզօրին: Եւ զայս ամենայն յաջողեալ սմա շնորհացն Աստուծոյ՝ խաղաղանայ երկիրն Վասպուրական:

Յետ խաղաղանալոյ երկրին զթասիրաբար և ուրախալից սրտիւ կոչեալ մեծանուն իշխանին Գագկայ զեղբայր իւր զԳուրգէն՝ և տայ նմա բաժին զԱռնիոտն, և ի ձորոյն Ընձահից մինչև ցերկուս ամրոցսն Սրնգայ և Ջղմարայ. զի յոյժ խանդաղատական և զուարթագին ոգւով իւրով սիրէր զնա, և հնարիմաց վերակացութեամբ որպէս հայր ի վերայ որդւոյ զթայր և դռնբաց լինէր նմա հանդերձ օգնականութեամբ՝ ասպատակել և բանալ զաղխեալն [566] ի Հագարեանն ազգէ: Որով և առ իսկ զգաւառն Ելի, և վանեալ զբնակիչս նորա սպառ սպուռ ջնջեաց զյիշատակս նոցա յերկրէ, զի էր այր խիստ և քաջասիրտ և յոյժ հնազանդեղբօր իւրում Գագկայ Վասպուրական իշխանի: Եւ ի վերայ քաջասէր առ միմեանս լինելոյն՝ և զշինողութեան երկրի առնեն փոխադարձութիւն գաւառաց և բերդից^x ի մէջ երկոցունց: Եւ տուեալ Գագկայ Վասպուրական իշխանի զբերդն Ագարակայ և զգաւառն Ճախուկ՝ առնու զբերդն Ջոէլ և զգաւառն կոչեցեալ Ջերմաձոր, որ է մասն երկրին Մոկաց. զի իցէ նորայն սմա մերձաւոր, և սորայն նմա յարակից:

Եւ Գագիկ իշխանն Վասպուրական երթալով երթայր և մեծանայր, և Տէր Ամենակալ էր ընդ նմա: Սա զօրութեամբն Աստուծոյ զամենայն դրացիս և որք շուրջ զկողմամբ իւրոյ էին տէրութեանն նուաճեալ ընդ իշխանասաստ հրամանաւ՝ ի ծառայութիւն գրաւէ իւրոյն^{xx} տէրութեան. զոր տեսեալ տէրանցն Մոկաց, եթէ բարձրացաւ ձեռն Գագկայ ի վերայ

[566] x) Այլ օր.՝ շինողութիւն... բերդից և գաւառաց: xx) Այլ օր.՝ իւրոյ:

ամեն[567]եցուն՝ յամուրս իւրեանց ապաստանեալ՝ արգելին ի տալոյ զհարկս, պակուցեալք ի սպառնալեաց Գազկայ իշխանին մեծի: Իսկ մեծանուն իշխանն վաղվաղակի զօր գումարեալ ասպատակեալ յերկիրն Մոկաց յաւուրս ձմերանի^x:

Աստանօր զարմանք են ինձ ի վերայ քաջութեան ամէնօրհնեալ և մեծանուն իշխանին, զի զերկուս իրս զժուարինս դիւրաւ յաղթեալ վանեաց քաջապէս. մի՝ զի լերինս բարձրաբերձս և փապարս անտառախիտս ունի երկիրն Մոկաց. և մի՝ զի ձիւնապատ սառնասոյր^{xx} առհասարակ պաղեալ էր երկիրն ամենայն: Իսկ սորա մտեալ՝ զբարձրագագաթունս^{xxx} լերանցն իբրեւ զհարթս կոխեաց ճանապարհս, և տեարք և ազատք աշխարհին ամենայն բնակչօքն հանդերձ փախստեայ եղեալ մագապուր մնային յամրոցս բերդիցն, ոչ կարացեալ ի դիմի հարկանել հօրին: Եւ առեալ զկապուտ երկրին՝ դարձեալ գայ ի գաւառն անուանեալն Երիւարկ, առնու և անդ զբերդն [568] Պաղայ, և զՓարհուաց^x. գայ և ի ձորն Առուանից, առնու և զայն ևս ամրոցն և տիրէ գաւառացն:

Իսկ զգաւառն ծովեզրի, յորում է սքանչելի և անառիկ բերդն Ամիւկ, զոր բազում ժամանակօք յափշտակեալ էին այլազգեաց, բազում և անհուն պատերազմօք յարձակեալ ի վերայ աստուածասէր իշխանաց մերոց առաջնոց. դեռ ևս ցայն ժամանակս անդ յղփացեալ ամրացեալ կային մարդիկ դարուն Ութմանիկք կոչեցեալ ազգաւ: Ընդ որոց մեծ ջանիւ աշխատեալ տանն Արծրունեաց, ոչինչ ստանանել նոցա կարացեալ, մանաւանդ քաջն և յաղթողն մեծանուն իշխանն Գրիգոր, անուանեալն Դերանիկ, որ թարգմանի՝ ուխտիւք խնդրեալ ի տեառնէ, որ բազում կրեալ աշխատութիւն՝ խանդակաթ մեռանի, ոչ հասեալ խնդրոյն: Եւ մնացեալ բերդն^{xx}

[567] x) Այլ օր., III (434)՝ ձմերայնոյ: Ա (1/11)՝ ձմերանի: xx) Սառնասոյր փխ. սառնասոյզ (Նախն. 269): xxx) Ա (2/61)՝ բարձրագագաթունս:

[568] x) Այլ օր.՝ Փարահուաց: xx) Յայլ օր. չիք՝ բերդն:

Ամիւկ իւրական գաւառաւն վէր մեծ անբժշկելի ի սիրտս իշխանաց Վասպուրականի, որում ոչինչ սպեղանիք առաջնոցն ազդեցին. որ տեւեաց եկն [569] եհաս իբրեւ ձ ամօք, մինչև ի ժամանակս քաջին Գազկայ:

Իսկ առ սա հասեալ նախանձն հայրենի՝ վառի ընդդէմ նոցա պատերազմօք, նեղի ի նոցանէ և նեղէ զնոսա. և ապա հնարեալ խորհուրդ մեծ՝ ի գիշերի գողանայ զամրոցն, և սրախողխող արարեալ զբնակիչս բերդին՝ բնաջինջ բառնայ յերկրէ: Իսկ զգլխաւորսն խազմարարս՝ քարավէժս արարեալ ի խորս խաղացուցանէ սրտից ծովուն. անդ կայցեն գերեզմանս անյայտս մինչև յազդեալ ձայնի փողոյն յետնոյ, ուր պատրաստեալ են դատիլ զգործս իւրեանց: Իսկ զբերդն Ամիւկ զզարմանալին զամրոցն, զոր երկնապիշ և պարանոցատանջ իմս գիտէ անուանել բան՝ բազում ծախիւք և բազմագումար արուեստաւորօք յերևելիս հրաշակերտէ շինուածս: Ի ծայրից անտի գագաթանն ի խոնարհ մինչև ցեզր ծովուն լի և լի պարսպաւորէ անմերձեանալի ամրութեամբ: Եւ զայն լուեալ չարահնար ազգին Իսմայէլացւոց, Մարաց և Պարս[570]ից և բոլոր Ատրպատականի արանց պատերազմողաց՝ առհասարակ խաղացին պատերազմունք ի վերայ քաջին Գազկայ իշխանին մեծի: Եւ իբրեւ զգագանս արիւնարբուս՝ մրմռեալ՝ գան հասանեն մինչև ցբաղաքն Սաղամաս: Երդմունս ուխտից դնեն առ միմեանս՝ վրէժս առնուլ, քանդել աւերել գերկիրն Վասպուրական, մինչև առցեն զԱմիւկ և խնդրեսցեն զքէն արեան ազգին Ութմանկայ^{xx}:

Իսկ քաջարին և երբերջանիկ իշխանն Գազիկ գումարեալ զօրս բազումս՝ գայ ի գաւառն Մարդաստան և առաքէ զեղբայր իւր զԳուրգէն ի քաղաքն Յադամակերտ, երկոքումբ վառեալ ընդդէմ նոցա, պահել զկիրճս^{xxx} ճանապարհաց. թերևս յաջողեսցէ Աստուած ի ձեռն նոցա զգործ պատերազմին յաղթութեամբ: Կարգեալ էր և զօրագլուխ մի մեծի-

[570] x) Յայլ օր. չիք՝ արիւնարբուս: xx) Ա (1/38)՝ ութմանայ: xxx) Ա (2/6)՝ զկիրճս:

մաստ յառաջատես իշխանին Գագկայ ի վերակացութիւն գաւառին Ճուաշայ և Շամիրամն կոչեալ բերդի, զոմն ի տանէն Ակէացւոց, այր միամիտ և քաջասիրտ, որում [571] անուն էր Թադէոս, որոյ բազում գործս արութեան ցուցեալ ի պատերազմունս, պայծառ և երևելի եղեալ փայլէր ի մէջ զօրաց Հայաստանեայց: Սա էր լի գործովք բարեաց, ի տուրս աղքատաց զուարթառատ սրտիւ, ժրագլուխ և փոյթ ի զարդ և ի շինութիւն եկեղեցեաց, ընդունող որբոց և այրեաց և հանգուցիչ ամենայն աշխատելոց, որ ոչ միայն ի գէն զինուորութեանն իւրոյ լինէր յուսացեալ՝ այլ ի զօրութիւնն Աստուծոյ: Առ սա հասեալ լրտեսաց՝ ասեն, «ահաւասիկ զօր այլազգեացն անցին յաշխարհն մեր յայսմ գիշերի անթիւ բազմութեամբ»: Եւ նորա զհետ մտեալ սակաւ զօրօք՝ հասանէ նոցա ի դաշտին Գերատայ^{x6}, այն ինչ մինչդեռ մերձեալ էին այլազգիքն տալ բերանոյ սրոյ զբազում բանակս ժողովրդեանն տեսուն: Յայնժամ առնն քաջի Թադէի զաչս յերկինս համբարձեալ, յօգնականութիւն կարդալով զտէրն Քրիստոս, և ըստ գրեցելումն, թէ «պատրաստ գտանի Աստուած խնդրողաց իւրոց»⁷ վաղվաղակի ի թիկունս հասանէ զօրութիւնն Աստուծոյ [572] գնդին Հայոց, թէպէտ և յոյժ էին նուազունք. և սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին և լցին զբերան դաշտին յանկելոց դիակացն յոյժ խտացեալ առ միմեանս, և զբազումս ձերբակալս՝ արարեալ ածեն առաջի իշխանին մեծաւ յաղթութեամբ: Իսկ մեծանուն իշխանին Գագկայ բազում և երևելի պարգևօք շքեղացուցեալ նախապատուէ գյաղթօղ այրն Թադէոս:

Եւ տեսեալ այլազգեացն զեղեալսն՝ ասեն, «որովհետեւ ի փոքունցս զայս կրեցաք, զիա՞րդ բազմացն կարասցուք ի՞ դիմի հարկանել զօրաց իշխանին, մանաւանդ ուր և ինքն իշխանն իցէ յարդարիչ պատերազմին». և զահի հարեալ դարձան ընդ կրունկ, և խափանեցան խորհուրդք չարին նոցա:

Ջայն տեսեալ Սմբատայ թագաւորին Հայոց՝ մախացեալ ընդ իրսն՝ և զարթուցանել ջանայր զայլազգիսն կրկին անգամ ի վերայ իշխանին. և իբրեւ այնու ոչինչ կարաց ստանալ^{xx} ապա պատրողական բանիւք և խոստմամբք դաւաճանէ զայրն զոր կարգեալ [573] էր յամրոցին Ամիւկ, որում անուն ճանաչիւր Ապուսակր, ի տանէն Վահունեաց. և նորա ըստ նմանութեան Յուդայի առեալ զգինս աստուածավաճառ նմանութեամբ՝ տայ զբերդն ի ձեռս Սմբատայ թագաւորին Հայոց:

Եւ Սմբատայ առեալ զբերդն՝ դարձեալ վաճառէ իշխանին Գագկայ և առնու ի նմանէ գանձս բազումս⁸: Եւ յայնմ օրէ անկանի կասկած չարութեան յերկաքանչիւրոցն միտս, վասն որոյ և ոչ սիրով խաղաղութեամբ զմիմեամբք թեակոխէին որպէս յառաջագոյնն:

Յայնմ ժամանակի զօրացեալ լինէր հարստահարութիւնն Տաճկաց ի վերայ քրիստոնէից. և ելեալ հրամանաւ արքունի ոստիկան ոմն մեծ ի վերայ Պարսից և Հայոց, որում անուն ճանաչիւր Յուսիփ որդի Ապուսաճայ, այր խրոխտ և բարձրանշան և ահարկու քան զբազումս որ յառաջ քան զնա էին: Սա շարժեալ բարկութեամբ մեծաւ ի վերայ Սմբատայ վասն բեկանելոյ նորա զհարկս արքունի. և խաղացին ի մէջ նոցա դեսպ[574]անք հրովարտակաւորք ոչ սակաւք. և ոչինչ իրք խաղաղութեան առ նոսա պատշաճիւր: Իսկ ամիրայն Յուսիփ քանզի լսելով լսէր զանուն և զգործս արիական քաջութեանն միանգամայն և զիմաստակիր խոհականութիւն հանճարեղ և մեծանուն իշխանին Գագկայ՝ ցանկայր ի^{xx} բազում ժամանակաց տեսանել զնա: Ուր և անդէն իսկ վաղվաղակի դեսպանս առաքէ հրովարտակօք և բազում խոստմամբք, և խապառ թախանձեալ զիշխանն՝ կոչէ ի հանդիպումն իւր: Եւ նորա գնացեալ զկնի կոչողացն անյապաղելի և սիրով խաղաղութեան. որ ի հասանելն առ միմեանս՝

[571] x) Այլ օր.՝ Գերադայ:

[572] Յայլ օր չիք՝ ի:

xx) Թերեւս՝ ստնանել (II, 282, ծն. 3):

[574] x) Այլ օր.՝ ոչ: xx) Ա (1/12-13)՝ ցանկայր և ի:

մեծաւ փառաւորութեամբ չքեղացուցանէ զիշխանն:

Եւ տեսեալ զպայծառազարդ հասակ մանկութեանն և զզարմանալի գեղ երեսացն վայելչութեանն՝ զարմանայր բռնաւորն. և հարցափորձ արարեալ զնա խորին և անհետազօտելի իմաստակիր բանիւք՝ լսէր ի նմանէ զպատասխանիս բարձրագոյնս ծանունս, միանգամայն և խորինս և դժուարիմացս, որովք առատապէս և [575] անարգել լուծանէր զհարցմունս նորա զգաղտնիս և բանայր առաջի նորա զդրունս աղխեալս և զանիմանալիս ի մարդկանէ, և լինէր նմա մայր հանճարոյ և դայեակ իմաստից: Եւ քանզի այր զօրաւոր էր մտօք արքայն Պարսից Յուսփ և տհաճ յամենայն որդիս մարդկան՝ վասն այնորիկ^x և ի բովս քննութեան զմեծապարծ և զաստուածազարդ իշխանն արկանէր, և ամբարձեալ զաչս իւր արածէր զնա և չափէր զկայս նորա ի նստել և ի յառնել. և յամենայն մասունս թագաւորականս գտանէր զնա զուտ և նազելի համեստութեամբ զարդարեալ, իբրև զոսկի որ ի բազում բովս փորձեալ իցէ: Բանայր առաջի նորա զհրովարտակս արքունիս, յայտնէր նմա զխորհուրդս և զգործս տարակուսելիս և խնդրէր ի նմանէ յաղագս ելից, և նպաստաւորեալ առ ի նմանէ՝ ծայրագունիցն հմտանայր բղխելոց^{xx} ի նմանէ իմաստիցն: Յուցանէր նմա զականս պատուականս և գեղեցիկ մարգարիտս լուսածինս, ելեալս յերկրէ և ի ծովէ, [576] ըստ օրինակի թագաւորաց, համբաւէր ի լսելիս նորա զզրուցաբանութիւն հնոցն թագաւորաց դարուց ի դարս, և գեղեալս առ նոքօք զպատերազմունս: Հարցանէր ի նմանէ զտունս և զաթոռս թագաւորաց և բարձրնկալ տոհմից և զսահմանս աշխարհաց զիւրաքանչիւրոցն, սկսեալ ի Մարաց և Պարսից, Հրէաստանի և Երուսաղէմի, Ասորոց և Եգիպտացւոց, Յունաց և Հնդկաց, զբոլոր Հայաստանեայս^{xx} մինչ^{xx} ի դրունս Աղանաց և Կաս-

[575] x) Այլ օր.՝ վասն որոյ:

xx) Այլ օր.՝ բղխեցելոց:

[576] x) Ա (1/30) Հայաստանեայց: xx) Այլ օր.՝ մինչև: xxx) Այլ օր.՝ ճարտար, և իմաստուն:

պից, որ է յոյժ վայելուչ թագաւորաց. և գտանէր զնա ամենայնի ճարտարապետ^{xxx} և յոյժ հմտագոյն: Փորձեալ քննէր զանպարտելի քաջն և զհրաշագարդ իշխանն ի պատահեալ պատերազմունսն, շուրջ զնովաւ ջոկադրեալ լրտեսս արս պատերազմողս. և գտանէր զնա իբրև զլեառն մի բարձր անշարժ ի հողմոց պատերազմացն հնչմանց. որոց և յաղթէր իսկ մեծաւ արութեամբ: Զայս ամենայն և ևս յաւէտ քան զսոյնս տեսանէր արքայն Պարսից Յուսփ, գերեւեալ շնորհս աստուածայինս ի վերայ [577] քաջի և աստուածազարդ իշխանին Գագկայ, և ուրախ լինէր յոյժ ի վերայ գալստեանն նորա առ նա:

Բայց ի հասանել համբաւոյն յականջս Սմբատայ, եթէ միաբանեաց Գագիկ Վասպուրական իշխան^x ընդ Յուսփայ Պարսից արքայի՝ մախացեալ գոռայր ընդ նմա խորին չարութեամբ. և ինքն Սմբատ ոչ խնդրեաց երթալ զհետ խաղաղութեան, տալ զհարկս արքունի, որպէս հրամայեաց տէր զսակ անդրանկացն ի ձեռն Պետրոսի ընծայել այնոցիկ որք զդիդրամայն պահանջէին, և ասէ, «տո՛ւք զկայսերն կայսեր, և զԱստուծոյն Աստուծոյ»⁹, և այնքան արժանապէս նշանակեաց տալ զսակս արքունի՝ մինչ զի ծովն յղէ զՊետրոս և յանդնդաղուղակ կայտառին կեռեաց կորզեալ զսատերն՝ զկամս հաճեաց խնդրողացն^{xx}, զոր ետ ընդ արարչական գլխոյն և ընդ գլխաւորին Պետրոսի¹⁰: Զայս հրաման տէրունեան յետս հարեալ Սմբատայ՝ շարժեաց զբազում չարիս ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ և ժողովրդեանն տեսուն:

[578] Վասն որոյ սրտմտեալ սաստկութեամբ Յուսփ^x յարձակեցաւ ի վերայ Հայաստանեայցս անհուն զօրու և զինու¹¹, և բազում անցս աղէտից ի վերայ մեր հասին, զոր այլ զօրաւոր և մտահարուստ ոմն հռետոր մեծ նախ քան զմեզ վերադրեաց և աւանդեաց ի գանձս արքունի¹²: Եւ իբրև ետես Սմբատ, եթէ ոչ գոյ հնար նմա ընդդիմանալ արքային

[577] x) Այլ օր.՝ իշխան Վասպուրական: xx) Այլ օր.՝ խնդրողին:

[578] x) Այլ օր.՝ չիք՝ Յուսփ:

Պարսից՝ փախստեայ եղեալ ամրանայր ի բերդին Կապուտայ. և բռնաւորին շուրջանակի պաշարմամբ պատեալ զամրոցն, և զկնի սակաւ աւուրց ըմբռնէ զնա իբրև զանգօր տղայ:

Եւ տեսեալ եթէ ոչ ոք է որ կարողանայ տիրել և ունել զաշխարհս Հայոց, բայց միայն Գագիկ, զորոյ զփորձ առեալ գիտէր զնա այսպիսի այր, զոր ոչ թողեալ ի կամս անձնիշխան կամացն՝ թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ ամենայն Հայոց: Եւ եղեալ թագ ի գլուխ նորա զուտ ոսկի բազմաբուստ յօրինմամբ, հիւսեալ մարգարտովք և մեծագնի աւկամբք պատուականօք, զոր ոչ բաւեմ պատմել: [579] Եւ զգեցուցեալ ոսկեզարդ պատմուճան միանգամայն և գօտի սուսերաւ, հանդերձ ոսկեհուռն փայլեալ զարդու, որ ի վեր քան զմիտս և զբան անցանէ պատմողաց: Եւ հեծեալ յերկվարն քաջակազմ ոսկեհրաշ սարուցն փայլէր իբրև զարեգակն ի մէջ աստեղաց. և բազմութիւնք զօրացն սպառազինեալ յաջմէ և յահեկէ՝ թնդմունք ճայթմանց և փայլատակմունք սուսերաց, գոչմունք փողոց և հնչմունք եղջերաց, վանգիւնք սրնգաց և հեշտալուր քնարացն, տաւիղք հանդերձ դրօշիւք նշանաց առաջի և զկնի, և ի ձայնն ահեղ զհետ դղրդեալ բանակն արքունական զօրուն: Եւ այսպիսի փառաւորութեամբ հաստատեալ տայ ի ձեռս նորա զբոլոր Հայաստան աշխարհս հանդերձ մեծամեծ քաղաքօք և ամենայն վայելչութեամբք. զոր ես ոչ դանդաղիմ ասել զօծումն սորա՝ աներևութաբար լեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ, ըստ առաքելոյն գոչման որ ասէ, «ոչ ուստեք է իշխանութիւն, եթէ ոչ յԱստուծոյ. և որ էն՝ յԱստուծոյ է [580] կարգեալ»¹³:

Եւ արքայն Յուսիփ ել զնաց յաշխարհն Պարսից ապստամբել յարքունուստ, և ստունգանեալ հրամանաց նոցա՝ առնուլ զքաղաքս բազումս, և փախստական արարեալ զզօրս արքունի՝ դեգերեցուցանէ ի դրունս նոցա:

[579] x) Այլ օր.՝ սորա յԱստուծոյ:

[579-580] x) Այլ օր.՝ և որ են յԱստուծոյ կարգեալ են:

Եւ գլխաւորին Տաճկաց, զորոյ զանունն Զափր գիտելով ի նոցունց զրոց, և զմիւս ևս վերագրեալ անունն Մոկթդիր, իբրև գիտաց զթագաւորելն Գագիկայ ի վերայ Հայաստանեայց՝ առաքէ նմա թագ և հանդերձս զարդուց զարմանալիս և յանձն առնէ նմա զհարկս արքունի:

Այս ինձ սխրալիք առ ի պատմել, այս ինձ զարմանալիք առ ի լսել, և վերագունից վերագոյն իմումս և այլոց պատմութեանց, զոր ոչ ի համբաւուց ոչ երբէք լուեալ և ոչ ականատես ուրուք եղեալ կարասցեն յայտնել. թագընկալ փառօք պատուիլ ումեք յարքունուստ, մանաւանդ քրիստոնէի և ուղղափառ հաւատացելոյ և որդւոյ թագաւորի, սեփհական և բնատուր տիրողի Հայոց. զոր ոչ յանդգնագոյն համար[581] իմ ասել երկրորդ անգամ, թէ ակամայ կամօք զայս բռնաւորն հարկեցաւ առնել ի կամաց և ի հրամանէ բարձրելոյն և բոլորիցն տեսն:

Բայց ի գնալն Յուսիփայ ամիրային ի Պարսս՝ գնաց և թագաւորն Գագիկ ի գաւառն Կոգովիտ, և պաշարեալ զանառն Դարիւնս՝ գողացեալ առնու ի գիշերի, ըստ յաջողելոյ նմա ի վերուստ. առնու և զբերդն Մակուայ. և անտի յառաջ մատուցեալ առնու զբերդն Ուղեոյ և տիրէ գաւառացն, սկսեալ ի Կոգովտէ մինչև ցմիջոց Ուղեոյ, և Մասեաց ոտն:

Զայսու ժամանակաւ առաքին յարքունուստ պատգոսք պատուաւորք զօրօք բազմօք, որոց հրաման տուեալ անցանել յԱտրպատական: Սոցա բերեալ կրկին անգամ թագ և հանդերձս պատուականս յարքունուստ՝ և չքեղացուցանեն զթագաւորն Գագիկ կրկին փառաւորութեամբ¹⁴, առաւելեալ քան զոր վերագոյնն ասացաք և խնդրեալ ի թագաւորէն բերանով արքունի, ի ձեռն սիրով լցեալ հրովարտակաց՝ զի ճանապարհ արասցէ նոցա անցան[582] ել ընդ աշխարհն Հայոց նորին օգնականութեամբ. և արքայ յուղարկէ զնոսա ըստ խնդրոյն արքունի. և նոցա երթեալ պատերազմեցան յարեւելից կողմանն: Եւ փախստական արարեալ զզօրսն ամիրային Յուսիփայ, ձերբակալ ևս արարեալ և զինքն՝ բառնան ի դուռն արքունի. և կացեալ ի բանտի զամս Ը¹⁵ և դարձեալ արձակի հրամանաւ արքունի, տալով ի ձեռն նորա զբ-

նաւ աշխարհն Պարսից և զբոլոր Հայք, միանգամայն և զքաղաքսն մեծամեծս, զոր բռնութեամբ յափշտակեալ էր յաւուրս ապստամբութեանն, և զՌայ քաղաք և զմեծն Բասրայ: Եւ նորա յաղթեալ ի բազմութենէ քաղաքաց և աշխարհացն տուելոց ի ձեռս նորա՝ ոչ ժամանէ յԱտրպատական. այլ առաքէ ոստիկանս հաւատարիմս և տայ ի ձեռս նոցա. առաքէ և թագ և հանդերձս երեւելիս թագաւորին Հայոց Գագկայ՝ հաստատել ի ձեռս նորա զՀայաստան աշխարհս:

Եւ ընդ այնր ժամանակս փոխի յաշխարհէս Գուրգէն եղբայր թագաւոր[583]ին¹⁶, խաղաղութեամբ ննջեալ առ հարս իւր. և եղև օր վախճանի նորա սուգ մեծ ամենայն Հայաստան աշխարհին: Եւ ելաց զնա արքայ լալիւն մեծ զաւուրս իւ. և ապա դարձեալ արծարծեալ զմիտս իւր յերկիւղն Աստուծոյ, իմացեալ զիմաստնոյն ասացեալն, թէ «իմաստնոյ սուգ զաւուրս է իսկ անմտի զամենայն ժամանակս կենաց»¹⁷, եղեալ ի մտի զառօրեայ զապականացու և վաղազրաւ կենցաղոյս փոփոխումն, ամբարձեալ զմտացն աչս առ մշտնջենաւոր և անլուծանելի կենացն յարատեւացեալ կայումնն, քաջապէս արութեամբ և լիակատար գիտութեամբ ինքն զինքն կանգնեալ՝ շնորհէ շինութիւն աշխարհի և նորոգումն սուրբ եկեղեցեաց և ուխտի մանկանց, որովք միշտ պայծառացուցանէր զոգի գնացելոյն յաշխարհէս. մատուցանէ և պատարագս և զոհս զենմանց, բազմաբիւր գանձիւք լրացուցանելով զդասս աղքատաց, որբոց և այրեաց, տնանկաց և տառապելոց, բիւրաւոր ամբոխից առ նա կուտելոց^x. ուստի և յորդառատ [584] բարեբանողացն մաղթական հայցուածոցն, ըստ իմում գիտութեան, մանաւանդ ըստ սրբոցն աւետարանութեան, կամ թէ գերագոյն ասացից՝ տէրունեան բանիւն՝ երթեալ այս պատարագ համահաւասար գոլոց երից արանցն արդարոց, Աբէլին, Նոյին և Աբրահամուն, ի ձեռն անմահ պատարագին էական բանին հօր, մարմնով վասն մեր պատարագեցելոյն՝ մատեաւ ընծայ հաշ-

տութեան հօր ի հոտ անուշից: Եւ ոչ այսքանիւք միայն շատացեալ, այլ օր ըստ օրէ յիշելով զգուր ի կենդանութեանն միանգամայն և զսէր կատարմանն՝ առեալ զմթերս գանձուց և զհանդերձս պայծառազարդս և զձիս և զջորիս, զանդեայս արջառոց և զհօտս ոչխարաց՝ ի չորեքծագեան կողմանս երկրի տայ ի վանս սրբոց և հանդիսաւոր արանց, կարգեալ աւուրս նշանաւորս և քառասնօրեայ ժամանակս անխափան ուխտադրութեամբ և անմոռաց յիշատակօք՝ միշտ փառաց ի փառս վերածիլ զնացելում եղբօրն յան[585]վախճանն յայն և յանսպառ յաւիտենին. ի մտի եղեալ՝ թերևս դէպ լինիցի յետնումն յայն և յահեղ գալստեանն աւուր ընդ աջակողմանն գունդս աչալուրջ պայծառութեամբ ընդ գիրկս խառնել եղբօրն, և լսել ի նմանէ, թէ «ողջոյն քեզ, եղբայր ազատեցուցիչ ոգւոյ իմոյ ի դրաց դժոխոց, որ բարիոք մատակարարելով առ իս ի քում վերջամնացութեանն՝ ընդ իմումս և զքո ոգիդ վերածեր ի կեանս»: Եւ դարձեալ ինքն արքայ վառեալ ի զէն և ի զարդ անհամեմատ քաջութեան, միապետեալ զբոլոր աշխարհս Հայաստան, գետահետեալ հոսանուտ բարեբուղիս ուղիսիւք՝ իբրև զծով բազմացուցանէ զխաղաղութիւն ի Հայաստան աշխարհի. զոր և մերս բան զարդարեն ասել ոչ զանգիտէ. յառաջ քան զսա այսպիսում հանդիպել բարութեան երկրիս մերում ասել՝ ոչ է ի դէպ, և զկնի սորա լինել՝ հանդերձեալ իմանալ ոչ է կարողութիւն:

(Ե)

[586] ՎԱՍՆ ԲԱՌՆԱԼՈՅ ՍԳՈՅՆ ՄԵԾԻ,
ԽԱՂԱՂԱՑՈՒՑԱՆԵԼՈՅ ԱՐԳԱՅԻ ԶԱՇԽԱՐՀՍ, ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ
ՅԱՂԱԳՍ ՅՈՒՍՓԱՅ ՈՐԴԻՈՅ ԱՊՈՒՍԱՃԱՅ:

Իսկ զկնի բառնալոյ սգոյն մեծի՝ խաղաղացուցանէ թագաւորն զաշխարհն ի մրմռեալ պատերազմացն Պարսից և սևորդւոցն Հագարու որ զկողմամբք լերանցն:

Ընդ այնր ժամանակս դեռ ևս բռնակալութեամբ տիրէր Պարսից և Հայոց Յուսփ որդին Ապուսաճայ, որ ոչ կարացեալ հանդուրժել քաջութեան և իմաստութեանն արքայի,

[583] x) Այլ օր.՝ եկելոց:

Թողեալ զգազանաբարոյ գործս չարութեան՝ դառնայ ի խաղաղութիւն և ի սէր կատարման. և տայ ի ձեռն արքայի զաշխարհս Հայոց և Վրաց, և ուխտ խաղաղութեան եղեալ գնայ յերկիրն Պարսից: Եւ մինչդեռ կամէր զքօսնուլ ի կարծեալն իւրումն խաղաղութեան՝ վաղվաղակի գան առ նա հրեշտակք արքունի, հրաման տալով զի երթեալ տայցէ պատերազմ ընդ հարաւային զօրացն, որք ելեալ էին ի վերայ Բաքելովնի և սահմանաց նորա¹: Եւ նորա գնացեալ անթիւ բազմութեամբ զօրով՝ Թողու ոստիկան Պարս[587]ից զմի յիւրոց հոմանեաց, որում անուն էր Փէթթ². և ինքն հասեալ ի գուռն արքունի՝ առնու և անտի ևս զօրս բազումս յօգնականութիւն. և գան պատահեն միմեանց յոսիտ աշխարհի, և ի ճակատելն գունդ առ գունդ՝ հարկանին իսպառ զօրքն Յուսփայ, ձերբակալ արարեալ և զինքն. և զկնի սակաւ ժամանակի սպանանի, ոչ գիտեմ ո՛րպիսում պատահեալ վիճակի մահու³:

(Ձ)

ՈՐ ԻՆՁ ՅԱՂԱԳՍ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ՊԱՐՍԻՑ

Եւ ապա զկնի այսոցիկ այսպէս եղելոց՝ անիշխանանայ երկիրն Պարսից: Այլ թէպէտ և յառաջ մատուցեալ կակայէին որդիք աղախնեաց և ծառայք տանն Ապուսաճայ, կարծելով զանձանց թէ իցեն ինչ, որք և վաղվաղակի ի միմեանց սատակէին⁴, կատարելով առ նոսա ասացեալն յիմաստնոյն, «աւա՛ղ և եղո՛ւկ քեզ, քաղաք, որ Թագաւորդ քո որդի աղախնոյ է»¹. և դարձեալ յայլում տեղւոջ ասէ, «երկք շարժի երկիր, և չորրորդին ոչ կարէ հանդուրժել. ծառայ եթէ Թագաւորեսցէ՝ շարժէ [588] զերկիր, և անմիտն եթէ յազեացի

[587] x) Այլ օր.՝ սատակին:

[588] x) Այլ օր.՝ ումեք: xx) Այլ օր. յաւելու՝ Հայոց: xxx) Այլ օր.՝ աւասիկ: xxxx) Այլ օր.՝ և ևս: xxxxx) Այլ օր.՝ խաղաղութեամբ: xxxxxx) I (326), II (290), III (450)՝ իբրև հայր և խնամածու: Ա(2/98) չիք՝ և:

հացիւ՝ նոյնպէս առնիցէ»². որ արդարև շարժեցաւ երկիր, կարծելով Թագաւորել ծառայիցս այսոցիկ: Եւ քանզի ոչ ոք ի սոցանէ արժանի յիշատակաց գործ գործեաց՝ և ոչ մեք³ շար ի կարգի հարեալ զանուանս նոցա հիւսեցաք յասպարիսի աստ պատմութեան:

(Է¹)

ՅԱՂԱԳՍ ԱՇԽԱՐՀԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՍԻ ԱՐՔԱՅԻՆ^{xx} ԳԱԳԿԱՅ ԵՒ ԲԱԶՈՒՄ ՏԵՂԵԱՅ ՆՈՐՈԳՄԱՆՑ ԵՒ ՀՐԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵԱՆՑ ՈՍՏԱՆՆ ԱԻԱՆԻ:

Բայց ինձ ահա^{xxx} յոյժ սիրելի է աստանօր զբարձրագոյն իմն իրէ բուռն հարկանել, առ ի յիշատակ թողլով զկնի եկելոց, ևս և^{xxxx} ի պարծանս տանն Արծրունեաց, յիշատակեալ զիմաստակիր խոհականութեան գործս մեծի արքային Հայոց Գագկայ, որ քաջութեամբ և աշխարհաչէն խաղաղասիրութեամբ^{xxxxx} հոգաբարձէր իբրև զհայր խնամածու^{xxxxxx} ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որ և ի վերայ բարեխնամօղ գթութեանց որով զաղքատս դարմանէր, զգերեալս դարձուցանէր, զզրկեալս փրկէր, դատ առնէր որբոց և [589] տայր իրաւունս այրեաց, և զայն ևս աւարտ և գլուխ դնէր ամենայն առաքինասէր վարուց, ևս և մեծի գովութեանց արժանաւոր. զոր և ես քեզ սիրելի քաջ^x, և քաջի արանց նախնական, որ և զպատմութիւնս յինէն պահանջեցէր, ոչ իբրու^{xx} յայլոց համբաւուց տեղեկացեալ ընծայեալ արձանացուցանեմ քեզ ստայօղ բանից պաճուճեալ առասպելս, այլ ականատես և ականջալուր, և իմով իսկ ձեռօք^{xxx} շօշափեալ՝ պատմեմ քեզ հաւաստապէս զեղելոցն զարմանս:

Ամենեցուն իսկ ընթերցասիրաց յայտնի են պատմեալքս՝ զի այր արծաթասէր սրով գելուլ զպարանոցն լաւագոյն համարի, քան եթէ դանգ մի տուժել յարծաթոյն. և եթէ զարեգակն տեսանիցէ արձակելով զճառագայթսն ի խնամս

[589] x) Յայլ օր. չիք՝ քաջ: xx) Այլ օր. իբրև: xxx) Այլ օր.՝ ձեռամբ:

տիեզերաց ըստ հրամանի խնամողին Աստուծոյ՝ ընդդէմ նորա ասէ, ընդէ՞ր փոխանակ լուսոյդ ինձ ոսկի ոչ բղխես. և եթէ աղբիւր ակնավճիտ տեսանիցէ՝ ասէ, չեմ ծարաւի, և ոչ երբէք արբից ի քէն ջուր. մատոյ ինձ արծաթ: Իսկ բարք [590] անարծաթասէր գոլով թագաւորին, զուտ և մաքուր մնալով յայսպիսի մեծավէր ախտէ՝ խնամ ածէ ոչ միայն անձինն զբօսանաց, այլ և բնաւ աշխարհիս Հայոց. տայ զմթերս գանձուց ի ձեռս գործավարաց և արուեստաւորաց՝ պարսպաւորել ամրութեամբ զբլուրս գագաթնաւորս^x և գանառիկ ամրոցս բերդից ի գաւառս և ի միջոցս երկրի, ի պէտս ապաստանի փախուցելոց ի հինից և ի խռովութեանց օտար ազգաց. յորոց ի բազում ամրոցաց պարսպելոց յիւր անուն՝ յերկուս տեղիս կարի իմն յոյժ հաճեալ նուաճէ ակնակառոյց լինելով. մինն առ եզերք ծովուն, որ է աւանն Ուտան¹ ի գաւառն Ռշտունեաց, որ է յոյժ բարեխառն, ի չորից ծագաց երկրի օդոյ առ հասարակ նա շնչելով. նաև ծառովք պտղաբերովք սաղարթեալ և այգեւետ^{xx} բազմութեամբք յոյժ վայելչացեալ զարդարի. բղխեն և աղբիւրք բարեխառնք շուրջ զբաղաքաւն, օգնականութիւն մատուցանելով մարդկան ի բազում պէտս, այլ և ի հարաւակողմն կուսէ ամրոցին մերձ կայ բարձրաբերձ լեռուն [591] Արտօս, որ ի գարնանայինն հասարակութենէն մինչև ցաշնանային եղանակ ամբարեալ պահէ յինքեան զգալարութիւն արմատոց և ծաղկանց, և զձիւնահորս ամբարձեալ ի պէտս թագաւորաց, և ամենայնի որ ցանկասցի ոք առնուլ: Նաև ի գլխոյ լեռինն հոսեալ իջանեն գետք սահանակարկաջք յորդահոսք, որով ոռոգանի երկիրն առ հասարակ. որք և ի ծով անկանելով՝ բղխեն ձկունս մանունս առ ի պէտս վայելչութեան բնակչաց աշխարհին, և ամբարեն ինչս բազումս ի գանձս թագաւորաց, զոր և արքայի առեալ նուիրէ ի դարմանս աղքատաց: Եւ ինքն գագաթն ամրոցին է ծովահայեաց և յոյժ

[590] x) Այլ օր.՝ գագաթաւորս: xx) այգեւետ ուղղ.՝ այգաւետ (Նախն., 12):

վայելուչ. եթէ շարժեսցի ծով յուզեալ ի հողմոց՝ ծաղկաձև ալիքն զբօսացուցանողք և վայելուչք երևին. և եթէ մաքուր յօդոյ լինիցի՝ զամենեցուն աչս գրաւէ զիւրն տեսանել ծաւալումն. վասն որոյ և արքայի ձեռնարկեալ շինէ ի նմա տաճարս և սենեակս և փողոցս հրաշալիս պատկերակերպս և ազգի [592] ազգի յօրինուածս, զոր ոչ բաւեմ պատմել: Պարսպէ և զծովակողմն զօրաւոր վիմօք, դնելով զհիմունսն յանհնարին խորութեան, շինէ և ի գլուխ պարսպին ընդդէմ ծովուն տաճար մի ճեմարանոց ոսկեզարդ և պէսպէս պաճուճեալ դեղովք, արեգակնահրաշ ճառագայթաձևս ի խողտանս աչաց և յուրախութիւն սրտի ինքեան և իւրոց արժանեացն. իսկ զդրունս կազմեալ կամարաձևս, օդաբերս, գովացուցիչս, միանգամայն և լուսանցոյցս շողախաղացս, որք ի ծագել և ի մտանել արեգականն փայլատակելով ի վերայ ծովուն՝ շող գործեն ի սիրտս տաճարին, և յերփն երփն շրջշրջելով զդրօշեալ պատկերատիպսն և զգանազան յօրինուածսն՝ զմիտս հիացուցանէ զտեսօղացն, և ի վեր անդր անցանէ քան զպատմողաց գիտութիւն:

Իսկ մեր ի բազմաց զսակաւն յիշատակելով՝ ահա ասացաք որ ինչ յաղագս Ոստանն աւանի:

(Ը)

ՅԱՂԱԳՍ ԾԻՆՈՒԹԵԱՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ¹ ԵՒ ԹԷ ՌԹՔ ՈՄԱՆՔ
ՅԱՌԱՋ ՔԱՆ ԶԶԵՌՆԱՐԿԵԼՆ ԱՐՔ[593]ԱՅԻ ՍՈՒՂ ԵՒ ՈԶ
ԱՐԺԱՆԻ ԻՆՉ ՅԻՇԱՏԱԿԻ Ի ՆՄԱ ԳՈՐԾՍ ԳՈՐԾԵԾԻՆ:

Եւ արդ մեր բաղձալի սիրով բուռն հարեալ զգեղեցիկ պատմութեանց՝ զբազմօք գանց արարաք զրուցատրութեամբք, մանաւանդ որ անհուն շատաբանութեամբք իցեն լի, անօգուտ մեզ առ ի պատմել, և անշահ լսողաց առ ի լսել. ուստի և յայսցանէ ի բաց որոշելով զմեր միտս՝ յօգտակարն մեր փութասցուք պատմութեանցն հանդէս. և անվրէպ յայտարարութեամբք որ ինչ ի սկզբանց անտի շինութեան աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն գարմից և ցկաթոտ և վավաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստա-

նեայց և ի նմանէ յայլս և յայլոց ևս յաւէտ ձեռակերտք և շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայնն անձամբ հասեալ և աչօք տեսեալ, ձկտեալ և ի հեռաւոր աշխարհս, մինչև ցկղարջս և Շուշեթացիս և առ լեւորմբն Կաւկոսս և յԱհիզ, մինչև ի մուտսն Գաղայ, և ընդ Տայաստան և ընդ ամենայն հիւսիսականս և ընդ արեւելս ի հետիոտս [594] գնալով՝ տեսաք զգործ քաջաց և նախնեաց. միայն զմերս գրաւեաց զմիտս և զտեսութիւն հրաշակերտն և քան զբազումս նորանշանն և զարմանալին Աղթամար. որ թէպէտ և յառաջ քան զայսոսիկ ի Դաւթայ Սախուունոյ և յՌաշամայ Ռշտունւոյ և ի Բագափրանայ ասի առեալ շինութիւն, որ զՊաղեստինացւոց աշխարհն հանդերձ Հիւրկանեալ՝ քահանայիւ գերեալ ած բնակեցոյց յերկրիս մերում՝ սակայն ամենեքեան սոքա իբրև ի տաղաւարի, և կամ որպէս ի հուղս մրգապահաց² բնակեցան յերեւելի յայնմիկ կղզւոյ կոչեցեալն Աղթամար, մինչև յաւուրս մեծի արքային Հայոց Գագկայ, որ քաջակորով գիտութեամբ նայեցեալ ի տեղւոյն զբօսանս և ծանուցեալ զնա ապաստան լինել աշխարհի ի հինից թշնամեաց՝ ձեռնարկէ հիմն արկանել զնա ահեղ իմն և զարմանալի հիացմամբ. հրաման տուեալ բազում արուեստաւորաց և անթիւ մարդկան զհատեալ վէմս ծանունս և դժուարակիրս հոսել ընկենուլ յատակս ծովուն անհնարին [595] խորութեանն. և ժամանակաւ ինչ այսպէս ջան յանձին կալեալ մեծի արքային՝ և յանկարծակի եկն եկաց կանգնեցաւ քարայատակն ամբարտակ կանգունս հինգ ի վերայ բարձրացեալ մկանաց ծովուն, որ մտացն աչօք իբրև ի ցամաքի շարայարեալ տողադրէ զհաստակաւոյցն վիմաց կարգս. յորոյ վերայ լար եղեալ ձգէ զպարիսպն շուրջանակի իբր ձիարշաւանօք հինգ. և պարիսպն է հրաշակերտ, ահեղակերպ, բարձրաբերձ լայնանիստ բրգամբք և բարձրացեալ աշտարակօք զարդարեալ, անկիւնաւոր խօ-

[594] x) Այլ օր.՝ Հիւրկանու:

[595] x) Այլ օր.՝ գահոյս: xx) Այլ օր.՝ զօրովք:

րանանման տախտակաձև յինքեան ունելով գահոյք^x զբօսանաց, յորում հանդերձ որդւովք և ազատակոյտ զօրօք^{xx} միշտ ուրախանայր արքայ: Իսկ և զգլուխս պարսպին ածեալ ի կիրճս դժուարամածս քարանձաւին՝ ի համբոյրս միմեանց մերձեցուցանէ. ի շրթունս խորայատակ հիմանց ծովուն դնէ դրունս ահաւորատեսս, հաստահեղոյսս, բեւեալպինդս. որով և զմասն ինչ ծովուն ի կղզին [596] կոյս հատանելով՝ հրաշալիս իմն ներգործեաց, բազում նաւաց յօրինեալ խաղաղ և անքոյթ նաւահանգիստ, բարձրագոյն հրաշակերտեաց քան զԱղէքսանդրին ի Մակեդովն քաղաքի³, և որպէս ինձ թուի՝ զանցոյց զարմանալեօք զՇամիրամեան փորուածոյ սենեկօքն և զամբարտակաւ գետոյն որ առ ստորոտով՝ լերինն Վարազայ. զի նորայն գոնեա ի վերայ ցամաքի, իսկ սա ի մեծ խորոց ծովուս արուեստակեալ՝ հարստահարէ զամենայն միտս և զգործս իմաստնոցն առ ի քան զինքն եղելոց:

Եւ այնուհետև ժողովեալ ի դուռն արքայի իշխանաց և տերանց, ազատաց և ռամկաց, եպիսկոպոսաց և կրօնաւորաց, զի ամենեքեան օն անդր փութապէս շինուածս և ձեռակերտս հաստատեսցեն, հրաման տայցէ, զի լինիցի տեղի ապաստանի ամենայն հինից ի թշնամեաց եկելոց. և թագաւորն գթացեալ ոչ արգելու զխնդրեալ պարգևսն. և զկնի հնգից ամաց յորմէ հետէ սկսան շինել՝ պայծառացեալ բարձրաց[597]աւ շինութիւն քաղաքին առաւել քան զառաւել:

Յայնժամ և իւր իսկ արքայի ամենիմաստ հասողութեամբն հանդերձ բազում արուեստաւորօք զլար ճարտարութեան ի ձեռն առեալ գծել, միանգամայն և գծագրել նշանակել առ ստորոտով լերինն, որ է գագաթն կղզոյն, զտեղիս զբօսացուցանողս^x վայելչաւորս, ըստ արժանի կայեանից արքայական իւրոցն հանգստեան ձգելով պարսպունս, յարդարելով զփողոցս և դարս դարս դարաստանաց և գահս ըստ գահից տէրութեանց և բուրաստանս և պարտէզս, բու-

[596] x) Ա (1/11)՝ առ ստորոտաւ:

[597] x) Ա (1/13-14)՝ զտեղիս սբուսացուցանողս:

րաստանաց և ծաղկոցաց որոշեալ հովիտս. զորս վաղվա-
ղակի անեալ ի կատարումն հասուցանէ զամենայնն. ևս և
ծառատունկ բազում, զոր ոռոգեալ արբուցանեն ի բարեհամ
և անսպառ աղբերէն, որ ականարկելովն խնամողին Աստուծոյ
կայ ի մէջ քաղաքին:

Եւ քանզի էին ի դրան արքունի գումարեալք արուես-
տաւորք բազումք, արք պատուաւորք ժողովեալք յամենայն
ազգաց յերկրէ, որք ոչ վրիպէին առնել [598] զոր խորհէր
արքայ, այլ ըստ հրամանին վաղվաղակի և գործն առնոյր
զկատարումն՝ ումեմն ի նոցանէ ճարտարապետի առն իմաստ-
նոյ և հանճարեղի հրամայէ թագաւորն շինել տաճար մի
քառանկիւն, և կանգնաւ ունելով զչափ լայնութեան և
երկայնութեան, նմանապէս և ի բարձրութիւնն. որոյ որմոյն
լայնութիւնն երկւք մեծաքայլութեամբ չափով ունի զպար-
զուածսն, գունդ անապակ կրոց և քարի, իբրև զհալուածս՝
կապարի և պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ. և շինուած տա-
ճարին ի հիմանց անտի մինչև ցգլուխ նորին ի թռիչս կազ-
մեալ՝ առանց սեան ունի զհաստատութիւն. և է որ արդարև
արժանի զարմանալոյ ի վեր քան զմիտս: Ունի և խորանս
կամարակիցս և անկիւնս և շրջապատս գեղապաճոյճս,
անթիւ մտաց և անդնելի աչաց. ունի և գումբէթս երկնա-
հարթս ոսկեզարդս^{xx} և լուսաճաճանչս, յոր թէ նայել ոք կա-
միցի՝ իբր թագաւորի իմն պատիւ^{xxx} առնելով՝ նախ ի բաց
առցէ զխոյր գլխոյն, և ապա տանջե[599]ալ զպարանոցն
հագիւ թէ նշմարել կարիցէ զզանազան դեղոցն կերպազրու-
թիւնս:

Եւ է կարգ շինուածոյ տաճարին ահեղ իմն և զարմանալի,
և այնքան բարձրագոյն և անհաս է մտաց՝ զոր օրինակ թէ
իմաստուն ոք այր ընդ մի կարգ խորանի միող զբազում
ժամս նայեսցի, արտաքս ելեալ ոչինչ յորոց՝ նայեսցաւն
պատմել ումեք կարասցէ: Վասն զի են ի նմա ոսկեզարդ

գահոյք, յորս բազմեալ երևի արքայ նազելի ճոխութեամբ,
շուրջ զիւրեալ^{xx} ունելով պատանեակս լուսատեսակս, սպա-
սաւորս ուրախութեան, ընդ նմին և դասս գուսանաց և
խաղս աղճկանց զարմանալոյ արժանիս. անդ էն և սուսե-
րամերկաց հոյլք և ըմբշամարտաց պատերազմունք. անդ և
դասք առիւծուց և այլոց գազանաց. և անդ երամք հաւուց
զարդարեալք ի պէսպէս պաճուճանս. զոր եթէ զամենայնն
որ ի նմա գործք ի թիւ ոք կամիցի արկանել՝ բազում աշ-
խատութեան պէտք են անձինն և լսողաց:

Եւ է փառք տաճարին ահեղ իմն և զարմանալի. [600]
եղեալ են ի նմա դրունք հատուածոյք մանր յօրինուածով⁴ և
հրաշալի գեղգեղմամբ, ի բանալն իւրեանց երկբացիկք են,
օդաբերք զովացուցիչք. իսկ հուպ առ միմեանս գոլով՝
երևին իբրև զմի պատկեր:

Պատմեաց մեզ և հաւատարիմ ոստիկան մի ի գործա-
վարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ
լտերս իբրև ՄԻ. և հաւաստապէս ճշմարտութեամբ նուա-
զեաց զասելն^x, քան թէ առատութեամբն յաւելեաց ի բա-
զումս. իսկ և նիստ փառաց տաճարին յամենայն կողմանց
գաւառին ի մէջ քաղաքին երևի իբրև զմեծ մի բլուր. ոչինչ
նուազեալ բարձրութեամբ քան զքարանձաւ ծայր կղզոյն:

Պարսպէ անմերձեալի ամրութեամբ և զծայրս ամրոցին,
և շինեալ ի նմա շտեմարանս մեծամեծս և համբարանոցս,
միանգամայն և տունս գանձուց և զինուց և ասպազինաց
անհուն բազմութեանց: Այլ եթէ զամենայն զգարդ շինուա-
ծոյն, զոսկեզարդ փողոցսն և զգումբէթակապ խորանա[601]-
յարկսն և զզանազան տեղիս գահոյիցն^x, որք առաւել այլա-
կերպութեամբ մի քան զմի գերահրաշապէս փայլեն՝ և ըստ
արժանեացն մանրամասնաբար գովասանել ոք կամիցի՝
կարծեմ թէ յանհասութիւն ձկտեալ տատանի, որ և հասանե-
լոյ չէ կարողութիւն: Բայց մեր զգիպողսն և զպատշաճա-

[598] x) Յօրինակսն՝ զհաւուածս: Ա (1/2)՝ հալուածս: xx) Այլ օր.՝ ոսկե-
զօծս: xx) Այլ օր.՝ պատիւս:

[599] x) Այլ օր.՝ որոց: xx) Այլ օր.՝ զիւրե:

[600] x) Այլ օր.՝ ասելն:

[601] x) Յօրինակսն՝ գահոյիցն: Ա (1/2)՝ գահոյիցն:

Լորսն որքան է կարողութիւն՝ ի լրումն ընծայեցաք գեղեցիկ քոյոցդ ախորժակաց, ո՛վ քաջազգի և տան մեծի արգասաւոր և նախնական մեծ:

(Թ)

ՅԱՂԱԳՍ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ ԵՒ ՊԱՆԾԱԼԻ ՍՈՒՐԲ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՈՐ ՅԱՂԹԱՄԱՐ ՔԱՂԱՔԻ, ՈՐՈՅ ՆԻՒԹ
ՆՊԱՍՏԱՈՐՈՒԹԵԱՆ^{xx} ՔԱՐԱՆՑՆ ԲԵՐԱԻ ՅԵՐԿՐԷ
ՀԵՌԱՍՏԱՆԷ. ԶՈՐՈՅ ՄԵՔ ԶԻՐՆ ԵՒ ԶՏԵՂԻՆ ՀԱՒԱՍՏԵԱԻ
ՅԱՅՏ ԱՐԱՍՑՈՒՔ

Ի ժամանակս շինութեան հոյակապ և հռչակաւոր և բարձրանշան քաղաքին Աղթամարայ բարձրացոյց փրկիչն մեր Յիսուս զբազուկս օծելոյն իւրոյ Գազկայ, հարստահարել զգազանաբարոյ ազգն իսմայէլի. զորս կապեաց զձեռնէն իւրմէ հաստահիմն խորհրդովք և պատերազմական ուժեղ արութեամբք, իբրու դանդանաւանաւ^{xxx} [602] իւրք զկզակս նոցա ճմլեալ թռչնացուցանէր, սկսեալ ի Մարաց և Պարսից զբոլոր Ատրպատական, մինչև ցնոթաստան. որում կամէր աւանդէր, և յորոց ոչն կամէր ի բաց կորզէր, գայլս ի վերայ այլոց յարուցանէր, և զհազարս և զբիւրս ի նոցանէն իմաստութեան սրովն սատակէր. իսկ այլոց պատերազմաւ պատահեալ տայր բերանոյ սրոյ և յանխնայ կոտորէր, երբեմն անձամբ և երբեմն ի ձեռն զօրացն:

Եւ յառնելն արքայի զայսոսիկ յաճախեաց պատերազմաւ և ի վերայ Ասորեստանի և գաւառս բազումս ամրոցովքն հանդերձ յինքն ձգեալ կորզեաց: Եւ տեսեալ մերձ ի դրունս Ասորեստանի ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց ի գեօղն Կոտոմ կոչեցեալ, լինելով սեփհականաբար Զուրարեկն կոչեցեալ ազգի՝ սպառ սպուռ կորուսեալ ջնջէ զազգն, և զշինուածս ամրոցին ի հիմանց տապալեալ՝ զքարինս նորա բաճեալ բերէ ի վերայ մկանաց ծովուն, ընծայելով ի նիւթ

xx) Այլ օր.՝ սպասաւորութեան: xxx) Այլ օր.՝ դանդանաւանիւք:

շինութեան սրբոյ եկեղեցւոյն, կանգնելով փոխանակ բազնաձև [603] պղծալից յարկացն զտաճար փառաց: Աստանօր կատարի ասացեալն ի մարգարէէն՝ «որ հանէ զպատուականն յանարժանէն՝ իբրև զբերան իմ եղիցի»¹, ուր միշտ հանգչի Հոգին Սուրբ, վերագրելով զմարդիկ յանստուեր լոյսն:

Եւ քանզի ճարտարապետ արուեստին էր Մանուէլն, զոր ի վեր անդր ցուցաք, այր^x լի իմաստութեամբ և զօրաւոր ի գործս իւր՝ հրաշակերտէ գեղեցիցին զարմանագործ արուեստիւ. և զոր վերագոյնն ցուցաք կրօնաւորն ձեռն տայ նկարագրել զքարինսն ճշգրտագործ նմանահանութեամբ, սկսեալ յԱբրահամայ^{xx} և ի Դաւթէ և մինչև ցտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, զդասս մարգարէից և առաքելոց յօրինեալ ըստ իւրաքանչիւր հանդիսի զարմանագործ տեսեամբ: Ստեղծագործեալ ջոկադրէ և ի կարգս եկեղեցւոյն զհոլովս երէոց և գերամս հաւուց, միանգամայն և զդասս գազանաց, խոզից և առիւծուց, ցլուց և արջոց, ընդդէմ միմեանց զարդարեալս, զկենդանականին նոցա յուշ առնելով զմարտ, որ է յոյժ ըղձալի իմաստնոց, [604] ածեալ զթիկամբք եկեղեցւոյն և շրջապատ պարունակ^x մի պանծալի մանրամասն հատուածովք յօրինեալ, կերպագրեալ որթս խաղողաբերս այգեգործովք և գազանովք և սողնովք հանդերձ համակեալք. որոց և կերպարանքն այլ և այլ զանազանութեամբք ըստ իւրաքանչիւր մասին առբերեն^{xx} զտեսակս:

Իսկ ի չորից կողմանց ի վերայ գագաթան սրբութեանցն ճշգրտագործեալ զչորից աւետարանչացն պատկերս, որք և արժանաւորապէս իսկ են պսակ ուրախութեան սրբոյ եկեղեցւոյ և վերագոյն քան զամենայն սուրբս:

Նկարագրեալ է տեսաւնագրելով և զփրկչական պատկերս, որ վասն մեր զգեցաւ մարմին երևելով մարդ, և է ի կամարս արեւմտական խորանին. նմանահան ճշգրտութեամբ յօրի-

[603] x) Յօրինակսն՝ այլ: Ա (1/8) այր: xx) Այլ օր. յԱբրահամէ:

[604] x) Այլ օր.՝ բարունակ: xx) Ա (1/8)՝ առբերեն. ուղղ.՝ առբերելի (Նախն. 396):

նեալ է ընդդէմ Փրկչին և զփառագարդ պատկեր արքային Գազէայ, որ մեծապարծ հաւատով բարձեալ ունի զեկեղեցին ի վերայ բազկացն, իբրև զսափորն ոսկի լի մանանայիւն և իբրև զտուփ մի ոսկի անուշահոտութեամբ լցեալ, կայ առ [605] աջի տեառն, կերպագրեալ այնպէս, որպէս թէ զթողութիւն խնդրեսցէ մեղաց: Որ թէպէտ և մերս պատմութեանց իցեն բանք՝ սակայն թագաւորն ոչ վրիպի ի խնդրեալ պարգևացն, յուսացեալ առ հանդերձեալ հատուցմունսն:

Դարձեալ և ի հարաւակողմ կուսէ խորանին ի վերայ դրան եկեղեցւոյն յօրինեալ է ի տեղի գահոյից, ի բարձանց ի խոնարհ կամարած և աստիճանօք զէջսն ունելով, որպէս զի իցէ տեղի աղօթից թագաւորին զուսպ և զերծ ի մարդկանէ, որով ի միտս իւր եկեալ անզբաղապէս ընդ Աստուծոյ խօսեսցի:

Իսկ ի ներքուստ կողմանէ զսրբութիւն սրբութեանցն հրաշալիս իմն յօրինէ նկարապաճոյճ դեղովք, դրամբք արծաթապատօք և լի ոսկեհոռն զարդիւք, ոսկեպատ պատկերօք և ակամբ պատուականօք և մարգարտահիւս զարդիւք և պէսպէս երևելի և պայծառ սպասիւք^x, զոր հրաշափառապէս եցոյց մեզ երկրորդ Երուսաղէմ, միանգամայն և դուռն վերին Սիօնի^{xx}:

Աստանօր կատարին մարգարէութեանն [606] նուագք, թէ «ուրախ լեր, անապատ ծարաւի»², և դարձեալ՝ եթէ «ցնծացէ երկիր, և ուրախ եղիցին կղզիք բազումք»³: Արդարև սա էր երբեմն անապատ ծարաւի, իսկ այժմ քաղաք մեծին Աստուծոյ գետահետեալ յերկուց մշտաբոլոր աղբերաց, ի սրբոյ աւագանէն և յանապական արենէ Որդւոյն Աստուծոյ արբուցանէ զոգուով ծարաւիս:

Իսկ զոր նաւակատեաց սորա դասիւք եպիսկոպոսաց և իշխանաց չբեղացուցանելով տօն մեծ ուրախութեան կատարէ մեծապարծ պարծանօք յիշատակ ազգաց յազգս: Ահա ասացաք որ ինչ յաղագս սրբոյ եկեղեցւոյն:

[605] x) Ա (2/27)՝ սպասուք: xx) Ա (2/43)՝ վերին Սիօնի:

ՅԱՂԱԳՍ ՄԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԸՆԴ ԱՌՆՆ ԱՐԱՐԱՑԻՈՑ Ի ԴՐՈՒՆՍ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ԴՈՒՆԱՅ, ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ԳՈՐԾՔ ՔԱՋՈՒԹԵԱՆ ՄԵՍԻ ԱՐՔԱՅԻՆ ՀԱՅՈՑ ԳԱԳԱՅ, ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԱՂԹՈՒԹԵԱՆՆ ԳՈՐԾՔ:

Եւ որպէս ի վեր անդր պատմեցաք վասն անիշխան լինելոյ երկրին Պարսից, ըստ գրեցելումն թէ «դատաւոր ոչ գոյր իսրայէլի»¹, և իւրաքանչիւր ոք զիւր միտս հաճէր: Ի սոյն ժամանակս այր մի արաբացի ազգաւ, այր հմուտ պատերազմաց և գործոց զինուորութեան. [607] սա կոկոզավիզ ամբարտաւանութեամբ յինքն հայեցեալ՝ կարծեաց ինքնագլուխ լինել: Ուստի և զօր գումարեալ յանկարծօրէն թաւկոխեաց անցանել ընդ Գողթնաստան և ընդ աւանն Նախճաւան, զբռամբ ածեալ և զզօրս Շարուրն կոչեցեալ գաւառի, գայ հասանէ մինչև ցմեծ մայրաքաղաքն Դուին. և վաղվաղակի հարկապահանջս և ոստիկանս առաքեալ յԱյրարատեան գաւառ^x և մինչև ցԱրագածն կոչեցեալ տուն, որ է բաժին^{xx} կալուածոց Աբասայ որդւոյ Սմբատայ՝ ընդ իւրումն նուաճէ իշխանութեամբ: Եւ քանզի Աբաս ոչ կարողանայր ի դիմի հարկանել բռնացելոյն ի վերայ ինքեան՝ ձայն արկանէ յարքայ ի ձեռն հրեշտակաց և հրովարտակաց, զի եկեալ փրկեսցէ զնա ի հարկապահանջ բռնութեանցն հինից. և արքայի յիշեալ զգութ արեան հարազատութեանն՝ ել զնաց զօրօք բազմօք զհարազատին խնդրել զքէն վրիժուց:

Իսկ Աբաս որդին Սմբատայ հպարտացեալ գայ իջանէ ի դաշտն Վաղարշապատ քաղաքի, կամեց[608]եալ յառաջագոյն քան զգալուստն մեծի թագաւորին Հայոց Գազկայ անձինն ինչ ստանալ պարծանս: Իսկ այրն այլազգի քանզի գիտէր զնմանէ, թէ ոչ է հմուտ պատերազմաց՝ ելեալ հասանէ ի վերայ նորա սակաւ զօրօք և հարեալ զնա ի փախուստ

[607] x) Այլ օր.՝ կոչեցեալ գաւառն: xx) Այլ օր.՝ որ բաժին:

դարձուցանէ: Մաշեալ ի սուր սուսերի ի զօրացն նորա արս իբրեւ Ն, և առեալ զկապուտ զօրացն և զբնակչաց երկրին, և հրձիգ արարեալ զաշխարհն ամենայն՝ դառնայ ի քաղաքն մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ: Եւ Աբաս այնուհետեւ փախստեայ եղեալ մազապուր անկանի յաշխարհն Վրաց:

Եւ արքայի լուեալ զգոյժ աղաղակիս այսորիկ՝ վաղվաղակի հասանէ ի դուռն Դուռայ յեզր գետոյն Երասխայ, հանդէպ վիրապին սրբոյ, յորմէ ելեալ մեծն սուրբն Գրիգորիոս լուսաւորեաց զՀայաստան աշխարհս: Իսկ այլազգին յորժամ ետես զբանակ արքային մեծի սփռեալ առ լերամբն Գինոյ կոչեցեալ բլեր, որ արդարեւ անուռն բլրակին մարգարէաբար, իբրու յանապակ [609] գինոյ զմայլեալ ուրախ արար զարքայ յիւրումն սահմանեալ վայրի. որ թէպէտ և ի բարձանց առեալ զչնորհ յաղթութեանն, բարեխօսութեամբ սուրբ Լուսաւորչին^x, որոյ և իւր իսկ տօնախմբիւր յիշատակ յամսեանն սահմի, որ օր Ժ էր ամսոյն. սակայն և բլուրն շնորհս ունելով՝ ոչ ունայնայնայ ի գովեստից աստի պատմութեանցս. և այնուհետեւ առն ամբարշտի զօր գումարեալ արս իբրեւ ԺԳՆ՝ դիմէ ի վերայ արքայի, գունակ այլոց ոմանց զնա կարծելով. և մինչդեռ արեգակն յերրորդ ժամուն արփիաթեւէր զկամարն երկնի, և դեռ ընթեռնոյր Աւետարանն սուրբ՝ զայ ոմն ի սուրհանդակաց և ասէ, «ընդէ՞ր ձիգ և յաւէժ աղօթէ տէր իմ արքայ, և ահա ճակատ այլազգեացն մերձեցաւ ի բանակ սրբութեան տեառն»: Եւ արքայ այնուհետեւ կայիւն^{xx} սրտիւ և հեզահամբոյր քաջութեամբ ոչ զաչս և ոչ զբարբառ առ ազդողն ամբառնայ, այլ կատարեալ զսովորական աղօթսն, իմացեալ զիմաստնոյն թէ, «տեառն է պատերազմ»², և թէ «տէր [610] ամբարտաւանից հակառակ կայ, և տայ զչնորհսն խոնարհացն»³:

Յայնժամ արքայ վառեալ ի զէն և ի զարդ արիական

քաջութեան, առեալ զգօրսն գնդին հաւատացելոց, հանդարտ յառաջ մատուցեալ՝ գունդս գունդս պատշաճաբար յօրինէ զիւրոյ ճակատուն. և ապա այնուհետեւ սուսերամերկացն հոյլք զմիմեամբք խառնեցան, և ճայթմունք և թնդիւնք և փայլատակմունք իբրեւ յամպոց ի վայր թափեալ երևեցան, և ահագին օրն սկսաւ լինել: Յայնժամ ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ լինէր արքայ իւրականն զօրօք, մանաւանդ զի և սուրբ հայրապետն Հայոց մեծն Եղիսէ, ելեալ ի կատարս բլերն Գինոյ՝ հանդերձ քահանայական դասիւքն, հանգոյն սրբոյն Ներսէսի՝ անխոնարհելի ունելով զձեռս, մինչև պարտեցաւ երկրորդն Ամաղէկ. ուստի և գունդ զգնդիւ անցեալ զօրացն Հայոց՝ գայ պատահէ արքայ զմիջոցաւ ռազմին այլազգեաց, յորում էին արք հետեակք ըմբշամարտ զինակրաց իբրեւ չորք հազարք. որոց ի [611] դիմի հարեալ արքայի, իբրեւ կայծակն ընդ եղէգն հարեալ՝ այնպէս խորտակեաց զռազմաց զօրուն այլազգեաց. և այնուհետեւ բազմութիւն դիակացն յերկիր անկելոցն էին թանձրացեալք ի վերայ երեսաց դաշտին իբրեւ զորայս անդւոյ լիոյ յաւուրս հնձոց. ուստի և ընդ սրախողխողսն և ընդ գետավէժսն սատակեցան արք իբրեւ ԸԽ, և զբազումս ի նոցանէ ձերբակալս արարեալ՝ զոմանս շղթայակապս յղէ յանառն Դարիւնս: Իսկ արանց երկերիւր աւելի կամ պակաս զարիւնս անձանցն պարգևս նոցունց շնորհէ. և հրամայէ արձակել, զի երթեալ ի քաղաքն պատմեսցեն զոր տեսինն:

Եւ ինքն արքայ աճապարեալ անցանէ ընդ գետն Երասխ, կամելով հրձիգ առնել զքաղաքն ծագէ ի ծագ, և զաշխարհն շուրջանակի, մինչև ծերք քաղաքին՝ անկեալ առ ոտս նորա խնդրեն զխաղաղութիւն, տալով հարկս և պատանդս. զոր առեալ արքայի դառնայ խաղաղութեամբ յամուրն Դարիւնս, բարձեալ զգէն և զասպազէն [612] առնեձիոյ զօրացն այլազգեաց անչափ բազմութեամբ, և ի բազում աւարառուաց իւրոցն զօրաց ոչ ինչ տուժէ արքայ յումեքէ, այլ հրամայէ հանդէպ երեսաց տանել զինչ և շահեցաւ:

[611] x) Յայլ օր. չիք՝ քաղաքին:

[609] x) Այլ օր.՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: xx) Ա (Ը/Յ)՝ կայիւն փխ. կայուն (նախն 78):

[610] x) Այլ օր.՝ բլրին գինոյ:

(ԺԱ)

**ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆ ԴԵԼՄԿԱՑՆ¹ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՀԱԴԱՄԿԵՐՏ ԵՒ Ի
ԳԱՒԱՌՆ ԱՂԲԱԳ, ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆ ԶՕՐԱՑՆ
ՀԱՅՈՑ Ի ԵՆՈՐՀԱՑՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ:**

Յաւուրսն յայնոսիկ մասն ինչ ի զօրաց Դէլմկաց դիմեալ, անցանել կամելով յաշխարհն Ասորեստանի. և հասեալ ի քաղաքն Հադամակերտ և ի գաւառն Աղբագ, գերփեալ զինչս և գերեալ զկանայս և զտղայս, որչափ և ձեռն հասանէ: Եւ զայն լուեալ արքայի՝ հրաման տայ զօրաց իւրոց հետամուտ լինել զկնի նոցա քաջի առնեծիոյ. որոց առեալ զհրաման յարքունուստ՝ վաղագոյն աճապարեալ ժամանեն նոցա յանհոգս լինելով յաշխարհին Անձեացեաց. և ի դիմի հարեալ քաջամարտիկ նիզակախուռն Դէլմկացն զօրաց՝ կոխան լինին իբրեւ զխուլ գաշտաց յոտս երիվարացն Հայոց, յորոց վերայ սուր եղեալ կո[613]տորեցին արս իբրեւ Ս. և առեալ զբանակս նոցա յաւարի, փրկեալ և զգերեալսն՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յաղթութեամբ:

(ԺԲ)

**ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿԵՐՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆՁԻՆ ԵՒ ՓԱՌԱՑ
ՄԵԾԻ ԱՐՔԱՅԻՆ ՀԱՅՈՑ ԳԱԳԿԱՅ:**

Եւ քանզի նախածանօթ և յառաջգիտութեամբ Աստուծոյ, գիտելով զնա թէ այնպէս լինելոց է, անդստին յորորվայնէ մօր իւրոյ ելից զնա իմաստութեամբ հոգւովն: Վասն որոյ և շնորհեաց նմա պատկեր լուսազարդ և հասակ փառաց անհամեմատ ի մէջ ամենայն մսեղեաց բանական ազգի. հարթ և ուղիղ հասակաւ, վայելուչ և պայծառ երեսօք. հեր գլխոյ նորա թխակերպ, գանգուրագեղ գիսաւորութեամբ ուղեբեկ¹

[613] x) Այլ օր.՝ սպիտափառ: xx) Այլ օր.՝ յօնիցն: xxx) Ա (²/₁₀)՝ վկայեալք ուղղ.՝ զկայեալք (Նախն. 75) : xxxxx) Այլ օր.՝ ծաղկեալ երեւալ:

Ղոկացեալ ի վերայ սպետափառ^x ճակատուն յոյժ խուռնախիտ թանձրութեամբ. մրազարդ կամարած և կցուացք յունիցն^{xx}, և բիբք և արտեանունք հանդերձ պտղովք վկայեալք^{xxx}, իբրեւ զշուշան ի հովիտս ծաղկեալ^{xxxx} ծաւալին հրաշագարդ յօրինմամբ: Ունչք երկայնագոյնք և վայելչաւորք, լսելիք դիւրալուրք և դիւրա[614]հաւանք ի բարիս և պայծառք լուսահրաշ նմանեալ գունով: Շրթունք նորա իբրեւ զլար կարմիր, ատամունք նորա հուպ առ միմեանս, գտեալք յաղտոյ: Տէգք մորուաց նորա զօրէն մանուշակի ծաղկեալք ի վերայ գունագեղ այտից՝ ի կերպս գուարթնոց տեսողացն զնա ցուցանէր: Եւ յիրաւի այսպիսիք նմա շնորհազարդ փառաց պարգեք ի վերուստ. վասն զի նա ըստ նմանութեանն Յովսիայ² թագաւորեալ նորոյ Իսրայէլի՝ վերագոյն քան զնա լրացոյց զկարգս եկեղեցւոյ սրբոյ: Ուստի և յոյժ սիրելի էր ինձ յայսմ ժամանակի առնուլ ի հնդկայինն աշխարհէ և ի Տպազ քաղաքէ, մանաւանդ թէ ի քարկոփչացն, և յԱղէբասարացւոց և Թէբէացւոց վաճառուց զոսկետեսակն տպագիտին, և շարամանել ի թագի նորա³ յաւուրս թագի զբօսանաց^x, մանաւանդ յորժամ ի փրկական պասեք տէրունական տօնիցն իբրեւ զփեսայ յառազաստէ ծագիւր ըստ նմանութեանն արուսեկին. ուստի և ի գունագոյն ականցն հիւսելոց մարգարտախուռն զա[615]րդուցն ի գլուխս և ի լանջս և ի գաւակս երիվարին խրոխտացելոյ ճաճանչք լուսոյ ճառագայթէին. այլ և ի հոսանս հրաձգութեանցն առաջի նորա և ի կայթմունս թնդականացն և ի հնչմունս փողոցն առ հասարակ դղրդեալ բիւր բիւրոց մարդկան, ամենայն ակն զնա բաղձայր տեսանել, ուստի և ամենայն հոգիք աղաղակէին «Տէր, կեցող թագաւորն և լուր մեզ». և արդարեւ արժանի էր օծեալն Աստուծոյ և բարձրն քան զամենայն թագաւորս երկրի՝ այսպիսի և ի վեր քան զսոյնս գովութեանց:

[614] x) Ա (²/₁₀₋₉₀)՝ թագի սրբուսանաց:

[615] x) Ա (²/₁₀)՝ պարգեւիչ:

Վասն զի նա խաղաղութեան և շինութեան առիթ: Նա աւազակաց խանձող և հերքիչ: Նա իրաւանց և դատաստանաց արդարով կշռիչ: Նա ամբարտաւանից բարձրաթուից թեոցն հարթող: Նա որջացելոց բազմաց ի բարձրաբերձ ամրոցաց ստորիջոյց: Նա ապստամբաց անզերծանելի ծուղակ: Նա գաղտնի նենգութեանց թշնամեաց նախատեսող և կարթ կորզիչ: Նա սիրելեաց և կամարարաց իւրոց անծախ պարգև^x [616] այլ և անուշահոտ բուրաստան, լի համապայծառ ծաղկովք: Նա տան իւրում կանաչ տունկ ոսկեփայլարթ, լի աստուածայորդոր սիրով և բերկրաբեր աւետիք: Նա որդւոց իւրոց կրթարան բարեաց և մշտաբուղիս աղբիւր իմաստից: Նա ամենայն արուեստականաց դռնբաց և անվրէպ քանոն: Նա բռնաւորաց սպառնալեաց բքաբեր, և ահարկու հողմոցն ընդդիմակաց լեռն բարձր և անդրդուելի վէմ: Նա խարդախող և կարծեցուցիչ հրովարտակաց և պատգամաց այլազգեաց յղելոց առ նա հուր ծախիչ: Նա ի սիրտս բռնաւորաց Բաբելացւոց, Մարաց և Պարսից, Յունաց և բարբարոսաց հրացեալ և յարաշարժ բեռն: Նա հարցափորձող^x իմաստնոց խորք ծովու կամ բարձրութիւնք երկնից որ անհասն է: Նա յոսկեզարդ գահոյսն ուրախութեանց բազմեալ նազելի ճոխութեամբ իբրեւ զառիւծ զօրաւոր հաւատովք աճեցեալ ի փառս տեառն: Նա ի սենեակս ոսկեզարդս երեկոթիցն քաղցրանինջ քնով [617] դուղեալ իբրեւ զվիշապ, և ահ հզօր զօրութեան նորա շրջապատեալ զբոլոր Հայաստանեօքս՝ իբրեւ զպարիսպ պղնձի անմերձենալի պահէր յերկիւղէ և ի գաղտածիգ նետից թշնամեաց: Նա ի վերայ դրացեաց իւրոց և իւրոց հնազանդելոց հովանի ամրապահեստ, և արագ...^x:

[616] x) Ա (1/8)՝ հարցափորձաւ:

[617] x) Ա (1/11-12)՝ ունի այստեղ գրչի նմուշ՝ աւաղ յայս ճառես թուղթ է անկեալ, վերջն չկայ:

(ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ)

ՎԱՍՆ ԱՆՑԻՑՆ ԱՆՑԵԼՈՑՆ ԸՆԴ ՀԱՅՍ, ԵՒ ՎԱՍՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԷՐ ԻՇԽԱՆԻՆ ԱՐԴԼՄՍԷՋԻ ԵՒ ՈՐԴԻՈՑ^{xx}
ԻՐԻՈՑ:

Յետ վախճանելոյ արքային^{xxx} Գագկայ Արծրունւոյ որդւոյն Դերանկի և բառնալոյ իշխանութեանն Հայոց, կատարեցաւ ասացեալն ի մարգարէէն Երեմիայ ի վերայ Հայաստան աշխարհիս, ևս առաւել ի գաւառն Վասպուրականի^{xxxx}, եթէ «ժողովուրդք իմ անտերունչք շրջեսցուք»^{xxxxx1}, և տիրեցին ի վերայ մեր ազգն Հագարու, և յամենայն ժամ ասպատակելով յառի և յաւարի հարկանէին զամենայն քրիստոնեայս, [618] ի սով, ի սուր և ի գերութիւն մատնելով զմեծամեծս և զփոքունս. զի չիք ուստեք յոյս և ակնկալութիւն, և դեռ ևս ի սակաւուց մնացեալ էին ի պակասաւոր իշխանացն Հայոց, և բռամբ ունէին զամուրս բերդից և քարանձաւաց: Ապա թագաւորեցին ի վերայ մեր մեղք մեր^x և հարցն մերոց, և մատնեաց զմեզ Տէր և զմնացեալսն ի ձեռս անօրէն արծաթակուրծ եղեռնաթիւր և մեղսասէր զարմին ելիմայ, որ են ազգք Թուրքաց. և տիրեցին աշխարհի ի ծովէն արեւելից մինչև ցծովն արեւմտից, և ոչ մնաց ի նոցանէ մինչև ցքարանձաւ մի որ ոչ մատնեաց Աստուած ի ձեռս նոցա. և նոքա ունելով զբնութիւն արիւնարբու գազանի. զի են ազգք ահաւոր տեսլեամբ, զի տեսիլ դիմաց նոցա զարհուրեցուցանէ զտեսողսն և ահաբեկ առնէ. և բնակութիւն նոցա ի լերինս և ի դաշտս և յանապատս, որպէս զվայրենի գազանաց. և են շաղկակերք որպէս զգազանս. ոչ պատուեն զմեծամեծս, ոչ խնայեն յալիս և ի հարկիսս ծերոցն, ոչ ողորմին երիտասարդին և տղայոյն, ոչ խնայեն ի մանկու-

xx) Ա (1/2)՝ որդեաց: xxx) Այլ օր.՝ արքային Հայոց: xxxx) Յայլ օր չիք՝ ի վերայ Հայաստան աշխարհիս ևս առաւել ի գաւառն Վասպուրականի: xxxxx) Այլ օր.՝ շրջեսցին:

[618] x) Այլ օր.՝ ի վերայ մեղքն մեր:

թիւն ումեք. ազգ չար և դառնացող, ազգ որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր և ոչ հաստատեաց առ Աստուած զհոգի իւր: Զայս [619] ազգ ետ Աստուած և մեղք մեր՝ թագաւոր աշխարհիս Հայոց, ըստ ասացելոց սրբոց մարգարէիցն Անանիանցն², եթէ «մատնեցեր զմեզ ի ձեռս թագաւորի անօրինի և չարի քան զամենայն երկիր»³:

Յայնմ ժամանակի այր ոմն երեւելի տոհմակից գտեալ արքային Սենէքերիմայ մեծի, զոր մարգարէն Եսայի պատմէ վասն նորա⁴, և սա նոյն անուանակից հաւուսն իւրոյ Սենէքերիմ անուամբ, էր և եղբայր նորա⁵ մեծ իշխանն Դերանիկ⁶: Սոքա ի ձեռն օգնականութեանն Աստուծոյ և ի խնամս տեսչութեան Հոգւոյն սրբոյ տիրեցին հայրենի բնիկ գաւառացն իւրեանց Վասպուրականի, և ի դիմի հարեալ այլազգեացն՝ ոչ տային թոյլ աւերել զաշխարհն^{xx}. զի ունէին զանմատոյց ամրոցն զՇամիրամաշէնն, զաւանն Վան և զերկնապիշ և զպարանոցատանջ զանառիկ բերդն զԱմիւլ, առ ոչինչ համարելով զյարձակումն այլազգեացն յարածամ. այլ հանապազօր ի կրունկն դարձուցանէր օգնականութիւնն Աստուծոյ:

Ի սոցա ժամանակի երեւցան [620] գանձք աստուածային նշանին, յորոյ վերայ եհեղ զարիւն իւր միածին որդին Աստուծոյ. և էր համբարեալ ի լերինն Վարագայ, ի գագաթն քարանձաւին ի ձեռն սուրբ որոջին և թագաւորացն կուսին Հոռփսիմիայ, յայտնեաց Աստուած, որպէս և յաւուրսն Կոստանդիանոսի արքայի և Կիւրղի հայրապետին. զնոյն և գաւառն Վասպուրական ի լեառն Վարագայ ցոլացեալ նշան տէրունական^x խաչին՝ յերրորդ ժամու թռուցեալ ի գագաթանէ քարանձաւին՝ բնակեցաւ ի նոյն լերինն ի հովիտ մի, ուր են աղբիւրք բարեհամբ. և սուրբ թագաւորն Սենեքերիմ^{xx} շինեաց ի նոյն տեղւոջ եկեղեցիս մեծածախս, և ի ստորոտ լերինն շինեաց զխոյակապ և զհռչակաւոր մայրա-

քաղաք մենաստանացն զՎարագ, և կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմս և զարդարեաց բազում կրօնաւորօք և երկնագումար դասիւք սուրբ քահանայիւք. և կարգեաց նոցա ռոճիկս, և կէին ի խաղաղութեան ի գաւառն^{xx} Վասպուրականի. ամենայն աշխարհաց անկելոց և գերելոց տեղի ապաստանի ի նա գտանիւր:

Եւ վասն մեղաց մեր[621]ոց յարձակեցան ի վերայ մեր ազգն Ելիմացւոց, զոր վերագոյնն ասացաք. և հանապազօր նեղէին և մաշէին ի սուր սուսերի զազգն քրիստոնէից: Ապա զմտաւ ածեալ արքային Սենեքերիմայ զտէրունեան հրամանն որ ասէ, «եթէ հալածեսցեն զձեզ յայսմ քաղաքէ՝ փախիջիք ի միւսն»⁶. արդ վասն զի ոչ գոյր այլ ուստեք օգնականութիւն բաց ի տեսառնէ, և օգնականութիւն տեսառն հասեալ էր ի թիկունս արքային Յունաց, և յայնժամ ունէր զկայսերական իշխանութիւնն զաստուածապահ քաղաքին զԿոստանդնուպօլսի^x, այր ոմն աստուածասէր և բարեպաշտ Վասիլ անուն կոչեցեալ, և ոչ էր ձեռնհաս թագաւորն Յունաց ի վերայ աշխարհին Հայոց, այլ ինքեանք կամաւ ունէին զտէրութիւնս գաւառաց իւրաքանչիւր ոք, և ոչ ժուժէին յարձակման այլազգեաց: Յայնժամ իբրեւ որդի առ հայր դիմեցին մնացորդք տանն Թորգոմայ առ թագաւորն Յունաց. և նոքա լցեալ աստուածային սիրովն՝ զթացան յաղաչանս որդւոցն, և կոչեցեալ առ իւրեանս յիւրաքանչիւր գաւառաց՝ [622] և տային պարգևս, և կարգեին ի դուռն արքունի և տային փոխանակ քաղաքացն քաղաքս մեծամեծս և փոխանակ բերդիցն բերդս անմատոյցս և գաւառս և գեօղս և ագարակս և սուրբ մենաստանս. և փոխեցին զհայրենի տունսն իւրեանց հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմ ի թուին հայկազնեան տումարին ՆՇ, և դէմ եղեալ զնացին յաշխարհն Յունաց ԺԴԻ արամբք, թող զկանայս և զմանկտիս. և արկան ընդ լծով՝ ծառայութեանն

[619] x) Այլ օր.՝ Դերենիկ: xx) Այլ օր.՝ զաշխարհն իւրեանց:

[620] x) Ա (/16.17)՝ տէրունեան: xx) Ա (/2.3)՝ թագաւորին Սենեքերիմայ:

[621] x) Այլ օր.՝ զԿոստանդնուպօլսոյ:

[622] x) Ա (/20)՝ արկան զլծով:

Հոռոմոց. նոյնպէս և Բագրատունին Գագիկ որդի Յովհաննիսի արքայի, և նա ևս փոխեալ զհայրենիսն իւր ի նոյն թուարեութեանն ՆՂ՝ և չոգաւ ի Հոռոմս. և նոքա տիրեցին արեւելեան գաւառին Հայոց, մեծ աւանին Վանի և գաւառին Վասպուրականի և թագաւորանիստ քաղաքին Անուոյ և աշխարհին Հայոց:

Յորժամ եհաս համբաւ թագաւորացն երթալոյ ի Հայոց և տիրելն Հոռոմոց ի բանակն անօրէն և արիւնարբու գազանամիտ ազգին Ելիմայ՝ ապա ձիարշաւս արարեալ ասպատակայարձակ շառ[623]աչմամբ իբրեւ զարծուի յերամս հաւուցցուացեալ արքայն Ելիմացուց որ կոչիւր սուլտան անուամբ Տուղլուփ՝ եկն եհաս ի մայրաքաղաքն Անի, և պաշարեաց զնա և առեալ մաշեաց ի սուր սուսերի. որ ի հեղմանէ արեանն ոռոգանէր երկիրն, իբրեւ ի ժամանակս հեղեղաց յարուցելոց. որ ասէին բազումք ի տեսողացն, թէ զտղայս դիացիկս թաւալ տալով արեանն ի գետն հասուցանէր, որ անցանէր ընդ դուռն քաղաքին: Եւ նովին ոճիւ այր ոմն ներքինի ժանդ և ապարասան և փոյթ յարբանեկութիւն սատանայի, արիւնարբու և շողղակեր, Սրահանգ անուն՝ եկեալ էառ յաւարի զգաւառն Վասպուրական, և եկն եկաց մինչև ցաւանն Վան, և զնա պաշարեալ տառապեցոյց ի տառապանս խիստ. և զնա ևս մաշեաց ի սուր սուսերի, և զբնակութիւնսն այրեաց հրով. նոյնպէս և զԱրճէշ քաղաք՝ Գնունեաց գաւառին: Եւ ոչ մնաց տեղի ապաստանի քրիստոնէից, բայց միայն յանմատոյց ամրոցն Ամիւլ և յաստուածաբնակ կղզւոջն Աղթամար. որ վայելչացեալ ունին զգեղ վայելչու[624]թեանն ամրացեալ ալեօք և պարսպեալ խրոխտացեալ կոհակօք: Ի սոսա կատարեցաւ բան հոգեբոգոյին Դաւթայ, որ ասէ, թէ «ուրախ եղիցին կղզիք և ամենայն բնակեալքն՝ ի նմա»⁷. և հրճուեալ բերկրանօք ըստ հրամանին Սողոմոնի, իբրեւ զաքաղաղ ի մէջ մարեաց^{xx} սիգալով

և իբրեւ զնոխազ առաջի հօտից կամ իբրեւ զթագաւոր ի մէջ զօրաց⁸ նոյնպէս և սոքա երեւելի և փառաւոր գտեալ ի մէջ աշխարհի:

Ընտրեաց տէր տեսուչ և վերակացու այսմ աստուածապահ և անմատոյց ամրոցացս զայր ոմն տոհմակից արքային Սենեքերիմայ ի գաւառն Ամկոյ յազգէն Արծրունեաց անուամբ Աբղլմսէհ կոչեցեալ, մնացեալ իբրեւ զկայծակն ի փայլատականց հրոյ. և պահեալ զնա ամենահզօր^{xxx} աջոյն Աստուծոյ յայսմ ծովածուփ վտանգաւոր ալէկոծեալ նաւաբեկութենէս, և որպէս ընտրեաց տէր զՆոյ, և ի նմանէ աճեցին ամենայն ազգք և բազմացան, և որպէս ընտրեաց Աստուած զԱբրահամ և օրհնեաց զնա և զծնունդս որովայնի նորա և, որպէս [625] ընտրեաց^{xxxx} տէր զմեծն Դաւիթ և օրհնեաց զպտուղս որովայնի նորա և զօրացոյց զնա ի զօրութիւն անպարտելի՝ նոյնպէս և զսա ընտրեաց Աստուած զամենիմաստն զպուտուկուրապաղատն զԱբղլմսէհ, զորդի մեծ իշխանին և սուրբ մարտիրոսին Թոռնկայ, որ յաւուր մեծի տօնի ծննդեան տեառն և մկրտութեանն՝ արժանի եղև առնուլ զպսակ մարտիրոսութեան բազում արամբք ընտրելովք ի գաւառին Մոկաց ի գեօղն Ատիճանս⁵: Եւ որդի նորա զօրացեալ ի շնորհատուր պարգևացն Աստուծոյ և լցեալ իմաստութեամբ և Հոգւովն Սրբով. և հեղ տէր ի վերայ նորա զեօթնապատիկ շնորհս, հոգի գիտութեան և աստուածապաշտութեան, հոգի զօրութեան և իմաստութեան, հոգի խորհրդոյ և հանճարոյ, և լցոյց զնա հոգի երկիւղին Աստուծոյ. և գերագոյն գտեալ քան զամենայն ազգս իւր. հեղ, խոնարհ, առատ, ողորմած, աղօթասէր, սրբասէր, այրեաց ակնածու, որբոց խնամածու, որ ոչ երգուաւ նենգութեամբ ընդ ընկերի իւրում և ոչ գտաւ ստույթիւն ի շրթունս նոցա. և հանապազ խոկայր յօրէնս տեառն ի տուէ և ի գիշերի: Էր և անձամբ վայելուչ, մեծաշուք և [626] բարձրահասակ, գանգրահեր և

[623] x) Այլ օր.՝ գԱրճէշ գաւառն.

[624] x) Այլ օր.՝ բնակեալն որ: xx) I (347) . II (308) . III (478)՝ մայրեաց: Ա (1/10)՝ մարեաց (տե՛ս նաև՝ Նախն., 292 մարեաց):

[625] x) այլ օր.՝ Աստիճանս

[626] x) Ա (2/5)՝ սգաւն և սգաստ: xx) Այլ օր.՝ սպասաւորէր սրբոց: xxx) Ա (2/16)՝ գեղապանձ:

գեղեցկատեսիլ, քաղցրախօս և անուշաբարբառ իբրև զտառ-
րակ. առեալ իւր ամուսին զդուստր Գրիգորի արեւելեան
դուկի, և զթոռն մեծաշուք և տիեզերակալ իշխանաց իշխա-
նին Ալուզի, որ էր տէր և իշխեցող գաւառացն Ծաղկոտան
և Կոգովտի և մեծ աւանին Անգեղտանն:

Իսկ սուրբ որոջն Քրիստոսի անուամբ Մարիամ կոչեցեալ,
որ և տիկնաց տիկին էր ազգաւ. սա սնեալ սրբութեամբ և
աստուածաշատութեամբ և երկիւղիւ տեառն և ըստ անուա-
նակոչութեանն իւրում միացեալ ի սէրն Աստուծոյ և գերա-
գոյն գտեալ քան զամենայն սուրբս, և առ ամենեսեան
գլխած, ողորմաց, հաստատուն ի հաւատս, զգօն և զգաստ^x,
ոչինչ պակասութիւն ունելով ի սրբոց թագուհեացն. աղօ-
թասէր և աղքատասէր, և հանապազ սպասաւորէր սուրբ
ուխտեացն^{xx}, որ էին ի սուրբ կաթողիկէն, յաստուածազարդ
և գեղապաճոյճ սուրբ եկեղեցւոյն և գեղապանծ^{xxx} անուա-
նակոչութեան սուրբ իմաչին. զի զնա ընտրեաց Աստուած և
հաճեցաւ բնակիլ ի նմա, և եղ ի պահեստի զգանձս աս-
տուածայինս զաթոռ մերոյ [627] սուրբ Լուսաւորչին զՊար-
թէին Գրիգորի, և զսեղանն սրբարար աստուածային խորհր-
դոյն և զգօտի սուրբ միջոյն և զգաւազան ամենագոր աջոյն,
որ հովուէր^x զԺողովուրդն տեառն, գերագոյն գտեալ քան
զգաւազանսն երկոսինս մեծ մարգարէիցն Մովսէսի և
Ահարոնի, և զհոգաթափս աշխատասէր ոտիցն սուրբ կուսին
Հռոփսիմեայ^{xx} և զփողապատն ներկեալ սուրբ արեամբն, և
զբազուկ սուրբ մարտիրոսին^{xxx} տղային Աբղիմսէհի, ազգակե-
ցի և անուանակցի պուտուկուրապաղատին և զայլ ևս
նշխարս մարտիրոսացն. և զնշան տէրունական խաչին, յո-
րոյ վերայ էր կաթուած արեան կենարարին, ընդելուզեալ
ոսկով և մարգարտով. զոր ետ տէր ի ձեռն սուրբ և երջանիկ
հայրապետին արհի եպիսկոպոսի^{xxxx} տեառն Դաւթի, որ դեռ
ևս կոչի սուրբ նշան Ապարանից: Զի էր տէրն Դաւիթ ա-

զգակից պուտուկուրապաղատին, և էին սոքա ազգք սուրբ և
ընտրեալք ի տեառնէ, զոր յառաջագոյն ընտրեալ Հոգւոյն
Սրբոյ՝ տեսուչ և վերակացու լինել տանն Վասպուրականի,
զմեծ իշխանն զանուանեալն ինդենեկ, զազգակից ար-
ք[628]ային^x Սենէքերիմայ և թագաւորացն ցեղիցն Արծրու-
նեաց: Նա ծնանի զԹոռնիկ իշխան, այր հզօր և պատերա-
զմօղ և քաջ ի գործ արութեան, և զեղբարսն իւր զսուրբ և
զամենագով և զբարեբըջանիկ զհովիւսն քաջ, զտէր Դաւիթ և
զտէր Ստեփաննոս, զմեծ պսակքն եկեղեցւոյ, և զանուա-
նակիցն մերոյ Լուսաւորչին զտէր Գրիգոր. որ և փայլէին ի
մէջ տիեզերաց, որպէս զարեգակն ի մէջ աստեղաց: Եւ ի
Թոռնկայ ծնանի մեծ իշխանն Թադէոս, այր ընտիր ի գործ
պատերազմի. որ օգնականութեամբն Աստուծոյ և քաջու-
թեամբն իւրեանց ոչ տային թոյլ սկան հատանել յարաժամ
յարձակման թշնամեաց ի գաւառացն իւրեանց: Եւ Թոռնիկ
որդի Թադէոսի, յորմէ ծնաւ սուրբ և բարեպաշտն Աբղիմսէհ,
որ սա իւրով աստուածիմաստ գիտութեամբ առաւելեալ քան
զամենայն հարս իւր. նոքա ի գործ պատերազմի արի և քաջ,
իսկ սա լի իմաստութեամբ և հանճարով վարէր զկեանս իւր
խաղաղութեամբ^{xx}: Զի յաւուրս նորա կատարեցաւ հրաման
տէրունական բանին որ ասէ, «յարիցէ ազգ յազգի վերայ և
թագաւորութիւն ի թագ[629]աւորութեան վերայ, և ի տեղիս
տեղիս սովք և սրածութիւնք և սասանութիւնք»⁹, «և նշան
յերկինս յարեգակն և ի լուսին և յաստեղս, և յերկրի տազ-
նապ հեթանոսաց»¹⁰: Ի սորա ժամանակս ելին արիական
ազգն Յուանգաց, և ազատեցին զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ
ի ձեռաց այլազգեացն, և զայլ ևս բազում աշխարհս ի
թուին ՇԽԶ:

Եւ տազնապէր երկիրս արեւելեայց ի ձեռաց անօրինաց,
յարձակմանէ յարաժամ այլազգեաց, որ իբրև զյորձանս

[627] x) Ա (1/2)՝ հովէր: xx) Այլ օր.՝ սուրբ կուսին սրբոյն Հռոփսիմեայ:
xxx) Այլ օր.՝ և զբազուկս սուրբ և մարտիրոս: xxxx) Այլ օր.՝
երջանիկ արհի եպիսկոպոսին և հայրապետին:

[627-628] x) Այլ օր.՝ մեծի արքային: xx) Այլ օր.՝ աստուծապաշտու-
թեամբ և խաղաղութեամբ
[629] x) Յայլ օր. չիք՝ սաստիկս: xx) Ա (2/3)՝ ի ձմերանի: xxx) Յայլ օր.
չիք՝ արքային:

հեղեղաց յարձակէին ընդ երեսս երկրի, կամ իբրև զամպս սաստիկս՝ շփոթեալս ի ճայթմանէ օդոց, և ի փայլատակմանց հրոյ ի ժամս մթացեալ գիշերոյ: Եւ եղև փախուստն մեր ի ձմերայնի^{xx} և յաւուր շաբաթու, ըստ տէրունական հրամանին. և ոչ գտանէր յոյս և ակնկալութիւն քրիստոնէից, բայց միայն յաստուածասէր և յընտրեալ թագաւորացն արքայն^{xxx} պուտուկուրապաղատն, և յազգակցէ մեծ և քաջ նահատակէն մամիկոնէին Վարդանայ. զի աղօթիւք և խնդրուածովք սրբոց հարցն և ազգակցացն զօրացոյց տէր զօծեալն իւր: Զի վար[630]եաց զկեանս իւր խաղաղութեամբ, և ընդ ամենայն ումեք զխաղաղութիւն հնարէր, զի տայր ի պէտս հարկացն զկեանս և զստացուածս իւր, և ոչ դատէր զիւրսն առնուլ ինչ ի պէտս հարկապահանջողաց, ոչ սաստիւ վարէր զիշխանութիւնն իւր, և ոչ ահիւ և սպառնալիօք, և ոչ տոկոսիւք. այլ՝ զամենեւեան խնամէր և սփոփէր և գթայր որպէս հայր ի վերայ որդւոց. զի ուսեալ էր ի վաղուց հետէ որ ասէ, թէ «եղերուք գթածք, որպէս և հայրն ձեր երկնաւոր գթած է»¹¹: Սորա ծնան ուստերք է և դստերք Ե: Ի սորա ծննդոցս ընտրեաց տէր զմի ոմն, որում անուն էր Դաւիթ, նմանօղ^{xx} եղեալ Յեսսէ^{xxx} Բեղդահեմացւոյն¹², որ ընտրեաց տէր յորդւոցն նորա զԴաւիթ. և օրհնեաց զնա անանցանելի օրհնութեամբ մինչև ցյաւիտեանս յաւիտենից:

Սա նմանեալ մեծին Դաւթի և վերագոյն գտեալ քան զնա, զի բարձրացուցանել կամեցաւ տէր զեղջիւր եկեղեցւոյ իւրոյ^{xxxx}: Սա սնեալ ի տանն տէրունեան ընդ հովանեաւ աստուածային գանձուցն, զոր վերագոյնն ասացաք, ոյք [631] էին ի պահեստի յաստուածաբնակ կղզւոջն Աղթամար: Սա նմանեալ Սամուէլի մարգարէին, սնեալ ի տաճարին տեառն և փոխանորդ եղեալ քահանայապետին Հեղեայ. և սա վերագոյն գտեալ քան զնա, ի մանկութենէ առեալ զլուծ խո-

[630] x) Այլ օր. ահիւ և տագնապաւ և սպառնալիօք, այլ: xx) Ա (2/ժ)՝ նմանող: xxx) Այլ օր.՝ Յեսսեայ: xxxx) Այլ օր.՝ զեղջիւր օծելոյն իւրոյ եկեղեցւոյ:

[631] x) Այլ օր.՝ Աղթամարայ:

նարհութեան՝ պահօք և աղօթիւք և խստամբեր ճգնութեամբ, արի և քաջ ժուժկալութեամբ ընդդէմ բանսարկուին պատերազմեալ, վառեալ զինու և ասպազինու, քաղցիւ և ծարաւով և տքնութեամբ յաղթեաց ամենահնար թշնամւոյն. ըստ ասացելոյ առաքելական հրամանին երկնաքաղաքացի առնն Պողոսի, եթէ «ոչ է մեզ մարտ ընդ մարմնոյ և ընդ արեան, այլ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս և ընդ աշխարհակալս խաւարիս այսորիկ և ընդ այսս չարութեան որ ի ներքոյ երկնից»¹³:

Իսկ սա հանեալ ի գլուխ զհանդէս նահատակութեան և կուսութեան, զի որք կուսութեամբ վարեցին զկեանս իւրեանց՝ գերագոյն գտան քան զհրեշտակս: Իսկ սա առ ոչինչ համարելով զաշխարհս և զփառս սորա և զվայելչութիւն [632] կենցաղոյս, զի հանապազօր լուեալ ի սրբոց մարգարէիցն՝ զնմանութիւն խոտոյ ունելով մարդոյն և ծաղկի թօթափելոյ¹⁴ և նանրի նմանիլ անցաւորի և առօրեայ վարձ վարձկանի և ունայնութեանց՝ վարժեաց սա զկեանս իւր յամենայն գործս առաքինութեան ըստ տէրունական բանին, որ իւրոց սրբոցն հրամայէր ասելով, «ոչ եթէ դուք ընտրեցիք զիս, այլ ես ընտրեցի զձեզ»¹⁵:

Սա նմանեալ Մելքիսեդեկի^x, յառաջ ընտրեալ ի Հոգւոյն զգալ կենարարին և բաշխել զմարմինն և զարիւն իւր^{xx}, ընթացեալ ընդ առաջ նահապետին Աբրահամու՝ մինչ գայր ի պատերազմէն¹⁶: Սա նմանեալ Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ¹⁷. զի նա կոյս սուրբ և արի, որ իւրով գայիսոնաւն հովուէր զժողովուրդն տեառն յերկրին Աւետեաց: Սա նմանեալ Ահարօնի վակասակիր պատմուճանաւն, ժԲ ակամբք ընդելուզեալք մարգարտով, ըստ թոռոյ սուրբ առաքելոցն, և օրինակ ժԲ ազգաց ի Քրիստոս հաւատացելոց¹⁸: Սա նմանեալ Եղիայի աստուածատես մարգարէին, որ [633] յորովայնէ մօր իւրոյ ի հրեշտակաց հրով կերակրէր, և ի ձեռն կուսութեանն

[632] x) Այլ օր.՝ Մելքիսեդեկի քահանային: xx) Այլ օր.՝ իւր սուրբ:

[633] x) Ա (2/4.5)՝ սա նմանող: xx) Այլ օր.՝ յաթոռ հօր մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին:

փակեաց զերկինս զերիս ամս և զվեց ամիս, և ոչ տեղեաց յերկիր ցօղ, մինչև բանիւ բերանոյ իւրոյ¹⁹: Սա նմանեալ մեծի մարգարէին Յովհաննու որդւոյն Զաքարիայի, որ ի հրեշտակապետէն լուեալ զաւետիսն վասն ծննդեանն Յովհաննու, որ ձեռնադրեաց զբանն Աստուած ի Յորդանան²⁰:

Սա նմանեալ Յովհաննու որդւոյն Զեբեդեայ, որ ի ձեռն կուսութեանն անուանեցաւ որդի որոտման, որ և ի բարձանց որոտաց զբանն Աստուած, որ և անկաւ զլանջօքն տեառն և մաքրեցաւ որպէս զոսկի ի հուր²¹: Սա նմանօղ^{*} եղեալ սոցա սրբութեամբ և կուսութեամբ, որ և տուեալ սմա շնորհք յամենառատ պարգևատուէն Աստուծոյ, առեալ զպատիւ քահանայութեան և զեպիսկոպոսութեան և զարհի եպիսկոպոսութեան և զկաթողիկոսութեան. և նստոյց զնա տէր յաթոռ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին սրբոյն Գրիգորի^{xx} և խառնեաց զնա ի կարգ սուրբ հարցն առաջնոց, սրբոցն Ռատակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրի[634]գորիսի, Ներսիսի^x և Սահակայ. զի յառաջ ցուցեալ Հոգւոյն Սրբոյ տեսլեամբ սրբոյն Սահակայ զանցս աղետից Հայաստան աշխարհիս, անկանիլ ի տէրութենէ և ծառայել ազգաց^{xx} օտարաց և լինել հակառակ ճշմարտութեանն, որպէս զՍուրմակ և զՇմուէլ, որ հակառակ էին ընդդէմ աստուածատուր շնորհացն, և դարձեալ նորոգիլ տեսութեան քարտէզին, որ ունէին ոսկեգիրն և կարմրագեղն զսրբոցն վերափոխումն, և սևագեղն և կարգ և կէսն և ջնջագիրն զհակառակացն ճշմարտութեան. իսկ միւս այլ կարգին ոսկեգիրն^{xxx} նորոգիլ, որ ունէր օրինակ զմերոյ սուրբ հայրապետին զաստուածապատիւ տեսառն Դաւթայ^{xxxx} ընտրելոյն տեսառն և օծելոյն և նստելոյն յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ: Զի սուրբքն առաջինքն նմանողք եղեն հարցն իւրեանց. և սա ևս նմանեալ հարցն իւրոց սուրբ հայրապետացն և մարտիրոսացն,

զի աղօթիւք նոցա և խնդրուածովք և հեղմամբ արեան սրբոց մարտիրոսացն Վարդանայ և իւրոցն, Թոռնկայ և իւրոցն, ազգակցաց սուրբ հայրապետին Դաւթի[635]՝ զօրացոյց զսա տէր առաւել քան զառաւել:

Իսկ միւս ևս այլ ի ծննդոց սորա կրտսերագոյն յեղբարցն անուամբ Ստեփաննոս կոչեցեալ ըստ հայրենի ազգին, և ըստ մայրենի անուանակոչութեանն՝ սրբասնեալ մայրն իւր տիկնաց տիկին՝ կոչեաց զնա յանուն հաւուն իւրոյ Ալուզ, և ըստ յառաջադիմութեանն իւրոյ, ի սուրբ թագաւորացն պատիւ և անուն մեծութեան ընկալեալ^x: Իսկ սա լցեալ զպաւկասութիւն հայրենի և մայրենի հաւուցն՝ գտաւ երեւելի յամենայն յազգն. և որպէս օրհնեաց Իսահակ զՅակոբ, և տէր լուաւ նմա և օրհնեաց տէր զՅակոբ ի բերանոյ հօր նորա²², զի օրհնութիւնք հարց հաստատեն զորդիս՝ նոյնպէս և մեծ իշխանն Ալուզ օրհնեցաւ յԱստուծոյ և ի հօրէն իւրմէ Աբղիմսեհէ. զի էր այր աստուածասէր և բարեպաշտ և հնազանդ ծնողաց իւրոց. զի ուսեալ էր ի պատուիրանացն Աստուծոյ, եթէ «պատուեա՛ զհայր քո և զմայր»²³, և լուեալ յայլում տեղւոջ, եթէ «որդի անհնազանդ ի կորուստ եղիցի»²⁴. և հնազանդեալ նա արտաքոյ ամենայն փորձութեան: [636] Զսա հաստատեաց տէր յաթոռ հօր իւրոյ, որպէս զՍողոմոն յաթոռ հօր իւրոյ Դաւթի, և որպէս յաւուրս նորա արար տէր խաղաղութիւն թագաւորութեան նորա՝ նոյնպէս և յիշխանութեան սորա: Եւ մեծ և ամենիմաստ Աբղիմսեհ կուրապաղատն բաժանեաց զհայրենիսն իւր և ետ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Ալուզի զերկնանման և զանառիկ ամրոցն զԱմիւկ, զի նա կարող էր ի դիմի ունել անօրէն ազգացն իսմայէլացւոց. և նա առաւելեալ իմաստութեամբ քան զամենայն զհարս իւր:

Իսկ ամեներեւելի և աստուածասէր կուրապաղատն Աբղիմսեհ վարեաց զկեանս իւր խաղաղութեամբ, և ետես զորդիս իւր փառաւորս և ամենագովս, զոմն հոգեւոր և մարմնաւոր

[634] x) Այլ օր.՝ Գրիգորի, Դանիէլի, Ներսիսի: xx) Ա (1/ճ)՝ ազատաց. ուղղ. ազգաց (Նախն., 150) : xxx) II (314) , III (486) չիք՝ ոսկեգիրն: Ա (2/2,3)՝ , I (353)՝ այլ կարգին ոսկեգիրն նորոգիլ: xxxx) Ա (2/յ) , I (353)՝ Դաւթի:

[635] x) Այլ օր.՝ ընկալաւ:

փարթամութեամբ ճոխացեալ և յաջորդեալ յաթոռ Հայրապետութեանն, լցեալ աստուածային պատուիրանապահութեամբ և բեռեալ յերկիւղն տեառն, և զմիւսն ետես տէր և իշխան և պայծառացեալ փառօք և բարեբախտեալ և յաջողածեռն եղեալ յամենայն գործս, և զայլ ևս զուստերս և զ[637]դատերս ետես ի փառս և ի պատիւս: Ետես և զորդիս որդւոց իւրոց և երանեցաւ ի տեառնէ. և ինքն բարիոք ծերութեամբ ննջեաց առ հարս իւր և թաղեցաւ ի նոյն աստուածաբնակ կղզւոյն Աղթամար, ի դուռն սուրբ Խաչին, արժանի եղեալ հանապազօր առնուլ ի տեառնէ վերստին զազատութիւն որդեգրութեանն ի ձեռն սուրբ և անմահ պատարագին հարազատին իւրոյ տեառն Դաւթի Հայոց կաթողիկոսի, զոր մատուցանէր անխափան ի բարեխօսութիւն աստուածասէր ծնողաց իւրոց. և էր թուականն Հայոց, մինչ փոխեցաւ արքայն Աբղիմսեհ՝ ՇՀ. և սրբասնեալ ամուսինն իւր կեցեալ յետ կատարման առնն իւրոյ ամս Բ՝ և նա բարիոք հանգստութեամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս և յաւելաւ առ հարս իւր և եղաւ ի նոյն տապանի. և զորդիս իւր յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ:

Յետ կատարման սոցա յաշխարհէս՝ սկսան առաւել քան զառաւել շնչել հողմն հիւսիսային դառնաշուռն օդովք սառնամանիւք և պակասեցուցանել յերկրէ զբոյս դալարոյ. և կատարեց[638]աւ հրաման տէրունեան առակին, թէ «իջին անձրեք, յարեան գետք, շնչեցին հողմք»²⁵. և ոչ կարացին խախտել զմեծ վէմն հաւատոյ, զպայծառացեալն փառօք զիշխանն Ալուզ, զի մնաց միայնացեալ ի մէջ Հայաստան աշխարհիս, իբրեւ զնաւ ի մէջ մրրկեալ ալեաց ծովու, ոչ ունելով օգնականութիւն յուրմեքէ, ոչ ի թագաւորաց և ոչ յիշխանաց և ոչ ի մեծամեծաց և ոչ ի հարցն, ունայնացեալ ի ստացուածոց և թափուր մնացեալ յամենայն ընչից: Եւ զաւերեալ պարիսպն և զշէնսն, զոր յառաջագունիցն անփոյթ էին արարեալ՝ սա վերստին նորոգեաց բազում աշխատութեամբ: Եւ զի աւուրք չարութեան հասին ի վերայ երկրի, զի կատարեցաւ [639] ասացեալն ի տեառնէ, եթէ «եղիցին աւուրքն այնոքիկ նեղութեան, որպիսիք ոչ եղեն երբէք այնպէս»²⁶. բայց սորա ի թիկունս հասեալ շնորհս և իմաս-

տութիւն ի վերին օգնականութենէն, որպէս արքային Եզեկիայի²⁷, և դարձոյց զժամն երեկոյացեալ ի հասարակօրն և կենդանացաւ յօգնականութենէն Աստուծոյ՝ և սա կենդանացաւ ի շնորհացն Աստուծոյ և լցաւ իմաստութեամբ, և պէսպէս հնարիւք անցուցանէր զկեանս իւր և հաշտեցուցանէր ընդ իւր զանհաշտ թշնամիսն զազգն Ելիմացւոց. և ի նոցանէ առնոյր պարգևս և մեծութիւն և փառաւոր և երեւի ինէր յաչս անհաւատիցն իւրով բազմիմաստ գիտութեամբն: Ոչ խնայելով յինչս և ի ստացուածս իւր, այլ զուարթամիտ սրտիւ տայր զքրտունս իւր վասն փրկութեան քրիստոնէից, զոր տալով ի հարկս այլազգեաց, զօր կարգելով հեծեալս և տալով նոցա ռոճիկս՝ առնէր խաղաղութիւն ամենեցուն, ըստ այնմ եթէ «խնդրեա զխաղաղութիւն և երթ զհետ նորա»²⁸: Նմանեալ մեծ նահապետին Նոյի Ալուզն, և տապանին՝ ամրոցն իւր. զի նա ունէր առ իւր զընտիրս երէոցն և այլ կենդանեաց, և սա ունէր ընդ իւր սեպուհք, զազատք և զորդիս ազատաց, զմեծամեծաց և զնախարարաց յամենայն գաւառաց. և փայլէր ի մէջ տիեզերաց իւրով ազատագունդ հեծելովքն, որպէս լուսին բոլորեալ ի մէջ կամարի, կամ իբրեւ զարեգակն յաւուրս ամարայնոյ, տալով և նմա յԱստուծոյ զլուսածաղիկ տղայն, զչառ[640]աւիղն լուսոյ, զանուանակից հաւուն իւրոյ Խեղենիկ. որ գեղով վայելչութեամբ իւրով յաչս ամենեցուն հաճոյ և սիրելի թուէր. զի էր և մեծ իշխանն հայր նորա Ալուզ գեղեցիկ տեսլեամբ և բարձր հասակաւ և կարող զօրութեամբ:

Զսա՝ մեզ պարծանք պարծանաց ցուցեալ միածին որդին Աստուծոյ և տուեալ սմա շնորհս ըստ հայրենի նախնեացն իւրոց զԱրծրունեացն. և զօրացաւ սա զօրութեամբ անպարտելի, ըստ տուեցելոյ նմա յԱստուծոյ զանմատոյց ամրոցն Ամիւկ. և նա իւրով ամենիմաստ գիտութեամբն ընդ ամենայն ուրմեք զխաղաղութիւն հնարէր, զի թերեւ խաղաղացի կեանք իւր և իւրոցն ի խռովութենէ վրդովման ալեացն ծփելոց:

Ի սորա խաղաղութեան ժամանակի շփոթեալ ամենայն աշխարհս, ևս առաւել գաւառն Վասպուրականի ոչ խաղա-

[640] ×) Այլ օր.՝ զայս: ××) Այլ օր.՝ աջոյն:

դանայր, այլ ևս քան զևս նեղէր ի տաճնապս տարակուսի, և սա և զամրոցն իւր պահեալ աջին^{xx} Աստուծոյ: Եւ որպէս Յովսէփն այն կերակրեաց զաշխարհն ամենայն ի սովին Եգիպտ[641]ացւոց՝ նոյնպէս և սա եղև պատճառ շինութեան տանն Վասպուրականի: Նա սովելոց հաց. նա փախուցելոց պատսպարան. նա գերելոց գերեղարձ և մաքրիչ զամենայն արտօսը յամենայն երեսաց. նա ամենայն տեսողաց բաղձալի և անտեսից ցանկալի. նորա անուն բարեհռչակեալ ի ծագաց մինչ ի ծագս երկրի և յամենայն լեզուաց գովեալ. նա հաստատութիւն հաւատոց և պսակ պարծանաց սուրբ եկեղեցւոյ և մայր ամենայն աստուածապաշտութեանց. նա և յաղօթն և ի խնդրուածս պաղատանաց առաւել քան զանձինն՝ զաշխարհի խնդրելով փրկութիւն, անգրադապէս լինելով ի մէջ ժողովրդեանն որպէս մի ի հեզոց. նա գողոց և աւագակաց հերքիչ և ամենայն անօրէնութեան հալածիչ. նա և քրքրտամբք երեսաց իւրոց շատանայր և վաստակաւ ձեռաց իւրոց:

Նա ստացաւ զմատենանս Թովմայի զպատմագիրս այս և ետ նորոգել վերստին, յիշատակ իւր [642] և բարի ծնողաց իւրոց և աստուածատուր պտղոյ որովայնի^x իւրոյ խեղենկին, զի ի պտղոյ արդարութեան բուսանի ծառ բարեաց:

Եւ նա լուսատու ծաղկով և պտղովն ցանկալի ամենեցուն լինէր, զի վայելչութեամբ գեղով իւրով նմանեալ արուսեկին, ծագելով ի ժամ առաւօտուն. կամ իբրև զվարդ Անուշահոտ գունակ գունակ գեղով ցուցեալ զգոյնս իւրեանց ի ժամանակս գարնանայինսն:

Որոյ յիշատակ իւր օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթք սրբոց ի վերայ նորա եկեացէ^{xx}. ամէն:

* *

*

[642] x) Այլ օր.՝ նորոգել յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց և աստուածապտղոյ յորովայնի:

xx) Այլ օր. յաւելու՝ Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյն:

Փառք եռահիւսակ զուգակշիռ եռաչափեան համագոյ սուրբ Երրորդութեանն և մի աստուածութեանն^{xx}, որ ըստ անբաւ մարդասիրութեանն և առատ բարերարութեամբն իւրով ետ զօրութիւն տկար և ողորմելի և եղկելի մեղսամած անձինս հասանել յաւարտ սորա: Գոհութիւն և անդադար փառաբանութիւն հանդերձ երկրպագութեամբ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Շնորհօք ամենակալին Աստուծոյ Հօր և միածնին Յիսուսի Քրիստոսի և Սուրբ Հոգւոյն ճշմարտի աստանօր անյանգ ելեալ աւարտեցաւ գեղեցկա[643]յարմար Պատմութիւնս այս՝, զոր արարեալ ստուգաբանութեամբ անյաղթ և գիտնական վարդապետին Թովմայի, սկսեալ ի յԱդամայ մինչև ցՆոյ, և անտի եկն աստիճանաւ վերուստ ի վայր մի առ մի, և բազում աշխատանօք ճշգրտաբար եկն եհաս ի յազգն Արծրունեաց, և մի ըստ միոջէ շարակարգեալ զազգն և զիրն և զթիւն և զպատճառս նոցա, և թէ ո՛րպէս բազում ջանք և աշխատութիւն կրեալ նոցա հանդերձ պատերազմաւ ընդդէմ ալլազգեաց՝ և բարձին զչարութիւն նոցա ի բազում տեղեաց, որչափ և կարողութիւն նոցա եհաս: Եւս առաւել աստուածապսակ և բարեպաշտ և ամենիմաստ թագաւորն Հայոց Գագիկ, որ իմաստութեամբ և ուղղափառ վարուքն իւրովք և կամօքն Աստուծոյ տիրեաց բազում աշխարհաց, զոր կայ յիշատակեալ ի սմա, և խաղաղութեամբ պահեաց զամենայն աւուրս կենաց իւրոց ի հինից թշնամեաց, և եղև առիթ շինութեան եկեղեցեաց ևս առաւել գերահռչակ և սքանչելագործ սուրբ եկեղեցւոյս սուրբ Խաչիս Աղթամարայ. ընդ որոյ հովանեաւ շարագրեցաւ Պատմութիւնս այս ի թուականութեանս [644] Հայոց յեօթն հարիւրերորդի յիսներորդի երկրորդի, և յաշխարհակալ թագաւորութեանն Ղազանի, հրամանաւ և ծախիւք աստուածապատիւ և երջանիկ

[644] x) Այլ օր.՝ նախնեօքն: xx) Այլ օր.՝ աստուածաբեալ: xxx) Այլ օր.՝ չիք ի:

երիցս երանեալ ամենիմաստ Հայրապետիս Հայոց տեառն Զաքարիայի, որ է յոյժ բարի և առատամիտ և աղքատասէր և աստուածային ճրիւքն բարգաւաճեալ, և ի խնդրոյ աստուածարեալ գիտնական և արդիւնական վարդապետի, միանգամայն և արհիական աստիճանի արժանացելոյ տեառն Ստեփաննոսի, որ է ակն արեւելեան և աթոռակալ մեծի Սիւնեաց տանն: Եւ եթէ նախնականօքն^x քննեսցուք զնա՝ ոչ ոք է յիշխանացն և յիշխեցելոց արեւելից կողմանցն բարձրագոյն քան զնա, զի ամենեցուն քաջայայտ է ազգքն և նախնիքն նորա. և նա այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն և պայծառ՝ որպէս զարեգակն ի մէջ աստեղաց: Եւ նա վասն սիրոյն աստուածային^{xx} խնդրեաց զպատմութիւնս ի մերոյ աստուածընկալ և սրբասէր և աթոռակալ սուրբ Լուսաւորչին ի^{xxx} տեառն Զաքարիայէ. իսկ սա մեծաւ ջանիւ ետ գծագրել զսա յաղագս խնդրոյ նորա: Եւս առ[645]աւել կամեցող եղեալ այսմ գործոյ ամենիմաստ և բարեմիտ, Հեզ և խոնարհն, Հարազատ եղբայր տեառն Զաքարիայի Ամիրգուրգին, զոր տէր Աստուած զնոսա ընդ երկայն աւուրս արասցէ, անփորձ պահելով յամենայն որոգայթից թշնամեաց, յերեւելաց և յաներևութից, Հոգւով և մարմնով զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց. ամէն:

Եւ ես ամենամեղս և անարժանս և անյիշելիս ի կարգս գրչաց և կրօնաւորաց, Դանիէլ անուն, ըստ իմում տկարութեանս յանձն առի գրել զսա, ի դուռն մեծ և պանծալի սուրբ Խաչիս Աղթամարայ, զոր վերագոյնն յիշեցաք. և դարձեալ յերեսանկեալ աղաչեմ զբարի ընթերցողսդ և անմեղադրութիւն խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ աւելի կամ պակաս գտանիցի ի սմա, եթէ կէտ, եթէ տուն և եթէ ստոր և եթէ յայլ ինչ բառ, ի ինչ կամ ի Հոյ. զի գիտնականքն քաջ գիտեն, որ ի Հին գրեանք այսպիսեացս ոչ ինչ փոյթ է արարած. և ես անհմուտ գոյ սոցա՝ զոր ինչ լսեալ^x էաք յեկեղեցական գրոց ի բառ[646]իցս յայսցանէ՝ զնոյն

[645] x) Այլ օր. լուեալ:

գրեցաք, և զոր արտաքոյ սոցա էր՝ ոչ գիտելով թէ ո՛րպէս էր. և ի ձէնջ խնդրեմ, զի ըստ աստուածասէր կամաց ձերոց՝ միայն զԱստուած ողորմին շնորհէք մեզ և ծնողաց մերոց, զի և դուք գտջիք զողորմութիւն յԱստուծոյ յաւուրն աներեկ գալստեան նորա: Եւ ինքն եղիցի օրհնեալ, գովեալ և բարեբանեալ յամենայն արարածոց յիմանալեացն և ի զգալեացս այժմ և Հանապազ յաւիտեանս յաւիտեանից. ամէն:

Դարձեալ կրկին աղաչեմ և զուսուցիչն իմ զՍիմէօն պատուական քահանայն, որ ի բազում արուեստից իւրոց զսակաւ գիրս մեզ ուսոյց՝ և զնա յիշել ի տէր սրտի մտօք և զծնողսն նորա: Եւ Քրիստոսի և Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս. ամէն²:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ II

[647] Յետ այսր ամենայնի այսպէս^x եղելոցս և գրելոցս, զայս ծանուցանեմք ձեզ, ո՛վ սիրելիք որդիք և Հաւատարիմ Հարազատ եղբարք: Այր մի երևեալ և աստուածային փառօք զարդարեալ, ազատ և յազատ ծնողաց, սնեալ սրբութեամբ և արդարութեամբ և Հասեալ յիմաստութիւն աստուածեղէն սուրբ կտակարանաց, ուղղափառ Հաւատովք և քրիստոսադաւան խոստովանութեամբ, որոյ անուն պարօն Սեֆեդին Արքայուն ճանաչի. սա իբրեւ յԱստուծոյ կոչմանէն յառաջ մատուցեալ յաստուածաբնակ և յանառիկ կղզիս Աղթամար, որ է աթոռ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին և բնակարան գերապայծառ և հռչակաւոր սուրբ Խաչիս. զսա յոյժ սիրեաց Խեղենեկ Արքայուն իբրեւ յիւրմէ ծնեալ որդի, և ետ զդուստր իւր սորա ի կնութիւն և յօրինաւոր ամուսնութիւն և ետ սորա վարձք^{xx} և բաժինք զկէսն Աղթամարայ. զոր յետ սակաւ ժամանակաց, ի ծերանալ Խեղենեկին և ի չբաւորութեան անձինն^{xxx} իւրոյ՝ յետոյ դարձեալ ծախեաց զկէսն այլ վերստին պարօն^{xxxx} Սեֆեդին. և առեալ զգինն բազում ոս-

[647] x) Ա (1/2)՝ չիք՝ այսպէս: xx) Ա (2/2)՝ վարձանք: xxx) Ա (2/2)՝ անձինն: xxxx) Ա (2/9, 20)՝ պարօն:

կիս ի պէտս մարմնաւոր պիտոյից իւրոց: Եւ յետ սակաւ աւուրց ետ տէր Աստուած զպտուղ յորովայնի նորա, զծաղկեալ և զբարի զաւակն զտէր Ստեփաննոս, զոր իբրեւ հասեալ ի յուսումն և ի մանկութեան հասակի՝ ետ ձեռնադրել զնա յաթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի. զոր իբրեւ կացեալ ամս 10, վերափոխի յաշխարհէս տարածամ կենօք և սակաւ աւուրբք, և թողեալ զսուգ անմխիթար հօր իւրոյ պարօն Սեֆեդնին:

Այլ որ գթածն է և ողորմածն [648] Աստուածն ամենեցուն՝ հայեցաւ ի ջերմեռանդ սրտի սորա ցաւս և յարտասուս, ետ նմա զաւակք օրհնեալք յԱստուծոյ զբարի և զհաճոյացեալն՝ Աստուծոյ, եւ զհարազատ եղբարքն զհեզ և զհանդարտ զԱմիր Գուրգէն^{xx} և զտղայն իմաստուն զԶաքարիայ:

Եւ յորժամ եհաս ժամ պարօն Սեֆեդնին գնալ զճանապարհս հարց իւրոց և փոխիլ յաշխարհէս՝ սա ոչ ժամանեաց իւրովք ձեռօք հաստատել զտէր Զաքարիայն յաթոռ եղբոր իւրոյ տեառն Ստեփաննոսին: Ապա տուեալ լինի յուսում աստուածեղէն սուրբ գրոցն և հասու լեալ հին և նոր կտակարանացն. և ոչ զոք ունէր զօրաւիգ և օգնական իւր՝ բայց միայն զհարազատն իւր զԱմիր Գուրգէն, զհայր և զհայրազուլիս, և զպարօն Կուռճբէկն և զպարօն Նուրադինն զհօր եղբարքն իւր: Սոքա կամօքն Աստուծոյ ժողովեալք ի միասին, կոչումն արարեալ սուրբ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և բազում կրօնաւորաց, և աղօթս արարեալ ի միասին՝ օրհնեցին և ձեռնադրեցին զտէր Զաքարիայն յաթոռ հայրապետութեան հօր եղբոր^{xxx} իւրոյ տեառն Ստեփաննոսի, և եղև ուրախութիւն մեծ և խնդութիւն յաթոռս մեր աստուածաբնակ սուրբ Խաչս Աղթամարայ: Եւ սա իբրեւ զվէմ անխախտելի և իբրեւ զպարիսպ երկաթի և որպէս զդուռն պղնձի, կացեալ ընդդէմ ալլասեռից^{xxxx} չար ախոյեանից: Եւ սա եղև

[648] x) Ա (1/3)՝ զբարի և զհաճոյացեալն: I (363) , II (321) , III (498) չիք՝ զբարի: xx) Ա (1/7.8 և ամենուրեք)՝ Ամիրգաւրդին: xxx) Ա (2/9.10)՝ հայրապետութեան եղբոր իւրոյ: xxxx) Ա (2/10)՝ ելասեռից:

սիրող շինութեան և բազում ամարաթից, և աստուածային հոգւովն լցեալ՝ շինեաց յաշխարհն Վասպուրական ի կղզին որ Լիմն կոչի՝ զգեղեցիկ և լուսազգեաց գումբայթաձև տաճար սրբոյն Գէորգեայ զօրավ[649]արին, և բազում սպասիւք զարդարեաց, և տուն աղօթից շինեաց և զտեղիս բնակութեան և դարպասս, և բազում կրօնաւորս կարգեաց և հաստատեաց ի դուռն սուրբ Գէորգեայ զօրավարի տաճարին^x. զոր աղօթիւք նոցա Քրիստոս Աստուած մեզ ողորմեսցի. ամէն:

Դարձեալ ի յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ ի կղզիս Աղթամար ի դուռն սուրբ Խաչիս շինեաց գեղեցիկ և մեծանիստ տեղեալք ի թիկունս սուրբ Խաչին զժամատունն մեծ յաւուրս ձմեռայնոյ: Իսկ ի կողմն արեւմտից զժամաբակն ամարայնոյ մեծանիստ կամարակապ ձեռք կրակապ և սրբագործ, բերեալ զքարինս նորա յաշխարհէն Խլաթայ բազում աշխատանօք ի վերայ անդնդային ծովու: Եւ ետ գծագրել յիշատակ հոգւոյ իւրոյ գիրք որ կոչի Տօնական. վասն զի կայ ի նմա տօնք տէրունականաց^{xx} սուրբ առաքելոց և մարգարէից, հայրապետաց և վարդապետաց, զօրավարաց և կուսանաց. զոր տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս աղօթիւք և բարեխօսութեամբ սոցա ողորմեսցի տեառն Զաքարիային և հարազատ եղբորն իւրոյ պարօն Գուրգին և զաւակի նորա Սահմադնի տարածամ հանգուցելոյն և ազգայնոցն ամենեցուն. ամէն:

Եւ դարձեալ վերնատունս բազումս բնակութիւն^{xxx} ամարայնոյ շինեալ գեղեցիկս և վայելուչս ի վերայ դարպասին, զոր մեծ պարօնն Սեֆեդին էր շինեալ յաղագս զաւակին իւրոյ տէր Ստեփաննոսին. և այլ բազում շէնս և անշէնս հաստատեալ հաւատով և յուսով: Սա ի վերին խնամոցն և ի տեսչութենէն մտախորհ եղեալ ի միտս իւր և խորհուրդ բարի [650] ի սիրոյ իւր արկեալ, թէ «յետ մահուան իմոյ և

[649] x) Ա (1/7.8)՝ ի դուռն սուրբ տաճարին Գեորգեայ զաւրավարին: xx) Այլ օր. տէրունական xxx) Ա (2/10)՝ բնակութիւնս:

[650] x) Յայլ օր. չիք՝ իսկ սա: xx) Այլ օր. յաւելու՝ թշնամեացն: xxx)

եկանելոյ աշխարհէս ո՞վ մատիցէ յառաջ հայրապետութեանս արթողոյս մերոյ, եթէ ոչ ի յազգականաց մերոց և ի զաւակաց»։ յայնժամ յառաջ մատուցեալ զհոգեւոր որդին իւր զսքանչեւատես և զիմաստուն տղայն զտէր Դաւիթ, զորդի եղբօր իւրոյ հարազատի պարօն Գուրգոյ։ Եւ բազում եպիսկոպոսիւք, կրօնաւորօք և քահանայիւք և բազում ժողովրդովքն, աղօթիւք և պաշտամամբք օրհնեցին և ձեռնադրեցին զտէր Դաւիթ ժառանգ և ժառանգակից արթողոյ իւրոյ։ Եւ եղև ուրախութիւն և ցնծութիւն ոչ սակաւ ծնողացն և ազգացն ամենեցուն առ հասարակ։ Իսկ սա^x տէր Զաքարիայս ծագեալ իբրև զարեգակն յառաւօտի։ սա հալեալ զպաղումն և զսառն ձմերայնոյ սառնամանեաց և այլազգեաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի^{xx}։ սա կացեալ ընդդէմ չարեաց մրրկին, Ալի փաշային^{xxx} և այլոց^{xxxx} նմանեացն նորա, որ խրոխտային ի վերայ սրբոց եկեղեցեաց և հաւատոց քրիստոնէից։ սա բազում հարկս և հարաճս խափանէր ի վանորաց և ի կրօնաւորաց։ սա բազում ճգնաց և աշխատութեանց համբերեալ և մեծ վիրօք վիրաւորեալ և բազում սպիս հոգիս և ի մարմինս իւր ընկալեալ։ Վասն զի քեռորդին իւր տէր Ստեփաննոս զազգական իւր զդուստրն քեռ իւրոյ տարեալ ետ այլազգեացն, խառնելով զկաթն յարիւնս նոցա։ և բազում վանորայք և եկեղեցիք մեծ սգով և տրտմութեամբ լցեալ^{xxxxx} լինէին, զի տիրեցին առ հասարակ գեղեցիկ և անառիկ կղզոյս Աղթամարայ և այլ բազում տեղեաց և ապարանից, որ[651]վից^x և ազարակաց, գրով և անգիր։ Եւ իբրև այս այսպէս եղև և կատարեցաւ ի թուականութեանս Հայոց Զ-երորդի Հ-երորդի Ե-երորդի եհաս վախճան և փոխումն յաշխարհէս սրբազան հայրապետին տեառն Զաքարիային։ և նա բարի խոստովանութեամբ և

ուղղափառ դաւանութեամբ աւանդեալ զհոգի իւր՝ փոխեցաւ յայս աշխարհէս անցաւոր յաշխարհն կենդանեաց ի վերինն Երուսաղէմ ի կայանս արդարոց։ Զոր աղօթիւք նոցա և ամենայն սրբոցն գթածն և ողորմածն Աստուած դասակից և մասնակից արասցէ զտէր Զաքարիայն սրբոցն հարցն և հայրապետացն առաջնոցն և վերջնոցն։

Եւ եղև յետ սակաւ ժամանակի եհաս կատարումն և մահ սոցա Ստեփաննոսին և Շամշայ խաթունին, և բարձան յաշխարհէս և չոգան անդ, ուր ճշմարիտ դատախազքն և քննողքն և պահանջողք բանից, գործոց և խորհրդոց։ Իբրև այս այսպէս կատարեցաւ՝ ոչ գոյր մեր թագաւոր կամ իշխան կամ դատաւոր կամ այցելու կամ առաջնորդ կամ փրկող և կեցուցանող, որ ազատէր զմեզ յայլասեռից և ի չար թշնամեաց։ զի բազում ինչս գանձուց ոսկւոյ և արծաթոյ եղին ի վերայ, թէ ո՞վ որ յառաջ մատիցէ յարթոյ յայն հայրապետութեան՝ տացէ զբազում ինչն զայն։ ապա թէ ոչ՝ այլազգիքն տիրեսցեն ուխտից և եկեղեցեացն կրօնաւորաց և քահանայից, կուսանաց և կուսակալաց³, ռամկաց և համօրէն Քրիստոսի ժողովրդոցն։ Զոր տեսեալ այսպիսի աղէտս տարակուսանաց և զմեծ վտանգս տէրն Դաւիթ Հայոց վերադիտող, զոր ձեռնադրեալ էր ի յեղբօրէն իւրմէ տեառն Զաքարիայէ, զի յայսմ ժամանակի հայրն իւր մեծ պարօն Ամիր Գուրգին հանդերձ անդրանկաւն իւրով Ամիր Սահմադնիւն փոխեալ էին յաշխարհէս, և ոչ ոք էր որ օգնէր և կամ ի թիկունս հասանէր։ յայնժամ տէրն Դաւիթ ծագեաց իբրև զաստղ լուսապայծառ, իբրև զարեգակն ի միջօրէի, իբրև զպատրուակս փայլեալ ի կայծականց, կամ իբրև զնշոյլս լուսոյ երևեալ ի մէջ գիշերի, զերագոյն և գեղեցկապատկեր յօրինուածովք, արի մարմնով և վայելուչ անձամբ։ Սա հարազատովքն իւրովք երկու գեղեցիկ եղբարբքն, որք կոչին Ամիր Կուրճբէկ և Ամիր Սէֆէթին, որք են իմաստունք, հանճարեղք, ճարտարախօսք, արագալեզուք, յառաջ մատուցեալ սոցա, և ձայն տուեալ միմեանց իբրև զքաջն և զարին զսուրբն Վարդան և որպէս զսուրբն Ատոմեանք, և դիմեալք սոցա ի մեծ պատերազմիս և ի հանդէսս յայս, և

Ա (2/3)՝ Ալի փաշոյն։ xxxxx) Ա (2/3)՝ չիք՝ այլոց։ xxxxx) I (365), II (324), III (502)՝ տրտմութեամբ վարանեալ։ Ա (2/23-24)՝ տրտմութեամբ լցեալ։

[651] x) Զեռագրի շարունակութիւնը վնասված է ջրով և չի կարդացվում։

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

1. Հմմտ. Ծննդ., Ա, 26-27:

2. Սաղմ., Ը, 7-8:

3. Սաղմ., ԺԴ, 22-23:

4. Յովհ., Թ, 4:

5. ... ժամայեղից... — յեղեղեայ ժամուք, կամ փոփոխիչ, և կամ փոփոխումն ժամուց և ժամանակաց (ՆԲՀ, Ա, էջ 827):

6. ... ի տարբերս... — ի տարբերութիւն (ՆԲՀ, Բ, 856, հդծ. «տարբեր» 2):

7. ... ի պէսպէս իմաստս... — Հմմտ.՝ «Ընդ պէսպէս մատենաս» (Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 1, ծն. 2 — Մ. Աւգերեանց):

8. ... զքանիօնութիւնն կանովնեցին... եօթն հազարեան դարուց: — Հին մատենագիրները Ադամից մինչև Քրիստոսի ծնունդը տարիները հաշվարկելիս հասնում էին տարբեր արդյունքների: Թով. Արծ. ելնում է այն հաշվից, որ Ադամից մինչև Քրիստոսի ծնունդը անցել է վեց հազար տարի, իսկ Քրիստոսի ծնունդից հետո սկսվել է յոթերորդ հազարամյակը (ՆԲՀ, Ա, էջ 602):

9. Որպէս և մեծն Մովսէս... ասաց ցնոսա: — Ծննդ., Ա, 14-17:

10. ... Ադամ, ասէ, եկաց ամս ՄԼ... ամս ԶԼ և մեռաւ: — Ծննդ., Ե, 3-4:

11. Գունակ սմին և Բերոսոս ոմն... ի մատենաս քաղղէական պատմութեանց: — Մով. Խոր., Ա, IV, էջ 13: Եւս. Կես.՝ «... Բերոսոս յառաջնում մատենին պատմեաց, և յերկրորդում զթագաւորսն մի ըստ միօջէ յօրինեալ գրեաց»: (Քր., Ա, էջ 10): «Աբիդոնեայ վասն առաջին թագաւորութեան քաղղէացոց» (Քր., Ա, էջ 67):

12. Եւ ի սոցունց... զփառս աշխարհիս: — Հմմտ.՝ Եւս. Կես., Քր., I, էջ 9 «Եւ նիւթն ի նոցանէ ամենեցունց ժողովեալ անձին՝ ի Քրոնիկոն ժամանակական կանոնսն փոխեցայց... ի մեջ թագաւորութեան կարգեցից»: Հմմտ. նաև Մով. Խոր.՝ «... մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել... կարգել զպատմութիւնն ճշդիւ... ի փառս և անջան հեշտութիւն»: (Ա, III, էջ 11-12):

13. Զիւրաքանչիւր զանուանս և զժամանակս... և ուսումնասէրքն ի մարդկանէ: — Հմմտ.՝ Եւ արդ՝ եղից մի ըստ միօջէ կարգաւ զիւրաքանչիւր գրոցն ղրոշմաւորութիւն, զի դիւրաւ լիցի

ասեն սոքա ցմիմեանս: «ո՛չ է պարտ թողուլ զսրբութիւնս մեր զտուն և զտեղի և զհայրենի ժառանգութիւնս, զի մի՛ օտարք մտանեն ի սա ալլազգիքն կամ ալլ ոք որ իցեն ի հարաց կամ ի հարափառաց և ի բազում բանսարկուաց»: Եւ սոքա բազում նեղութեամբ և հարչարանօք և անհանգիստ գնացիւք այսր անդր ընթանալով բազում աշխատութեամբ և համբերութեամբ տարեալ վշտաց և նախատանաց, զորս իրաւամբք և զորս անիրաւամբք, զոմանս աղաչելով, զոմանս պաղատելով, զոմանս պատուելով և զոմանս պատուհասելով ըստ արժանեացն, զի թերևս կարասցին ընդդիմանալ մեծ պատերազմիս և հանդիսիս և ազատանալ ի բազում ընչիցս և անհամար գանձուցս, զոր եղեալ կան ի վերայ: Դարձեալ ասելով ցմիմեանս, «ո՛վ սիրելի եղբարք, արիասցուք առ միմեանս կապակցութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, զի մի հայրենի ժառանգութիւնս անկցի յօտարութիւն ի ձեռս ալլազգեաց»: Այլ տէրն և ողորմածն Աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց և խաղաղարարն ամենայն աշխարհի՝ տացէ սոցա զօրութիւն, իմաստութիւն և գիտութիւն, համբերութիւն և ժուժկալութեամբ կալ ընդդէմ ալլասեռից թշնամեաց խաչին Քրիստոսի, և ազատեսցէ զսոսա հոգւով և մարմնով յարկածից և ի խաբէութենէ սատանայի. ամէն:

Դարձեալ վերստին հայցեմք և աղաչեմք, պաղատիմք և աղերսեմք առ հայրդ գթած և ողորմած Աստուածդ Յիսուս Քրիստոս և Սուրբ Հոգիդ Աստուած ճշմարիտդ, մեք անարժանք կրօնաւորքս և քահանայքս և համօրէն հաւատացեալք ըս սուրբ Երրորդութեանդ. հաւատով և յուսով հայցեմք յառատ մարդասիրութենէդ, զի վերստին հաստատեսցես զաթոռ հայրապետութեանս մերոյ իբրև զառաջինն, և ազատեսցէ ի պարտեաց և յանիրաւ պահանջողաց: Եւ զայրապետս մեր զտէր Դաւիթ իբրև զարեգակն փայլեցուցես ի վերայ երկրի, իբրև զլուսին ի մէջ աստեղաց մինչև ի խորին ծերութիւն բազմամեայ կինօք հանդերձ հարազատ եղբարքն և որդւովքն և իւրով զարմիւ. ամէն: Եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք, գոհութիւն և երկրպագութիւն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

խելամուռ լինել այլակերպութեան իւրաքանչիւր պատմութեանց: (Քր., Ա, էջ 115):

14. ... յիշատակարանս մատենից... — Տես՝ Բ Եզր., Ա, 33, 42. Բ, 22:

15. ...Վասն Քրիստոսի պատերազմեալ զբարիոք պատե-
րազմ... — Փխռ.՝ Բ Տիմ., 7, 7:

ԳԼՈՒԽ Ա

1. ... ոչ է մեզ հարկաւոր զնոյն երկայնաբանութեամբ
երկրորդել. — Հմմտ.՝ «զհին պատմութեան զյիշատակարանս երկ-
րորդելով...» (Քր., Ա, էջ 1, 129):

2. ... բազմայեղ յեղանակաց խուզմանցն... — Հմմտ.՝ Ըստ
պէսպէս մատենիս առաջնոց պատմութեանց անցի...» (Քր., Ա, էջ
1, ծն. 2 - Մ. Աւգերեանց):

3. «Եւ ըստ Մովսէսի Քերթողի... — Վերջերս հայագիտու-
թյունում ենթադրություն է առաջադրվել, որ Մովսես իտրենա-
ցին և Մովսես Քերթողը տարբեր մանկագիրներ են (Տե՛ս Գ. Ա-
նանյան, Մովսէս Քերթողահայր և Մովսես իտրենացի...»: Նորայր
Մովսէս, «Բանասիրական հետազոտութիւններ»): Սակայն Թով.
Արծ., որը առաջինը հայ մատենագիրներից նոյնացրել է Մովսես
իտրենացուն Մովսես Քերթողի-Քերթողահայր հետ, նկատի ունի
հենց Մովսես իտրենացուն՝ «Պատմութիւն Հայոց»-ի հեղինակին:

4. ... զտարակուսելի գիւտիցն յոյս... — Փխռ. Փիլոնից
(ՆԲՀ, Բ, էջ 853):

5. ... յայլոց քննողական աշխատութեանց... բանգիտու-
թենէ: — Հմմտ.՝ «... զի յամենեցունց ընդ միմեանս կշռեալ համե-
մատութենէն ճշմարիտ գիւտն հասանիցի»: (Քր., Ա, էջ 113):

6. Նոյ ծնանի երիս որդի, զԶրուան և զՏիտան և զՅա-
պիտոսթէ, որ են Սեմ, Քամ և Յաբեթ. — Հմմտ.՝ «Զրուանն և Տի-
տանն և Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի». Որ ինձ թուին Սեմ,
Քամ և Յաբեթ»: (Մով. Խոր., Ա, VI, էջ 23):

7. Սեմ ծնանի... զՂուղ: — Տե՛ս Ծննդ., Ժ, 12: Եւս Կես.,
Քր., Ա, էջ 110. (էջ 108-109, ծն. 1 — Մ. Աւգերեանց):

8. Ասուր շինէ... կոչի առաջին Ասորիք: — Հմմտ.՝ «...յեր-
կրէն յայնամանէ ել Ասուր, և շինեաց զՆինուէ: Նինուէ զՆինոս
ասեն լինել, որ էր առաջին քաղաք ասորեստանեաց, զոր շինեաց
Ասուր»: (Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 109-110):

9. Իսկ Նեբրովթ ի Քամայ... ի վերայ երկրի: — Փխռ.՝ Եւս.
Կես., Քր., Ա, էջ 109 (ծն. 1 — Մ. Աւգերեանց):

10. ... Նեբրովթ յինքն գրաւէ... զթագաւորութիւնն
Եթովպացւոց: — Համաձայն Աստվածաշունչի Նեբրովթը սերում

էր Քուշից (Ծնդ., Ժ, 8), այսինքն բուն քուշիներից էր և, հետեա-
բար, ապրում էր արաբական Եթովպիայում, ահա թէ ինչու Մով.
Խոր. «... բազումք ի ժամանակագրաց զՆեբրովթ... Եթովպացի գոլ
ասելով՝ հաւանեցուցին զմեզ այսպէս հաւաստի լինել, յաղագս
բնակութեան սահմանացն ընդ Եգիպտոս»: (Ա, V, էջ 20: Տե՛ս
նաև՝ Քր., Ա, էջ 109):

11. Արդ զիմրդ... զՆինուաս. — Հմմտ.՝ «Առաջին վիպա-
սանութեան և յիշատակաց արժանի Նինոս գտանէր՝ թագաւոր
ասորեստանեաց... Նինուաս Նինեայ և Շամիրամայ որդի...» (Քր.,
Ա, էջ 85):

12. ... ի Սենեքերիմ արքայ առ Եգեկիայիւ Եբրայեցւոց:
Տե՛ս՝ Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 41՝ «զՍենեքերիմայ կացեալ թագա-
ւոր... առ Եգեկիայիւ արքայի»: Տե՛ս նաև՝ Մով. Խոր.՝ «... Սենե-
քերիմ կացեալ արքայ... առ Եգեկիայիւ Հրէից առաջնորդաւ.»
(Ա, XXIII, էջ 70):

13. Քանզի որպէս գրեցաւ՝ Ասուր ի Սեմայ... ասի
Ասորոց թագաւոր: — Հմմտ.՝ «Ել Ասուր և շինեաց զՆինուէ... որ էր
առաջին արքունի քաղաք... զոր շինեաց Ասուր.» (Քր., Ա, էջ 110:
Տե՛ս նաև էջ 108-109, ծն. 1 - Մ. Աւգերեանց):

14. Հաւաստիս այս մեզ Եւսեբիոս Կեսարացի, Յուդիանոս
Աղիկառնացի... — Տե՛ս ստորև ծն. 31:

15. ... որպէս ի կանոնեալ սահմանէն իմանալ: — Թով.
Արծ. վկայակոչում է Եւս. Կես. Կանոնը (տե՛ս Քր., Բ, էջ 62):

16. Եւ ունի պատմութիւն այսպէս... որ էր Հնգբորդ
Զրուանն Քսիսութեայ: — Ուղղելի է՝ ... որ էր երկրորդ Զրուանն
Քսիսութեայ: Հմմտ.՝ «Յառաջ քան զբուրգն, ասէ, և զբազմա-
բարբառն լինել ձայնի ազգի մարդկան, և զկնի նաւարկութեան
Քսիսութեայ ի Հայս՝ Զրուան և Տիտան և Յապետոսթէ լինէին
իշխանք երկրի»: Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ և Յաբեթ»: (Մով. Խոր.,
Ա, VI, էջ 23): «... յանձն է իմանալ՝ եթէ Քսիսութեայն նոյն է, որ
յեբրայեցւոցն Նոյ կոչի.» (Քր., Ա, էջ 30):

17. Իսկ Ասուր երրորդ ի Սեմայ... — Պետք է լինի՝ երկ-
րորդ ի Սեմայ. (տե՛ս Ծննդ. Ժ, 22: Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 110):

18. ... և Նինոս տասներորդ ի Քամայ... — Տե՛ս Մովս.
Խոր., Ա, V, էջ 20:

19. ... ըստ Աբիւգոնեայ Քաղդէացւոյ և ըստ Եւսեբայ
Կեսարացւոյ և ըստ Մովսէսի իտրենացւոյ և ըստ Յուդիանոս
Աղիկառնացւոյ ստուգաբանի: — Տե՛ս ստորև ծն. 31:

20. ... որպէս յետ բազում ժամանակաց զՄովսէս ի
յեգիպտոս... — Տե՛ս Ելից., Բ, 1-10:

21. Եւ քանզի առեալ էր Կրոնեայ իւր կին զՌեա... ոչ ոք

գորէր Զրուանայ թագաւորել. — *Ինչպես ենթադրուած է Գ. Խալաթ-յանցը, Թով. Արծ. սոյն պատմութիւնը Կրոնոսի, Ռեայի, և Դիոսի (Զեփսի) մասին քաղել է սիրելիւյան գրքերի հին Հայերեն թարգմանութիւնից, որը գոյութիւն է ունեցել դեռևս IX դ. առաջ (տե՛ս Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, I, էջ 54):*

Այս առասպելը հետաքրքիր է Արծրունյաց իշխանների ծագումնաբանութեան տեսակետից: Մենք չենք անդրադառնալու այն հարցին, թե ինչու այս առասպելում Կոռնոսը, որը նույնական է արեւելյան առասպելների Զրվանին և աստվածաշնչային Սեմին, այստեղ ներկայացված է որպես այլ անձնավորութիւն. մեզ համար կարևոր է այն տեղեկութիւնը, թե տասերորդ սերնդում Սեմի-Ասուրի արական գիծը ընդհատվում է և մնում է «... միայն կին մի անուանի Դիոնիսեայ... որ անուանէ զանուն իւր ըստ անուան հաւոյն իւրոյ Սեմայ՝ Սեմիրամ... ի հայկական լեզուէ Շամիրամ...»: Ասուրի տոհմի և, հետևաբար, Ասորական թագավորութեան վերջին ժառանգորդուհին՝ Շամիրամը ամուսնանում է Քուշի տասերորդ սերնդում հետնորդ Նինոսի հետ, որը և փոխարինում է նրան ասորեստանյուն թագավորների ծագումնաբանական ցանկում, քանի որ, ինչպես պատճառաբանում է Թով. Արծ., Արեւելքում և, մասնավորապես, Իսրայելում կանանց չէին ներառում ծագումնաբանական ցանկերի մեջ: Որպես օրինակ նա բերում է Հիսուս Քրիստոսի ծագումնաբանութիւնը ըստ Մատթեոսի և Ղուկասի, որոնք, հասնելով մինչև Հովսեփը, լուծւում են Մարիամի մասին և մտցնում ցանկի մեջ Հովսեփին, որը «... ոչինչ հաղորդութիւն ունէր... առ ծնունդն Քրիստոսի»: Այսպիսով, Արծրունյաց իշխանների նահապետ Սենեքերիմ թագավորը իրականում մայրական գծով էր սերում Սեմից, իսկ արական գծով նա Նինոսի հետնորդն էր, որը ուղիղ վայրընթաց գծով սերում էր Քամի որդի՝ Քուշից:

22. ... որպէս և յիսրայէլի զԳոթողիայ... — Տե՛ս Դ թագ. Ը, 18. Բ Մն. ԺԸ, 1:

23. ... զՓրկչին մերոյ... աւեսարանիչն Մատթէոս... զազգարանին: — Տե՛ս Մատթ. Ա, 1-16:

24. Նոյն գունակ և զՂուկա... մի ըստ միովէքն: — տե՛ս Ղուկ. Գ, 23, 38: Տե՛ս նաև Եւս. Կես. Պատմութիւն եկեղեցական, Ա, 6, էջ 42-43:

25. ... որ յետ ԶԸ ամի Սենեքերիմ... իւրոյ թագաւորութեան... — Հմմտ. «Քանզի եղեկիաւ թագաւորեաց Սինեքերիմ... եւ միանգամայն ժողովին ի Սինեքերիմայ մինչև Նարուկոդրոսսորոս՝ ամբ ԶԸ» (Քր., Ա, էջ 44) : Թով. Արծ. սխալմամբ, կամ էլ

ինչ-ինչ նպատակներից ելնելով, ժամանակագրական առումով փոխել է Նարուկոդրոսսորոսի (նույն Սարգանապաղոս, Տոնոս Կոնկոդերոս) և Սենեքերիմի տեղերը:

26. ... և առնու գԲաբելոն և շինէ զՏարսոն ի ձև Բաբելոնի, գետոյ ընդ մէջ անցանելոյ... — Հմմտ. ... և Տարսոն զձև և զօրինակ Բաբելոնի շինէր, զի և ընդ մեջ Տարսոնի գետն Կիւղնոս անցանէ...» (Քր., Ա, էջ 53):

27. ... որ յանուն հաւոյն իւրոյ Սեմայ անուանեալ էր լեառն: — Հմմտ. «... մի ի յորդուց նորա կոչեցեալն Սեմ... անուանէ յանուն իւր զլեառնն Սիմ...» (Մով. Խոր., Ա, VI, էջ 26: Գ. Խալատյա՜ն. Армянский эпос, I, էջ 53):

28. ... պարսկային ձայնին ի Զրուան անուն զՋարուանդն անուանեն: — Տե՛ս Մով. Խոր., Ա, VI, էջ 26: (Գ. Խալատյա՜ն. Армянский эпос, I, էջ 53):

29. Բայց քանզի աւերեալ էր զՆինուէ Նաբրովթայ ի բունանալն ի վերայ Սեմեացն... զԹագաւորութիւնն Ասորեստանի: — Հմմտ. Քր., Ա, էջ 109-110:

30. Դարձեալ քանզի Մեսութիմ... ի կանոնի անդ գտցես... — Տե՛ս Քր., Բ, էջ 62, ծն. Մ. Աւգերեանցի:

31. ... և ի չորրորդ դարութեան Յուլիանու Աղիկառնայւոյ, որպէս և ի չորրորդ դարութեանն Մովսէսի: — *Ինչպես հայտնի է, Հուլիանոս Հալիկառնացին (V-VI դ.) միաբնակության ծայրահեղ հոսանքի՝ դոկէտիզմի հիմնադիրն էր: Նրա ստեղծագործութիւնները նվիրված էին եկեղեցա-դաւանաբանական հարցերին և ոչ մի տեղեկութիւն այն մասին, թե նրան պատկանում էին որևէ պատմական ուսումնասիրութիւններ, առավել ևս Ասորեստանի պատմութեան վերաբերյալ, չի պահպանվել: Ռ. Թոմսոնի (էջ 69, ծն. 1) ենթադրութեամբ Թով. Արծ. չփոթել է Հուլիանոս Ափրիկացուն Հուլիանոս Հալիկառնացու հետ (տե՛ս նաև՝ Վ. Վարդանյան, էջ 510, ծն. 8): Նույն տեսակետին էի նաև տողերիս հեղինակը (տե՛ս Թով. Արծ. պատմութեան ուսու. թարգմ., էջ 336, ծն. 32, ինչպես նաև մեր հոդվածը՝ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» — ի աղբյուրները և Արծրունի իշխանների ծագումնաբանական առասպելը, էջ 8): Սակայն Թովմայի պատմութեան հետագա ուսումնասիրութիւնը և համեմատութիւնը Եւս. Կես. Քրոնիկոնի բնագրի հետ բերել է մեզ այն համոզման, որ մեր առաջին տպավորութիւնը և հարցին դրանից բխող պատասխանը մակերեսային էին, և որ Թովմայի Յուլիան Աղիկառնացին ամենևին էլ նույնական չէ հայտնի եկեղեցական գործիչ Հուլիանոս Հալիկառնացուն, այլ իր իսկ հնարած պատմիչ է: Ունենալով բարձրագույն եկեղեցական կրթութիւն և վարդապետի աստիճան,*

Թով. Արծ., որը նաև մանրամասն ճանաչում էր Եւս. Կես. Քրոնիկոնը, ոչ մի դեպքում էլ կարող սխալվել և չփոթել Ափրիկանոսին Հուլիանոս Հալիկառնացու հետ, առավել ևս, որ հենց սույն գլխի սկզբում հիշատակում է նրան հետևյալ կոնտեքստում. «Եւ արդ ըստ Եւսեբայ բազմայեղ յեղանակաց և ըստ Ափրիկանոսի հաւատարմաբանութեան և ըստ Մովսէսի Քերթողի նախ ի մեջ առից զորպիսութիւն ազգացն բաժանմանց գրել: Եւ անդէն զտարակարծելի յոյս երկբայութեան՝ յայլոց քննողական աշխատութեանց եղից առ ընթեր թելադրութեամբ. զի անդէն և անդի ի բաց կացցեն տարակուսական ծուփս խորհրդոց ի քումմէ հանճարեղ խոհականալի բանգիտութենէ»: Ելնելով սույն հատվածի բովանդակությունից, կարելի է ենթադրել, որ Թով. Արծ. մտադիր է համադրել վերոհիշյալ պատմիչների տեսակետները ժողովրդների բաժանման կապակցությամբ և, այսպիսով, ցույց տալ, թէ նրանցից որ մեկն է իրավացի և որը սխալ: Սակայն հետագա շարադրանքի ընթացքում նա այլևս ոչ մի անգամ չի հիշատակում Ափրիկանոսին. հարցը մնում է անպատասխան: Փորձենք պատասխանը գտնել Եվս. Կես. Քրոնիկոնում: Վերջինս, այդ հարցի վերաբերյալ մեջ բերելով տարբեր աղբյուրների տեսակետներ, այնուհետև նկատում է՝ «Նաև զայսու իսկ չէ պարտ առանց քննութեան անցանել, որպէս և Ափրիկանոս ի հինգ ժամանակակարգութեան գիրս կարգեաց: Եւ թուի ինձ՝ թէ կարի իսկ մեծամեծս սխալ է յայտոսիկ, որ առաջիս կան»: (Քր., Ա, էջ 158): Փոքր ինչ հետո քննության առնելով այդ հարցի կապակցությամբ մի շարք տեսակետներ, նա կրկին անդրադարձնելով Ափրիկանոսին, գրում է՝ «Այդ, Ափրիկանոս յայտում՝ այսպէս սխալեաց»: (Քր., Ա, էջ 159): Տվյալ դեպքում, հաստատելով Եվս. Կես. օգնությամբ Ափրիկանոսի սխալ լինելը, Թովման այլևս չի հիշատակում նրան: Եւ այնուամենայնիվ ինչպե՞ս է հայտնվել Թովմայի «Յուլիան Աղիկառնացին»:

Եվս. Կես. բազմիցս հիշատակում է Ափրիկանոսին առանց նրա «Յուլիոս» անունը տալու և միակ բացառությունն է Քրոնիկոնի երկրորդ հատորի կանոններից մեկում արված հիշատակությունը (Բ, էջ 296)՝ «Ի Պաղեստինէ հին էմաւուս նորոգեցաւ... աղաչանօք առ արքայ՝ Յուլիոսի Ափրիկանոսի ժամանակագրի»: Այստեղ վերջինը ինչ որ չափով ռեաբիլիտացվում է, բայց քանի որ Ափրիկանոսը նախորդ հղումներում ներկայացված էր որպես անհավաստի պատմիչ, ապա Թովման դեն գցելով նրա Ափրիկանոս մականունը, թողնում է «Յուլիան» անունը: Այժմ նա փնտրում այդ անվանը համապատասխան մականուն: Այս հարցում նրան օգնում են ինչպես Եվս. Կես., այնպես էլ Մով. Խոր.: Եվս.

Կես. բազմիցս հիշատակում է Հերոդոտին (Ա, էջ 204, 207, 208, 213, 222), սակայն միայն մեկ անգամ իր անուն-մականունով՝ «Հերոդոտոս Աղիկառնացի» (Ա, էջ 91): Մեկ անգամ էլ Հերոդոտին վկայակոչում է Մովս. Խոր.: «... և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յիրականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել ի չորրորդէն...» (Բ, II, էջ 104) և, ինչպէս տեսնում ենք, առանց մականվան, սակայն իր չորրորդ գրքով, այն էլ «յիրականացն պատմութեանց» հանդերձ: Այսպիսով, Թովմային մնում էր միայն Յուլիան անվանը միացնել Հերոդոտի «Աղիկառնացի» մականունը և իր չորրորդ գիրքը: Այսպես Թով. Արծ. հնարած պատմիչը պատահմամբ դարձավ հայտնի եկեղեցական գործիչի անվանակիցը, ինչը չեղ կարող վրիպել նրա ուշադրությունից, սակայն այդ չփոթել, հարցին հաղորդելով ինտրիգի բնույթ, նրան հարմար էր գալիս: Այդ կեղծիքի ստեղծումը հետապնդում էր, անշուշտ, որոշ նպատակ՝ ներկայացնել ընթերցողին մեկ այլ, հնարավորին չափ ճշմարտանման կեղծիք՝ Մովսես Խորենացու «չորրորդ գիրքը»:

Մենք կանգ չենք առնելու Խորենացու «չորրորդ» գրքի շուրջը ծավալված վիճաբանության վրա (այդ կապակցությամբ տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, «Մովսէսի Խորենացու վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին», որը լույս է տեսել որպես հավելված Մով. Խոր. Պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութեան վերջին հրատարակությունում, Եր., 1997), այլ ուղղակի կանգնադրառնանք Խորենացու պատմության այն երեք հատվածներին, որոնք անմիջական առիթ են տվել Թովմային խոսելու չորրորդ գրքի մասին:

1) «Արդ օրէն էր մեզ աստանօր զկարծիս նոցա (այսինքն՝ Բերոսոսի, Բազմավէպի և Աբիւղենոսի) յայտնել... այլ վասն երկարութեան առաջիկա գործոյս՝ այլում տեղոյ և ժամանակի զայտոսիկ թողեալ» (Ա, IV, էջ 14): Այստեղ մենք գործ ունենք սովորական էտիկետային բանաձևերից (Ֆորմուլաներից) մեկի հետ: Բանաձև, որ օգտագործվում էր միջնադարյան մատենագիրների կողմից անկախ իրենց ազգային պատկանելությունից: Նման բանաձևերը հեղինակի տուրքն էին միջնադարյան գրականությունում ընդունված քաղաքավարության ճարտասանությանը: Շարունակելով իր խոսքը, հաջորդ պարբերության վերջում Մով. Խոր. կրկնում է այդ բանաձևը փոքր ինչ փոխված տեսքով:

2) «Արդ զայլսն վասն սորա (խոսքը Աբելի ու Ենովսի կոչված լինելու մասին է) ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր տեղի յուղարկեսցուք, իսկ որ առ ձեռն պատրաստ է՝ ասացուք»: Մով.

Խոր. սույն է տիկետային բանաձև պարունակող հատվածներին Թովմայի մոտ համապատասխանում են հետևյալ երկու վկայակոչումները. 1. «... եւ Նինոս ի զաւակէ Քամայ ըստ Աբիւ-դոնեայ Քաղդեացւոյ և ըստ Եւսեբեայ Կեսարացւոյ, և ըստ Մովսէսի Խորենացւոյ, և ըստ Յուլիանու Աղիկառնացւոյ ստուգաբանի (Ա, I, էջ 7): Աբյուդենոսին հղում է 1-ին գրքի 4-րդ գլխի սկզբում Մովսէս Խորենացին, այդ անվանը Թովման ավելացնում է Եւս. Կես., որից օգտվել է և Մով. Խոր. և անձամբ ինքը, իր հիմնական աղբյուր՝ Մով. Խորենացուն և Հուլիանոս Աղիկառնացուն: Վերջինիս անուամբ Թովման նենգափոխում է Հերոդոտոս Աղիկառնացուն, որին հիշատակում է համապատասխան տեղում Եվս. Կես. և Հուլիոս Ափրիկանոսին: 2. «... եւ առանձին թագաւորեն Ասորեստանեայքն ի կանոնի (Եւսեբեայ) անդ գտցես զՆինոս եւ զՇամիրամ եւ զԱբրահամ եւ զվիշտասաներորդ հարստութիւն Եգիպտացւոց, եւ ի չորրորդ դպրութեանն Յուլիանու Աղիկառնացւոյ, որպես և ի չորրորդ դպրութեանն Մովսէսի»: (Ա, I, էջ 9): Առաջին մասով այդ հղումը (Եւս. Կես. կանոնի վրա) ճշմարիտ է, սակայն երկրորդ մասում Հուլիանոսի գոյութիւնը չունեցող չորրորդ գրքի կողքին հայտնվում է Մով. Խոր. չորրորդ գիրքը: Հարց է ծագում, թէ ինչու չորրորդ գիրքը չի հիշատակվում առաջին դեպքում: Թվում է, որ միակ պատճառը թաքնված է Մով. Խոր. օգտագործած էտիկետային ֆորմուլաների ձևում: Առաջին անգամ նա ուղղակի գրում է, որ ընդհատում է իր խոսքը, «... յայլում տեղւոյ եւ ժամանակի գայտոսիք թողեալ...», և Թովման ընկալում է այն հենց այնպես, ինչպես որ պետք է, այսինքն՝ որպես անցում հաջորդ հարցի քննությանը: Երկրորդ անգամ Մով. Խոր. ներկայացնում է էտիկետային բանաձևը որպես հղում նախորդի վրա՝ «... ի հրաւիրեալ մեր տեղի յուղարկեացուք»: Այստեղ Թովման արդեն հնարավորություն է տեսնում մտցնել սեփական ճշգրտումը՝ չորրորդ գիրքը, որը Մով. Խոր. խոստանում է գրել «այլ տեղում» և «այլ ժամանակին»: Իր շարադրանքի հետագայ ընթացքում Թովման չի վկայակոչում Մով. Խոր. չորրորդ գիրքը և միայն երբ հասնում է իր առաջին գրքի ավարտին, որը համապատասխանում է Մով. Խոր. երրորդ և վերջին գրքին, նա այդ գրքի 67-րդ գլխում կրկին հանդիպում է էտիկետային բանաձևին, որով Մով. Խոր. ամփոփում է իր սբ. Սահակին նվիրված գովքը:

3) «Ձորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցեալ բանիւ, ըստ արժանի սրբոյ Հօրն դրուատից, այլ զի մի երկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղւոյ և ժամանակի, գայտոսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն

հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն», (Գ, LXVII, էջ 355-356): Մով. Խոր. սոյն հղմանը՝ Թովմայի մոտ համապատասխանում է հետևյալ հատվածը. «Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան հայոց մեծաց, հրաշագան հորինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ է կայսր Ջենոն ... որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացւոյ, վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»: Ինչպես տեսնում ենք, Մով. Խոր. չորրորդ գրքի հետ կապված Թովմայի հղումները հայտնվում են զուգահեռաբար Մով. Խոր. բնագրում նշված էտիկետային բանաձևերին, ինչից կարելի է հետևեցնել, որ Թովման իր առջև ունեւր մեզ հայտնի եռամասնյա Խորենացու Պատմութիւնը և շարադրանքի ընթացքում հղում էր չորրորդ գրքի վրա այն ժամանակ, երբ հանդիպում էր նշված բանաձևերին: Բովանդակութեան տեսակետից Թովմայի բնագրի տվյալ հատվածը բաղկացած է երկու մասից. 1) «... Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս ... գիրս Պատմութեան... սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Ջենոն...»: Այստեղ Թովման, ըստ էության, նկատի ունի ոչ միայն մեզ հայտնի Մով. Խոր. եռամասնյա Պատմութիւնը, այլ նաև չորրորդ գիրքը, որը պետք է բովանդակի սբ. Սահակի մահվան և Ջենոն կայսրի գահակալութեան միջև ընկած ժամանակաշրջանի պատմութիւնը: Սակայն, ինչպես նշում են շատ հայագետներ, նման գրքի ոչ մի հետք անգամ չի նշմարվում ոչ Թովմա Արծրունու, ոչ էլ Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ, մինչդեռ երկուսի համար էլ Խորենացու Պատմութիւնը համապատասխան ժամանակագրական շրջանակ-ներում ծառայում էր որպես հիմնական աղբյուր: Ավելին՝ երկուսն էլ, այսպես կոչված «չորրորդ գրքի» փոխարեն օգտագործում են անվավեր, անախրոնիզմներով լի մի գրվածք Շավասպ Արծրունու, պարսից մարզպան Վնդոյի, վերջինիս որդի Շերոյի և նրանց դեմ պայքարող Վարդան Մամիկոնյանի մասին: Դրա հիման վրա գրված երկու գլուխները (առաջին գլխի մանրամասն աղբյուրագիտական քննությունը տե՛ս Գ. Տեր-Պողոսեան, «Նկատողութիւններ Եղիշէի պատմութեան վերաբերեալ», էջ 129-133), Թովման տեղադրում է ոչ թէ իր պատմութեան Արծրունիների ծագումնաբանութեանը նվիրված առաջին գրքի վերջում, ինչը սպասելի էր, այլ հաջորդ, երկրորդ գրքի սկզբում: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ նշված երկու պատմիչներից ոչ մեկը չի տեսել Խորենացու 4-րդ գիրքը: Մով. Խոր. բնագիրը նույնպես ոչ մի առիթ չի տալիս ենթադրելու 4-րդ գրքի գոյութիւնը: Որ Թով-

ման դա շատ լավ հասկանում էր, երևում է վերոբերյալ 2-րդ մասից. «... որպես գրեթե աւանդեցաւ այս ի չորրորդ գրողագի խոստաբանեալ պատմութեան Մովսէսի խորենացոյ, վերադարձութեան ի վերայ գրողագեալ հատուածին»: Այսպիսով նա փորձում է հաստատել է 4-րդ գրքի արժանահամարութիւնը, հղելով Մով. Խոր. խոստացվաց 4-րդ գրքի վրա, այսինքն՝ մեկ անհայտի գոյութիւնը հաստատում է մեկ այլ անհայտով: Դա նշանակում է միայն այն, որ ինչպես մի շարք իր ծննդաբանութեան գրքի համար բնորոշ դեպքերում, Թովման դիտավորյալ կերպով մոլորեցնում է ընթերցողին: Այնպես որ Թովմայի վկայութիւնը Խորենացու «չորրորդ գրքի» մասին կարելի է դասել Արծրունիների ծագումնաբանութեան իր գրքի համար ամենասովորական կեղծիքների շարքում:

32. Եւ արդ քանզի կարգ... ասելով զատանին: — Հմմտ.՝ Մով. Խոր., Ա, VI, էջ 22-23:

33. Նոյնպէս և զպայման ժամանակացն... առ ի յեղումն ժամանակի տարւոյն... — Հմմտ.՝ Բարս. Կես., էջ 195:

34. ... այլ և ոչ ըստ լուսնական... սուղականութեան: — Եւս. Կես. Քր., Ա, էջ 27-28 (ծն. 2-Մ. Աւգերեանց):

35. ... թէ և Յոյնք... և յեղուլ ի լեզու յոյն. — Տե՛ս Եւս. Կես. Քր., Ա, էջ 191: Մով. Խոր., Ա, II, էջ 8: Հովս. Փլար. Հնթք., Առաջաբան հեղինակի, 8 3:

36. ... քանզի Յունաց հուսկ... յումմմնէ փիւնիկացոյ: Եւս. Կես. Քր., Ա, էջ 5:

37. Ծննդ., Բ, 8:

38. ... որով իցէ ասել... — «իցէ թէ - որպէս նշանակ երկրայութեան կամ անհնարին գոլոյ»: (ՆԲՀ, Ա, էջ 873):

39. ... և զանբաւութիւն մեծութեանն ... յերեւելի աշխարհս: — Տես՝ Ծննդ., Բ, 8-14:

40. ... ոչ պիտոյացեալ եկամուտ... երեկոյին — Յայտն., ԻԱ, 23-24. ԻԲ, 25:

41. ... ոչ ապաժամանութիւն արեգական... — Յես., Ժ, 13:

42. ... և զի ասէ՝ գործել և պահել... — Ծննդ., Բ, 15:

43. ... ի սակաւուն հաւատարիմ լինելով: — Մատթ., ԻԵ, 23:

44. Այլ և նախապատիւ... ճաշակմամբն: — Տե՛ս Փիլ. Երր., Մնացորդք, էջ 26:

45. Ծննդ., Գ, 9:

46. Ծննդ., Գ, 12:

47. Ծննդ., Գ, 13:

48. Հմմտ. Փիլ. Երր., Մնացորդք, էջ 31:

49. Հմմտ. Փիլ. Երր. Մնացորդք, էջ 22:

50. Ծննդ., Գ, 23,

51. Սողմ., ԽԳ, 13, 21:

52. Ծննդ., Դ, 1:

53. Ծննդ., Դ, 15:

54. Ծննդ., Դ, 3:

55. Ծննդ., Դ, 7:

56. Ծննդ., Դ, 4:

57. ... չարասէր և աներկիւղ... արատաճեալ յԱստուծոյ: — Հմմտ. Փիլ. Երր. Մնացորդք, էջ 45:

58. Տե՛ս Ծննդ., Դ, 8:

59. Ծննդ., Դ, 9:

60. Ծննդ., Դ, 16-17:

61. Զոր Փիլոն... Զրարբի ասէր... — Տե՛ս Փիլ. Երր. Մնացորդք, էջ 56 (ծն. Մ. Աւգերեանց):

62. Ծննդ., Ե, 3:

63. Ծննդ., Դ, 25:

64. Ծննդ., Դ, 6:

65. Նա յուսացաւ կոչել զանուն Աստուծոյ: — Թով. Արծ. հենվում է նաև Փիլոնի վրա (Մնացորդք, էջ 55), որը «ենոս» անունը մեկնաբանում է որպես «մարդ», նշելով, որ հույսը հատուկ է միայն մարդուն, իսկ անբան արարածները զուրկ են հուսալու ընդունակությունից:

66. Ծննդ., Զ, 1-9:

67. ... աշխարհալից նահապետացն: — (ՆԲՀ, I, 261):

68. ... Մաղաղիէլ լեալ ամաց ծկե-լից, ծնանի զՅարէդ... — Եւս. Կես. Քր., Ա, էջ 117: Ծննդ., Ե, 15 ... Մաղաղիէլ լեալ ամաց Կե-լից ծնանի զՅարէդ:

69. ... զԵնովք... սրբոց նախահարցն: — Տես՝ Ծննդ., Ե, 5-24, Երր., ԺԱ, 5:

70. ... Զոր վկայէ... թէ մարգարէացաւ ութերորդն յԱդամայ... — պետք է լինի՝ «Եաւթներորդն» (Յուդա, 14): «Ոմն ի սրբոց...» — այսինքն Յուդան:

71. Յուդա, 14-15:

72. Յուդա, 16:

73. ... իսկ եթէ ընդէ՞ր ոչ ի ծննդաբանութեան... զաւակ Հարէլ — Հին հրեական ավանդույթի համաձայն ծննդաբանութեան մէջ մտնում էին միայն որդիները:

74. ... լեալ ամաց ծկե ... ամս Մ... — Պետք է լինի «լեալ ամս Կե... ամս Յ...» (Ծննդ., Ե, 21):

75. Մաթուսաղայ լեալ ամաց ծկե... Պետք է լինի՝ «Մաթուսաղայ լեալ ամաց ծկե...» (Ծննդ., Ե, 25: Եւս. Կես., Ա,

էջ 118, ծն. 1 - Մ Աւգերեանց):

76. Ղամէք լեալ ամաց ձԶԸ... Պետք է լինի «Ղամէք լեալ ամաց ձԶԲ...» (Մանդ., Ե, 28): Տե՛ս նաև Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 121, ծն. 1 - Մ. Աւգերեանց:

77. ... ամս ԵԿԵ... — Պետք է լինի՝ «ամս ԵՂԵ» (Մանդ., Ե, 30):

78. Նոյն էր ամաց Ե, յորժամ առ... կազմել զտապանն: — Պետք է լինի՝ «Նոյ էր ամաց Ե և ծնաւ Նոյ Սէմ, Քամ և Յարեթ» (Մանդ., Ե, 32, 2, 10):

79. Եւ լեալ Ադամ ամաց ՄԼ ծնաւ զՍէթ... Եւ Սէթ լեալ... Ենովս լեալ... Մաղաղիէլ լեալ... կազմեալ զտապան: — Սույն հատվածում Ադամի ծննդաբանության ժամանակագրությունը տրված է ըստ Մով. Խոր. (Ա, IV) և Եւս. Կես. (Բր., Ա, էջ 115-121): Նշված ժամանակագրական անհամաձայնեցվածության կապակցությամբ Եւս. Կես. գրում է՝ «Բայց միայն յունարէն թարգմանութեանս տրււթիւն՝ ի հրէականէն իւրիւր իւրիւր կարի իսկ այլակերպ է: Բայց ի շամրտացւոց յերբայկանէն ոչ կարի. այլ մինչև զՋրհեղեղն չմիաբանէ, բայց անտի մինչև զԱբրահամու տիս միաբան ունի զաւանդութիւնն, որ առ մեզ ընթերցուած է՝ եօթանասոցնից արանց հերբայեցւոց թարգմանութիւն...» (Բր., Ա, էջ 114-115):

80. Մանդ., 2, 2:

81. Մանդ., 2, 5:

82. Մանդ., 2, 12:

83. Մանդ., 2, 4, 13:

84. Մանդ., 2, 6:

85. Մանդ., 2, 13-14:

86. Տե՛ս Եզե., ԺԸ, 23. ԼԼ, 11:

87. ... Մէջերկրայս... — Այս անվան տակ հասկացվում է Փոքր Ասիան, այսինքն այն երկրները, որոնք գտնվում էին հունական ծովի (III դարից լատինական աղբյուրների Միջերկրականը) և Պոնտոսի միջև: «Աշխարհացոյց»-ում այդ անվանումը նշանակում է Անատոլիան կամ Ասիան: Սակայն Մով. Խոր. (տվյալ դեպքում նաև Թով. Արծ.) այդ բառի տակ հասկանում է նաև Ասորիքը, որը ձգվում էր Միջերկրական ծովի այլևայլ ասիական երկարութեամբ սկսած Կիլիկյան դարպասներից (Հյուսիսում) մինչև Հրեաստանը (հարավում), իսկ արևելքում՝ մինչև Եփրատ գետի պտույթը. (Տե՛ս Ա. Վ. Մուշեղյան. Որտեղ է գտնվում..., էջ 219-222):

88. Մանդ., Թ, 3:

89. Մանդ., 2, 3:

90. Մանդ., է, 1-4:

91. ... յայտ առնելով ի թիւ եօթանոցն այլ և ներողութիւն: — Սույն արտահայտությունը Բրոսսեն թարգմանել է այս կերպ՝ «par-la il donnait une nouvelle preuve de sa Bienveillance pour le nombre sept» (էջ 13): Վ. Վարդանյանը այն թարգմանել է այլ կերպ՝ «Տեղեկացրեց յոթի հետ ուրիշներին նույնպես ներելու մասին» (էջ 31): Մեկնաբանելով Մանդոց գրքի յոթերորդ գլխի 1-10 տները Փիլոնը գրում է՝ «Տայ Հաշտ Փրկիչն յապաշխարութիւն մեղացն, զի... յապականութենէ երկուցեալք՝ ... ի բաց դարձին՝ քաւելով և ապականելով զամբարշտութիւն, և զչարութիւն ամենայն» (էջ 94): Ըստ «Բացատրական Աստվածաշնչի» (Толковная Библия. այնուհետև ТБ) մեկնաբանի «Վերջին շաբաթը տրվում էր, ըստ երևույթին, որպեսզի մարդիկ և կենդանիները վերջնականորեն տեղավորվեն տապանում» (I, էջ 50, ծն. 4):

92. Իսկ ոմանք ի պատմադրաց... ճարտարապետ նաւին կնաւ ... բարեկամօք — Տե՛ս Եւս. Կես.՝ «Հանդերձեալ կազմեալ ըստ ամենայնի՝ որպէս և առ հրաման, զկին և զորդիս և զկարևոր բարեկամս ի ներքս մուծանել»: (Բր., Ա, էջ 34) և այնուհետև՝ «... բայց ձայն բարբառոյ յօդոյն եկեալ՝ պատուէր տայր, եթէ պարտ է նոցա դիւցապաշտ լինել, և եթէ ինքն վասն դիւցապաշտութեանն երթեալ բնակիցէ ի բնակութիւն դիցն, և կնոջն նորա և դստեր և նաւապետին ի նոյն պատիւ վայելել» (Բր. I, էջ 35-36):

93. Զոր Եւսեբէս Կեսարացի ... ի վերայ աշխարհին Հնդկաց: — «Իսկ աշխարհն վերին Հնդկաց ասի լինել դստեր նորա: Զոր Եւսեբի Կեսարացւոյ ասէ՝ ի սովորութենէ մինչև զայսօր կին մարդ թագաւորէ ի վերայ աշխարհին Հնդկաց»: Հղումը չի համապատասխանում Եւս. Կես. բնագրին, ըստ որի «Ելանել (Նոյ) կնաւ և դստերը միով հանդերձ, և ճարտարապետաւ նաւին... և զոհ դից մատուցանել և այնուհետև չիք յաչաց լինել՝ նոքօք հանդերձ, որք ընդ նմա ի նաւէն ելանէին»: (Բր., Ա, էջ 35): Ըստ երևույթին Թովմայի տեղեկության իրական աղբյուրն է ինչ որ անկանոն մի գրվածք: Թերևս խոսքը վերաբերում է Աստղիկին, որին հիշատակում են Վարդանը (էջ 15) և Մով. Խոր. իր Բերոսոսյան Սիբիլայից մեջ բերած հատվածում (Ա, VI, էջ 24):

94. ... Ռահաբ... — Տե՛ս Յեսուի, Բ, 1-21. 2, 7, 21, 22, 24. Մով. Խոր. Թուղթ առ Սահակ Արծրունի, էջ 286

95. ... և զԳաբաւունացիսն... առնուլ ի տանէն Սաւուղայ: — Հմմտ. Բ թագ., ԻԱ, 1:

96. ... ոգիք իբրև ութ... — Ա., Պետր., Գ, 20:

97. Իսկ Փիլոն ասէ... ի տապանի անդ... — Սույն տեղեկությունը Թով. Արծ. իրականում քաղում է Հին կտակարանի

անվավեր գրքերից (Տե՛ս Հ. Բ, էջ 36): Վարդան պատմիչը նույնպես գրում է, որ Նոյը «... զկնի ելիցն ի տապանէն... ծնաւ, ասեն, որդի մի այլ՝ Մանիտոն անուն և դուստր մի՝ Աստղիկ անուն... Եւ մասն ինչ յարեմտից հատանեալ՝ ետ Մանիտոնի, և խնդրեաց յոսկերացն Ադամայ... և ետ նմա զլսռունս ծնկացն...» (Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ Պատմութիւն տիեզերական: Մոսկվա, 1865, էջ 15):

98. Ծննդ., է, 16:

99. Ծննդ., է, 11:

100. Ծննդ., Ը, 20:

101. Ծննդ., Թ, 14-15:

102. Եւ յետ այնորիկ ի բազմանալ... մի ըստ միոջէ մեծն Եպիփանոս: — Հմմտ.՝ «... որպէս յիրականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել ի չորրորդէն, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիրս յերիս մասունս, և կոչել զոմն Եւրոպէ, և զոմն Լիբիէ, և զոմն Ասիայ, որում և տրեաց Արշակ»: (Մով. Խոր., Բ, II, էջ 104): Այդ կապակցութեամբ Ղ. Ալիշանը նկատում է, որ այս տեղեկութիւնը Թով. Արծ., կարծես, քաղել է Եպիփանից (տե՛ս Հայապատում, էջ 29): Ա. Տաշյանը անդրադառնալով հարցին նշում է, որ Եպիփանոս Panarion գրքի պատմական բնույթի պատճառով է, անկասկած, որ Թովման հիշատակում է այն (տե՛ս «Գիրք հերձուածոց», «Արարատ», 1892): Միաժամանակ նա չի բացառում նաև փոխառութիւնը Մով. Խոր. Պատմութիւնից (Մատենադարան մանր ուսումնասիրութիւնք, էջ 79):

103. Այլ և զՓիլոնեայսն... Եւսեբի Կէսարացւոյ: — «Փիլոն Աղեքսանդրացի այր բանիրուն ճանաչէր» (Քր., Բ, էջ 266):

104. Զոր ի մեկնութիւն... ասէ Փիլոն... — Ծննդոց գրքի մեկնության, էջ 61-ում Փիլոնը տալիս է Սեմ, Քամ և Յաբէթ անուանների հետեյալ ստուգաբանութիւնը՝ «Նշանակք անուանքս այսք են՝ երից ի բնութենէս իրաց. բարւոյ, և չարի, և անորոշի. զանազանի Սէմն բարւոյ, և Քամն չարի, և Յաբէթն անորոշի»:

105. ... զոր... ասէ Փիլոն... զգրաստն: — Թով. Արծ. այս տեղեկութիւնները փոխ է առել ոչ թէ Փիլոնից, այլ Հին Կտակարանի անվավեր գրքերից, որտեղ ասվում է, որ Ադամի մահվանից 1300 տարի անց Նոյը հանել է գերեզմանից նրա ոսկորները ջրհեղեղից փրկելու նպատակով և տեղադրել տապանում: «...և եղաւ Ադամ ի գերեզմանին. մինչև ընկալաւ Նոյ հրաման ի հրէշտակէն, որ եցոյց բանալ տեղին և առնուլ ի տապանն զոսկերաց Ադամայ և Եւայի»: (Անկանոն գիրք, Ա, էջ 26):

106. Աստ դիպուածոյն... մսուրս կատարեցաւ: — Հմմտ.՝

«Եւ յելանէլ Նոյի ի տապանէն, ետ զմարմինս նախաստեղծին յաւազ որդին իւր ի Սէմ: Եւ նա տարաւ ի վիճակն իւր, որ արդևս կոչի Շամա տուն, որ է Սէմայ տուն... Եւ զԱդամայն եղ ի Գողգոթայ, ուր խաչեցաւ Քրիստոս ի հրէիցն ի վերայ գլխոյն Անդամայ» (Անկանոն գիրք, Ա, էջ 330):

107. Սաղմ., ՃԴ, 8:

108. Հմմտ.՝ Սաղմ., ՃԼԴ, 11-12:

109. ... քանզի Քամայ տուաւ... մինչև ի կողմանս արևելից: — Եւս. Կես., Քր. Ա, էջ 108-109:

110. Ծննդ., Թ, 28:

111. ... Եբերայ: — Տե՛ս Ծննդ., Ժ, 24:

ԳԼՈՒԽ Բ

1. Քանզի ասեն սկիզբն աստուծոց՝ զհին ոմն Բելոս, հայր Դիայ, որ կոչի հայերէն Արամազդ: — Թով. Արծ. սխալմամբ համարում է Բէլին Դիոսի հայր, իրականում Բէլը հենց ինքն է Դիոսը կամ էլ Արամազդը: Ըստ Թովմայի աղբյուրի՝ Եվս. Կես. «Եւ զԲէլայն ասեն՝ որ յունարէն Դիոս թարգմանի, և հայերէն Արամազդ...» (Քր., Ա, էջ 25): (Թովման Դիոս ձեռք ընկալել է որպէս ուղղ. հոլ., որից բխեցրել է սեռ հ.՝ Դիայ, մինչդեռ Դիոսը հունարենում Zevs անվան սեռ. հոլովն է — Διος θυνδ ιωσις εν νομινατο εστ Zeus - ծն. 1 - Մ. Աւգերեանց):

2. ... և գիր մատենական ի նմանէ գրեալ... յետ ջրհեղեղին եղեալ գիր: — Հմմտ.՝ «Բերոսոս բայ ասէ... և գրել բազմաց մատենանս, որ և ի Բաբելոնի բազում զգուշութեամբ պահէին...» (Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 17):

3. Իսկ այլք զԿրոնոսդ... ի Սիպարացւոց քաղաքին: Փխո. Եւս. Կես.՝ «... հրաման տալ՝ զամենայն զառաջինս և զմիջինս և զվերջինս մատենից փորել և դնել յԱրէգ քաղաքին սիպարացւոց»: (Քր., Ա, էջ 33, 49): Քաղաքի անունը՝ Արեգ (Heliopolis) Թով. Արծ. բաց է թողնում:

4. Իսկ Նեբրովթ որդի Քուշայ, որ ի Քամայ... — Ծննդոց գրքում (Ժ, 8) գրված է՝ «Քուշ ծնաւ նաև զՆեբրովթ»: Այդ արտահայտութիւնը չի նշանակում, որ Նեբրովթը Քուշի անմիջական որդին է, այլ ապացուցում է միայն այն իրողութիւնը, որ Նեբրովթը սերում է Քուշից ուղիղ վայրընթաց գծով (տե՛ս Եւս. Կես., Ը, էջ 72, ծն. 2):

5. «Իսկ Նեբրովթ որդի Քուշայ որ ի Քամայ՝ յոյժ ուժգնապոյն ոչ միայն քան զառաջինս ուրուականաց լինել, այլ եւ ոչ Հերակլի որ յետուստ...» — Սույն հատվածից երևում է, որ Թովման, համեմատելով Նեբրովթին սկզբից ուրվականների, իսկ հետո

Հերակլեսի հետ, «ուրուականաց» ասելով հասկանում էր ինչ-որ Հերակլեսի հետ համեմատելի, դեռևս կենդանություն օրոք փառաբանված հերոսների՝ մարդկանց (և ոչ նրանց հոգիները), որոնք օժտված էին բացառիկ ֆիզիկական ուժով: Փոքր ինչ հետո Թովման կրկին հիշատակում է ուրվականներին՝ «Քանզի առաջնոցն ուրուականք եւ ստուերականք ոմանք...», սակայն կողքին դրված է նշանակությամբ շատ մոտիկ, համանիշ «ստուերականք» բառը:

Եվսեբիոս Կեսարացին իր Քրոնիկոնի Եգիպտոսի պատմությանը նվիրված էջերում նույնպես հիշատակում է ուրվականներին՝ «... եւ եգիպտացիք դից իմն եւ այլոց ոմանց դիւցազանց, եւ առ այնու ուրուականաց եւ մահկանացուաց այլոց Թագաւորաց բազում ինչ զառանցելոց առասպելս տողեն» (Ա, 6): «Եւ ապա ուրուականաց եւ դիւցազանց Թագաւորութիւնն ամս ԲՊԺԳ» (Ա, 200): «Դից իմն լինել զինքեան եւ դիւցազանց եւ ուրուականացն...» (Ա, 201: Տե՛ս նաև՝ Ա. էջ 202-203): «... դիւցազանց եւ ուրուականացն...» արտահայտությունը Մ. Ավգերեանցը լատիներեն է թարգմանում՝ «post manes et semideos», որտեղ manes-ը նշանակում է՝ «մեռածների հոգիներ», «հանգուցյալների ստվերներ», «աստվածային հոգիներ», իսկ semideos-ը՝ կիսաստվածներ:

Ակնհայտ է, որ Թովման նկատի ուներ ոչ թե առասպելական Թագավորական Հարստությունները, այլ աստվածաշնային գրքերում հիշատակված ինչ-որ անձնավորությունների, քանի որ քննության առարկա հատվածի բովանդակությունը անկասկած կապված է աստվածաշնչային իրադարձությունների, հերոսների հետ, որոնք ապրել էին Նեբրովթից շատ ավելի վաղ ժամանակներում: Եվ իրոք, Աստվածաշնչում բազմիցս հիշատակվում են հսկաներ, որոնք ապրել են դեռևս Ջրհեղեղից առաջ և աչքի էին ընկնում իրենց արտակարգ ֆիզիկական ուժով (օր. Ծննդ. 2, 4: Թիւ. ԺԳ 33-34: Բար. Գ 24-28: Ա. Մնաց. Ի, 4, 6, 8: Բ. Թագ. ԻԱ 16-22):

Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանությունում նախաջրհեղեղյան մարդկությունը անվանվում է «սկայք»:

Նույն այդ բառով՝ «ИСПОЛИНЫ» (սկայք) այն կոչվում է նաև Աստվածաշնչի ռուսերեն թարգմանությունում: Մինչդեռ Թովման օգտագործում է այդ պարագայում երկու տերմին՝ «ուրուականք» և «ստուերականք»: Դրա բացատրությունը, թերևս, պետք է փնտրել Աստվածաշնչի հին բնագրում, որտեղ նախաջրհեղեղյան մարդկության վերաբերյալ ևս օգտագործված են երկու տերմիններ՝ nephilim և gibborim. Nephilim-ներ կոչվում նախաջրհեղեղային մարդկության այն սերունդները, որոնք բնակեցնում

էին երկիրը մինչև այն ժամանակները, երբ Սեթի Հետնորդները («որդիք Աստուծոյ») սկսեցին ամուսնական կապեր հաստատել Կայենի դստերի («դստերք մարդկան») հետ. այս խառը ամուսնությունների պտուղները հին Հրեական բնագրում կոչվում են gibborim-ներ, որոնք ֆիզիկական հատկանիշներով զգալիորեն գերազանցում էին իրենց նախատիպեր nephelim-ներին (ԵԾ, I, էջ 46, ծն. 4):

Աստվածաշնչի Հայերեն բնագրում գրված է՝ «Եւ Քուշ ծնաւ զՆեբրովթ. նա սկսաւ լինել սկայ ի վերայ երկրի» (Ծնդ. Ժ 8), սակայն հին Հրեական բնագրում «սկայ» բառի փոխարեն օգտագործված է gibborim տերմինը: Կասկածից վեր է, որ Թովման, համեմատելով Նեբրովթին ուրվականների հետ, նկատի ուներ հենց Հրեական բնագրի gibborim-ներին: Նշելով այնուհետև, որ «... առաջնոցն ուրուականք եւ ստուերականք ոմանք՝ ըստ իւրաքանչիւր կարծեաց թուելոց վրիպեցան յաստուածածանօթն գիտութենէ հոգեշահ նահապետաց» (էջ 40/45), նա նկատի ուներ Բարուքի ասածը, «Ով Իսրայել՝ որպէս զի մեծ է տունն Աստուծոյ, եւ ընդարձակ է տեղի ստացուածոց նորա. մեծ է՝ եւ ոչ գոյ բաւ, բարձր եւ անչափ: Անդ ծնան սկայք անուանիք՝ ի սկզբանէ եղեալք մեծամեծք, հմուտք պատերազմաց. ոչ եթէ զնոսա ընտրեաց Աստուած, եւ ոչ զճանապարհ իմաստութեան ետ նոցա. եւ կորեան առ ի չգոյէ իմաստութեան, եւ սատակեցան վասն անմտութեան իւրեանց» (Գ 24-28): Հենց այս հսկաների վրա է բերել Աստված Ջրհեղեղը (Տե՛ս Ծննդ., 2 4-7: Գ. Մակ. Բ 4: Իմաս. ԺԴ 6, Սիր. ԺԶ 8): Գիրք Թուոցի բնագրում (ԺԳ 33) nephilim տերմինով նշանակված է նաև Պաղեստինի նախաիսրայելական բնակչությունը: «Այն կոչվում էր նաև gibborim» (I, էջ 46, ծն. 4): Գոյություն ունի Պաղեստինի նախաիսրայելական բնակչության ևս մեկ անվանում՝ ռափայիմ, որը ծանոթ էր Մովսես Խորենացուն. «Այլ Զտիտանս եւ Ռափայիմսն յիշեն աստուածային Գիրք» (Մով. Խոր., Ա, 6, էջ 25):

Հսկաների մասին այս առասպելական տեղեկությունների հիմքում ընկած են ինչ-որ տվյալներ, որոնց արմատները թաքնված են դարերի խորքում: «Գիրքորիմների ու նեփիլիմների հիշատակումը Աստվածաշնչում արդյունք է հնամենի ժողովրդական ավանդության հետագա զարգացման, ըստ որի Պաղեստինում հնագույն ժամանակներում ապրել են հսկաներ: Հետագայում նեփիլիմ և գիրքորիմ բառերը ստուգաբանորեն սերտորեն կապվում են մեռած հոգիների կամ նրանց ստվերների տարբեր անվանումների հետ» (ԵԾ, VI, էջ 474):

Երրորդ հատվածում, որտեղ Թովման հիշատակում է «ստուե-

րականք»-ներին, այն է՝ «Ոչ կարծողականս ինչ ըստ առաջնոցն Բէլայ ասացելում, կամ այլոց ստուերականացն երեւելոց երազականաց եւ խաբեբա դիւաց, այլ ձեռագործ մեռելականս իսկ եցոյց ի պաշտօն...» (էջ 40/46), ասես, արտացոլվել է ստուերականք և ուրուականք տերմինների ստուգաբանական փոխակերպութիւնը, որը կատարվում էր զուգահեռաբար նեփելիմ ու գիբորիմ հասկացութիւնների փոխակերպութեամբ։ վերջիններս արդեն նշանակում էին ոչ թե իրենց առասպելականութեամբ հանդերձ կարծես իրական հսկաներին, այլ մեռած մարդկանց երեւակայական, տեսլային հոգիներ։ Հենց այս վերջին իմաստով օգտագործված է ուրուական տերմինը Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնում (և բացի Թովմայից միայն նրա մոտ)։ (Ագաթ., էջ 80)։

Վերոհիշյալ երեք հատվածներն էլ Աստվածաշնչի հաղորդածի շրջանակներից դուրս չեն գալիս։ Այն հանգամաքը, որ բացառութեամբ Թովմայի «ուրուականք» տերմինին հանդիպում ենք միայն Եվսեբիոսի Քրոնիկոնի հին հայերեն թարգմանութիւնում, ինչպես նաև Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնում (իր արդեն ստուգաբանորեն փոփոխված իմաստով), այսինքն V դ. առաջին կեսին պատկանող հուշարձաններում, ընդ որում, ինչպես վերը նշվեց, Թովմայի պատմածը մնում է լոկ Աստվածաշնչի շրջանակներում, կարելի է ենթադրել, որ նրանք ունեցել են մի ընդհանուր աղբյուր, այն է, Աստվածաշնչի առաջին թարգմանութիւնը ասորերենից հայերեն, կատարված Սահակ Պարթևի կողմից 405-409 թթ.։

Այդ թարգմանութիւնը օգտագործվում էր եկեղեցական շրջաններում մինչև 432 թ. (Եվսեբիոսի Քրոնիկոնը թարգմանված էր 403-ական թթ., իսկ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան նախնական խմբագրութիւնը կատարվել է 420-430-ական, ավելի ստույգ՝ 428-435 թթ. (Տե՛ս С. С. Аревшатян. Формирование философской науки, էջ 34-44, ինչպես և Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց»-ի Ս. Արեշատյանի ռուս. թարգմ. կից Առաջաբանի էջ 14)։ Թվում է, թե հենց ինքը՝ Սահակ Պարթևը, Աստվածաշնչի իր առաջին թարգմանութիւնը կատարելիս, կարողացել է գտնել երկու տերմիններ՝ «ստուերականք» և «ուրուականք», որոնք շատ հաջող արտացոլել են նախաջրհեղեղյան հսկաների երկու սերունդների՝ nephelim-ների ու gibborim-ների միջև եղած նուրբ իմաստային տարբերութիւնը, ինչպես նաև ավանդականորեն նրանց հաղորդած միստիկական, տեսլային երանգը, առաջացած ժամանակի ընթացքում տերմինների ստուգաբանական փոփոխութեան հետևանքով, ինչը վկայում է նրա թարգմանչական արվեստի բարձրագույն մակարդակի մասին։

Թերևս 432 թ. հետո, երբ Հայաստան է բերվել Աստվածաշնչի հունարեն բնագիրը (Եօթանասնից) և նրա հիման վրա փաստորեն կատարվել Աստվածաշնչի, հատկապես Հին Կտակարանի, նոր թարգմանութիւնը՝ ուրուականք և ստուերականք տերմինները, որ համազոր էին gibborim և nephelim տերմիններին, փոխարինվել են հունարեն բնագրի «սկայք» (riyos) բառով։ «Սկայք»-ը հավասարապես վերաբերվում է nephelim և gibborim տերմիններին ու բնավ չի արտացոլում դրանց միջև եղած այն տարբերութիւնը, որը նշված է Աստվածաշնչի հրեական բնագրում և Թերևս, Հին ասորական թարգմանութիւնում։

6. Իսկ Նեբրովթ... դժուարամարտիկ իրս քաջապէս և կարողաբար վանեալ — Հմմտ. Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 58-59։

7. ... քանզի նա խաբկանօք... կախարդի — Իմա՛ Նեկտաներ, Եգիպտոսի վերջին Թագաւորը (360-342)։

8. ... նաև ոչ աշխարհակալին Աղէքսանդրին... մահկանացու գոլ։ — Հմմտ. «Պատմութիւն Ադ. Մակ.», էջ 410

9. ... որպէս և արանցն... աւելի բիւրս ամաց... — Հմմտ. «..զորմէ յառաջագոյն ասացաք աւելի քան ի խ բիւրս ամաց ձգէ»։ (Եւս. Կես., Ա, էջ 6, 26)։

10. ... շարս և ներս և սոսս... — Տե՛ս Եւս. Կես.՝ ... և շարն է՝ Վ. և Ո. ամ։ և ներն Ո.։ և սոսն. Կ։ (Ա, էջ 47)։

11. Թէպէտ և ոչ ինչ նպաստաւորութիւն առաջիկայ տեսութեանց... կեղակարծութեամբ այլաբանել — Հմմտ. Եւս. Կես.՝ «... Իսկ արդ՝ եթէ արդար խոսել ինչ ոք զքաղղէացւոց կարծիցէ... և ամենեին իսկ անվաւերական է (Ա, 26) ... մարդկան ի ջրհեղեղէն սատակել.» (Ա, էջ 26-32, ծն. 2 - Մ. Ագեքեանց)։

12. ... յօրացեալ և ապաստանեալ ի յոյժ բազկի և ի յաղթանդամութիւն հասակի... — Եւս. Կես., Ա, էջ 51, ծն. 3 - Մ. Ագեքեանց)։

13. ... և անդրի ոսկեղէն... առ ի յիշատակ. — Տե՛ս Դան., Գ, 1։

14. ... Թագաւորին... — Այսինքն Կիւրոսին։

15. Դան, ԺԴ, 3։

16. ... ապստամբութիւն առ Աստուած... — այս արտահայտութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ «առաջացրեց դժգոհութիւնը» սխալ է։ Տվեալ դեպքում առ նախդիրը նշանակում է՝ «ընդդեմ, հակառակ»։ Առ Աստուած, կամ առ մարդ մեղանչել. «Պատերազմեսցի առ անգամն» — Գ Մակ., է, 6։ Իմ. Ն, 21։ (ՆԲՀ, I, էջ 281), Բրոսսեն իր Ֆրանսերեն թարգմանութիւնում «Ո՛վ Բաբելացի կոյր... գիտութենէ հոգեշահ նահապետացն» հատվածը բաց է թողնում։

17. Երեմ. ԾԱ, 44:

18. Տե՛ս գլ Բ, ծն. 5:

19. Ծննդ., ԺԱ, 16:

20. Ծննդ., ԺԱ, 27-28:

21. Իմաս., ԺԴ, 15: Թովմայի մեղքերումը լրիվ է և ունի հետեվյալ շարունակությունը՝ «... Զի տարածամ սգով թախծեալ հայր՝ վաղամեռիկ լինելոյ որդւոյ իւրոյ արար պատկեր: Արդ զայն ժամու զմեռեալ մարդ այժմ իբրև զաստուած պատուեաց, և աւանդեաց իւրոյ հնազանդելոցն խորհուրդս և նուերս»:

22. ... բարբարոսական թագաւորաց: — Այսինքն՝ նախաջր-հեղեղյան շրջանի թագավորները (Տե՛ս Եպիփ., Հերձուածոցն Յանդիմանութիւն, Ա, 1):

23. ... ըստ օրինակին Բելայ... յայլաբան խլրտիւնս: — Փիւռ. Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 52-53, ծն. 3 - Մ Ագգերեանց:

24. ... որ Եբրայեցւոցն ասի... Եբրայեցի լեալ: — Հմմտ.՝ «... զի Ադամ առ հասարակ զբնաւ մարդիկ նշանակէ յեբրայեցւոց բարբառն» (Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 111):

25. ... զորսորդականն Քամայ... — Այսինքն՝ Ներքովթը (Ծննդ., Ժ, 9):

26. ... ոչ միայն զի չես աստուած՝ այլ շուն ես... տողեալ սահին: — Հմմտ.՝ Սեբ, էջ 4. Դ թագ., Ը, 13 (Գր. Халатянц, Армянский эпос, с. 101):

27. Ծննդ., Թ, 27:

28. Քանզի Ասիականք արեւելից Սեմայ լեալ վիճակ... — Տե՛ս Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 109:

29. Եւ այսօրիկ... ի տեսիլ բազմաց: — Տե՛ս Մով. Խոր., Ա, XI, էջ 37:

30. ... զոր ոմանք ի պատմագրաց... ասեն... — Հմմտ. Մով. Խոր., Ա, V, էջ 20: Տե՛ս նաև Եւս. Կես., Ա, էջ 201:

31. Իսկ ըստ պատմագրաց... ասեն զՆերքովթ. — Հմմտ. Եւս. Կես., Ա, էջ 109:

32. ... այլ ըստ պատմագրաց... Արքել ծնանի Նինոս... — Եւս. Կես., Ա, էջ 78: Մով. Խոր., Ա, V, 120. Տե՛ս Հ. Մ. Ագգերեանցի հանգամանալից ծն. 1, Եւս. Կես., Ա, էջ 76-81:

33. ... զի ի մատեանս առաջնոցն... եթ նշանակեալս. — Հմմտ.՝ «Զորոց ամենեցուն իսկ քուրմք ունէին զմատեանս ի մեհե-նագիրս ի հնոց ժամանակաց՝ միշտ ի պայազատաց ի պայազատս աւանդեալ, թէ որպիսի ոք յիւրաքանչիւր թագաւորացն եղև արութեամբ և քաջութեամբ, և անձամբ և յաղթութեամբ և թէ զինչ ինչ յիւրաքանչիւր ժամանակս գործեցին: Բայց մեզ զիւրա-քանչիւր ուրուք իրս ի նոցանէ զատարկութիւն է, և անդի ի բաց

անշահութիւն՝ գրել: Մանաւանդ զի բազումք իսկ ի նոցանէ անպիտանք զիւրաքանչիւր ժամանակս գտանէին: (Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 199): «Բայց զանուանս թագաւորացն՝ զոր թագաւորեցին և զբազմութիւն զամացն՝ չունին ինչ փոյթ գրելոյ, յաղագս ոչ գործելոյ ինչ ի նոցանէ արժանի յիշատակի»: (Բր., Ա, էջ 86: Մով. Խոր., Ա, V, էջ 21):

ԳԼՈՒԽ Գ

1. Տոյցք ժամանակացս այսոցիք... ի բազում խափան-մանս: — Հմմտ. Եւս. Կես. Ա, էջ 82-83:

2. ... զի թէ և գրեցաւ... բայց ինքեան միայնոյ. — Փիւռ. Մով. Խոր., Ա, XIV, էջ 48:

3. ... Ասիաստանի... — Ինչպես նշում է Գր. Խալաթեանցը, (Арм. эпос, էջ 86, ծն. 3) «Մինչև X դ. հայ մատենագիրներից ոչ մեկը Թովմա Արծրունուց առաջ չի հիշատակել «Ասիաստան» անվանումը»: Հմմտ.՝ Եւս. Կես. «ասիացւոյ աշխարհ» (Ա, 83) «ամենայն ասիացւոց՝ բաց ի Հնդկաց» (Ա, 84):

4. Քանզի և սա ասի թագաւորեալ... բայց միայն ի Հնդկաց. — Փիւռ. Եւս. Կես., (Բր., Ա, 98. Բ, 57, 62):

5. ... որ և զՆինուէ քաղաք... ի պատիւ անուան իւրոյ: — Տե՛ս Եւս. Կես., Ա, էջ 100-110, Բ, էջ 62:

6. Եւ Զրադաշտ մոգ... մինչև ի սահմանս Խեպտաղաց... — Հմմտ. «... և զԶրադաշտ մոգ արքայի բակտրացւոց զպատե-րազմէն և զպարտութենէ ի Շամիրամայ» (Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 91. Մով. Խոր., Ա, VII, էջ 55):

7. ... զԴեպուհան... — Սասանյան պետութեան կազմի մեջ մտնող Հնդկական քաղաք (J. Marquart, Eransahr..., s. 45 — ծան. Վ. Վարդանյանի):

8. ... Գովմայիդ... — Ըստ երևույթին Իրանի Զիրալ նա-հանգում Գովմայա գետի հովիտն ընդգրկող շրջանն էր՝ Համա-դան քաղաքից հյուսիս-արեւելք (Հմմտ. G. Le Strange, The Lands... 4 էջ 212-213 — Վ. Վարդանյան, ծն. 27): «Աշխարհացոյց»-ում (էջ 352) հիշատակվում է «Գովմատ» ձևով:

9. ... Գուգբան... — «Աշխարհացոյցում տրվում է Գուգ-կան ձևով (էջ 352): Պետք է լինի՝ Գուգկան՝ նահանգ հյուսիս-արևմտյան Աֆղանստանում: (Տե՛ս В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана с. 59):

10. ... Երեբամական... — Նշանակում է «Բամականի իշխան (պարսկերեն). Բամականը Բամիկան քաղաքն էր համա-նուն գավառում, Խորասանից հարավ-արևելք (J. Marquart, Eransahr..., s. 44-45 — Նախն., 354 — ծն. 29 Վ. Վարդանյանի):

11. ... Խոճիհրաստան... — Գաւառ Իրանի հարավ-արեւել-

քում: Կենտրոնն էր Համանուն զղյակը (J. Marquart, Eranšahr..., s. 44-45, էջ 511, — ծն. 30 Վ. Վարդանյանի):

12. ... յոյժ արութեամբ և քաջութեամբ վանեաց ամս ՄԲ. — Փխռ. Եւս. Կես., (Քր., Ա, էջ 91 — ծն. 1, Մ. Աւգերեանցի):

13. և ի վախճանելն իւրում... կնոջն իւրում Շամիրամայ ... որոց և Նինոս... զՀակոբակութիւն Զրադաշտին... և ինքն զնացեալ յԱսորեստանէ... ուրումն Հայկազնոյ ... գտանի յայլոց ասացեալ: Հմմտ. Եւս. Կես., Ա, էջ 91-93 (ծն. 2 Մ. Աւգերեանցի): տե՛ս նաև Մով. Խոր. Ա, XV, XVI, էջ 48:

14 ... որ տիրեաց ամս ԽԲ. — Եւս. Կես., Ա, էջ 92:

15. Եւ առեալ զիշխանութիւն... ի խաղաղութեան — Հմմտ. «զի անպատեհազմասէր և չվշտասէր և կանացի բարք նոցա՝ յամուր զգուշութեան պահէին զնոսա...» (Քր., Ա, էջ 93):

16... նա և պախարակելով զԲէլայսն... և դեք՝ Հարամանւոյն: — Հմմտ. Եզն. Կոխբ. § 145, Եղիշէ, էջ 24-25 (R. Thomson, էջ 88, ծն. 5):

17. Արդ յայսմ Հետէ... առ աստուծոյն եղեն: — Հմմտ. «Օձք և մողէսք, գորտք և մրջմունք, և որ այլևս խառնափնդոր բազմաճճիք են, մի կայցեն, այլ վաղ թուով Համարով ի մեջ բերցեն ըստ արքունի չափոյն»: (Եղիշէ, էջ 53):

18. Դարձեալ ասէ նոյն յիմար Զրադաշտ.. Եղիշէ: — Տե՛ս Եղիշէ, էջ 24-25. Եզն. Կող. § 145 (R. Thomson, էջ 88, ծն. 5):

19. Իսկ Մանիթոպ արքայ Խնփտաղաց... զմարդն ինքնածին: — Մանիթոպ անունը առաջին հերթին հիշեցնում է եգիպտական քուրմ և պատմաբան Մանեթոնին (Եւս. Կեսարացու՝ «Մանեթովս», Մով. Խորենացու՝ «Մանեթոս»), սակայն այն Հանգամանքը, որ Թովման շատ լավ գիտեր իր Հիմնական աղբյուրներէից մեկը՝ Եվս. Կես. Քրոնիկոնը, որտեղից նա կարող էր քաղած լինել իր տեղեկութիւնը Մանիթոպի մասին, բացառում է Թովմայի կողմից նման Հայտարարութիւն անելու Հնարավորութիւնը: Միաժամանակ սույն զլխի ընդհանուր բովանդակութիւնը բացառում է նաև գրչական վրիպակ: Դրանից հետևում է, որ խոսքը ոչ թե եգիպտական պատմիչ Մանեթոնի, այլ ինչ որ մեկ այլ անձնավորութեան մասին է, որը կրում է նույն, կամ էլ շատ նման մի այլ անուն:

Առաջինը, ում մոտ Հանդիպում ենք նման անվան, դա Վարդանն է (Պատմութիւն տիեզերական, էջ 15), որը պատմելով Հետջհեղեղային մարդկանց բնակեցման մասին, գրում է Նոյը. «... զկնի ելիցն ի տապանէն... ծնաւ, ասէն, որդի մի այլ՝ Մանիտոն անուն, և դուստր մի Աստղիկ անուն... և մասն ինչ յարեմտից յատանեալ՝ ետ Մանիտոնի... և ետ նմա զըլսրունս ծնկացն

(Աղամայ)...»: Այս Հատվածի բովանդակութիւնը մատնացույց է անում ինչ-որ անկանոն մի գրվածքի վրա:

Հին կտակարանի անկանոն գրքում իրոք Հանդիպում ենք Մանեթուն անվանը հետևյալ կոնտեքստում. «Իսկ Նոյ արեալ զօրհնութիւն Աստուծոյ, էջ ի լեռնէն և բնակեցաւ (յ) Ակորի: Երբ բազմացան զաւակք նորա՝ իջին (յ) ջեւան և անդ ապրեցան երեք Հարիւր տարի: Եւ երկու որդիքն Անդուն և Մանեթուն և (միւս) որդիքն աճեցան և բազմացան և լցին զնախիջեւան, և նովաւ լցին զաշխարհս: Եւ անուն տեղւոյն կոչեցաւ Նախիջեւան (Թանգարան Հին և նոր նախնեաց. Ա. Անկանոն գիրք, էջ 323-324), և այն է գերեզման Նոյի» (Թանգարան Հին ու նոր նախնեաց. Ա. Անկանոն գիրք, էջ 323-324): Ակնհայտ է, որ Վարդանի հիշատակած Մանիտոնը և անկանոն գրքերի Մանեթունը միևնույն անձնավորութիւնն է:

Ինչպես Վարդանը, այնպես էլ Անկանոն գիրքը Մանիտոնին ներկայացնում են որպես Նոյի ջրհեղեղից հետո ծնած որդի, սակայն Մանիտոն գրքում ոչ մի ակնարկ այն մասին, թե Նոյը ջրհեղեղից հետո որդիներ է ծնել, չկա: Հարցի կապակցութեամբ Եպիփանոսը հետևյալ կարծիք է արտահայտում: «Ջրհեղեղից հետո, քանի որ Նոյյան տապանը կանգ է առել Արարատյան լեռներում... ապա սկզբից այնտեղից է կատարվում մարդկանց բնակեցումը... 669 տարիների ընթացքում նրա որդիներից, (չի երևում, որ ինքը՝ Նոյը էլի որդիներ ծնած լիներ) ծնվում են որդիներ և որդիների որդիներ» (J. Migne, Patrologiae graecae. T. XII Panarium. Lib. I, s. 182): Այսպիսով. «ծնաւ» «որդի մի այլ Մանիտոն» ասելով, ենթադրվում է ոչ թե Նոյի անմիջական որդի լինելը, այլ այն, որ Մանիտոնը սերում է Նոյից ուղիղ վայրենիքի գծով: Ելնելով Վարդանի տեղեկութիւնից, Սեմը, Քամը և Հաբեթը Մանիտոնի և Աստղիկի եղբայրներ են: Աստղիկին Հանդիպում ենք նաև Մով. Խոր. Պատմութիւնում Բերոսյան Սիբիլայից քաղած առասպելում. «Արդ՝ ի բռնանալն, ասէ, Զրուանայ՝ ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոսթէ, ի մարտ պատերազմի ընդ նմա գրգռելով... Աստ ի մեջ անցեալ քոյր նոցա Աստղիկ՝ Համոզեալ դադարեցուցանէ զաղմուկն և յանձն առնուն թագաւորել Զրուանայ, բայց դաշինս ուխտից և երդմանց ի միջի Հաստատեն, սպանանել զամենայն արու՝ որ ծնանիցի Զրուանայ... Եւ ըսպանեալ զերկուս ոմանս վասն երդման... խորհի այնուհետեւ քոյր նոցա Աստղիկ Հանդերձ կանամբք Զրուանայ, Հաւանեցուցանել զոմանս ի Տիտանաց՝ ապրեցուցանել զայլ մանկունս, և յարեմու-

տա կոյս յուղարկել ի լեռանն, որ անուանեալ կարդային Դիւցըն-
կեց, իսկ այժմ կոչի Ոլիմպ» (Ա, VI, էջ 24): Այս երկու ցուցմունք-
ներում կարևոր են երկու հանգամանք. 1. Աստղիկը Սեմի քույրն
է, իսկ ըստ Մով. Խոր. վկայութեան «... կողմանք արհելից Զրուան
զՍեմ կոչէն» (Ա, VI, էջ 20): 2. Ըստ Վարդանի, Նոյը «... մասն
ինչ յարեմտից յատանեալ՝ ետ Մանիտոնի»: Իսկ վերոբերյալ Բե-
րոսյան Սրբիլլայից հատվածում Աստղիկը սպանությունից փրկ-
ված մանուկին «ի յարեմուտս կոյս»-է ուղարկում: Դրանից կա-
րելի է եզրակացնել, որ երկու դեպքում էլ խոսքը Մանիտոնի մա-
սին է և քանի որ նրա Նոյի որդի լինելը բացառվում է, ուրեմն
նա Զրուանի=Սեմի որդին, ավելի ճիշտ, նրա սերունդներից է:

տաղները մ. թ. II-III դդ. ստեղծել են թագաւորութիւն և 384 թ. Հանդես եկել պատմական բեմում որպէս Սասանյան Իրանի դաշնակիցներ, մոտ երկու դարերի ընթացքում պաշտպանելով նրա հյուսիսային սահմանները եվրասիական տափաստանի քոչվոր ցեղերի հարձակումներից: (Տե՛ս Լ. Н. Гумилев Тысячелетие вокруг Каспия, с. 111. Он же, Эфталиты и их соседи в IV в., ВДИ, 1959, N 1, с. 129-140: Он же, Древние тюрки, с. 18-19: Р. Фрай. Наследие Ирана, с. 307-312):

Այժմ Հիմքեր կան նույնացնելու Մանիրտունին Թովմայի «Մանիրթոպ արքայ խեփաղաց»-ի հետ: Եթե Մանիրտուն-Մանետուն-Մանիրթոպը Սեմի հետնորդն է, իսկ Սեմը Հին արևելյան առասպելների Ջրվանն է, զրադաշտական լույսի ու կրակի աստված՝ Որմիզդի հայրը, զրադաշտության գրկում առաջացած գնոստիկյան հոսանքի՝ զրվանության գլխավոր աստվածությունը՝ հոսանք, որի էությունը և ներկայացում է իր Պատմության սույն գլխում Թով. Արծ., ապա ով է այն իրական անձնավորությունը, որը անճանաչելիորեն փոխված թաքնվում է Մանիրթոպ անվան տակ, մի անձնավորություն, որը շարունակել և զարգացրել է զրվանության հիմնական գաղափարը: Թվում է, որ դա կարող էր լինել միայն մանիքեոսության հիմնադիր Մանին: (Մանիի և նրա ուսմունքի մասին տե՛ս Ե. Գ. Տեր-Մինասյան. Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, էջ 91-106): Մեր այդ համոզմունքը բխում է հենց Թովմայի շարադրածի բովանդակությունից: Ջրադաշտը, — ասում է, — այսպէս գառածանէր, զԱյմ, որդի Նոյի ասել Նոր Ջրուան... և յղացաւ Ջրուանն երկուորիս... իսկ խարդախն ի նոցանէ... նախաժաման եկն առաջ: Եւ հարցեալ Ջրուանն, ո՞վ ես դու՝ ասէ, ես եմ որդին քո Որմիզդ. և նա ասէ. որդին իմ Որմզդ լուսաւոր է և անուշահոտ, դու խաւարայն ես և չարասէր... Որմզդ արար զլոյս, Արհմն արար զխաւար...» Այս հատվածում Թովման պարզեցված ձևով ներկայացնում է զրվանություն երկու հիմնական հատկանիշները՝ 1. հավիտենական ժամանակի (այսինքն Ջրվանի), հավիտենականության գաղափարը և 2. առասպելը Որմիզդի և Ահրիմանի ծնվելու մասին: «Իսկ Մանիրթոպ, — շարունակում է Թովման, — արքայ խեփաղաց ևս յաւելուածով զայսոսիկ հաստատէ. ոչ ասել զհուր արարած Որմզդի, այլ բնութիւն Որմզդի... և երկիր պանդոկի Սպանդարամետ աստուծո է ոչ ստեղծեալ յումեքէ, այլ որպէս երևիդ՝ նոյնպէս էր, և կա մնա...»:

Մանիի ուսմունքի համաձայն «լույսն ու խավարը նախնական սկզբունքներ են», այսինքն, Թովմայի խոսքերով ասած, կրակը (լույսը) ոչ թէ Որմիզդի ստեղծած, իրենից անջատ նիւթ է, այլ նրա էությունն է (բնութիւնն) իսկ ամբողջ աշխարհը և գոյութիւնն ունեցող կարգերը խավարի, չարի մարմնացումն է, այսինքն, ինչպես Թով. Արծ. է ասում, Սպանդարամետի (խավարի և չարի աստվածի) կացարանն է:

Առաջանում է բնական հարց, իսկ ինչո՞ւ Թով. Արծ. համարում է Մանիթոպին-Մանիին հեփտաղների արքա: Արդե՞ոք իրական Մանիի և հեփտաղների միջև գոյություն ունեն ինչ որ կապ: Մանին (216-276թ.), որը ծնվել է արեմտյան Իրանում, իր ուսմունքի քարոզչությունը սկսել է մ.թ. III դ. կեսերից, ենթարկվելով հալածանքների, տեղափոխվում է արևելյան Իրան (Թուրան), որտեղ իր ուսմունքը լայնորեն տարածվում է, ինչը ժամանակի առումով համընկնում է հեփտաղների թագավորության առաջացման հետ: Երբ 384թ. հեփտաղները առաջին անգամ հայտնվում են պատմական բեմում, մանիքեությունը նրանց միջավայրում արդեն գերիշխող կրոն էր: 569թ. թյուրքական կոտորածից հետո, երբ հեփտաղների թագաւորութիւնը դադարել է գոյություն ունենալուց, դժվարամատչելի լեռնային շրջաններում մնացած փոքր հեփտաղական իշխանություններում շարունակում էր իր իշխող դիրքը պահպանել մանիքեությունը (Рягарад Фрагм, Наследие Ирана, с. 304, 307, 312, 314): Ահա թե ինչու արևելյան ժողովուրդների առասպելաբանական գիտակցությունում Մանին աստիճանաբար կերպարանափոխվում, դառնում է հեփտաղաց առասպելական թագաւոր: Թերևս որոշ դեր է խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ Մանին մոր կողմից ծագում էր պարսից Արշակունի հարստությունից:

Հոգուտ Մանիթոպի նույնացմանը Մանիի հետ խոսում նաև այն փաստը, որ Զրադաշտը, ինչպես դա ընդունում է մասնագետների մեծամասնությունը, նույնպես ապրել և իր ուսմունքի քարոզչությամբ հանդես է եկել արևելյան Իրանում (Անդ, էջ 53-54):

Եթե Թով. Արծ. Մանիթոպ անվան տակ թաքնվում է Մանին, ապա առաջանում է վերջինիս և Զրադաշտի ժամանակագրորեն չհամընկնելու հարցը (մ. թ. III դ. - ն. մ. թ. VI դ.): Սակայն Թովմայի հաղորդումը, թէ «Իսկ Մանիթոպ արքայ խեփտաղաց ևս զայսոսիք հաստատէ...» ամենևին էլ չի պարունակում որևէ ցուցմունք նրանց ժամանակագրական առումով մոտիկ լինելու

մասին, այլ միայն վկայում է նրանց հայացքների գաղափարական ուղղվածության ընդհանրության մասին: Մանիթոնին (Մանիին) որպես «արքայ խեփտաղաց» ներկայացնելն արտացոլում է այն իրական դերը, որ ունեն մանիքեությունը հեփտաղների միջավայրում:

Մենք փորձեցինք ապացուցել, որ Թովմայի Մանիթոպ անվան տակ թաքնվում է Մանին, սակայն միաժամանակ, թվում է, որ կա ինչ որ կապ նաև նրա և եգիպտական պատմաբան Մանեթոնի միջև: Անդրադառնալով կրկին Եւս. Կես. Քրոնիկոնի այն բաժինն, որը նվիրված է եգիպտոսի պատմությանը և որը վերնագրված է՝ «Ի Մանեթեանց յեգիպտական յիշատակացն, որ յերիս տոմարս արար մատենագրութիւնս, զդից և զդիւցազանց և զուրուականաց, և զմահականացուաց թագաւորաց, որ եգիպտացուց թագաւորէին մինչև ց Դարեհ արքայ պարսից»:

«Առաջին մարդ, _ գրում է Մանեթոնը, _ առ ի յեգիպտացուց՝ Հեփեստոս, որ և հրոյ գտակ լինել նորա, յորմէ Արեգակն...» (Քր., Ա, էջ 200): Սույն հատվածը որոշ չափով համեմատելի է Թովմայի Մանիթոպի ասածի հետ՝ «... և Հեփեստոս և Պրոմիտոս, որ է Արեգակն և Լուսին՝ գողացան զհուրն յՈրմզդայ...»: Բացի այդ բովանդակության տեսակետից մակերեսային նմանությունից, մենք հանդիպում ենք այստեղ անունների ցարմանալի նմանությանը: Մանեթոն=Հուսն.՝ Mave 9w̄s - Mave 9w̄, լատ. Manetho - Manethi, հայ.՝ Մանեթովս-Մանեթեայ: Մանի=Հուսն.՝ Mav̄n̄s - Mav̄n̄toс. լատ. Manes - Manichaeus: Անկանոն գրքերի Սէմի որդին՝ Մանիտուն. Վարդանի՝ Մանիտոն: Թովմայի՝ Մանիթոպ:

Թով. Արծ. այս առաջին՝ Արծրունյաց իշխանների ծագումնաբանությանը նվիրված գրքում բազմիցս հանդիպում ենք այնպիսի դեպքերի, երբ Թովման իր տեղեկությունների իրական աղբյուրի փոխարեն, երբեմն դրա անհավաստիությունը թաքցնելու նպատակով, հղում է մեկ այլ ավելի վստահելի, բայց և իր տեղեկության հետ կապ չունեցող աղբյուրի վրա, կամ էլ օգտագործելով անունների նմանությունը ստեղծում նոր շատ նման այլ անուն (ինչպես, օր., Հուլիանոս Աղիկառնացին): Տվյալ դեպքում վերոհիշյալ տարբեր, բայց և շատ նման անուններից նա ստեղծել է «Մանիթոպ» անունը, որը, լինելով շատ նման «Մանեթոն» անվանը, գալիս է թաքցնելու նախ իր աղբյուրը՝ Անկանոն գրքերը և, ինչը ավելի կարևոր է, մանիքեության ստեղծող Մանիին, որը պաշտոնական եկեղեցու համար անընդունելի էր: Դա յուրատեսակ մի խաղ է ընթերցողի հետ, որին Թովման ծա-

ծուկ գցում է կարծես մակերեսում ընկած պատասխանը, միաժամանակ թաքցնելով իրական աղբյուրը և անունները: (Տե՛ս նաև մեր հոդվածը՝ «Ո՛ր է Թովմայի «Պատմութիւնն տանն Արծրունեաց»-ի «Մանիթոպ արքայ խեփտաղաց»-ը, ՊԲՀ, 2005, 2, էջ 183-188):

20. ... Եստիքն կոչին. – Հմմտ. Եղն. Կոխս., § 145. Եղիշէ, էջ 24-25 (R. Thomson, էջ 88, ծն. 5): Սկզբնապես այդ բառը նշանակում էր «քաղաքացի», հետագայում Պարսկաստանում «չախրիք» էին անվանում կռապաշտության հավատարիմ մնացած մի ցեղ:

21. զեմաւոն լեառն յարեւելս, որ արդարեւ բարձր է քան զամենայն երկիր – Հմմտ. «Եւ եմաւոն լեառն բարձր է և երկայն քան զամենայն լեռունս»: («Աշխարհացոյց», էջ 353):

22. Ղուկ. ԻԳ, 43:

23. Զոր և Աղէքսանդրի... Ողբմպիաղայ վիպագրութիւնք: – Ստորեւ շարադրված պատմվածքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու արտակարգ արկածների մասին համարյա բառացի փոխառություն է «Պատմութիւն Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ» երկից (էջ 257-263): Բառացի փոխառությունները առնված են չակերտների մեջ:

24. ... որ ի հաւուցն ասացեալ եղև»: – Այստեղ ավարտվում է փոխառությունը Ստոյն-Կալիսթենից (էջ 263):

25. Եւ դիպողազոյնս է առ այս... բուրաստանին արքունի կացցէ: – Այս և հաջորդ նախադասութիւնը տպագիր բնագրերում առնված է չակերտների մեջ: Սակայն դրանք Թովմա Արծրունու խոսքերն են, որոնց միջոցով պատմագիրն իր կարծիքն է հայտնում Ալեքսանդր Մակեդոնացու դիտած վայրի մասին: (Տե՛ս Յ. Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ, էջ 39-40 – ծն. 36 Վ. Վարդանյանի):

26. Այլ և զհուրն զիարդ մասն աստուծոյ... ի փայտից ընդ միմեանս յիրար շփելոյ – Հմմտ. «Զի եթէ յորժամ փայտ զրփայտ շփի հուր ծնանի.» (Բարս. Կես., Յաղագս վեցաւրեայ, էջ 89):

27. Բ Պետ., Բ, 3:

28. Հռովմ., Ա, 21-23:

29. Հռովմ., Ա, 20:

30. Ղեւտ., է, 24:

ԳԼՈՒԽ Դ

1. ... զոր պայազատեաց առաջին Զամեսոս... կենօք ամս ԼԸ. – Փխռ. Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 66, ծն. 53 – Մ. Աւգերեանց:

2. Արիաս... ամս Լ: – Փխռ. Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 98, Բ, էջ 70:

3. ... այլ և ամենայն Թագաւորք... և արք կանացիք: – Փխռ. Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 93, ծն. 2 – Մ. Աւգերեանց:

4. Ի վերջին ամի սորա (իմա՛ Արաղիոսի) եղեն Եսաւ և Յակոբ, որ կոչին երկու նահապետք: – Փխռ. Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 76, ծն. 160 – Մ. Աւգերեանց:

Թով. Արծ.	Եւս. Կես.	
<Քսերքսէս Բաղէոս՝ ամս Լ>: Ի վերջին ամի սորա տիրեն եգիպտացւոց հովիւքն՝ (փոխառ. նշված է Մ. Աւգերեանցի ծան. 190, Բր., Բ, էջ 79) <ամս ծԳ>	Քսերքսէս Լ	Եգիպտացիս Ժէ Հարստութեամբ Թագաւորեցին հովիւք ամս ծԳ:

6. Ի սորա Իե ամին... Բէղղոքոս... – Ուղղ. Ի սորա (Արմամիթրեայ) Իե ամին թեսաղացւոց առաջին Թագաւորեաց (Թեսաղոս): – Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 80, ծն. 215 – Մ. Աւգերեանց:

7. Ի սորա ԽԳ ամին վախճանեալ Յակոբ մարգարէանայ վասն հեթանոսաց կոչմանն: – Փխռ., Եւս. Կես., (տե՛ս Բր., Բ, էջ 88, ծն. 307 – Մ. Աւգերեանց), սակայն իմաստի տեսակետից կարևոր բացթողումով: «Բաղէոս ԽԳ. Յակոբ վախճանի ի ձեռք հասակի իւրոյ, մարգարէացեալ վասն Քրիստոսի և հեթանոսաց կոչմանն»: Եթէ Յակոբի վախճանման տարեթվի բացթողումը այդքան էլ էական չէ, ապա «վասն Քրիստոսի» բառերի բացթողումը զրկում է նախադասութիւնը իր նախասկզբնական իմաստից: Խոսքը վերաբերում է Յակոբի մարգարեական նախագուշակութեանը իր բոլոր որդիների սերունդների ճակատագրի, և, հատկապես, նրա չորրորդ որդու Յուդայի մասին՝ «Թէ մի պակասեցէ իշխան ի Յուդայ, և մի պետ յերանաց նորա, մինչև եկեսցէ՝ որում կայն պահի, և նա է յոյս հեթանոսաց» (Մննդ., ԽԹ, 10), որը ըստ Յովհան Ոսկերեանի, նկատի ունի Քրիստոսին (Տե՛ս T. E. I, էջ 264-265, ծն. 8-12):

Թով. Արծ.	Եվս. Կես., Բ, էջ 90
Աղտադաս ամս ԼԲ, առ սովաւ Պրոմիտես այր իմաստուն երեւցաւ (փոխառ. նշված է Մ. Աւգերեանցի ծան. 332):	Աղտադաս Ժէ. Զայսու ժամանակաւ էր ըստ ոմանց Պրոմեթեոս յորմէ զմարդիկ կազմեալս յիշատակեն, թէ իմաստուն էր...

ԼԲ տարեթիվը Եվսեբիոսի կանոնում տեղադրված է կողքի սյունակում և վերաբերվում է սիկոնացւոց Երաստոս Թագա-

վորին: Վրիպակը Թովմայի անուշադրության հետևանք է:

9. Մամիղոս ամս Լ... ի ԺԴ ամի սորա վախճանի Յովսէփ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 92, ծն. 362 - Մ. Աւգերեանց:

10. Մաքաղիս ամս Լ. առ սովաւ Ատղաս աստեղագէտ երևեցաւ _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 94, ծն. 378 - Մ. Աւգերեանց: Կանոնում Մանքաղէս:

11. Զփերոս, ամս Ի... Մովսէս մարգարէ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 98, ծն. 426 - Մ. Աւգերեանց: Կանոնում Սփերոս:

12. Մամիղոս միւս... ի Թեսաղեայ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 98, ծն. 436 - Մ. Աւգերեանց:

13. Սպարեթոս ամս Խ... առաքինանայր յանապատին: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 102, ծն. 467 - Մ. Աւգերեանց:

14. Ասկատաղէս ամս Խ... օրինադիր Հրէից: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 104, ծն. 505 - Մ. Աւգերեանց:

15. Ամինտէս ամս ԽԵ... մարգարէ վախճանի: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 108, ծն. 545 - Մ. Աւգերեանց:

16. Բեղոքոս ամս ԻԵ... տեղիս: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 114, ծն. 600 - Մ. Աւգերեանց:

17. Բաղեպարէս ամս Լ... Թեաւոր էր: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 118, ծն. 669 - Մ. Աւգերեանց:

18. Զովսարէս ամս Ի... ի վերայ Հնդկաց: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 120, ծն. 689 - Մ. Աւգերեանց:

19. Ղամպերէս ամս Լ... տեղիս: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 20, ծն. 693 - Մ. Աւգերեանց:

20. Պաննիաս ամս ԽԵ... շինեցաւ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 126, ծն. 745 - Մ. Աւգերեանց:

21. Սովսարմոս ամս ԺԵ... նահատակութիւնք եղեն: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 128, ծն. 771 - Մ. Աւգերեանց:

22. Միթրէոս ամս ԻԵ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 130.

23. Մաւտանէս ամս ԼԱ... ինքն առ սովաւ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 132, ծն. 811 - Մ. Աւգերեանց: Կանոնում Տաւտամէս

24. Տեւտեսայ ամս Խ _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 136:

25. Ոթինեւս ամս Լ _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 138:

26. Դերկիղոս ամս (Խ)... Դամասկոսի: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 144, ծն. 941 - Մ. Աւգերեանց:

27. Ղառոստենէս ամս ԽԵ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 148:

28. Պերիտիաղէս ամս Լ: _ Եւս. Կես., Բր., Բ, էջ 152:

29. Ափրատէս ամս Խ: _ Եւս. Կես. բնագրում՝ Ոփրատէոս ամս Ի (Բր., Բ, էջ 154):

30. Ափրատանէս ամս Մ: _ Եւս. Կես. բնագրում՝ Ոփրատանէս ամս Մ (Բր., Բ, էջ 156):

31. Ակրապաղէս ամս ԽԲ: _ Եւս. Կես. Բ, էջ 162:

32. Թոնոս Կոնկողեռոս, որ կոչի յուսնարէն Սարդանապա-

ղոս՝ ամս Խ _ Եւս. Կես. բնագրում՝ «Սարդանապաղղոս, ամս Ի»: (Բր., Ա, էջ 100, Բ, էջ 164):

33. Թովնոս Կոնկողեռոս... ի Հուր սատակի: _ Հմմտ. «Թոննոս Կոնկողեռոս... մատնեալ ի պարտութիւն ի Վարբակայ և ի Բեղեսիոսէ՝ ինքնին զանձն ի Հուր մատնեաց. (Եւս. Կես., Ա, էջ 100, Բ, էջ 166):

34. Եւ են ժամանակք Թագաւորութեանն... ամք ՌՅ _ Եւս. Կես., Ա, էջ 85-86, 100)

35. և Վարբակայ Մարի բարձեալ զիշխանութիւնն Ասորեստանեայց... Հազար տաղանդ արծաթոյ: _ Եւս. Կես., Ա, էջ 100, Բ, էջ 170:

36. Եւ յետ նորա _ Իմա՝ Փուայ Թագաւորի:

37. Հմմտ՝

Թով. Արծ.	Եվս. Կես., Բ, էջ 172
Սա ել ի վերա Հրէաստանի և զմեծ մասն ժողովրդեանն գերեաց յԱսորեստան: <Յետ նորա Թագաւորեաց> Սաղմանասար, սա իսպար գերեաց զտասն <ցեղսն Հրէից ազգին իսղա> ցուցանելով ի լերինս մարաց եւ եբարձ զԹագաւորութիւնն <ի Սամարիայ> որ եւ տեւեաց ամս ՄԾ:	Առ Փակէիւ արքաիւ Թագասար Թագաւոր Ասորեստանեայց ել ի վերաց Հրէաստանի և զմեծ մասն ամանայն ժողովրդեան եբարայեցւոց տարաւ Ասորեստան: Բ, էջ 174 Առաջին գերութիւն իսրաէլի՝ ժ ցեղից ազգին՝ որ իսրաէլ կոչէին, որոյ ի Սամարիայ Թագաւորութիւնն էր, գերեցան ի լերինս Մարաց, Հասեալ զօրօք ի Սամարիայ եւ պաշարեալ զնա Սաղմանասար արքայ քաղաքացւոց: Եւ եկաց Թագաւորութիւնն ի Սամարիայ ամս ՄԾ:

Տվյալ Հատվածները Համեմատելի են նաև Դ Թագ. գրքի ԺԵ գլխի 29 և ԺԸ գլխի 9-10 տների հետ՝ «Յաւուրս Փակէի արքայի իսրայելի, եկն Թագաւորութիւնսար արքայ ասորեստանեայց, եւ առ... զամենայն երկիրն... եւ իսղացոյց զնոսա յասորեստանեայս», «Եւ եղև յամին չորրորդի Եզեկիայ արքայի... ել Սաղմանասար արքայ ասորեստանեայց ի վերայ Սամարիա եւ պաշարեաց զնա, եւ առ զնա ի կատարել ամաց երից... եւ իսղացոյց արքայն ասորեստանեաց զՍամարիա յԱսորեստանայս»: Աստվածաշնչային տվյալ Հատվածը աղբյուր է ծառայել ինչպես Եվսեբիոսի, այնպես էլ Թովմայի Համար: Վերջինս Եւսեբիոսի բնագրում տեղ գտած Թագասար անվան փոխարեն գործածում է Դ Թագ. գրքում օգտագործված Թագաւորութիւնսար ձևը, Եւսեբիոսի բնագրի

«գերեցին»-ի փոխարեն՝ «խաղաղուցանելով» ձևը:

38. Յետ նորա թագաւորէ եկբայր Սենեքերիմայ... ի վերա նորա — Հմմտ.

Թով. Արծ.	Եվս. Կես., Ա, էջ 43
Յետ նորա թագաւորէ եկբայր Սենեքերիմայ <եւ յետ տիրելոյ Ակիսեայ բարեղացւոց, մինչ չեւ եւս գերեսուն օր կալեալ էր իշխանութիւն փութ> ապէս մեռանի ի Մարուգաք Բաղդան, իբրեւ <Մարուգաք Բաղդան բռնացեալ> ունէր զվեց ամիս, սպանաւ եւ նա ի միօջէ ումեմնէ, որում անուն էր Ներեղիբդ, եւ թագաւորէր, եւ յերրորդ ամի թագաւորութեան նորա Սենեքերիմոս զօր գումարէր ի վերայ նորա...	Յետ թագաւորելոյ եղբօրն Սենիքարիբայ, եւ յետ տիրելոյ Ակիսեայ բարեղացւոց, մինչ չեւ եւս գերեսուն օր կալեալ էր զիշխանութիւն սպանաւ ի Մարուգաք Բաղդանայ. և Մարուգաք Բաղդան բռնացեալ ունէր զվեց ամիս և սպանանէր զնա ոմն որում անուն էր Եղիբուս. և եւ թագաւորէր: Եւ յերրորդում ամի թագաւորութեան նորա Սենիքարիբուս արքայ ասորեստանեաց զօրս գումարէր ի վերայ բարեղացւոց...

39. ... ի Կիւրոսէ, որ թագաւոր <էր Բաբելոնի ամս Թ> — Հմմտ. «... եւ թագաւորէր Բաբելոնի Կիւրոս ամս Թ» — Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 45:

ԳԼՈՒԽ Ե

1. Պատերազմ յուզեալ Աշղահակայ... ի պատմագրաց: — Տե՛ս Մով. Խոր., Ա, XXIV-XXV:

2. ... գազանամարտիկ գանձոռնի զօրսն... — Ա. Խ. Համբարձումյանը իր «Մովսէս Խորենացու մի հաղորդման շուրջը» հոդվածում (ՀՀ Գ, Եր., 1992, N 2) ենթադրում է, որ «գազանամարտիկ» բառը պետք է հասկանալ որպէս «Փղերով կռվողներ», քանի որ գրաբարում «գազան» բառը ունեւոր նաեւ «փիղ» նշանակութիւնը (տե՛ս ՆԲՀ, Ա, էջ 99), տվյալ դեպքում կարեւոր է արդյո՞ք եղել են Տիգրան թագաւորի զօրքում փղերը, կամ էլ արդյո՞ք Թով. Արծ. հենվել է ինչ որ աղբյուրի տեղեկութեան վրա, թէ՛ ոչ: «Գազանամարտիկ» բառի նման իմաստաւորումը թվում է համոզիչ: Տվյալ կոնտեքստում «Այրարատայան» անվանման տակ, պետք է հասկանալ ըստ երևույթին ողջ Հայաստանը (նշվ. հոդվ., էջ 60):

3. Ակդ եկե մեծին Տիգրանայ... զօրումանու — Մով. Խոր., Ա, XXV, էջ 84-85:

4. Նա և բազմախոհեմն Կիւրոս Պարսիկ... գալ սգանել

Տիգրանայ... և բազմադրուատքն: — Հմմտ. «օժանդակ և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով՝ զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց»: (Մով. Խոր., Ա, XXXI, էջ 85):

5. Քսերքսէս — Այս անձնավորութիւնը ներկայացված է որպէս Տիգրան Երվանդյանի գորավարներից մեկը: Փոքր ինչ հետո նրա կողքին հայտնվում է նաեւ Արշէշը (Արշէշը): Բրոսսեն (Histoire des Ardzrouni, էջ 33, ծն. 2) ենթադրում է, որ դրանք մեղական թագաւորական ընտանիքի արքայազններ են:

6. ... Հաշտմամբ... — Տվյալ կոնտեքստում այս բառը, ի տարբերութեան իր սովորական նշանակութիւնից («հաշտվել», «կրկին բարեկամանալ»), Թովման օգտագործում է «անհաշտութիւն», «թշնամանք», «ատելութիւն» իմաստով (տե՛ս ՆԲՀ, Բ, էջ 48):

7. ... քանզի որդիք Սենէքերիմայ... Հաւուցն Սենեքերիմանց: — Տե՛ս Եւս. Կես., Ա, էջ 88-89, 100: Մով. Խոր., Ա, XXI, էջ 64-65:

8. ... քաջք ընդ քաջս ելեալ... — Հմմտ. «... զի քաջք զիպեալ քաջաց...» Մով. Խոր., Ա, XXIV, էջ 82:

9. ... և զԿիւրոս զհետ մտեալ... և Պարսից: — Տե՛ս Եւս. Կես., Բ, էջ 196:

10. ... կարգէ զնոսա... և բազէս. — Հմմտ. Մով. Խոր., Բ, VII, էջ 111 — «... զԱրծրունիսդ գիտեմ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին»:

11. ... բնակեցուցանէ յնոսա... և ի Հախրամի... — Մով. Խոր., Ա, XXX, էջ 83:

12. Պատերազմ յուզեալ Աշղահակայ... յասուցեալ տեղիս բնակեցուցանելով: — Այս գլխի սկզբնական մասում Թով. Արծ., պատմելով Աժղահակի հետ Տիգրանի պատերազմի մասին, օգտագործում է որպէս պատմական հենք Եվս. Կես. Համառոտ տեղեկութիւնները մեղական թագաւոր Աստիագի դեմ Կյուրոսի պատերազմի և Մեղական թագաւորութեան անկման մասին և ծաղկեցնում դրանք Մով. Խոր. փոխառված պատմութեամբ Աժղահակի դեմ Տիգրանի պայքարի մասին: Այդ ամենին նա ավելացնում է մեզ ոչ մի հայտնի աղբյուրով չհաստատված սեփական տեղեկութիւնները մեղական արքայազններ Քսերքսեսի և Արշեզի մասին:

13. Ձայս գործ լուեալ Լիդէացւոց թագաւորին... զտէրութիւն Լիդէացւոց: — Եւս. Կես. Քր., Բ, էջ 198: Ի տարբերութիւն Մով. Խոր., որը պատերազմը Կրեսոսի դեմ վերագրում է Հայոց թագաւոր Արտաշես I (189-160 թթ. մ.թ.ա.), Թովման, հենվելով Եվս. Կես. վրա, տեղադրում է Կրեսոսին իրական ժամանա-

կազմակերպող սահմաններում: Այդ պատերազմը մանրամասն նկարագրում է Հերոդոտը (I, էջ 76-86). կարևոր տեղեկություններ այդ պատերազմում Տիգրանի գլխավորությամբ հայերի մասնակցության մասին պահպանվել են Քսենոֆոնի *Կյուրոսապատումում* (Գ, գլ. I):

14. Իսկ իբրև միապետեցաւ... զգերին Հրէից: — Եւս. Կես., Քր., Բ, էջ 196:

15. Տունն Գազա — Լիդացիոց թագաւորական հարստության այլաբանական անվանումն է, որը ծագում է հարստության հիմնադրի՝ Գոգի անունից: Ասորեստանցիները անվանում էին նրան Գուգգու, իսկ հույները՝ Գիգեմ:

16. Եւ երկայնագոյնս զպատաղմունսն... ի բլրակի մի տեղւոյ: — Սուլյն հատվածում, որի միջին մասը («Եւ անդ մարգարէն եզր... ի բլրակի մի տեղւոյ») կրում է միջանկեալ բնույթ և անմիջական կապ չունի Թովմայի պատմածի հետ, հատուկ ուշադրության է արժանի Մարբակատին անվանումը: Նախ մեզ համար ինչպիսի՞ օգտակար տեղեկություններ հնարավոր է քաղել այս միջանկյալ հատվածից: Աստվածաշնչում եզր մարգարէի և Ջորդաբերի հոր Սաղաթիելի անունները ոչ մի ձևով իրար հետ չեն կապվում, սակայն հին Կտակարանի անկանոն «Գիրք եզրի երրորդ»-ում հանդիպում ենք տեղեկության՝ «Ես Սաղաթիել որ եզր կոչեցեալ» (Ա, էջ 251), ինչը մտածել է տալիս, որ թերևս Թովմայի վերոբերեալ տեղեկության աղբյուրը ինչ որ պարականոն գրվածք է: Ըստ Հովսեփոս Փլավիոսի (Հնութք., Ա, էջ 454), եզրը մեռել և թաղվել է Երուսաղեմում: Եզր մարգարեի և Սաղաթիել թագավորի միջև եղած կապի հարցը հետաքրքիր է այնքանով, որքանով հնարաւորութիւն է տալիս որոշել Թովմայի տեղեկության աղբյուրների մոտավոր շրջանակն ու բնույթը: Երկրորդ կարևոր փաստն այն է, որ Մարբակատինը գտնվում էր Արզն քաղաքից ոչ հեռու բլրաշատ վայրում: Այդ երկու հանգամանքները հիմք են տալիս մտածելու, որ Մարբակատին բառը՝ Մարտիրոսուպոլիս քաղաքի բազմաթիվ անվանաձևերից մեկի աղավաղումն է: Հայկական ձևը՝ Նփրկերտ (Neferkert) համապատասխանում է ասորական mefrkt-ին, mprkat-ին, որոնցից առաջացել են meferkat, miperkat ձևերը. արաբերեն myyafarkin-ին համազոր են muharkin և mefarkin ձևերը, ընդ որում «վերջին վանկը՝ «կերտ», «կատ» իրանական բառ է, որ նշանակում է քաղաք» (Ն. Ադոնց Հայաստանը Հուստինիանոսի..., էջ 16-17):

Նփրկերտը նույնացվում է Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Տիգրանակերտի հետ, որը կառուցվել է 77թ. մ.թ.ա. Տիգրան Մեծի կողմից Տավրոսյան լեռնաշղթայի հարավային լանջին, ոչ հեռու

Աքեմենեան «մեծ արքայական ճանապարհից»: Այս տեղանքը հայտնի էր հնագույն ժամանակներից՝ խեթական և, ավելի ուշ, ուրարտական թագավորները, որպեսզի հյուսիսից մտնեին Աղձնիք (Արմե-Շուպրիա) պետք է անցնէին Կղեսուրք լեռնանցքով, որից հետո անխուսափելիորեն հայտվում էին Բաթման գետի դաշտավայրում (որտեղ ավելի ուշ կառուցվել է Տիգրանակերտը, միջնադարյան Մարտիրոսուպոլիսը): Նույն ձևով էլ ասորական թագավորների պարսկական մայրաքաղաք Շուշից Լիդիայի մայրաքաղաք Սարդես տանող երթուղիները անցնում էին Հայաստանի տարածքով (մոտավորապես 300-350կմ), ընդ որում Հայաստանի և Միջագետքի սահմաններում ասորեստանյան թագավորների ճանապարհը համընկնում էր Դարեհ I «արքայական ճանապարհի» արևելյան հատվածի հետ: Ասորեստանցիներին այդ լավ ծանոթ ճանապարհը պահպանվել է և ավելի ուշ ժամանակներում, սասանյան թագավորների (IV դ.) օրոք (Գր. Ղափանցյան — Χαΐθας — Κολυμβέλ αρмян, էջ 158-159, 195): Այս ճանապարհով անցնող զորքերը, անկախ նրանից, թե որ կողմից էին նրանք շարժվում՝ հայտնվում էին Բաթման գետի լայնածավալ ցածրավայրում, որը կարող էր ծառայել բազմաթիվ զորքերի համար՝ որպես ճամբարային կայան: Այստեղ հաճախակի ծավալվում էին խոշոր ճակատամարտեր: Այդպիսի մի ճակատամարտի կենտրոնում հայտնվեց Տիգրանակերտը մ.թ. առաջ 69 թ. Հուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ, իսկ պարսից թագավորի Շապուհ II-ի արշավանքի հետևանքով (364-367 թթ.) վեր է ածվել ավերակների: Միայն Մեծ Հայքի 387թ. բաժանումից հետո քաղաքը վերականգնվել է Մարտիրոսուպոլիս կամ Նփրկերտ անվան տակ: Թովմայի պատմածի դեպքում էլ՝ Կյուրոս թագավորի զորքը հայ զորավարներ Քսերքսեսի ու Արշեզի հրամանատարության ներքո Պարսկահայքից գալիս-հասնում են մինչև Արզն, որը տեղադրված էր Նփրկերտի վերաբերությամբ Բաթման գետի հակադիր կողմում, որտեղ և տեղի է ունենում երկարատև ճակատամարտը: «Եւ անդ... ի միջի այլոց ավելացնում է Թովման, մարգարէն եզր եւ թագաւորն Սաղաթիել վախճանեալ թաղի ի Մարբակատինա ի բլրակի մի տեղւոյ...»: Եթէ հիշենք նաև, որ ըստ ավանդության, Մարութա եպիսկոպոսը, կառուցելով Մարտիրոսուպոլիս քաղաքը, ժողովել ու թաղել է այնտեղ սրբերի բազմաթիվ մասունքներ, ապա տվյալ կոնտեքստում բոլոր վերոհիշյալ հանգամանքները որոշակի հիմքեր են տալիս ենթադրելու, որ Մարբակատինա անվանումը՝ Մարկատ, Միպերկատ, Մայֆերկատ ձևերից մեկի աղավաղումն է:

17. Եւ զորդիսն Իսրայէլի առեալ... մեծաւ յաղթութեամբ:

– Ըստ Աստվածաշնչի գերի հրեաներին Բաբելոնից Երուսաղեմ ուղեկցում էին Զորորաբելը և ոմն թագավորական գանձապահ, որի անունը Աստվածաշնչի տարբեր ձեռագրերում տարբեր է գրվում՝ Սամանասար, Շեշբացար, Սասբացար (տե՛ս Ա եզր., Ա, 1-7, 8, Ե, 14, 16. նաև Բ գլ.): Իսկ Յովս. Փլաբ. նրան անվանում է Միտրիդատ (Հնթք., Ա, XI, գլ. 1, 8 3): (Հարցի վերաբերյալ տե՛ս մեր հոդվածը «Թովմայի «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի աղբյուրները և Արծրունի իշխանների ծագումնաբանական առասպելը»):

18. Եզե., ԼԸ, 16-18: ԼԹ, 11, 15:

ԳԼՈՒԽ Զ

1. Յետ Կիւրոսի... Տիգրան Հայկազնեայ – Բովանդակութեան տեսակետից այս վերնագիրը չի համապատասխանում իր կոչմանն: Այն Եւս. Կես. փոխառված պարսից թագավորների ցուցակ է:

Թով. Արծ.	Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 104
Կամբիսէս	Կամբիսէս ամս Ը.
Շմերգիս մոգ	Ջմերգիս մոգ ամիս է
Դարեհ Վշտասպա	Դարեհ վեշտասպեայ ամս ԼԶ

Յուցակը, կարծես, կապում է նախորդ պատմվածքը՝ Կիւրոսի, նրա պատերազմների և Տիգրան Հայկազնի դրանցում խաղացած դերի մասին, և այդ պատմութեանն հաջորդող տեղեկութիւնը, թե «ի քսաներորդ ամի Դարեհի մեռաւ Տիգրան Հայկազնեայ»: Վեցերորդ գլխի բուն բովանդակութիւնը ոչ մի կապ չունի վերնագրի հետ:

2. Իսկ յետ այսց գործոց... զանուանս ի մատենիս: – Հմմտ.՝ «Յայսմ հետէ... ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս» (Մով. Խոր., Ա, XXXII, էջ 87):

3. Տիգրան... Դարէի: – Այս ցուցակներից երկրորդը փոխառութիւն է Եւս. Կես. (Քր., Ա, էջ 104-105): Ինչ վերաբերում է առաջին ցուցակին, ապա Թով. Արծ. չի նշում ո՛վ է հատկապես ընդգրկվել ցուցակում: Յուցակում նշված առաջին անձնավորութիւնը թերևս Տիգրան Երվանդյան թագավորն է. երկրորդը՝ Աղրամեղեքը արդյո՞ք Սենեքերիմ թագավորի որդին և Արծրունեաց տան հիմնադիրը է: Այդ դեպքում հաջորդ անունների տակ ևս պետք է հասկանալ Արծրունի իշխաններին:

4. Ասուղ – Ասուղ (Արծրունի), որին Թովման ներկայացնում որպես Դարեհ III թագավորի ժամանակակից և դաշնա-

կից իր Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մղված պատերազմում, աղբյուրներից ոչ մեկում չի հիշատակվում: Հր. Աճառյանը, ներկայացնելով նրա մասին Թովմայից քաղած տեղեկութիւնները, ամփոփում է դրանք մեկ բառով՝ «կեղծիք» (Անձ. Բ, հ. Ա, էջ 229-230: Տե՛ս նաև R. Thomson, էջ 104, ծն. 1):

5. ... «քաջ քաջաց... առնուցուն...» – Հմմտ.՝ «Ո՛վ քաջքդ ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ պարսպօքդ Տիգրանակերտի և արտաքս ձայն արկանեք սպառնալեաց. զի քաջ արանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղոջ կռուել և կանանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կռիւսն»: (Մով. Խոր., Գ, XXVII, էջ 289-290):

6. ... զՎահագն Հայկազնեայ... – Թով. Արծ. հնարած կերպար է:

7. Եւ կացեալ ԺԲ ամ Աղեքսանդրի... ամս ԺԲ: – Տե՛ս Ա. Մակ., Ա, 7:

8. Եւ ի մեռանելն իւրում... չորեքժապեան կողմանց աշխարհի... – Ավանդութիւնը այն մասին, թէ իրր Ալեքսանդրը դեռևս կենդանութեան օրոք բաժանել է իր թագաւորութիւնը (Ա Մակ., Ա, 6) չի հաստատվում Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմիչների կողմից (տե՛ս Արրիան, VII, 26):

9. ... զԱնտիպատրոս... – Թովման շփոթում է Անտիպատրոսին Անտիգոնի հետ: Անտիպատրը Մակեդոնիայի փոխանորդն էր (R. Thomson, էջ 105):

10. Իսկ Պտղոմէոս նենգութեամբ... յեգիպտոս բնակեցուցանէ: – Պտղոմէոս Եպիփանէս «... հնազանդեաց զՀրէաստան...» (Եւս. Կես., Բ, էջ 236. – R. Thomson, էջ 105):

11. ... Նիկանոր... – «Ուստի և Նիկանովր կոչեցաւ, որ է Յաղթող» (Եւս. Կես., Ա, էջ 349):

12. Պտղոմեայ հասեալ ի տէրութիւն... մեռանի յեգիպտոս և կայ անդէն: – Այս պատմութիւնը Թով. Արծ. հնարանքն է:

13. Յետ մահուան Աղէքսանդրի... մինչև յՕգոստոս կայսր... – Տե՛ս Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 246-249 (R. Thomson, էջ 105, ծն. 1):

14. Իսկ յետ Կ ամի անցանելոյ... ի Բախլ քաղաքի: – Տե՛ս Մով. Խոր., Բ, II, էջ 102-103: Եւս. Կես., Քր., Ա, էջ 349 (R. Thomson, էջ 106, ծն. 2):

15. Իսկ սերունդք Ասուղայ... Կիւրոս: – Արծրունի իշխանների այս երկրորդ ցուցակը նույնպես անվավեր է: Յուցակի վերջում հիշատակված Կիւրոսի և նրա պատմութեան վերաբերյալ Հր. Աճառյանի եզրակացութիւնը նույնն է՝ «կեղծիք» (Անձ. Բ, հ. Բ):

16. ... պիտիէն... – «պիտակ» բառից, այսինքն «bastard», անտոհմիկ, ապօրինածին, անարգված (R. Thomson, էջ 107, ծն 7):

17. ... զի հարցեալ լինէր, թէ ո՞վ ոք... խնդրէ զնա Վաղարշակ... – Հմմտ. Գիրք Պիտոյից, V, էջ 95: Թով. Արծ. հետևում է այստեղ, համառոտելով, Մով. Խոր., Ա, VIII, էջ 29, IX, էջ 30 (R. Thomson, էջ 107, ծն. 9):

18. Արշակ տուեալ պատերազմ ընդ Մակեդոնացիսն... ի Հայս... – Թովմայի պատմութիւնը Կիւրոս Արծրունու սխալագործութիւնների մասին արժանահավատ չէ:

19. ... և անուանէ զնա Արծրունի ... ի մեջ առնուլ: – «Արծրունի» անվան կապակցութեամբ Մով. Խոր. (R, VII, էջ 111) մեջ է բերում հետևյալ առասպելը: «Եւ Արծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուիս ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին: Թողում զառասպելացն բաջաղանս, որ ի Հաղամակերտի պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թոչնոյ՝ պատանւոյն թալկացելոյ»: Թով. Արծ., չհիշատակելով կոնկրետ վերոբերյալ առասպելը, ներկայացնում է «Արծրունի» տոհմական անվան մի քանի այլ բացատրութիւններ, որոնց հիմքում ընկած էին զեռևս նրա օրօք պահպանված տոհմական առասպելներ: (Այդ հարցի կապակցութեամբ տե՛ս Դ. Խալատյան, Армянский эпос, с. 338–339): Թվում է, որ ամենից մոտ է իրականութեանը առաջին բացատրութիւնը, որ կապում է Արծրունի անունը «Արծուիք կոչելոյ» դաշտավայրի հետ, ինչը նշում է և ինքը՝ Թովման՝ «այլ ինձ զառաջինն ախորժելի է զհաւատարմութիւնն ի մէջ առնուլ»:

20. Ցանգ հանեալ Պտղոմեանց զժամանակ թագաւորութեանց... մինչ ի Կղէոպատրեայ, դուստր Պտղոմէի Դիոնիսի. – Հմմտ.՝ «... ի Պտղոմեանց... տիրելոցն եգիպտացւոց...» (Մով. Խոր., Ա, II, էջ 8): «... Կղէոպարայ դուստր էր Պտղոմէոս Դիոնիսի...» (Մով. Խոր., Բ, XXI, էջ 136):

21. ... զոր ընթերցաւէրն Պտղոմէոս... որպէս վերագոյն գրեցաք: – Տե՛ս Հովս. Փլաւ., Հնթք., Առաջաբան հեղինակի, § 3. Եւս. Կես., Բր., Ա, էջ 115. Մով. Խոր., Ա, III, էջ 8:

22. սա թագաւորեալ եգիպտոսի և Աղէքսանդրի... աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս: – Այս պատմութիւնը Թովման հնարել է, օգտագործելով որպէս սյուղեի կառուցվածքի օրինակ Մով. Խոր. պատմութեան 2-րդ գրքի 10-րդ գլուխը և քաղելով որոշ տեղեկութիւններ Մամբրէ Վերծանողի մասին անվավեր մի գրվածքից, որը մեզ է հասել հետևյալ վերնագրի տակ. «Պատմութիւն սուրբ վարդապետաց Հայոց Մովսէսի Քերթովի եւ Դաւթի փիլիսոփայի, որ կոչի էակք» (Տե՛ս մեր

հոգվածը «Թովմայի «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի աղբյուրներ...», էջ 3-8):

23. Զոր և մեր ըստ հրամանի քում, Գազիկ զօրավար Հայոց և Վասպուրական իշխան – Առաջաբանում Թովման դիմում է «... Գրիգոր Արծրունեաց տէր և Վասպուրական իշխան»-ին որպէս իր պատվիրատուի: Այն հանգամանքը, որ սույն 6-րդ գլխում նա դիմում է Գազիկ իշխանին, նշանակում է, որ Գրիգոր-Դերենիկի օրօք նա հասցրել է գրել միայն առաջին 4-5 գլուխները:

24. Այս Վահանս, զոր յիշեցաք... – Թովմայի հնարած կերպարներից է: Տե՛ս Բ. դպր., I գլ. ծն. 4:

25. ... Կիւրոս ... Զաջուր – Ցուցակը կեղծ է:

26. Արջամ թագաւորեալ Հայոց... ազգին Բագրատունեաց – Մով. Խոր., Բ, XXIV-XXV, էջ 138-142: Եւս. Կես., Պատմ. եկեղաց., Ա, XIII (R. Thomson, էջ 109):

27. Իսկ Զաջուր Արծրունի... Բագրատունեաց և Արծրունեաց: – Հատվածը Թովմայի հնարանքն է:

28. Այս եղև յամի յութուտասաներորդ արքայի Պարսից: – Ըստ երևույթին Թովման նկատի ունի «... Արշավրի արքայի Պարսից»: (Մով. Խոր., Բ, XXVI, էջ 142):

29. ... և թագաւորէ Աբգար որդի նորա: – Ենթադրվում է Աբգար IX, որը ապրել է մ. թ. II դարում և իրոք ընդունել է քրիստոնեությունը: Սակայն առասպելը նույնացրել է նրան Քրիստոսի ժամանակակից Աբգար V հետ, պատմական ճիշտ ղեկքը ետ տանելով մինչև մեր թվարկության սկիզբը (Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստ., էջ 385: Տե՛ս նաև՝ Ա. Անասյան, Մատենագիտութիւն, Ա, էջ 3, Դ. Саркисян, Армения эллинистического периода, с. 125, 131. Е. Мещерская, Легенда об Авгаре, с. 97–107. Г. Мелконян, Арм. версия легенды с. 212):

30. ... և լուսաւոր առնել զամենայն մարդ, որ յաշխարհ գալոց է: – Տե՛ս Յովհ., Ա, 9 (R. Thomson, էջ 110):

31. Յովհ., ԺԲ, 20-21:

32. Եւ կեցեալ Արջամ ամս ի ... աղբիւրն կենաց Քրիստոս: – Տե՛ս Մով. Խոր., Բ, XXVI, XXX, XXXIII:

33. Դարձեալ վերստին հրճուանօք... եկեալ հասեալ զայս վայր ժամանակի... – Հմմտ.՝ Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան»: (Մով. Խոր., Ա, XXI, էջ 64-65):

34. ... Խուրան... – Տեղեկութիւնները Խուրանի մասին Թովման քաղել է Մով. Խոր. (Բ, XXIX, էջ 147)՝ «Իսկ Աբգարու

եկեալ ի քաղաքն իւր յԵդեսիայ՝ միաբանեաց ընդ Արեւտայ արքայի Պատրիարքոց, սատարս տալով նմա ի ձեռն Խոսրաւայ ուրումն Արծրունւոյ...»: Մով. Խոր. իր Հերթին փոխ է առել այդ տեղեկությունը Լարուբնայից (էջ 19). (Այդ կապակցութեամբ տե՛ս Դ. Халатяни, «Армянские Аршакиды», էջ 16-17):

35. Եւ մեք զկարգ պատմութեանց... զանց առնել: — էթրիկետային բանաձև:

36. Հերովդէս այլազգի որդի Անդիպատրեայ... Յիսուսի Քրիստոսի — Տե՛ս Եւս. Կես., Պատմ. եկեղ., էջ 32. Քր., Բ, էջ 250. Հնթք., Բ, XIV, գլ. 7, § 3, XVIII, գլ. 3, § 3:

37. Որպէս Յովսեպոս... ընդ մանկուսն: — Հղումը չի հաստատվում: Մանուկների կոտորածի մասին տե՛ս Մատթ., Բ, 16. Եւս. Կես., Բ, էջ 260:

38. Սորա որդիք Հինգ ծնանի... և Հալաժանացն Քրիստոսի... — Տե՛ս Հնթք., Բ, XIV, գլ. 7, § 3: Հերովդէսի և Արեւտի պատերազմի մասին տե՛ս Հնթք., Բ, XVIII, գլ. V, § 1, 2: Մով. Խոր., Բ, XXIX, էջ 147:

39. և էր ամ վեշտասաներորդ Տիրբերի կայսէր: — Հմմտ.՝ Յիսուս օժեալն Աստուծոյ՝ Տէր մեր... գայ ի չարչարանս՝ յիննուտասաներորդի ամի Տիրբերի թագաւորութեանն»: Եւս. Կես., Բ, էջ 264 (R. Thomson, էջ 112, ծն. 2):

40. Յետ Համբառնալոյ Փրկչին մերոյ... Անանուն... — Մով. Խոր., Բ, XXXIV, էջ 157:

41. Բայց ոչ ժամանեալ... մահուն Ադդէի սրբոյ: — Մով. Խոր., Բ, XXXIII, էջ 154. Բ, II, էջ 103 (R. Thomson, էջ 112, ծն. 5):

42. ... և թագաւորեաց... Գայիոս փոքրն ամս Գ և կէս: — Եւս. Կես., Բ, էջ 266 «Գայիոս ամս Գ և ամիսս Դ. (R. Thomson, էջ 112, ծն. 5):

43. Իսկ Խուրան լուեալ... Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. Ամէն: — Պատմությունը Հեղինէի մասին փոխ է առված Մով. Խոր. (Բ, XXXV, էջ 159-160), որը, իր Հերթին, քաղել է այն Եւս. Կես., Եկեղեց. պատմ-ից (ԺԱ, Գլ. XII). Տե՛ս նաև Գործ. ԺԱ, 28-30. Հնթք., Բ, XX, գլ. 2 § 6: Թովման, Հնարելով իր պատմությունը Խուրանի մասին, հենվել է Մով. Խոր. Հետեյալ երկու հիշատակումների վրա: 1. «... ի ձեռն Խոսրաւայ ուրումն Արծրունւոյ...» (Բ, XXXIX, էջ 147) և 2. «... իսկ դայեկին նորա Սանոտայ... կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ... (Բ, XXXVII, էջ 161):

ԳԼՈՒԽ Է

1. ... Ներսէն... — պարթև Արտաշես (Արտավան) III-ի (մոտ 12-38 թթ.) որդին, որը նշանակվել էր Բաբելոնի կառավար-

րիչ: Հիշում է նաև Մով. Խոր. (Բ, XXXIII, էջ 155-156, ծն. 162 - Վ. Վարդանյանի):

2. Բայց ի գնալն Խուրանա... Վաչէ և Արշաւիր երկեան երթալ... և զԱրշաւիր ի գործ պատերազմի... Զի ահա բարեկամացեալ էր Խուրան ... Իսկ Ներսէս ունկնդիր եղեալ Դարէհի... սպանեալ զԵրուանդ: — Այդ պատմությունը Թովմայի Հնարանքն է:

3. Իսկ Սահակ որդի Վաչէի... և մեռեալ ի նմին ի կապանս: — Այս պատմությունը ևս մեկ օրինակ է, թէ ինչպես Թովման իրեն յուրահատուկ ձևով փոխում է Մով. Խոր. պատմությունը ոմն Տուրի մասին, որը լրտեսություն էր անում Երվանդ թագավորի տնից ապագա Արտաշես թագավորի դայակին՝ Սմբատին, տեղեկություններ ուղարկելով, և այդ պատճառով սպանվեց Երվանդից: Արտաշեսը թագավոր դառնալուց Հետո, Տուրի ծառայության համար իր 15 որդիներին նախարարական պատիվ է շնորհում, կոչելով ցեղը նրանց հոր անունով Տիրունի (Բ, XLVII, էջ 174): Թովման բաց չի թողնում մի Հնարավորություն ևս ներկայացնելու Արծրունիներից մեկին՝ Վաչէի որդի Սահակին որպէս Արտաշես թագաւորի փրկութեան մասնակից և Տուրին փոխարինում է Սահակով, որը նույնպես Հնարած անձնավորություն է:

4. ... Տարունոյ... — Թովմայի բնագրում Հայերենում ընդունված «Տարաւն» (Տարոն) գրութեան փոխարեն օգտագործված է արաբական «Տարուն» ձևը (R. Thomson, էջ 115, ծն. 2):

5. Յայնմ Հետէ ի տարակոյս անկեալ... քուն գիշերոյ... — Տե՛ս Մով. Խոր., Բ, XXXVIII, էջ 163 (R. Thomson, էջ 115, ծն. 6):

6. Յետ այսր արեալ Սմբատայ... ի դրան Մարաց Դարէհի... — Տե՛ս Մով. Խոր., Բ, XXXVII, էջ 163 (R. Thomson, էջ 115, ծն. 7):

7. ... առեալ զթագաւորութիւնն Երուանդայ ի ԼԱ ամի Արտաշէսի արքայից արքայի և թագաւորին Յունաց... ամի. — Հստ Մով. Խոր. ((Բ, XLVII, էջ 173-174) Սմբատը Արտաշեսին «... թագաւորացուցանէ ի վերայ ամենայն երկրից Հայոց ի քսան և իններորդի ամի Դարեհի Պարսից արքայի»: (R. Thomson, էջ 116, ծն. 2):

8. Սույն՝ VII գլուխը Մով. Խոր. Պատմութեան Համապատասխան գլուխների (Բ, XXXVII-XLVII) վերապատումն է, որին ավելացված է Խուրանի որդի Վաչէի և եղբոր՝ Արշավիրի սիրանքների իր իսկ Հնարած պատմությունը:

ԳԼՈՒԽ Ը

1. ... բարձրագագաթ ձիւնալիր սպիտակափառ... — Փխռ.

Մով. Խոր., Ա, XII, էջ 39 (Նորայր. Բիւզանդացի Թով. Արծ. և Անան. Արծ., էջ 465):

2. ... ընդդէմ ծիծաղելով ծովուն... զկապուտակ ծիրանափայլ դաշտաձև ծովն. — Հմմտ.՝ «... յորժամ միտ եղեալ Հայիցիս ընդ ծիծաղել ջուրց նորա, որ ազգի ազգի գոյն ցուցանեն... մերթ ծիրանոյ, մերթ կապուտակի...» (Բար. Կես., Յաղագս վեցօրեայ., էջ 120):

3. ... գինեբեր... — Փխռ. Եղիշէի «Ճառ յԱյլակերպութիւն Քրիստոսի», էջ 236: (Նորայր Բիւզանդացի, Թով. Արծ. և Անան. Արծ., էջ 466):

4. ... Կազմեալ Ասկղեպեայ վարժամբ... — Բուժիչ բույսերի մասին պատմում է նաև Ղազ. Փարպ. § 7: Ասկղեպիոսի մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան «Scholien». էջ 285 (R. Thomson, էջ 117, ծն. 1):

5. ... և չէն մար մարգարիտ զքարաբլուրն յօրինէ ... — Այսպես է ձեռագրում (էջ 130, 2/19-20): I (56)-ում՝ «չեն մարգարիտ զքարաբլուրն»: «Մար մարգարիտ» բառակապակցութիւնը ձեռագրում տրված է տողադարձութեամբ՝ 18-երորդ տողը ավարտվում է «մար»-ով, 19-երորդ տողը սկսվում է «մարգարիտ» բառով: Զիշտ կլինի այդ կապակցութիւնը կազմող բառերը բաժանել հետևյալ կերպ՝ «մարմար գարիտ»: Ակնհայտ է, որ գրիչը տողադարձել է «մարմար» բառը, որը, ի տարբերութիւն «մարգարիտ» բառի, համապատասխանում է հատվածի բովանդակութեանը: Հարող «գարիտ»-ը թերևս, «քարիւ» բառի աղավաղումն է: Այդ դեպքում բառակապակցութիւնը ուղղելի է հետևյալ կերպ՝ «չէն մարմար քարիւ զքարաբլուրն յօրինէ»:

6. ... Արտամատ... Մատ՝ Եկբ Թարգմանի. — Նմանվելով Մով. Խոր., որը «Մարմետ» դաստակերտի անվանումը բացատրում է պարսկերեն «Մար ամադ», այսինքն՝ «Մարն եկավ» (Բ, XLVI, էջ 173) բառերով, Թով. Արծ. «Արտամատ» անվան իմաստը ևս բխեցնում է պարսկերեն «Արտաշէս ամադ», այսինքն՝ «Արտաշեսն եկավ» բառերից:

7. Իսկ սրբոցն որ ի Սուկաւէտ լերինն... մեզ չէ յայտ: — Տե՛ս Սոփերք, էջ 172-174, 176-185:

8. Սահակ որդի Վաչէի... — Փոքր ինչ վերևում (է գլ.) Թովման արդեն գրել է Վաչէի որդի Սահակի մասին, որով նա փոխարինել է Մով. Խոր. նույն հանգամանքներում հիշատակված Տուրին: Այդ հնարած Սահակի կապակցությամբ Հր. Աճառյանը գրում է: «Արծրունին այս սուտ պատմութիւնը պատմելուց հետո, մոռանում է և ասում, որ Արտաշեսի ժամանակ (88-129) պալատում պատիւ գտավ և ստացավ Աղբակ գաւառը (Անձն. բառ IV

էջ 349): Սակայն թվում է, որ Տուրին փոխարինած Սահակին պետք չէ նույնացնել այս Սահակի հետ: Է և Ը-երորդ գլուխների բովանդակությունը այն մտքին է բերում, որ այն մասում, որը անմիջականորեն կապված է Արտաշեսի մանկության և պատանեկության հետ, Թովմայի աղբյուրն էր Մով. Խոր., իսկ այն ինչ նա գրում է Ը-երորդ գլխում Սահակի և, հատկապես, Զայլմայրի և նրա դստեր Անուշի մասին իր հիմքում ունի Արծրունյաց իշխանների տոհմական առասպելը, թերևս վերամշակված:

9. Բայց կին ոմն յազգէն Աժդահակայ... դիմեցուածոյն: — Այս առասպելը պատմում է առաջին անգամ և միայն Թով. Արծ.: Առասպելը հետաքրքիր է նրանով, որ տեղեկացնում է Արծրունիների հին մեդական տոհմի արական գծի ընդհատման մասին. տոհմի վերջին ներկայացուցիչն՝ Անուշը «ի գաւակէ Աշդահակա» ամուսնանում է Խուրանի թոռ՝ Սահակի հետ, որը ստանալով կնոջ հետ որպես օժիտ Աղբազ գաւառը, տոհմի գահ ու պատիվը և Արծրունի ազգանունը կրելու իրավունքը, մտնում է Արծրունյաց իշխանների ծագումնաբանական ցուցակի մեջ, ինչի շնորհիվ տոհմը շարունակել է իր գոյատևումը: Այսպիսով Թովման տվյալ դեպքում էլ դիմել է այն սքեմային, որի միջոցով ստեղծել է Արծրունիների արական գծով տոհմապետ Սենեքերիմի ծագումնաբանությունը: Հետևաբար, այստեղ խոսքը վերաբերում է Թովմայի ժամանակակից Արծրունյաց իշխանական տոհմի մայրական գծին: Հենվելով Մով. Խոր. ասածի վրա, թե «... այս յայտնի է ամենեցուն, զի դժուարահաւաք և տաժանելի է որպէս գիւտ նախարարականաց ազգաց ծննդոց յերիս որդւոցն Նոյի, զորքան կամք իցեն խուզել ումէք ըստ իւրաքանչիւր դարուց» (Ա, V, էջ 17), Թովման ձգտում է մայրական գիծը ևս կապել Նոյի երեք որդիներից որևէ մեկի հետ (ինչպես վարվել է Սենեքերիմի դեպքում, որը Սեմի որդու Ասուրի շառավիղն էր՝ Շամիրամի միջոցով): Եթե փորձենք, հետևելով Թովմայի շարադրանքին, վերադառնալ հետ, ապա առաջին անգամ Թով. Արծ. պարզորոշ ակնարկում է Արծրունիների մեդական ծագումը Ա գրքի 5-րդ գլխում, պատմելով, թե ինչպես Տիգրան թագաւորը գերի է վերցնում երկու «ոմն» մեդական արքայազներ «ի գաւակէ Աշդահակաց» և ցուցաբերած հավատարիմ ծառայության համար շնորհում նրանց արծվակիրների պատվավոր արքունական պաշտոնը և, ոչ թե շնորհում, այլ իրականում, վերադարձնում Արծրունիների բուն տոհմական տիրույթ Աղբակը: Շարունակելով իր «դժուարահաւաք և տաժանելի» գործը, Թովման հասցնում է մեզ մինչև Զրադաշտի ժամանակաշրջանը, որին նվիրված է իր Ա գրքի 3-րդ գլուխը, վերնագրված «Վասն Ասորեստանեայց թա-

գաւորութեանն եւ թէ որպէս Զրադաշտ եւ Մանիթոպ կացեալ զլիւսաւորք Արեւելից կողմանց, եւ մոլար ուսմանց նոսա»: Թովմայի աղբյուրներէից առաջինը՝ Եւս. Կես. իր Քրոնիկոնում, Զրադաշտի մասին խոսելիս սահմանափակվում է նվազագույն տեղեկութիւններով, կապված Շամիրամի հետ. 1. «... և Զրադաշտ մոգի արքայի բակտրացւոց պատերազմէն և պարտութենէ ի Շամիրամայ.» (Ա, էջ 91): 2. «Զրադաշտ մոգ՝ արքայ բակտրացւոց ճանաչի ընդ որում պատերազմ հտ Նինոս» (Բ, էջ 64): Այսպիսով, Եվս. Կես. չի կապում Զրադաշտին մեղացիների հետ: Այդ հարցում Թովմայի աղբյուրն է Մով. Խոր., որի տեղեկութիւնները անմիջականորեն և օգտագործում է նա: Շամիրամը «կողմնապէտ և վերակացու Ասորեստանի և Նինուէի թողու գԶրադաշտ մոգ և նահապետ մեղաց: ... Իսկ ի լինել սխալանաց ինչ Զրադաշտի առ տիկինն և հակառակութիւն ի ներքս անկանել, պատերազմ ի վերայ նորա յարուցանէ Շամիրամ, քանզի բռնանալ ի վերայ ամենայնի խորհէր մարն: Եւ ի սաստկանալն պատերազմին՝ փախտական լինի Շամիրամ յերեսաց Զրադաշտի ի Հայս» (Ա, XVII, էջ 55-56): Լինելով մեղացիների նահապետ և մեղական թագաւորութեան հիմնադիր, Զրադաշտը, հետեւաբար նաև մեղական թագավորների, դրանց թվում նաև Աժդահակի և իգական գծով Արծրունեաց իշխանների տոհմապետն էր: Թովման այդ մասին ուղղակի չի գրում, նախ ելնելով այն հանգամանքից, որ Արեւելքում կանանց չէին ընդգրկում ծագումնաբանական ցանկերում, և ինչը ավելի կարևոր է, որոհետև պաշտոնական քրիստոնեական եկեղեցո տեսանկյունից Զրադաշտը անցանկալի դեմք էր: Գոյություն ունեցե՞լ է արդյոք որևէ կապ Զրադաշտի և Նոյի որդիներից մեկնումեկի միջև: Այդ հարցին պատասխանում է Եպիփանոս Կիպրացու հետևյալ տեղեկութիւնը. «Հույները ասում են նրա (իմա՝ Նեմրոդի – Մ. Դ) մասին, որ դա Զրադաշտն է, որը առաջ շարժվելով դեպի արևելյան երկրները, դառնում է Բակտրիայի բնակիչ: Այստեղից է տարածվում երկրով մեկ անօրինականությունը, որովետև ծնվում է ոչ բարի գիտության՝ աստղագուշակության և մոգության այդ հնարողը, ինչպես ոմանք ասում են Զրադաշտի մասին. համենայն դեպս, թե ճիշտն ասենք, դա հսկա Նեբրովթի ժամանակաշրջանն էր, և ժամանակի առումով այդ երկուսին՝ Նեբրովթին և Զրադաշտին իրարից բաժանող տարածությունը այդքան էլ մեծ չէր»: (Տե՛ս Patrologiae graecae, t. 41, p. 186): Նման տեղեկութիւն չկա ոչ Եվս. Կես., ոչ էլ Մով. Խոր. մոտ, սակայն Թով. Արծ. Պատմության երկրորդ զլխում, որ վերնագրված է «Վասն Բէլայ և Բաբելացւոցն և նոցին առասպելաբանութեանցն», կա հետևյալ վկայութիւնը.

«Իսկ Նեբրովթ ինքնադիմաբար ասաց, զինքն աստուած, և թագաւորեալ ի Բաբելոնի սաստիկ զօրութեամբ՝ առնէր և նշանս կախարդութեամբ և առ աչօք մինչև ի զարմացումն ամենեցուն», որը կողմնակի ապացուցում է, որ Թովման ծանոթ էր վերոգրյալ, կամ էլ մի այլ նման առասպելին, որտեղ Նեբրովթ = Զրադաշտը կախարդութեամբ էր զբաղվում: Այստեղից հետևում է, որ Զրադաշտը ուղիղ վայրընթաց գծով սերում էր Քամի որդու՝ Քուշից և Արծրունյաց իշխանների ընդհատված արական գիծը ծագում է Նոյի որդի Քամից: Թով. Արծ. չի բավարարվում Մով. Խոր. երևացու հաղորդած տեղեկութիւններով, այլ ներկայացնում է նաև Զրադաշտի ուսմունքի էությունը, այսինքն այն ինչն ըստ Մով. Խոր. պետք էր «երկրորդել»: Դրա պատճառը կարող էր լինել այն, որ Արծրունեաց հին մեղական տոհմը, որի արմատները սկիզբ են առնում դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում (տե՛ս Գր. Капанцян, Историко-лингвистические работы, т. II с. 99-113. С. Бархударян, Урартское происхождение нахарарского рода Арцруни, с. 29-37) զրադաշտականներ էին:

Զրադաշտի կյանքի (628-551 թթ. մ.թ.ա.) և քարոզչության տարիները համընկնում են Մեղական թագաւորութեան (որի սկիզբը սահմանվում է 671 թ.) ծաղկման և, ապա, անկման ժամանակաշրջանի հետ (612-553 թթ. մ.թ.հ.), երբ մեղական մշակույթի և կրոնի ազդեցությունը տարածվել էր մեղացիներից դեպի Հյուսիս, հարավ և արևելք ապրող բոլոր իրանցիների վրա: (Տե՛ս Р. Фрай, Наследие Ирана, с. 113): Զրադաշտը ոչ միայն մեղացիների նահապետն էր, այլ նաև ինչպես վկայում են աղբյուրները, մոգ էր, այսինքն սովորական ընկալմամբ՝ աստղագուշակ, աստղագուշակության ստեղծող, ըստ հետնագույն ավանդույթի՝ քուրմ: Սակայն Հերոդոտը ներկայացնում է մոգերին որպես մեղական ցեղերից մեկը (գր. Ա, §101): Ն. Ադոնցը («Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», էջ 417), անդրդառնալով սույն տեղեկութիւնը, ասում է, որ տվյալ դեպքում խոսքը ոչ թե վեց մեղական ցեղերի, այլ մեղական ցեղը կազմող վեց տոհմերի մասին է, ընդ որում մոգերի տոհմը գերիշխող դիրք ուներ: Ավեստական գրականության մեջ Զրադաշտը պարսկա-մեղական «տեր» և «կրոնապետ» է կոչվում (տե՛ս նույն աշխ., էջ 419, ծն.1): Հետագայում էր, որ քրմական պարտականությունները դարձել են մոգերի տոհմի համար «ընտանեկան մասնագիտություն» (Տե՛ս Р. Фрай, Наследие Ирана, с. 112): Հնագույն ժամանակներում Արծրունիները արդյո՞ք չէին ևս պատկանում այդ ցեղին: Ո՞րարտական թագաւոր Մենուայի (IX դ. վերջը) արձանագրութիւններում ցեղի, տեղանքի, քաղաքի Artsuini անվան կողքին

հիշատակվում է նաև Artsubedini աստվածի անունը՝ «Արտսուբեդինի աստծուն՝ 1 ցուլ և 2 ոչխար» (տե՛ս Ս. Բարխուդարյանի նշվ. հղծ.): Այն հանգամանքը, որ Արծրունիները պահպանել, ընդունել են Արծրունի ազգանունը, արդյո՞ք չի նշանակում, որ «Արտսուբեդինի աստծուն» երկրապագության ծիսակարգում, նրանք կատարել են քրմական ֆունկցիաներ: Ձե՞ որ պատահական չէր, որ Շավասպ Արծրունին Վարդանանց պատերազմի ժամանակ եկել է Հայաստան մոգպետի ուղեկցությամբ: Բոլոր դեպքերում Արծրունիները, որոնք Մեղական պետության անկումից հետո, հայտնվելով Արևելյան Հայաստանում, այսինքն հայոց պետականության ձևավորման արևելյան կենտրոնի տարածքում, հայացվել են, պահպանելով նվիրվածությունը զրադաշտականությանը, որը դավանում էին նաև հայերը (ըստ Ստրաբոնի՝ «պարսիկների բոլոր սրբազան ծեսերը հարգվում են մեզերի և հայերի կողմից» — գր. XI, էջ 532), և Մեհրուժան Արծրունին, որը պարսից արքա Շապուհ II զորքը գլխավորելով ներխուժեց Հայաստան, ամենևին էլ դավաճան (ինչպես անվանում է նրան Ն. Ադոնցը, տե՛ս նշվ. աշխ. էջ 53, 54) չէր, քանի որ երեք քրիստոնեություն չի ընդունել, այլ զենքը ձեռքին պաշտպանում էր իր նախնիների հավատքը: Համաձայն խնդրո առարկա առասպելի, Արծրունյաց տոհմի ընդհատված արական գծի ներկայացուցչուհի Անուշը ամուսնանում է Արտաշես Թագավորի հրամանով Խուրանի թուռան՝ Սահակի հետ, որը իր կնոջ հետ որպես օժիտ ստանում է ոչ միայն Արծրունիների տոհմական տիրույթ՝ Աղբակը, այլ, համապատասխանորեն, նաև գահ ու պատիվը և Արծրունի անունը կրելու իրավունքը: Իսկ ո՞վ էր իրականում ինքը՝ Սահակը: Կասկածից վեր է, որ նա Արծրունի չէր: Սակայն Մով. Խոր., ինչպես նաև նրան հետևող Թովման, նրա պապ՝ Խոսրան-Խուրանին ներկայացնում են որպես Արծրունի: Խոսրանի մասին Մով. Խոր. աղբյուրն էր Լաբուրնան, ըստ որի Արգար Թագավորը օգնության է ուղարկում Պետրայի Թագաւոր Արեւտին մի գունդ զինվորներ «ոմն Խոսրանի» գլխավորությամբ (տե՛ս Գր. Халатянци, Армянские Аршакиды, с. 98, Լաբուրնա, Թուղթ Արգարու, էջ 19): Ինչպես նշում է Հր. Աճառյանը (տե՛ս Անձն. բառ., Բ, էջ 528), Խոսրան անունը = սիրիսական «Xesron» անվանը: Դա վկայում է այն մասին, որ Խուրանը կապ չունի մեղական ծագում ունեցող Արծրունիների հետ, այլ հանդիսանում է Մոփքի Շահիդյան հարստության հետնորդներից մեկը: Ամենայն հավանականությամբ Մով. Խոր., ծանոթ լինելով այդ, կամ մեկ այլ նման առասպելին, հարմար գտավ տալ Լաբուրնայի «ոմն Խոսրանին» Արծրունի ազգանունը: Ինչպես Հ. Մարկվարտը, անպես էլ Ն.

Ադոնցը համարում էին, որ Արծրունիները ծագում են Մոփքի Շահիդյան հարստությունից, իսկ Գր. Ղափանցյանը ընդունելով Արծրունիների մեղական ծագման հնարավորությունը, չի բացառում նաև նրանց ծոփենական ծագումը (Տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստիանոսի դարաշրջանում, էջ 433, ծն. 1. էջ 461, ծն. 1: Գր. Капанцяна, Историко-лингвистические работы, т. II с. 58: Արծրունիների ուրարտա-մեղական ծագումը ապացուցում է Ս. Բարխուդարյանը, տե՛ս վերը նշված հոդվածը): Իրականում կատարվել է տեղական իշխանական տոհմի, որի ակունքները սկիզբ են առնում ուրարտական ժամանակաշրջանում, և Մոփքի Շահիդյան հարստությունից ծագող եկվոր իշխանական տոհմի միաձուլումը: Առասպելի վերլուծությունը հաստատում է Ն. Ադոնցի «այն թեզը, որ նախարարությունը իրոք բաղկացած է տեղական և եկվոր տարրերից» և որ այն «... ծագում է երբեմնի ինքնուրույն էթնիկական խմբակցություններից»: (Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 516): Առասպելը, որ ինքնին զուրկ չէ իրական հիմքից, հետաքրքիր է նաև այն տեսակետից, որ հանդիսանում է յուրատեսակ խորհրդական արտահայտություն երկու կրոնների բախմանը՝ արևելյան զրադաշտության և արևմտյան՝ Սիրիայից Մոփքի միջոցով Հայաստան ներխուժած քրիստոնեությանը: Մեղական զրադաշտությունը դավանող տոհմի շառավիղ Անուշը ամուսնանում է քրիստոնեական գաղափարները կրող Մոփքի հարստության հետնորդ Սահակի հետ: Այսպիսով Արծրունյաց իշխանների տոհմը վեր է ածվում յուրորինակ մի ասպարեզի, որտեղ բխվում են զրադաշտական և քրիստոնեական գաղափարները: Այդ է վկայում Թով. Արծ. պատմությունը հավատի հարցերի վերաբերյալ տարածայնությունների մասին, որոնք առաջացել են Ղազար Փարպեցու ուսուցիչ՝ «սքանչելի» և «հրեշտակակրոն» տեր Աղանի (նրա մասին տե՛ս Ղազ. Փարպ. Պատմութիւն, էջ 13, 93, 411, 437) և նրա հոր Վասակ Արծրունու (= «Վրամ մեծ իշխան» — Մ. Զամչյան, Պատմութիւն, Ա, էջ 518: Գր. Խալաթեանց, Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, էջ 8: Հ. Աճառյան, Անձ. բառ., Դ, էջ 126) միջև, որը հակամիտ էր զրադաշտությանը և պաշտպանում նրա պապ՝ զրադաշտական Մեհրուժան Արծրունուն: Հատկանշական է, որ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Աղանը իր հոր և երկու հորեղբայրների հետ հեռանում է Բյուզանդիա, կարծես սպասելով, թե ո՞վ է լինելու հաղթողը, և վերադառնում միայն պատերազմը ավարտելուց հետո, մինչդեռ նրա հայրն և հորեղբայրները ընդմիջտ մնում են Բյուզանդիայում: Ըստ երևույթին, քահանայական աստիճանը Աղանը ստացել է Հայաստան վերադառնալուց հետո և շատ առաջացել այդ աս-

պարեզում: Դատելով Մով. Խոր. պատմածից, նույն պրորբերը տարածաշրջանների պատճառ դարձավ նաև Մամիկոնյանների ընտանիքում (տե՛ս Գ, XVIII, էջ 319): Զրադաշտության դեմ մղվող պայքարում հաղթանակ տանելուց հետո քրիստոնեական տրադիցիան արել է ամեն ինչ, որպիսի ոչնչացվեն զրադաշտության նախկինում ունեցած ազդեցության բոլոր հետքերը: Եւ երբ թով. Արծ., փոխանակ սահմանափակվի Եվս. և Մով. Խոր. գործերում Զրադաշտի մասին պարունակվող տվյալներով, մանրամասն ներկայացնում է զրադաշտության էությունը և հետո հանգամանալից հերքում այն, ելնելով քրիստոնեության դիրքերից, ապա դրանով նա փորձում է մաքրել Արծրունյաց տոհմի բարի համբավը զրադաշտության, իր տեսակետից, արատավորող բնույթից: Նույն այդ նպատակին է ծառայում իր իսկ ստեղծած Վահան Արծրունու կերպարը, սբ. Վարդանին ոչնչով չզիջող, որպես վերջինիս զինակից և վկայակից:

10. ... Համամ... — Ինչպես նշում է Հր. Աճառյանը (Անձ. բառ., հ. Ա, էջ 23), հնարավոր է է որ երկրորդ դարում հայերը օգտագործած լինեին արաբական Համամ անունը: Ի դեպ, ըստ իր սովորույթան, Թովման փոխարինել է նրանով Մով. Խոր. Աբեղյանների տոհմի նահապետ ոմն Աբեղոյին, մի ճարպիկ շողոքորթ և հաճոյախոս մարդու. բնավորության նման գծերով Թովման օժտել է նաև Համամին՝ «սէգ, և ամբարհաւան, յոյլ և թոյլ առ պատերազմի գործ...»:

11. Եւ նուազեալ աղգին Արծրունեաց... Ի Բակուրակերտ աւանի: — Համամի, նրա առաքելության որպես դեսպանի, վերադարձի և մահվան հանգամանքների պատմությունը Թով. Արծ. հնարել է Մով. Խոր. Պատմության (Բ, LX) հիման վրա, որտեղ Համամը փոխարինում է «... զԱբեղոյ ոմն... զայր շոյտ և շղոմարար...» (էջ 190):

12. Առ սոքօք էին... Բարգեան: — Անվավեր:

13. Վաղարշակ Թագաւորեալ... կորովածիգ աղեղնաւորացն: — Տե՛ս Մով. Խոր. Բ, LXV, էջ 200 (R. Thomson, էջ 120, ծն. 4):

14. Անդ Բարգեան... գոյծ զմահուանէ Թագաւորին: — «Հիւսիսայն Հազրաց» դեմ պատերազմում Բարգենի և ասպետ Աշոտի մասնակցության մասին վկայում է միայն Թով. Արծ.:

15. ... զամենայն ժամանակս կենաց Խոսրովու, որ Թագաւորեաց ամս ԽԸ: — Մով. Խոր., Բ, LXXIV, էջ 212:

ԳԼՈՒԽ Թ

1. ... Հասանէ համբաւ մահուան Արտաւանայ... Սասանա-

կանի. — Տե՛ս Ագաթ., § 18, Մով. Խոր., Բ, LXVII, էջ 202-203 (R. Thomson, էջ 120, ծն. 6):

2. ... և հասեալ դաւող մահ... իւրոյ մերձաւորէ: — Տե՛ս Ագաթ. § 32, Մով. Խոր., Բ, LXIV, էջ 211-212 (R. Thomson, էջ 120, ծն. 7):

3. ... դիմեցին առ կայսրն... ոչ խաղաղանայր երկիրս... — տե՛ս Մով. Խոր., Բ, LXVI, էջ 214-215 (R. Thomson, էջ 121, ծն. 1):

4. ... և ոչ առ զխաղաղութիւն մինչև ի Պոռոս կայսր, որ արար խաղաղութիւն ընդ Արտաշրի: — Մով. Խոր., Բ, LXVII, էջ 215-216 (R. Thomson, էջ 125, ծն. 2):

5. Աստանօր ոչ է ինձ յայտ... կամ զիւրդ. — Հենվելով Մով. Խոր. այն հայտարարության վրա, թէ՛ «... ինչ զկնի մահուանն Խոսրովայ մինչև զթագաորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեանն պատմէ (Փերմելիանոսը)՝ ստոյգ համարելով երկրորդեմք քեզ համառօտ բանիւք», (Բ, LXXV, էջ 214) Թովման սահմանափակվում է «... միայն զազգին (Արծրունեաց) շարս ըստ գիւտի աշխատութեան... վարել մինչ ի թագաւորել Տրդատայ»: Այդ աշխատութեան արդյունքն էր Արծրունեաց իշխանների 5-երորդ և վերջին ցանկը, որը նախորդների պես անվավեր է: Այս վերջին ցանկի օգնությամբ Թովման մոտեցնում է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման և պետական կրոնի վերածման կարևորագույն շրջանին:

ԳԼՈՒԽ Ժ

1. Իսկ ի տանէն Արծրունեաց... մկրտեալ լինի Տիրոց... — Ինչպես նախորդ ցուցակներում, այստեղ էլ հերոսի դերում հանդես է գալիս ցուցակի վերջում հիշատակված Տիրոցը, որը իր բնավորության հատկանիշներով լիովին համապատասխանում է քրիստոնեության ընդունման և սուրբ Գրիգորի քարոզչական գործունեության ժամանակին՝ «... այր հեզ, խոհական, խորհրդական, համեստ ի բանս, համեստ ի նայեցուածս...»: Թովմայի առաջին գրքում Տիրոցը վերջինն է իր ստեղծած կերպարներից: Առաջին գլխի շարունակությունում և վերջին՝ 11-երորդ գլխում, ընդհուպ մինչև սբ. Սահակի և Մաշտոցի մահը, Թովման բավարարվում է, աննշան բացառությամբ, Արծրունիներին վերաբերվող այն տեղեկություններով, որոնք պարունակվում են Փավս. Բուզ., Մով. Խոր. և Ղազ. Փարպ. գործերում (Շավասպ Արծ., Մեհրուժան, Աղան և այլն):

2. ... ի ժամու անդ յորում գմեծն Գրիգոր... վարդապետութիւն աշխարհիս Հայոց... — Տե՛ս Ագաթ., §§ 795, 796, 802-805:

3. Դուկ., ԺԴ, 8-10: Մարկ., Թ, 35:

4. Եսայ., Ժ, 5, 12. ԼԶ, 1:
5. Բայց մեք գլոյժ հռչակեալսն... մարմնւոր պատերազմողաց... — Հմմտ.՝ Բ Տիմ., Դ, 5-7 (R. Thomson, էջ 122, ծն. 5):
6. ... ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն: — Վրիպակ: Մով. Խոր. Տրդատ Թագաւորի մահվան և թաղման արարողութեան մասին գրում է Բ գրքի ՂԲ գլխում (էջ 245-250):
7. Թագաւորէ Խոսրով... Հրամանաւ Կոստանդինոսի... — Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, V-VI, էջ 261-263:
8. և զգօրն տուել ի ձեռս Վահանայ Ամատունոյ... — Մով. Խոր., Գ, IX, էջ 266: Փաւ. Բուզ., Գ, VIII, էջ 18 (R. Thomson, էջ 123, ծն. 3):
9. ... Թագաւորեալ ամս ժԹ: — Սակայն ըստ Մով. Խոր. (Գ, X, էջ 268)՝ «Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, Թագաւորեալ ամս ինն»:
10. Զկնի Խոսրովու Փոքու Թագաւորէ Տիրան որդի նորա: — Փաւ. Բուզ., Գ, XII. Մով. Խոր., Գ, XII, 269 (R. Thomson, էջ 123, ծն. 7):
11. Եւ ի ժամանակին յայնմիկ... հայր Մարդապետ անուն էր. — Հմմտ.՝ Փաւ. Բուզ., Գ, XVII:
12. ... գտուն Մամիկոնեան նախարարութեանց... — Տե՛ս Մով. Խոր., Բ, LXXXI, էջ 221-223:
13. ... ունէր հազարապետութիւնն... հայր Մարդապետ. ... Որոյ ունեկնդիր եղեալ Տիրան... ի խորհուրդ Հայոց զամս բազումս. — Տե՛ս Փաւ. Բուզ., Գ, XVIII:
14. Տիրան պղծութեան... որ Թագաւորեաց ամս ժԶ: — Հմմտ.՝ «... կալեալ զԹագաւորութիւնն ամս մետասան» (Մով. Խոր., Գ, XVII, էջ 276: Փաւ. Բուզ., Գ, XX):
15. Արշակ Թագաւորեալ... Հրամանաւ Շապհոյ արքայից արքայի: — Մով. Խոր., Գ, XVIII, էջ 277: Փաւ. Բուզ., Գ, XXI:
16. ... տեղեկացեալ և վասն տոհմին Արծրունեաց... կացին անկասկած: — Այս հատվածի հիմքում զրված են Փաւ. Բուզ., Դ, I, II գլուխները, ընդ որում Փաւ. Բուզ. տեղեկութեանը, թէ «Յայնմ ժամանակի խնդիր ելանէր արքայն Արշակ տոհմին զօրավարաց ազգին քաջացն Մամիկոնեանց. մանաւանդ զի իւր դայեակս և սնուցիչք էին» Թով. Արծ. հարմար գտաւ ավելացնել նաև Արծրունիներին:
17. ... յերկինս բացեալ... ածեր զլեզուն զերկրաւ: — Սաղմ., ՀԲ, 9 (R. Thomson, էջ 125, ծն. 1):
18. Այլ չարիմացն Հայր կոչեցեալ Մարդապետ... կան մահու չափ: — Փաւ. Բուզ., Դ, XIV «էջ Հայր Մարդապետ ի գաւառն Տարաւնոյ ընդ իւր գիւղսն տեսանել... դնէր թշնամանս

- Տրդատայ արքայի... զիարդ, ասէ, զայսպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդկան տուել է և ոչ արանց»:
19. Իսկ սրբոյն Ներսէսի իրազէկ եղեալ... ընկալաւ զփոխարէնն: — Տե՛ս Փաւ. Բուզ., Դ, XIV: Սոփերք, VI, էջ 41-42:
20. Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ Թագաւորէ Յունաց Վաղէս ... երկրորդել զյառաջագոյն պատմագրաց նշանագրութիւնս: — Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, XXIX, XXXVI:
21. Բայց յետ բազում պատերազմացն... սրբոյն Ներսէսի: — Փաւ. Բուզ., Դ, LIV: Մով. Խոր., Գ, XXXIV, XXXV: Սոփերք, VII, էջ 17:
22. Բայց դոյզ մի զամբարշտին Մեհհուժանայ... լուսաւորութեանն մերոյ հօրն: — Տե՛ս Փաւ. Բուզ., Դ, LIX:
23. Գնա զկնի նոցա և երջանիկն Զուխթայ... որ յարեւելս և յարեմուտն: — Փաւ. Բուզ., Դ, LV-LVII, Մով. Խոր., Գ, XXXV, էջ 300-301:
24. Եւ կալեալ Արշակայ զԹագաւորութիւնն ամս ԼԶ... — Մով. Խոր., Գ, LVI, էջ 301 «Զայս... լուեալ Արշակայ՝ սաւուղարար արար ընդ անձին իւրում, որ Թագաւորեաց ամս երեսուն»:
25. ... Աբրահամի ի գեղջէն Արածոյ... — «Ըստ Ղազար Փարպեցու, Աբրահամ Խոստովանողի (V դ.) ծննդավայրը ոչ թէ Արած գյուղն էր, այլ Տալքի Զենակ գյուղը: Թով. Արծ. Աբրահամ Խոստովանողին չփորել է նույն դարի եկեղեցական գործիչ Աբրահամ երեցի հետ (Ղեոնդյան նահատակներից), որն իրոք ծնվել է Արածում (Վ. Վարդանյան, էջ 515, ծն. 89): Արածոյ գյուղից Աբրահամ սարկավագի մասին տե՛ս Եղիշէ, էջ 143, 179, 183-185, 189. Ղազ. Փարպ., Բ, էջ 161, 166, 185, 188: Աբրահամ Խոստովանողի (ի Զենակաց) մասին տե՛ս Ղազ. Փարպ., Բ, 204, 229-232:
26. Քանզի Սամուէլ որդի Վահանայ... ի կողմանս Խաղտեաց — Փաւ. Բուզ., Դ, ԾԹ, էջ 152: Մով. Խոր., Գ, XLIX, էջ 319:
27. Իսկ Մեհհուժան ոչ թողանայր... յաշխարհէս թշուառականն: — Հմմտ.՝ «Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտի որ կոչի Զիրաւ... Եւ մանկունքն... մտին ի մեջ ճակատուցն, առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազդէն Բագրատունեաց» (Մով. Խոր., Գ, XXXVII, էջ 303): «Եւ Մուշեղ սպարապետն Հայոց հարկանէր զգօրսն Պարսից ի Հարուածս անհնարինս ... Յայնմ ժամանակի զգօրսն Պարսից ի Հարուածս անհնարինս ... Յայնմ ժամանակի զգօրսն պարգևս և պատիւս և բազում գեղեան գտաւարին Մուշեղի Պապն շնորհէր» (Փաւ. Բազ., (Ե, գլ. IV, էջ 166, 167): Ըստ Փաւ. Բուզ. Ե, XLIII, էջ 214) Մեհհուժանը սպանվել է շատ ավելի ուշ Պապի որդիներ Արշակի ու Վաղարշակի Թագաւորութեան

օրոք՝ Մանուէլ սպարապետի նիզակակից Սյունյաց գավառի տէր Բարիկի ձերքով: Սուրբ Ներսեսի վարքի ընդարձակ տարբերակում (Սոփերք, VI) Բագրևանդի ճակատամարտը ներկայացված է ըստ Փաւ. Բուզ., չեն հիշատակվում ոչ Զիրաւ գյուղը, ոչ էլ Սմբատ սպարապետ Բագրատունին, միայն գավառի Բագրևանդ անունը և որպես սպարապետ՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Վարքի համառոտ տարբերակում (Սոփերք, VII) պատմութիւնը փոքր ինչ փոփոխված է՝ նշվում են ճակատամարտի տեղի անունը՝ Զիրաւ և Նպատ լեռը, որտեղ աղոթում էր սբ. Ներսեսը: Սակայն ճակատամարտի նկարագրութեան վերջում ավելացրած է՝ «Ուր և ձերբակալ իսկ արարեալ Սմբատայ զպիղծն Մեհրուծան Արծրունի, և երկաթ բոլորեալ ի ձեւ պսակի, և շանթիւք հրոյ շողացուցեալ դնէ ի գլուխ նորա և այնպէս զնա սատակէ» (էջ 19-20): Հիմնականում Թովմայի պատմածը համընկնում է Հովհ. Դրասխ. հաղորդածի հետ (զլ. XII), ինչից կարելի եզրակացնել, որ նրանց ժամանակ գոյութիւն է ունեցել Վարքի մեկ այլ տարբերակ, որը վերաբերվում է Բագրատունիների բարձրացման ժամանակին և որում ընդհանրեալ է ի խոսվում Մամիկոնյանների և, մասնավորապես, Մուշեղ Մամիկոնյանի դերի մասին: Սակայն փոքր ինչ հետո՝ XI-երորդ գլխում Թով. Արծ., ինքն իրեն հակասելով, գրում է, որ Մեհրուծանի թոռի՝ Վասակ Արծրունու պարսից թագավորի կողմը անցնելու պատճառը այն էր, որ նա «միանգամայն խորհէր վրեժխնդիր լինել ազգին Մամիկոնէից վասն սպանման Մեհրուծանայ հաւոյն իւրոյ»:

28. Առ սա ինձ ի ճախ ելանէ... շունք ոչ առին յանձն: — Աղբյուրը ճշտուած է:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

1. XI-երորդ գլխի հիմքում դրված են Մով. Խոր., Գ. Գրքի, XXXV-LXVII գլուխները:

2. ... տարեալ հանգուցանեն ի տեղւոջ հայրենեացն վկայարանի ի Թորդան: — Ըստ Փաւ. Բուզ. (Ե, XXIV, էջ 185) Մով. Խոր. (Գ, XXXVIII, էջ 306) և սբ. Ներսեսի Վարքի (Սոփերք, VI, էջ 114, VII, էջ 26) սուրբ Ներսեսին թաղել են Եկեղեցաց գավառի Թիլ գյուղում, որը, ինչպես և այլ եկեղեցական կալվածքները Մեծ Հայքում, պատկանում էր Արշակունիների ժամանակ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին:

3. ... ի Մեհրուծանայ... Սմբատայ Մամիկոնէի... — Վ. Վարդանյանը ենթադրում է, որ բնագրի «Սմբատ Մամիկոնէի»-ն վրիպակ է, որը ուղղելի է «Սմբատայ Բագրատունւոյ», մանավանդ որ այս մասին գրում է նաև հենց ինքը Թով. Արծ. նախորդ

Ժ գլխում (էջ 515, ծն. 94): Սակայն այս վրիպակը Թով. Արծ., թվում է, միտումնավոր է արել: Օգտվելով, մի կողմից և հիմնականում, Մով. Խոր. Պատմութիւնից և, թերևս, մեզ չհասած սբ. Ներսեսի Վարքի այն տարբերակից, որտեղ բախտորոշ դերը Շապուհի դեմ մղված պատերազմներում և Մեհրուծանի սպանութիւնում վերագրվում է միայն Սմբատ Բագրատունուն, և, մյուս կողմից՝ Փաւ. Բուզ. Պատմութիւնից և սբ. Ներսեսի Վարքի ընդարձակ և համառոտ տարբերակներից, որտեղ Սմբատ Բագրատունու փոխարեն հանդես է գալիս Մուշեղ Մամիկոնյանը, իսկ Մեհրուծանը սպանվում է Մանուէլ Մամիկոնյանի սպարապետութեան օրոք, Թով. Արծ. անշուշտ նկատած կլիներ իր աղբյուրների հակասութիւնները և այս «վրիպակի» օգնութեամբ փորձեց հարթել դրանք: Պատահական չէ որ նույն այս գլխի շարունակութիւնում նա գրում է. «Իսկ Վասակ Արծրունի խոյս տուեալ զնաց առ Արտաշիր Պարսից, խորհելով... վրէժխնդիր լինել ազգին Մամիկոնէից վասն սպանման Մեհրուծանայ հաւոյն իւրոյ»:

4. Իսկ նորա տուեալ զնա ի կղզիս Ովկիանու: — Մով. Խոր., Գ, XL, էջ 309:

5. Մեծն Թէոդոս... Ոսորէոս և Արկադ որդիքն Թէոդոսի: — Մով. Խոր., Գ, XLI, էջ 309:

6. Եւ բաժանեալ Թագաւորութիւնն... հաւանեալ օրինաց նոցա: — Տե՛ս Փաւ. Բուզ., Զ, I, Մով. Խոր., Գ, XLII, էջ 310:

7. Իբրև գիտաց Շապուհ... գերկիր իւրաքանչիւր կալարուք: — Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, XLII, «Թուղթ Շապհոյ առ նախարարսն»:

8. Որում ունկնդիր եղեալ... Թագաւորեալ ամս է — Հմմտ.՝ «Թագաւորեալ ամենայն Հայոց ամս հինգ, և կիսոցն Հայոց ամս երկուս և կէս»: (Մով. Խոր., Գ, XLVI, էջ 316):

9. Իսկ Յունաց առեալ կացուցին... ոչ ոք Թագաւորացուցեալ այնուհետև: — Մով. Խոր., Գ, XLVI, էջ 306:

10. ... Վասակ Արծրունւոյ... — Նրան հիշատակում է առաջին անգամ և միայն Ղազար Փարպեցիի որպես Աղանի հոր և Տաճատի ու Գոտորգի եղբոր: Մ. Զամչեանը անվանում է նրան «Վռամ մեծ իշխան» IV, էջ 126): Ինչպես ենթադրում է Գ. Խալաթեանցը, Վռամ անունը Վասակի երկրորդ անունն էր, որը թերևս, տվել է նրան պարսից թագաւոր Արտաշիրը (տե՛ս «Դազար Փարպեցի և գործք նորին», էջ 8):

11. Զայն ի փոքր ինչ աւուրց... զՎաղարշ գեղբայր Խոսրովու — Մով. Խոր., Գ, XLIII-L: Պետք է լինի ոչ թէ Վաղարշ,

այլ Վռամշապուհ (... կացուցանելով, զՎռամշապուհ զեղբար նորին...) – Մով. Խոր., էջ 321):

12. Իսկ Վասակ Արծրունի... գնաց առ Արտաշիր Պարսից... ընդ որ յոյժ չարեալ... Աղան Արծրունի... և ելեալ Աղան գնաց առ սուրբն Սահակ... Եւ յերկարեալ Աղան զողբսն... անկեալ Աղան... առաջի սրբոյն Սահակայ... անսայր դիպող առուր: – Թով. Արծ. տեղեկութիւնները չեն հաստատուում Ղազ. Փարպ. տվյալներով, այն ինչ նա «սնեալ և ուսեալ» էր «առ ոտս առաքինակրօն երանելոյն Աղանոյ, որ էր ազգաւ ի հոյակապ և յականաւոր տոհմէն Արծրունեաց, որդի Վասակայ, եղբոր Տաճատայ և Գոտորգի: ... ի բաց ընկեցեալ արհամարհէր զամենայն վայելս անցաւոր կենցաղոյս... տքնութեամբ և պաճօք անապառ վաստակօք զանմարմնոցն զվերին զօրացն բերէր յանձին զքաղաքավարութիւն: Եւ կեցեալ այսպէս... և կատարեալ ցրնթացս նահատակութեան իւրոյ՝ Հանգչէր: Եւ եղեալ ի մատրանն ի Հադամակերտի... որոյ յիշատակարանն ընդ անուանս վկայիցն սրբոց պատմեալ քարոզի մինչև ցայսօր և յաւիտեան անուն սրբոյն՝ յամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց աշխարհիս, Վրաց և Աղուանից» (էջ 13-14): Աղանը հիշտակվում է նաև թարգմանիչների թվում (տե՛ս Սոփերք, Բ, էջ 14):

13. Արկաղեայ կայսեր... քաղաք թէոդուպոլիս ի Կարին գաւառի... – Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, LIX, էջ 338-339:

14. ... և ինքն Ատոմ հատեալ գնաց ի կողմն Մարաց: – Հմմտ.՝ «Եւ յետ այնր (Ատոմ) ... անցեալ ի Մոկացն գնայր յաշխարհ»: (Մով. Խոր., Գ, LV, էջ 331): Փոքր ինչ վեր՝ VIII գլխում, Թովման, պատմելով Փ. Աղբակում տեղակայված Զլմար բերդի մասին առասպելը, կապում է այն մարերի հետ, որոնք, ինչպես հայտնի է, ուրարտական ժամանակաշրջանում բնակեցնում էին Մոկքն ու Կորճաթք: Այդ նշանակում է, որ Թովման գիտակցաբար է գրում «ի կողմն Մարաց» խորենացու «ի Մոկաց... աշխարհ»-ի փոխարեն:

15. Եւ եղև ի վախճանելն Խոսրովու... այլ թագաւորեցոյց նոցա զորդի իւր Եապուհ... զոր արհամարեալ Եաւասպ... Իսկ Եապուհ լուեալ զհիւանդանալ հօր... կալան զերկիրս: – Տե՛ս Փավ. Բուզ., Գ, XVIII, Դ, XIV. Մով. Խոր., Գ, LVI, LVIII: Տե՛ս նաև՝ Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի..., էջ 319, 449-450, ծն. 2:

16. Եւ թագաւորեալ Վռամ... ստրատելատ Հայոց... Իսկ ի հասանել սրբոյն Սահակայ... Իսկ Արտաշիր յանդգնագոյնս... ընդ որ զչարեալ նախարարքն... չարաբանէն զԱրտաշրէ... և կացուցին... զՍամուէլ... – Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, LXIII-LXIV:

17. ... ընդ մարգպանին Մշկանայ... – Հմմտ.՝ Մով. Խոր.

«ընդ ոմն պարսիկ մարգպանի, որ կոչի Վեհմիհրշապուհ» (Գ, LXIV, էջ 270): Ինչպես նշում է Վ. Վարդանյանը, Թովման «Հաւանաբար... նկատի ունի հայերի ապստամբութիւնը ճնշելու նպատակով 451 թ. Հայաստան ներխուժած պարսից զորքի հրամանատար Մուշկան Նյուսալավուրտին: Հայաստանի առաջին մարգպանը Վեհմիհրշապուհն էր (430-438), որին հաջորդեց Վասակ Սյունին (438-455)», (էջ 515, ծն. 98): Մշկանի մասին տե՛ս նաև՝ Եղիշէ, Դ, էջ 96:

18. Իսկ նախարարքն Հայոց իբրև տեսին... արտաքոյ իրաւանց: – Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, LXIV-LXV:

19. Իսկ Անատողի զօրավարն Յունաց զՀաւուկ ոմն Կուկուճացի կացոյց մասինն Յունաց եպիսկոպոսապետ: – Սուլյն տեղեկութիւնը փոխ է առված Մով. Խորենացուց (Գ, LXV, էջ 350)՝ «... և զօրավարին Անատոլեայ ի Կարնոյ զՀաւուկ ի Կուկալաճոյ. զի եթէ ոչ իցէ նմա հաճոյ ունել յիւրում բաժնին՝ տացէ զնա մասինն Յունաց»: Ինչպես նշում է Գ. Խալաթեանցը, «Խորենացու Պատմութեան այդ հատուածը... այնքան էլ պարզ չէ, ինչի պատճառով որոշ թարգմանչներ (Vistonii, Coppeletti) հասկացել են այնպես, թէ իբր Հաւուկ Անատոլի թեկնածուն էր թափուր աթոռի համար: Նույն ձևով է հասկացել մեր հեղինակին նաև Թովմա Արծրունին, որը նուրիսի համարել է Հավուկին յունական Հայաստանի կաթողիկոս» (տե՛ս Армянские Аршакиды, с. 352): Ստ. Մալխասյանցը խնդրո առարկա հատվածը թարգմանել է այս կերպ՝ «նաև Հունաց Անատոլ զօրավարը Կարինից ուղարկեց Կուկալաթիճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթէ (պարսից) թագավորը չի հաճում նրան (Սահակին) իր բաժնում պահել, թող տա հունաց բաժնին»: (էջ 270):

20. ... Եւ եղև ի դառնալն սրբոյն Սահակայ... և ահարկու դիւաց: – Այդ մասին վկայում է միայն Թով. Արծ.

21. ...որք առանց եպիսկոպոսին Կեսարու ձեռնադրեցան յերանեալ եպիսկոպոսէ... – Այդ աղավաղված նախադասութիւնը Նոր. Բյուզ. առաջարկում է ուղղել հետևյալ կերպ՝ «... որք առանց եպիսկոպոսին Կեսարու ձեռնադրեցան ի Երան եպիսկոպոսէ» (Նախն., էջ 363):

22. ... ապա նախարարքն Հայոց եկին առ սուրբն Սահակ... ի մեծի հինգ շարաթոջն: – Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, LXVI, էջ 353-354: Կորյուն, էջ 116-117: Սոփերք, Բ, էջ 30-36, 45:

23. ... Վահանայ Ամատունոյ... – Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, LXVII, էջ 357:

24. Եւ այս ամէնայն այսպես եղեալ... մեզ հաւատարմացուցանէ: – Սրանկյուն փակագծերի մեջ վերցրած երկու

նախադասութիւնները, տեղափոխված են այստեղ ստորե շարադրված բնագրից: Տե՛ս ծն. 30:

25. Յամի երկրորդի Յազկերտի... տեեաց ամս Նժե և վախճեացաւ: — Տե՛ս Սեբ., Զ, էջ 62:

26. ... Դեռնդ ոմն աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր... և Մեղէս: — Հմմտ.՝ «Իսկ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեան ետեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ նորին աշակերտ Յովսէփ քահանայ...» (Մով. Խոր., Գ, LXVIII, էջ 358): «Քանզի յետ կատարման... կաթողիկոսին Յովսէփայ յաջորդէաց զկաթողիկոսութիւնն աշխարհիս Հայոց տէր Մելիտէ... և զհետ նորա տէր Մովսէս... Եւ ապա... տէր Գիւտ...» (Ղազ. Փարպ., Գ, Զ ԿԲ, էջ 241):

27. ... ի լեսուրս... — Պետք է լինի՝ կղէսուրս: Բառը հանդիպում է Մով. Խոր. (Բ, VIII, էջ 116), Սամ. Ան. (էջ 49): Մանրամասն տե՛ս Ն. Աղունց, Հայաստանը Հուստինիանոսի ..., էջ 21-23. Նոր. Բյուզ., Տեղեկ. ի գիրս պատմ. Ստեփանոսի..., էջ 36-37. — Վ. Վարդանյան, էջ 515, ծն. 101):

28. Զույլ — Բնագրում՝ Զրդայլ (ուղղ.՝ Նոր. Բյուզ., Թովմա. Արծ. եւ Անանուն..., «Բազմապէպ», 109, էջ 329): Այլ առիթով Թովման հիշում է Զույլ (Բ, գլ. I), Անանունը՝ Զուել ձեով (գլ. IV): (Վ. Վարդանյան, էջ 515, ծն. 102):

29. ... Հաւատացեալ էր Թէոդոսի կայսեր... զողորմութիւն ի Քրիստոսէ: — Տե՛ս Մով. Խոր., Գ, LI: Մ. Աւգերեանց, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնք, Բ, էջ 302-303:

30. Սահակս այս այն Սահակ է... զայսոսիկ մեզ Հաւատարմացուցանէ: — Մեջ բերենք սկզբից այն հատվածը, որը ծն. 24-ում նշված է որպես հատված I, ցույց տալով բազմակետով այն տեղերը, որտեղ սրանկյուն փակագծերով տեղափոխված են նախադասութիւնները հատված II-ից:

I

«Եւ այս ամենայն այսպէս եղեալ, կեցեալ սուրբն Սահակ ամս Ճի... փոխի յաշխարհէս ի կարգս հրեշտակաց, և տարեալ Հանգուցանեն զնշխարս սրբոյն յԱշտիշատ Տարօնոյ ի տեղւոջ վկայարանի սրբոյն Յոհաննու Մկրտչին և Աթանագիւնի վկային: Ի նմին ամի յետ վեց ամսոյ անցանելոյ փոխի և սուրբ վարդապետն Մաշտոց. և խաչանշան լուսով խաղացուցանեն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի ձեռն Վահանայ Ամատունոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ Հայոց, և տարեալ Հանգուցանէն զնա ի Յոշական գեօղ, ի գաւառին որ կոչի Արագածոյ...»: Երկրորդ հատվածում սրանկյուն փակագծերով նշված են նախադասութիւնները, որոնք տեղափոխված են I հատված:

II

«Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց Մեծաց, հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Զենոն <որոյ ժամանակ կենացն տեեալ ամս Ճի լի և պարարտ ծերութեամբ> որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացոյ, Վերադարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին. <զոր և երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի՝ յիւրումն ստուգաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ>»:

Քննութեան առարկա երկրորդ հատվածը վաղուց գրավում էր և շարունակում է գրավել հայագետների ուշադրութիւնը Մովսէս Խորենացու պատմութեան չորրորդ գրքի գոյութեան հարցի կապակցութեամբ (հարցի մանրամասն պատմութիւնը և գրականութիւնը տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, «Մովսէս Խորենացոյ վերադարձութիւն ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին», էջ 407-418): Այլ հարցերի շարքում, որ առաջանում են սույն հատվածը կարդալիս, հետազոտողները նկատել են նաև սրանկյուն փակագծերում տեղադրված նախադասութիւնների անհամատեղելիութիւնը տվյալ կոնտեքստին: Ա. Մաթևոսյանը առաջարկում է միացնել այդ երկու նախադասութիւնները՝ (I) «... որոյ ժամանակ կենացն տեեալ ձգեալ ամս Ճի, լի և պարարտ ծերութեամբ», (II) «զոր և երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի՝ յիւրումն ստուգաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ», և քանի որ, միացրած լինելով, դրանք բովանդակութեամբ միեւնոյն է չեն համապատասխանում հատված II-ին, տեղադրել I վերջում: Այդ դեպքում բովանդակութեան տեսակետից դրանք կլինեն իրենց տեղում, եթէ համարենք, որ առաջին նախադասութիւնը վերաբերում Մեսրոպ Մաշտոցին, քանի որ հատված I-ում Սահակի մասին արդեն ասված է. թէ նա ապրել է 120 տարի: Հատված I Մ. Մաթևոսյանի ուղղումից հետո կունենա հետևյալ տեսք՝ «Եւ այս ամենայն այսպէս եղեալ, կեցեալ Սուրբն Սահակ ամս Ճի՝ փոխի յաշխարհէս ի կարգս հրեշտակաց, և տարեալ Հանգուցանեն զնշխարս սրբոյն յԱշտիշատ Տարօնոյ, ի տեղւոջ վկայարանի Սրբոյն Յոհաննու Մկրտչին և Աթանագիւնի վկային: Ի նմին ամի, յետ վեց ամսոյ անցանելոյ, փոխի և սուրբ վարդապետն Մաշտոց, և խաչանշան լուսով խաղացուցանէն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի ձեռն Վահանայ Ամատունոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ

Հայոց. և տարեալ Հանգուցանեն զնա ի Յօշական գեօղ, ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արաբաժոյ <որոյ ժամանակ կենացն տեւալ ձգեալ ամս ճի լի և պարարտ ծերութեամբ>, <զոր և երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ Սրբոյն Մաշտոցի յիւրումն ստուգաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ>: Սակայն թվում է, որ, ինչպես այդ նշում է Վ. Վարդանյանը, «որոյ» դերանունը պետք է վերագրենք... Սահակ կաթողիկոսին, որի մասին (Թովման) նույն գլխում գրում է, թէ ապրել է Հիրավի 120 տարի: Բացի այդ, պատմիչի այն վկայությունը, թե այս Սահակին հիշում են նաև Մովսես Խորենացին և Կորյունը, դարձեալ հաստատում է տվյալ ենթադրությունը, քանի որ թե՛ Կորյունը և թե՛ Խորենացին նշում են, որ Սահակ Պարթևն իրոք ապրել է մինչև խոր ծերություն» (էջ 516, ծն. 104): Նույնը վկայում է նաև Ղազար Փարպեցին՝ «եւ կեցեալ ամս բազումս և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ խաղաղական հանգստիւ ի գաւառին Բագրեփանդայ...» (Ա, էջ 75): «Որոյ առեալ զտենչալի նշխարս սրբոյն... տարան ի գաւառն Տարօնոյ, ի բնիկ գիւղն իւր սեփհական, յանուանեալն Աշտիշատ...» (Ա, էջ 76): Սուրբ Սահակի Վարքում ևս տեղեկություն կա, թէ Սահակի կյանքը տեւել է մինչև խորը ծերություն (Սոփերք, II, էջ 35): Թովմային մնում էր միայն, կրկնելով այդ տեղեկությունները, կոնկրետացնել դրանք տարիների որոշակի թվով՝ 120 տարիներով, որը նա փոխ է առել Աստվածաշնչից (ԲՕր., ԼԴ, 7): Ինչպես նշում է Նորայր արք. Մովականը, նման պատշաճեցումները սովորական էին էպիկական պատումներում (Վանատուր, էջ 158): Նույնպիսի տեղեկություն կա նաև Աստուածաշնչի պարականոն գրքերում. «... ել ինքն (Մովսես) եւ ի գլուխ լերին Նաբաւու եւ անդ վախճանեցաւ հարիւր եւ քսան ամաց»: (Լ, էջ 204): Աղբյուրներում բացակայում են տվյալներ, թէ ինչ տարիքում է մահացել Մաշտոցը, ահա թէ ինչու, թվում է, ավելի ճիշտ կլինի տեղադրել առաջին նախադասությունը՝ «... որոյ ժամանակ կենաց տեւալ ձգեալ ամս ճի լի և պարարտ ծերութեամբ» հատված Լ-ի սկզբում, իսկ երկրորդը, որտեղ Թով. Արծ., նկարագրելով սուրբ Մաշտոցի հուղարկավորությունը՝ «...խաչանման լուսով խաղացուցանեն... (նրան) ... ի Յօշական գեօղ...», միանգամայն արդարացիորեն վկայակոչում է Կորյունին՝ «... զոր և երանելին Կորիւն յիւրումն ստուգաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ»:

31. ... Գագիկ Վասպուրական և մեծ զօրավար Հայոց... – Սոյն արտահայտությունը պետք է ուղղել՝ «Գագիկ Վասպուրական իշխան և մեծ զօրավար Հայոց», ելնելով Թովմայի համան-

ման դիմումից, ուղղված Գագիկին VI գլխում («Գագիկ Վասպուրական իշխան և զօրավար Հայոց» – էջ 35):

32. Կատարեցաւ Դպրութիւն Առաջին Պատմութեան Հայոց ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սեռի: – Թով. Արծ. Պատմության առաջին գիրքը ավարտող և դրա բովանդակությունը՝ որպես Արծրունյաց իշխանների ծննդաբանությունն ամփոփոխ նախադասությունը համեմատելի է Մով. Խոր. առաջին գիրքը ավարտող արտահայտության հետ. «Կատարեցան գիրք Առաջին ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց», որը Ստ. Մալխասյանցը թարգմանում է որպես «Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը»: (էջ 19): Մով. Խոր. իր առջև դրել է մի վիթխարի խնդիր՝ ներկայացնել Հայոց պետականության առաջացման և զարգացման պատմությունը և, քանի որ դրա նյութական կրողներն էին Հայոց թագաւորական հարստությունները և նախարարական տները, նա ստեղծում է թագավորական հարստությունների ծննդաբանությունը և ներկայացնում ամենակարևոր և Հայոց պատմությունում երևելի դեր խաղացած նախարարական տների ծննդաբանական առասպելները, հատուկ ուշադրություն հատկացնելով Բագրատունյաց իշխաններին՝ որպես Հայոց թագավորների ժառանգական պսակադիրներին: Թով. Արծ. խնդիրը շատ ավելի համեստ էր՝ ստեղծել, որպես ելակետ ունենալով Արծրունի իշխանների Սենեքերիմ թագավորից ծագելու Մովսես Խորենացու վերսիան, Արծրունյաց նախարարական տան ծագումնաբանական առասպելը, որը հաղորդելով Արծրունյաց տոհմին շուք, նշանակալիություն, ազնվազարմություն, պետք է ծառայեր որպես հիմք IX դ. Հայաստանի քաղաղական, սոցիալական և տնտեսական կյանքում առաջատար դեր խաղալու Արծրունեաց իշխանների նկրտումներին: Թովմա Արծրունու Պատմության առաջին գիրքը չի կարող օգտագործվել որպես ստույգ պատմական փաստերի աղբյուր, սակայն պատմամշակութային և քաղաքական զարգացումների տեսանկյունից պատվավոր տեղ է գրավում Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ:

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա

1. Յետ բառնալոյ թագաւորութեան Հայոց... խոշտանգանսք: – Սույն հատվածը իրենից ներկայացնում է առաջին գլխին կից յուրատեսակ մի ներածություն, որտեղ Թով. Արծ.

տալիս է հայոց պատմութեան մարգականական ժամանակաշրջանի համառոտ բնութագիրը: Ինչպես նշում է Գր. Տեր-Պողոսյանը («Նկատողություններ եղիշէի Պատմութեան վերաբերեալ», «Հանդէս ամսօրեայ»։ Վիեննա, 1896, 5), այս գլխի աղբյուրներ կարող են լինել եղիշէն, Ղազ. Փարպեցին և Մով. Խորենացին:

2. ... առ Պերոզ... — Թով. Արծ. այստեղ Պերոզին (459-484) չփոթել է Հագկերտ II-ի (438/9-457) հետ (Վ. Վարդանյան, ծն. 107):

3. Ընդ նոյն ժամանակ... մարգական յՎնդոյ Պարսից մոզպետ: — Ինչպես Շափասպ Արծրունու, այնպես էլ մարգական Վնդոյի պատմական վավերականությունը հաստատված է: «Այս անունով մարգական չի եղել Հայաստանում: Սեբեոսը և Թովմա Արծրունին Վահրամ Ջուբինի ապստամբության ժամանակ Խոսրով արքայի քեռի Վնդոյին հիշում են որպես դեպքերի հանգուցում գտնվող իշխանի» (Վ. Վարդանյան, ծն. 108): Շափասպի և Վնդոյի հետ կապված իրադարձությունները որոշ փոփոխություններով և մանրամասներով հիշատակում է նաև Հով. Դրասխանակերտցին (գլ. XV):

4. ... Վահանայ Արծրունու... — Առաջին անգամ Վահան Արծրունուն հանդիպում ենք Ա գրքի 6-րդ գլխում որպես Մամբրե Վերծանողի անվավեր երկի պատվիրատուի: Այժմ Թով. Արծր. ներկայացնում է նրան իբրև Վարդանանց պատերազմի հերոսի, որը ոնչով չի զիջում Վարդան Մամիկոնյանին և, երբ սկսվում է պատերազմը պարսիկների դեմ, նա որպես Վարդանի մտերիմ զինակից «... ընդ սրբոյն Վարդանայ ճակատ առ ճակատ վարեալ զպարտերազմ...» և «... մեռանին ի միասին քաջքն և ընտիրքն, մեծ նահատակք Վարդան և Վահան...»: Թե ինչու այդ մասին ոչինչ չի ասվում եղիշէի գրքում հարցը կանխելու համար Թովման հաջորդ՝ 2-րդ գլխում հնարում է պատմություն, իբր նեստորական Բարծուման, որը այդ նույն ժամանակ փորձել էր գործունեություն ծավալել Վասպուրականի հարավային շրջաններում, սակայն վտարվել այնտեղից Տմորիք բերդի տիրոջ Ներշապուհ Արծրունու կողմից, խնդրել էր եղիշէից իր երկի ձեռագիրը և այնտեղից դեն նետել Արծրունիներին, և հատկապես, Վահանին վերաբերող բոլոր տեղեկությունները (Հերքումը տե՛ս եղիշէ. Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին. Թարգմ., ներածակ. հոդվածը, ծանոթագր. Ե. Տեր-Մինասյանի, Եր., 1946, էջ 11-13: Եղիշէ արքեպ. Դուրեան, Ուսումնասիրությունք եւ քննադատությունք. 4. Եղիշէ եւ Բարծումայ: Երուսաղէմ, 1934, էջ 37-49): Նման միջադեպի հանդիպում ենք նաև Մով. Խոր. մոտ, որը Հայքի ծագումնաբանության կապակցությամբ գրում է՝ «Եւ զայս

մեզ Արիւղենոս յիւրում առաջնում առանձնակի իմն մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին» (Ա, V, էջ 21): Ըստ երևույթին հենց այս հատվածն է հուշել Թովմային վարվել նույն ձևով և տվյալ դեպքում:

5. Ընդ նոյն ժամանակս խորհուրդ ի մեջ առեալ Շաւասպայ... աւուրս Վարդանայ: — Սույն հատվածի աղբյուրը ճշտված է: Ինչպես ենթադրում է Գր. Տեր-Պողոսեանը (տե՛ս նշված աշխատ., էջ 129-133) դա կարող էր լինել ժողովրդական ավանդություն, որից օգտվել են, բացի Թով. Արծ., նաև Հով. Դրասխ., Վարդ., Ստ. Օրբ., ընդ որում, ելնելով իրենց պատմածի մանրամասների որոշ տարբերություններից, այլ և այլ տարբերակներից, Թով. Արծ. ձեռքի տակ ուներ, ըստ երևույթին, վասպուրականյան տարբերակը:

6. Բայց արքայն Պարսից... ընդ նորա Յագկերտ: — Թով. Արծր., հետևում է այստեղ եղիշէին (էջ 11), սակայն քուշանների հետ կովում էր Պերոզը, որը և սպանվեց այդ պատերազմում (տե՛ս Ղազ. Փարպ., § 73, — R. Thomson, էջ 146, ծն. 4): Պերոզից հետո գահ բարձրացաւ Վաղարշը (484-489):

7. ... որպէս ցուցանեն յիշատակարանքն... զոր աւելորդ համարիմ երկրորդել զմիանգամ ասացեալսն: — Թով. Արծ. նկատի ունի եղիշէին և Ղազ. Փարպ. (տե՛ս Գր. Տեր-Պողոսեան, նշվ. աշխ., էջ 132):

8. ... իբրև հուր ընդ եղեգն ճեմելով... — Հմմտ.՝ Յով. Բ, 5: Իմաս., Գ, 7: (Նորայր Բիւզանդացի Թով. Արծ. և Անան. Արծ., էջ 469):

9. Եւ իբրև ռազմ երկոցունց... համառոտութեան Աբրահամու Խոստովանողի: — Հատկանշական է, որ Վահան Արծրունու անհավաստի պատմության միակ աղբյուրն է մեզ չհասած Աբրահամ Խոստովանողի Համառոտությունը, որի գոյության մասին հաղորդում է առաջին անգամ և միայն Թով. Արծ.: Այդ հանգամանքը դարձնում է կասկածելի սույն վկայակոչման ճշմարտությունը:

ԳԼՈՒԽ Բ

1. «Թովմա Արծրունու պատմության 2-րդ դպրության Բ գլուխը տպագիր բնագրերում վերնագրված է «Պատմած յիշատակի վասն արիւնահեղին Բարսումայի», մինչդեռ թե՛ ամբողջական ձեռագրում և թե՛ ձեռագիր պատառիկներում նույն գլուխը կրում է «Վասն արիւնահեղին Բարծումայի» վերտառությունը, որը և պահպանել ենք սույն հրատարակության (1985թ.) մեջ»

(Վ. Վարդանյան, ծն. 111): Մենք ևս պահպանել ենք այդ վերտառությունը:

2. Ի ժամանակին յայնմիկ... տէր Քրիստափոր Հայոց կաթողիկոս... — Անախրոնիզմ: Պերոզ թագավորի ժամանակակիցն էր Գյուտ կաթողիկոսը (461-478). Քրիստափոր I կաթողիկոսը (539-545) խոսքով I Անուշիրվանի (531-578) ժամանակակիցն էր: Թով. Արծ. 451 թ. պատերազմը Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարութ-յամբ և 571թ. ապստամբությունը, որը ղեկավարում էր Վարդ Պատրիկի թոռ Վարդան Մամիկոնյանը (Կարմիրը), ներկայաց-նում է որպես մեկ ապստամբություն, նույնացնելով երկու Վար-դան Մամիկոնյաններին (R. Thomson, էջ 143, ծն. 1):

3. «Ամբողջական ձեռագիր բնագրում և տպագիր հրա-տակություններում» «... եկն եհաս յԱրզնարգիւն և յաշխարհն Մոկաց»: Սակայն բոլոր չորս ձեռագիր պատառիկներում սույն դարձվածքը պահպանվել է «... եկն ի Հայս յԱրզնարգիւն և յաշ-խարհն Մոկաց» ձևով: Որովհետև «Բ» ձեռագիր պատառիկը օրինակվել է ավելի վաղ (1172 թ.), քան «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի ամբողջական ձեռագիրը, ուստի կարծում ենք, որ առաջնությունը պետք է վերապահել «... եկն ի Հայս յԱրզնար-գիւն» ձևին: Բնագրում նման սրբագրությունը պատճառաբան-վում է նաև պատմական այն իրողությամբ, որ Արզնարգյունը իրոք Հայաստանում էր, ուստի տվյալ դարձվածքում դրված է Հայաստանի Մոկք նահանգի հետ կողք-կողքի, որպես նույն Հայաստան երկրի մասերից մեկը»: (Վ. Վարդանյան, ծն. 116):

4. Եւ սրբոյ վարդապետին մեր եղիշէի... ի սաղրելոյ Բարծումայի ամբարշտի: — Հերքումը տե՛ս եղ. արք. Դուրեան, Ու-սումնասիրությունք և քննադատությունք. 4. եղիշէ և Բարծումայ, էջ 37-49: «Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, էջ 11-13:

5. «Ամբողջական ձեռագրում» «որ զեպիսկոպոսաց», տպագիր բնագրում «ՈՒՂ եպիսկոպոսաց», որն ընդունելի չէ: Ուղղելի է «ՈՒԴ եպիսկոպոսաց»: Ըստ երևույթին «ՈՒԴ»-ի վեր-ջին «Դ» տառը դարձել է «Ձ» և միացվել հաջորդ՝ «եպիսկոպո-սաց» բառին, որն, իհարկէ, սխալ է: (Վ. Վարդանյան, ծն. 118):

6. ... Հաղարաւուխտ Պարսից զօրավար... — Տե՛ս Ղազար Փարպ., էջ 259, 346, 348-350 (R. Thomson, էջ 159, ծն. 7):

7. ... Հապա, քաջք, վառեալ ի գէն... Տէր յոյս մեր... — Հմմտ.՝ 2 Մակ. ԺԲ, 28: Ա թագ. Բ, 9. ԺԷ, 47: R. Thomson, էջ 151, ծն. 1):

8. Սաղս. ձժէ, 11:

9. Եւ եղև ընդ ժամանակս... ել Հաղարաւուխտ... Յերկա-րէալ վտանգ նեղութեան Հայոց... ետուն փառս Աստուծոյ: — Տե՛ս

Ղազ. Փարպ. Գ, § 66-95: Ինչպես նշում է Վ. Վարդանյանը (ծն. 121), «Այս գլխից անցքերի հաջորդական շարքն ընդհատվում է: Այդ է պատճառը, որ 480-ական թթ. ժողովրդական պատերազմի մասին եղած պատումը մնացել է թերի և հաջորդ՝ Գ գլխում շարադրվում է սոսկ ավելի քան մեկ դար հետո կատարված դեպքերի մասին: Ուշագրավ, որ Մ. Չանչյանը (Հ. Բ, էջ 210) հի-շում է Արծրունեաց տանուտեր Սահակին, որին սակայն չեն հի-շում աղբյուրները (այդ թվում նաև Ղազար Փարպեցին): Թերևս Թովմա Արծրունու Պատմության հեղինակային օրինակում եղել է պակասող մասը, որտեղ և ասվել է Սահակ Արծրունու, ինչպես նաև V դ. վերջին և VI դարում կատարված իրադարձությունների մասին: Հ. Աճառյանը կարծում է, որ Չամչյանը օգտվել է Թովմա Արծրունու մի ձեռագրից, որն իրոք ունեցել է թերի մասը (տե՛ս Անձ. բառ., Հ. Դ, էջ 353)»: Սակայն, թվում է, որ քննվող հատ-վածի սկզբնական նախադասությունը «Յերկարեալ վտանգ նե-ղութեան Հայոց, որպէս ցուցանեն բազումք ի պատմագրաց, մինչ ի ժամանակս Զամասպայ և Կաւատայ, մինչ ի Խոսրով արքայ» ցույց է տալիս, որ Թովման մտադրություն չուներ մանրամասն նկարագրելու VI դ. իրադարձությունները, այլ, համառոտակի ներկայացնելով Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության անց-քերը, անմիջապէս անցնում է վերոհիշյալ թագաւորների ժամա-նակի պատմությանը:

ԳԼՈՒԽ Գ

1. Սույն գլխի հիմնական և, թերևս, միակ, աղբյուրն է Սեբեոսի Պատմությունը, որտեղից նա փոխ է առնում երբեմն բա-ռացի, երբեմն էլ վերապատմելով մեծ և փոքր հատվածներ և գրե-թե միշտ խմբագրելով Սեբեոսի բնագիրը՝ փոխարինում է առան-ձին բառերը դրանց համանիշներով, կամ էլ, պահպանելով իմաս-տը, փոխում է նախադասության կառուցվածքը:

2. Վահրամ ոմն Մեհրեանդակ... Վահրամ: — Հմմտ.՝ Սեբ., էջ 73:

3. ... սա և զթագաւորութիւն պարսից յինքն կորգեաց... ի դուռն կայսերական ... — Սույն հատվածը Սեբ. էջ 74-75 համառո-տությունն է:

4. ... զՄծուին քաղաք... — Պետք է լինի՝ «զՄծուրն քաղաք»: Տե՛ս Գ. Աբգարյան, «Սեբեոսի Պատմությունը» և Անա-նունի առեղծվածը, էջ 147-153:

5. ... ի մէջ երկոցունց... — Սեբ., էջ 76՝ «ի մէջ մեր մինչև զմահ երկոցունց»:

6. Առաքեցին առ Մուրիկ թագաւորն... Թուղթ գրեալ... «Թագաւոր մեծ... յետ մեր թագաւորելոյ»: — Սեբ., էջ 75-76:

7. ... զՓիլիպիկոս փեսայ իւր — Հմմտ.՝ «Կայսրը ուղարկել է իւր փեսա Փիլիպիկոսին, նշանակելով նրան զօրքի հրամանատար»։ (Տե՛ս *Из анонимной сирийской хроники 1234 г., Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI—VIII, веков*, էջ 253)։

8. Եւ կայսր Մուրիկ... յղէր առ նա զՓիլիպիկոս... և զՅովհանն պատրիկ... և զՄուշեղ... ի Վարարատ գաւառի։ — Սեբ., էջ 76-77։ Սեբեոսի բնագրում չի հիշատակվում Մուշեղը. այդ կապակցութեամբ տե՛ս Գ. Արզարյանի ծն. 196։

9. ... ԶԱսորեստան և զՄծուխն... — Ուղղ.՝ «ԶԱրուստան և զՄրծուխն» — Գ. Արզարյան, ծն. 202։

10. ... Քան զԱրասի անցանել յայդկոյս։ — Պետք է լինի՝ «Զարասպ», ինչպես Սեբեոսի (էջ 78) բնագրում է վկայված։ «Զարասպը... գրում է Ս. Մալխասյանցը... լեռնաշղթա է առաջին Արշակունիների ժամանակակից Հայաստանի հարավ-արևելքում, Պարսկաստանի սահմանին, հավանաբար այժմյան Զագրոսը»։ (Տե՛ս Գ. Արզարյան, ծն. 204)։

11. Գրէ և Վահարամ առ Մուշեղ... ոչ արարին բանիցն պատասխանի։ — Սեբ., էջ 77-78։

12. ... Յուցանեմ ձեզ փիղս վառեալս... — Սեբեոսի բնագրում՝ «ցուցանեմ ձեզ փիղս վառս»։ ՆՀԲ «վառ» բառի դիմաց գրում է. «ած[ական], որպէս բառ հուն[ական], վառիս βαρυσ, graviς, այսինքն՝ ծանր»։ Ուրեմն, պատմիչը, «փիղս վառս» ասելով, հասկացել է ծանր, հուժկու փղեր։ Բայց քանի որ «վառ» բառը «ծանր» իմաստով քիչ է գործածվում, անսովոր է թվացել Թ. Արծրունուն կամ նրա երկն ընդօրինակողներին, որոնք պատմիչի խոսքը դարձրել են «Փիղս վառեալս»։ (Գ. Արզարյան, ծն. 207)։

13. ... չուառունս ... — Սեբ., էջ 78 «չաւառունս». «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանում» (էջ 621) «տեգ» բառի հոմանիշների շարքում նշված են և Սեբեոսի «չաւառն» և Արծրունու «չվառն» ձևերը։ Սրանք սկզբնապես գրվել են, անշուշտ, միևնույն ձևով, և մեզ հասել են հետագայի երկու գրութեամբ։ (Գ. Արզարյան, ծն. 209)։

14. ... ճակատ առ ճակատ ձգին...» — «Արծրունյաց տան պատմութեան 1887 և 1917 թթ. տպագիր բնագրերում՝ «ճակատ առ ճակատ ուժգին խուժք»։ Մինչդեռ ձևագրում «ճակատ առ ճակատ ձգին», որն ավելի է համապատասխանում խոսքի ամբողջական իմաստին» (Վ. Վարդանյան, ծն. 129)։

15. Գրէ դարձեալ թուղթս երկրորդս և ասէ... սպանաւ ի հրամանէ Խոսրովայ։ — Սեբ., էջ 79-80։

16. Եւ հաստատեցաւ (Խոսրով) յաթոռ — Թագաւորութեան... և զՄակու։ — Սեբ. էջ 84։

17. Եւ եղև յամի չորեքտասաներորդի Խոսրովայ... և

նստուցին զՓոկաս յաթոռ Թագաւորութեան։ — Սեբ., էջ 106։ Թովման բաց է թողնում Սեբեոսի ժԲ — ՀԱ գլուխները։

18. Իբրև լուաւ Խոսրով արքայ զլուր համբաւոյն այնորիկ՝ շարժեցաւ ի բարկութիւն մեծ, լինել վրեժխնդիր արեանն Մուրկայ։ Եւ ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց՝ առնէր վնասս մեծամեծս և սաստիկս ի բաժնին Յունաց։ — Սուլյն հատվածում համառոտ ներկայացված է Սեբ. ՀԲ-ԼԴ գլուխների բովանդակությունը։

19. Եւ առաքեաց հրեշտակս մեծապէս գանձիւք... խնդրել զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձանաւք, ասէ. «զվրէժ արեանն Մուրկայ առ ի թշնամոյ նորա, արդ կ'ամ եղիցի քեզ առնել ընդ իս զխաղաղութիւն և արգելուլ զուր քո յերկրէ իմմէ... ոչ արար պատասխանի... — Զակերտների մեջ զրված հատվածի մասը բացակայում է Սեբեոսի բնագրում։ Շարունակությունը՝ «Որում ոչինչ կամեցեալ լսել... ոչ արար պատասխան»՝ բառացի փոխառություն է Սեբեոսից։ «Սրանով նա թելադրում է մտածել, որ նամակի՝ «Սեբեոսի Պատմությունից» բացակայող մասը նույնպես ինքը արտագրել է այդ Պատմությունից։ Այլապես՝ անիմաստ կլիներ նամակի մեջ ներմուծել մի հատված, որը բովանդակությամբ էական ոչինչ չի ավելացնում Սեբեոսի պատմությունում անվաճի վրա։ ... Բայց մենք չկասկածելով հանդերձ այն մասին, որ Արծրունու հատվածը քաղված է «Սեբեոսի Պատմության» նախնական բնագրից, չենք կարող Արծրունու գրածը ներմուծել այդ Պատմության մեջ, որովհետև գիտենք, թե որքան հարազատությամբ է Արծրունին արտագրել իր աղբյուրը։ Իսկ որ Արծրունին կարող էր արտագրելիս փոփոխած լինել աղբյուրը՝ դա երևում է այն հատվածներից, որոնք նախորդում են ներմուծվող հատվածին։ Ահա դրանք.

«Սեբեոսի Պատմություն»	Թ. Արծրունի (ՄՊԲ., 1887, էջ 88)
Արձակեաց հրեշտակս մեծապէս գանձիւք և հրովարտաւոր առ արքայ Խոսրով խընդրել զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձանօք։ Որում ոչինչ կամեցաւ լսել արքայ Խոսրոս ասելով. «Իմ է թագաւորութիւնն այն, և ես զԹէոդոս զորդին Մուրկայ նստուցի թագաւոր»։	Եւ առաքեաց հրեշտակս մեծապէս գանձիւք և հրովարտաւոր առ արքայ Խոսրով, խնդրել ի նմանէ զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձանօք։ Որում ոչ կամեցեալ լսել Խոսրովայ ասէ. «Իմ է թագաւորութիւնն այն, և ես զորդին Մուրկայ նստուցի թագաւոր»։

Ընդգծված բառերի դեպքում Արծրունին փոփոխել է իր օգտագործած աղբյուրը: Ուրեմն, հնարավոր է, որ նա փոփոխած լինելու նաև այս հատվածը, որը չի պահպանվել «Սեբեոսի Պատմության» մեջ հասած ձեռագրում»: (Գ. Աբգարյան, ծն. 368):

20. ... և զօրավար նոցա անուանեալ Ռազմայուզան որ է Խորեան... և սուր ի գործ արարեալ... զքաղաքն այրեցին հրով՝ — Սեբ. էջ 115: Հատվածի վերջին նախադասությունը՝ «և նստան ի ներքո քաղաքին... զքաղաքն այրեցին հրով», Սեբ. բնագրում ձևակերպված է այս կերպ. «նստան ի ներքո քաղաքին և այրեցին քաղաքն հուրը»: Առանց մեր (Թ. Արծրունուց) ներմուծված նախադասության ստացվում է այնպես, թե պարսիկները մտնում են քաղաք, նստում են (բնակվում են) քաղաքում և իրենց հետ միասին այրում են քաղաքը: «Այս անհեթեթությունը վերանում է Թ. Արծրունու մոտ պահպանված բառերի ներմուծմամբ»: (Գ. Աբգարյան, ծն. 394):

21. ...գտաւ թիւ սպանելոցն ԾէՌ մարդ. — Սեբեոսի բնագրում՝ «և եղև թիւ սպանելոցն Ժէ հազար մարդ»:

22. «Եւ հրամայեցին համար առնել անկելոց դիակացն..., Կալան և զհայրապետն Զաքարիայ... Եւ վասն մնացելոցն... ել հրաման... Եւ անդէն վաղվաղակի... որում անուն էր Մողեստոս: — Գրեթե բառացի փոխառություն Սեբեոսից (էջ 116): Սեբեոսի բնագրի հաջորդ՝ Լե-Լէ գլուխները Թովման բաց է թողել:

23. Եւ յետ այսորիկ գումարեցոյց զօրս բազումս Խոռէմ... Իբրև եթես կայսր Հայրակղէս... Ջի ոչ թէ վասն աստուածապաշտութեան ... Եւ եթէ զքեն արեանն Մուրկայ խնդրէ... Մինչև յե՛րբ ոչ կամիցի յագենալ արեամբ ... Աւ ես աւասիկ արձագեցից թագաւորին... Իսկ թագաւորն Պարսից ընդունէր զպատարագն... այլ տարածեալ կալան զերկիրն ամենայն...» — Սեբ., էջ 122-123:

24. Եւ յաւել զրգուել ի սիրտս իւր արքայ Խոսրով... «Աստուծոց պատուական... որպէս դու ոչ կամիցիս»: — Սեբ., էջ 123:

25. ... ել դէպուղի ի Կարնոյ քաղաք և անցանէ ի Շիրակ... Թով. Արծրունու այս նախադասության «և անցանէ ի Շիրակ» բառերը «Սեբեոսի Պատմությունը» չունի, ինչպես նաև շարունակությունում հիշատակվող «և գժրմի»: (Տե՛ս Գ. Աբգարյան, ծն. 426):

26. ... և դիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականի... — Սեբեոսի «Բոլոր ձեռագրերն ունեն «արի գիւղն այն» (փխ. «Ատրպատականի»): Սակայն Պատկանյանը (Պատկ., էջ 92) տողատակին նշել է, որ Թովմա Արծրունին «արի գիւղն այն»-ի փոխարեն ունի «Ատրպատականի»: Ռուսերեն թարգմանության մեջ (Պատկ.,

էջ 102) նույնպես նա գրում է. «Հրատարակության մեջ՝ «արի գիւղն այն»: Թովմա Արծրունին ունի Ատրպատականի: Երկրորդը մենք աւելի ճիշտ ենք համարում, ըստ որում եթէ Գանձակը նշանակում է Թավրիզ, ապա մյուս Գանձակից (Գյանջա, Ելիզավետպոլ) տարբերելու համար միշտ կողքին դրվում է Ադրբեջանական (=Ատրպատական — Գ. Աբգարյան): ... Մենք նույնպես սրբագրել ենք տեքստը, որովհետև «արի գիւղն այն» արտահայտությունը բացահայտ սխալ է»: — Գ. Աբգարյան, ծն. 427:

27. ... և ընուլ զծովակն որ յանդիման հրատին՝ դիակամբ. — Այս տեղեկությունը չկա Սեբ. բնագրում:

28. Զայս յառաջագոյն իմացեալ հին պատմագիրն... ի ձեռն յունական սրոյն: — Այս հատվածը, որը չկա Սեբեոսի բնագրում, Թով. Արծ. գրել է նմանակելով Նսայիային. տե՛ս Նսայ., Բ, 9, 11-13, 17:

29. Իսկ Խոսրով կարծեալ արծարծեալ զզօրս իւր... հարկանել զամենայն երկիրն սրով սուսերի: — Սեբ., էջ 124-126:

30. ... և անցեալ զԴեկղաթաւ ի Վեհկաւատ... — Վեհկավատը գտնվում էր Տիգրիս գետի աջ ափում՝ սասանյան մայրաքաղաք Քտեսիֆոնի դիմաց: Ըստ երևույթին այն սասանյան թագաւորների ամառային նստավայրն էր: Այդ քաղաքները կապում էր իրար հետ հատուկ կառուցվածքի մի կամուրջ, որը ինչպես Սեբ., այնպես էլ Թով. Արծ. անվանում են «գոմ»: Դա նավակներից կազմված յուրատեսակ կիսակամուրջ-կիսալաստ էր: Վեհկավատը հիշատակում է նաև Մով. Կաղ. (Բ, էջ 18): Աբասյան խալիֆների շրջանում Վեհկավատ էր կոչվում Տիգրիսի աջափնյակում գտնվող արգավանդ հողերի մի տարածք, որը բաժանվում էր երեք շրջանների՝ Վերին Վեհ-Կամատ, Միջին-Վեհկավատ և Ներքին-Վեհկավատ: Ք. Պատկայանը ենթադրում է, որ հայկական աղբյուրների Վեհկավատը նույնական է հունական աղբյուրների Դաստագիրդին, «քանի որ և պարսկերեն և հայերեն «դաստակերտ» է կոչվում ընդհանրապես գյուղ, զվարճանքների տեղ, ելնելով «դաստ»-ձեռք, «կերտ»-կառուցել իմաստից, այսինքն՝ «Թագավորի համար կառուցված ամառանոց, հանգստի վայր» (տե՛ս Армянская география VII в., ծն. 186): 627 թ. Հեռակես կայսրը ավերել է Դաստագիրդը: (Տե՛ս J. Marquart. Eransahr, էջ 163-164: В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, էջ 193: А. Christensen. L'Iran sous les Sassanid, էջ 493: Սեբ., Գ. Աբգարյան, ծն. 439):

31. ... ամին գնա ի գախդիճ անդր: — Սեբեոսի բոլոր ձեռագրերը... ունեն «ամին դահիճ»: Այս ակնհայտ վրիպակը ուղղ-

վել է Թով. Արծ. տեղեկության հիման վրա: Տե՛ս Գ. Աբգարյան, ծն. 440:

32. Եւ Խոսրով արքայ փախստական գնաց... և մեռաւ, կեցեալ ամիսս Զ: _ Սեբ. էջ 127-129

33. Բայց արդ եկ... եկից և ես յԱսորեստան. _ Այս արտահայտությունը չկա Սեբեոսի բնագրում: Խորեանմին ուղղված Հե-րակլի այս խոսքերը պարունակող հատվածի կորստյան պատճառով հայտնի է, որ թե ո՞րն էր այն ժամադիր տեղը, որտեղ Հե-րակլը պետք է հանդիպեր Խոռեմին: Թով. Արծ. շնորհիվ հայտնի է դառնում, որ դա Ասորեստանն էր: (Տե՛ս Գ. Աբգարյան, ծն. 445):

34. Եւ հաւանեալ Խոռեմայ՝ ... թողեալ ի նա զԵրուսաղէմ... և զմեծ մաս Հայոց... _ Այս տեղեկությունը չկա Սեբեոսի բնագրում (տե՛ս Սեբ., էջ 129):

35. Յայնժամ Հայրակղէս գրէ առ Խոռեմ և ասէ ... _ և մեծարեալ արձակեաց պատուով: _ Սեբ., էջ 129-130:

36. Եւ գումարեալ Հայրակղի գամենայն զօրս իւր... Եւ կարգեալ հաստատեաց Հայրակղոս զսուրբ նշանն... ի սուրբ Գողգոթայ: _ Սեբ., էջ 131: Խաչի հաստատումը Գողգոթայում տեղի է ունեցել 629 թ. սեպտ. 14:

37. Եւ բաշխեաց... օրհնութիւն և գինս խնկոց _ Սեբ. էջ 131: Սույն հատվածում օգտագործաց «Օրհնութիւն բաժանել» արտահայտությունը արտասովոր է, որովհետեւ բուն հայերենում «օրհնություն» բառն ունի միայն բանավոր օրհնության իմաստ, իսկ բանաւոր օրհնության մասին չի կարելի ասել «օրհնություն բաժանել»: Սեբեոսի պատմության» հեղինակի արտահայտության ձևից երևում է, որ մեր պատմիչն օգտվել է հունական աղբյուրից, որի մեջ «օրհնութիւն» բառը ունեցել է նյութական օրհնության իմաստ: Հայ մատենագրության մեջ միայն հունարենից թարգմանված երկերում է հանդիպում բառի այդ իմաստը: Ամենայն հավանականությամբ այդ բառի տակ պետք է հասկանալ օրհնված հաց, որը բաժանում էին պատարագից հետո ծխականների և որը հունարեն կոչվում էր էյլոգիա (eulogia) այսինքի «օրհնություն»: (տե՛ս Գ. Աբգարյան, ծն. 451: Սեբ. ռուս. թարգմ., էջ 168, ծն. 149 _ Ստ. Մալխասյանց):

38. ... և ինքն գնաց ի Միջագետս Ասորոց... որ յորդոցն Իսմայէլի: _ Սեբ., էջ 131:

39. Ապա թագաւորեցին զԲորն... և ոչ հրամանատու ալլանճնապահ: _ Սեբ., էջ 130:

40. Դան., Բ, 31-35:

ԳԼՈՒԽ Դ

1. Եւ յայնմ ժամանակի... արք ժԲՈՒ յամենայն ցեղից Իսրայելի... ի Հոովմայեցւոց տէրութենէն... առ որդիսն Իսմայէլի... _ Համարյա բառացի փխռ. Սեբ., էջ 134:

2. Մադիամ _ Թով. Արծ. նկատի ունի Իր-Մովաբ քաղաքը. տե՛ս Գ. Թագ., ԺԱ, 18:

3. ... զոր աւերեացն Իսրայէլ... արքայի Մովաբայ: _ Տե՛ս Թիւբ, ԻԲԻԴ:

4. Յայնմ ժամանակի էին եղբարք... _ Այսպես է սկսում Թով. Արծ. պատմությունը Իսլամի հիմնադիր Մոհամմեդի մասին, որը բացակայում է ինչպես Սեբեոսի, այնպես էլ Ղևոնդի մոտ, մինչդեռ Ղևոնդի երկի վերնագիրն է՝ «Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, որ յաղագս երևելոյն Մահմետի, և զկնի նորին: Թէ որպէս և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց և առաւել թէ Հայոց ազգիս» (Մատ., ձեռ. Թ. 1902): Սույն հանգամանքը մատնանշում է, Ք. Պատկանյանը, որը ենթադրում է, որ թերևս Մոհամմեդի պատմությունը պարունակող Ղևոնդի գրքի առաջին գլուխը մեզ չի հասել, կամ էլ վերնագիրը հետագայում ավելացրել են գրիչները (տե՛ս՝ Ղևոնդ, Պատմութիւն Հայոց, Ս.-Պատ., 1887, էջ 118: Տե՛ս նաև 1852թ. հրատակ. առաջաբանը, էջ 11): Հնարավոր է, որ Թով. Արծ. օգտվել է Ղևոնդի այդ մեզ չհասած գլխից, հակառակ դեպքում որպես աղբյուր նրան կարող էին ծառայել բազմաթիվ ձեռագրերում պահպանված Մոհամմադի մասին ավանդության տարատեսակներից մեկը (տե՛ս Մատ. ձեռ. ԹԹ. 234, 2506, 3206, 3447, 8100, 8387): Ստորև ներկայացնում ենք XVII դ. ձեռ. Թ. 6961-ում (էջ 91բ-96բ) պահպանված տարատեսակներից մեկը, որը ունի հետևյալ վերնագիր. «Պատմութիւն ծննդեան եւ սննդեան արքանեկին նեռան Մահմատին եւ թագաւորելն»: «Աստանօր կամ եղև ինձ դարձեալ երկրորդ անգամ բուռն հարկանել զմատենից ժամանակագրաց պատմութեանց կարգաւ ծանուցանել, թէ որպէս կամ զինչ գործեցան աշխարհին Հայոց և Բաբելացոց, [շ]ունաց և առհասարակ ընդ տիեզերս ամենայն: Եւ արդ, բազում էին զօրաւորք տանն Թորգոմայ և անթիւք էին գունդք նախարար[աց] նոցա. նոքօք ելանէր մեծն Տրդատ և յաղթէր բազում գաւառաց և թագաւորաց. և յետ նոցա վախճանելոյն ոչ ուղ[ղ]եաց զաթոռ թագաւորութեան որդին նորա Խոսրով, և նորին որդին Տիրան, և նորին որդին Արշակ, և նորին որդին Պապն, որ եսպան դեղովք զսուրբ Հայրապետն զմեծն Ներսէս և ընկալաւ զնորին արագահաս պատիժն և զկործանումն տանս Հայոց և զխափանումն թա-

զաւորաց, զի զազրագործ և պիղծ և գարշելի վարս ունէին, որպէս Հեթանոսք, և խոտորեցան ի ճանապարհացն աստուծոյ: Վասն այն բարկութիւն աստուծոյ եկն ի վերայ հայոց աշխարհին և ջնջեցաւ շրջեցաւ թագաւորութիւնս մեր բազում ժամանակս: Ապա, յայտնի կարապետն նեռին, որ է Մէհէմէտն՝ առաջնորդն տաճկաց:

Այր ոմն աշխարհէն Պարսից և անուն նորա Ապտուհման՝ որդի Աբդալի՝ որդոյ Բելմիկին, ի քաղաքէն Ռուբրան՝ մօտ ի քաղաք Ռէոյ, ընդդէմ Ասպահան բերդոյ. նա ծնաւ որդի մի և կոչեաց զանուն նորա Մէհէմէտ և յաւել ծնաւ դուստր մի և կոչեաց զանուն նորա Ֆաթմայ՝ կին գեղեցիկ յոյժ: Իսկ որդին Աբդուհման[այ]՝ Մահմատ եղև դիւահար և մոլեգնէր ի դիւէն աւր ըստ աւրէ և անդրգնեալ ի դիւէ՝ խզէր ի շխթայս և զկապանս երկաթիս և վարէր ի դիւէն ի յանապատս, ի լերինս և ի քարանձաւս. և բազում ծախս ծախեց հայր նորա բժշկեաց. և ոչ աւգտեցաւ և կայր ի տարակուսի զօր հանապազ. և երեկ այր մի առ նա և պատմեաց նմայ և ասէ, թէ տանէիր զորդին քո յերկիրն Ասորեստանեաց առ այր մի, որում անուն էր Սարգիս. և նա ըստ հաւատին իւրոյ զգեցեալ է պարէգաւտ և է սեւազգեստ և նա բժշկէ զորդին քո: Եւ յարուցեալ Աբդուհման, առ զՄահմէտ զորդին իւր և եկ ի յերկիրն Ասորեստանեաց և հանդիպեցաւ առն ասորոյ մոլոգոնի, և հասեալ նոցա ի լերն վանաց, եհաս դեւն ի վերայ և զարկուց զնա ի գետնի, և մոլեգնայր և փրփրայր յոյժ. և հասեալ Սարգիսն բուռն եհար զՄահմետայ և կանգնեաց զնա. և ասէ Աբդուհման, եթէ հնար է և կարես բժշկել զորդին իմ, տամ քեզ գանձս բազումս և հանդերձս պատուականս և երիվարս ազնիւս: Եվ նորա անձն առեալ՝ եթէ բժշկեմ: Եւ Աբդուհման եթող զՄահմէտ զորդին իւր առ նա և ինքն գնաց. և այրն էր Նեստորի հաւատով, դիւական և կախարդասէր և յոյժ հմուտ էր արհեստից դիւաց թիւթել և կարդալ: Եվ Մահմէտն էր կռապաշտ հաւատով և մոգ. և ասէ Սարգիս զՄահմէտ, եթէ հաւատաս յԱստուած և դառնաս ի կռապաշտութենէդ, բժշկեմ զքեզ: Եվ նորա յօժարեալ՝ մկրտեցաւ ի նմանէ: Եվ նա մկրտէր զնա ըստ Նեստորի հաւատուն: Եւ բնակեցաւ Մահմէտ առ նա ամս ԻԳ, և միացաւ սատանայ ընդ մարմնոյ և ընդ հոգոյ նորա, և վարժեցաւ արեւստիւ կախարդութեամբ և ուսաւ զամենայն կախարդական աղանդս և հերձուածս Նեստորի: Եվ յետ այսորիկ, եհաս համբաւ առ Մահմէտ, եթէ մեռաւ հայրն քո Ապտուհման. և լուեալ Մահմէտ՝ լայր: Ասէ Սարգիս՝ մի լայր եթէ մեռաւ հայրն քո, զի ես քեզ մեծ առնեմ քան զհայրն քո և քան զամենայն ազգատոհմն քո. և արդ, արի տես զտուն հաւր քո և դարձիր առ իս: Եվ յարուցեալ Մահմէտ զառ գերկուսս ի վանաց

մոլոգոնս և գնաց ի յերկիր իւր, հասանի Սումիրայն. և եգիտ մեռեալ զհայրն իւր և զքոյրն իւր՝ զկինն Ալէ եղբորորդոյն իւրոյ և ասէ. «Զի ես, Ալէ, զտուն հօր իմոյ յափշտակեցէց և առիր զամենայն գանձս և զհանդերձս հօր իմոյ և զամենայն մլթերս»: Եվ արար Մահմէտ աղաղակ մեծ և հառ մասն ինչ յԱլէ և գնաց դարձեալ և եկն երկիրն Ասորեստանեան ի վանքն Դեմետրի առ Սարգիս մոլոգոնն և պատմեաց նմա զգեղեալսն: Ասէ Սարգիսն. «Մի՛ երկնչիր, Մահմէտ, զոր ունիմ ես հնարագիտութիւն զքեզ մեծացուցանել. արդ արի և գնայ դարձեալ ի տուն հօր քո և յօժարեցոյ այսր զարս ոմանս վաճառականս գնալ յերկիրն եգիպտացոց, և յորժամ գաս և հասանես հանդէպ վանացս իմոյ՝ արասջիք իջեանք, բա[յ]ց դու մի ասիցես եթէ ծանոթ եմ վանացս կամ տեղացս կամ սահմանացս այսմիկ և նշանէ գտեղս իջեանաց քոց. և ես, առեալ զսարկաւագունս իմ, ջահիւք և մոմեղիւնօք հասանեմ առ քեզ և համբարձեալ զձայնս մեր յերկիրն զարհուրեցուցանեմ զայրս պարսից, որ զկնի քո իցեն եկեալ, և ասեմ ցնոսայ, թէ տեսիլ երկնից տեսի վասն մանկանս այսաւրիկ, զի սա մարգարէ ոմն է և պարտ է հաւատալ սմայ և զոր ինչ ասէ սա՝ լինելով լինիցի: Եվ արար Մահմէտ զամենայն զոր ուսոյց նմա կախարդն Սարգիս: Եւ գնաց Մահմէտ յաշխարհն պարսից ի քաղաքն Սումարայ և յօժարեցոյց զարս վաճառականս երթալ յերկիրն եգիպտացուցն ի քաղաքն Սկանտարիայ և ժողովեցան արք մեծատունք և պատվաւորք և եկեալ հասանէին յաշխարհն Ասորեստանեայց: Իսկ ի ճանապարհին ասէր Մահմէտ. «Ո՛վ մեծամեծք պարսից, չենք մենք ի հաւատս և ի աստուածապաշտութիւն, զի սնոտիք են կուռքն մեր, քանզի լուեալ եմ ես ոմանց, թէ գոյ Աստուած յերկիրնս ի վեր քան զարեգակն, որ երեւի մեզ»: Եվ նոքա ասեն. «Զի լինիս, Մահմէտ, լուր լեր և մի խօսիր ընդ ա[յ]ն»: Իսկ նա սկսաւ պատմել նոցա զաւուրս զառաջինս յԱբրահամու և ի Նոյէ, նաև ի յԱդամայ. և նոքա զարմանային ընդ իմաստութիւնս նորա և ասեն. «Ո՛վ Մահմէտ, ուստի ասես զայդպիսի բանս և բազում գիտութիւնս»: Եվ նա ասէ. «Ի վերուստ է տված ինձ իմաստութիւն, գիտութիւն և մարգարէութիւն»: Եվ իբրև մօտեցան վանացն՝ բանակեցան անդ հաղէպ վանացն մոլոգոնի ըստ խրատոյն նորին:

Եւ ելեալ ի գիշերի մոլոգոնն Սարգիս, առեալ ջահս [և] մոմեղէն[ս], զսարկաւագունս և մի[աբանս վանացն] և եկեալ ի տեղին, ուր էր [Մահմէտ], և շուրջ զնովա արեալ մեծայձայն բարբառէին և անկարծակի զարդեան արք վաճառականք զարհուրեցան: Եւ յարուցեալ գնացին առ նայ և ասեն ցմոնոգոն. «Զինչ է որ լսեմք, Նեստոր Սարգիս, զառնէս զայսմանէ»: Եւ ասէ. «տեսիլ

երկնից տես[ի] ի վերայ սորայ և լոյս մեծ և հրեշտակք, որ ասէին թէ մարգարէ է սա մեծ և զոր ինչ ասէ դայ, ճշմարիտ են բանք դորայ»:

Եւ ապա զմտաւ եկեալ արքն վաճառականք. «արդար էին բանք դորայ, զոր ասէր մեզ, յորժամ գայք ի ճանապարհին»:

Եւ յարուցեալ գնաց[ին] զճանապարհս իւրեանց: Եւ յորժամ դար(1ր) [ձան յաշխա]րհն իւրեանց և գնացին [իւրաք]անչիւր ի տունս և [համբաւէին զՄահմէտ թէ մարգարէ ոմն է]:

Եւ լուաւ զայս ծապասպ Քասրէ արքայն Պարսից և խնդրէր սպանանել զՄահմէտ և ասէր թէ. «նայ ուսեալ էր հերձուածս Ասորեստանեաց և կամի խաբանել զպաշտօն կոոց մերոց»: Եւ յարուցեալ Մահմէտ և Ալի, առեալ զՖատմայ, ելին աշխարհէն իւրեանց ի Պարսից և եկեալ բնակեցան աշխարհն Բաբելացոց: Եւ էր սկիզբն թվականին հայոց ԼԶ»:

5. Յուշ առնէր նմա զխոստումն Աստուծոյ առ Աբրահամ... — Տե՛ս Սեբ., էջ 135: Ղեւ., էջ 4: Ծննդ., Ժէ, 11-12. ԽԸ, 19:

6. ... և զկարգս թլպատութեանցն և զգոհիցն և զայլոցն ամենեցուն... — Տե՛ս Ծննդ., Ժէ, 11-12: Ելք, գլ. ԻԲ:

7. ... կնոջն Ղաւտայ... — Ծննդ., ԺԹ, 26:

8. ... իսկ էր դուստր ցեղի Դանայ: — Ղեւ. ԻԴ, 11-12:

9. Եւ Ալի այր քաջ, ասէ ցնա... եկին ի քաղաքն Մադիամ... — Այդ կապակցութեամբ Ք. Պատկանեանը նկատում է, որ մեր մատենագիրները «առ հասարակ զսկիզբն թուականութեանն Արաբացւոց դնեն յառաջ քան զՀէջիրն (16 յուլիսի 622 ամին): ... Սամուէլի Անեցւոյ ծանուցեալ զտարբերութիւնսդ առ պատմագիրս մեր զթուականէն Արաբացւոց՝ գրէ, թէ ոմանք զսկիզբն թուականութեան նոցա դնեն ի թուականիս մերում 62-րդի, այլք ի 65-րդի և այլք ի 68-րդի, որ են ամք Տեառն 615, 617 և 620: (Տե՛ս Ղեւ., էջ 172-173, ծն. 2):

10. Եւ ուսեալ Հրէիցն... բարձին սրով: — Հմմտ Սեբ., էջ 135:

11. Տեսեալ Մահմէտի զյաջողութիւն իրացն... և զայլ ևս բազում»: — Հմմտ.՝ Սեբ., էջ 135-136. Ղեւ., էջ 3-4:

12. Եւ նորա կամեցեալ ցուցանել թագաւորին... տեսցէ զելս իրացն... — Հմմտ.՝ «Եւ չուեալք գնացին բանակք բանակք ըստ իւրաքանչիւր նահապետութեանց... և սակաւք ի նոցանէ... անկանէին ի տեղի ապաստանի»: (Սեբ., էջ 135-136: Ղեւ., էջ 4-5):

13. Յայնժամ տեսեալ Երուսաղէմացւոցն... ամենայն Հրէաստանի: — Տե՛ս Սեբ., էջ 136:

14. Ի սոյն ժամանակս էր այլ ոմն... անուն էր Սալման — Սալմանի մասին ստորեւ ներկայացված պատմությունը թուվ. Արծ. քաղել է վերոհիշեալ Մոհամադի կյանքին նվիրված առասպելներից:

15. Եսայ. ԻԱ, 7:

16. ... «վայ քեզ, եղուկ դու, ազգ Տաճկաց... և քեզ ոչ եղիցի հանգիստ»: — Սուլյն հատվածը թուվ. Արծ. գրել է նմանվելով աստվածաշնչային մարգարեություններին:

17. ... և ինքն կացուցանէ ի գլխավորութիւն Տաճկաց... ամս Ի և ամիսս Զ: — «Համօրէն պատմագիրք Հայոց տան երեցունց առաջին յաջորդացն Մահմետի ամս 38 թագաւորութեան հասարակաց, առանց որոշելոյ իւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ զժամանակ թագաւորութեան... Սակայն ժամանակ թագաւորութեան տեւաց ոչ ամս 38, այլ 24 միայն...» (Ք. Պատկանեան, էջ 3, ծն. 2): Ի տարբերություն Ղեւոնդի թուվ. Արծ., նշելով Արուսեքի իշխանութեան տևողությունը՝ Բ տարի, մնացած Բէ տարուց Ժ տարիների փոխարեն հատկացնում է Արուսեքի հաջորդող Ամրին՝ Ի տարի և բաց է թողնում Ուսմանին (644-656) և Ալիին (656-661):

18. Եւ փախեալ Յազկերտ... որ տեւաց ամս ԵւսԲ: — Տե՛ս Սեբ., էջ 164: Սուլյն հատվածին հաջորդում է Ղեւոնդի պատմության հիման վրա կազմված արաբական խալիֆների ցանկը, սկսած Մուավիայից և վերջացուած Ահարոնով (Հարուն ալ-Ռաշիդ): Ցանկը իրենից ներկայացնում է խալիֆների անունների հասարակ թվարկումը, որը երբեմն ընդհատվում է շատ թե քիչ ընդարձակ, ծանոթագրությունների բնույթ կրող այս կամ այն խալիֆի անձը և գործունեությունը բնութագրող տեղեկություններով, ամբողջությամբ քաղած Ղեւոնդի երկից: Ղեւոնդի Պատմությունը վերջանում է կաթողիկոս Ստեփանոս Դվինեցու (788-790) և Հարուն ալ-Ռաշիդի (788-809) հիշատակումով, ուրեմն հաջորդ չորս խալիֆների անունները քաղած են ինչ-որ մեկ այլ աղբյուրից: Սակայն հնարավոր է, որ արաբական խալիֆների ողջ ցուցակը քաղած է այլ աղբյուրից, այսինքն Շապուհ Բայրատունու Պատմությունից: Այդ դեպքում տրամաբանորեն արդարացված կլինի Դրդ գլուխն ավարտող տարբերությունը. «Բայց մեզ կայ առաջի ասել վասն Ջափրա և չար գործոց նորա, անգիրս մնացեալ յայլոց...»: Ոչ թե թուվման, այլ իր նոր աղբյուրի հեղինակն է խոստանում նկարագրել «անգիրս մնացեալ յայլոց» իրադարձությունները:

19. ... ի Կիւրոսէ մինչև ցթագաւորութիւնն Տաճկաց՝ ամք ՌձԿ: — Այսինքն թուվ. Արծ. համարում է տաճիկների իշխանության սկիզբը 621թ:

20. Ումառ որդի Աբդլազիզա... գրէ թուղթ հաւատոց... ի նմանէ պատասխանիս... իւրոց սպայիցն: — Տե՛ս Ղեւ., էջ 42-98:

21. Յեզիտ — Ինչպես նշում է Ք. Պատկանեանը, Ղեւոնդի

բոլոր ձեռագրերում «Յեզիտի» փոխարեն գրված է Յեզկիրտ, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Թով. Արծ. (կամ էլ՝ Շապուհ Բագրատունին) օգտվել է ձեռագրից, որտեղ անունը գրված էր ճիշտ՝ Յեզիտ: (տե՛ս Ղև., էջ 99, ծն. 9):

22. Աբղլայ ամս Գ. միւս Աբղլա ամս ԻԲ. — Ինչպես հուլյն, այդպես էլ Հայ մատենագիրները Աբղլայներ են կոչում Աբբասյան հարստության հիմնադիրներ՝ երկու եղբայրներին, որոնցից առաջինի անունն էր Աբուլ-Աբբաս-Աբղլա աս-Սաֆահ (749-754), իսկ երկրորդինը՝ Աբու Ջաֆար ալ Մանսուր (754-775): (Տե՛ս Ղև., էջ 127, ծն. 126):

23. Մահադի ամս Ժ — Խոսքը վերաբերում է խալիֆ Մոհամադ ալ Մահդիին, որը իրոք թագավորել է 10 տարի (775-785): Ըստ Թովմայի ցուցակի նրան հաջորդում է «Մահմետի որդի Մահադեայ ամս Ը»: Սակայն «Մահադին» և «Մահմետ որդի Մահադեայ»-ներ միևնույն անձնավորությունն է: Թերևս Թովման օգտվել է նաև մեկ այլ աղբյուրից, որտեղ տրված էր «Մահադի»-ի իշխանության տևողության ճիշտ թիվը և այդ պատճառով, կարդալով Ղեւոնդի մոտ «և կալեալ գիշխանութիւն Մահմետ ամս Ը» (էջ 161), համարել է նրան մեկ այլ անձնավորություն:

24. Ահարոն ամս Ե — Խալիֆ ալ Մահդիի կրտսեր որդի՝ Հարուն ալ-Ռաշիդն է (786-809): Թով. Արծ. վերագրում է նրան իշխանության ընդամենը Ե տարի, թերևս այն պատճառով, որ 789/790 թթ. Հարունը ստիպել է իր մտերիմներին հավատարմության երդում տալ իր որդի Մոհամմադին:

25. ... վասն չփոթեալ և հակառակաւեր ազգին... զԲագդադ: — Խոսքը վերաբերում է երրորդ պառակտիչ պատերազմին և Օմայան հարստության անկմանը:

26. ... այս այն Աբղլայն է... անյագ ազահուլթեան: — Հմմտ. Ղև. էջ 128. «... գյափշտակող բարս ազահուլթեան իբրև զվարձ գեալ ի տամբին... մինչև կոչել յիւրական ազգէն անուն զաջութեան նորա հայր դանգի, զի որպէս բանից կարգ է ասել՝ զդանգ առաւել քան զԱստուած մեծարէր»:

ԳԼՈՒԽ Ե

1. ... նախ քան զլնուլ վեցերորդ յոբելինի... — Նմանակելով Եվսեբիոսին, Հայ մատենագիրները սահմանում էին Հոբելյանական ժամանակաշրջանը լիակատար 50 տարիներով, ավելին, ներանք համապատասխանեցնում էին այդ ժամանակաշրջանի, ինչպես նաև 532 տարվա զատկային ցիկլի սկիզբը հայոց թվականության առաջին տարվան, այսինքն մ.թ. 552 թ.: Վեց հոբելաններ

րին համապատասխանում են 300 տարի, 847 թ. մինչև 6-րդ հոբելյանի ավարտը մնում էին դեռևս 5 տարի, որոնց վերջին տարին համընկնում է 851 թ. հետ: Հենց այդ էլ նշանակում է վերոբերված արտահայտությունը: (Dulaurie M., Recherches, էջ 254):

2. ... եւ եօթանասուներորդ ոլոմպիադին... — 70 օլիմպիադներ = 280 տարիներին, որոնք հանած լինելով 847-ից տալիս են 567: Քանի որ այդ վերջին տարեթիվը քննվող ժամանակաշրջանի պատմության տեսանկյունից ոչինչ չի տալիս, Դյուլորին համարելով այն աղավաղում, առաջարկում է 70-ը ուղղել 74-ի, որը համապատասխանում է 847 թ. (Recherches, էջ 254):

3. ... յետ իննեւտասն ընդիքտիոնին... — 19-րդ ինդիկտոնը պետք է ավարտվեր 836 թ., իսկ 846 թ. համապատասխանում էր 20-րդ ինդիկտոնի 10-րդ տարուն (Recherches, էջ 254):

4. ... Թոբլ ոմն Ջափր անուն: — Խալիֆ Ջափար ալ-Մուլթավաֆի (847-861):

5. ... խլրդենի դիմօք... — Խլրդենի, այսինքն՝ խիստ կարմրած, բորբոքված դեմքով («խլրդենի» = «փտախտ», «քաղցկեղ», «գանգրենա»):

6. ... ունէր յայնժամ զգլխաւորութիւն բարձակցութիւն իշխանաց Հայոց... — Պետք է լինի «... ունէր յայնժամ զգլխաւորութիւն բարձակցութեան իշխանաց Հայոց...» (К. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов, էջ 54):

7. ... Մուսէի ումեմն որդւոյ Զօրահայի հազարացւոյ... — Բացի Թով. Արծ. տեղեկություններ է նրա մասին հաղորդում նաև արաբ պատմիչ Բալաձորին (տե՛ս Ա. Տեր-Ղեւոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 81):

ԳԼՈՒԽ Զ

1. ... և Մուշեղ և Ապուպէլճ — Մինչդեռ Ապուպելճ Արծրունին (Գուրգենի և Մուշեղի հայրը) այդ ժամանակ կենդանի չէր: Ելնելով խոսքի իմաստից, կարելի է ուղղել «Մուշեղ Ապուպէլճ»: Վերջինիս Թով. Արծ. հիշում է նաև այլ առիթով երրորդ գրքի Դ գլխում (Վ. Վարդանյան, ծն. 165):

2. ... ի տոհմէն Ընտրունեաց... — «Պետք է կարդալ Տրունեաց: ... Տիր-ունին, ըստ երևույթին, Տրպատ-ունի կրճատ ձևն է»: (Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի, էջ 356):

3. ... իշխան Աշոտ... Գունդստալար... — Այս հատվածում հիշատակված անձանց մասին տե՛ս Հ. Աճառյան, Անձ. բառ. հ. Ա-Ե:

4. ... հազարապետ ոմն հարկաց, Ծովափի կոչեցեալ ամիրայ Ալայ անուն: — Արաբական պատմիչներ (Բելաձորին, Տաբարին) հիշատակում են նրան որպես Ալա իբն Ահմադ ալ-Ազդի (Ա. Տեր-

Ղեռնդյան, Արարական ամիրայությունները, էջ 82): Ըստ Տաբա-
րիի, Ալան հարկեր էր գանձում Հայաստանում 865 թ.: Նա հա-
ղորդում է նաև Ալայի մահվան տարեթիվը՝ 873: (Տե՛ս Հ. Փափագ-
յան, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը, էջ 83, ծն. 50):

5. ... գեոլոգ Առճուճս... — Հիշատակում է միայն մեկ անգամ
Թով. Արծ. Նույն այդ տեղը, ըստ երևույթին, նշում է նաև Անա-
նուն Արծրունին, սակայն արդեն որպես բերդ. «... յԱրճուճսն
անուանեալ ամրոցի»: (Ան. Արծ., գլ. 7):

6. ... Գուրգինայ Ապուպէլճի... — Պետք է ուղղել «Գուրգինայ
(որդւոյ) Ապուպէլճի»: (J. Marquart, Südarmanien, էջ 361):

7. ... Վասակայ Արծրունոյ... — Հայտնի է, թե վերոհիշյալ
չորս Վասակ Արծրունիներից ո՞ր մեկի հետ նույնական է այս
Վասակը: Ստորև երրորդ գրքի Զ-րդ գլխում Թով. Արծ. կրկին
հիշատակում է նրան որպես դավաճանի և հավատուրացի: Հ.
Աճառյանը (տե՛ս Անճ. բառ., Ե, էջ 47) սխալմամբ ներկայացնում
է նրան որպես 2-րդ գնդի հրամանատար Գուրգեն Ապուպէլճի
նիզակակից, Վահան Արծրունու փոխարեն:

8. Հմմտ. Սոփո., Ա, 10-11:

9. Առակ., ԻԹ, 4:

10. Եսայ., Զ, 9:

11. Եզե., ԺԶ, 3:

12. Եսայ., Ա, 23:

13. Եսայ., ԼԲ, 1:

14. Իմաս., Զ, 7:

15. Եսայ., Զ, 9-11, Ե, 13:

16. Արդ ի գալ միւսոյ ամին որ յորելեանք Զ և ոլիմպիատք
ՀԲ, ընտիքտիոնք Ի, որ է ըստ հայերէն թուականութեանն Յ... —
Նախորդ Ե գլխի սկզբում Թով. Արծ. առաջին անգամ օգտագոր-
ծում է իր շարադրանքում հռոմեական թվագրությունը, որին
մենք կհանդիպենք ևս մեկ անգամ իր երրորդ գրքի Թ և ԺԴ
գլուխներում:

17. ... Յովսեփու ումեմն որդւոյ Ապուսէթի... — Յուսուփ
բեն Աբու Սայիդ Մոհամեդ բեն Յուսուփ ալ Մարվազի, Արմի-
նիայի ոստիկան: Ինչպես նշում է Մարկվարտը (Südarmanien, էջ
297, ծն. 4), բացի Թով. Արծ., բոլոր հայ մատենագիրները
չփոթում էին Յուսուփին իր հոր՝ Աբու Սայիդի հետ (տե՛ս Ա.
Նալբանդյան, Արաբ ոստիկանները, ՏՀԳ, Եր., 1956, 8):

18. ... և վասն աշխարհին նորա: — Բոլոր տպագիր բնագ-
րերում բացակայում է սույն դարձվածքը, որ վերականգնում ենք՝
ձեռագրի (էջ 237) հիման վրա: (Վ. Վարդանյան — ծն. 171):

19. ... Զորոյ Հասկոյ... — Սույն անվանումը հիշատակում

է միայն Թով. Արծր.: (Տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն,
էջ 201):

20. ... անհաւատարիմ... — Սույն կոնստեքստում այդ բառը
օգտագործված է «անհաւատ»-ի, «ճշմարիտ հաւատ չունեցող»-ի
իմաստով: (Տե՛ս ՆԲՀ, Հ. Ա, էջ 184-185):

ԳԼՈՒԽ Է

1. ... Արիւնարբուք... — Թվում է, որ այս բառը օգտա-
գործված է աստեղ ոչ իր սովորական իմաստով, այլ նշանակում է,
որ նրանք չէին վախենում թափել ինչպես իրենց սեփական, այն-
պես էլ ուրիշի արյունը:

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ ԳԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա

1. Մատթ., ԺԲ, 25:

2. Ուպիանու — Ն. Մառը (տե՛ս «Сборники притч Варда-
на» էջ 431) և Հ. Տաշյանը (Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, էջ
111) առաջարկում են ուղղել «Ողոմպիանու»: «Ուպիանու» ձևը
թերևս մոռնել են հետագայի գրիչները: Ողոմպիանի (Ոլիմպիանի)
անունով հայերեն թարգմանությամբ մեզ են հասել մի քանի
առակներ: (Վ. Վարդանյան, ծն. 175):

3. Երեմ., Ժ, 25

4. Հմմտ.՝ Սաղմ., Ղ, 12: Բ. Զաք., ԼԲ, 35: Մատթ., Դ, 6:
Ղուկ., Դ, 11:

5. Յայտն., Գ, 7:

6. Հմմտ.՝ Դատ., Ի, 15-16:

7. Ամբկ., Ա, 5-10: Բազմակետով նշված է Թովմայի բաց
թղթած «բազդեացիք» բառը:

ԳԼՈՒԽ Բ

1. Ժաբբ — Խոսքը վերաբերում է Զիաբբ դարձվածքին,
որին զգրվածք Բուխան ուղարկել է Ռչաունիք և Մոկք դուռու-
նեք (Յճ և А. Геворкян, Армянская и османская историография, էջ 144):

2. Այլ և դասմիկ նորաբեզդ ասանին Ռչաունիսոց —
նորաբեզդ ասանը հիշատակում է միայն Թով. Արծր. տե՛ս նույն
սույն թարգմանության գլ. ԺԴ էջ 113:

3. ... ձորն Առանայ — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.,
սեղանագրված է ըստ երեւոյթին Վասուդուքտիանում Ռչաունիսոց

գավառի սահմանների մոտ (տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 505):

4. Առակ., ԺԸ, 19:

5. Հմմտ.՝ Եսայ., Լ, 17:

6. Բնագրում՝ «սպնգով»: Պետք է լինի «սպնգով» (տե՛ս Բ. Լ. Չուգասզյան, Բժշկարան ձիոյ, էջ 238): Պատմիչը նկատի ունի խիստ թունավոր սպունգուռ (չնախադող) անունով բույսը, որով թունավորում էին նետասլաքները. (Վ. Վարդանյան, ծն. 178):

7. Մատթ., Ժ, 19-20:

8. Մատթ., Ժ, 28:

9. Հմմտ.՝ Մատթ., Ե, 15-16:

10. Սաղմ., ԶԸ, 15:

11. ... ի ձորոյ Շատուանոյ... — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.: Ինչպես ենթադրում է Ղ. Ինճիճեանը, պետք է լինի՝ Դատուանոյ ձոր (Ստորագրութիւն, էջ 533): Ըստ Ղ. Ալիշանի, Դատուանը՝ ավան է Վանալճի հարավ-արևմտյան ափին, մինչդեռ Մ. Միրախորեանը նույնացնում է Դատուանը լճի արևելյան կողմում մի բարձր բլուրի վրա գտնվող ավերակների հետ, որոնք, ըստ ավանդույթի, եղել են Սենեքերիմ թագավորի բերդը (տե՛ս Մ. Հովհաննիսեան, Հայաստանի բերդերը, էջ 221):

12. ... ի Ղոկորուատ առանին... — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.: I (էջ 146, ծն. 1) և II (էջ 131, ծն. 2) տրված է՝ «ի Շոկորուատ» տարնթերցվածքը: Ինչպես նշում է Ղ. Ալիշանը (Այրարատ, էջ 258ա)՝ «Անսովոր է ի մեզ Ղ տարիւ սկզբնաւորութիւն անուան»: «Շոկորուատ» տարնթերցվածքը ընդունում է Ն. Բյուզանդացին (Նախն. էջ 342):

13. Հմմտ.՝ Եսայ., ԻԲ, 6:

14. Եսայ., ՄԶ, 10-11:

15. Սաղմ., Լ Դ, 12, ՃԸ, 5:

16. Սաղմ., ՃԸ, 6:

17. Առակ., ԺԷ, 13:

18. ... Սմբատ Բագրատունի... Մոկաց իշխեցող... — Այս Սմբատ Բագրատունուն չփոթում են Աշոտ Մսակերի որդի՝ Սմբատ Ապլարաս սպարապետի հետ: Իրականում Մոկաց իշխեցող Սմբատը Մոկաց իշխան Սահակի որդին էր և Աշոտ Մսակերի թոռը. (Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 67):

19. Եսայ., ԺԺ, 20:

20. Եսայ., ԽԵ, 13:

ԳԼՈՒԽ Գ

1. «Տպագիր բնագրերում բաց է թողնված «և զտիկնայս նոցա» դարձվածը, որը կա ձեռագիր բնագրում (Թ. 141բ) և հապես լրացնում է հեղինակի խոսքը» (Վ. Վարդանյան, ծն. 181):

2. ... և զտիկինն Հրանուշ... — Խոսքը մեծ իշխան Աշոտ Արծրունու կնոջ և իշխան Գրիգոր-Դերենի մոր մասին է: Տիկին Հրանուշն հիշատակվում է նաև «Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի»-ի պատմութիւնում երեք անգամ. 1) «Եւ ած Աշոտ զըդուստրն Աշոտի Բագրատունւոյ զՀրանուշ՝ կին որդոյ իւրոյ Դէրէնի» (էջ 157): 2) «Յայնժամ Հրանուշ քոյր իւր (այսինքն՝ Սմբատ I Թագավորի-Մ. Դ.-Մ.) ուղարկել առ Սըմպատ եղբայրն իւր և ասէ, թէ «իմ այլս Դերենն թողել է զիս և զայլազգի կին մի կուսիրէ ի Հերայ՝ զըդուստրն Ապուսարայ... Եւ դու տիէգերակալ եղբայրն իմ... մի տալ զիս արհամարել, զի քոյր քո եմ և ոչ զոք ունիմ այլ տէր»: (էջ 161): 3) «Եւ յորժամ մայրն քո Հրանուշ, համեստ և իմաստուն ի կանանց, ել գնաց ի Հայք՝ լայր առաջի նորա (Սմբատի) և ասէր, թէ դու եղբայրն իմ ես և ես իբրև զանտէր ի տունն Վասպուրականի և զորդիքն իմ զսպանած ի ձեռաց անարժանին Մովանայ, իսկ նա ծիծաղեցաւ և ասեր ընդ մայրն քո Հրանուշ. «մի լայր, թող մեռան զորդիքդ քո, զի աւձին ձագն լավ է սպանանել, որ ոչ վիշապանան» (էջ 193): Հայտնի է, թե իրականում մեծ իշխան Աշոտ Արծրունու կին Հրանուշը ո՛ր իշխանական տոհմից էր սերում: Կարծեցյալ Շապուհի կիսաառասպելական պատմութիւնում նա ներկայացված է որպես Բագրատունյաց Աշոտ I Թագավորի դուստր, ըստ երևույթին, չփոթված լինելով Աշոտ Մսակերի դուստր Հռիփսիմեի հետ:

ԳԼՈՒԽ Դ

1. Մատթ., Ժ, 32:

2. Եսայ., ՄԶ, 3:

3. Եսայ., ՄԶ, 6-7:

4. Յովհ., Ժ, 16-17:

5. Եսայ., ԿԵ, 15-16:

6. ... գեղջն թուլայ... — Թով գյուղը հիշատակում է միայն Թով. Արծ., ինչպես նաև ստորև հիշատակվող «Արեան լիճ» աշխարհագրական անվանումը:

7. Խոսքը 851 թ. «... Մուսէի ումեմն որդւոյ Զօրահայի...» դեմ մղված պատերազմի (տե՛ս դպր. Բ, գլ. Ե) մասնակից՝ Սահակ Ապուսմկըէմ Արծրունու մասին է, որին հիշատակում է միայն Թով. Արծ.:

8. ... իբրև զքաջ հովիւ... յանձն առին... — Հմմտ.՝ Յովհ.,
Ժ, 11:

9. Տե՛ս գլ. ԻԹ, ծն. 9:

10. Ելից., ԺԵ, 3:

11. Դան., Գ, 26-45:

12. ... ի գարդայ Պարսիցն... — «Գարդա» բառը հին պարսկերենում նշանակել է ստրուկ (տե՛ս Сасанидский судебник, изд. А. Г. Периханян, с. 535 — Վ. Վարդանյան, ծն. 195):

ԳԼՈՒԽ Ե

1. ... Ամովս մարգարէ... — Պետք է լինի՝ Միքիէ, Ա, 16.
տե՛ս նաև՝ Եսայ., ԻԲ, 12:

2. Զաք., ԿԺԳ, 7: Մատթ., ԻԶ, 13: Մարկ., ԺԴ, 27:

3. Յովհլ, Բ, 3, 5, 25:

ԳԼՈՒԽ Զ

1. ... յաճիւռ... — Թերևս աղճատված բառ է: Ելնելով հատվածի ընդհանուր բովանդակությունից կարելի է ենթադրել, որ անիմաստ «յաճիւռ» բառի փոխարեն սկզբնօրինակում գրված էր՝ «յախուռն»:

2. ... ոչ գոլ ճշմարիտ վկայութիւն միոյ ուրուք... Թող թէ բազումս: — Հմմտ.՝ Բ Օրին., ԺԷ, 6: Մատթ., ԺԸ, 16: Յովհ., Ը, 17: Բ Կորնթ., ԺԳ, 1: Առ. Եբր., Ժ, 28:

3. Հմմտ.՝ Յովհ., ԽԱ, 12-13:

4. Մատթ., ԺԵ, 8:

5. Մատթ., Զ, 24:

6. Գ. Թազ., ԺԱ, 26:

7. Երեմ., Բ, 27:

8. Մատթ., ԺԴ, 3-11:

9. Մատթ., ԺԸ, 20:

10. Սաղմ., ԽԳ, 23:

11. Երեմ., Ա, 18: Եզեկ., Դ, 3: Ամովս, Է, 7:

12. Սաղմ., ՃԽԳ, 1:

13. Սաղմ., ԼԳ, 8:

14. Տե՛ս Երեմ. Թ, 19:

15. Դան., Գ, 19, 49-51:

16. Մատթ., ԺԱ, 28:

17. Մատթ., ԺԶ, 25:

18. Գործք առաք., Ի, 34:

19. Հմմտ.՝ Երեմ., Ը, 17:

20. Եսայ., ԺԱ, 8-9:

21. Յովհ., ԺԲ, 32:

22. Ղուկ., ԻԳ, 42:

23. ... հոռի ամսեան, որ օր Ե էր ամսոյն յաւուր ուրբաթու... — այսինքն 855 թ. մայիսի 31-ին ուրբաթ օրը (տե՛ս M. E. Dulaurie, Recherches, էջ 262):

ԳԼՈՒԽ Է

1. Զընդ նոյն ժամանակս և Նաբատիոս... ի Հռովմ... — (Տե՛ս Եւս. Կես., Պատմութիւն եկեղեցական, գիրք Զ, գլ. ԽԳ, էջ 505-513):

2. Հռովմ., Ժ, 10:

3. Եսայ., ԻԹ, 13: Մարկ., Է, 6:

4. Մատթ., Է, 18-19:

5. Մատթ., Է, 17:

6. Մատթ., Ժ, 32-33:

7. Հռովմ., Ժ, 8:

8. Բ Տիմ., Բ, 12-13:

9. Եսայ., Զ, 5:

10. Առ Եբր., Ժ, 29:

11. Տե՛ս Գործք առաք., Ը, 9-13, 18-24:

12. Գործք առաք., Ե, 1-10:

13. Հռովմ., Ժ, 8:

14. Սաղմ., ՃԺԵ, 10:

15. Բ. Կորնթ., Դ, 13:

16. Հռովմ., Ժ, 9-10:

17. Բ Տիմ., Ա, 8:

18. Սաղմ. ՃԺԸ, 46:

19. Մարկ., Ը, 36:

20. Աստանօր զվկայեալ բանիս... — Սույն դարձվածը Նորայր Բյուզանդացին ուղղել է «Աստանօր զկայ առեալ բանիս» ձևով (Հայկական բառաքնություն, էջ 86): Ուղղումն ընդունել է Բ. Պատկանյանը և մուծել 1887-ին Ս. Պ.-գում լույս տեսած բնագրի մեջ: Կարծում ենք, բնագիրը չպետք է սրբագրել: (Վ. Վարդանյան, ծն. 197): Այդ կապակցությամբ Բ. Պատկանյանը (էջ 166, ծն. 2) գրում է. «... մեք եղաք այսպէս ըստ ուղղագրութեան Նորայր Բիւզանդացոյ (Հայկական բառաքնություն, յէջն 86), որպէս և եղաք զընթերցուածն «ի Հեր և ի Զարեանդ» յէջն 50 մատենիս ի ծան.՝ ըստ առաջարկութեան նորին, (անդ)»: Այդ սրբագրությունը մեզ ընդունելի է թվում:

ԳԼՈՒԽ Ը

1. Ձոր օրինակ... պատմութեանս խորհրդոյ: — Հմմտ., եղիշէ, էջ 88: (R. Thomson, էջ 232, ծն. 2):

2. Յորժամ անդնդական խորքն... և միայն բնական ըստ ազգս իւրեանց: — Հմմտ. եղիշէ, էջ 44 (R. Thomson, էջ 233, ծն. 3):

3. Իսկ անօրէն զօրավարն... ի վերայ աշխարհիս Վասպուրական կոչեցեալ... — Թով. Արծ. նկատի ունի 852 թ. գարնանը Սասունի և Խուլթի ապստամբած լեռնցիների դեմ սկսված Բուղայի արշավանքը, որը ներխուժելով Հայաստան Դիարբեքի լեռնաշղթայի և գերի վերցնելով Բագրատի որդիներ Աշոտին և Դավթին, ծավալեց այնուհետև ռազմական գործողություններ Վասպուրականի տարածքում, ինչը ստիպեց մեծ իշխան Աշոտ Արծրունուն անձնատուր լինել Բուղային:

4. ... եմուտ... ի քաղաքն Դուին ձմերել անդ. — Խոսքը 852/53 թ. ձմռան մասին է:

5. Իսկ անօրէն զօրավարն իբրև արար... ի հաւատէն Քրիստոսի: — Հմմտ. եղիշէ 55-56 (R. Thomson, էջ 233, ծն. 6):

6. Մատթ., Ժ, 33:

7. Մատթ., Ժ, 39:

8. Մարկ., Ը, 36-37:

9. ... իբրև մանուկ մի անպիտան... — եղիշէ, էջ 41 (R. Thomson, էջ 234, ծն. 7):

10. Ամբա., Բ, 5:

11. Սաղմ., Կթ, 2 (Հ, 1):

12. Սաղմ., ԽԳ, 22:

13. Եւ սոցա այսպէս նահատակեցան... ի փառս Աստուծոյ... — Ըստ Թով. Արծ. Նոր Ատոմյանց նահատակությունը կատարվել է հայ. թվգր. 302 թ. և ըստ Հով. Դրասխ. ճշգրտման մեհեկան ամսվա 25-ին, այսինքն՝ 853 թ. նոյեմբեր 17-ին (տե՛ս M. E. Dulaurie, Recherches, էջ 259):

ԳԼՈՒԽ Թ

1. Եւ եղև իբրև ձմեռն փոքրացաւ... գարնանային եղանակին մերձեցաւ... — Խոսքը 853/54 թ. ձմռան և 854 թ. գարնան մասին է:

2. ... քաղաքին Տփղիբ կոչեցեալ յառաջագոյն Փայտարական անուանէին. — Փայտակարանը պետք է գտնվեր ներկայիս Սալիան քաղաքից դեպի արևմուտք, այժմ չորացած Մահուղճալ լճի մերձակայքում: ... «Աշխարհացույց»-ի հեղինակը արձանագրել է Փայտակարանի գտնվելը Կասպից ծովի եզերքին

Երասխի գետաբերանում: VI-VII դդ. Կասպից ծովի մակարդակի խիստ անկման հետևանքով Փայտակարանը դադարում է ծովափնյա քաղաք լինելուց և, հավանաբար VII դ. վերջից, գոյություն ունենալուց: Ուշ շրջանի հեղինակներ՝ Հով. Դրասխ., Թով. Արծ., Վարդ. սխալմամբ Փայտակարանը անվանում են Տփղիս: (տե՛ս Բ. Ա. Հարությունյան, Փայտակարան քաղաք, էջ 61-76):

3. ... քաղաքապետն Սահակ... — Իսհակ իրն Իսմայիլ, Տփիսիսի ամիրայ (830-853): Բուղան Վրաստան է ներխուժել 853 թ. գարնանը: Ինչպես գրում է վրաց պատմագիրը, «... հայտնվել է [ոմն] ստրուկ՝ Բուղա թուրք, որին Բաղդադից ուղարկել էր ամիրմուսնը: Եկել, պաշարել է Տփիսիս քաղաքը: Քանի որ ամիրա Սահակը չէր ենթարկվում՝ սպանեց Սահակին, ամայացրեց Տփիսիսը, հրով այրեց և ավերեց ողջ շրջակայքը»: (Матиане Картаиса, с. 30):

ԳԼՈՒԽ Ժ

1. ... ծանարսն... — լեռնական ցեղեր, որոնք բնակվում էին Թերեք գետի վերին ավազանում՝ Մանարքում և առաջատար դիրք գրավում Կախեթի մյուս ցեղերի նկատմամբ: Մանարների վրա էր դրված Ալանաց անցքի պահպանության պարտականությունը (Տե՛ս А. Мкртумян, Племя цанаров, с. 85):

2. ... Ապումուսէ ոմն... — Այդ անվան տակ հայտնի էր Աղվանքի իշխան Եսայիան: Պատերազմական գործողությունները Աղվանքի դեմ սկսվել են 854 թ. գարնանը և տևել մինչև 855 թ. գարունը: Հետևաբար Եսայիան բռնվել է 855 թ. և նույն տարվա ընթացքում գերեվարվել մյուս հայ իշխանների հետ: (Ն. Աղունց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 70-71):

3. ... ի դաշտն Գարգարացուց... — Հենվելով Մով. Խոր. պատմածի վրա, Թով. Արծ. Գարգարացուց դաշտը տեղայնացնում է Պարտավ (Բարդա) քաղաքի շուրջը: Սակայն այդ անվան տակ պետք է հասկանալ Քուր գետի ձախափնյա ողջ դաշտավայրը և ոչ թէ նրա ինչ որ որոշակի հատվածը: (Տե՛ս А. А. АКОПЯН, Албания — Алванк в греко-латинских и армянских источниках, с. 74):

4. ... որպէս Մովսէս զԱղամաղէկ... — Ելից., ԺԷ, 8-16:

5. ... Յեսու գՔանանցիսն... — Յեսուի., ԺԷ, 18:

6. ... Սամուէլ զԱզազ... — Ա. Թադ., ԺԵ, 33:

7. ... Դաւիթ զԳողիաթ... — Ա. Թադ., ԺԷ, 49:

8. Եսայ., ԼԳ, 7:

9. Ամովս, Ա, 5:

1. Եւ եղև զի անցանէր ընդ այն Մուկաթլ ոմն ի Վանանդ... — Մուկաթլի նահատակութեան մասին մանրամասն գրում է միայն Թով. Արծ.: Մի քանի տող նվիրում է նրան Ասողիկը: Մուկաթլի նահատակութիւնը տեղի է ունեցել ըստ երևույթին, Նոր Ատոմեանց նահատակութիւնից շատ չանցած՝ 853 թ. աշնան վերջին:

2. ... Սողովմոն, որ Սևորդին ճանաչի... — Նրա մասին գրում է միայն Թով. Արծ.: Թերևս նրան կարելի է նույնացնել Յովհ. Դրասխ. (գլ. ԻԶ) նույնպիսի հանգամանքներում հիշատակված Ստեփանոս Կոնի հետ:

3. ... Կախայ վերին աշխարհեցին... — Խոսքը վերին աշխարհեցի (Վերին Աշխարհ = Քարթլի) Կոնստանտինի մասին է, որի նահատակութեան պատմութիւնը ընդգրկված է Վրաց եկեղեցու սրբերի լիակատար վարժագրութիւնում (տե՛ս Картаис Цховреба, էջ 70-71, ծն. 49):

4. ... Գրիգոր Քուրդկայ որդի Մամիկոնէից տէր... — Ինչպես գրում է Վարդան պատմիչը, «... Գրիգոր Մամիկոնեան արիաբար պահեալ զհաւատն՝ ելանէ ի բանտէն և գայ մտանէ ի գաւառն Բագրեւանդ և կամէր ամրանալ ի գաւառն Գաբղենից ի Գազանածական, որ և զկնի եօթն աւուրց մեռանի: Եւ իմացեալ ոստիկանին Մահմետի, որ ի Հայս առաքէ առ Աշոտ որդին Սմբատայ, զի ուր և իցէ ըմբռնեալ առ նա տարցի: Եւ նորա հատեալ զգլուխ մեռելոյն՝ առաքէ առ նա ասելով «թէ կամեցաւ անցանել առ Յոյնս և իմ զկնի առաքեալ՝ սպանաւ, և ահա զլուխ նորա»: Եւ խնդաց Մահմետ և զգացուցանէ Զափրի և նորա հրամանաւ պատուէ զԱշոտ՝ տալով նմա զգաւառն Բագրեւանդ և արծաթ եօթն բիւր: Եւ յայսմ հետէ բարձաւ ի Հայոց աշխարհէ ազգն Մամիկոնէից»: (էջ 111):

5. ... Ատրնեբսէհ Աղուանից իշխան... — Փոքր Սյունիքի - Խաչենի տեր, ծագում էր Առանշահիկների հին հայկական իշխանական տոհմից: Ամուսնանալով Աղվանքի իշխան Վարազ-Տրդատի դստեր հետ, ժառանգել է նաև Աղվանքի իշխանութիւնը: (Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանութիւնը 10-15-րդ դարում, էջ 65):

6. ... Գրիգոր Սիւնեաց տէր... — Գրիգոր Սուփան I, Սյունիքի իշխանաց իշխան Վասակի կրտսեր որդու՝ Սահակի որդին էր: (Մանրամասները տե՛ս Ա. Ութմազյան, Սյունիքը 9-10 դարերում):

7. Զեռագիր և տպագիր բնագրերում «Մահլ Սմբատայ

որդի» (նույն ձևով վկայված է նաև Մովսես Դասխուրանցու, Վարդան Արեւելցու մոտ), արաբ պատմիչները հիշում են Սահլ իբն Սնրատ (Սուներատ, Շամբատ) ձևով (այս մասին տե՛ս նաև Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտութիւններ, էջ 181, ծն. 7: Նորայր Բյուզանդացի, Նախն. էջ 343: - Վ. Վարդանյան, ծն. 203):

8. ... Բաբան... — Թով. Արծ. նկատի ունի պարսիկ Բաբկին: Ինչպես գրում է Վարդանը «Յաւուրս յայտոսորիկ այր մի յազգէն Պարսից ելեալ ի Բաղդատայ՝ Բաբ անուն, արկանէր զբազումս ի սուր սուսերի յազգէն Իսմայելի գերելով զբազումս, և ասէր զինքն անմահ, և ի միում նուագի սատակէր երեսուն հազար ի պատերազմելն իւրում ընդ Իսմայելի... Մեռաւ Մամուն և առ զիշխանութիւն Ապուսահակ եղբայր նորա, որ և առաքէ զԱփշին ամենայն ուժով ի վերայ Բաբանայ ի Հայս և ինքն կոտորէ զգորսն Բաբանայ: Սահլ որդի Սմբատայ ըմբռնէ զԲաբան և առնու յԱփշնէն պարգևս... և զԲաբանայ... հանէ... ի փայտ»։ (էջ 108-109):

9. ... իշխանական Վասակ... — «Թ. Ավդալբեգյանն առաջարկում է ուղղել «Իշխանիկ Վասակ» (Հայագիտական հետազոտութիւններ, էջ 181, ծն. 7): Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս նույն Վասակին հիշատակում է «Մեծ իշխանն Սիւնեաց, որ ըստ փաղաքականին իշխանիկ անուանիւր» (գլ. ԻԸ, ԻԹ): (Վ. Վարդանյան - ծն. 204):

10. ... և Փիլիպպէ իշխանն Սիւնեաց... — Այս Փիլիպպէին հիշատակում է միայն Թով. Արծ., որի համաձայն 853 թ. նրան էլ ի թիվս այլ հայոց իշխանների Բուղան գերի է ուղարկել Սամառ: Նրան հնարավոր է նույնացնել ոչ 848 թ. մահացած Սյունաց իշխան Փիլիպպէ I-ի հետ, ոչ էլ Վասակ իշխանիկի որդի Փիլիպպէ II-ի հետ, որը 943 թ. դեռևս կենդանի էր: (Տե՛ս Ա. Ութմազյան, Սյունիքը, էջ 333):

11. Բնագրում «Գարիթայանց»: Ն. Աղոնցը (Պատմ. ուսումն., էջ 137) և Թ. Ավդալբեգյանը (Հայագիտ. հետազ., էջ 181, ծն. 7) ուղղել են «Գարդմանից» ձևով (Վ. Վարդանյան - ծն. 206): Սակայն Նորայր Բյուզանդացին առաջարկում ուղղել «Գաբիթայանից», հիմք ընդունելով Աշխարհայույցը (էջ 609), որտեղ կա «Գաբիթայանք» ընթերցումը, կամ էլ սրբագրել վերջինը ըստ Թով. Արծ.: «Գարիթայանք»:

12. Իսկ ի Վասպուրական տէրութեանն ի տեղւոջ զօր արութեան մնաց Գուրգէն... — Խոսքը՝ Գուրգիկ Մամիկոնյանի քեռորդու՝ Գուրգեն Ապուպելճ Արծրունու մասին է (տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 74-75: T. Laurent, Un feodal

arménien au IX siècle Gourgen fils d'Abu-Beldj. «Etudes d'Histoire arméniennes», s. 20-50: Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը (918-1021), էջ 11-44):

13. ... զԱբրահիմ ոմն... — Խոսքը Բուղայի գորավարներից մեկի՝ Իբրահիմի մասին է, որին Բուղան, հեռանալով Հայաստանից, թողել է որպես Նախճավանի ամիրա:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

1. Եսայ., Գ, 6:

2. Եսայ., Գ, 5:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

1. ... զՄամգոնեաց ճենազնույ... — Տե՛ս Մով. Խոր., Ա, 23, Բ, 81:

2. ... բայց քանզի պատմագրութեան է ժամ և ոչ գովասանականութեան... — Փխռ. Մով. Խոր., Բ, 92 (Նախն., 466-467):

3. Հռոմ., Ը, 28:

4. Առ Եբր., ԺԱ, 32-33:

5. Յայտ., ԻԲ, 18-19:

6. ... և էր յայնժամ առեալ Յունաց գաղաբար իշխանիկ կոչեցեալ ի տոհմէ Բագրատունի՝ գերդէն Արամանեակ կոչեցեալ: — «Գաղաբար» բառը հայ մատենագրութեան մեջ այլ տեղ չի հանդիպում: Հ. Մարկվարտը այս բառը սրբագրում է «գալաբար» կամ «գաղտաբար» (տե՛ս, Հայ Բագրատունեաց ճյուղագրությունը, էջ 139, ծն. 3): «Իշխանիկ»-ը գործածվել է որպես մականուն: Լեոն (Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 451), Ե. Դուրյանը (Ազգային պատմություն, էջ 428) կարծում են, թե «իշխանիկ»-ը հատուկ անուն է: Ժ. Լորանսը ընդհակառակը, «գաղաբար» է համարում հատուկ անուն և կարծում է, որ իբր Սպերի Գրիգոր իշխանը կոչվել է նաև «Գաղաբար իշխանիկ» (տե՛ս Un feodal Armenien IX-e Siesle, p. 31): Տվյալ դեպքում «Իշխանիկը» սոսկ մականուն է՝ տրված Գրիգոր իշխանին (ինչպես վերը հիշված Վասակ Սյունեցի իշխանին (տե՛ս ծն. 204) կամ «արքայիկ» պատվանունը՝ տրված Տարոնի տեր Դավթին): Նոր Հայկազյան բառարանը «Իշխանիկ» բառը մեկնում է «Կտրիճ և սիրուն իշխան»: Թերևս «գաղաբարը» նույնպես մականուն է (իմաստը չի մեկնվում): (Վ. Վարդանյան, ծն. 209): Մեզ թվում է, որ ճիշտ է Հ. Մարկվարտի «գաղտաբար» սրբագրումը, որն նա մեկ անգամ ևս հաստատում է իր «Südar-me-

nien» երկում (էջ 361-362): Եթե փորձենք մտցնել այդ սրբագրությունը խնդրո առարկա նախադասության մեջ, ապա այն կկարդացվի հետևյալ կերպ. «և էր յայնժամ առեալ Յունաց գաղտաբար [Գրիգոր] իշխանիկ կոչեցեալ ի տոհմէ Բագրատունի՝ գերդէն Արամանեակ կոչեցեալ»: Արամանեակ գերդէն հիշատակում է միայն Թով. Արծ. տվյալ կոնտեքստում:

7. ... ընդ իշխանականն... — Հր. Աճառյանը սրբագրում է «իշխանականն» (Անձ. բառ., Ա, էջ 540: Վ. Վարդանյան, ծն. 210):

8. ... Աշխարհաբերդն... — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.:

9. ... ի գեոդն որում Խոզաղբերքն ասէն. — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.: Այդ ճակատամարտը տեղի է ունեցել 853 թ. վերջում - 854 թ. սկզբում:

10. Այս լուր քաջութեան ... ճոխացոյց զայն երևելի: — Այդ դեպքերը կարելի է վերագրել 855 թվին:

11. Յետ անցանելոյ չորից ամաց ... Հայոց կաթողիկոսութեան — Հայոց կաթողիկոս Ջաքարիայ Ջազեցին աթոռակալել է 855-876 թթ.: Ամենայն հավանականությամբ չորս տարիները հաշվելիս Թով. Արծ. նկատի ունի հայոց իշխանների գերեվարությունը 852/853 թ.: Այդ դեպքում Աշոտ Արծրունու եղբոր՝ Գրիգորի հայտնվելը կարելի է վերագրել 857 թ., երբ Բուղան արդեն հեռացել էր Հայաստանից: Մի տարի անց, ինչպես գրում է Թով. Արծ., այսինքն 858 թ., Գրիգորը մահացել է: (Տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 74):

12. ... եկն Վահան Աշոտի որդի, Հորեղբորորդի Սահակայ... — Թերևս ուղղ.՝ «եկն Վահան՝ Աշոտի Հորեղբոր Սահակայ որդի»:

13. Տե՛ս Յեսու., Ա-ԺԲ:

14. Տե՛ս Դատ., է, 13, 21-21:

15. Տե՛ս Ծննդ., ԺԲ, 14-16:

16. Տե՛ս Ա Մակ., Գ-Թ:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

1. Եւ եղև ի լնուլ վեցերորդ ամի... յորում կային յարքունիսն իշխանքն... — Սովորաբար Թովման պահպանում է իր աղբյուրների ժամանակագրական համակարգը: Առաջին գրքում այն հիմնված է Եվս. Կես. և Մով. Խոր. վրա, այսինքն հնագույն ժամանակի համար ցանկը կազմվում է ոչ թե ըստ տարիների, այլ աստվածաշնչյան հայրապետների և տիրակալների սերունդների, հետագա շարադրանքի ընթացքում շատ թե քիչ սինխրոնիկ արշակ-

յան-սասանյան ներկայացուցիչների, հռոմեական կայսրերի և ավելի մանրամասն հայոց թագավորների և կաթողիկոսների շարքերով: Երկրորդ գրքի 3-4-րդ գլուխներում պահպանվում է իր աղբյուրներ՝ Սեբեոսի և Ղևոնդի ժամանակագրությունը, որը տարվում է ըստ այս կամ այն տիրակալի տարիների (օր. «և եղև յամի չորեքտասաներորդի խոսրովա արքայի, ի քսաներորդ ամի Մուրակ թագաւորութեան» և այլն):

Երրորդ գրքում, որտեղ Թովմայի շարադրանքը հիմնականում պետք է որ լինեի ինքնուրույն և աղբյուրներից անկախ, նա սովորաբար բոլոր իրադարձությունները թվագրում է ըստ հայկական տոմարի: Այս տրամաբանորեն արդարացված ժամանակագրական համակարգից դուրս են մնում երկրորդ գրքի 5-6 գլուխները և երրորդ գրքի 9 և 14-րդ գլուխները: Ակնհայտ է, որ այս գլուխները շարադրելիս, Թովման օգտվել է ինչ-որ մի մեզ անհայտ աղբյուրից: Ավելին, կարելի է պնդել, որ այս անհայտ աղբյուրը հիմք է ծառայել երկրորդ գրքի 5-րդ գլխի և երրորդ գրքի 14-րդ գլխի միջև ընկած ողջ ծավալուն հատվածի համար, որը բովանդակում է 851-858 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմությունը: Որ այդ աղբյուրը պետք է լինի Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը կարծիք են հայտնել Ն. Ադոնցյե, Հ. Մարկվարտը, Հ. Օրբելին: Ն. Ակիսյանը իր հանգամանալի հոդվածում (տե՛ս Մատենագրական հետազոտություններ, էջ 195) նշում է՝ «Մինչև 788 չրջանի համար անշուշտ Ղևոնդ ամենէն աւելի շեշտուած պիտի ըլլայ, իսկ յաջորդ չրջանի պատմութիւնն է Շապուհ»: Ներկայացնելով Շապուհ Բագրատունու երկի բովանդակությունը Հով. Դրասխ. գրում է. «... Վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւս անգամ զհետեանս զրուցաց Շապհոյ Բագրատունոյ և մերում ժամանակի պատմագրի, որ յայտապատում իսկ արարեալ է զրոյցս պայազատութեան որդոյ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատոյ զիշխանանական պատմութիւն, և զթագաւորացն զհանգամանացն զկարգս, և կամ զդարձ գերելոցն ի Բուխայէ զՀայաստանեայցս իշխանաց և նախարարաց յիւրաքանչիւր սեպհական իշխանութիւնս առեալ կացեալ հաստատեալ, և թէ ոյք ի նոցանէ հոյակապք և հարուստք և ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան և կամ ոյք յումեքէ եղեն հարստահարեալք և կամ վախճան նոցա յիւրաքանչիւրումն տեղ»: Սույն հատվածում Հովհ. Դրասխ. համառոտակի ներկայացնում է Շապուհի Պատմության այն մասը, որը բովանդակում է՝ 1. Թագավորաց կարգը (Թվում է, որ այդ «Թագաւորաց կարգը» վերաբերում է նաև արաբական տիրակալների հաջորդականությանը, որը ներկայացնում է մեզ Թովման իր երկրորդ գրքի 4-րդ գլխի վերջին

հատվածում, ճիշտ այնտեղ, որտեղ ավարտվում է Ղևոնդի պատմությունը: Այստեղից է, որ նրա տեղեկությունների միակ աղբյուրն է դառնում Շապուհ Բագրատունին), 2. Աշոտ Մսակերի որդի Սմբատ սպարապետի իշխանական պատմությունը, 3. գերեվարված հայոց իշխանների դարձը Հայաստան և դրանց հետագա ճակատագրի հանգամանքները: Հով. Դրասխ. սույն համառոտագրությունը լիովին համապատասխանում է Թովմայի Պատմության երկրորդ գրքի 5-րդ գլխի և երրորդ գրքի 14-րդ գլխի, ինչպես նաև մի շարք հաջորդ գլուխների բովանդակությանը: Այնպես, ինչպես, առանց անունները տալու, Թովման կազմել էր իր կոմպիլյատիվ երկրորդ գրքի 3-4 գլուխները, երբեմն արտագրելով ամբողջ էջեր, ճիշտ նույն ձևով, պետք է ենթադրել նա օգտագործել է նաև Շապուհի գործը: Թովման անկասկած տվյալ իրադարձությունների ժամանակակից էր և թերևս դրանց մի մասի ականատես. սակայն այդպիսի մանրամասն և գործող անձանց ու դեպքերի աշխարհագրական տեսակետից լայն ընդգրկում ունեցող գիրք գրելու համար բավական չէ լինել ժամանակակից և ականատես, նման գործ կարող է գրել համապատասխան կրթություն ստացած և հասուն անձնավորություն: Արդ, ի՞նչ տարիք կարող էր ունենալ 850 թ. Թովմա Արծրունին: Թովմայի Պատմության վերջին, անավարտ մնացած 29-րդ գլխում դեպքերի նկարագրությունը հասցվում է մինչև 908թ., Գագիկ Արծրունին հիշատակվում է միայն որպես Վասպուրականի իշխան, իսկ Յուսուֆ Սաջիդի մասին խոսք անգամ չկա: Կարող է ստեղծվել այն տպավորությունը, թե Թովմա Արծրունին մահացել է նախքան 908 թ.: Սակայն նույն այդ 29-րդ գլխում Թովման գրում է՝ «... իսկ զՆախճավան քաղաք և զԳողթն գաւառ հանեալ էր ի Վասպուրականէ բազում ժամանակօք առաջ, ՄԺԱ ամօք, յամի այրման եկեղեցւոյն Գրիգորի...»: Քանի որ հայոց նախարարների այրումը Նախճավանի և իրամի եկեղեցիներում տեղի է ունեցել 705թ., հետևաբար այդ տողերը Թովման գրում է 915/916 թ. (705+211), ինչը հաստատվում է նույն գլխում փոքր-ինչ անց Վարազդ խաչի հայտնության մասին պատմվածքի հետևյալ տողերով. «Այս այն խաչ է զոր վերագոյնն գրեցաք վասն սորա, ՄԺԹ ամօք յառաջ զսորայս բացայայտեալ զրոյցս յայտնութեանն, յամս Ներսեսի Երրորդ Հայոց կաթողիկոսի և Վարդանայ Ռշտունեայ պատրկի և յամ ունելութեանն տաճկաց զհայկական աշխարհս»: Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ Հայրապետության տարիներն են 641-661 թթ., Վարդ Պատրիկը հայոց սպարապետի պաշտոնն է ստանձնել 658թ., իր հոր Թէոդորոս Ռշտունու մահից հետո. դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ արաբները խախտելով

652 թ. պայմանագիրը, ներխուժել են Հայաստան և 658 թ. մոտ հիմնականում գրավել այն: Հետևաբար Թովման այդ տողերը գրել է 652-658 թթ., 250 տարի անց, այսինքն՝ 911-917 թթ.: Սակայն շատ հնարավոր է, որ իր տեղեկությունը Վարազա խաչի հայտնություն մասին Թովման քաղել է մի շարք ձեռագրերում պահպանված «Պատմութիւն գղջման Վարդ Պատրիկին» պատմվածքից (Մատ. ձեռ. թ. 1487, էջ 18բ, թ. 7050, էջ 268ա, թ. 8100, էջ 244ա և մի շարք այլ ձեռագրերում): «Ի սորա (Վարդ Պատրիկի) աւուրս յայտնեցաւ սբ. Խաչն ի Վարազայ և էր թուականն ձԲ: Եւ բարեպաշտ Վարդ Պատրիկ գնաց յերկրպագութեան սբ. Նշանին Վարազայ»: Այդ դեպքում Թովման նկատի ունի 653 թ. և, ուրեմն, սույն տողերը գրում էր 912 թ.: Զուգադրելով մեր ստացած տարեթվերը, կարող ենք ասել, որ վերջին՝ 29-րդ մեզ անավարտ հասած գլուխը Թովման գրում էր 10-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի կեսերին, երբ նա հազիվ թե 75-80 տարեկանից անցած լիներ և, ուրեմն, 851 թ. մոտ 10 տարեկան պատանի էր: Ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք ենթադրել, որ Թովմայի ինքնուրույն, գրավոր աղբյուրներից անկախ շարադրանքը սկսվում է մոտավորապես այն պահից, երբ նա անցնում է 886/7 թվից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրությանը: Առաջաբանում Թովման դիմում է «... Գրիգոր Արծրունեաց տէր և Վասպուրական իշխան»-ին որպես իր պատվիրատուի: Սակայն արդեն առաջին գրքի 6-րդ գլխում նա գրում է՝ «Զոր և մեր ըստ հրամանաի քում, Գագիկ զօրավար Հայոց և Վասպուրականի իշխան, ջան յանձին տարեալ ընդ համառոտութիւն զրուցատարութեանցն անցեալ...», ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա Գրիգոր-Դերենիկի օրոք հասցրել է գրել միայն առաջին հինգ գլուխները, որից հետո նրա աշխատանքը ընդհատվել է մեզ անհայտ պատճառներով: Համենայն դեպս նա, ըստ երևույթին հենց այդ ժամանակաշրջանը նկատի ունի, երբ 3-րդ գրքի 27-րդ գլխում պատմելով Ռչտունյաց ոստանում հրաշքի հայտնության մասին, գրում է՝ «... որ ցուցաւ ի զօրավարութեանն Գագիկայ, և ապաշավանք ոչ սակաւք դիմեցին հոլովեալ ի վերայ իմ», այսինքն՝ այն տարիները, երբ Գագիկը դեռևս միայն սպարապետ էր, իսկ Վասպուրական իշխանն էր Սարգիս-Աշոտը: Դա նշանակում է, որ իր առաջին գրքի 5-րդ գլխից հետո գրված ողջ աշխատության շարադրանքը կատարվել է Աշոտի մահվանից՝ 906/7 թ. հետո, երբ իշխանությունը ժառանգած Գագիկը առաջարկել է նրան շարունակել գրքի շարադրանքը, որը և տևել մոտ 10-12 տարի և թվում է ընդհատվել է նրա մահվան պատճառով 920 թ. ոչ ուշ:

Ի՞նչ չափով և ի՞նչ ձևով է օգտագործել Թովման Շապուհի Պատմությունը: Հարցին պատասխանելիս պետք է նշենք, որ ի տարբերություն առաջին գրքի երկրորդ գրքում (սկսած 3-րդ գլխից), Թովման՝ 1. ոչ մի անգամ չի հիշատակում հանվան իր աղբյուրները: Այդ կապակցությամբ Հ. Ներսես Վ. Ակինյանը գրում է՝ «Զարմանալի է, որ Թովմա Արծրունին չի յիշէր զինքը յանուանէ, որ այնպէս մերձաւոր էր Շապուհ: Այս լուսթիւնը սակայն չի կրնար նկատուիլ հետեցնելու, թէ անձանք մնացած է իրեն Շապուհի Պատմութիւնը: Ինծի կերևայ թէ Թովման կարողացած է Շապուհի պատմական երկասիրութիւնը» («Մատենագրական ուսումնասիրութիւններ, էջ 198»): 2. քաղում է զրանցից ոչ միայն առանձին պարբերություններ, այլ նաև ամբողջ էջեր. իր սեփական միջամտությունն աննշան է: Թվում է, որ սխալված չենք լինի, եթե ենթադրենք, որ նույն չափով և նույն ձևով նա օգտվել է նաև Շապուհի գործից: Իհարկե, հնարավոր չէ տող առ տող նշել Թովմայի փոխառությունները Շապուհի պատմությունից, սակայն մոտավոր չափով դա հնարավոր է անել: Օրինակ՝ երկրորդ գրքի 5-րդ գլխի վերնագիրը՝ «Վասն թագաւորին Զափրա... անուն» և առաջին պարբերությունը՝ Շապուհին է, 2-րդ պարբերությունում՝ «Ի սորա ժամանակ տիրէր Վասպուրական աշխարհիս Աշոտ ի տանէն Արծրունեաց, այր քաջայայտ և ճոխ... եւ հոյակապ և անուանի եղեալ քան որ յառաջագոյն քան զնա էին կացեալ իշխանք ընդհանուր հայաստանեայց, որ յարեայս և ի կողմանս հիւսիսոյ...» զգացվում է Թովմայի առաջին գրքի համար բնորոշ միտում՝ վերագրել Արծրունյաց իշխաններին հատուկ նշանակություն ունեցող դեր բոլոր կարևոր իրադարձություններում և այդ միտումը պահպանվում է մինչև վերջ: Թերևս այդ ձևով է նա հիմնականում միջամտում Շապուհի յարադրանքի մեջ. պահպանելով միաժամանակ անփոփոխ հիմնական պատմական նյութը: Նույն ձևով կազմված են երկրորդ գրքի 6-7-րդ գլուխները. իսկ 7-րդ գլխի այն ծավալուն հատվածը, որտեղ նկարագրված է սասունցիների նիստուկացը, անկասկած, քառացի արտագրություն է Շապուհի Պատմությունից: Նույնը կարելի է ասել նաև 3-րդ գրքի 2-րդ գլխի մասին, որտեղ Թովման ներկայացնում է Մոկաց իշխան Սմբատ Բագրատունու պատմությունը ինչպես նշում է Ն. Ագանջը, Գուրգեն Արծրունու (Աբուրեյի) արկածալից կյանքը գրի է առել «... հաւանօրէն Շապուհ Բագրատունին որից քաղում է Թովմա Արծրունին»։ «Պատմական ուսումնասիրություններ. Բագրատունեաց փառքը, էջ 74 1-րդին հիմնավոր է Ն. Ակինյանի կարծիքը. թե «Շապուհի Պատմութիւն որ է գիրք սրբոյն Սմբատայ ստրատելատին եւ այլ նահատակացն

Թուին Հայոց ԳՃԲ» պատկանում է Շապուհի գրչին և ոչ թե առանձին գիրք է, այլ նրա Պատմության մասերից մեկն է (տե՛ս նշ. աշխ., էջ 189):

Այսպիսով Թովմայի Պատմության 2-րդ գրքի վերջին երեք գլուխները և 3-րդ գրքի քսան գլուխները, որտեղ նկարագրված են 850-855/56 թթ. արաբական արշավանքները, Հայոց իշխանների գերեվարությունը, նրանց դարձը Հայաստան և հետագա ճակատագիրը, բովանդակության տեսակետից լիովին համապատասխանում են Հով. Դրասխ. ներկայացված շրջանակներում, Շապուհի Պատմությանը: Միայն 21-րդ գլխից սկսվում է Թովմայի Պատմության ինքնուրույն շարադրանքը. նախորդ, ըստ էության Շապուհի գրչին պատկանող մասի համեմատությամբ Թովմայի գրքի վերջին 22-29-րդ գլուխները զգալիորեն ավելի աղբատ են ներկայացված փաստական նյութի և դրա ընդգրկման աշխարհագրական շրջանականների տեսակետից. հիմնականում, շատ թեքիչ բացառություններով, այն սահմանափակվում է Վասպուրականի բուն տարածքով: Եթե հիշենք, ելնելով Թովմայի վերոհիշյալ ցուցմունքներից, որ կան հիմքեր ենթադրելու, թե նրա ամբողջ աշխատությունը, բացառությամբ առաջին հինգ գլուխների, գրված է 906/907-916/918 տարիների ընթացքում, ապա ուրեմն, վերջին 22-29-րդ գլուխները նա գրել է ոչ թե անմիջականորեն հետեւելով կատարվող դեպքերին, այլ հիշողությամբ: Դրանով կարելի է բացատրել, օրինակ, այն, որ Սարգիս-Աշոտի իշխանության օրոք տեղի ունեցած Ափշինի արշավանքները Հայաստանում ներկայացված են ընդհանուր ձևով, որոշ անճշտություններով ու սխալներով, օրինակ, Ափշինի մահվան թվագրումը՝ 898-ը 901-ի փոխարեն: Ի տարբերություն Թովմայի, Յով. Դրասխ. գրում է իր պատմությունը դեպքերի թարմ հետքերով, մարամասն և աշխույժ, որպես դրանց անմիջական և եռանդուն մասնակիցը:

2. Դան., Թ, 24-25: Հմմտ.՝ Երեմ., ԻԳ, 5:

3. Բնագրում «ժամանակակարգեաց Համառօտեաց — Ուղղել ենք ըստ Նոր. Բյուզ. սրբագրության (Նախն., էջ 422):

4. Գրիգոր Արծրունին նահատակվել է Սամառայի բանտում 855 թ.: (Տե՛ս M. E. Dulaurier, Recherches, s. 262):

5. Զաք. Ա, 12:

6. Եւ եղև յետ աւուրց այնոցիկ... փոխանակ Հօր իւրոյ: — Տասնամյա Գրիգոր-Դերենիկը գերությունից է վերադարձել 858 թ. ամռանը: (Տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 74):

7. ... դառնայ Գուրգէն եղբայր Աշոտի... — Մեծ իշխան

Աշոտ Արծրունու եղբայր՝ Գուրգենը վերադարձավ գերությունից 859թ.:

8. Զի թեպէտ և Գուրգէն... — Այսինքն՝ Գուրգեն Ապուպելծը:

9. ...զՍողոմոն Բագրատունի... — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.:

10. Բայց Գուրգէն... ի սուրբ Խաչի վանս: — Իշխան Աշոտ Արծրունու եղբայր Գուրգենը մահացել է 860 թ.:

11. ... Մոթէին... — Պետք է լինի՝ Մունթասիր: Ահմատ ալ-Մունթասիրը գահ բարձրացավ, սպանելով իր հոր՝ Մունթավաքի-լին: Այնուհետև Թով. Արծ. գրում է, որ Մոթէինին (այսինքն՝ Մունթասիրին) փոխարինել է նրա հորեղբոր որդի Մունթիսը իմա՝ Մունթաինը, որը իրոք Մունթավաքիլի եղբորորդին էր:

12. ... և կացեալ ամիսս Գ մեռանի: — Ուղղելի «ամս Դ», քանի որ Մոհթիս (իմա՝ Մունթային) խալիֆան իշխել է 862-866 թթ.: Շփոթն ըստ երևույթին առաջացել է «ամս» և «ամիս» բառերի, թերևս նաև «Գ» և «Դ» գրերի նմանությունից: (Վ. Վարդանյան, ծն. 214: Տե՛ս նաև Նախն., էջ 151):

13. Տե՛ս Գ-րդ դպր., գլ. Բ, ծն. 2:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

1. Ընդ նոյն ժամանակս... իշխանաց իշխանի: — 858-ի սկիզբը-859 թթ.:

2. Նորաբերդ — Այդ ամրոցի մասին տեղեկացնում է միայն Թով. Արծ.:

3. Եւ նոյնժամայն Հրաման Հասեալ... զկատարումն առնուին: — Բուղան սպանվեց 868 թ.:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

1. Ընդ նոյն ժամանակս... որում Կզուինն ասեն: — Խոսքը Ղազվին քաղաքի ամիրա՝ Աբուսուլիբի՝ խալիֆ ալ-Մունթազիրի (869-870) դեմ ուղղված ապստամբության մասին է: (Տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 79-80): Մանրամասները Աշոտ Արծրունու այդ ապստամբությունը ճնշելու գործում մասնակցության մասին հաղորդում է միայն Թով. Արծ.:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

1. ... զորդի իշխանաց իշխանի և զՍմբատ և զՇապուհ և զՄուշեղ Մուկաց իշխեցողք... — Քանի որ իշխանաց իշխան Աշոտի որդին էր ոչ միայն Սմբատը, այլև Շապուհը (տե՛ս դպր. Գ, գլ. Ի,

իԲ), իսկ Մովսես իշխան էր միայն Մուշեղը (տե՛ս Թով. նույն դպր., գլ. ԺԹ, Ի), սույն նախադասությունը պետք է սրբագրել հետևյալ կերպ՝ «գորդիս իշխանաց իշխանի զՍմբատ և զՇապուհ և զՄուշեղ Մովսես իշխեցող»։ (Տե՛ս Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 67: — Վ. Վարդանյան, ծն. 219):

2. ... և զԱրզնոյ զօրսն... — Ենթադրվում է Արծրունյաց տան հետ ազգակցական կապեր ունեցող Արզն քաղաղի ամիրա Աբուլ-Մահրի զօրքը։ (Մանրամասն տե՛ս J. Marquart, Südarmerien, էջ 327-334: Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 53-58: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում):

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

1. ... զի ըստ Պողոմեայ և Աղեքսանդրի (Պապյի) սահմանադրութեանն, կամ թէ մեր Արտաշէսի որդւոյ Սանատրիոյ ... ի Վասպուրական պետութենէ — Սույն հատվածը պատկանում է այն ճշմարտանման, սակայն անվավեր հղումների շարքին, որ բնորոշ է Ա դպրությունը։ Նկատելի է Թովմայի որոշակի միտումը հիմնավորել Արծրունյաց իշխանների տիրակալական իրավունքը Ամյուկ ամրոցի նկատմամբ հղումով հին հեղինակությունների վրա։ Աշխարհագրական առումով այդպիսիք էին Պողոմեսը և Պապյը, իսկ քաղաքական տեսակետից, որպես այդ իրավունքի երաշխավորող ներկայացվում է Արտաշես թագավորը։ Այդ անունները Թովման քաղել է 7-րդ դ. Հայոց աշխարհագրությունից, որտեղ բազմիցս հիշատակվում են Պողոմեսը և Պապյը, մի անգամ Ամյուկ բերդը, մի անգամ էլ Արտաշես թագավորը։ Թովման օգտագործել է Աշխարհագրությունում հիշատակված անունները և միացրել դրանք իրեն անհրաժեշտ իմաստավորմամբ։ Ի դեպ, դա Թովմայի երրորդ գրքում գրավոր աղբյուրի միակ հղումն է։

2. ... զոր ձ ամոյ յառաջ հանել էր... ի Վասպուրական պետութենէ: — Ութմանիկների արաբական ցեղը հաստատվել է Վանաձոր հյուսիս-արևելյան մերձափնյա ծայրամասում դեռևս Ռաշիդ-ալ Հարուն խալիֆի ժամանակներից։ Միայն Գագիկ Արծրունուն 908 թ. հետո, երբ նա Յուսուֆ Սալջանից ստացավ արքայական թագը, սակայն մինչև 913 թ. հաջողվեց ետ գրավել ութմանիկներից Ամյուկ ամրոցը (Տե՛ս J. Marquart, Südarmerien, էջ 299, ծն. 2: Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 286-291):

3. ... զՌոստոմ Վարաժնունի... — Այս իշխանի անունը

Թովման հիշատակում է սույն դպր. Դրդ գլխում այլ իշխանների անունների թվում, որոնք իրենց զորամասերով մտել են Բուղայի դեմ կռվող Աշոտ Արծրունու եղբոր՝ Գուրգենի զօրքի կազմի մեջ։ Ռոստոմ Վարաժնունին սպանվել է 870 թ.:

4. ... գեաղջն Կոխպանից ... — Կոխպան գյուղը հիշատակում է միայն Թով. Արծ.:

5. ... գեաղջն Ահեականից... — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.:

6. ... Յիսէ, որ Շեհի որդին... — Հիսե իբն ալի-Շայխ աս-Սալիլ Աբու-Մուսա ալ Զիհրի աշ-Շայբան, Արմինիայի ոստիկան 870/871-882/883 կամ 883/884 թթ. (Տե՛ս Ա. Նալբանդյան, Արաբ ոստիկանները, էջ 121): Իսա իբն Շայխի ճակատամարտը Աշոտ Արծրունու դեմ տեղի է ունեցել 870 թ.:

7. ... Վահան Հայր Գագկայ Ապումրուանայ... — Վահան Արծրունին ամուսնացած էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու դստրերից մեկի հետ (անունը անհայտ է): (Տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 77):

8. ... յԱրտաշեսեան աւանին... — Հիշատակում է միայն Թովմ. Արծ.:

9. ... Ե ամ ի գերութեանն արարեալ... — Բնագրի «Ե ամ»-ը պետք է ուղղել ԺԵ կամ, ավելի ճիշտ, ԺԶ ամ (Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 80, ծն. 2):

10. ... և Զ ամ... գերեզարձն լինելոյ... — Աշոտ Արծրունին, վերադարձալով գերությունից 868 թ., մահացել է 874 թ. մայիսի 27-ին։ (Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 80, ծն. 2):

11. Տե՛ս Ծննդ., 2, 2:

12. Մարկ., Թ, 48:

13. Մարթ., Թ, 10, 13: Դուկ., ԻԳ, 39-43:

14. Տե՛ս Մատթ. Ժ, 32-33:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ

1. ... տէր Զաքարիա ... կեցեալ ի Հայրապետութեան Հայոց ամս ԺԸ... — Կաթողիկոս Զաքարիա Զագեցու աթոռակալությունը սկսվել է Հ. Թ. 304 թ. վերջին- 305 թ. սկզբին, ինչը համապատասխանում է մ. թ. 855-856 թթ.: Ըստ Թով. Արծ. տեղեկությունն նրա կաթողիկոսությունը տևել է 18 տարի, այսինքն մինչև 321-ի վերջը-322-ի սկիզբը, ինչը համապատասխանում է 873 թ. ապրիլի 22-874 թ. սկզբին։ Սակայն Հով. Դրասխ. վկայում է, որ Զաքարիայի աթոռակալությունը տևել է ոչ թե 18, այլ 21 տարի, այսինքն մինչև 877 թ.: Հով. Դրասխ. վկայությունը ավելի վստա-

հելի է, քանի որ նա, օգտվելով կաթողիկոսարանի արխիվներից, հատուկ զբաղվել է կաթողիկոսների ցանկի կազմությամբ և Գևորգ Գառնեցու աթոռակալության (877-897) հենց առաջին օրերից եղել է նրա մերձավորը:

2. ... Յամանիկ ոմն: — այս «ոմն Յամանիկ»-ի անունը պահպանվել է Մով. Կաղ. Պատմությունում (էջ 267)՝ Մահամատ իբն Ապլմեհդի: 872 թ., հեռանալով Աղվանքից, Հիսե իբն Շայխը թողել է նրան այնտեղ որպես Պարտավի քաղաքագլուխ: Շատ չանցած Յամանիկը (յեմենցի) ապստամբեց, և Հիսեն հայոց իշխանների հետ սկսեց Պարտավի պաշարումը, որը տևել է մոտ մեկ տարի: Ինչպես ենթադրում է Ն. Ադոնցը (Բագրատունեաց փառքը, էջ 54-55), արաբական ամենահին գաղութները Հայաստանում ստեղծել են յեմենցիների ցեղերը: Ըստ երևույթին նման գաղութ գոյություն է ունեցել Պարտավ քաղաքի շրջակայքում դեռևս Օմայան խալիֆների ժամանակներից: (Տե՛ս նշվ. աշխ. էջ 53-58):

3. ... և այս եղև երկիցս անգամ: — Հիսե իբն Շայխը առաջին անգամ եկել է Արմինիա որպես ոստիկան 870 թ.: Երբ են նրան ետ կանչել՝ հայտնի է: 875 թ. որպես Արմինիայի ոստիկան նշվում է Ջաֆար ալ-Մու'աուիդը: Սակայն արդեն 877 թ. Հիսեն կրկին Արմինիայում է, որտեղ անց է կացնում պատերի արշավանք Պարտավի դեմ: Ըստ արաբական աղբյուրների, որոնք տարբեր ժամանակ են ցույց տալիս, նա մահացել է 881/882-883/884 թթ. միջոցին: (Տե՛ս Ա. Նալբանդյան, Արաբ ոստիկանները, էջ 123-124):

4. ... զԱհմաթ որդի Հալթի. — Մոհամմադ իբն Հալիդ Շայբանին 878/879 թ. երկրորդ անգամ գալիս է Արմինիա որպես ոստիկան, փոխարինելով այնտեղից հեռացած Հիսե իբն Շայխին:

5. ... Ապլբառ Կայսիկ — Ապահունքի բռնավոր Արդուլ-Բառի նստավայրն էր, ըստ Կոնստանտին Միրանձնի վկայության, Մանցիկերտ (Մանազկերտ) քաղաքը և նա ենթարկվում էր իշխանաց իշխան Աշոտին: Առաջին անգամ Թով. Արծ. հիշատակում է նրան ԺԸ գլխում որպես «Մանազաւեան պետոյն և Ութմանացն»: (Տե՛ս J. Marquart, Südarmanien, էջ 299, ծն. 2, էջ 3):

ԳԼՈՒԽ Ի

1. Եւ եղև մինչ կային իշխանքն ի միաբանութեան... ի իշխանութենէ անտի նորա: — Սուլյն հատվածը ընդգրկում է այն ժամանակամիջոցը, որ ընկած է 862/863 թվի, երբ առաջին անգամ որպես ոստիկան Արմինիա ժամանեց Մոհամմեդ իբն Հալիդը, և

Վասպուրականի մեծ իշխան Աշոտ Արծրունու գերությունից վերադարձի՝ 868 թվի միջև:

2. ... զԴաւիթ... — Բագարատ Բագրատունու կրտսեր որդի՝ Դավթի մասին տե՛ս N. Adontz, Les Taronites en Arménie, էջ 204-211:

3. ... ամս է ... — Վրիպակ. պետք է լինի «ամս Ժէ», կամ, ավելի ճիշտ, «ամս Ժե» (Ն. Ադոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 83, ծն. 1: Ռ. Մաթևոսյանը հատկացնում է Դաւթին Ժէ տարի՝ 878-895 թթ.-տե՛ս Բագրատունիներ, էջ 50):

4. Ժող., ՃԱ, 10:

5. ... և որդի Գրիգորի Արծրունոյ: — Խոսքը վերաբերում է վերոհիշյալ «Գրիգոր հարազատի իւրոյ (իմա՝ Դերենիկի) ի նոյն տանէ Արծրունոյ»:

6. Սաղմ. ՃԱ, 16:

7. Գրիգոր-Դերենիկի մահվան հանգամանքների նկարագրությունը տե՛ս նաև Անանուն Արծրունի, գլ. Ա. Հով. Դրասխ, գլ. ԻԹ. «Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի», էջ 161-169:

8. Հմմտ. Առակ., ԺԹ, 23 «Երկիւղն Տեառն ի կենդանութիւն առն, իսկ աներկիւղն մոլորեալ ի դրունս բնակեացէ ի տեղիս ուր ոչ լիցի այցելութիւն յաւիտենից»: Թովման մեջ է բերում սուլյն առակը սկսած «աներկիւղն» բառից, հասկանալով այն ոչ թե «երկիւղն տեառն» չունեցողի, այլ ընդհանրապես «համարձակ»-ի, «քաջ»-ի իմաստով:

9. Հմմտ. Առակ., ԺԸ, Ը՝ «Ձվատ կործանէ երկիւղ»: Թովման վերաիմաստավորում է սուլյն առակը՝ «Ձվատ երկիւղ ապրեցուցանէ»:

10. Սաղմ., ՃԺԸ, 60:

11. ... և այլ ոմն յարտաքին իմաստնոց... — Նկատի ունի Խիկար իմաստունին:

12. ... ընդ աներկիւղ...» — այսինքն «երկիւղն Տեառն» չունեցողի հետ:

13. Ժող., Դ, 10:

14. Ժող., Դ, 9-10:

15. ... ի պետս սուրբ Խաչին Աղթամարայ... — «Այս անունով պատմությանը հայտնի է Աղթամար կղզում 920-ական թթ. Գագիկ Արծրունի արքայի կառուցած հռչակավոր վանքը: Սակայն այստեղ պատմիչն ի նկատի ունի ոչ թե գագկաչն վանքը, այլ մինչև այդ վանքի շինությունը նույն տեղում եղած մենաստանը» (տե՛ս Վ. Վարդանյան, ծն. 299):

16. ... և են հրաման սոցա իբրև զվէմ հաստատուն. — Հմմտ. Մատթ., է, 25: Ղուկ., Զ, 48 (R. Thomson, էջ 292, ծն. 6):

ԳԼՈՒԽ ԻԱ

1. Ծննդ., ԺԶ, 12:

2. ... ի ԺԵ ամի Հայրապետութեան Գէորգեայ Հայոց կաթողիկոսի: — Վրիպակ: Աշոտ I մահվան տարեթիվը՝ 339 Համապատասխանում է Գէորգ կաթողիկոսի Հայրապետութեան ոչ թե 15-րդ, այլ 17-րդ տարուն: (Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 89):

ԳԼՈՒԽ ԻԲ

1. Ի սորա յերրորդ ամի Թագաւորութեան... — Դվինի երկրորդ ուժեղ երկրաշարժը տեղի է ունեցել 893 ղեկ.-894 թ. հունվարին:

2. Տե՛ս Թուոց, ԺԶ, 28-33:

3. ... անխայեալ ի Նինուէականն ստրջացեալ... — Տե՛ս Յով., Գ, 3-10: Մաթ. ԺԲ, 41: Ղուկ., ԺԱ, 32:

4. ... որպէս յայնժամ ի մահուն Ոգիայ արքայի... դրանդեացն: — տե՛ս Եսայ., Զ, 1-4:

5. Տե՛ս Զաք., ԺԴ, 3-4:

6. Այս շարժումն սաստկագոյն քան... յետ է ամի գերութեանն Հայոց: — Թով. Արծ. նկատի ունի Դվինի 862թ. երկրաշարժը:

7. Տե՛ս Ծննդ., ԺԸ, 23-32:

8. ...նոր քաղաղին... — Հմմտ. Ագաթ., 8 150: Ղազ. Փարպ., էջ 11:

9. «Բնագրում «Ներսեսի երկրորդի»: Պետք է լինի «Ներսեսի երրորդի», քանի որ Վաղարշապատում եկեղեցի է կառուցել ոչ թե Ներսես երկրորդը (548-557), այլ Ներսես երրորդը (641-661): (Վ. Վարդանյան, ծն. 234):

10. Յետ այսը՝ յերկրորդ ամի գնացին... — Այսինքն՝ երկրաշարժից երկու տարի անց՝ 894/895 թ.: Ստորեւ Թով. Արծ. գրում է, որ այդ նույն տարում մահացել է Տարոնի իշխան Դաւիթ Արքան, դրանով իսկ կրկին հաստատելով Կարինի պաշարման տարիները՝ 894/895 (Տե՛ս J. Marquart, Südarmenien, էջ 318):

11. ... և բռնազբոսեալ զաշխարհն Ահմատ որդի Յիսէի Ենհայ... և սպանանի Գուրգէն իշխան... ի մեջ Հայաստանեայցս: — Մանրամասն տե՛ս N. Adontz, Les taronites, էջ 211-214:

12. ... ի փորն Լմբայ: — «Լմբա փոր», բառացի նշանակում է «Լմբայ ձոր» (հին հայերենում «Փոր» նշանակում է «Ձոր»): Թովմա Արծրունու շարունակողը հիշում է «Լումբայ

փորակ» ձևով, որպես գաւառ: Սակայն այն գաւառ չէր, այլ ձոր էր: Ուստի Հովհաննես Դարասխանակերտցին գրում է. «Ձորակ մի, զոր Փորակ Լմբայ անուանեն»: (Հով. Դրասխ., Պատմութիւն Հայոց, էջ 190): Այս ձորը պետք է գտնվեր Վասպուրականում, թերեւս Արճակ լճից հյուսիս-արևմուտք»: (Վ. Վարդանյան, ծն. 238):

13. ... գտիկինն Վասպուրական զՍետայ... — Գագիկ Արուստիանի դուստր:

14. Եւ յետ սակաւ աւուրց... զգորագլուխն Հայոց մեծաց: — Գուրգեն Ապուպելճի մահվան հանգամանքների մասին տե՛ս նաև Հովհ. Դրասխ., գլ. ԼԴ:

15. ... Ատոմ որդի մեծին Գուրգինայ... — Անձևացիքի իշխան Ատոմի իշխանությունը տևել է մի քանի տասնյակ տարիներ: Արաբական պատմիչ Միսկալէյիսը 937/938 թ. տակ հաղորդում է, որ Ատոմ իրն Ջուրջիկը պարտության մատնեց Վասպուրական ներխուժած արաբ զորավար Հաշկարի իրն Մարդինին (Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրութիւնները, էջ 142):

16. ... ըստ յորդորման հեթանոսաց վարդապետին: — Ինչպես ենթադրում է Ռ. Թոմսոնը (էջ 298, ծն. 5), Թով. Արծ. նկատի ունի Մոհամմեդին:

17. ... զի փեսայացուցեալ էր Եապհոյ զԳագիկ ի դուստր իւր. — Թով. Արծ. այս վկայութիւնը չի հաստատվում այլ աղբյուրների տվյալներով: (R. Thomson, էջ 298, ծն. 6):

ԳԼՈՒԽ ԻԳ

1. ... ձկն-աց... — Ըստ Հովհ. Դրասխ. Սմբատ Թագավորի զորքի թիվը կազմում էր ԿՌ: (Պատմութիւն Հայոց, էջ 176):

2. ... գետոյն... — այսինքն՝ Թուղիս գետը:

3. Անկեալ էր յայնժամ ի պատերազմին Աշոտ... եղ ի գերեզմանի: — Այդ ճակատամարտը նկարագրում է նաև Հով. Դրասխ., որը նույնպես հաղորդում է, թե «Անդ ապա անկանէր անփորձ եւ անկիրթ երիտասարդ չքնաղագեղն Աշոտ՝ քեռորդի արքային, որ ի մեծ նախարարութենէ Հայկական գրոհի» (էջ 176): Թվում է, թե խոսքը միևնույն անձնավորության մասին է, սակայն որոշ մանրամասներում Հով. Դրասխ. և Թով. Արծ. տեղեկութիւնները ինչ-որ տարբերութիւններ ունեն, ինչը առիթ է տվել Հր. Աճառյանին ներկայացնել Հով. Դրասխ. և Թով. Արծ. Աշոտներին որպես տարբեր անձինք (ՀԱՐ, հ. Ա, էջ 185): Դրանցից մեկը՝ Վասակ Գաբուրի և Աշոտ I արքայի դուստր Մարիամի որդի չքնաղագեղ Աշոտ Սյունին է, մյուսը՝ Գրիգոր II Սուփանի

որդի՝ Գեղարքունիկի իշխան Աշոտն է: Երկուսն էլ զոհվել են 896 թ. Թուղթ գետի ճակատամարտում: Մ. Չամչեանը, հենվելով Հովհ. Դրասխ. վկայության վրա և անտեսելով Թով. Արծ. հաղորդածը, խոսում է միայն Սմբատ I-ի քրոջ որդու՝ երիտասարդ Աշոտ Սյունիի զոհվելու մասին (Պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 221):

Հայտնի է, որ Աշոտ I արքան ուներ երեք դուստրեր, դրանք եմ՝ Մարիամը, Վասակ Գաբուրի կինը և Գրիգոր II Սուփան իշխանի մայրը (Ստեփ. Օրբ., Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 169): Սոֆին՝ Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունյաց իշխանի կինը. երրորդը, որի անունը անհայտ է, իշխան Վահան Արծրունու կինն էր և Գագիկ Աբուլղանի մայրը (տե՛ս Ն. Աղունց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 121-122): Աշոտ Սյունին չէր կարող լինել Մարիամի ու Վասակ Գաբուրի որդին, որոնք, ինչպես Հայտնի է, ուներին երեք որդի՝ Գրիգոր Սուփան, Վասակ և Սահակ, և քանի որ Վասակ Գաբուրը «տղա հասակաւ յերիտասարդութեան տիս վախճանի» (Ստեփ. Օրբ., էջ 172), «չքնաղագեղն Աշոտը» չէր կարող լինել նրա ու Մարիամի որդին: Կասկածից վեր է, որ մյուս երկու քույրերից ոչ մեկն էլ դարձյալ չէր կարող լինել Աշոտ Սյունիի մայրը՝ այն Աշոտի, որի մասին գրում է Թովման, իսկ Աճառյանը ներկայացնում է որպես Գրիգոր Սուփանի որդի (Անձ., Ա, էջ 186): Հով. Դրաս. պատմելով 915 թ. ամռանը Աշոտ II թագավորի Բյուզանդիայից վերադառնալու մասին հաղորդում է՝ «եկն և մեծ Հայկազունն Վասակ եղբայր մանկազրաւ իշխանին Գրիգորոյ» (էջ 294): Վերջինին 912 թ. Յուսուփ իբն Սաջիդի հրամանով, թունավորելով, սպանել են (տե՛ս Ստեփ. Օրբ., էջ 188): Իհարկե Գրիգոր Սուփանը 896 թ. կարող էր ունենալ երիտասարդ որդի, և մնալ անզավակ նրա մահվանից հետո, սակայն Հով. Դրասխ. տվյալ վկայության լույսի տակ հատուկ նշանակություն է ստանում այն, որ Թով. Արծ. հաղորդելով Աշոտի մահվան մասին, փոխանակ պարզապես գրի՝ «անկեալ էր Աշոտ՝ որդի Սուփանայ», գրում է՝ «անկեալ էր... Աշոտ ... որ Սուփանայ որդի ճանաչէր...»: Սույն արտահայտությունը մտածել է տալիս, որ Աշոտը անզավակ Գրիգոր Սուփանի հոգեորդին էր: Բագրատունյաց Հայաստանում թագավորական կամ էլ իշխանական գահի անմիջական (ավագ որդու) ժառանգորդի բացակայության դեպքում գահը կարող էր անցնել մեկ այլ կանացի գծով ներկայացուցչի ձեռքը (տե՛ս К. Н. Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов, էջ 73-74): Տվյալ դեպքում իրավիճակը, ըստ երևույթին, հենց այդպիսին էր, որովհետև, ինչպես գրում է Թովման՝ «...տիկինն սպարապետականի Տարոնոյ եկեալ եւ նշանացի զդի նորա՝ գտեալ տառաւ ի Պորպ յիւր աւան եւ եղ ի գերեզմանի»: Ակնհայտ է, որ այդ

տիկինը Աշոտի մայրն էր և որ նա Գրիգոր Սուփանի կինը չէր: Չ. Ինճիճեանը «տիկին սպարապետականի» բառերի կողքին փակագծերում ավելացնում է՝ «այսինքն Մամիկոնեան» (Ստորագրութիւն, էջ 108): Սակայն ըստ Հով. Դրասխ. ցուցմունքի «չքնաղագեղն» Աշոտը Սմբատ I-ի քեռորդին էր, այսինքն նրա մայրը Աշոտ I-ի քույրն էր և, հետևաբար, Սմբատ սպարապետի դուստրը, որը սերում էր «ի մեծ նախարարութենէ Հայկական գրոհի», ինչպես գրում է Հով. Դրասխ.: Դժվար թե Հովհ. Դրասխ., որի իրազեկ լինելը կասկածից վեր է, ավյալ դեպքում նկատի ուներ Մամիկոնյաններին, որոնց դերը Հայոց պատմությունում նախընտրում էր լուծության մասին: Թվում է, որ նա նկատի ուներ Բագրատունյաց տոհմը, իսկ Թով. Արծ. «սպարապետական տիկին» արտահայտության տակ հասկանում էր սպարապետ Սմբատի դստերը:

ԳԼՈՒԽ Ի

1. Գագիկ Աբուլմրվանին սպանել են 897 թ.: (Ն. Աղունցը թվագրում է Գագիկ Աբուլմրվանի սպանությունը 898 թ.: տե՛ս Les taromites, էջ 212):

2. ... ըստ կարգի բարձաբերձություն... Տրդատայ թագաւորի: _ Ստ. Օրբ. իր Պատմութիւնում (գլ. է, էջ 24) այդ կապակցությամբ գրում է՝ «... սուրբ քահանայապետն Գրիգորիոս, հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն Յունաց, և տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի պահ և պատիւ իշխանացն յաջմէ և յահեկէ», ինչ կարծես թե հաստատում է Թով. Արծ.: Սակայն, գրում է Ն. Աղունցը, «... իրականում այդ ամենը հիմնված է մի ցավալի թյուրիմացության վրա: Զենոբ Գլալը պատմում է, որ Տրդատի օրոք Հյուսիսի թագավորը ասպատակեց Վրաստանը և ավերեց ամբողջ երկիրը՝ մինչև Կարին: Վրացիների խնդրանքով Տրդատը նրանց օգնության ուղարկեց Հայկական մի զօրախումբ: Հայերը հաղթեցին թշնամուն և հալածեցին լեռնականներին, ընդ որում գերի վերցրին երեք իշխանների ու չորս հարյուր ընտրյալների ու բերին թագավորի մոտ, և երբ Տրդատը Տարոնից ուղևորվեց Ապահունիք, իր հետ տարավ «գիշխանս» որք էին ի բերդ Ողկան եւ զչորեքհարեւր արսն ի դիւանն արքունի տայր արկանել» (էջ 43): Այս պատմության ընթացքին անուշադիր վերաբերվելու դեպքում պատմիչի խոսքերը կարող են այն իմաստով հասկացվել, թե բոլոր 400 գերիները բարձրացվեցին իշխանական աստիճանի: Այստեղից հեռու չէ մինչև այն առասպելը, որ գոյություն են ունեցել 400 իշխանա-

կան բարձեր, և Տրդատն էլ եղել է դրանց հաստատողը»: (Հայաստանը Հուստինիանոսի, էջ 271):

ԳԼՈՒԽ ԻԵ

1. ... ծառայի ումեմն Սափի անուն... — Սափիին, որի գործունեությունը կապված էր Վասպուրականի հետ և որին հիշատակում է նաև Անանուն Արծրունին, ծանոթ էր ոչ Հովհ. Դրասխ., ոչ էլ Մով. Կաղ.:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ

1. Հռոմ., Ա, 28:
2. Յեզ., Ե, 10:
3. Եսայ., ԺԴ, 9:
4. Եսայ., ԺԴ, 4, 11:
5. Գործեցաւ այս Յիսի Թուականութեան... փոխեցաւ: — Կաթողիկոս Գէորգի մահվան ստույգ տարեթիվը տալիս է Հովհ. Դրասխ.՝ հ. թվ. 346 թ. (=897-ի ապր. 16 - 898-ի ապր. 17) հայոց կաթողիկոսների իր կազմած ցանկում (տե՛ս Սամ. Ան., Հաւաքմունք, էջ 277): Իրականում Ափշինը մահացել է 901 թ. Հովհ. Դրասխ. աթոռակալության ժամանակ:
6. Սա կեցեալ ամիսս Ը կամ Թ... խոստաբանեալսն: — Ըստ Հովհ. Դրասխ. Մաշտոցի աթոռակալությունը տեղի է 7 ամիս, սկսած 897 զարնանից մինչև աշուն: Նրա մահվանից հետո՝ 897 թ. վերջում (նոյեմբերը) կաթողիկոս ընտրվեց Հովհաննես VI Դրասխանակերտցին, որի աթոռակալությունը տեղի է 27 տարի և մի քանի ամիս մինչև մոտավորապես 925 թ. մայիսը: (Տե՛ս V. Grumel, Les registres des Actes du Patriarcat de Constantinople, t. I, N 7 նամակի ծն.):

ԳԼՈՒԽ ԻԷ

1. Տե՛ս Ելից., I, 2, 36-32:
2. Տե՛ս Դ թագ., ԻԵ, 8-22:
3. Տե՛ս Գ թագ., ԺԶ, 9-10:
4. Առ Եբր., Ժ, 28-29:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ

1. Ընդ այն ժամանակս... — Այսինքն՝ հ. թ. 351 (=902-903)թ.
2. ... որդիք Աբղահամանի որ Կայսիկքն անուանին... —

Թով. Արծ. նկատի ունի Ապահունիքի ամիրա (նստավայրը Մանազկերտն էր) Աբլ-Բառի ավագ որդի Աբղալ-Համիրի որդիներ՝ Աբու-Սավադին, Աբու-լ-Ասվադին և Աբու-Սալիմին, որոնք Սրմբատ թագավորի պարտությունից ի վեր հրաժարվել են վճարել հայոց թագավորին հասանելիք հարկն և զօրուժը (Տե՛ս J. Marquart, Südarmenien, էջ 303-304: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 120-121): Առաջին անգամ Աբլ-Բառը որպես Մանազկերտի ամիրա հիշատակվում է գլ. ԺԹ-ում:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ

1. Մատթ., ԻԶ, 38:
2. Եփես., Զ, 12:
3. ... առեալ էր ի բաժնէ Գաղիկ իշխանի — «Ուղղելի է «առեալ ի բաժնի» քանի որ «առեալ» կրավորական բայի հետ «ի բաժնի» ձևն ավելի է հարիր: Հաջորդ պարբերության մեջ Գուրգեն Արծրունու բաժնի մասին խոսելիս պատմիչը գործ է ածում «ի բաժնի» ձևը («Իսկ Գուրգէնի մարզպանի հայոց առեալ էր ի բաժնի յելս կոյս...»): (Վ. Վարդանյան, ծն. 254):
4. ...Արտաշէսեան: — այս գավառը հարաբերակցվում է Արտաշեսեան ավանի հետ, որ հիշատակում է միայն Թով. Արծ. (Տե՛ս Ն. Աղունց, Հայաստանը Հուստինիանոսի, էջ 353):
5. Բայց զՏամբէր... ՄԺԱ ամօք, յամի այրման եկեղեցւոյ Գրիգորի... — Այսինքն՝ 915/916 թ. (705+211):
6. ... շինեաց եկեղեցի հրաշագործ հրաշգան յօրինուածով եկեղեցի... — Բնագրի սույն կապակցության մեջ վերջին՝ «եկեղեցի» բառն ավելորդ է: (Վ. Վարդանյան, ծն. 258):
7. ... ուր Արտաւազդն... ի կոչտն կոհակին: — Տե՛ս Մով. Խոր., Բ, գլ. 61:
8. Փռթածեմ ընթացող... ըստ յորդորման մարգարէիցն: — Տե՛ս Եսայ., Բ, 3:
9. ... և երկրպագեալ աստուածազարդ քրիստոսապաւկեալք փայտի խաչին... զգրոցկանն: — Վարագա սուրբ Խաչը, ինչպես նաև Ավետարանը՝ Արծրունիների տոհմական սրբություններն էին: Ավետարանի ձեռագրում, որը բազմիցս գերի էր ընկնում և ազատագրվում, պահպանվել են հիշատակարաններ, դրանց թվում՝ Գաղիկ Արծրունու և նրա երկրորդ կնոջ Մլքէինը: (Մանրամասները տե՛ս Հ. Գ. Անանեան, Արծրունեաց տոհմին ավետարանը, էջ 117-127):
10. ... Այս այն խաչ է, զոր վերագուլն գրեցաք վասն

սորա, ՄԾԹ ամօք յառաջ... զհայկական աշխարհս: — Տե՛ս սուլյն գրքի գլ. ԺԴ, ծն. 1.

11. ... ի Մահարատ գեոդ... յոստանն Ռշտունեայ... — Մահարատ գյուղը փոքր ինչ աղավաղված ձևով հիշատակում է նաև Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունին՝ «Եւ եկեալ ի աշխարհն Վասպուրականի Վարդ Պատրիկ և մտեալ ի արքունիս իւր, որ մօտ էր ի ծովն Ռշտունեաց, որ կոչի Մահարեշայ...» (Տե՛ս Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի / Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի/, էջ 99-101):

12. Բ Կորնթ., 2, 16:

13. Առ Եբր., 9, 6:

14. Բ Կորնթ., 2, 16:

15. ... ի խորհուրդ տապանին, ի Փռիւզացոց ապարասանութենէ... — Համաձայն առասպելի Հրեական Սիրիլյան գրքերում (I, 261) Արարատ լեռը, որտեղ կանգ է առել Նոյան տապանը, գտնվում էր Փրյուզիայում, իսկ որպես Նոյի իջման ստույգ տեղը նշվում էր Մարսիա գետի ակունքը: Այդ տեղից փոքր ինչ վայր կառուցվել է Ապոմեա Կիբուտոս (իմա՝ Տապան) քաղաքը: Կայսրներ Սեվերոս, Մակրիանոս և Փիլիպպոս Ավագի ժամանակներում այդ քաղաքում կտրած դրամների վրա գծագրված են եղել Նոյի և նրա կնոջ պատկերները: (Տե՛ս E. Յ., հ. II, էջ 830-831):

16. Դան., Թ, 21-27:

17. Զաք., Ա, 9-11:

18. Ա Կորնթ., ԺԲ, 28: Եփես., Դ, 8-11:

19. ... յԱկէացի տոհմէ... — Այդ հին իշխանական տոհմը հիշատակում է Ղազ. Փարպ. (էջ 170) 451 թ. պատերազմի մասնակից Վասակ Սյունեցու կողմնակից իշխանների իր կազմած ցուցակում: Այն հիշատակվում է նաև նախարարական տների ցանկում (Զորանամակում), որոնցից յուրաքանչյուրի մոտ նշանակված է նրանց հեծելազորի թիվը («Գահնամամկի» և «Զորանամակի» մասին տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի, էջ 270-295): Այս ցուցակում Ակէացի անվան մոտ նշանակված է 300 թիվը, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նրանք հաշվվում էին իշխանական տների ստորին շերտում: Գ դպրության 4-րդ գլխում Թով. Արծ. հիշատակում է Գէորգ Ակէացուն, որը բռնվել էր Բուղայի կողմից և նահատակվել գերությունում, ինչպես նաև Վասակ Ակէացուն, որը կռվում էր գահերեց իշխան Աշոտ Արծրունու եղբոր Գուրգենի զորքի կազմում և գերի քշվել Սամառա: Նույն դպրության 6-րդ գլխում Բագարատ Բագրատունու 850 թ. ճակատամարտում Մուսն իբն Զուրարայի դեմ մասնակցում էր խոսքով Ակէացին: Գ դպրության 22-րդ գլխում նկարագրվում է, թէ ինչպես էր պաշտպանում Վան քաղաքի ամրոցը Յիսեն եղբայր

Թադեոսի «որոց Շերեփայ որդիք անուանէին», իսկ սուլյն գլխում հիշատակվում են ինչպես Թադեոսը, այնպես էլ նրա մյուս եղբայր՝ Շապուհը: Այսպիսով Արծրունյաց իշխաններին որպես վասալներ IX դ. 50-ական թթ. ծառայում էին Գէորգ, խոսքով և Վասակ Ակէացիներ, իսկ X դ. առաջին քառորդում երեք եղբայրներ՝ Յիսեն, Թադեոս և Շապուհ Ակէացիները:

20. ... Փայտակչտան գեոդ... — Հիշատակում է միայն Թով. Արծ.:

21. ... և անցեալ ծովակն Յրմբեայ, և ընդ Վարազի Զարեհաւանի. և ընդ այգն ընդ առաւօտն՝ յԼոնեայ Յամաց գեոդ և գիշերազնաց հասեալ մինչև ի Տարօնայ կոչեցեալ գետ: — Բ. Հարությունյանը սուլյն հատվածը սրբագրում է հետևյալ կերպ: «Վարազ ի Զարեհավանի» ուղղում է «Վարազի Զար եվ հասանի». ուղղումը արդարացվում է նրանով, որ այժմ էլ գոյություն ունի Վարազի գուր գյուղը, որի անվան «գուր»-ը հայկական «ձոր» բառի աղավաղումն է և ձեռագրի նախնական օրինակում եղել է «Վարազի ձոր»: Գյուղի Լոնեայ անվանումը ոչ մի կապ չունի Լոնա գավառի անվան հետ, այլ հանդիսանում է «ուրենի» բառի բարբառային ձև, որին հաջորդող «յամայ» բառը, որ ընկալվում է որպես գյուղի անուն, իրականում զրաբարյան «յամենալ» բայն է: Այս վերջին ուղղումը արդարացվում է հաջորդ «գիշերազնաց» բառով: Թով. Արծ. հիշատակված «Տարաւն» գետը այժմ կոչվում է «Բրատոստի ջուր» կամ «Բրադար-չայ, իսկ ստորև հիշատակվող «Մղունիս» անվանումը, պահպանվել է «Մալթունա» գյուղի անվան մեջ: (Տե՛ս «Մի սրբագրում Թովմա Արծրունու «Պատմության» մեջ: «Մաշտոցյան Գ ընթերցումներ», էջ 24): Սուլյն ուղղումների տեսակետից, քննության առարկա հատվածը պետք է սրբագրվի հետևյալ կերպ. «... և անցեալ ծովակն Յրմբեայ, և ընդ Վարազի Զոր և հասանի ընդ այգն ընդ առաւօտի յԼոնեայ յամենայ (ի) գեւղ, և գիշերազնաց հասեալ մինչ ի Տարաւնայ կոչեցեալ գետ»:

22. Իսկ ի գալ միւսոյ ամին... որոց Տէր եղիցի այցելու: — Ինչպես ենթադրում է Բրոսսեն իր Թով. Արծ. «Պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունում (էջ 210, ծն. 2), այս իրադարձությունները կատարվել են 906 թ. Ուրմիա լճից դեպի արևելք: Ըստ երևույթին հարավային Վասպուրական արշավող ցեղերը՝ դելյուիկներն էին, որոնք X դ. սկզբներից սկսել են ավելի եռանդուն խառնվել հարևան երկրների քաղաքական կյանքին:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԱՆՈՒԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա

1. Եսայ., Ա, 3.
2. ... որում անուն էր Գագիկ... — *Խոսքը Գագիկ Աբուսմբ-վանի՝ Վասակ Արծրունու և Աշոտ I Թագավոր դստեր (անունը անհայտ է) որդու մասին է:*
3. ... զբերդն Ագարակայ... — Մ. Հովհաննիսեանը (տե՛ս Հայաստանի բերդերը, էջ 244), հենվելով Թով. Արծ. ցուցմունք-ների վրա, այդ բերդը տեղադրում է Կորճայքում: Ս. Երեմյանը Ագարակ բերդը նույնացնում է Ճահուկ բերդի հետ և տեղադրում այն Ագարակ կոչվող լեռներում, Զուլամերկից դեպի Հյուսիս-արևմուտք (տե՛ս Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 31):
4. Տե՛ս Յովհ., 2, 10: Եսայ., ԺԲ, 40:
5. ... որդի Ապուսարայ... — Նրա անունը՝ Ապրբերս հաղորդում է Թով. Արծ. (Տե՛ս դպր. Գ, գլ. 20):
6. Հմմտ. Երեմ., Թ, 1:
7. Հմմտ. Զաք., ԺԲ, 12-14:
8. Կատարեցաւ կարգ ծննդաբանութեան... ողբք ի վերայ նորին: — Ելնելով առաջին գլուխն ավարտող այս հատվածից, կարելի է ենթադրել, որ Անանունը իր Պատմությունը սկսել է հենց Գրիգոր-Դերենի իշխանությունից, նպատակ ունենալով ներկայացնել իր երեք որդիների ծննդաբանությունը՝ նրանց ծննդյան և մանկության հանգամանքները և հետո անցնել Գագիկ Արծրունու Թագավորության տարիների մանրամասն նկարագրությանը:

ԳԼՈՒԽ Բ

1. ... Աշոտ որդի... ամաց իբրև երկոտասանից: — Անան. Արծ. սույն ցուցմունքը չի համապատասխանում Թով. Արծ. տեղեկությանը, թէ Աշոտը, երբ մահացել է իր հայրը, 9 տարեկան էր: Այդ կապակցությամբ Նորայր Բյուզանդացին, որը նախընտրություն է տալիս Թով. Արծ. տվյալներին, գրում է, որ Աշոտը իշխան է դարձել 10 տարեկանում, երբ անցան Դերենի մահվան կապակցությամբ սուգ պահելու տաս ամիսները: (Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն Արծրունի, էջ 269):

ԳԼՈՒԽ Գ

1. Առակ., ԻԹ, 4.
2. ... այնինչ մինչդեռ չե ևս եղեալ էր ամաց հնգետասանից... — Համաձայն Թով. Արծ. տեղեկության (դպր. Գ, գլ. XIX)

Գագիկը ծնվել է 879 թ. և, հետևաբար, Գագիկ Աբուսմբվանի սպանությունը տարում է 897թ. նա 17-18 տարեկան էր:

3. ... յամրուցն Աշինոտ... — Հիշատակում է միայն Անան. Արծ.: Ելնելով կոնտեքստից, այդ բերդը գտնվում էր Տոսպում: (Տե՛ս Մ. Հովհաննիսեան, Հայաստանի բերդերը, էջ 336):

4. ... իբրև զպարիսպ պղնձի... անհաս զօրութեամբ... — Հմմտ. Երեմ., Ա, 18-19:

5. ... գոլով ամենայնի... — «Տպագիր բոլոր բնագրերում բաց է թողնված «գոլով ամենայնի» դարձվածքը, որն իմաստային նոր երանգ է հղորդում հեղինակի խոսքին: Վերականգնել ենք Զեռագրի (Թ. 276ր) հիման վրա»: (Վ. Վարդանյան, ծն. 3):

6. Առակ., Ժը, 20:

7. ... գուցէ գնասցէ Աշոտ... զոր վերագոյնն ասացաք: — Ան. Արծ. այդ կապակցությամբ «վերագոյն» ոչինչ չի գրել: Նա չէր կարող այդ մասին գրել նաև իր Պատմության սկզբնական մեզ չհասած մասում, քանի որ այստեղ նա խոսում է Գրիգոր-Դերենիկի իշխանության և նրա մահվան հանգամանքների, այսինքն 884/886 թթ. եղելությունների մասին, երբ Ափշինը դեռևս չէր մտել Հայաստան:

8. Իսկ Ափշինի ելեալ յերկիրս Հայոց... աղաչէ ի խաղաղութիւն զԱփշին... — Ափշինի այս երկրորդ արշավանքը Հայաստան սկսվել է 896 թ.: 896/897 թթ. ձմռանը Սմբատ I Թագաւորի և Ափշինի միջև բանակցություններ էին վարվում, որոնք ավարտվել են հաշտության դաշնագրով: 897 զարնանը Ափշինը, ինչպես պատմում է ստորև Անան. Արծ., արշավեց Վասպուրական:

9. ... և նորա հետամուտ եղեալ... առնու հարկս բազումս: — Այս նոր՝ երրորդ առշավանքը Սմբատ Թագավորի դեմ տեղի է ունեցել 900/901 թ.

10. Յայնժամ Հասան... զոր վերագոյնն ասացաք... — Այդ մասին Անան. Արծ. կարող էր պատմած լինել առաջին գլխի մեզ չհասած մասում Գրիգոր-Դերենիկի և Հասանի գծություն կապակցությամբ. (այդ մասին տե՛ս նաև Թով. Արծ., դպր. Գ, գլ. XX):

11. Իսկ ամիրային թողլով երկուս ոստիկանս ներքինիս... — տե՛ս Թով. Արծ., դպր. Գ, գլ. XX, ծն. 2:

12. ... որում անուն էր Յիւսր... — Հ. Մարկվարտը այդ Յիւսրին նույնացնում է Նըսրի հետ, որին ինչպես նշում է ինքը, հիշատակում է նաև Դրասխանակերտցին՝ «... Նըսր... Սրուկն ի բազմաց յորջորէր» (էջ 330): (Տե՛ս Պարսկահայք նահանգ, ՊՔՀ, 1961: N 1, էջ 188, ծն. 1): Նըսրը Յուսուփ իբն Աբուսաջի ստրուկն էր, որին նա Ռեյ գնալիս թողնում է Հայաստանում որպես

ոստիկան: Սակայն Անան. Արծ. տեղեկությունը ոչ մի կապ չունի Յուսուփի և նրա ստրուկ Նըսրի հետ, քանի որ Նըսրի հետ կապված դեպքերը տեղի են ունեցել 922-924 թթ. մինչդեռ Անանունը պատմում է 898-901 թթ. իրադարձությունների մասին, կապված Ափշինի հետ: Թվում է, որ ավելի ճիշտ կլինի Յիւսր աղավաղված անունը փոխել Յիւսփի, այսինքն Յովսեփ անվամբ, ինչպես Թով. Արծ. անվանում է երկրորդ ներքինուն:

13. ... Կակենից գեաղջ... – Այդ գյուղը հիշատակում է միայն Անան. Արծ.:

14. ... այդ մի ներքինի... մինչև յերկիր Շամայ: – Այստեղ Անան. Արծ. սխալ է թույլ տալիս, ենթադրելով, որ գոյություն է ունեցել նաև երկրորդ ներքինին Պարտավում: Ինչպես հաղորդում է Թով. Արծ., Ափշինը թողել է Սափիին Վասպուրականում, իսկ Յովսեփին՝ երկրորդ ներքինուն ուղարկել է Պարտավ: Այդ երկրորդ ներքինուն լավ ճանաչում են ինչպես Հովհ. Դրասխ., այնպես էր Մով. Կաղ.: (Ավելի մանրմասն տե՛ս մեր հոդվածը «Դիտողություններ Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի վերաբերյալ»: «Էջմիածին», 2002, Բ-Գ, էջ 57-59):

15. ... Տեսլեամբ Թեկղեայ սրբոյ... – Տե՛ս Փավ. Բուզ., Դ, 10:

16. Առակ., ԺԴ, 3:

17. Սաղմ., է, 16:

18. Աստանօր յիշէ իշխանն Աշոտ... մինչև ցօր վախճանի իւրոյ: – Անան. Արծ. պատմածը հիմնականում համընկնում է այն տեղեկությունների հետ, որոնք հաղորդում է այդ դեպքերի վերաբերյալ Հովհ. Դրասխ., լինելով միջնորդ Աշոտի և Հասանի միջև: Սակայն Անան. Արծ. միջնորդի դերում ներկայացնում է Գագիկ Արծրունուն: Ըստ Հովհ. Դրասխ. այդ կոնֆլիկտից մեկ տարի անց Աշոտը մահանում է և, հետևաբար, նկարագրված իրադարձությունները հնարավոր է վերագրել 904/905 թթ.:

ԳԼՈՒԽ Դ

1. «Քաղցր է արև... յետ աշխատութեան» – Աղբյուրը ճշտված չէ:

2. «Բնագրի «բնակչաց աշխարհին» դարձվածքից հետո պակասում են որոշ բառեր, ուստի հեղինակի միտքն աղճատված է (տե՛ս ձեռ., էջ 282ա): (Վ. Վարդանյան, էջ 527, ծն. 6): Թերևս պակասում է հարձակվող քրդերի ցեղի անվանումը:

3. Յորոց մի էր Շապուհ որդի Մայմանկին... զգալառն

ձահուկ... – Հիշատակում է միայն Անան. Արծ.: Մայմանիկ անունը արաբական է (Տե՛ս Անձան. բառ., Դ, էջ 147), այդպես էին կոչում քուրդ առաջնորդներից մեկին: (Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունեաց թագավորությունը 908-1021 թթ., էջ 65):

4. ... Գրիգորի... յԱրճունսն անուանեալ ամրոցի: – Հիշատակում է միայն Անան. Արծ.:

5. ... առեալ էր զգուստրն Ապուհամզայի իւր կնուսեան... – Խոսքը Գագիկ Արծրունու երկրորդ կնոջ՝ Մլքէի մասին է: Նրա առաջին կինը Աշոտ I Բագրատունու որդի՝ Շապուհի դուստրն էր, որի անունը անհայտ է: (Տե՛ս Պ. Անանեան, Արծրունեաց տոհմին աւետարանը, էջ 118-120: Ռ. Մաթևոսյան, Հայկական զինանշաններ, էջ 14):

6. ... ի դաշտին Գերատայ... – Այդ տեղանքը հիշատակվում է նաև Հացունյաց խաչի պատմությունում (տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 515):

7. Սաղմ., ձևԴ, (ձևԵ), 18:

8. Ջայս տեսեալ Սմբատայ... գանձս բազումս: – Այդ մասին Հովհ. Դրասխ. մոտ չկա ոչ մի տեղեկություն:

9. Մատթ., ԻԲ, 21: Մարկ, ԺԲ, 17: Հուովմ., ԺԳ, 1:

10. Տե՛ս Մատթ., ԻԴ, 27:

11. ... Յուսփ յարձակեցաւ... զօրու և զինու... – Յուսուփը, ներխուժեց Հայաստան 358 (= 909) թ. ապրիլի 16 Ջատկվա օրը (տե՛ս Հովհ. Դրասխ., գլ. ԻԳ):

12. ... ոմն հուսոր ... ի գանձս արքունի: – Անան. Արծ. նկատի ունի Հովհ. Դրասխ.:

13. Հուովմ., ԺԵ, 1:

14. Ջայսու ժամանակաւ... կրկին թագաւորութեամբ: – Խոսքը Աբդ Ալլահ բեն Մուհամմադ ալ-Ֆարիքի մասին է, որին Մուկթադիր խալիֆը Հայաստան է ուղարկել Ատրպատականում ապստամբած Յուսուփ Սաջյանի փոխարեն կառավարիչ նշանակված Աբուլկին ճնշելու նպատակով: Ալ-Ֆարիքին 919 թ. գարնանը վերստին թագադրել է Գագիկ Արծրունուն:

15. Եւ փախստական արարեալ... և կացեալ ի բանտի զամս Ը ... – Յուսուփին պարտություն է մատնել Մուսինը՝ խալիֆի գլխավոր զօրավարներից մեկը, որը գերի է վերցրել նրան Արդեբիլի մոտակայքում 919 թ. հունիսի 19 (տե՛ս N. Adontz. Asot Erkat, էջ 281: P. Фасмер, О монетах Саджидов, էջ 10): Յուսուփը ազատվել է բանդից 922/923 թ. և անմիջապես նշանակվել Ռեյի, Ղազվինի, Զենջանի և Աղբեջանի փոխարքայ (տե՛ս P. Фасмер, О монетах Саджидов, էջ 11: G. Weil, Geschichte der Chalifen, t. II, էջ 624), այնպես որ Անան. Արծ. տեղեկությունը, թե իբր նա մնացել

է բանտում «Ը ամս», չի համապատասխանում իրականությանը:

16. Գուրգենի մահը կարելի թվագրել 924 թ., քանի որ, երբ կաթողիկոս Յովհաննես Դրասխանակերտցին տեղափոխվել է 923 թ. աշնանը Վասպուրական՝ Գագիկ արքայի մոտ, Գուրգենը դեռևս կենդանի էր (տե՛ս Հովհ. Դրասխ., գլ. LXVII):

17. Հմմտ. Սիրաք, ԻԲ, 13:

ԳԼՈՒԽ Ե

1. ... հրեշտակք արքունի, հրաման տալով... ի սահմանաց նորա: — «Հարաւային զօրացն» ասելով Անան. Արծ. նկատի ունի կարմատներին, որոնք 923 թ. հարձակվել են Բասրայի վրա, իսկ 924 թ.՝ ուխտագնացների քարավանի վրա: (Տե՛ս G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, t. II, էջ 624):

2. ... Փէթք... — Ըստ երեվոյթին Անան. Արծ. նկատի ունի Յուսուփի եղբոր՝ Ափշինի որդի Աբու-Մոզաֆֆեր Փխեթին, որը փոխարինել է ինչ որ մի ժամանակ Յուսուփին և սպանվել 929 թ.:

3. ... հարկանին իսպառ զօրքն Յուսուփայ... պատահեալ վիճակի մահու: — 926 թ. Յուսուփը ուղարկվեց կարմատների դեմ, 927 ջախջախիչ պարտության մատնվեց, գերի ընկավ և սպանվեց 928 թ.: (Տե՛ս P. Фасмер, *О монетах Саджидов*, էջ 11: G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, t. II, էջ 624),

ԳԼՈՒԽ Զ

1. Ժող., Ժ, 16:

2. Առակ., Լ, 21-23:

ԳԼՈՒԽ Է

1. Անանուն Արծրունու Ոստան ավանի նկարագրութեան կապակցությամբ տե՛ս И. А. Орбели, *Избранные труды*, т. I, с. 22—25: X. Ф. Линч, *Путевые очерки и этюды*, с. 156—169:

ԳԼՈՒԽ Ը

1. «Աղթամար» տերմինը Ն. Մառը բխեցնում է «Aqdamar» անվանումից, որը նշանակում է «Վիշապի լիճ» (Տե՛ս И. А. Орбели, *Избранные труды*, т. I, с. 26): Աղթամարի կառուցմանը նվիրված այս գլուխը թարգմանել են ռուսերեն Հ. Օրբելին (տե՛ս անդ., էջ 34—35, 69—70) և Լ. Քալանթարը՝ Ն. Տոկարսկու,

«Հայաստանի ճարտարապետությունը IV-XIV-րդ դդ.» ռուսերեն գրված աշխատության համար (էջ 214):

2. ... հուղս մրգապահաց... — Հմմտ Եսայ., Ա, 8: ԻԴ, 20: Միքիէ, Ա, 6: Առակ., ՀԸ, 1:

3. ... բարձրագոյն հրաշակերտեաց քան զԱղեքսանդրին ի Մակեդովն քաղաքի... — այս դարձվածքը Ն. Բյուզանդացին ուղղում է հեկյալ կերպ. «բարձրագոյն հրաշակերտեաց քան զՄակեդովնին յԱղեքսանդր քաղաքի»: (Տե՛ս «Թովմա Արծրունի և Անանուն Արծրունի, էջ 335: Տե՛ս նաև Հ. Տաշեան, *Ուսումնասիրություններ Ստյոյն-Կալիսթենայ*, էջ 40):

4. ... եղեալ ի նմա դրունք հատուածոյք մանր յօրինուածով և հրաշալի գեղգեղամբ. — «Հատուածոյ» բառը ՆԲՀ-ում (Բ, էջ 59) բացատրված է որպէս «հատուածովք կամ կոտորովք յարմարեալ» և որպէս օրինակ տրված է տվյալ դարձվածքը Անանուն Արծրունուց:

ԳԼՈՒԽ Թ

1. Երեմ., ԺԵ, 19:

2. Եսայ., ԼԵ, 1:

3. Հմմտ. Սաղմ., ՂԵ, 11:

ԳԼՈՒԽ Ժ

1. Տե՛ս Դատ., ԺԸ, 1: ԺԹ, 1:

2. Տե՛ս Աթաղ., ԺԷ, 47:

3. Առակ., Գ, 34:

4. ... հանգոյն սրբոյն Ներսեսի... — Տե՛ս Սոփերք, է:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

1. Դէլմակացն — Ն. Բյուզանդացու ենթադրությամբ դէլմիկների հարձակումը Վասպուրականի վրա տեղի է ունեցել 937-939 թթ. (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն Արծրունի, էջ 207: Տե՛ս նաև Ս. Շալճյան, Վասպուրական թագավորության պատմությունից. ՏԳԱ, 1949, 4): *Ինչպե՞ս ստացել է նա «չուկայ», 1898, Բ, էջ 49-53* ԳԼՈՒԽ ԺԲ

1. Ձեռագիր և տպագիր բնագրերի «ուղեբեկ» բառը Նորայր Բյուզանդացին առաջարկում է սրբագրել «աղեբէկ», իմա՝ «ալեխառն» ձևով (Տե՛ս «Նախնիք», էջ 149: «Բազմավէպ» 1905, էջ 465): Կարծում ենք, որ բնագիրը տվյալ դեպքում չպետք է սրբագրել: Պատմիչը նույն նախադասության մեջ գրում է. «Հեր

գլխոյ նորա թխակերպ գանգուրագեղ գիսաւորութեամբ ուղերեկ ջոկացեալ ի վերայ սպետափառ ճակատոյն...»: «Ուղերեկը» «աղէքեկի» ձևով սրբագրելու դեպքում ստացվում է այնպես, որ նույն նախադասութեան մեջ մատենագիրը Գագիկ Արծրունուն համարում է և «թխակերպ», և «աղէքեկ» մագեր ունեցող: (Վ. Վարդանյան, ծն. 21):

2. ... Յովսիայ... — տե՛ս Դ թագ.:

3. «Ուստի եւ յոյժ սիրելի էր ինձ յայսմ ժամանակի առնուլ ի հնդկայինն աշխարհէ եւ ի Տպազ քաղաքէ, մանաւանդ թէ ի քարկոփացն, եւ յԱղէքասարացոց, եւ Թէքէացոց վաճառուց զոսկետեսակն տպագրիովն, եւ շարամանել ի թագի նորա...» — Ուստի հոետորական հատվածի հիմքում ընկած է ավելի քան տասնյակ ձեռագրերում պահպանված եպիփան կիպրացու «Վասն ժԲ քարանց» գործի գրաբարյան թարգմանությունը: Ստորև բերում ենք Մատենադարանի N 266 ձեռագրից (1468 թ., էջ 91ա) համապատասխան հատվածը:

«Տպագրոնն կարմրագոյն է, նման ելական կայծի բայց գտանի ի Տպագէ քաղաք հնդկաց, զոր երբեմն քարկոփոյն գտին ի մէջ քարին, եւ տեսիլ պայծառ եւ զուարճացեալ վաճառեցին աղեքասարացոցն դոյզն գնոյ, իսկ աղեքասարացիք Թէքէացոցոցն յաւելագոյն գնոց եւ նոքա մատուցին Թագուհոյն որ էր յայնմն ժամանակին, իսկ նորա առեալ ի թագին իւրում ի մէջ ճակատոյն կապեաց» (Հունարեն բնագիրը զուգահեռ լատիներեն թարգմանությամբ տե՛ս J. P. Migne, Patrologiae graecae, t. 43, էջ 325): Հին հեղինակները տարբեր ձևերով էին բնորոշում Տպազ քաղաքի տեղադրությունը: Դրանց մի մասը, այդ թվում նաև եպիփանը, այն համարում էին հնդկական քաղաք. ոմանք ենթադրում էին, որ Տպազ քաղաքը գտնվում է Արաբիայում. սակայն ավելի հավանական է այն տեսակետը, համաձայն որի Տոպագոսը Կարմիր ծովում գտնվող կղզիներից մեկն է և իր անվամբ կոչվում է նաև Թանկարժեք քար, որի հարուստ հանքերն այնտեղ են հայտնաբերվել: «...Տոպագոսը, — գրում է Պլինիոս Մեծը, կղզու անուն է, որը գտնվում է Կարմիր ծովում, մայրցամաքից 35 մղոն հեռավորության վրա...» (Pliny. Natural History, t. X, էջ 25):

Տոպագոս կղզին իր անվանումը պահպանել է մինչև XX դարի սկիզբը: Այժմ այն կոչվում է Զեբերջեղ (Н. И. Корнилов, Ю. П. Солодова, Ювелирные камни. с. 143. Զեբերջեղ կղզին հայտնի է նաև Ս. Հովհաննի անվամբ. Natural History, X, էջ 251, ծն. 8), և այնտեղ մինչև հիմա շահագործվում են տպագրոնի կամ, ավելի ճիշտ՝ խրիզոլիտի հարուստ հանքերը, որովհետև Պլինիոսը, խոսելով տպագրոնի մասին, նկատի ունենում էր այսպես կոչված, «արևելյան տպագրոնը», այսինքն՝ խրիզոլիտը (տե՛ս Natural History, X, էջ 250): Ըստ երևույթին, Անանուն Արծրունին, խոսելով «ոսկետե-

սակն տպագրիովն»-ի մասին, նույնպես նկատի ունենում էր խրիզոլիտը: Ի դեպ, Տպագոս կղզու արարներն Զեբերջեղ անվանումը նույնպես նշանակում է «խրիզոլիտ»:

Խնդրո առարկա հատվածի երկրորդ տերմինը, որ կարող է լուսաբանման, «աղեքասարցիք» տերմինն է: Ի. Թ. Հոմսոնը իր անգլերեն թարգմանությունում պահպանել է ստույգ թարգմանության «Alebasaratsik» ձևը, նշելով միայն ծանոթացությունում, որ «Վ. Վարդանյանը այս տարօրինակ տերմինը թարգմանում է որպես «մարմարագործք» (Thomas Arisumani History of House of the Arisumnik): Կրկին վերադառնալով Պլինիոսին, որը, չարոնտելեյով իր խոսքը տպագրոնի մասին, գրում է «Ալյքյուրնեյի մեծ մասը պնդում է. թե այդ Թանկարժեք քարը տեղափոխված է նոս փոքրիկ Ալաբաստրում քաղաքում, որը գտնվում է Թեբայիցում...» (Natural History, էջ 250): Եվ ինչպե՞ս, Ալաբաստրում քաղաքը գտնվում էր Հյուսիսային Եգիպտոսում. քաղաքի մոտակայքում Աղեքաստրյան լեռներում առկա էին գրգռի այն տեսակի հարուստ հանքերը, որը քաղաքի անվամբ ես կոչվում է «աղեքաստր»։ Հետևաբար «աղեքասարացիներ»-ի տակ պետք է հասկանալ Ալաբաստրա-Աղաբաստրա քաղաքի բնակիչներին:

(ՅԱԻԵԼՈՒԱՏ)

1. Երեմ. Բ, 31:

2. «Բնագրում «Սրբոց մարգարեիցն Անանիանցն»: Պետք է ուղղել «Սրբոց մանկանցն Անանիանցն»: (Իսկ. Ա, Բ և Գ): Անանիանք անունով հայտնի էին երեք մասուկներ, որոնք հրաժարվել են երկրպագել Նաբուգոդոնոսոր թագավորի ոսկեծույր արձանին և գցվեցին հնոց բայց չայրվեցին Անանիանց մասուկների մասին հայ մատենագրության մեջ եղած հիշատակությունները հաճախ շեղվում են աստվածաշնչյան հենքից (նույնն է կատարվել նաև այստեղ) (Վ. Վարդանյան. [Հավելված], ծն. 1):

3. Դան. 4 32

4. Եսայ. Ը 7-8

5. ... եղբայր նորա 'Էբրանիկ - 'Էբրենիկը իրականում Սենեքերիմի եղբոր Գուրգենի որդին էր

6. Մատթ. Ժ 23

7. Մատթ. Ը 7-8

8. Տե՛ս Առաք. Է. 30-31

9. Մատթ. Ի 4 7

10. Լուկա. ԻԱ 25

11. Լուկա. Զ. 36

12. Տե՛ս Ա թագ. ԺԶ 4-13

13. Եփես., 2, 12:
14. Եսայ., 40, 6:
15. Յովհ., 6, 16:
16. Տե՛ս Ծննդ., 17, 18: Առ Եբր., 1, 1-4:
17. Բ Օրին., 9, 28. ԼԱ, 7, 8, 23:
18. Ելից., ԼԹ, 14:
19. ... Եղիայի... բերանոյ իւրոյ: — Գ թագ., 1-4: ԺԸ, 1-2, 41-45:
20. Տե՛ս Զաք., Թ, 9-10:
21. Մատթ., 7, 21-22: Մարկ., 9, 17: Ժ, 35-40:
22. Տե՛ս Ծննդ., ԻԷ, 27-29:
23. Մարկ., 1, 10: Ղուկաս., ԺԸ, 20: Եփես., Ժ, 2:
24. Առակ., ԺԳ, 1.
25. Մատթ., 1, 25:
26. Մատթ., ԻԴ, 21:
27. Տե՛ս, Դ թագ., գլ. 19.
28. Սաղմ., Լ Գ, 15:

* *
*

1. Բոլոր տպագիր բնագրերում «աստանօր յանգ ելեալ աւարտեցաւ»: Ձեռագրի հիման վրա ուղղել ենք «աստանօր անյանգ ելեալ աւարտեցաւ» (տե՛ս ձեռ. թ. 322ա): (Վ. Վարդանյան, ծն. 10):
2. Այստեղ ավարտվում է հիշատակարանի այն մասը, որը գրվել է թով. Արծ. Պատմությունը արտագրելուց անմիջապես հետո, այսինքն 1303 թ.,
3. ... կուսականաց... — ուղղելի է կուսարանաց (Վ. Վարդանյան ծն. 12):

ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

NN 266, 1404, 1487, 1882, 1890, 1902, 2559, 6961, 7050, 8100, 8889, 10451:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Աբգարյան Գ. Վ.	«Սերբոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը: Եր., 1965:
Աբեղյան Մ.	Հայ հին գրականության պատմություն: Հ. I, Եր., 1944:
Աբրահամյան Ա. Գ.	Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը: Եր., 1944:
Ագաթանգեղոս.	Պատմութիւն Հայոց: Աշխատասիրութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց: Տփղիս, 1909:
Ադոնց Ն.	Հայաստանը Հոստիանոսի դարաշրջանում: Եր., 1987:
Ադոնց Ն.	Պատմական ուսումնասիրություններ. «Բագրատունեաց փառքը»: Փարիզ, 1948:
Ալիշան Ղ.	Այրարատ: Վենետիկ, 1890:
Ալիշան Ղ.	Հայապատում: Վենետիկ, 1901:
Ակինյան Ն.	Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն: Վիեննա, 1920:
Ակինյան Ն.	Մատենագրական ուսումնասիրութիւններ. քննութիւն եւ բնագիր: Վիեննա, 1922:

Թովմայ Արծրունի	Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ: Կ. Պոլիս, 1852:	Հարությունյան Բ. Ա.	Մի սրբագրում Թովմայ Արծրունու Պատմության մեջ. «Մաշտոցյան Գ. ընթերցումներ»: Օչական, 2001:
Թովմայ վարդապետի Արծրունւոյ	Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. ի լոյս էած Ք. Պ.: Ս. Պետերբուրգ, 1987:	«Հնոց և Նորոց».	Հրատարակեց Գարեգին Վ. Սրվանձտեանց: Կ. Պոլիս, 1874:
Թովմայ Արծրունի և Անանուն	Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. բնագիրը Հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյան: Եր., 1985:	Հովհաննիսյան Մ.	Հայաստանի բերդերը: Վենետիկ, 1940:
Ինճիճեան Ղ.	Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց: Վենետիկ, 1882:	Ղազար Փարպեցի.	Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան: Թիֆլիս, 1904:
Լաբուճնա	Թուրք Արգարու թագաւորի եղեսիոյ քաղաքի: Վենետիկ, 1868:	Մաթևոսյան Ռ. Ի.	Բագրատունիների պատմա-տոհմաբանական Հանրագիտարան: Եր., 1997:
Խալաթեանց Գր.	Ղազար Փարպեցի և գործք նորին: Մոսկվա, 1989:	Մաթևոսյան Ռ. Ի.	Հայկական զինանշանները: Եր., 1994:
Խաչիկյան Լ. Ս.	ԺԴ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան: Եր., 1950:	Մարկուարտ Հ.	Բագրատունեաց ծագումը: Վիեննա, 1913:
Կորիւն	Վարք Մաշտոցի. հրատ Մ. Աբեղյան: Եր., 1941:	Մարկուարտ Հ.	Պարսկահայք նահանգը: «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 1961, 1:
Համբարձումյան Ա. Խ.	Մովսես Խորենացու մի հաղորդման շուրջ: «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», Եր., 1997, 2:	Մովսիս Խորենացու	Պատմութիւն Հայոց: Աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան: Տիֆլիս, 1913:
Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (Ե-ԺԲ դդ.)	Կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան: Եր., 1988:	Մովսես Խորենացի	Հայոց պատմութիւն: Թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանց: Եր., 1997:
Հարությունյան Բ. Ա.	Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրութիւնը: «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 1981, 12:	Մովսէս Կաղանկատուացի	Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը և ներածութիւնը Վ. Առաքելյանի:
Հարությունյան Բ. Ա.	Մեծ Հայքի Մոկք աշխարհը ըստ «Աշխարհայոյց»-ի: «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 1990, 1:	Մուշեղյան Ա. Վ.	Որտե՞ղ է գտնվում Մովսես Խորենացու հիշատակված Բյուրթանիան: «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր. 1990, 1:
		Մուշեղյան Խ. Ա.	Աբգասյան դրամների թողարկումը խալիֆատի Արմինիա նահանգում: «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր. 1973, 4:
		Յովհաննէս Դրասխանակերտցի	Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, 1912:

- Յովհան Մամիկոնեան** Պատմութիւն Տարօնոյ: Աշխատությամբ և առաջաբանով Ա. Աբրահամյանի: Եր., 1941:
- Նալբանդյան Հ. Տ.** Արար ոստիկանները Հայաստանում: «Տեղեկագիր Հասարակական գիտությունների», Եր., 1956, 8:
- Նալբանդյան Հ. Տ.** Արարական աղբյուրները Հայաստանի և Հարևան երկրների մասին: Կազմեց և թարգմ. Հ. Տ. Նալբանդյան: Եր., 1965:
- Նորայր Բիւզանդացի** Հայկական բառաքնութիւն: Կ. Պոլիս, 1880:
- Նորայր Բիւզանդացի** Թովմայ Արծրունի եւ Անանուն Արծրունի երկու այլևայլ պատմագիրք: «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1905, 5-10:
- Նորայր Բիւզանդացի** Նախնիք: Հրատարակութեան պատրաստեց Մարտիրոս Մինասեան: Ժնեւ, 1996:
- Նորայր արք. Մովսէս** «Վանատուր». Բանասիրական յօդուածներու ժողովածոյ: Երուսաղէմ, 1998:
- Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի (ՆԲՀ)** Երկասիրութեամբ Գ. Աւետիքեան, Բ. Սիւրմէլեան, Մ. Աւգերեան: Վենետիկ, Հ. Ա., 1836, Հ. Բ., 1837:
- Շալճյան Ս.** Վասպուրականի թագաւորության պատմությունից: «Տեղեկագիր Հասարակական գիտությունների», Եր. 1949, 4:
- Չամչեան Մ.** Պատմութիւն Հայոց: Հ. Ա., Վենետիկ, 1784:
- «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ»** Հայկական խմբագրություններ: Աշխատասիրությամբ Համիկ Սիմոնյանի: Եր., 1979:
- Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց** Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Պատմութիւն Սեբէոսի** Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի: Եր., 1979:
- Սամուէլի քահանայ Անեցւոյ** Զաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց: Վաղարշապատ, 1893:
- Սոփերք Հայկականք** Հ. VI, VII, Վենետիկ, 1854:
- Ստեփանոս Օրբելեան** Պատմութիւն նահանգին Սիսական: Թիֆլիս, 1910:
- Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ** Պատմութիւն տիեզերական: Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Հմին: Մոսկվա, 1861:
- Վարդանյան Վ.** Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ.: Եր., 1969:
- Վարդանյան Վ.** Վասպուրական թագավորության սահմանները 9-11-րդ դդ.: «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր. 1969, 4:
- Վարդանյան Վ.** Արծրունիները Հայոց պատմության մեջ: Եր., 2002:
- Տաշեան Հ.** Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Վիեննա, 1895-1901:
- Տաշեան Հ.** Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթեանայ «Վարուց Աղեքսանդրի»:
- Տաշեան Հ.** Վարդապետութիւն առաքելոց. Անվաւերական կանոնաց մատեանը: Վիեննա, 1896:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա.** Արարական ամիրայությունները Բագրատունեաց Հայաստանում: Եր., 1961:
- Տէր-Մինասեանց Ե.** Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ: Էջմիածին, 1908:
- Տեր-Մինասյան Ե.** Միջնադարյան աղանդերի ծագման և զարգացման պատմությունից: Եր., 1968:

- Տէր-Մկրտչեան Գ.** Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութիւն: Վաղարշապատ, 1890:
- Տէր-Պողոսեան Գր.** Նկատողութիւններ եղիշէի Պատմութեան վերաբերեալ: «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1896, 5:
- Ութմազյան Հ. Մ.** Սյունիքը 9-10-րդ դարերում: Եր., 1957:
- Ուլուքաբյան Բ. Ա.** Խաչենի իշխանությունը 10-15-րդ դարերում: Եր., 1975:
- Փաւստոս Բյուզանդացի** Պատմութիւն Հայոց. Ս. Պետերբուրգ, 1883:
- Փափազյան Հ.** Անանուն տաճիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրութեան և տնտեսական հարաբերութիւնների մասին (X դ.): ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», Եր., 1953, 5:
- Փիլոնի Երրայեցւոյ** Մնացորդք ի Հայս որ են մեկնութիւնք Ծննդոց և Ելից: Աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ աթոռակալ վարդ. Մխիթ. Աւգերեան: Վենետիկ, 1826:
- Փիլոն Երրայեցւոյ** Ճառք Թարգմանեալք ի նախնեաց մերոց, որոց Հելլեն բնագիրք հասին առ մեզ: Վենետիկ, 1892:
- Քասունի Ե.** Ամիդ (Տիգրանակերտ), Տիգրանակերտ (Փարղին). Շփոթը Հայ պատմագրութեան մեջ: Պէյրուք, 1968:
- Քսենոֆոն** Կիրոսապատում: Ֆրանս. Թարգմ. Աշոտ Մուրադխանեան: Թեհրան, 1971:
- Օրմանեան Մ.** Ազգապատում, Հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912:
- Աբուլադե И. В.** Древнеармянский перевод грузинских исторических хроник (Картлис Цховреба). Грузинский оригинал и древнеармянский перевод с исследованием и вокабулярием издал И. В. Абуладзе: Тбилиси, 1944.

- Агатыангелос.** История Армении. Перевод с древнеарм., вступительная статья и комментарий К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна. Ер. 1904:
- Акопян А. А.** Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ер. 1987.
- “Анонимная сирийская хроника 1234г.”** – В кн.: Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI-VII вв. М.-Л., 1946.
- Антиох Стратиг.** Пленение Иерусалима в 614г. Издал Н. Марр. СПб., 1909.
- Аревшатян С.С.** Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.). Ер., 1973.
- Арриан.** Поход Александра. Пер. с греч. М. Е. Сергеевко М.-Л., 1962:
- Бартольд В. В.** Историко-географический обзор Ирана. Соч., т. VII. М., 1971.
- Бархударян С.** Урартское происхождение нахарарского рода Арируни. “Исследования по истории культуры народов Востока”. Сборник в честь академика И. А. Орбели М.-Л. 1960.
- Библия** Москва, 1912.
- Босворт К. Е.** Мусульманские династии, справочник по хронологии и генеалогии. М. 1971.
- Геродот.** История в девяти книгах. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Л., 1979.
- Грязневич Н. А.** Развитие исторического сознания арабов (VI-VIII вв.). Сб. “Очерки истории арабской культуры в V-XV вв.”. М., 1982.
- Гудзий Н. К.** Сравнительное изучение литератур в русской дореволюционной и советской науке. Сб. “Взаимодействие и взаимосвязи национальных культур”. М., 1961.
- Дворецкий И.** Латинско-русский словарь. М., 1976.

- Еврейская энциклопедия.* Т. VI.
- Епифаний Кипрский.** Творения иже во святых отца нашего Епифания, еписк. Кипрского. Москва, ч. I, 1863, ч. IV, 1880.
- Гумилев Л. Н.** Эфталиты и их соседи в IV в. ВДИ, 1959, I.
- Гумилев Л. Н.** Древние тюрки. Москва, 1967.
- Гумилев Л. Н.** Тысячелетие вокруг Каспия. Москва, 1993.
- Иоанн Златоуст.** Творения святого Иоанна Златоуста. Беседы на кн. Бытия, ч. I, Москва, 1895.
- Йованнес Драсханакерци.** История Армении. Пер. с древнеарм., вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян. Ер. 1986.
- Иосиф Флавий.** Иудейские древности. Перевод с греческого Г. Г. Генкеля. Т. I и II. М. 1996.
- История Анонимного повествователя** (Псевдо-Шапух Багратуни). Пер. с древнеарм., пред. и прим. М. О. Дарбинян-Меликян. Ер., 1971.
- История епископа Себеоса.** Перев. с арм. Ст. Малхасянца. Ереван, 1939.
- История халифов вардапета Гевонда,** писателя VIII в. Пер. К. Патканова. СПб., 1862.
- Капанцян Г. А.** Историко-лингвистические работы. II, Ер., 1975.
- Капанцян Г. А.** Культ Ара Прекрасного. Ер., 1945.
- Колесников А. И.** Иран в начале VII в. (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). ПС, вып. 22 (85). Л., 1970.
- Корнилов Н. И, Солодова Ю. П.** Ювелирные камни. М. 1986.
- Лихачев Д. С.** Поэтика древнерусской литературы. Л., 1979.

- Луконин В. Г.** Иран в III в. Москва, 1979.
- Марр Н. Я.** Арабское извлечение из сирийской рукописи Марибаса. СПб., 1902.
- Марр Н. Я.** Аркауи, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкидонитах. Сб. "Н. Я. Марр. Кавказский культурный мир и Армения". Составитель и редактор тома: П. М. Мурадян. Ер., 1996.
- Марр Н. Я.** Новооткрытый армянский текст "Паралипоменон". Сб. "Н. Я. Марр. Кавказский культурный мир и Армения".
- Марр Н. Я.** Сборники притч Вардана. СПб., 1894.
- Марр Н. Я.** Хитон Господень в книжных легендах армянских, грузинских и сирийских "Сб. статей учеников Бар. В. Р. Розена". СПб., 1897.
- Матиане-Картлисц.** Пер., введ. и прим. М. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси, 1976.
- Мещерская Е. Н.** Легенды об Авгаре в литературах византийского культурного круга. Сб. "Кавказ и Византия". Вып. 3. Ер., 1982.
- Орбели И. А.** Избранные труды. "Из истории культуры и искусства Армении". Т. I, М., 1968:
- Памятники армянской агнографии.** Вып. I. Пер. с древнеарм., вступительная статья и примеч. К. С. Тер-Давтян. Ер., 1973:
- Периханян А.** Сасанидский судебник. "Книга тысячи судебных решений". Ер., 1973.
- Пигулевская Н. В.** Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.-Л., 1946.
- Степанян Л.** Агиографический памятник "История Рипсимянских дев". Сб. "Armenia and Christian Orient". Ер., 2000.

- Страбон.** География в 17-ти книгах. Пер., статья и коммент. Г. А. Стратановского. М., 1964.
- Тер-Гевондян А. Н.** Армения и арабский халифит. Ер. 1977.
- "Типик Григория Пакуриана".** Введение, перевод и комментарий В. А. Арутюновой-Фиданян. Ер., 1978.
- Токарский А. М.** Архитектура Армении в IV- XIV вв. Ер., 1961.
- Товма Арцруни и Аноним.** История дома Арцруни. Пер. с древнеарм., вступительная статья и коммент. М. О. Дарбинян-Меликян. Ер., 2001.
- Толковая Библия** или комментарий на все книги св. Писания Ветхого и Нового Заветов. Стокгольм, 1987.
- Тревер К. В.** Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. (к истории народов Средней Азии). – "Советская археология". XXI, 1954.
- Фасмер Р. Р.** О монетах Саджидов. (Отдельный оттиск из "Известий О-ва обследования и изучения Азербайджана"). Баку, 1927.
- Фрай Р.** Наследие Ирана. М., 1972.
- Халатянц Гр.** Армянские Аршакиды. М., 1903.
- Халатянц Гр.** Армянский эпос в "Истории Армении" Моисея Хоренского. М., 1896.
- Юзбашян К. Н.** Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв. М., 1988.
- Adontz N.** Les Taronites en Arménie et à Byzance. EAB, Lisbonne, 1965.
- Brosset M.** Notice sur l'Histoire de Thoma Ardzrouni, Xe siècle. MEA. IV, VI.
- Christensen A.** L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944.
- Collection d'Historiens Arméniens.** T. Ardzrouni, Xe s. Histoire des Ardzrounis, Traduite par M. Brosset. T. I. S.-Petersbourg, 1874.
- Dulaurier M. E.** Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique. Paris, 1859.
- Laurent J.** Un féodal arménien au IXe siècle: Gourgen Ardzrouni, fils d'Abou-Beldj. "Etudes d'Histoire arménienne". Louvain, 1971
- Marquart J.** Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. Vien, 1930.
- Marquart J.** Eransahr nach der geographie des Ps. Moses Xorenaci. Berlin, 1907.
- Migne Y.** Patrologiae graecae, PG, t. XVI, XVII, XVIII. Brepols-Turnhout.
- Pliny.** Natural History, X. London, 1962.
- Thomas Ardsruni.** History of the House of the Artsruny. Translation and Commentary by Robert W. Thomson. Detroit, 1985.
- Weil G.** Geschichte der Califen. T. I, Mannheim, 1848.

ՑԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ*

- Աբաս սպարապետ եղբայր Աշոտ իշխանին. 246
 Աբաս որդի Սմբատայ. 329, 330
 Աբգար. 54-58
 Աբդլահիզ. 119
 Աբդլալ. 120
 Աբդլայ միւս. 120
 Աբդլայ հայր Մահմէտի. 112
 Աբդլայ որդի Զուբայրի. 119
 Աբդլայ դեսպան Գուրգինի. 162
 Աբդլմէլք որդի Մրուանայ. 119
 Աբդլմսէհ Ա. պոստուկուրապա-
 ղատ որդի Թոռնկայ մարտի-
 րոսի. 339
 Աբդլմսէհ Բ. որդի Թոռնկայ Գ.
 341, 345
 Աբդլմսէհ տղայ մարտիրոս. 340
 Աբդուհման. 271
 Աբէլ, Հաբէլ. 19, 20, 22, 316
 Աբէղէնք. 260
 Աբիդոնաս. 8, 13
 Աբութուռաբ. 116
 Աբրահամ. 14, 15, 40, 41, 112,
 113-115, 223, 316, 327, 339,
 343
 Աբրահամ եպիսկոպոս Մամիկո-
 նէից. 95
 Աբրահամ Խոստովանող. 75, 92,
 231
 Աբրահամ, Աբրահիմ հազարա-
 պետ, ամիրայ Նախնաւանու.
 214, 218, 219
 Ագադ. 200
 Ագարակայ բերդ. 290, 297, 305,
 307
 Ադամ. 8, 11, 17-21, 25-27, 35, 41,
 86, 349
 Ադամակերտ. տե՛ս Հադամակերտ.
 132, 283, 287, 302
 Ադամակերտոյ վանք. 95
 Ադդէ. 57
 Ադրամելէք. 14, 44, 45, 48, 52,
 137
 Ադրամելէք Բ. 48
 Ադրիանոս. 65
 Ազարմիկ. 110
 Ազտադաս. 41
 Աթանազիէ վկայ. 70, 85
 Աթենացիք. 42
 Ալայ ծովափի ամիրայ. տե՛ս
 Ովայ. 126-128
 Ալի որդի Ապուտալպի. 114, 115,
 119
 Ալի փաշայ. 354
 Ալուզ իշխան Մաղկոտան. 340
 Ալուզ Ստեփանոս որդի Աբդլմսէի
 Բ. 344, 346, 347
 Ածանայ ձոր. 144
 Ակէ. 4, 161, 278
 Ակէացիք. 165, 285, 310
 Ակրապաղէս. 42
 Ահարոն ամիրալմուսնի. 120
 Ահարոն որդի Մահմէտի. 120
 Ահարոն մարգարէ. 340, 343
 Ահափանք. 254
 Ահաւական գիւղ. 238, 263
 Ահիզ. 322
 Ահմատ որդի Հալթի. 242, 243-
 246, 249
 Ահմատ որդի Յիսէի Շեհայ. 256,
 261, 262
 Ահմատան. 105
 Ադան Արծրունի. 80, 81, 84, 85,
 88, 94, 95

- Ադանաց դուռն. 312
 Ադանդոտ. 277
 Աղբազ. Աղբակ. 46, 63, 64, 126,
 132, 161, 219, 257, 275, 278,
 283, 302, 322
 Աղբազ Փոքր. 64, 265, 278, 286
 Աղբազայ սբ. Խաչ վանք. 223,
 241, 253, 254, 275
 Աղբիանոս եպիսկոպոս. 77
 Աղզ. 161, 287
 Աղէքասարացիք. 333
 Աղէքսանդրիա, Աղէքսանդրէ քա-
 ղաք. 52, 104, 323
 Աղէքսադր Մակեդոնացի. 28, 36,
 49-52, 67, 118, 237
 Աղթամար. 321-328, 338, 342, 345,
 351, 354
 Աղթամարայ սբ. Խաչ եկեղեցի.
 349, 350, 352
 Աղձնիք. 47, 61, 126, 128, 137,
 262, 285, 326
 Աղուանք. 44, 98, 198, 199, 200-
 205, 230, 262, 271
 Ամաղէկ. 200, 331
 Ամասիա. 104
 Ամատունիք. 69, 96, 124, 165, 222,
 252, 263
 Ամբակում. 143
 Ամդացւոց քաղաք. 261
 Ամիդմարուգաքոս. 44
 Ամինոսէս. 41
 Ամիրգուրգի որդի Սեֆեդնի Ա.
 350, 352, 353
 Ամիւկ. 237, 308, 309, 311, 336,
 338, 347
 Ամկոյ գաւառ. 339
 Ամման. 27
 Ամովն. 28
 Ամովնացւոց պատկեր. 112, 114
 Ամովս. 48, 156, 206
 Ամր որդի Հատապայ. 115, 118
 Ամրական քարանձաւ. 278, 279-
 280
 Ամրականի սբ. Գէորգեայ եկեղե-
 ցի. 278-279
 Այլի գաւառ. 287
 Այրարատ. 98
 Այրարատեան լերինք. 280
 Այրարատեան նահանգ. 44, 54,
 329
 Անակ. 66
 Անանիա. 185
 Անանիանք. 336
 Անանուն. 56
 Անատող զօրավար. 81, 83, 84
 Անգեղտուն. 340
 Անդիպատրոս. 50
 Անդիպատրոս Ասկաղոնացի. 56
 Անեբիս. 31
 Անի. 338
 Անձահից, Ընծայից ձոր. 60, 278,
 291, 299
 Անձաւացիք. 126, 165, 232, 233,
 236, 271, 272, 332
 Անուշ կին Սահակայ որդւոյ Վա-
 չէի. 64
 Անուշ բերդ. 72
 Անստան գիւղ. 281
 Անտիոք. 104
 Անտիոքացիք. 109
 Անտիոքոս (Եպիփանէս). 224
 Աշդահակ. 44-46, 63, 64
 Աշինոտ ամրոց. 299
 Աշխարհաբերդ ամուր. 217
 Աշխէ. 166
 Աշխէթ ոմն. 195
 Աշոտ եղբայր Վաչէի որդւոյ Խու-
 րանայ. 60
 Աշոտ մեծ սասպետ. 65
 Աշոտ որդի սպարապետին, իշխա-
 նաց իշխան, Թագաւոր Բագ-
 րատունի. 194, 213, 227, 230,
 231, 242-244, 251, 253, 254,
 296, 297
 Աշոտ մեծ իշխան, Վասպուրական.
 121-128, 131-134, 139, 141,
 143-145, 147, 149-154, 156,
 169, 170, 193, 221, 225, 226,
 233-247
 Աշոտ Հայկազնեայ իշխան Գեղար-

* Սույն անվանացանկը՝ 1887 թ. տպագրի համար Ստ. Մալխասյանցի կազմած հատուկ անունների ցանկի արտադրութիւնն է որոշ ուղղումներով:

քունեաց, որդի Սուփանայ. 263
Աշոտ կորապաղատ, իշխան Տարու-
նոյ. 243-245, 247
Աշոտ որդի Դաւթի կորապաղա-
տին և իշխ. Տարունոյ. 261
Աշոտ որդի Սահակայ որդւոյ Վա-
չէի. 64
Աշոտ սեպուհ Արծրունի. 165
Աշոտ սեպուհ Արծրունի., միւս.
214
Աշոտ-Սարգիս որդի Դերանկին.
236, 253, 256-260, 264, 265,
241-277, 289, 292, 296-305
Աշոցք. 84
Աշտիշատ. 70, 85
Ապահունիք. 143, 242, 243, 246,
249, 262, 271, 272, 304
Ապար աշխարհ. 91
Ապլբառ կայսիկ. 242-244, 248,
249
Ապլբերս. 243, 251
Ապարանից Ս. Նշան. 340
Ապղաստան. 35
Ապղջէհր. 113, 114
Ապուբաքը. 115, 118
Ապուհամզայ, տե՛ս Գրիգոր Ապու-
համզայ.
Ապուհեշմ. 162, 164
Ապումայեայ Արծրունի. 124
Ապումկղէմ Արծրունի. 124, 163,
165, 214, 218
Ապումուհէ Եսայի, իշխան Աղուա-
նից. 198, 200, 205-207, 213
Ապումսար. 290-291
Ապումրուան տե՛ս Գագիկ Ապում-
րուան.
Ապուպէլճ իշխ. Վասպուրականի.
124, 216
Ապուջափր Արծրունի. 124, 214,
218, 219
Ապուջափրի բերդ. 286
Ապուսակր Ամատունի. 252
Ապուսակր Վահունի. 263, 311
Ապուսահակ Վահունի. 145, 147
Ապուսահայ տուն. 318

Ապուսելմ Գագրիկ. 165
Ապուսելմ Գնունի. 165
Ապուսէթ Գնունի. 165
Ապուսէթ ոստիկան. 122, 126, 131
Ապուտալպ. 112, 119
Առան. 30
Առբերանի. 277
Առեստ. 98, 100
Առնոյ ոտն. 161, 278, 307
Առուանից ձոր. 144, 308
Ասիականք, Ասիացիք. 15, 23, 31
Ասիաստան. 32, 40
Ասիթ Ամատունի. 165
Ասիւրիք (Ասորիք). 98, 99, 126,
312
Ասկաղոն. 56
Ասկատաղէս. 41
Ասկղեպիոս. 62
Ասորդանիս. 43, 44
Ասորեստան. 14, 33, 51, 61, 74, 92,
98, 99, 109, 120, 137, 205,
234, 267, 326, 332
Ասորեստանեայք. 13, 14, 27, 32,
33, 40-42, 44
Ասորիք. 12, 13, 50, 65, 131, 134,
140
Ասորիք առաջին. 12
Ասորիք ստորին. 43
Ասուդ Արծրունի. 48, 51
Ասուդ Բ Արծրունի. 65
Ասուր. 12, 13, 32
Ասպահան. 73
Ասպուրակէս. 77, 79
Աստապատոյ վանք. 119
Աստղիկ. 62, 63
Աստորովա. 43
Աստուածածնի Ս. եկեղեցի յՈստա-
նին. 278
Ատիճանք գիւղ. 339
Ատղաս. 41
Ատոմ Անձաւացի. 192
Ատոմ Մոկացի. 81
Ատոմ որդի Գուրգինայ առաջնոյ.
260
Ատոմեանք. 355

Ատտիկոս արքեպիսկոպոս. 82
Ատրնեբսէհ իշխան Աղուանից. 213
Ատրնեբսէհ իշխան Վրաց. 262
Ատրպատական. 59, 60, 98, 132,
151, 156, 227, 284, 285, 289,
290, 302, 309, 315, 316, 326
Արայ Գեղեցիկ. 239
Արաբացիք. 142, 143, 160, 234,
329
Արաբիա ապառաժ. 112
Արագած. 54, 329
Արագածոտն, Արագածոյ ոտն. 85
Արածոյ գիւղ. 75
Արամ (որդի Սեմայ). 12
Արամազդ. 25, 28, 59
Արամանեակ բերդ. 217
Արասիս. 99, տե՛ս Նաե Երասիս.
Արբաթ. 43
Արբել. 31, 41
Արբել միւս. 31
Արգիացիք. 41
Արդողական գաւառ. 285
Արեան լիճ. 161
Արեաց թագաւորութիւն. 99
Արետ. 56, 98, 100
Արեւաստան. 98, 100
Արզն. 47, 52, 232, 237
Արզնարգիւն. 52, 93
Արիաս. 40
Արիք, Արիաց երկիր. 99, 108
Արծուիք. 52, 64
Արծրունիք. (Արգրունիք). 11, 27,
52, 54, 55, 67-69, 87, 93, 94,
124, 134, 151, 156, 157, 161,
165, 214, 218, 283, 288, 308,
319, 337, 341, 347, 349
Արկադ որդի Թէոդոսի Մ. 78, 81
Արհմն. 34
Արճէշ. 338
Արճիշակովիտ. 278
Արճուճք. 127, 306
Արմաւիր. 59
Արշակ Քաջ. 51, 52
Արշակ Բ. որդի Տիրանայ Գ. 69-74
Արշակ Գ. որդի Պապայ. 78, 79

Արշակ Վարաժնունի. 266
Արշակունեաց տուն. 129
Արշամ Արծրունի. 48
Արշաւիր Արծրունի. 48
Արշաւիր Արծրունի, եղբայր Խու-
րէնա. 58-61
Արշակունիք. 61, 76-78, 81, 85
Արշէգ. 46-48
Արջամ թագաւոր. 53, 54
Արուանթունի գաւառ. 220
Արտազ, Արտազական, Արդոգա-
կան գաւառ. 91, 277, 285
Արտամետ. 63, 147
Արտամետայ եկեղեցի. 147
Արտաշատ. 73, 89, 255
Արտաշեսեան աւան. 239
Արտաշեսեան գաւառ. 278
Արտաշէս Երկայնաձեռն. 48
Արտաշէս. 51
Արտաշէս արքայ Պարսից. 48, 58-61
Արտաշէս որդի Սանատրուկոյ. 59-65,
237
Արտաշէս կամ Արտաշիր. 82, 83
Արտաշիր որդի Շապուհ. 79
Արտաշիր որդի Կաւատայ. 109
Արտաշիր Մասանեան Ստախրացի.
66, 118
Արտաւազդ Ընտրունի. 124
Արտաւազդ թագաւոր. 65, 280
Արտաւազդ Մամիկոնեան. 69
Արտաւան. 65, 66, 118
Արտեմիս. 59
Արտոս լեռ. 320
Արփաքսաթ. 12
Աւարայրեան դաշտ. 91
Աւարշըլիմ. տե՛ս Երուսաղէմ. 26
Աւետեաց երկիր. 343
Աւշին. տե՛ս Ափշին
Աւրհազք տե՛ս Ափհազք.
Ափհազք. 197, 222
Ափշին, Աւշին, որդի Ապուսեճի.
258, 259, 264-268, 300-303
Ափրատանէս. 42
Ափրատէս. 42
Ափրիկանոս. 11

Աքաղաղու կատար. 239

Բաբ. 33

Բաբան. 213

Բաբգեան. 62, 66

Բաբգէն Բ. որդի Ներսէսի. 66

Բաբելացիք. 27-29, 43, 129, 131, 140, 160, 267, 334

Բաբելոն. 12-14, 28, 29, 31-33, 42-44, 156, 224

Բազարան. 231

Բազարատ Բագրատունի. 76

Բազարատ Բագրատունի իշխան Տարունոյ. 122, 123, 131, 133, 135, 177, 183

Բագրատունիք. 53, 54, 122, 124, 134

Բագրաւանդ, Բագրեւանդ. 75, 216

Բակուրակերտ. 65

Բակտրիացիք. 32

Բաշլ, Բաշխ, Բախդ Շախստան. 32, 51, 97, 100

Բաղակ. 111

Բաղդատ. 120

Բաղեպարէս. 41

Բաղէշ. 125

Բաղէոս. 41

Բառիլովիտ. 277

Բասրայ. 316

Բարզափրան. 73

Բարծուձայ, Բարսուձայ. 92, 93

Բաքոր աւազակ. 65

Բեթսայիդայ. 55

Բենիամինի տուն. 142

Բեսէլիէլ. 270

Բերկրի. 128, 218, 220, 272

Բերոսոս. 8

Բզնունեաց ծով. 98, 100, 262, 283

Բզնունիք, Բզնունական գաւառ. 77, 138

Բէզոս. 42

Բէլ. 13, 25, 27-33, 41-43

Բէղէսիոս. 42

Բէղոքոս. 41

Բիւզանդ (Փաւաստոս). 303

Բիւզանդ (քաղաք). տե՛ս և Կոստանդնուպօլիս. 102

Բլուր. 90

Բլուր. տե՛ս Արտաշատ.

Բլրակ գիւղ. 236

Բշիր. 227

Բոգունիք. 278, 281

Բոր. 110

Բուղայ, Բուհայ, Բուխայ. 142, 143, 147, 148, 151-156, 160, 169, 187, 188, 193, 195, 196-199, 203, 205-207, 210-214, 216, 217-220, 233, 234

Բուսեկ. 220

Բրքիշոյ ասորի. 84

Գաբաւոնացիք. 24

Գագ. 47, 322

Գագիկ Ապուժրուան, որդի Վաշանայ. 156, 239, 242, 249, 250, 253, 257-260, 263, 266, 290, 296-300

Գագիկ Բագրատունի որդի Յովհաննէս արքային. 338

Գագիկ-Նաչիկ որդի Դերանկի, զօրավար. 53, 86, 242, 249, 253, 256, 260, 263-265, 269, 277, 278-283, 292, 295-301, 304-316, 319-323, 326-335, 340

Գագկակերտ. 283

Գազրիկ Ապուհարազ. 124

Գազրիկք. 165

Գաղաբար Գրիգոր իշխանիկ Բագրատունի. 217

Գաղատացիք. 47

Գայիոս կայսր. 57

Գարգարացիք, Գագարացիք. 199, 239

Գանձակ Ատրպատականի. 105

Գառնի. 100

Գարեգին Ռշտունի. 72

Գարիթայանք. 213

Գեթացիք. 262

Գեղամայ ծով. տե՛ս և Գեղարքունի

նի լիճ. 79, 268

Գեղարքունիք. 263

Գետք աւան. 280

Գերատայ դաշտ. 310

Գէղէովն. 223

Գէորգ Ակեացի. 158

Գէորգ Անձաւացի. 165

Գէորգ Բողկացի. 192

Գէորգ Ընտրունի. 165

Գէորգ կաթողիկոս. 242, 247, 254, 256, 268

Գէորգայ Ս. եկեղեցի յԱմրական քարանձաւին. 278

Գէորգայ Ս. եկեղեցի ի Լիմ. 353

Գինոյ լեռան. 330

Գիւղիկ. 287

Գիւտ կաթողիկոս. 90

Գնունիք, Գինունիք. 124, 165, 272, 338

Գոթողիայ. 13, 279

Գոհշդաստ. 75

Գողգոթայ. 26, 110

Գողթն, Գողթաստան. 84, 272, 329

Գողիադ. 32, 200

Գոմորացիք. 130

Գոռոզու. 209

Գովգ և Մագովգ. 48

Գովմայիդ. 32

Գոտեր. 94

Գորգ Հարմացի. 124

Գուգան. 278

Գուգրան. 32

Գուրգէն Ա. որդի Ապուպէլէի, Անձաւացեաց տէր. 127, 162, 214-223, 226-233, 248, 258, 259

Գուրգէն Բ. եղբայր Աշոտոյ իշխանի. 127, 151, 156, 160-170, 225, 226, 242

Գուրգէն եղբ. Մուշեղայ Ապուպէլէի. 162

Գուրգէն մարգպան, որդի Դերանիկի. 236, 253, 256, 257, 260, 263-265, 277, 278, 283, 284, 287-289, 292, 297, 316

Գուրգէն որդի կորապաղատին. 256

Գրիգոր արեւելեան դուկա. 340

Գրիգոր Արծրունի. եղբայր Աշոտոյ իշխանի. 124, 128, 221-223.

Գրիգոր Արծրունի. եղբորորդի Գուրգինայ Ա. 236

Գրիգոր Արծրունեաց իշխան Վասպուրական տէր, նաև Գրիգոր-Դերանիկ, Դերանիկ. 9, 156, 225, 228-233, 242-245, 247-254, 256, 257, 279, 289-293, 296, 308

Գրիգոր Արծրունի. «Հարազատ Դերանիկին». 244, 249

Գրիգոր Արծրունի. Նազատակաւ. 170, 179, 181, 182, 225

Գրիգոր Արծրունի. սեպուհ. 124

Գրիգոր Ապուհամայր Արծրունի. որդի Վասակայ. 245, 306, 307

Գրիգոր Բագրատունի տե՛ս Գաղաբար.

Գրիգոր Գնունի որդի Հազրի. 124

Գրիգոր եպիսկոպոս Ամատունեաց. 285

Գրիգոր եպիսկոպոս Ռշտունեաց. 256

Գրիգոր Ս. Լուսաւորիչ. 67, 70, 73, 86, 181, 238, 330, 340, 341, 344

Գրիգոր Մամիկոնեան որդի Բուրգկայ. 213

Գրիգոր իշխան Մոկացի. 271

Գրիգոր Սինեաց տէր. 213, 242

Գրիգոր վանահայր Վարազայ սբ. Խաչի. 238

Գրիգոր տէր, որդի Աբգլմանի Ա. 341

Գրիգոր քահանայ. 179, 180, 225, 231

Գրիգոր Քաջբերունի. 124

Գրիգորի Ս. եկեղեցի ի Բլուր. 90

Գրիգորիս Ս. որդի Վրթանիսի. 197, 344

Գոգեան Արծրունի. 51

Դամասկոս. 42, 43, 120, 206
 Դան. 113
 Դանիել կրօնաւոր. 350
 Դանիել մարգարէ. 111, 284
 Դանիել քահանայ. 69
 Դառնի. 277
 Դատուան. 242
 Դարեհ արքայ Մարաց. 61
 Դարեհ (Խորթ). 48
 Դարեհ Վշտասպայ. 48, 49, 118
 Դարեհ նախարար Ներսէհի. 58, 59
 Դարիւնս. 315, 331
 Դաւիթ Անձաւացի. 165
 Դաւիթ արքեպիսկոպոս որդի Աբղիմսեհի Ա. 340
 Դաւիթ արքեպիսկոպոս որդի Աբղիմսեհի Բ. 342, 344, 345
 Դաւիթ Գունդսաղար. 124, 165
 Դաւիթ Արքայիկ եղբայր Աշոտյ կորապաղատին. 243, 244, 256
 Դաւիթ եղբայր. Սմբատայ Թագաւորին. 300
 Դաւիթ եղբայր Թոռնկայ. 341
 Դաւիթ եպիսկոպոս Հերայ. 253
 Դաւիթ մարգարէ. 7, 9, 26, 42, 200, 252, 277, 327, 338, 339, 342, 345
 Դաւիթ Սահառունի. 322
 Դաւիթ սեպուհ. 124
 Դաւիթ տէր, որդի Ամիրգուրգինի. 354, 355, 356
 Դելմիկ. 332
 Դեկղաթ. 107
 Դեպուհան. 32
 Դերանիկ տե՛ս Գրիգոր Դերանիկ.
 Դերանիկ եղբայր Սենէքերիմ Թագաւորի. 336
 Դերկուղոս. 42
 Դերջան. 92
 Դիոնիսիա. 13, 42
 Դիոնիսիա աստուածուհի. 55
 Դիոնեսիոս. 42
 Դիոս. 13, 28
 Դղեակ բերդ. 147
 Դմիշկ. տե՛ս Դամասկոս. 42-44

Դներւինդ. 46
 Դուին. 89, 105, 171, 187, 189, 193, 242, 243, 245, 255, 256, 329, 330
 Եբեր. 27, 30
 Եբրայեցիք. տե՛ս Հրէայք.
 Եդիպտացիք. 15, 51, 112, 141, 312
 Եգիպտոս. 13, 27, 31, 49-52, 57, 111-113, 116, 348
 Եդեմ. 16
 Եդեսացւոց քաղաք. 111
 Եզեկիա. 12, 27
 Եզեկիէլ. 48, 130
 Եզր մարգարէ. 47
 Եթովպացիք. 12
 Եթովպիա. 31
 Ել. 162
 Ելամացիք, Ելեմացիք, Ելիմացիք. 51, 148, 149, 160, 285, 335, 337, 338, 345
 Ելիմ. 333, 338
 Ելիոն. 28, տե՛ս և Տրովական պատերազմ. 42
 Եկեղէց գաւառ. 79
 Եղամ. 12
 Եղիաբ. 270
 Եղիա մարգարէ. 343
 Եղիշէ պատմագիր. 35, 92, 93
 Եղիսէ կաթողիկոս. 331
 Եղկղեսիանոս. 183
 Եմաթ. 43
 Եմաւոն. 35
 Ենանիոս, Անիանոս. 53, 54
 Ենովս. 20, 27
 Ենովք. 21, 22, 27
 Եպիփանոս. 26
 Եսայի մարգարէ. 67, 117, 130, 131, 150, 185, 206, 214, 255, 336
 Եսաւ. 41
 Երագանի գիւղակ. 247
 Երասխ, Արասխ. 89, 119, 273, 280, 330, 331
 Երեմիա մարգարէ. 29, 224, 292, 335

Երիզ գիւղ. 97
 Երիկաւ բերդ. 272
 Երիվարաց արկման դաշտ. 238
 Երիւարի գաւառ. 308
 Երիքով. 195
 Երուանդ Թագաւոր. 59, 61, 63
 Երուանդական. 59
 Երուսաղէմ. 26, 27, 42, 43, 48, 50, 55, 57, 74, 101, 109, 110, 225, 228, 279, 328, 341
 Երուսաղէմացիք. 116
 Եւայ. 19
 Եւպատրէ. 56
 Եւսեբիոս Կեսարացի, Եւսեբի. 12, 13, 24, 26
 Եւրոպ. 27
 Եփրատ. 81
 Եփրեմայ տուն. 142
 Զամէս, Զամեսոս. 33, 40
 Զամրի. 270
 Զարդ ամրոց. 63
 Զարէվան, Զարեհաւան, Զարեհաւան. 14, 161, 278, 287, 288
 Զարսէս. 48
 Զարուանդ, Զարաւանդ, Զարեան, 59
 Զաւ գետ. 162
 Զաւէն կաթողիկոս. 77, 78
 Զաքարիա Ա. կաթողիկոս. 221, 224, 230, 242, 255
 Զաքարիա Բ. կաթողիկոս, որդի Սեֆեդնի. 350, 352, 353, 354
 Զաքարիա Հայրապետ Երուսաղէմի. 101
 Զաքարիա մարգարէ. 255, 284, 293
 Զաքարիա Հայր Յովհ. Մկրտչի. 350
 Զեբէդէոս Հայր Յովհ. աւետարանչի. 344
 Զենոն. 86
 Զովսարէս. 42
 Զուրայր. 119
 Զուրիթայ երէց. 73

Զուպետայ կին Ահարոնի. 120
 Զուրարեկ ազգ. 326
 Զողայլ, Զոայլ Տօրոսական. Զոայլ Տօրոսական. 86, 89
 Զոէլ ամուր. Զոէլ ամուր. 307
 Զրադաշտ. 32-34, 38, 40
 Զրուան. 12-14, 33, 34
 Զքրի. 227
 Զօրաբաբէլ. 48
 Զօրահայ Հագարացի. 123
 Զփերոս. 41
 Ընծայից, Ընծայից ձոր. տե՛ս և Անձահից ձոր. 251, 257, 307
 Ընտրուելիք. 124, 165
 Ըռեն. 287
 Ըռնայ գաւառ. 278, 286, 289
 Թագղաթփաղասար. 43, 44
 Թաղէոս Ակէացի որդի Շերեփայ. 258, 260, 285, 286, 310
 Թաղէոս Ս. առաքեալ. 55, 285
 Թաղէոս որդի Թոռնկայ Ա. 341
 Թալին. 54
 Թարայ. 30
 Թեբայիտ. 104
 Թեկղի Ս. 303
 Թեսաղացիք. 41, 118
 Թեսաղիա. 41
 Թեսալացիք. 97
 Թէբէացիք. 333
 Թէոդոս Մեծն. 76-78
 Թէոդոս Փոքր. 81-83
 Թէոդորոս եղբայր Հայրակղի. 111, 115
 Թէոդորոս վանահայր Հոգեաց վանից. 236
 Թէոդորոս Քերթով. 53, 93-94
 Թէոդուպոլիս, Թէոդոսի քաղաք. տե՛ս և Կարնոյ քաղաք. 81, 227
 Թողորոս Վարադի. 124
 Թոռնաւան. 147, 218, 257, 277, 286, 297, 301
 Թոռնիկ Ա. մարտիրոս. 339, 345

Թոռնիկ Բ. որդի Աբղիմսեհի Ա. 341

Թոռնիկ Գ. որդի Թադէոսի. 341

Թոռնկայ որդի Բագրատունի. 124

Թովմայ Պատմագիր Արծրունի. 87, 348, 349

Թովմաս առաքեալ. 55

Թովնոս, Թոնոս Կոնկողեոս. տե՛ս
և Սարղանապաղոս. 42

Թորգոմ, Թորգոմայ տուն. 30, 337

Թորդան. 77

Թուայ գիւղ. 161

Թուխ գետ. 261

Թուրքաստան. 141, 285

Թուրքաց ազգ. 142, 335

Թոբլ. 121

Թրաք գաւառ. 287

Թրակացիք. 100

Ժանգան. 288

Ժիրաք. 144, 147, 195

Իսահակ. 41, 345

Իլամացիք. 141

Իսմայէլ. 13, 110, 111, 115, 116,
118, 233

Իսմայէլցիք. տե՛ս և Տաճիկք. 113,
114, 227, 289

Իսրայէլ. 43, 48, 111, 178, 224, 228,
290, 294, 326, 329

Իսրայէլացիք, Իսրայէլեան զարմ.
տե՛ս և Հրէայք. 67, 113, 200,
223, 239

Լեզուոյ գիւղ. 238

Լեկ. 286

Լիբէաստան. 27, 31, 32

Լիդէացիք. 46, 47

Լիմ կղզի. 353

Լմբայ, Լումբայ փոր. 257, 303

Խազիրք (Հազիրք). 56

Խաղտեաց ձոր. 92

Խաղտիք. 75

Խառան. 58

Խեղենեկ. 341

Խեղենիկ Արքայուն որդի Ալուզի.
347, 351

Խեր, տե՛ս Հեր. 291

Խերական դաշտ. 291

Խեփտաղ. տե՛ս Հեփթաղներ.

Խլաթ. 133, 143, 177, 353

Խոզաղբերք. 218

Խոճիհրաստան. 32

Խոյթ լեռն. 134, 135, 137

Խոռեամ Թագմայուզան. 101, 109

Խոռոխ Որմզդ. 110

Խոսրոյ ոմն. 110

Խոսրով Ակէացի. 124

Խոսրով Գաբաեղեան. 158

Խոսրով Գողթնեցի. 278

Խոսրով Ա. Մեծն Թագաւոր Հայոց.
65, 66

Խոսրով Բ. Փոքր. 68

Խոսրով Գ. Վերջին. 78, 79

Խոսրով Թագաւոր Պարսից. 95

Խոսրով Ապրուէզ Որմզդի. 97, 99,
108, 110

Խոսրով Վահուունի. 124

Խոսրով ոմն մանուկ, Թագաւոր
Պարսից. 110

Խորասան. 47, 234, 285

Խորեն Խոստովանող. 231

Խութ. 134, 135, 137, 210-212

Խուժաստան. 32, 33, 43, 92, 141,
285

Խուրան, Խուրէն Արծրունի. 55-58,
64

Խրախատ Վահուունի. 165

Խրամ, Հախրամ. 119

Մաղկոտն. 340

Մանարք, Մանակ. 196-199, 218

Մոփք. 96

Կաղմոս փիւնիկեցի. 16

Կախայ, Կահայ. 209, 210

Կակենից գիւղ. 302

Կաղղիսթենէս. 37

Կամբիւսէս. 48

Կամսար. 96

Կայէն. 19, 20, 240

Կայիանան. 20, 27

Կայսիկք. 271, 273, 304

Կանգուար. 232, 237, 259, 260

Կապոյտ բերդ. 314

Կապուդկացիք. 44

Կասպից դուռն. 312-313

Կարին գաւառ. 81, 83, 227

Կարկինեանք տեղի. 259

Կարնոյ քաղաք. 105, 256

Կարմիր գետ. 280

Կարուց բերդ. 301

Կաւատ (Ա). 95

Կաւատ (Բ. Շէրոյէ). 108

Կաւկաս, Կաւկոս. 197, 322

Կեսար. 68

Կեսարիա Պաղեստինացւոց. 104,
109

Կեսարացւոց քաղաք. 67

Կեսարու եպիսկոպոս. 84

Կզուին. 234

Կիւլիկիա. 43

Կիւրեղ Ս. Երուսաղէմացի. 336

Կիւրոս Արծրունի. 51, 53

Կիւրոս պարսիկ. 40, 44-48, 51,
119, 156

Կիւուզան ովիտ. 278

Կղարջք. 322

Կղէտպատրայ. 13, 51-53

Կղզիոս կայսր. 57

Կոգովիտ, Կագովիտ. 100, 315, 340

Կոխպան գիւղ. 238

Կոստանդիանոս Մեծն. 68, 336

Կոստանդիանոս որդի Հերակլի.
115, 116

Կոստանդնուպոլիս, Կոստանդին
քաղաք. 100, 103, 337

Կոտայք. 100

Կոտոմ գիւղ. 326

Կոտորոց բերդ. 257, 260, 297, 299

Կորդուիք, Կորդիք. 23, 257

Կորիւն. 85

Կորխայ. 255

Կորճայք. 286.

Կուղան. 259.

Կուռայք. 288

Կուռճբէկ եղբայր Սեֆեդնի Ա. 352
Կուռճբէկ որդի Ամիրգուրդինի.
355

Կուր գետ. 195

Կուրանք. 117, 119

Կոռնոս. 13, 28

Կրերեաց (գաւառ). 287

Կրճունիք. 278

Կրման. 285

Կրոսիս. 46

Հաբէլ. տե՛ս Աբէլ.

Հագար, Հագարեան ազգ. տե՛ս
Տաճիկք. 317

Հադամակերտ, Ադամակերտ, Յա-
դամակերտ, ոստան Արծրու-
նեաց. 332

Հազարաւուխտ. 96

Հազր Գնունի. 124

Հախրամ. 46

Հաղացովիտ. 272

Համազասպ Արծրունի. 65

Համազասպ Արծրունի. սեպուհ.
124

Համազասպ Մամիկոնեան. 82, 86

Համազասպեան. 73, 82

Համազասպուհի, քոյր Վարդանայ
Մամիկոնէի. 72

Համամ որդի Արշ. եղբոր Խուրե-
նայ. 64, 65

Համբոյրազան, աւան. 266

Համդոյ ամիրայ. 162, 165

Համիս կրօնապետ. 288

Հայաստանեայք, Հայկազնեայք,
Հայկականք, Հայք (ժողո-
վուրդ). 33, 40, 41, 45, 48, 52,
72-78, 80, 98, 99, 121, 131,
147, 220, 228, 239, 242, 245,
256, 289, 291, 296, 311, 313,
334

Հայկ. 9, 10, 321

Հայսիկ. տե՛ս Կայսիկք.

Հայրակղ Հայր. 103

Հայրակղէս կայսր. 100-111, 115
 Հայք, Հայոց աշխարհ, Հայաստան.
 33, 40, 41, 45, 52, 72, 75, 78,
 80, 88-90, 94, 95, 98-100, 109,
 121-123, 126, 128, 131, 133,
 136, 140, 169, 189, 230, 242,
 262, 271, 290, 303, 312, 314-
 320, 335, 337, 338, 344
 Հայք Առաջին. 122
 Հայք Մեծ. 63, 90, 250, 264
 Հաշտեանք. 64, 96
 Հասան Անձաւացի. 165
 Հասան Արծրունի. սեպուհ. 147
 Հասան, Հասանիկ որդի Վասակայ
 ամբարշտի, քեռորդի Դերան-
 կին. 244, 247-250, 290, 302-
 304
 Հատապ. 115
 Հարամայ. 12
 Հարամանի. տե՛ս Արհմն
 Հարք. 31
 Հացիւն. 100
 Հացոց (Հայոց) ձոր. 220
 Հաւուկ Կուկրճացի. 84
 Հեղի. 14, 342
 Հեղինէ կին Արգարու. 57, 58
 Հեղինէ տիկին Անձաւացեաց. 232
 Հեշմ կամ Շամ. 120
 Հեր, հեր. 59, 251
 Հերակլ, Հերակլէս դիւցազն. 28,
 29, 42, 64
 Հերոդոտ. 26
 Հերովդէս որդի Անդիպատրի աս-
 կաղոնացւոյ. 56
 Հերովդէս (Չորրորդապետ) որդի
 նորա. 56, 57, 179
 Հեփեստոս. 35, 38
 Հեփթաղներ. 32
 Հէթմ թուրք. 165
 Հէշմ. 120
 Հիւրկանոս. 53, 56
 Հմայեակ Աշոցաց տէր. 84
 Հմայեակ Մամիկոնեան. 82
 Հնդիկք. 32, 42, 312
 Հնդկաց աշխարհ. 24, 50

Հնդկաց ծով. 32
 Հոգեաց վանք. 236
 Հողցայ պահ. 144, 262
 Հոնաւար Տրունի. 260
 Հուրաստան գետ. 100
 Հոփսիմեանք. 72
 Հոովսիմէ Ս. 238, 336, 340
 Հոովսիմէ, Հոովսիմէ մայր Աշոտի
 և Գուրգիինի Արծրունւոյ. 133,
 161, 231
 Հոռոմք, Հոռոմայեցիք. տե՛ս և Յոյնք.
 98, 103, 111
 Հոռոմ. 338
 Հրանուշ տիկին Արծրունի. 156
 Հրէայք. 30, 41, 43, 47, 48, 56, 73,
 74, 104, 114, 115
 Հրէաստան. 50, 74, 116, 312
 Զիթենեաց լեռն. 255
 Զիրաւ գիւղ. 75
 Զորոյ Հասկ. 132
 Զորոյ վանք. 73, 263
 Զորք. 280
 Դազանի թագաւորութիւն. 349
 Դամէք. 22, 27
 Դամպերէս. 42
 Դամրիդէս. 41
 Դաւոդիկէ Փռիւզացւոց. 23
 Դաւոսթենէս. 72
 Դաւտայ կին. 113
 Դեոն (Լեոն) կայսր. 95, 119
 Դեոնդ Ս. քահանայ. 53, 85
 Դեոնդեանք. 75
 Դոկորուատ աւան. 148
 Դուդ. 12
 Դուկաս աւետարանիչ. 14
 Ժախուկ. 152, 287, 290, 297, 305,
 307
 Ժորայ դուռն. 90
 Ժուաշ. 218, 250, 285, 287, 291,
 297, 310
 Ժուաշուտ. 280

Մադիամ քաղաք. 111, 112, 114, 116
 Մաթուսաղայ. 22, 27
 Մական. 44
 Մակեդոնացիք. 51
 Մակեդոն քաղաք. 323
 Մակու. 100, 315
 ՄաՀադի. 120
 ՄաՀլ Շաքէոյ տէր. 213
 ՄաՀմէտ, ՄաՀումաթ օրէնսդիր
 Տաճկաց. 112-117, 146, 168,
 169, 175, 179, 211, 267, 291
 ՄաՀմէտ որդի ԱՀարոնի. 120
 ՄաՀմէտ որդի ՄաՀադեայ. 120
 ՄաՀուաշտ. 281
 Մաղաղայէլ, Մաղաղիէլ. 21, 27
 Մամբրէ Վերծանող. 53
 Մամգուն Ճենազն. 215
 Մամիկոնեանք, Մամգունեանք.
 69, 79, 215
 Մամիղոս. 41
 Մամիղոս միւս. 41
 Մայ. 105
 Մայմանիկ. 305
 Մամյաւն. 120
 Մանազաւեան նահանգ. 271, 272,
 283, 284
 Մանազկերտ. 248
 Մանակերտ. 254
 Մանասէ. 43
 Մանիթոպ. 32, 35, 38
 Մանուէլ ճարտարապետ. 327
 Մաշտոց տե՛ս Մեսրոպ.
 Մաշտոց կաթողիկոս. 268, 269
 Մառական. 250, 280, 291
 Մասեաց ոտն. 315
 Մասիք. 61, 280
 Մատթէոս Աւետարանիչ. 14
 Մարակայ քաղաք. 268
 Մարաճայ. 287
 Մարապարացիք. 43
 Մարբակատինա. 47
 Մարդաստան, Մարդոստան. 132,
 230, 233, 266, 277, 278, 309
 Մարդպետ Հայր. 68-71, 278
 Մարդպետական (գաւառ). 145

Մարիամ տիկնաց տիկին, դուստր
 Գրիգորի արևելեան դուկի.
 340
 Մարիամ քոյր Դերանկան կին
 Դաւթի. 245
 Մարիամայ սբ. Աստուածածնի
 եկեղեցի յոստանին Ռշտու-
 նեաց. 278
 Մարինդ. 65
 Մարկիանոս կայսր. 93, 94
 Մարոդ. 48
 Մարութաբբաղդան. 43
 Մարք. 42, 44, 45, 51, 59, 63, 65,
 141, 285, 309, 312, 326, 334
 Մաւի. 119
 Մաւտանէս. 42
 Մաւր մեծ (Մեծամօր). 89
 Մաքաղիս. 41
 Մաքայ. 112 տե՛ս և Փառան.
 Մեղացիք, Մեղիացիք. 32, 44
 Մեծէժ Գնունի. 272
 Մեղքիսեղեկ քահանայ. 343
 Մեծնունիք. 278
 Մեծրայիմ. տե՛ս և Եգիպտոս. 31
 Մեհնուկ Ռշտունի. 69
 Մեհնուկ Արծրունի. 71-77, 79, 80
 Մեհնուկ Արծրունի. սեպուհ. 124
 Մեղէս. 86
 Մեստրիմ. 15, 31 տե՛ս և Եգիպտոս.
 Մեսրոպ Ս. 82-86
 Մերշապուհ Արծրունի. 77
 Մերշապուհ Արծրունի. միւս. 93, 96
 Մէջերկրայս. 23
 Միթրէոս. 42
 Միհր. 99
 Միջագետք. 43, 57, 78, 81, 262
 Միջագետք Ասորւոց. 110
 Միքայէլ կայսր. 217, 227
 Մլեան Վարաժնունի. 165, 192
 Մժուին. 98-100, 111
 Մզունիք. 287
 Մշկան. 84, 86, 91
 Մոգեստոս երիցապետ. 102
 Մոթէին որդի Զափրայ Մոթթի.
 228

Մոկացիք, Մոկաց աշխարհ. 86, 93, 144, 257, 272, 307, 308, 339
 Մոկթդիր. 315
 Մովար, Մովաբացիք. 111, 114
 Մովսէս եղբայր Մամբրէի Վերծ. 53
 Մովսէս Խորենացի. 11, 13, 15, 31, 67, 85, 86
 Մովսէս մարգարէ. 7, 8, 13, 22, 26, 40, 41, 140, 200, 271, 340
 Մովսէս տեղապահ Ս. Սահակայ. 86
 Մուկաթլ վանանգացի. 207-209
 Մուկան. 285
 Մուհթիս. 228
 Մուշ. 134
 Մուշեղ Ամատունի. 165
 Մուշեղ Անձաւացի. 232
 Մուշեղ Արծրունի. 165
 Մուշեղ Ապուպէլճ. 162, 213, 214
 Մուշեղ եղբայր Վահանայ Արծրունայ. 156
 Մուշեղ Բագրատունի. 248
 Մուշեղ զօրավար. 98, 99
 Մուշեղ Մոկացի. 237, 242, 245
 Մուշեղ որդի Բաբգենայ. 68
 Մուշեղ Սմբատայ Ապարասի. 204
 Մուշեղ սեպուհ Արծրունի. 124, 150
 Մուշեղ սեպուհ Արծրունի. միւս. 124
 Մուշեղ սեպուհ Արծրունի. միւս ևս. 214
 Մուշեղ Վահուհունի. 147, 151
 Մուսէ ամիր ալ մուսնի. 120
 Մուսէ որդի Բուդայի. 234, 235
 Մուսէ որդի Զօրահայի. 123, 125, 126
 Մուրիկ կայսր. 97, 98, 100, 101, 103, 110
 Մուքադմ. 162
 Մրուան. 119
 Մրուան ամիր ալ մուսնի. 120

Յարեթ. 12, 30, 31

Յադամակերտ. տե՛ս Հադամակերտ. 309
 Յադամակերտոյ վանք. 95
 Յազկերտ Ա. 81, 82
 Յազկերտ Բ. 85, 90
 Յազկերտ Գ. 111, 118
 Յակոբ. 14, 41, 345
 Յակոբիկք. 232
 Յակովբ Հայր Յովսէփայ աստուածաճօր. 14
 Յամանիկ. 242, 243, 246, 249
 Յամաց գիւղ. 287
 Յաշկուր. 96
 Յապիտոսթէ. 12
 Յարէդ. 21, 27
 Յեզիտ. 119
 Յեզիտ որդի Մաւեայ. 119
 Յեսու. 200, 223, 343
 Յենովք. 21
 Յեսսէ Բեթղահեմացի. 342
 Յըմբեայ ծովակ. 287
 Յիսէ Ակէացի որդի Շերեփայ. 258
 Յիսէ ամրայի Շեհի որդի. 238, 239, 242, 245
 Յիսէ Ընտրունի. 165
 Յիսէ Տրունի. 260
 Յիւսր՝ 302
 Յոյնք (Բիւզանդացիք). 78, 79, 98, 99, 118, 217, 256, 271, 312, 334, 337
 Յոյնք (Հռովմայեցիք). 57, 119
 Յովբ. 177
 Յովէլ. 171
 Յովհան եպիսկոպոս Արծրունեաց. 231
 Յովհան եպիսկոպոս Մոկաց. 80
 Յովհան Ս. Ոսկեբերան. 81, 82
 Յովհան պատրիկ. 98
 Յովհաննէս աւետարանիչ. 55, 216, 344
 Յովհաննէս Բագրատունի Թագաւոր. 338
 Յովհաննէս եպիսկոս Ածրունեաց. 172, 175, 179, 225, 231
 Յովհաննէս (Բ. Օձնեցի) կաթողի-

կոս. 129, 130, 216
 Յովհաննէս (Պատմագիր) կաթողիկոս. 269, 272
 Յովհաննէս Մկրտիչ. 70, 179
 Յովհաննէս քահանայ. 281
 Յովհան Խութացի. 210-212
 Յովսեպոս. 56
 Յովսէփ աստուածահայր. 14
 Յովսէփ Գեղեցիկ. 41, 348
 Յովսէփ եպիսկոպոս (կաթողիկոս). 86
 Յովսէփ Ապուսեթի. 131, 133-135, 211
 Յովսէփ յոյն ներքինի. 267
 Յովսիա. 333
 Յովրեգեն. 36
 Յուդայ Մակաբայեցի. 48, 224
 Յուդայ մատնիչ. 252, 311
 Յուդայ (ցեղ Իսրայելացւոց). 225
 Յուլիանոս Աղիկառնացի. 12, 13, 15
 Յունաց աշխարհ. 95, 229
 Յուշոյ դաշտ. 284
 Յուսիկ. 69, 344
 Յուսի որդի Ապուսաճայ. 311-318
 Յուսի որդի Ռահմայ. 162
 Յուսի տիղիսեցի. 162

Նաբուգոդոնոսոր. 46, 233
 Նաբուզարդան. 270
 Նաբունիդոս. 44
 Նաբուպադսարոս. 44
 Նախճաւան, Նախճուան. 60, 90, 105, 119, 219, 266, 273, 274, 278, 304, 329
 Նաւատիոս. 178, 188
 Նեբրովթ, Նաբրովթ. 12, 27-32, 41
 Նեստոր աղանդաւոր. 92, 270
 Նեստորականք. 282
 Ներեղիբդ, Ներեղիբոս. 43, 44
 Ներեղիսարոս. 44
 Ներս Արծրունի. 48
 Ներսէիս Արծրունի. 48
 Ներսէիս Արծրունի. որդի Վահանայ. 66

Ներսէիս արքայ Ասորւոց. 58
 Ներսէիս Կամսար. 96
 Ներսէիս իշխան Գարիթայանից. 213
 Ներսէիս Ա. Մեծն. 70, 72, 73, 76, 79, 331, 344
 Ներսէիս Բ. կաթողիկոս. 256, 281
 Ներսէիս ստրատելատ. 98
 Նինոս. 12, 13, 15, 31-33, 40, 42
 Նինոս քաղաք. տե՛ս Նինուէ.
 Նինուաս. 12, 33, 40
 Նինուէ. 12, 13, 42, 43, 45, 47, 58, 137
 Նկան. 147, 260, 297
 Նոյ. 11, 12, 22-27, 33, 256, 283, 316, 347, 349
 Նոր քաղաք, տե՛ս Վաղարշապատ.
 Նորաբերդ. 232, 233
 Նորագիւղ. 144, 230
 Նուշիրական. 99
 Նուրադին եղբայր Սեֆեդնի Ա. 352

Շախրիք. 35
 Շահակ Արծրունի. 51
 Շահակ կաթողիկոս. 77, 78
 Շահդոստ. 75
 Շամ, որ է Հեշմ խալիֆ. 120
 Շամայ երկիր. 303
 Շամբիթ Արծրունի. 53
 Շամիրամ, Շեմիրամ. 12-15, 31, 32, 40, 41, 239, 321
 Շամիրամայ բերդ, քաղաք, Շամիրամաշէն. տե՛ս Վանտոսպ. 265, 278, 285, 286, 297, 310, 323, 336
 Շամշայ խաթուն. 355
 Շամշոտայ բերդ, քաղաք. 195
 Շապուհ Ամատունի. 124, 222, 263, 265
 Շապուհ արքայից արքայ. 68, 69
 Շապուհ Գնունի. 165
 Շապուհ երէց. 144
 Շապուհ եղբ. Աշոտոյ իշխանայ իշխանի. 242, 260, 266

Շապուհ թագաւոր Հայոց որդի
Յազկարտի Ա. 81, 82
Շապուհ Մոկացի. 237
Շապուհ եղբայր Թադէոսի Շերե-
փեանց. 287
Շապուհ որդի Աշոտոյ թագաւորի.
246, 253
Շապուհ որդի Մայմանկի. 305,
306
Շատուան. 147
Շարուր դաշտ. 273, 329
Շաւասպ Արծրունի. 51
Շաւասպ եղբայր Վասակայ Հօր
Աղանայ. 88, 89
Շաւասպ որդի Վաչէի. 69, 71, 81
Շաւարշ Ա. 51
Շաւարշ Բ. 65
Շաւարշան. 57
Շաքէ. 213
Շեխետիք. 288
Շերեփ. 258, 260, 285
Շերիբամամական. 32
Շիրակ. 105
Շիրոյ որդի Վնդոյի. 89, 90
Շմաւոն եպիսկոպոս. 75
Շմաւոն եպիսկոպոս Անձաւացեաց.
86
Շմերզիս մոգ. 48
Շմուէլ. 344
Շնաւհ. 287
Շուշեթացիք. 322
Շուռեւ. 35

Ոգիայ. 255
Ուպիանոս Փիլիսոփայ. 139
Ողոբոս. 48
Ոթինես. 42
Ողմափղայ. 36
Ոնորէս որդի Թէոդոսի Մ. 78
Ոսիտ. 318
Ոստան Ռշտունեաց. 230, 237, 259,
278, 281, 302, 319-321
Ովայ. տն'ս Ալայ.
Ովգէգայ ջրհեղեղ. 41
Որդոք գիւղ. 220

Որմզդ, Որմիզդ, Որմազդ, ա-
տոած. 33-35, 38, 99
Որմզդ (Դ) սասանեան. 97
Որմզդ (Ե). 111
Որմզդուհի. 72
Որմի. 105
Որսիրանք. 302
Ութման. 115
Ութմանիկք. 220, 237, 238, 308,
309
Ուղեոյ բերդ. 315
Ումառ որդի Աբդուլազիզայ. 119
Ուրեղիանոս. 56

Պալունիք. 277
Պաղայ բերդ. 308
Պաղեստինացիք. 43, 74, 101, 112,
113
Պաննիաս. 42
Պապ թագաւոր. 76-78
Պատրէացիք. 56
Պատրիկ Անձաւացի. 124, 158, 165
Պատրիկ Գնունի. 165
Պարթև. 118
Պարոյր Հայկազնեայ. 42
Պարս. 32, 41, 45, 51, 53, 58, 63,
78, 82, 88, 290, 315
Պարսկահայք. 257, 278, 286, 287
Պարսք (աշխարհ). 33, 40, 75, 111,
118, 156, 288, 312, 314, 316,
318, 326, 329
Պարսիք (ժողովուրդ). 90, 160, 271,
272, 296, 309, 311, 334
Պարտաւ. 199, 239, 242, 246, 264,
266, 267, 303
Պէլճ Արծրունի. 165
Պետրոս առաքեալ. 282, 313
Պետրոսի Ս. եկեղեցի. 282
Պերիտիադէս. 42
Պերոզ Արծրունի. 51
Պերոզ արքայից արքայ. 88, 92
Պերոզ Վրամ զօրավար և մոգ. 59
Պիգասոս. 42
Պիղատոս պոնտացի. 41, 56
Պղուանք գիւղ. 303

Պօղոս, Պաւղոս առաքեալ. 38, 181,
184-186, 216, 267, 271, 282,
284, 343
Պորպ. 263
Պոռոս. 66
Պտղոմեանք. 52
Պտղոմէոս (աշխարհագիր). 35, 237
Պտղոմէոս Դիոնիսիոս. 13, 52
Պտղոմէոս (Ղազոս). 15, 49, 50
Պրոմիթէս, Պրոմիթոս. 35, 40

Ջամասպ. 95
Ջայլամար. 64
Ջաջ Արծրունի. 53
Ջաջուռ Արծրունի. 53, 54
Ջափր որդի Մահմետի. 120
Ջափր Մոթոքլ, Մոկթդիր. 121,
169, 228, 234, 315
Ջերմաձոր. 307
Ջերմաձորոյ լեռուք. 86
Ջղմար, Ջլմար. 64, 152, 219, 226,
265, 307
Ջողախեւ. 46
Ջողայ լեռուն. 161
Ջուանչեր. 222, 223
Ջուրջան. 288

Թահար. 24
Թահմ. 169
Թայ. 316
Թաշամ Ռշտունի. 73
Թեա. 13
Ռշտունիք, ոստան. 69, 72, 93,
143, 144, 147, 219, 222, 257,
269, 320
Ռստակէս. 344
Ռստոմ Վարաժնունի. 165, 238

Սաթինիկ. 61
Սակաստան. 141
Սահակ Ամատունի. 165
Սահակ Արծրունի. որդի Ջաջուր.
54
Սահակ Արծրունի. որդի Վաչէի.
59, 63, 64

Սահակ Արծրունի. սեպուհ. 165,
214 (")
Սահակ Ապումիդէմ. 218
Սահակ Բագրատունի որդի Իշխ.
Իշխանին. 237
Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց. 86
Սահակ Սբ. կաթողիկոս. 79, 80, 82-
86, 95, 344
Սահակ մեծ սպարապետ. 80, 86
Սահակ որդի Իսմայելի. 193, 233
Սահակ որդի Մահմետի. 120
Սահակ սեպուհ. 124
Սահակ Վահեունի եպիսկոպոս
Նախճուանու. 145
Սահակ Սիւնի եղբայր Սմբատայ.
273
Սահակ քաղաքապետ Տփղեաց.
195, 196
Սահակ Ընտրունի. 165
Սահմադին որդի Ամիրզուրգինի.
353, 355
Սաղաթիւլ. 47, 48
Սաղամաս. 309
Սաղայ. 30
Սաղման. 116
Սաղմանասար. 43, 44
Սամամ. 112, 114
Սամառայ. 122, 156, 170, 178, 213,
223
Սամարիա. 43
Սամոզէս. 44
Սամուէլ կաթողիկոս. 83, 84
Սամուէլ Մամիկ. որդի Վահանայ.
75, 78
Սամուէլ մարգարէ. 200, 342
Սամուէլ քահանայ. 84, 147
Սամփսոն. 42
Սանասար. 14, 44, 45, 52, 137
Սանասարեանք. 45, 51
Սանասնայք. 137
Սանատրուկ. 57-59, 61, 238
Սասանայ, սասանական տուն,
ազգ. 78, 97, 98, 118
Սարայ Ամատունի. 263
Սարգիս Բհիրայ. 112

Սարգիս որդի Դերանկին. տե՛ս Աշոտ Սարգիս.
 Սարգանապաղէս, Սարգանապաղոս. 14, 42, 45
 Սաւուղ. 24
 Սափի յոյն ոստիկան. 265, 267, 268, 302
 Սափիրայ. 185
 Սեդեկիա. 233
 Սելեկոս Նիկանոր. 49, 50
 Սեմ. 12-14, 25, 26, 31, 33
 Սեմիրամ. տե՛ս Շամիրամ.
 Սենեքերիմ, Սենեքարիմ. 12, 14, 27, 43, 137, 228, 336, 341
 Սենեքերիմ Թագաւոր Արծրունի. 336, 337, 339
 Սենեքերիմանք. 45, 55, 67, 215, 277
 Սևան, ամրոց. 244, 248, 249, 257, 260, 303, 304
 Սետայ, Սեդայ տիկին Վասպուրական, կին Աշոտոյ որդւոյ Դերանկին, դուստր Ապումրուանա. 258, 263, 266, 275
 Սէթ. 8, 20, 27
 Սէմ Հաւատարիմ Յիսէի Շեհայ. 239
 Սէֆէդին Արքայուն. 351, 352
 Սէֆէդին Բ. որդի Ամիրգուրգինի. 355
 Սիմ. 14, 61
 Սիմէոն քահանայ. 351
 Սիմոն Սամարացի. 185
 Սիպարացւոց քաղաք. 28
 Սիւնիք. 91, 213, 242, 272, 273, 350
 Սիօն Ս. եկեղեցի Վանտոսպ. 279, 283
 Սղգայ գաւառ. 289
 Սմբատ Ապահունի. 124
 Սմբատ Բագր. դայեակ Արտաշիսի. 59-61
 Սմբատ Թագաւոր որդի Աշոտոյ. 254, 258, 271, 300, 301, 302, 304, 311

Սմբատ իշխան Մոկաց. 155, 156, 237
 Սմբատ իշխան Սիւնեաց. 272, 273
 Սմբատ Մամիկոնեան. 77
 Սմբատ Մարացեան. 124
 Սմբատ որդի Բագարատայ Բաղր. 75, 76
 Սմբատ սպարապետ Ապլարաս. 194, 213, 217, 231
 Սմբատայ բերդ. 163
 Սմբատուհի դուստր Անիանեայ, կին Սահակայ Արծրունւոյ. 54
 Սողոմայեցիք. 130, 240
 Սողովմ. 195, 256
 Սողոմոն. 30, 130, 247, 253, 338, 345
 Սողոմոն Բագրատունի. 227
 Սողոմոն Սևորդի. 209, 210
 Սովսարմոս. 42
 Սորմակ Արծկէցի. 83, 84, 344
 Սուլիման որդի Աբղիմէլքի. 119
 Սուկաւէտ. 63
 Սուրիա. 103
 Սուփան տե՛ս Գրիգոր Սիւնեայ տէր.
 Սոփի տիկին, կին Դերանկին. 253, 294-296
 Սոփոնիա մարգարէ. 129
 Սպանդարամետ. 35
 Սպանիացիք. 57
 Սպարեթոս. 41
 Սպեր. 217
 Ստադին. 57
 Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս աթոռակալ Սիւնեաց. 350
 Ստեփաննոս տէր, որդի Աբղիմսեհի Ա. 341, 344
 Ստեփաննոս տէր, որդի Սեֆեդինի Ա. 352-354
 Ստեփաննոս քեռորդի տեառն Դաւթի. 355
 Սրահանգ. 338
 Սրինգ. 64, 152, 219, 226, 265, 307
 Վախրիճ Անձաւացեաց տէր. 89

Վահան Հայկազնեայ. 40
 Վահան Ամատունեաց իշխան. 68-70, 77, 85
 Վահան Ամատունի սեպուհ. 148, 263
 Վահան Արծրունի. պատերազմակից Ս. Վարդանայ. 53, 90-93, 94
 Վահան Արծրունի. հայր Ապումրուանայ. 150, 156, 235, 236, 239, 300
 Վահան Արծրունի. հօրեղբորորդի Սահակայ. 222, 223
 Վահան Արծրունի. որդի Մուշեղայ. 68
 Վահան Արծրունի. որդի Վարգենի. 53
 Վահան Արծրունի. սեպուհ. 124, 127
 Վահան Արծրունի. սեպուհ, միւս. 124
 Վահան Գազրիկ. 165
 Վահան Գնունի. 165
 Վահան Ս. Գողթնեցի. 278
 Վահան եղբայր Վասակայ Կովակերի. 219
 Վահան Հաւնունի. 124, 127
 Վահան Մամիկոնեան. 95, 96
 Վահան Մամիկոնեան ուրացեալ. 71, 73, 75, 78
 Վահեափահան մեհեանք. 238
 Վահեունիք. 165
 Վահունիք. 263, 311
 Վահոստ. 97
 Վահրամ Մեհրեանդակ. 97-100
 Վահրամ սեպուհ. 147, 151
 Վահրամ Տրունի. 147, 150, 154, 151 (°)
 Վաղարշ արքայից արքայ. 95
 Վաղարշ Թագաւոր. 79
 Վաղարշ հայր Արտաւանայ. 118
 Վաղարշակ Ա. Պարթև. 51, 52
 Վաղարշակ Բ. (Վաղարշ). 65
 Վաղարշակ Գ. 78
 Վաղարշապատ. 73, 256, 329

Վաղարշապատայ սբ. Գրիգորի եկեղեցի. 256
 Վաղէրիանոս կայսր. 66
 Վաղէս. 71, 76, 303
 Վայոց ձոր. 273
 Վան. 60, 239, 258, 274, 290, 299, 302, 336, 338
 Վանանդ. 207
 Վանտոսպ. 72, 73, 147, 230, 238, 239, 250, 263, 265, 267, 279
 Վաչէ Արծրունի. 84
 Վաչէ զԱրշաւրեան. 58
 Վաչէ որդի Խուրանայ. 58
 Վառարատ, Վարառատ. 98
 Վասակ Ակէացի. 165
 Վասակ Արծրունի. «ամբարշտ». 165, 178, 247
 Վասակ Արծրունի. ուրացեալ, հայր Աղանայ. 78-80, 88, 94, 95
 Վասակ Արծրունի. սեպուհ. 124, 214
 Վասակ Արծրունի. սեպուհք երկու. 124, 214 (°)
 Վասակ Արծրունի. սեպուհ, որդի Գրիգորի. 124, 128 (°)
 Վասակ Գազրիկ. 165
 Վասակ իշխանիկ Վայոց ձորոյ. 213
 Վասակ Կովակեր. 214, 219, 222
 Վասակ հայր Գրիգորի Ապուհամդայի. 306
 Վասակ Մամիկոնեան. 69
 Վասակ (մարտիրոսացեալ). 192
 Վասակ Սիւնեաց տէր, ուրացեալ. 91
 Վասիլ կայսր. 337
 Վասպուրական. 60, 121, 122, 124, 126, 127, 132-134, 143, 149, 151, 156, 169, 170, 189, 213, 214, 216, 218, 222, 225, 226, 238-240, 245, 246, 252, 271, 272, 274, 277, 284, 285, 297, 302, 303, 335-338, 341, 347, 353

Վատնիանեայն դաշտ. 197
 Վարազ. 59, 238, 279, 337
 Վարազ լեռն. 279, 281, 289, 336
 Վարազայ սուրբ Խաչ վանք. 238
 Վարազդատ. 77
 Վարազշապուհ Աբելինից տէր. 260
 Վարազշապուհ Վարաժնունի. 165
 Վարաժնունիք. 165
 Վարառատ գաւառ. 288
 Վարբակ մար. 42, 45
 Վարգէն Արծրունի. 53
 Վարդ պատրիկ Ռշտունի. 281
 Վարդան Գաբայեղէն. 124
 Վարդան Գնունի. 165
 Վարդան Ս. Մամիկոնեան. 53, 82, 83, 86, 89-91, 93-96, 342, 345, 355
 Վարդան պատրիկ Ռշտունի Հայկազն. 281
 Վարդանանք. 35
 Վեհկաւատ. 107
 Վեսպիանոս. 267
 Վիղդ որդի Աբղիմելի. 119
 Վիտաշոտ աւան. 286
 Վիրք. 44, 98, 222, 230, 262, 271, 318, 330
 Վլիթ. 120
 Վլիթ գինուոր. 287
 Վհրի քաղաք. 286
 Վնդոյ մոգպետ. 88, 89
 Վնդոյ, քեռի Խոսրով Ապրուէզի. 97, 99
 Վշնապ հրատ. 105
 Վռամ Ա. (Վահրամ Դ. Կրմանշահ). 81
 Վռամ Բ. (Վահրամ Ե. Զուր). 82-85
 Վստամ. 97, 99
 Վրթանէս. 68, 69, 344
 Վրնջունիք. 46
 Տագրեան գաւառ. 278
 Տաճատ Արծրունի. 94, 95
 Տաճատ Ռշտունի. 89

Տաճատուհի կին Վահանայ Մամիկ. ուրացելոյ, մայր Սամուէլի. 75, 78
 Տաճիկք (Արաբացիք). 9, 99, 117, 118, 121, 122, 134, 135, 147, 154, 205, 207, 219, 226, 234, 238, 242, 271, 311
 Տաճկաստան. 111, 141
 Տամբեր. 278, 286
 Տայք, Տայաստան. 69
 Տարսոն Կիւլիկեցոց. 14, 104, 109
 Տարուն, Տարօն. 70, 85, 134, 137, 177, 230, 232, 245, 247, 261
 Տարօնայ գետ. 287
 Տերենտ զօրավար. 77
 Տետեսայ. 42
 Տիբերիոս կայսր. 56, 57
 Տիգրան Հայկազն. 14, 44-48, 51, 61, 73
 Տիգրան (Ա. Արշակունի). 52
 Տիգրան (Բ. Վերջին). 65
 Տիգրանուհի. 46
 Տիմոթէոս աշակերտ Պօղոսի առաքելոյ. 184, 186
 Տիսպոն, Տսպոն. 72, 82, 108, 111
 Տիտան. 12, 13
 Տիրան (Ա.) որդի Արտաշիսի. 65
 Տիրան (Բ.) որդի Խոսրովու Փոքու. 65, 68, 69
 Տիրոց Արծրունի. 66, 67
 Տիւրոս. 42
 Տմորիք. 45, 47, 93
 Տոսպ. 59, 289
 Տոսպուտունիկ. 278
 Տուղլուփ սուլտան. 338
 Տպազ քաղաք. 333
 Տրդատ Ար. Թագաւոր. 66-68, 90, 284
 Տրովական պատերազմ. 28
 Տրունիք. 147, 151
 Տօրոսական լեռն. 47, 86
 Տփղիս, Տփղիք, Թփիսիս. 98, 194, 227, 302
 Բորովամ որդի Նաբատայ. 178

Փաղեգ. 30
 Փայտակարան. 194 տե՛ս և Տփղիս.
 Փայտակշտան գիւղ. 286
 Փառան. 112-114 տե՛ս և Մաքայ. 112
 Փարհուաց բերդ. 308
 Փեռնտակ գիւղ. 251
 Փէթք ոստիկան. 318
 Փիլիպպէ իշխան Սիւնեաց. 213
 Փիլիպպիկոս փեսայ Մուրկայ. 98
 Փիլիպպոս առաքեալ. 55
 Փիլիպպոս որդի Հրովդեայ. 56
 Փիլիպպոս Մակեդոնացի. 48
 Փիլոն Աղէքսանդրացի. 18, 20, 25, 26
 Փշոց վանք. 254
 Փոկաս. 100, 103
 Փորակ. 303
 Փուայ ասորեստանայ. 43, 44
 Փռիւզացիք. 66, 283
 Քաբար. 112
 Քաբարակ Վահուհի. 165
 Քաղէացիք. 15, 27, 32, 42

Քաղկեդոն քաղաք. 102
 Քաղկեդոնի ժողով. 94
 Քաղկեդոնականք. 282
 Քամ. 12, 13, 26-28, 31, 41
 Քայաղ. 31
 Քանան, Քանանցիք. 24, 26, 27, 129, 130, 200, 223
 Քետացի. 130
 Քթիշ, Քշիթ լեռն. 209
 Քուշ. 12, 27, 28, 31
 Քուշանք. 90, 97, 118
 Քուրդիկ Մամիկոնեան. 216
 Քռիւսի. 63
 Քսերքսէս Արծրունի. 45-48, 51
 Քսերքսէս Թագաւոր Պարսից. 41
 Քսերքսեանք. 47
 Քսիսութրիս. 13, 28
 Քրիստափոր կաթողիկոս. 92
 Օգոստոս կայսր. 51
 Օձ ձոր. 282
 Օշական. 271
 Օսի գիւղ. 275
 Յոանգք. 341

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան (Մ. Դարբինյան-Մելիքյան)..... V

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆՆ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ

ԳԼԽԱՑԱՆԿ.....3

(ԹԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԵՂԻՆԿԻՆ).....7

(ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ)

Գլուխ Ա-ԺԱ.....11-87

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Գլուխ Ա-Է.....88-137

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

Գլուխ Ա-ԻԹ.....138-288

(ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԱՆՈՒԱՆ)

Գլուխ Ա-ԺԲ.....289-334

(ԹԱԻԵԼՈՒԱԾ)

Վասն անցիցն անցելոցն ընդ Հայս, եւ վասն աստուածասէր իշխանին
Աբլմսէհի եւ որդւոց իւրոց.....335

Ծանոթագրութիւններ.....357

Աղբյուրների և գրականութեան ցանկ.....471

Անվանացանկ.....484

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆՆ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ

ТОВАМ АРЦРУНИ И АНОНИМ

ИСТОРИЯ ДОМА АРЦРУНИ

Քննական բնագիրը, առաջաբանը և
ծանոթագրութիւնները՝ Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի
Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս. Ս. Արեշատյան
Համակարգչային շարվածք և ձևավորում՝ Ա. Խանդադյան

Թուղթ՝ օֆսեթ N 1

Տպաքանակը՝ 400:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

«ՄԱԳԱՂԱԹ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ, ՄԱՇՏՈՑԻ ՊՈՂՈՏԱ 53